Dimitri OBOLENSKY

Un commonwealth medieval:

BIZANȚUL

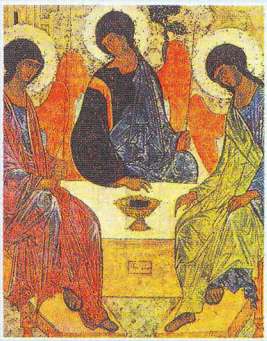

CORINT

Coperta:
Walter Riess

Redactor:
G. Moldoveanu

Tehnoredactare computerizată:
Eugen Fomino

Dimitri Obolensky
The Byzantine Commonwealth
Eastern Europe, 500–1453
Copyright © Dimitri Obolensky, 1971

Prima ediție a acestei lucrări
a fost publicată de Weidenfeld & Nicolson, 1971.
Traducerea în limba română
a fost realizată după ediția publicată de Phoenix Press
(The Orion Publishing Group Ltd), 2000.

Toate drepturile asupra acestei versiuni
în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-214-3

ISTORIE — OPERE FUNDAMENTALE

DIMITRI OBOLENSKY

UN COMMONWEALTH MEDIEVAL: BIZANȚUL

Europa de Răsărit, 500–1453

Traducere: Claudia Dumitriu

Postfață: Nicolae-Șerban Tanașoca

CORINT
București, 2002

Dimitri Obolensky a fost profesor de istorie rusă și balcanică la Universitatea din Oxford și profesor asociat la Colegiul Christ Church. Între anii 1983 și 1985 a fost vice-președinte al Academiei Britanice. A fost, de asemenea, membru al Societății de Filozofie din America (American Philosophical Society), membru de onoare al Academiei de Științe din Rusia și membru corespondent al Academiei din Atena și al Academiei de Științe din Iugoslavia. A decedat la 23 decembrie 2001

Alte lucrări ale lui Dimitri Obolensky:

The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism
The Penguin Book of Russian Verse *(editor)*
The Christian Centuries *(vol. 2)*
The Middle Ages *(co-editor)*
Byzantium and the Slavs
Companion to Russian Studies *(co-editor)*
The Byzantine Inheritance of Eastern Europe
Six Byzantine Portraits

CUPRINS

Cuvânt înainte al autorului 7

INTRODUCERE 9

Capitolul 1
POZIŢIA GEOGRAFICĂ 13
1. Balcanii 13
2. Zona din nordul Mării Negre 36

Capitolul 2
BARBARII ÎN BALCANI 56

Capitolul 3
BALCANII ÎN SECOLUL AL IX-LEA: REFACEREA BIZANŢULUI 84

Capitolul 4
BALCANII ÎN SECOLUL AL X-LEA: CRIZA IMPERIALISMULUI 119

Capitolul 5
BIZANŢUL ŞI EUROPA CENTRALĂ ŞI DE RĂSĂRIT 152

Capitolul 6
ŢĂRMUL MĂRII NEGRE, STEPA EURASIATICĂ ŞI RUSIA 184

Capitolul 7
LEGĂTURILE DIN CADRUL COMUNITĂŢII BIZANTINE 225
1. Slavii în Grecia 232
2. Stăpânirea bizantină în Bulgaria 232
3. Suzeranitatea bizantină şi sârbii 243
4. Rusia şi Imperiul în secolele al XI-lea Şi al XII-lea 247
5. Bizanţul şi varegii 256

Capitolul 8
BIZANŢUL ŞI EUROPA DE RĂSĂRIT ÎN EVUL MEDIU TÂRZIU.....261
1. Bizanţul şi Bulgaria.....268
2. Bizanţul şi Serbia.....273
3. Bizanţul şi Ţările Române.....283
4. Bizanţul şi Rusia.....286

Capitolul 9
FACTORI DE DIFUZIUNE A CULTURII.....298
I.....298
II.....304

Capitolul 10
RELIGIA ŞI LEGILE.....318
1. Religia.....320
2. Legile.....344

Capitolul 11
LITERATURA ŞI ARTA.....353
1. Literatura.....353
2. Arta.....375
1. Balcanii.....381
2. Ţările Române.....384
3. Rusia.....385

EPILOG.....394

Note.....403
Bibliografie.....421
Lista ilustraţiilor.....463
Lista hărţilor din text.....478
Index.....479

POSTFAŢĂ de Nicolae-Şerban Tanaşoca

CUVÂNT ÎNAINTE AL AUTORULUI

Pentru această lucrare proiectată și scrisă de-a lungul mai multor ani, am o deosebită datorie față de numeroșii prieteni, profesori și colegi ale căror idei și scrieri mi-au influențat opiniile. Numele lor se întâlnesc adesea în notele și bibliografia de la sfârșitul volumului. Prof. A. Gieysztor a avut amabilitatea să-mi citească o primă redactare dactilografiată, iar prof. I. Dujčev s-a oferit cu generozitate să citească șpalturile. Atât lor, cât și profesorilor R. Auty și A. Soloviev, Rev. Gervase Mathew, Înaltului Părinte Kallistos T. Ware, dr. W.H. Parker și elevului meu, dl. J.Shepard, care au citit diferite capitole, le sunt recunoscător pentru critica lor atentă și plină de rigoare. În privința unor aspecte deosebite, datorez mult discuțiilor cu Rev. prof. F. Dvornik, cu regretatul Romilly Jenkins, cu dr. G.S.R. Kitson Clark, prof. I. Ševčenko și cu dr. P. Sherrard. Nici unul dintre acești specialiști nu poartă răspunderea erorilor fie de fapte, fie de interpretare care s-ar putea afla în această carte.

Este o îndatorire deosebit de plăcută să mulțumesc acelor prieteni care mi-au oferit, la vremea când pregăteam cartea, o ambianță potrivită în perioadele de lucru neîntrerupt. Doresc să-i menționez cu precădere pe Marcelle Uxkull von Gyllenband și pe Philip și Anna Sherrard, a căror ospitalitate și amabilitate mi-au permis să completez o bună parte din prima redactare a lucrării în Grecia, între anii 1965 și 1968, cât și pe colegii mei de la Centrul Dumbarton Oaks pentru Studii Bizantine din Washington.

Munca meticuloasă de strângere a fotografiilor pentru ilustrații i-a revenit dnei. Pat Hodgson, căreia îi aduc mulțumirile mele cele mai calde. În plus, mulți prieteni și colegi mi-au dat un mare ajutor furnizându-mi fotografii. Aceștia sunt: dl. J. Beckwith, dl. J. Blankoff, dra. Susan Boyd, prof. Kh. Danov, Rev. prof. J. Gill, dna. Anne Kindersley, prof. V. Lazarev, prof. D. Lihaciov. dna. Mabel Nandris, prof. G. Ostrogorsky, dr. Anne Pennington, Prof. I. Ševčenko, dr. D. Stefanović și prof. D. Talbot Rice.

Mult răbdătorilor mei editori, care au așteptat cu mult calm sfârșitul muncii mele, le sunt deosebit de recunoscător, precum și dlui. Julian Schuckburgh, drei. Mary O'Connell și dlor. Weidenfeld și Nicolson pentru ajutorul și amabilitatea lor constantă.

Mai trebuie să fac o remarcă cu privire la transliterarea unor nume. În lipsa unui sistem uniform de transliterare a numelor de persoane și de locuri din greacă și slavonă, sistem acceptat de toată lumea, m-am străduit să folosesc scrierea cea mai potrivită pentru cititorul englez și am aplicat acest procedeu de bun simț când am selectat una din multele forme ale unor nume de locuri cu riscul de a păcătui prin inconsecvență istorică*. Formele alternative mai importante se află în index, cu speranța că referințele din diferitele secțiuni ale cărții vor facilita identificarea.

D. O.

Oxford,
21 martie 1971

* Traducătorul s-a confruntat, la rândul său, cu problema transliterării unor nume proprii din greacă și din limbile slave, cât și cu aceea a echivalării unor termeni comuni din domeniul istoriei și al istoriei artei folosiți de D. Obolensky pentru a putea fi înțeles mai ușor de cel ce parcurge textul său în limba engleză. Cum ediția de față se adresează cititorilor români, au fost preferate, în mod firesc, formele lexicale și termenii care s-au încetățenit de-a lungul anilor și sunt utilizați în mod obișnuit în lucrările de bizantinologie publicate la noi. Cititorul este rugat să scuze și să corecteze în mod tacit eventuale inconsecvențe sau erori greu de evitat în cazul traducerii unei lucrări de mari dimensiuni și de o asemenea diversitate și complexitate a datelor și informațiilor pe care le sintetizează. (N.ed.)

INTRODUCERE

Lucrarea de față tratează două subiecte. Primul, complex și amplu descriptiv, se referă la istoria relațiilor Bizanțului cu popoarele din Europa de Răsărit. Aceste relații — politice, diplomatice, economice, ecleziastice și culturale — vor fi examinate atât în lumina politicii externe a Imperiului Bizantin, cât și din punctul de vedere al popoarelor din Europa de Răsărit care, fie din propria lor inițiativă, fie ca un răspuns la stimulentele ce veneau de la Bizanț, au fost atrase în orbita acestuia. Cel de al doilea subiect are un caracter mai unitar și mai sinoptic.

Datorită legăturilor stabilite de aceste popoare în timpul Evului Mediu cu Imperiul, clasele lor conducătoare și instruite au fost determinate să adopte multe caracteristici ale civilizației bizantine, fapt ce a dus la participarea lor la o tradiție culturală comună și, în cele din urmă, a contribuit chiar la formarea ei. Această tradiție a fost alcătuită din diferite elemente. Printre acestea se numărau creștinismul de tip răsăritean, recunoașterea primatului bisericii de la Constantinopol, recunoașterea — cel puțin tacită — a faptului că împăratul bizantin era împuternicit cu autoritate asupra întregii lumi creștine ortodoxe, acceptarea legilor romano-bizantine și credința că normele literare și tehnicile artistice cultivate în școlile, mănăstirile și atelierele Imperiului erau universal valabile și demne de imitat. Moștenirea primită de la Bizanț de aceste țări din Europa de Răsărit a fost, după părerea mea, o componentă suficient de importantă a tradiției lor medievale pentru a justifica părerea că, din anumite puncte de vedere, ele au alcătuit o singură comunitate internațională.

Încercând să scriu istoria acestei comunități, am întâmpinat o serie de greutăți. În primul rând, aria geografică locuită de „moștenitorii Bizanțului" din Europa s-a schimbat în decursul vremii, lărgindu-se în unele regiuni și restrângându-se în altele. Centrul său era Peninsula Balcanică, patrie a grecilor, slavilor și albanezilor. În secolele al IX-lea și al X-lea, această arie a

inclus Rusia, iar spre sfârșitul Evului Mediu și Țările Române. Cu toate acestea, vreme de mai multe secole, civilizația bizantină a avut o mare influență pe amândouă malurile Dunării Mijlocii, influențând astfel cultura medievală timpurie a moravilor, cehilor și ungurilor. Noțiunea de „Europă de Răsărit", folosită în această carte pentru a cuprinde toate aceste regiuni, reprezintă ceva mai mult decât o categorie empirică vagă obținută prin combinarea unui criteriu geografic cu unul cultural. Astfel, Polonia, a cărei cultură a depins încă de la începutul Evului Mediu de lumea latină, a fost exclusă, precum și Veneția, Sicilia sau ținuturile din Caucaz, cărora, deși au fost timp de secole pe orbita culturală bizantină, nu li se va acorda, din motive geografice, decât o atenție nesemnificativă. Faptul că hotarele din Europa de Răsărit se schimbau continuu aduce o oarecare limită în studierea neîntreruptă a istoriei acesteia.

O altă dificultate constă în faptul că, judecând după documentele existente, europenii din Răsărit erau, în Evul Mediu, numai uneori și incomplet conștienți de existența acestei comunități internaționale. Mărimea și complexitatea ei, finețea legăturilor dintre părțile ei componente, precum și creșterea ei lentă au constituit, fără îndoială, o povară prea mare pentru imaginația oamenilor. Mai evident și mai ușor de înțeles era aspectul ei religios. Când se gândeau la această comunitate ca la un tot, popoarele din Europa de Răsărit o concepeau în primul rând ca pe un corp al creștinătății ortodoxe al cărei cap recunoscut și centru administrativ era biserica de la Constantinopol. Trăsăturile ei politice, juridice și culturale erau însă mai puțin percepute. Deși conducătorii lor recunoșteau că împăratul bizantin deținea o mare putere asupra bisericii de care aparțineau, că el era prima sursă de lege și că autoritatea lui depășea hotarele politice ale Imperiului, aceste popoare erau atât de hotărâte să-și mențină pretențiile de suveranitate națională încât considerau probabil că nu era necesar, ba chiar de nedorit, să-și definească cu precizie legăturile lor cu Imperiul. La rândul lor, bizantinii, încredințați că organizarea politică a acestei lumi făcea parte din ordinea divină, nu par a fi resimțit nevoia de a medita adânc la mecanismul unei societăți internaționale. Mulți dintre ei admiteau ideea că autoritatea împăratului era universală. Nu aveau însă vreun cuvânt special pentru a delimita întreaga comunitate a popoarelor care erau sateliții lor. Se presupunea că „barbarii" dinainte de convertirea la creștinism vor deveni după botez supuși ai împăratului din Roma de Răsărit. Cu o ambiguitate semantică ce le era caracteristică, bizantinii foloseau termenii cu care își descriau propria lor stare — *basileia* (imperiu), *oikoumene* (universul locuit), *politeuma* (guvern, comunitate) — pentru grupul de națiuni asupra cărora își proclamau suveranitatea.

Cuvântul „commonwealth", și el ambiguu, este folosit ca un echivalent imperfect pentru ultimul din acești termeni greci — *politeuma* —, căruia nu i se poate atribui nici o semnificație precisă de structură, iar scopul lui nu este acela de a sugera o paralelă cu modernitatea. El este propus drept o reprezentare potrivită și, sperăm, adecvată a unei societăți ale cărei structură și legături au fost rareori evidente pentru oamenii din Evul Mediu, dar pe care istoricul de astăzi, care cunoaște mai bine efectele unificatoare ale culturii asupra instituțiilor, comportamentului și valorilor umane, le poate percepe mai clar.

Societatea aceasta a fost o societate reală și nu o abstracție pur intelectuală. În anii din urmă, mai mulți distinși bizantinologi și-au îndreptat atenția asupra acestui fapt, studiind forțele motrice care se aflau în spatele pretențiilor de hegemonie universală ale imperiului. Munca lor — în special scrierile lui George Ostrogorsky, Franz Dölger și André Grabar — a dus la lărgirea și aprofundarea înțelegerii noastre față de relațiile internaționale din Europa de Răsărit în decursul Evului Mediu. Ei au scris însă, în primul rând, de pe poziția avantajoasă a Bizanțului. Scopul lor nu era acela de a analiza legăturile culturale ale acestei comunități și nici contribuția pe care i-au adus-o popoarele nebizantine din zonă. Datorăm foarte mult cercetătorilor originari din Europa de Răsărit, specialiști în istoria medievală a țărilor lor. Cu toate acestea, cu câteva excepții — ca aceea, remarcabilă, a istoricului român Nicolae Iorga —, ei au avut tendința de a scrie dintr-un punct de vedere etnocentric, ba chiar naționalist. Mulți au fost cu siguranță cuceriți de dorința de a se concentra pe elementele naționale din trecutul țărilor lor. Însă tentația de a pune semnul egal între unitatea națională și unitatea culturală reprezintă un pericol pentru medievist. Iar a vedea în asocierea țărilor din Europa de Răsărit cu Bizanțul o luptă între „imperialismul" Bizanțului și aspirațiile naționale locale înseamnă să pierzi un aspect al unei experiențe cosmopolite bogate de care au beneficiat țările din această zonă în cea mai mare parte a istoriei lor medievale.

Problema naționalismului va fi discutată în mai multe rânduri în cuprinsul prezentei cărți. Urme ale lui vor fi găsite la mai multe țări est-europene din Evul Mediu. În comparație însă cu Europa Occidentală, acest naționalism era amortizat și avea o evoluție lentă. Bizanțul și-a menținut un prestigiu extraordinar, iar rolul lui de conducător religios, cultural și politic nu a putut fi negat. Și aceasta deoarece toate nemulțumirile provocate în Europa de Răsărit a Evului Mediu de *superbia Graecorum** nu pot fi efectiv comparate cu imperialismul dinastiei de Hohenstaufen din secolul al XII-lea,

* În latină, în original – trufia grecilor. (N.tr.)

imperialism care a dus la indignarea lui John de Salisbury: „Cine i-a îndreptățit pe germani să fie judecători peste națiuni?" În ultimă instanță, faptul că atâta vreme cât a dăinuit Imperiul nu a existat o singură națiune în Europa de Răsărit care să-i amenințe cu șanse de succes supremația religioasă și culturală și nici pretențiile de a întrupa tradiția de universalitate a Romei reprezintă dovada cea mai limpede că acest Commonwealth Bizantin nu era numai o proiecție a imaginației umane. Întinzându-se între hotare schimbătoare, împărțită între grupuri etnice și state naționale care se războiau între ele, amenințată tot mai mult de dezintegrare din cauza unor forțe centrifuge, lumea aceasta*, născută în chinurile năvălirilor barbare, a dobândit suficientă vitalitate și coerență pentru a supraviețui ca o entitate de sine stătătoare de la jumătatea secolului al IX-lea și până la jumătatea secolului al XV-lea. Ea a fost în cele din urmă distrusă de cucerirea Constantinopolului de către otomani, în 1453, dar influența sa a dăinuit în anumite regiuni ale Europei de Răsărit până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Cum a reușit să reziste atâta vreme este o întrebare la care această carte dorește să dea un răspuns.

* Deoarece pe parcursul diverselor capitole ale lucrării autorul folosește mai mulți termeni pentru a defini universul specific constituit în jurul Bizanțului — *commonwealth, community, world* —, am preferat ca în această versiune, publicată în limba română, să folosim cu precădere denumirea „Lumea Bizantină". (N.tr.)

CAPITOLUL 1

POZIȚIA GEOGRAFICĂ

1. BALCANII

Mișcarea oamenilor, a bunurilor și a ideilor prin Peninsula Balcanică a fost mult influențată în Evul Mediu de caracteristicile ei fizice. Trei dintre acestea au avut un efect durabil asupra țărilor din Balcani.

În primul rând, Peninsula, ea însăși predominant muntoasă, se deschide ca o pâlnie la capătul ei nordic pe o câmpie mare de aproape 1200 km lungime, străbătută de Dunăre și de afluenții ei, Sava și Drina, și care, cu excepția podișului de mică înălțime care înconjoară Porțile de Fier și formează extremitatea de sud a Carpaților Meridionali, nu este barată de nici un obstacol fizic. Prin urmare, comunicațiile între Peninsulă și ținuturile din Europa Centrală și de Răsărit se făceau fără greutate, iar Balcanii erau deschiși în fața năvălirilor popoarelor de dincolo de Dunăre, în special ale celor din câmpia ungară și din stepa din sudul Rusiei.

În al doilea rând, natura muntoasă a Peninsulei și fragmentarea peisajului ei din cauza multelor lanțuri de munți și de văi izolate au lipsit-o de un centru de comandă geografic. Principalele ei orașe — Constantinopol și Salonic — aveau o poziție periferică. Constantinopolul, capitala Imperiului Bizantin, reușea uneori să-și întărească suveranitatea asupra Balcanilor sau a unei părți mai mari din ei. Dar aceste perioade de hegemonie bizantină au fost puține și de scurtă durată. După împărțirea Imperiului Roman din anul 395, Peninsula a fost unită, din punct de vedere politic, sub puterea supremă a Constantinopolului, numai în trei împrejurări: între aproximativ 538 și 602, sub Iustinian și cei trei urmași ai lui, între 1018 și aproximativ 1070, ca rezultat al cuceririlor lui Vasile al II-lea, și, pentru ultima oară, între 1172 și 1180, în ultimii ani ai domniei lui Manuel I. În timpul celei mai mari părți a istoriei sale medievale, Peninsula Balcanică nu a avut un centru politic unic. Dintre orașele mari, poziția cea mai importantă o avea orașul Scoplje din

Macedonia. Și într-o singură împrejurare, la mijlocul secolului al XIV-lea, se pare că acest oraș, pe atunci centru politic al regatului Serbiei, a putut să devină capitala unui imperiu balcanic unit. Regiunile din est, din sud și din nord ale Peninsulei Balcanice au rămas în afara regatului sârb, iar ultima încercare de a uni peninsula sub un singur conducător creștin s-a sfârșit o dată cu moartea lui Ștefan Dușan, în 1355.

În al treilea rând, istoria medievală a Balcanilor poartă pecetea unor relații speciale care există între cele trei dimensiuni geografice caracteristice ale sale — munții, câmpia și marea.

Prima trăsătură impresionantă a peisajului balcanic este muntele. Într-adevăr, *balkan* este un cuvânt turcesc care înseamnă „lanț de munți", iar numele acesta, folosit de turci și de geografii moderni pentru a desemna lanțul muntos cunoscut autorilor clasici și bizantini sub numele de Haemus și care se întinde în sudul Dunării de Jos, a fost extins de scriitorii din secolul al XIX-lea la întreaga Peninsulă.

De-a lungul coastei Adriaticii și în unele părți ale Greciei, acești munți formează creste de stânci calcaroase care strălucesc ca argintul în lumina soarelui, iar în zona centrală și cea de nord a Peninsulei sunt acoperiți de păduri, tăiate masiv încă din Evul Mediu, a căror umiditate le făcea uneori mai atrăgătoare pentru coloni decât locurile mai joase și mai aride. Tot ei, munții, au dirijat mișcările de populație, au determinat aria de stabilire și au alcătuit decorul majorității dramelor omenești din istoria Balcanilor. Dacă îi comparăm cu Alpii, nici unul din acești munți nu este foarte înalt. Cel mai înalt vârf din Peninsulă, Musala, din masivul Rila din Bulgaria, are ceva mai puțin de 3000 m. În ansamblu, lanțurile muntoase din Peninsulă nu s-au dovedit a fi obstacole de netrecut pentru migrația oamenilor. Lanțul muntos al Dinaricilor, paralel cu coasta Adriaticii, nu i-a oprit pe năvălitorii slavi de a-i trece masivele șiruri calcaroase pentru a cuceri și a distruge cetățile din Dalmația romană. Nici masivul Pind nu i-a oprit pentru o vreme mai lungă pe acești năvălitori din migrațiile lor către sud, lăsându-i să ocupe și să colonizeze cea mai mare parte a Greciei și a Peloponesului. Haemus, adică lanțul Balcanilor, s-a dovedit a nu fi un obstacol pentru năvălitorii din nord. Terenul se ridică lin în trepte de la câmpia Dunării și devine mai abrupt în partea de sud a munților. Lanțul propriu-zis are o înălțime medie și, deși este străbătut de un singur râu, Iskăr, are o serie de trecători ce pot fi lesne străbătute. Șase dintre acestea au fost folosite de romani, iar cel puțin nouă au fost folosite în perioada bizantină (fig.1). Ele au jucat un rol deosebit în istoria medievală a Europei de Răsărit deoarece, constituind o legătură între valea Dunării și câmpiile din Tracia, au fost folosite de diferiții năvălitori care veneau din nord ca indicatoare de direcție pe drumul către Constantinopol;

trecătorile au jucat acest rol vreme de o mie de ani, adică atât cât a existat Imperiul Bizantin. Hunii și avarii, bulgarii și rușii, pecenegii și cumanii, uzii și mongolii — toți au trecut prin aceste trecători de munte pentru a ataca provinciile din Europa ale Bizanțului.

Este mai greu însă să ne pronunțăm dacă munții din Peninsula Balcanică au constituit o adevărată barieră în calea răspândirii culturii. Fără îndoială, ei au încetinit uneori, au stopat vreme de secole, ba chiar au împiedicat răspândirea ideilor și a instituțiilor. Influența civilizației bizantine s-a răspândit mai ușor la nord de Constantinopol și de Salonic, prin câmpia Traciei și pe valea râului Vardar. Dar în cătunele și în pășunile din Rodope — lanțul cel mai de nepătruns din Peninsulă —, în ținuturile înalte din Šar și Babuna care înconjoară lacurile din Macedonia, ca și în Pind, Bizanțul a rămas pentru secole, poate chiar pentru totdeauna, o putere vagă și un stăpân ineficient, ai cărui guvernatori provinciali și perceptori puteau fi în bună măsură ignorați și ai cărui misionari creștini, dacă ajungeau cumva atât de departe, se luptau în zadar cu păgânismul și erezia. Recucerirea și reelenizarea muntosului Peloponez a însemnat o întreprindere formidabilă, niciodată dusă în întregime până la capăt de către bizantini. Probabil că exemplul cel mai frapant de barieră formată de un șir muntos în fața răspândirii culturii îl constituie lanțul dinaric ce se întinde de-a lungul coastei Adriaticii, de la Golful Trieste până la gura râului Drin din nordul Albaniei (fig.3). Înălțimea munților, asprimea reliefului și goliciunea acestei zone carstice au izolat în Antichitate și în Evul Mediu regiunile din interior de fâșia îngustă de pe coasta Dalmației, fâșie care, având o climă mediteraneană și strânse legături cu Italia, a fost rând pe rând colonizată de greci, dominată de romani și controlată de bizantini. La sfârșitul Evului Mediu, ea a devenit zona de protecție a civilizației venețiene.

Această barieră naturală dintre câmpia de coastă și interiorul extrem de muntos nu a fost, evident, o barieră absolută. Negustorii o treceau prin anumite locuri, călare pe catâri. Și prin cele două trecători care îi întrerupeau continuitatea — valea râului Neretva și zona din jurul lacului Skutari — drumurile comerciale uneau coasta cu interiorul. Este tot atât de adevărat că Munții Dinarici au contribuit la izolarea Bosniei și a regiunilor din interiorul Herțegovinei și Muntenegrului de influența culturală a Veneției și de influența lumii mediteraneene.

Munții din Peninsula Balcanică au ajutat și la determinarea ritmului migrațiilor etnice.

Insule de securitate în vremuri de primejdie, refugii pentru popoare învinse care dispăreau timp de secole dincolo de orizontul istoriei, acești munți și-ar fi expediat, în alte împrejurări, locuitorii în zonele ample ale

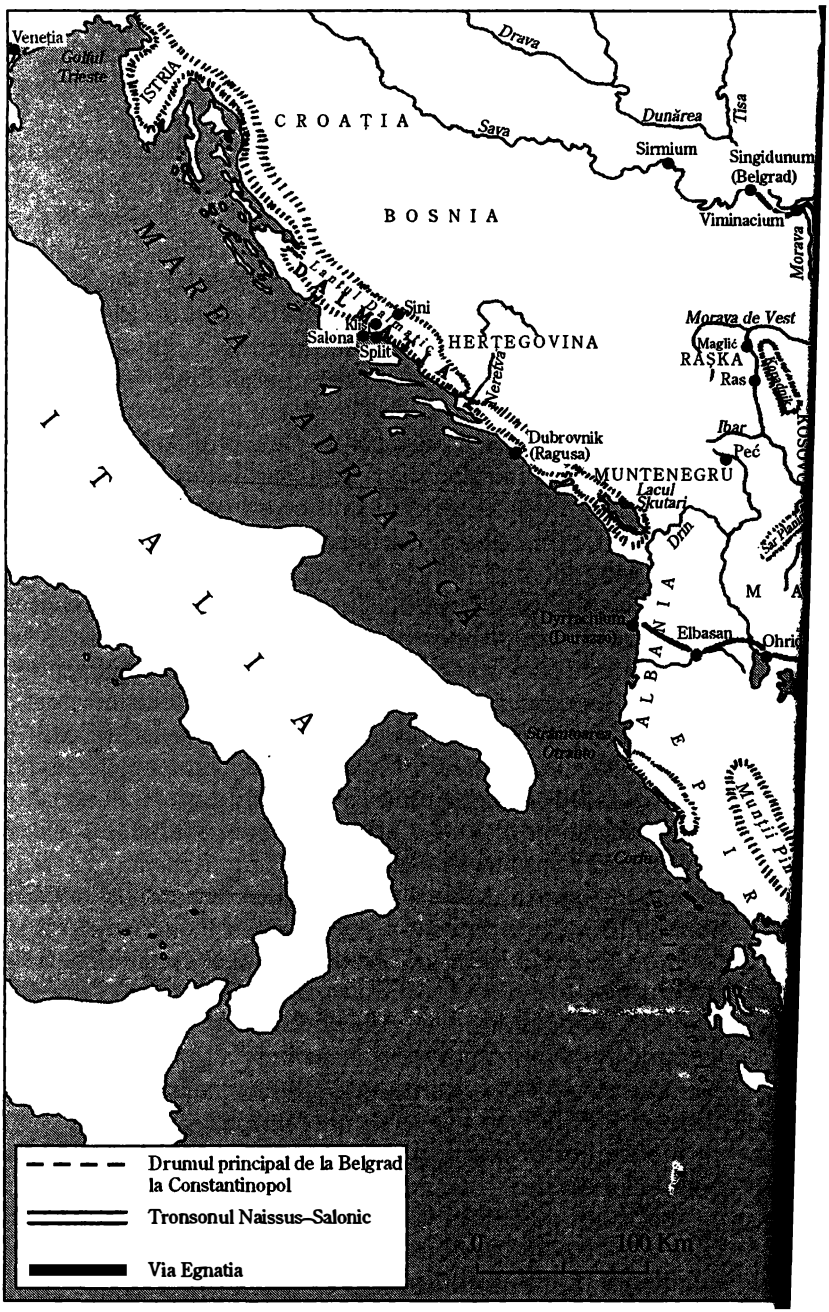
Veneția
Golful Trieste
ISTRIA
CROAȚIA
Drava
Sava
Dunărea
Tisa
Sirmium
Singidunum (Belgrad)
BOSNIA
Viminacium
Morava
MAREA ADRIATICĂ
Sini
Kiș
Salona
Split
HERȚEGOVINA
Morava de Vest
Maglič
RAȘKA
Ras
Ibar
Peć
Dubrovnik (Ragusa)
MUNTENEGRU
Lacul Skutari
Drin
ITALIA
Dyrrachium (Durrazo)
Elbasan
Ohrid
ALBANIA
Strâmtoarea Otranto
Corfu
Munții Pind
Drumul principal de la Belgrad la Constantinopol
Tronsonul Naissus–Salonic
Via Egnatia
0
100 Km

Harta 1. Balcanii

Peninsulei. Năvălirile slavilor din secolele al VI-lea și al VII-lea au distrus cultura romană și creștină în cea mai mare parte a Balcanilor. Nu a mai rămas nimic care să ne povestească despre ceea ce s-a întâmplat cu locuitorii băștinași, ilirii și tracii, care au reușit să supraviețuiască valului distrugător.

Unii din acești autohtoni, în parte sau total romanizați, s-au retras probabil din fața slavilor în munți. În documentele din secolele al X-lea și al XI-lea își fac pentru prima oară apariția în Balcani două popoare — vlahii și albanezii. Originea lor a constituit subiectul multor controverse.

Mulți cercetători de astăzi îi consideră pe vlahi ca fiind descendenții unor băștinași din Balcani, pe jumătate romanizați, împinși în munți de năvălirile slavilor. Ei au apărut în Evul Mediu, din refugiile lor din munți, din Haemus, Rodope sau Pind, ca păstori nomazi vorbitori ai unei limbi romanice și au coborât în regiunile joase din Tracia, Macedonia și Tesalia.

Începuturile istoriei albanezilor, deși tot atât de obscure, pot să servească la ilustrarea acestui puls ritmic al muntelui care absoarbe și revarsă mari grupuri de oameni. Se presupune că albanezii, coborâtori, probabil, din vechii iliri, s-au retras din fața năvălitorilor slavi spre ținuturile înalte pe care le ocupă și acum. Acolo, schimbând viața de agricultori cu aceea de păstori, au supraviețuit până la sfârșitul Evului Mediu. Apoi, deodată, în secolul al XIV-lea, albanezii au început să coboare din țara lor muntoasă. Într-o amplă mișcare de expansiune, care poate fi comparată ca scop și forță cu primele năvăliri ale slavilor, ei s-au împrăștiat către est și către sud. Îi găsim în secolul următor legați de pământ, în Tesalia, Atica, Beoția, Eubea și Pelopones, colonizând și arând ținutul, străbătând ca păstori nomazi câmpia sau servind ca soldați în armatele dominatorilor locali, greci sau franci.

Nu este surprinzător că munții din Peninsula Balcanică au oferit în multe rânduri refugiu minorităților disidente și iubitoare de libertate care căutau să reziste fondatorilor de imperiu din câmpie. Într-un cântec popular grecesc care slăvea faptele așa-numiților *klephti**, luptători împotriva turcilor, elogiul plin de mândrie adus muntelui ca fortăreață a libertății este rostit de Muntele Olimp:

> Eu sunt bătrânul Olimp, renumit în toată lumea. Am patruzeci și două de piscuri și șaizeci și două de izvoare. Pe fiecare pisc stă un stindard, pe fiecare creangă stă un *klepht*. Iar când vine primăvara și pe ramuri se deschid frunzele, muntele se umple de *klephti*, iar valea de sclavi[1].

*În greacă – haiduci. (N.tr.)

Aceste exemple sunt suficiente pentru a ilustra rolul multiplu și vital jucat de munți în istoria medievală a Balcanilor — refugiu pentru fugar, nevoiaș și proscris; fortăreață a libertății politice, a diferențelor rasiale, a obiceiurilor vechi, a individualismului social și a disidenței religioase; ținut de cătune răzlețe ai căror locuitori, trăind la marginea istoriei scrise, au rămas vreme de secole refractari la civilizația mai avansată din câmpie, constituind adesea o barieră în calea răspândirii culturii, dar fiind legați economic cu ținuturile joase datorită migrației sezoniere a păstorilor nomazi și a turmelor lor; cămin pentru barbari și izvor de neliniște permanentă pentru plugarul care se temea pentru siguranța grânelor, viilor și livezilor sale de măslini; bază de recrutare de soldați, adesea cei mai buni din Peninsulă; refugiu pentru neamurile care, în cursul ultimelor migrații, apăreau ca niște munteni înfometați de pământ și ocupau zone largi din Peninsulă, ceea ce îi schimba permanent trăsăturile demografice. Munții, priviți și din punct de vedere fizic și din punct de vedere uman, constituie un aspect permanent statornic în istoria Balcanilor.

„Munții privesc către Maraton, iar Maraton privește către mare." Aceste cuvinte ale lui Byron ilustrează apropierea și legătura intimă dintre osatura muntoasă a Peninsulei Balcanice și mările care o scaldă de jur împrejur, cu excepția laturii de nord, și care pe alocuri — golfurile Salonic și Corint sunt cele mai bune exemple — pătrund adânc în interiorul ei. Iar aceste relații multiseculare dintre munte și mare au permis Peninsulei Balcanice să ia parte, de-a lungul istoriei sale, la viața Mediteranei. Ca și muntele, marea și lumea necunoscută de dincolo de ea poate fi o sursă de primejdie pentru așezările agricole și urbane. Unii dintre cei mai periculoși dușmani ai Bizanțului — arabii în secolele al VII-lea și al VIII-lea, rușii în secolele al IX-lea și al X-lea, normanzii în secolele al XI-lea și al XII-lea — au atacat sau au năvălit în Balcani venind de pe mare.

Două dintre mările care străjuiesc Peninsula — Marea Neagră și cea Adriatică — au jucat un rol deosebit de important în istoria ei. Încadrând-o la nord-est și la nord-vest, formând două golfuri prin care apele Mediteranei pătrund adânc în continentul european, ele oferă importante drumuri comerciale, căi de comunicație necesare pentru construirea Imperiului și drumuri pentru răspândirea civilizației bizantine.

Primele legături dintre Marea Neagră și Peninsula Balcanică s-au petrecut în Antichitate. Coloniile înființate de greci în secolul al VII-lea î.Hr. și după aceea pe coasta de vest și pe coasta de nord a Mării Negre au jucat un rol major în istoria economică și culturală a lumii antice. Aceste reprezentanțe comerciale, dintre care unele au devenit cetăți-state înfloritoare și independente la marginea de nord-est a lumii elenice — Tyras

la gurile Nistrului, Olbia la estuarul Bugului, Chersonesus, Theodosia și Panticapaeum în Crimeea, Tanais la gurile Donului și Phanagoria la estuarul Cubanului —, au exportat către cetățile-mamă din Grecia materii prime obținute de la băștinașii de pe țărmul nordic al Pontului Euxin — pește, sare și în special grâne — și au vândut conducătorilor din zona aflată în sudul Rusiei de astăzi produsele manufacturate și artistice ale lumii grecești.

Și așa, cu articole din aur și argint, împreună cu câțiva din meșteșugarii care le-au făcut, artele Greciei au pătruns în sudul Rusiei. Astfel, în vremurile clasice și elenistice, cetățile grecești din nordul Mării Negre au devenit, din punct de vedere economic și cultural, intermediare între stepele Eurasiei de vest și lumea grecească a Mediteranei. Pentru conducătorii sciți și sarmați din sudul Rusiei, acestea au constituit un debușeu al comerțului lor exterior și o modalitate de a avea acces la piețele lumii grecești. Pentru greci, și mai târziu pentru romani și bizantini, ele reprezentau niște avanposturi ale elenismului la marginea misterioaselor stepe „scite" — „tivul Greciei", cum descria Cicero coloniile grecești, „cusut pe câmpiile barbarilor"[2].

Până la sfârșitul Antichității, majoritatea cetăților din nordul Pontului Euxin își pierduseră importanța. Două dintre ele însă, Chersonesus și Panticapaeum, au supraviețuit și în epoca medievală și au continuat să joace rolul tradițional de intermediare economice și culturale între Bizanț și sudul Rusiei. Deocamdată, să ne mulțumim să notăm următoarele fapte: exportul de cereale din sudul Rusiei a scăzut mult după năvălirile barbare din secolele al IV-lea și al V-lea. Când, cinci sute de ani mai târziu, comerțul dintre Bizanț și Europa a început să învie, nu s-au mai exportat cereale din regiunile de coastă, ci produse obținute în pădurile din nordul îndepărtat — blănuri, ceară, miere și sclavi — transportate cu regularitate, pe Marea Neagră, către Constantinopol. Iar când, la sfârșitul Evului Mediu, stepele din nordul Pontului Euxin au redevenit furnizoarele principale de hrană ale Constantinopolului și ale altor cetăți din Balcani, acest lucru s-a datorat activităților comerciale ale coloniilor genoveze și venețiene din Crimeea. Până în secolul al XVI-lea, Marea Neagră a rămas o cale importantă pentru aprovizionarea Constantinopulului.

Nici rolul jucat de Marea Adriatică în istoria medievală a Balcanilor nu a fost mai puțin important, ea fiind, în esență, o arteră a comunicațiilor dintre Răsărit și Apus. La extremitatea ei sudică, strâmtoarea Otranto, aflată între coasta Apuliei și Albania, avea în partea ei cea mai îngustă numai 72 km, distanță care, chiar și în Antichitate, putea fi parcursă, cu vânt favorabil, doar într-o singură zi. Peste această strâmtoare, guvernul bizantin a menținut contactul cu posesiunile lui din sudul Italiei până în momentul când orașul Bari a fost cucerit de normanzi, în 1071. Iar succesivii stăpâni ai Italiei de

sud — normanzii în secolele al XI-lea și al XII-lea și Angevinii în cel de al XIII-lea — au folosit același drum pentru a stabili pe coasta Albaniei capete de pod și a cuceri posesiunile bizantine din Balcani. O altă cale transadriatică urma axa longitudinală a mării și ducea de la Veneția la țărmurile de răsărit ale Mediteranei, servind astfel de legătură între Europa Centrală și Levant. Ca și Marea Neagră, Adriatica este renumită pentru furtunile din timpul iernii. Când sufla îngrozitorul vânt *bora* de-a lungul coastelor balcanice, corăbiile bizantine și venețiene își găseau salvarea pe canalele înguste dintre coastă și insule care, de la Istria la Dubrovnik, formează mai mult sau mai puțin o linie paralelă cu aceasta. Mai departe, către sud, după o întrerupere provocată de coasta muntoasă a Muntenegrului și linia joasă de coastă a Albaniei, apar insulele din Marea Ionică, dintre care cea mai importantă era în Evul Mediu insula Corfu, punct de sprijin între Brindisi și Epir, paznic al intrării sudice în strâmtoarea Otranto și poziție-cheie pe drumul către Marea Adriatică. Importanța strategică a acestei insule a făcut din ea un loc râvnit de puterile dominante atât din Peninsula Balcanică, cât și din cea Italică; Bizanțul, Principatul Epirului și Imperiul Otoman, pe de o parte, Veneția, normanzii și Angevinii, pe de alta, se luptau pentru ea la sfârșitul secolului al XI-lea. Lupta, dar și coexistența tradițiilor grecești și italiene au lăsat o pecete permanentă pe istoria culturală a insulei Corfu. În 1366, insula a ajuns vasala Veneției, rămânând în această stare pentru următoarele patru secole. Fortificațiile impresionante care îi domină și astăzi portul principal sunt o dovadă a grijii nemăsurate pe care Veneția a avut-o față de Corfu, legătură vitală pe drumul ei către Creta, Cipru și Siria.

Importanța pe care bizantinii au acordat-o drumului pe Marea Adriatică reiese clar din străduințele pe care le-au făcut ca să păstreze controlul cetăților de coastă din Dalmația și al insulelor din largul coastei. Aceste eforturi, care vor fi descrise într-un capitol ulterior, au fost încununate de succes până la sfârșitul secolului al XIII-lea. Veneția și-a impus supremația în Adriatică, precum și asupra celei mai mari părți din Dalmația. Și deși această supremație a fost pusă la încercare de unguri în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și a fost limitată la autonomia republicii comerciale Ragusa (Dubrovnik), la sfârșitul Evului Mediu, venețienii puteau vorbi pe bună dreptate și cu mândrie despre Marea Adriatică ca despre „golful nostru".

Cuvintele lui Byron, citate mai sus, evocă nu numai strânsa legătură dintre munte și mare, trăsătură atât de caracteristică pentru geografia istorică a Balcanilor. Valea îngustă de la Maraton, care „privește" atât spre mare, cât și spre munte, aduce acestei legături un al treilea element, a cărui contribuție la configurarea peisajului insulei trebuie luată acum în considerare — câmpia.

O analiză a ținuturilor joase mai mari ale Peninsulei ne arată că ele îndeplinesc trei funcții principale: sunt surse de bogăție agricolă, aprovizionând cetățile din Balcani cu alimente, sunt centre de putere militară și de administrație civilă, precum și artere de comunicație, constituind drumuri pentru năvălitori și canale pentru răspândirea culturii. Rolul economic, politic, militar și cultural al câmpiei poate fi ilustrat mai bine de trei exemple: câmpia Dunării de Jos — situată între Carpații Meridionali, lanțul Balcanilor și Marea Neagră —, Tracia — între lanțul muntos Sredna Gora și Rodope, întinzându-se la est spre Marea Neagră, iar la sud-est către Marea Marmara și fiind străbătută de valea Mariței — și *Campania*, situată între Marea Egee, Rodope și înălțimile din Macedonia, unde principala linie interioară de comunicație este cursul inferior al râului Vardar, iar orașul principal este Salonic.

Din punct de vedere istoric și geografic, câmpia de pe ambele maluri ale Dunării de Jos este o zonă de tranziție între Peninsula Balcanică și stepa din sudul Rusiei. La nord de fluviu se afla provincia Valahia, cuprinsă în România de astăzi. Partea sa vestică fusese incorporată în provincia romană Dacia, după campaniile lui Traian din 101-105 d.Hr. Râul Olt, care străbate Carpații coborând spre Dunăre, era în acea vreme o importantă cale de comunicație între provinciile balcanice ale Imperiului Roman și Transilvania, centru al Daciei romane. Dar, în anul 272, Dacia a fost părăsită de romani, iar Dunărea de Jos a devenit din nou hotarul de nord al Imperiului. Țărmul de nord al fluviului era flancat de o centură lată de mlaștini, care se întindeau până în Deltă, în vreme ce țărmul mai înalt din sud, dominat de fortărețe romane, păzea intrarea în Balcani împotriva năvălitorilor din sudul Rusiei și din Europa Centrală. La începutul epocii bizantine, Dunărea de Jos își păstra rolul tradițional de *limes Romanus**. Chiar și atunci însă, ea se dovedea a fi rareori un obstacol de netrecut pentru năvălitorul temerar care venea din nord. Goții, în secolul al IV-lea, și hunii, în secolul al V-lea, au fost în stare să treacă fluviul ca să ocupe sau să distrugă ținuturile imperiale din Balcani. În cursul următoarelor șapte secole, o bună parte din destinul Europei de Sud-Est s-a hotărât pe țărmurile Dunării de Jos. Principalele etape ale luptei Bizanțului pentru a menține sau a recuceri acel *limes* de pe Dunăre vor fi descrise ulterior. Ele au fost marcate de strădaniile lui Iustinian de a construi o rețea de fortărețe împotriva atacurilor barbarilor care veneau din nord, de căderea acestei linii defensive sub atacurile slavilor și avarilor la începutul secolului al VII-lea, de victoriile bizantinilor de la sfârșitul secolului al X-lea, care au stabilit din nou frontiera de nord a Imperiului pe Dunăre, și, în cele

* În latină – hotar roman. (N.tr.)

din urmă, de distrugerea hegemoniei Bizanțului în nordul Peninsulei Balcanice la sfârșitul secolului al XII-lea.

Într-o zonă de formă aproape dreptunghiulară, mărginită de Marea Neagră, lanțuri joase de munți și Delta Dunării, se află Dobrogea. În Evul Mediu, era un ținut de trecere brăzdat de imigranții de dincolo de Dunăre, deoarece mlaștinile, canalele și lagunele care înconjurau Delta Dunării, ca și hotarele înguste ale ținutului tindeau să izoleze Dobrogea și să creeze pe teritoriul ei enclave etnice în care diferite populații au trăit împreună vreme de secole. Pe de altă parte, podișul de mică altitudine care ocupă cea mai mare parte a acestui ținut este o prelungire spre sud a marii stepe eurasiatice care acoperea, în Evul Mediu, întregul sud al Rusiei, venind din Asia de Vest și cea Centrală.

Dobrogea, numită pe bună dreptate „Mica Sciție" de către romani, care au anexat-o în timpul domniei lui August, devenea un țel râvnit de multe popoare nomade, scoase din lăcașurile lor din sudul Rusiei de presiunea dușmanilor sau de nevoi economice, doritoare să schimbe riscurile din sudul Dunării și nesiguranța unei existențe nomade cu un mod de viață agricol mai așezat. Dobrogea nu a fost numai o vatră pentru multe neamuri și graiuri. Pentru un anume agresor, ea însemna drumul spre inima Balcanilor și cel mai ambițios dintre acești năvălitori veniți din sudul Rusiei a descoperit curând că există un drum direct care duce, de-a lungul Mării Negre, de la Delta Dunării până la Constantinopol.

Partea de sud a câmpiei Dunării de Jos este constituită de o platformă ce se ridică lin de la fluviu până la lanțul Munților Balcani. Aceasta era provincia romană *Moesia Inferior*. Iar avuția acestui ținut și marea bogăție a ținuturilor din sud, la care se putea ajunge trecând prin cheile din munți, atrăgeau mulți năvălitori din nord. Năvălirile barbare din secolul al III-lea au transformat această zonă într-unul din centrele de turburare din Peninsula Balcanică; vizigoților li s-a îngăduit, în 382, să se stabilească aici ca *foederati** romani. În secolele al VI-lea și al VII-lea, slavii și avarii, în drumul lor spre sud, au trecut prin Moesia distrugând cetățile romane și nimicind pe slavii stabiliți aici. Până în anul 681, ținutul s-a aflat în mâinile bulgarilor, un popor turcit care venea din stepa eurasiatică. Cele două regate succesive întemeiate de aceștia în Balcani (681-1018 și 1187-1393) au făcut din câmpia Moesiei unul din principalele centre de putere politică și militară din Peninsulă. Era și o regiune cu o importanță economică deosebită, deoarece câmpia din Moesia, scăldată de numeroase ape care se varsă către nord în Dunăre și acoperită în mare parte cu loess fertil, este deosebit de bună pentru agricultură.

* În latină – aliați, asociați. (N.tr.)

Era renumită ca producător de grâne încă din primul secol al erei noastre, iar cerealele care creșteau în zona care se învecina cu Varna aveau o valoare ridicată la sfârșitul secolului al XII-lea și în secolul al XIV-lea, când Marea Neagră era deschisă comerțului cu Italia, iar venețienii și genovezii transportau cu corăbiile grâne din Bulgaria spre Constantinopol și Italia.

Ipoteza de mai sus, după care câmpiile din Peninsula Balcanică îndeplineau în Evul Mediu un întreit rol de furnizor de hrană, centru de putere și de arteră de comunicație, poate fi dovedită și prin analizarea celei mai mari dintre ele — câmpia din Tracia. Călătorul care se îndreaptă spre sud, după ce a trecut prin lanțul Balcanilor, este întâmpinat de un șir mult mai puțin înalt de dealuri, Sredna Gora, pe care trebuie să-l treacă pentru a ajunge la câmpia mărginită de munții Rodope la sud și străbătută de valea Mariței. Acest râu (numit de cei vechi Hebrus) izvorăște din munții Rila, la sud de Sofia, și udă cea mai mare parte din câmpia Traciei înainte de a se vărsa în Marea Egee. Limita nordică a măslinului trece prin centrul Traciei, ale cărei regiuni din sud au un climat mediteranean pronunțat. Două dintre cele mai de seamă cetăți din Balcani, Philippopolis și Adrianopole, se află pe Marița. Adrianopole, așezat la confluența drumurilor care vin de la Marea Egee, Marea Marmara și Marea Neagră, a fost principala fortăreață care păzea împrejurimile din nord ale Constantinopolului, fiind prin urmare un punct-cheie pentru hegemonia militară în Peninsulă.

Loc al mai multor bătălii memorabile — cele mai renumite fiind înfrângerea împăratului Valens de către goți, în 378, și victoria bulgarilor asupra armatelor lui Balduin I, împăratul latin al Constantinopolului, din 1205 — Adrianopole a fost o pradă pentru care bizantinii și bulgarii s-au luptat de multe ori în Evul Mediu. Iar importanța strategică a orașului a fost demonstrată încă o dată, în jurul anului 1365, când, ca un prim pas hotărâtor în cucerirea Balcanilor de către turci, sultanul Murad I și-a fixat acolo capitala.

De la Adrianopole, principala arteră de comunicație duce către sud-est printre colinele Strandja, ale căror păduri furnizau lemn pentru corăbii, prin stepa plină de grâu din estul Traciei, ajungând la Constantinopol. Poziția remarcabilă a acestui oraș, pe un promontoriu deluros care iese din extremitatea estică a Traciei și pe lângă care apele Bosforului trec spre Marea Marmara, a fost descrisă și mult apreciată de nenumărați scriitori.

Într-o carte al cărei subiect principal este întâlnirea dintre bizantini și popoarele din Europa de Răsărit, întâlnire în care Imperiul, la început în defensivă, a reușit în final să-și domesticească și să-și civilizeze vecinii din nord, două caracteristici ale poziției Constantinopolului merită atenție specială: rolul său de citadelă naturală, dar și de citadelă făcută de mâna omului și poziția sa în centrul circulației internaționale.

Deși înconjurat din toate părțile de apă, cu o singură excepție, orașul a fost virtual de necucerit prin atacuri venite dinspre mare. Curentul rapid care se varsă din Bosfor în Marea Marmara, lanțul de golfuri ferite care opresc în vremuri de pericol intrarea în Cornul de Aur și indiguirile puternice împotriva mării s-au unit pentru a apăra Constantinopolul în timpul multor atacuri navale, unele dintre acestea, ca atacul avaro-slav din 626, marile asedii arabe din 674–678 și 717–718 și expediția rusă din 860, înscriindu-se printre cele mai memorabile episoade din istoria bizantină. Singurul atac naval asupra Constantinopolului încununat de succes s-a petrecut în 1204, când corăbiile venețiene au spart zidurile de la Cornul de Aur, permițând astfel armatelor din cea de a IV-a Cruciadă să cucerească orașul. Poziția de apărare a Constantinopolului în partea sa continentală era însă foarte diferită, deoarece orașul era aici deschis năvălirilor care veneau din ținuturile joase ale Traciei. Fapt remarcat încă din secolul al II-lea î.Hr. de istoricul grec Polibiu, iar observațiile sale cu privire la expunerea dramatică a vechii cetăți grecești a Bizanțului la atacurile venite din nord-vest se cade să fie citată deoarece constituie o anticipare precisă și vie a problemelor militare cu care s-au confruntat guvernatorii romani din Răsărit în relațiile lor cu vecinii din Balcani în timpul Evului Mediu.

> Deoarece Tracia — scrie Polibiu — înconjoară teritoriul bizantinilor din toate părțile, întinzându-se de la o mare la cealaltă, aceștia sunt prinși în războaie grele și fără de sfârșit împotriva tracilor, pentru că nu este posibil ca făcând pregătiri importante și câștigând o singură victorie decisivă asupra lor să scapi o dată pentru totdeauna de vrăjmășia lor — dinaștii și națiunile barbare sunt prea numeroși. Dacă îl învingi pe unul, trei și mai răi decît primul apar și se îndreaptă împotriva țării lor. Nici nu pot obține vreun avantaj obligându-i să plătească tribut și să încheie contracte precise, pentru că, dacă faci o concesie unui prinț, această concesie se ridică împotriva lor de cinci ori mai mult, ca toți atâția dușmani. Din această pricină, sunt implicați într-un război greu și fără sfârșit. Căci ce este mai periculos decât un vecin rău și ce este mai periculos decât un război cu barbarii? Și dincolo de alte rele care însoțesc un război, ei trebuie să îndure (ca să vorbim poetic) un fel de pedeapsă tantalică, deoarece ei ... răsplătiți fiind cu o producție de cereale îmbelșugată, care depășește așteptările, apar atunci barbarii care, după ce au prădat o parte din roade, distrug ceea ce nu pot lua cu ei. Bizantinii nu pot face altceva decât să murmure cu indignare și să îndure.[3]

Dacă înlocuim pe năvălitorii traci ai lui Polibiu cu dușmanii din nord ai Imperiului — goții, hunii, avarii, slavii, bulgarii, maghiarii, pecenegii, rușii și cumanii — și dacă adăugăm la puterea de a răbda a vechilor bizantini capacitatea, dovedită de urmașii lor, romanii din Răsărit, de a rezista militar în cetatea lui Constantin, putem avea un tablou general al luptei ce s-a dus de-a lungul Evului Mediu între Imperiu și vecinii lui din nord pentru hegemonie militară în Balcani.

Rezultatul acestei lupte, de care a depins adesea existența Imperiului Bizantin, s-a decis nu o dată în fața zidurilor dinspre uscat ale Constantinopolului. Aceste fortificații, lungi de patru mile*, întinzându-se de la Marea Marmara până la Cornul de Aur, sunt și acum, în ciuda stării lor de ruină, cel mai impresionant monument laic ce a supraviețuit din Imperiul Bizantin, aducând mărturie despre pericolul constant de dincolo de câmpia Traciei cu care se confruntau bizantinii. Construit în 413 și lărgit în 447, sub domnia lui Teodosiu al II-lea, zidul era format dintr-o triplă linie de fortificații: un zid interior înalt de 11 m, unul exterior, de 8 m înălțime, fiecare apărat de numeroase turnuri, și un șanț exterior larg de 18 m, cu un parapet de înălțime medie de-a lungul laturii interioare (fig.13). Aceste ziduri ale lui Teodosiu, adesea refăcute în Evul Mediu, nu au putut fi cucerite vreme de o mie de ani. Au fost luate cu asalt la 29 mai 1453 de către armatele lui Mehmet al II-lea. În noaptea aceea, ultimul împărat al Romei de Răsărit a murit luptând în spărtura provocată de tunul turcilor și o dată cu el a căzut și Imperiul Bizantin.

Poziția Constantinopolului ca debușeu sudic pe Bosfor, supraveghind atât drumul terestru din Europa către Asia, cât și drumul maritim dintre Marea Neagră și Mediterană, îndreptățea orașul să dețină rolul de centru al unui imperiu universal. Înzestrat cu unul din cele mai bune porturi naturale din lume — Cornul de Aur —, nu se putea ca el să nu devină un centru comercial internațional și un port deschis corăbiilor de pe cele trei continente. Până la sfârșitul secolului al XI-lea, atâta vreme cât Bizanțul a fost stăpânul mărilor, flota lui a putut să-i susțină acțiunea politică și militară în zone atât de îndepărtate ca Veneția și Crimeea, să exercite presiune asupra triburilor vrăjmașe din Balcani și să mențină ordinea pe cursul inferior al Dunării, să continue legăturile dintre capitala Imperiului și porturile de pe țărmul Mării Egee și al Mării Ionice și să asigure o prezență bizantină permanentă în Dalmația. Poziția Constantinopulului, ca centru al circulației internaționale, a fost întărită de faptul că el era capătul, dar și punctul de plecare al mai multor drumuri continentale care străbăteau

* 1 milă = 1609,3 m. (N.tr.)

Peninsula Balcanică. Aceste drumuri nu constituiau numai cea mai bună cale pentru năvăliri, dar și o poartă de intrare în orașe și în inima Peninsulei pentru barbarii de dincolo de Dunăre. Ele au fost, de asemenea, folosite cu regularitate, în special din secolul al IX-lea, de către negustorii, ambasadorii și misionarii din Roma de Răsărit care acționau ca agenți ai răspândirii civilizației bizantine în Balcani, în Europa Centrală, în România și în îndepărtata Rusie. Cele mai importante dintre aceste artere au fost drumul de la Constantinopol la Belgrad, care străbătea câmpia Traciei și mergea de-a lungul râului Morava către Dunăre, *Via Egnatia,* care unea Constantinopolul cu Salonicul și, trecând peste înălțimile din Macedonia, cu portul adriatic Dyrrachium, și drumurile care duceau prin Tracia și prin trecătorile din Munții Balcani spre Dunărea de Jos.

Rolul jucat de Tracia în sistemul de comunicații dintre Imperiu și vecinii săi din nord este egalat de o a treia regiune, mai mică, regiune de șes, *Campania* din sudul Macedoniei. Ea este mărginită de pintenii din sud ai Munților Rodope, de Peninsula Calcidică și de înălțimile din sud-estul Macedoniei. Axa ei este bazinul aluvionar de pe cursul inferior al râului Vardar (Axios), iar centrul său politic și economic este Salonicul. Poziția Salonicului, al doilea oraș important din Imperiul Bizantin, a fost comparată în multe privințe cu aceea a Constantinopolului: un port bogat, așezat la capătul unui golf bine apărat care domina nordul Mării Egee, el a fost principala țintă a barbarilor care se năpusteau din centrul Balcanilor sau de dincolo de Dunăre spre sud, spre mările calde. Deși s-a dovedit a fi mai puțin inaccesibil decât Constantinopolul — a fost cucerit de arabi în 904, de normanzii din Sicilia în 1185 și de turci la sfârșitul Evului Mediu — era o citadelă impresionantă. Fortificațiile sale masive care se ridicau pe dealurile ce înconjurau orașul la nord i-au permis să țină piept în Evul Mediu atacurilor succesive ale goților, slavilor, avarilor și bulgarilor (fig.14). Ca și Constantinopolul, Salonicul constituia un debușeu pentru materiile prime din interiorul Peninsulei Balcanice spre principalele porturi din Mediterană. Și el stătea la capătul de sud-est al unui mare drum terestru care străbătea Peninsula și care mergea de-a lungul râurilor Vardar și Morava până la Belgrad, la Dunărea Mijlocie și la Europa Centrală. Ca și drumul Constantinopol–Belgrad, de-a lungul Mariței, și acesta constituia o modalitate de răspândire a civilizației bizantine către nord. Existența lui, ca și strălucirea vieții culturale din Salonic, explică faptul că Macedonia a fost, împreună cu Tracia, în cursul Evului Mediu, zona din Balcani cea mai influențată de această civilizație.

Munții, mările și câmpiile, mediul geografic impus de natură popoarelor balcanice constituie cadrul natural în care s-a dezvoltat istoria lor. Omul a

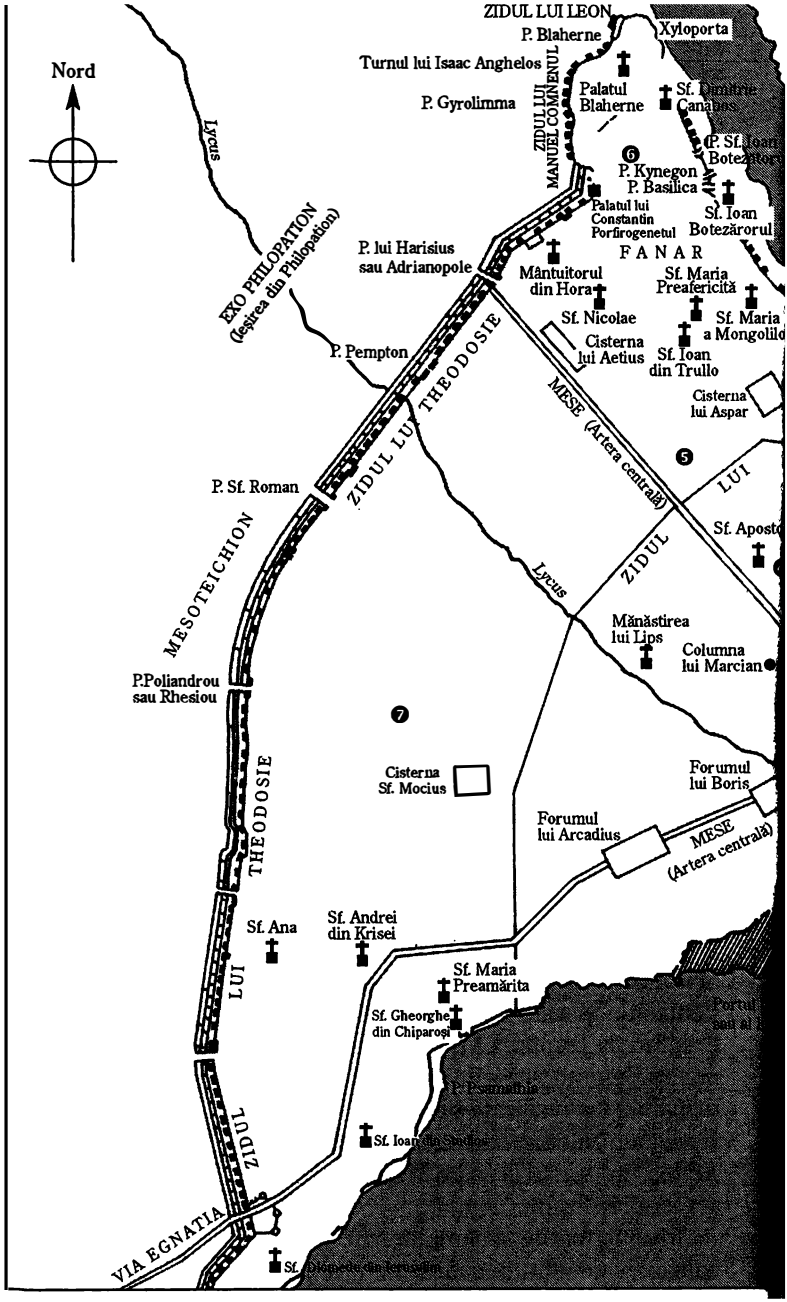

Nord
ZIDUL LUI LEON
P. Blaherne
Xyloporta
Turnul lui Isaac Anghelos
ZIDUL LUI MANUEL COMNENUL
Palatul Blaherne
P. Gyrolimma
Lycus
6
P. Kynegon
P. Basilica
Palatul lui Constantin Porfirogenetul
Sf. Ioan Botezărorul
FANAR
EXO PHILOPATION (Ieșirea din Philopation)
P. lui Harisius sau Adrianopole
Mântuitorul din Hora
Sf. Maria Preafericită
Sf. Nicolae
Sf. Maria a Mongolilo
Cisterna lui Aetius
Sf. Ioan din Trullo
P. Pempton
ZIDUL LUI THEODOSIE
MESE (Artera centrală)
Cisterna lui Aspar
5
P. Sf. Roman
LUI
Sf. Aposto
MESOTEICHION
ZIDUL
Lycus
Mănăstirea lui Lips
Columna lui Marcian
P.Poliandrou sau Rhesiou
7
Cisterna Sf. Mocius
Forumul lui Boris
Forumul lui Arcadius
MESE (Artera centrală)
THEODOSIE
Sf. Ana
Sf. Andrei din Krisei
LUI
Sf. Maria Preamărita
Sf. Gheorghe din Chiparoși
ZIDUL
Sf. Ioan
VIA EGNATIA

Harta 2. Constantinopol

căutat însă, în toate timpurile, să scape de apăsarea mediului, să-l îmblânzească, să-l transforme și să-l exploateze în folosul său. Ca să obțină toate acestea, el are nevoie de libertate de mișcare. Ca să cultive solul pe care trăiește, să extragă bogăția minerală din pământ, să facă negoț, să călătorească și să întemeieze state, el trebuie să iasă din izolare și să-și lărgească orizontul fizic și mental. Pentru a se bucura de roadele civilizației și adesea chiar să supraviețuiască, orice comunitate umană trebuie să construiască drumuri, să învețe să le folosească și să le întrețină. În Balcani, chiar din timpurile romanilor, drumurile au jucat un rol istoric important. Străbătând câmpiile și folosind văile râurilor, înconjurând munții sau trecând peste ei, începând sau sfârșind în orașe de la țărmul mării, ele au dat peisajului fragmentat al Peninsulei o unitate ce s-a datorat omului. Această unitate a fost limitată de faptul că marile drumuri balcanice, ca autostrăzile de astăzi, parcurgeau adesea, cale de mulți kilometri, ținuturi deschise, trecând pe lângă sate. Adesea, evitau și marile orașe. Și, cu excepția unor perioade de turburări violente — cum au fost năvălirile hunilor și ale goților din secolul al V-lea și ocupația slavilor din secolul al VII-lea, — istoria Peninsulei Balcanice din Antichitatea târzie și Evul Mediu este marcată de existența unei rețele duble de drumuri și orașe.

Câteva din aceste drumuri importante au fost deja menționate. Poate ar fi de folos, totuși, să le descriem în linii mari și să vedem legăturile dintre ele, deoarece aceste linii de comunicație făcute de om au format, în aceeași măsură ca și trăsăturile fizice ale peisajului balcanic, un cadru în care a avut loc întâlnirea dintre Bizanț și numeroasele popoare din Europa de Răsărit.

Cel mai important din aceste drumuri transbalcanice a fost cel care unea Constantinopolul cu Belgradul. De când a fost construit de către romani, probabil în primul secol al erei noastre, și până în timpurile moderne, când i s-a adăugat o linie ferată pentru Orient Expres, acesta a fost principalul drum continental care a unit Europa Centrală cu Constantinopolul. Ca și *via militaris* a legiunilor romane, sau ca *țarski puti* care arăta slavilor din Balcani „calea imperială" spre Bizanț, sau ca drum principal al Imperiului Otoman în Europa, el și-a păstrat această deosebită importanță.

Putem trasa câteva din caracteristicile acestui drum mergând pe urmele unui călător imaginar care se îndreaptă spre Constantinopol la mijlocul secolului al VI-lea. Un ofițer al Bizanțului care se întoarce acasă de la postul său de comandă de pe frontiera dunăreană sau un trimis către Constantinopol al unuia din popoarele barbare din nordul fluviului ar fi fost izbit de aspectul militar al drumului. Întreaga secțiune din nord arată activitatea constructorilor lui Iustinian, care, pentru a păzi Imperiul de presiunea crescândă a triburilor slave de dincolo de Dunăre, au reclădit repede cetățile și fortărețele

pe care năvălirile hunilor și goților din secolul precedent le distruseseră parțial sau total. Una dintre ele se afla la capătul final al drumului — cetatea Belgradului, cunoscută romanilor ca Singidunum, și care avea, la confluența Dunării și a Savei, o poziție esențială pentru apărarea Imperiului în partea sa din nord. De aici, o călătorie de două zile de-a lungul malului drept al Dunării îl aducea pe drumețul fără grabă la Viminacium, capitala provinciei romane Moesia Superioară. Aici, drumul părăsea Dunărea și, îndreptându-se spre sud, pătrundea în interiorul Moesiei.

Mergând mai mult sau mai puțin de-a lungul văii Moravei, intra în provincia Dacia mediteraneană și, în a șaptea zi de drum, călătorul nostru ajungea la cetatea Naissus (Niș), locul de naștere al lui Constantin cel Mare și punct de intersecție a drumurilor care duceau în nord spre Dunăre, la sud-est spre Constantinopol, în sud către Macedonia și Marea Egee, iar în vest către Marea Adriatică.

După Niș, drumul părăsea valea Moravei, cotea spre sud-est și începea, de-a lungul râului Nișava, să urce spre munții care formează astăzi granița dintre Iugoslavia și Bulgaria. După ce străbătea trei trecători, călătorul zărea, în cea de a unsprezecea zi de drumeție, la stânga Muntele Haemus, sau lanțul Balcanilor, și, dincolo de el, o vale de formă ovală unde se află orașul Serdica (Sofia), în preajma căruia se ridică Muntele Vitoșa. Cetate romană înfloritoare încă din secolul al IV-lea, de curând reconstruită după ce fusese arsă de huni, Serdica deține, alături de Adrianopole și Philippopolis, cea mai importantă poziție strategică din interiorul Peninsulei Balcanice. Fiind aproape de Iskăr (Oescus), care curge la câțiva kilometri la est de ea, și de Struma (Strymon), care izvorăște din Vitoșa, cetatea domină creasta de pământ dintre Marea Neagră și Marea Egee, iar drumurile care duc la Dunăre, spre Tracia, Macedonia sau către Adriatică se întâlnesc în interiorul zidurilor ei. La trei zile depărtare de Sofia, în cea de a paisprezecea zi, călătorul ajunge la cea mai spectaculoasă priveliște de pe întregul său itinerar. După ce a urcat în ziua precedentă, prin trecătoarea Vakarel, la 840 m deasupra nivelului mării (cel mai înalt punct din călătoria sa), el depășește acum o altă trecătoare care duce la defileul cunoscut romanilor sub numele de Succi (sau *Succorum angustiae*). Intrarea în defileu este oprită de un zid înalt cu o poartă de piatră încadrată de două forturi și păzită permanent. Acestea erau renumitele „Porți ale lui Traian", descrise adesea de călători (până la distrugerea lor de către turci în 1835) ca scenă a multor bătălii pentru stăpânirea Balcanilor. Înfricoșătoarea fortăreață se află la hotarul dintre Dacia și Tracia și între cele două jumătăți ale Peninsulei Balcanice, una vorbitoare de latină, cealaltă de greacă. Tot aici se afla mijlocul drumului dintre Belgrad și Marea Marmara.

La ieșirea din pasul Succi, călătorul are o priveliște minunată. La stânga lui se întind colinele joase ale munților Sredna Gora, iar în depărtare, spre nord, piscurile mai importante ale lanțului balcanic. La dreapta lui, se ridică Munții Rila, rareori neacoperiți de zăpadă, și Munții Rodope, cei plini de păduri. Sub el, cîmpia Traciei se întinde către orizont, iar în depărtare se conturează cele trei dealuri în formă de con de la Philippopolis (Plovdiv). Drumul coboară acum spre câmpie și urmează cursul plin de meandre al Mariței, de la Philippopolis la Adrianopole (Edirne), capitala provinciei Haemimontus. Călătoria aceasta a durat douăzeci și una de zile. Încă șase zile de drum prin Arcadiopolis (Lüleburgaz) și prin ținutul plat încă acoperit la acea vreme de păduri înaltè îl duc pe călătorul nostru la Marea Marmara, pe care o întâlnește la Heraclea. Trei sau patru zile mai târziu, în funcție de vreme, el urmează fie drumul de coastă prin Selymbria, fie un alt drum din interior, și ajunge la Constantinopol. Durata întregii călătorii de la Belgrad — până la treizeci și una de zile — a fost socotită având în minte un călător fără grabă. Un curier al imperiului sau un mijloc de transport mai rapid puteau să acopere, fără îndoială, distanța în jumătate de timp.

Istoria ulterioară a acestui drum este întunecată de devastările pricinuite de năvălirile avarilor și slavilor. Vreme de două secole și jumătate după moartea împăratului Mauriciu (602), nici un oraș din Balcani, la nord de Serdica, nu mai este menționat în documentele vremii. Iar când, în secolul al IX-lea, întunericul a început să se ridice de pe Peninsulă, toponimele romane aproape dispăruseră, fiind înlocuite sau transformate de denumirile slave. În secolele al XI-lea și al XII-lea, drumul a devenit din nou o cale internațională de mare importanță. În cea mai mare parte a acestei perioade, bizantinii au controlat-o, așa cum au făcut și în secolul al VI-lea, pe întreaga ei lungime. Iar între 1096 și 1189, drumul era bine cunoscut în toată Europa drept principalul drum terestru al cruciaților. Petru Eremitul și Geoffroy de Bouillon în 1096, Conrad al II-lea și Ludovic al VII-lea în 1147 sau Frederic Barbarosa în 1189 au trecut cu toții, împreună cu armatele lor, pe acest drum, îndreptându-se spre Țara Sfântă. În relatările vremii cu privire la primele trei cruciade, revine cu o deosebită insistență un subiect — pe lângă plângerile provocate de atitudinea dușmănoasă a băștinașilor — care se referă la extrema dificultate de a străbate „pădurea bulgară" dintre Belgrad și Niș. Wilhelm din Tyre, istoricul primei cruciade, îi acuză pe „nenorociții de greci" pentru că mențin această parte a drumului într-o stare de extremă sălbăticie, acoperită de bălării, și că se bizuie pe uriașele păduri și desișuri de netrecut pentru a-i descuraja pe năvălitorii străini. Această regiune, cunoscută sârbilor sub numele de Șumadia — astăzi un ținut foarte deschis — a fost, până la începutul secolului al XIX-lea, renumită pentru imensele ei păduri de stejar.

Secolele al XI-lea și al XII-lea au însemnat perioada de prosperitate internațională a drumului. Rivalitatea dintre puterile balcanice de la sfârșitul Evului Mediu, precum și invazia turcilor au făcut ca până la jumătatea secolului al XV-lea cea mai mare parte a lui să devină periculoasă. Din momentul în care Belgradul a fost cucerit de turci în 1521, întregul drum a ajuns, pentru a treia oară și ultima din istoria sa, să fie controlat de o singură putere.

Rolul jucat de drumul Constantinopol–Belgrad ca arteră de invazie, de comerț și de răspândire a culturii a fost intensificat de legăturile sale cu celelalte drumuri terestre din Balcani. Nici unul dintre ele nu lega, prin trecătorile din lanțul Balcanilor, Dunărea de Jos cu Tracia și Constantinopol.

Două dintre ele merită însă o atenție specială. Primul urma coasta Mării Negre, de la gurile Dunării, trecând prin Varna, Mesembria și Anchialus, până la capitala bizantină. Al doilea ducea de la Novae, pe Dunăre, prin Nicopolis și Haemum, peste renumita trecătoare Șipka, peste Valea Trandafirilor și dealurile din lanțul Sredna Gora, până în câmpia Traciei. Drum popular în toate timpurile, el a devenit la sfârșitul Evului Mediu drumul principal între Trnovo, capitala Bulgariei și sudul Peninsulei.

Datorită acestor căi care veneau de la nord la sud, sectorul de sud al drumului de la Belgrad la Constantinopol era legat de Dunărea de Jos și de ținuturile române și ruse care se aflau dincolo de el. Într-un mod asemănător, sectorul nordic al acestuia, între Belgrad și Niș, a urmat traseul unei alte artere importante care traversa Peninsula Balcanică, drumul Morava–Vardar, care pornea de la Dunărea de Mijloc spre Salonic. Golful Salonic, pătrunzând adânc în continent, și, la cealaltă extremitate, Dunărea Mijlocie, înaintând spre extremitatea cea mai de sud a Câmpiei Panonice, au făcut împreună ca acest drum cu direcția nord-sud să fie cel mai scurt din Peninsula Balcanică. Între Belgrad și Salonic — o distanță de aproape 700 km — o serie de depresiuni, care taie munții din Serbia și Macedonia, au trasat un făgaș natural. El este urmat de Morava și Vardar, ale căror valuri învolburate sunt cu greu despărțite de o creastă de pământ așezată la altitudine mică, la capătul de sud al câmpiei Kosovo. De-a lungul acestui făgaș, romanii au construit un drum, cu garnizoane la Singidunum, Naissus, Iustiniana Prima și Salonic. În Evul Mediu, drumul principal s-a abătut pe alocuri de la văile râurilor pentru a evita o serie de defileuri periculoase pentru armatele care îl străbăteau. Astfel, ca să înconjoare cheile Vardarului la Demir Kapia, drumul s-a îndepărtat de râul de lângă Scoplje și a urmat văile adiacente de la Ovce Polie, Știp și Strumița. De la Strumița, o ramură a drumului întâlnește din nou Vardarul în câmpie, o alta duce prin trecătoarea cu nume adecvat, Kleidion, Cheia, (unde, într-una din faimoasele

lupte din istoria Balcanilor, Vasile al II-lea i-a înfrânt pe bulgari în 1014), trecând peste valea Strimonului spre Serres și mare. Drumul Morava–Vardar, urmat astăzi de calea ferată Belgrad–Salonic, ocupă o poziție esențială în Peninsula Balcanică, formând o linie care separă în mod natural în două jumătatea de vest de cea de est, fiind, cu excepția regiunii dintre Dunărea de Jos și Haemus, singura zonă din Balcani înzestrată de la natură ca să formeze șira spinării unui stat viabil din punct de vedere geografic. Singura încercare din Evul Mediu de a crea un atare stat în această regiune a fost făcută de către sârbi. Cu toate acestea, punctul lor de plecare nu a fost valea Moravei, ci o linie mai mult sau mai puțin paralelă care se îndreaptă către vest, formată din valea râului Ibar și câmpia din Kosovo. Aici, de-a lungul depresiunii înguste cu direcția nord-sud, între fortăreața Maglici (lângă Kralievo) și Kosovo Polie, se află ținutul Rașka, nucleu al regatului medieval sârb. La sfârșitul secolului al XIII-lea, sârbii au început să se extindă din această regiune spre sud-est, încercând, și aproape reușind, la jumătatea secolului al XIV-lea, să controleze întregul drum Morava–Vardar și să formeze un imperiu balcanic multinațional, trambulină către cucerirea Salonicului și a Constantinopolului.

Rețeaua de comunicații din partea de est a Balcanilor a combinat, așa cum am văzut, un drum longitudinal — artera Belgrad–Constantinopol — cu mai multe drumuri care o intersectau, legând Dunărea de Jos cu Tracia. Un model similar poate fi văzut în partea de vest a Peninsulei, unde linia Morava–Vardar joacă rolul unei linii longitudinale, liniile transversale fiind formate din mai multe drumuri ce pătrund în părțile de est și de nord-est ale coastei Adriaticii.

Via Egnatia a fost până la începutul secolului al XIII-lea cel mai important drum dintre acestea. Punctul său de plecare a fost fortăreața Dyrrachium de pe coasta Albaniei, unul din pivoții puterii bizantine în partea de vest a Balcanilor și în sudul Adriaticii de la începutul Evului Mediu. Ea controla cea mai mare câmpie de pe țărmul de vest al Peninsulei, cuprinsă între lacul Skutari, înălțimile Albaniei și Munții Acroceraunieni. În Evul Mediu, înainte ca mlaștinile infestate de malarie de pe coastă să-i oblige pe albanezii din orașe să se mute spre regiunile mai înalte din interior, câmpia a fost un bogat furnizor de cereale. De la Dyrrachium, *Via Egnatia* trece prin Elbasan spre valea lui Shkumbi și duce prin Ohrida, Bitolia și Edesa spre Salonic și, prin urmare, spre Constantinopol. Pentru romani, care au construit-o imediat după ce au cucerit Macedonia, ea a însemnat cel mai scurt drum terestru spre teritoriile lor din Asia. Bizantinii au considerat-o a fi cel mai direct mijloc pentru a ajunge la avanposturile lor din Adriatica, la posesiunile lor din sudul Italiei și la Roma.

La sfârșitul Evului Mediu, dezvoltarea regatelor Serbiei și Bosniei, cât și avântul exploatărilor miniere în zonele centrale și de vest ale Balcanilor au făcut să sporească importanța celorlalte drumuri transversale care legau coasta Adriaticii cu interiorul. Unul dintre acestea trecea de-a lungul malului nordic al lacului Skutari și ducea, peste munții din Muntenegru, la Peć, iar de acolo, prin câmpia de la Kosovo, la Niș. Veneții și ragusanii, care foloseau acest drum pentru afacerile lor comerciale din Serbia și Bulgaria, îi spuneau *Via de Zenta*, după numele primului regat slavon de pe țărmul Adriaticii, Zeta. Acest drum a jucat un important rol cultural, punând centrele din interiorul Serbiei într-un permanent contact cu orașele de pe coasta Adriaticii unde se vorbea latina și, prin ele, cu Veneția. Legăturile Serbiei cu Apusul erau menținute și de un al doilea drum care ducea de la Ragusa prin inima Serbiei la districtele miniere din Kopaonik și Niș. Negustorii din Ragusa, care foloseau din plin acest drum, au avut și rolul de mijlocitori între Serbia, pe de o parte, și Bulgaria și Italia, pe de alta, pentru exportul de cereale, vite, argint și fier. Alte două drumuri, către nord-vest, duceau de la coastă spre interiorul Bosniei. Unul din ele folosea cheile ce semănau cu un canion ale râului Neretva, iar celălalt pornea din Split și trecea peste lanțul Dinarilor prin fortărețele de la Klis și Sini.

Drumurile medievale din Peninsula Balcanică erau, așa cum am văzut, de două tipuri — longitudinale și transversale. Importanța relativă a acestor tipuri depindea de schimbarea raportului de forțe politic și de poziția centrelor de bogăție și cultură din Peninsula Balcanică.

Popoarele slave care și-au întemeiat statele în interiorul Peninsulei au folosit ambele tipuri de drumuri. Bulgarii au înaintat prin trecătorile Balcanilor ca să anexeze nordul Traciei și pe artera Belgrad–Constantinopol pentru a cuceri capitala bizantină. Sârbii s-au folosit de făgașul Morava–Vardar ca să înainteze în Macedonia și să se îndrepte spre Salonic și de drumurile transversale care duceau către Adriatică pentru a face comerț cu Ragusa și Veneția. Însă istoria drumurilor din Balcani a fost mai durabil influențată de marile puteri imperialiste ale căror centre se aflau la periferia Peninsulei sau în afara ei. Romanii, care au folosit toate arterele principale furnizate de natură și au construit principalele drumuri din Balcani, par a fi preferat drumurile transversale, ceea ce explică, poate, în parte faptul că civilizația romană (deosebită de ocupația militară) a fost mult limitată la coasta Adriaticii și la văile Savei și Dunării. În contrast cu ea, civilizația bizantină s-a extins spre nord mult mai eficient de-a lungul arterelor longitudinale, Marița și Vardar. Când controlul Bizanțului asupra nordului Balcanilor a slăbit în secolul al XII-lea, iar puterile din Europa apuseană — normanzii, cruciații, Angevinii din Napoli — căutau modalități

pentru a lovi în inima Imperiului, drumurile transversale, în primul rând *Via Egnatia*, au căpătat pentru o vreme o importanță militară. În secolul al XIII-lea, căderea temporară a Imperiului Bizantin, care s-a produs în urma celei de a patra cruciade, a dat Veneției stăpânirea comercială în Europa de Sud-Est, iar venețienii și ragusanii au început din ce în ce mai mult să folosească drumurile transversale care duceau de la coasta Adriaticii spre interiorul Peninsulei Balcanice. Aceste drumuri și-au păstrat importanța până la sfârșitul Evului Mediu. Deși îndeplineau o funcție de mare interes, legând interiorul Serbiei cu cetățile de pe coastă ce aveau o cultură latină, ele nu au ușurat într-o măsură însemnată răspândirea civilizației venețiene, care a rămas în nordul Balcanilor limitată în mare parte la fâșia îngustă de pe coasta Dalmației. În ultimă instanță, rolul cel mai de seamă l-au avut marile drumuri longitudinale. Ele uneau orașele de prim ordin din Peninsulă, constituiau modalități de transmitere a civilizației bizantine spre popoarele din Europa de Sud-Est, iar cele mai hotărâtoare evenimente din istoria Balcanilor s-au petrecut pe ele sau în vecinătatea lor.

2. ZONA DIN NORDUL MĂRII NEGRE

Dunărea de Jos a jucat în Evul Mediu un dublu rol geografic. Pe de o parte, ea a furnizat popoarelor migratoare care veneau dinspre nord acces la drumurile ce se întindeau prin Peninsula Balcanică precum niște raze, ducând spre marile orașe de la Marea Neagră, Marea Marmara, Marea Egee și Adriatică; pe de altă parte, cel puțin până la sfârșitul secolului al XII-lea, Dunărea a însemnat pentru bizantini limita efectivă a suveranității lor politice directe pe care, fie că ei controlau sau nu fluviul, pretindeau a o avea asupra provinciilor din nord. Dincolo de *limes Romanus* se afla un ținut vast și aproape necunoscut, mărginit de țărmul de nord al Mării Negre și care continua prin câmpii, peste râuri și prin păduri până la limitele orizontului geografic al bizantinilor. Ținutul acesta a fost populat cu un număr mare și mereu crescând de triburi și neamuri ale căror mișcări au provocat multă neliniște autorităților de la Constantinopol, deoarece ele știau dintr-o îndelungă și dureroasă experiență că popoarele care trăiau dincolo de Dunăre și de Marea Neagră erau adesea atrase de perspectiva de a năvăli pe teritoriul Imperiului și de a se așeza în Balcani. Triburi nomade împinse de-a lungul coastei Pontului Euxin de către năvălitorii din Asia, fragmente rupte din imperiile eurasiatice, mânate fie de nevoi economice, fie de frica față de vecinii din est și nevoite să-și schimbe viața riscantă din stepa deschisă cu o securitate relativă în Balcani, neamuri care abia apăreau din nomadismul

pastoral și căutau teritoriu pentru o viață sedentară și agricolă, hoarde servile tânjind după ținuturile mai bogate și mai calde din lumea mediteraneană, viitori ctitori de imperii înflăcărați de visul de a-și stabili suveranitatea pe ruinele Romei de Răsărit și, în general, acei locuitori din stepele Pontului Euxin a căror curiozitate, ambiție și poftă de cucerire erau stimulate de faptul că știau că la capătul firesc al drumurilor care duceau către sud se afla Constantinopolul — cel mai bogat și mai civilizat oraș din lume, — toți aceștia puteau, mai devreme sau mai târziu, să forțeze o trecere peste Dunăre și să năvălească în Peninsula Balcanică. Această permanentă amenințare a unei invazii venind din nord altera imaginea pe care o aveau bizantinii despre Europa de Răsărit și le condiționa oricând politica în această zonă. O analiză corectă și amplă a țărilor din nordul Mării Negre avea pentru ei nu numai un scop științific, ci era un studiu esențial pentru securitatea Imperiului. Iar această preocupare față de mișcările vecinilor lor din nord a lăsat, din fericire pentru istoricul modern, urme abundente în scrierile bizantinilor. Sursele lor medievale — raporturi ale misiunilor militare, dări de seamă ale ambasadorilor, manuale de strategie militară, îndrumare confidențiale pentru politica externă, studii etnografice și cronici — au consemnat evenimente ale istoriei multor popoare din Europa de Răsărit înainte ca ele să fie capabile să le scrie singure. Lupta pentru apărarea frontierelor nordice ale Imperiului împotriva barbarilor a întărit credința bizantinilor în destinul lor providențial și a pus în evidență contrastul, extrem de important pentru gândirea bizantină, dintre civilizația greco-romană, ai cărei reprezentanți legitimi se considerau a fi, și forțele externe și haotice ale barbarilor, reprezentate de păgânele *ethne**, pe care Imperiul lor era destinat să le supună, să le domesticească și să le civilizeze. Acest lucru, credeau ei, putea fi foarte bine îndeplinit combinând convingerea și cunoașterea tehnică, adică fidelitatea față de misiunea imperială cu care erau investiți și folosirea inteligentă a diplomației. Iar crearea — prin credință nestrămutată și gândire lucidă, prin studiu atent și observație, prin încercări dureroase și erori — a tradițiilor bizantine de politică externă care au contribuit atât de mult la păstrarea civilizației în Europa de Răsărit și la răspândirea ei s-a datorat în bună măsură acestei amenințări care venea din nord.

Care a fost rolul jucat de cadrul fizic și de liniile de comunicație în întâlnirea dintre Bizanț și popoarele din această zonă a Europei de Răsărit? La mijlocul secolului al X-lea, un important document de stat confidențial a fost compilat la Constantinopol la cererea personală a împăratului

* În greacă – seminții, neamuri. (N.tr.)

Constantin al VII-lea Porfirogenetul. Un tratat despre puterea de stat adresat fiului lui Constantin, viitorul împărat Roman al II-lea, a fost la început conceput ca un ghid de politică externă în zona care constituia la acea vreme cea mai serioasă amenințare la adresa Bizanțului — ținuturile din nordul Mării Negre. Acest *De Administrando Imperio*, cum a fost numit tratatul de către cercetătorii moderni, conține, împreună cu o privire de ansamblu istorică și geografică asupra majorității vecinilor Bizanțului, și multe sfaturi folositoare despre cele mai bune modalități de a trata cu ei, un capitol (al patruzeci și doilea) dedicat descrierii geografice a zonei de dincolo de hotarele nordice ale Imperiului[4]. Cartea este scrisă sub forma unui itinerar și s-a bazat, probabil, pe o dare de seamă a unui trimis imperial privind locurile prin care a trecut. Punctul de plecare al acestei călătorii este Salonicul, prin urmare trimisul a călătorit spre nord-vest, probabil pe drumul Vardar–Morava. „De la Salonic la fluviul Dunărea, unde se află cetatea numită Belgrad, călătoria durează opt zile, dacă nu se merge în grabă, ci în etape confortabile." De la Belgrad, drumul mergea de-a lungul Dunării, spre gurile ei. De aici, itinerarul descrie un semicerc, făcând un ocol în jurul malurilor nordice ale Mării Negre. Suntem purtați, probabil cu o corabie, de-a lungul malului, trecem de gurile Nistrului și apoi de-a lungul „coastei de aur" către estuarul Niprului. De aici putem să zărim interiorul ținutului, dincolo de stepă, până la centura de păduri a Europei de Răsărit. „Pe țărmurile mai înalte ale Niprului trăiesc rușii și, navigând în josul apei, se ajunge la romani." De la gurile Niprului, drumul maritim coteşte spre sud-est și, după ce a urmat coasta de vest a Crimeii, ajunge la Cherson. „De la apa Niprului la Cherson sunt 300 de mile și de-a lungul acestora sunt mlaștini și golfuri unde locuitorii din Cherson obțin sare." Sudul Crimeii era așadar sub suveranitate bizantină, așa că următoarea etapă din itinerar, de la Cherson la Bosporos, era apărată de garnizoanele imperiale stabilite de-a lungul coastei. Bosporos se află pe malul european al strâmtorii Kerci (Bosporos, oraș cimerian) lângă intrarea în Marea Azov, căreia i se dă aici numele ei clasic, „Lacul Macuotis, căruia toată lumea îi spune Mare din pricina dimensiunilor lui." Ajuns aici, autorul își permite o altă abatere spre zona nordică din hinterland, care, la fel ca și ocolul anterior prin interiorul Rusiei, poate fi explicat prin interesele politice de atunci ale guvernului său. Autorul ne duce în susul fluviului Tanais (Donul), în teritoriul supus regatului kazarilor, până la fortăreața Sarkel de pe malul stâng al cursului inferior al Donului. După ce a încheiat acest ocol, el pornește de la Bosporos către cetatea Tamatarhacia de pe malul de est al strâmtorii Kerci și urmează coasta de nord-est a Mării Negre, trece de ținuturile zichilor, circazienilor și abasgienilor și ajunge la orașul Sotirioupolis (Pityus, astăzi Pițunda), capătul

călătoriei. Un ultim ocol, scurt, dar important din punct de vedere politic, trece peste Caucaz în ținutul alanilor de pe cursul superior al Terekului, alanii fiind de multă vreme considerați de către Bizanț drept aliatul lor cel mai folositor din zona de nord a Caucazului.

Această descriere geografico-istorică a ținuturilor din nordul Mării Negre reflectă fără îndoială un tablou amplu al jumătății secolului al X-lea. Multele schimbări etnice și politice care au avut loc în această zonă înainte și după reajustările politicii externe a Bizanțului la schimbările raportului de forțe din stepă nu ne permit să folosim integral cel de al patruzeci și doilea capitol din *De Administrando Imperio* drept o schiță detaliată a întregului Ev Mediu. Însă, dată fiind constanța cu care această politică s-a adaptat la realitățile politice ale zonei, putem folosi și această relatare drept punct de plecare indiscutabil pentru a-i descrie geografia istorică. Să notăm că regiunea inclusă în relatare poate fi împărțită în trei subregiuni, delimitate în mare de două semicercuri concentrice. Primul urmează conturul Mării Negre, de la gurile Dunării până la pantele din nord-vestul Caucazului. Al doilea este limitat de Munții Carpați și de cursul inferior al Volgăi, se întinde peste cursurile inferioare ale marilor fluvii care se varsă în Marea Neagră și în Marea Azov și cuprinde ținutul de stepă din sudul Rusiei. Dincolo de acest al doilea semicerc, care se întretaie cu Niprul la paralela 49, începe stepa împădurită care, după vreo cinci sute de km spre nord, este înghițită de marea centură de păduri care se întinde la nord-est, dincolo de câmpia Rusiei europene. Fiecare din aceste trei zone își are trăsăturile ei geografice distincte, fiecare își aduce contribuția proprie la istoria medievală a Europei de Răsărit, fiecare, din diferite motive, a constituit o preocupare vitală pentru conducătorii Bizanțului.

Prima dintre aceste zone are ca pivot coasta de sud a Crimeii. Peninsula Crimeea este un ținut alcătuit din contraste geografice și culturale. Trei pătrimi din aria ei, cu o climă semiaridă, erau acoperite în Evul Mediu de pășuni și făceau parte din stepa din sudul Rusiei. Un istm de mică altitudine unește peninsula cu continentul și oferea năvălitorilor din nord o trecere ușoară. Situația Crimeii de Nord explică dublul rol pe care aceasta l-a jucat ca țintă pentru năvălitori și enclavă relativ bine protejată unde urmele primilor stăpâni ai stepelor din sudul Rusiei — cimerienii și sciții, de pildă — au supraviețuit vreme de secole după ce amintirea lor se șterse din ținutul de obârșie din nordul îndepărtat. Pe de altă parte, sudul Crimeii este dominat de o serie de lanțuri muntoase paralele, în parte împădurite, cel mai înalt dintre ele înălțându-se pe alocuri până la 1500 m. Șirul cel mai din sud, paralel cu țărmul, este, din punct de vedere geologic, o prelungire a Caucazului și coboară în pante abrupte până la coasta fertilă presărată cu

golfuri naturale, cu un décor pitoresc ce amintește de Riviera franceză sau cea italiană. Apărat de paravanul de munți, țărmul se bucură de o climă de tip mediteranean, iar măslinul și vița de vie, aduse de coloniștii greci încă din Antichitate, asigură un stil de viață familiar grecului, romanului și bizantinului, extrem de diferit de existența pastorală a nomazilor de pe continent, de pe partea cealaltă a munților. Contrastul dintre stepa semiaridă, munții încărcați de ploaie și țărmul marin luxuriant a constituit decorul natural al istoriei medievale a Crimeii, atât de variată și de bogată în drame. Coasta propriu-zisă este prea îngustă, iar belșugul livezilor și viilor este prea nesigur ca ea să poată avea o independență economică, astfel că acest avanpost al lumii mediteraneene poate trăi numai printr-un contact constant cu ceea ce îl înconjoară — cu marea, ale cărei drumuri comerciale se îndreaptă în sud spre Balcani, Asia Mică și Caucaz, și cu spațiile ample de dincolo de munți, amenințători din pricina barbarilor care coboară din ei periodic, dar și dătători de viață datorită alimentelor și altor materii prime pe care le asigură. Acestea erau trăsăturile de bază ale peisajului Crimeii — marea, munții și câmpia —, îmbinate într-o relație tipic mediteraneană. Iar ele au făcut ca locuitorii din sud, stabiliți pe malul mării — greci, romani, bizantini și, mai târziu, italieni — să devină mijlocitori între lumea mediteraneană și stepele din Eurasia.

Orașele Cherson și Bosporos se aflau la cele două extremități ale țărmului, ultimul la extrema răsăriteană, celălalt la capătul de sud-vest al Crimeii, pe o peninsulă calcaroasă secundară. Amândouă erau apărate de dealuri, însă fiecare se afla lateral față de lanțul principal, comunicând astfel mai ușor cu drumurile terestre din interior decât comunicau între ele orașele de pe coastă, cuibărite cum erau la poalele munților. Amândouă erau dăruite cu excelente golfuri. Bosporos, pe locul vechiului Panticapaeum, a fost de la începutul perioadei bizantine un important centru al civilizației grecești și creștine. Guvernul Imperiului a acordat o mare importanță orașului ca avanpost diplomatic și misionar și ca sfârșit al drumului terestru al mătăsii care venea din China. Poziția sa era însă prea expusă atacurilor nomazilor din stepa eurasiatică, așa încât, după secolul al VI-lea, Bizanțul a fost arareori în stare să-și mențină autoritatea efectivă în Bosporos, cu excepția unor perioade relativ scurte. Conducătorii lui erau astfel siliți să se sprijine din ce în ce mai mult, ca pe o platformă pentru activitatea lor diplomatică în stepă, pe lealitatea politică a orașului Cherson.

Poziția acestuia (fostul Chersonesus), la 2 mile de Sevastopolul de astăzi (întemeiat de ruși în 1784), a avut mai multe avantaje. Dintre toate porturile din Crimeea, el era cel mai aproape de Asia Mică, se afla pe drumul maritim direct dintre Dunărea de Jos și țărmul apusean al Caucazului, era mai puțin

vulnerabil decât Bosporos la atacurile venind din stepă, iar golful Carantina oferea un refugiu minunat. Zidurile sale monumentale, ridicate în partea dinspre câmpie, au fost înălțate pentru prima dată în perioada elenistică, iar apoi rezidite în mai multe rânduri de către bizantini — o dată de împăratul Zenon, în jurul anului 488, iar apoi de Iustinian. În ambele ocazii, acestea au fost ridicate pentru a apăra orașul împotriva cetelor de huni care, după căderea imperiului lui Atila, ocupaseră stepele din nordul Crimeii. Iustinian nu numai că a refăcut zidurile orașelor Cherson și Bosporos, dar a și construit între aceste două cetăți o linie de forturi de-a lungul coastei, care includea Alousta (Alușta) și Gorzovium (Gurzuf) și o altă linie de fortificații în munții din interior, care să apere trecătorile împotriva atacurilor din nord. Astfel, o frontieră militară activă a fost stabilită în secolul al VI-lea în sudul Crimeii și acel *limes Tauricus** al lui Iustinian — care coincidea cu granița naturală dintre părțile mediteraneene și eurasiatice ale peninsulei, urmând probabil vechea linie fortificată ridicată de romani împotriva sciților — a mărit siguranța cetății Cherson și a celorlalte posesiuni bizantine de pe coastă. Câteva din fortificațiile făcute de Iustinian erau probabil încă în picioare când Wilhelm din Rubruck, călugărul franciscan, a trecut prin Crimeea în 1253, în drum spre Mongolia, și făceau cu siguranță parte din cele patruzeci de castele care, ne spune el, păzeau atunci coasta de sud a peninsulei[5]. Conducătorii bizantini, fideli metodelor respectate de multă vreme de diplomația romană, nu se mulțumeau însă să încredințeze apărarea așa-numitului *limes* din Crimeea numai zidurilor și fortificațiilor. Spre sfârșitul secolului al V-lea, ca să contrabalanseze presiunea hunilor și a altor barbari din stepă, au încheiat o alianță cu goții din Crimeea.

Aceste rămășițe ale puternicului stat ostrogot, care cuprindea odată cea mai mare parte din sudul Rusiei, s-au retras, după ce acesta a fost distrus de huni în anul 370 d.Hr., în siguranța oferită de munții din Crimeea. Principala lor cetate, Doros, se afla probabil pe locul fortăreței Mankup-Kale, cocoțată pe stâncile golașe din munți, la vreo douăzeci de kilometri la est de Cherson. În timpul domniei lui Iustinian, goții din Crimeea au devenit prieteni apropiați ai bizantinilor. Lealitatea lor față de Imperiu a fost întărită de faptul că ei s-au botezat încă din secolul al IV-lea și, spre deosebire de goții arieni care s-au așezat în Europa de Vest, au rămas în continuare ortodocși și vreme de patru secole au jucat rolul util de paznici ai regiunilor din nordul posesiunilor bizantine din Crimeea. Până în secolul al XIII-lea, când Imperiul le-a pierdut, aceste posesiuni aveau o valoare considerabilă pentru el, lucru ce se datora în parte unor motive de ordin economic. Crimeea aproviziona

* În latină – hotarul Tauridei (Caucazului).(N.tr.)

Bizanțul, așa cum aprovizionase cetățile din vechea Grecie, cu materii prime aduse din regiunile din interior — pește din estuarele râurilor rusești, sare din Marea Azov și de pe coasta de vest a Crimeii, blănuri, miere, ceară și sclavi din pădurile din nordul îndepărtat. Din punct de vedere politic, Cherson și coasta de sud, cunoscute grecilor sub numele de *Klimata* — „regiunile" —, constituiau un post de observație neprețuit, un turn de veghe care supraveghea granița cu lumea barbară din sudul Rusiei, pe care diplomații bizantini erau foarte doritori s-o studieze, s-o influențeze și s-o controleze. Din aceste avanposturi din Crimeea, guvernul imperial putea să urmărească mișcările triburilor nomade care cutreierau stepele dintre Don și Nipru și adesea, fie dându-le un avantaj substanțial, fie instigând un conflict intern, le abăteau atacurile îndreptate spre Balcani. Din aceste poziții înaintate din nord, bizantinii erau astfel capabili să continue politica romană tradițională — „dezbină și domnește" — împotriva națiunilor din stepă sau, când acest lucru nu era posibil, să aplice politica lui „epuizează-i și veghează"[6]. Securitatea provinciilor din Balcani ale Imperiului depindea adesea de vigilența agenților lui din Crimeea. Nu e atunci de mirare că Bizanțul se agăța de avanposturile sale de aici cu îndârjită determinare, luptând să le apere de dominația triburilor turcice care își aveau taberele între cursul superior al Volgăi și Marea Azov, încercând — nu întotdeauna cu succes — să canalizeze în forme legale tradițiile autonomiei municipale grecești care fuseseră întotdeauna puternice în Cherson.

Peninsula Crimeea și-a păstrat aceste două fațete — una îndreptată spre nord, spre stepe, cealaltă spre sud, spre Marea Neagră și spre Marea Mediterană — până la sfârșitul Evului Mediu. Modelele vieții ei politice și comerciale nu au fost însă multă vreme, în această perioadă, influențate de deciziile luate la Constantinopol. Stăpânii mongoli ai Rusiei, care au obținut controlul Peninsulei în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, și negustorii genovezi și venețieni care s-au așezat pe coastă în această perioadă au hotărât acum între ei soarta Crimeii. Cherson și Bosporos și-au pierdut importanța și prestigiul. În locul lor, au răsărit de-a lungul coastei coloniile comerciale italiene. Cele mai importante erau Caffa (pe locul vechii cetăți grecești Theodosia) și Sugdaia (numită Soldaia de către italieni și Suroji de ruși) mai spre vest. Vreme de două sute de ani au aprovizionat Constantinopolul și Italia cu cereale și sare din sudul Rusiei și cu mătase din Asia Centrală și China. Istoria celor două centre comerciale, care au supraviețuit cuceririi otomane, ilustrează remarcabila continuitate din istoria economică a Mării Negre. Această continuitate se baza pe trei factori: prezența în sudul Rusiei a unei societăți stabile din punct de vedere politic, capabilă să asigure pacea și să aprecieze avantajele comerțului internațional, supraviețuirea, pe coasta de

sud a Crimeiii, a unor comunități specializate în transportul de mărfuri, legate prin cultură și lealități politice de locurile lor de proveniență din Mediterană sau din Balcani, adaptate totuși la condițiile de viață de la marginea stepei eurasiatice și pe abilitatea puterilor mediteraneene de a absorbi supraprodusul stepei pontice, de a furniza în schimb locuitorilor produsele propriei lor activități și de a controla drumurile comerciale care duceau peste Marea Neagră prin Bosfor și Dardanele. Mongolii din Hoarda de Aur, moștenitori ai tradițiilor comerciale ale predecesorilor lor din stepă — sciții, sarmații, goții și kazarii —, genovezii și venețienii, care au luat locul negustorilor greci și bizantini din Crimeea și orașele lor mamă care și-au construit imperiile comerciale din estul Mediteranei pe ruinele talasocrației bizantine, toate aceste puteri medievale târzii au redat Mării Negre rolul pe care aceasta l-a avut în Antichitate și la începutul Evului Mediu, acela de arteră majoră a comerțului internațional.

Ultimul segment al itinerarului din nordul Pontului Euxin descris în *De Administrando Imperio* urma coasta de est a Mării Negre, de la strâmtoarea Kerci până la cetatea Sotirioupolis. Această coastă, care include Peninsula Taman, cu o altitudine mică, traversată de delta fluviului Kuban, se întinde spre sud, trecând printr-o serie de văi înguste și luxuriante dominate de piscurile împădurite din nordul-vestul Caucazului, și se termină în câmpia bogată și caldă Mingrelia, Colchida celor vechi. Tradiția spune că primele legături dintre această regiune și lumea grecească datează de la călătoria Argonauților; ulterior, în perioada clasică, coasta de est a Mării Negre era presărată cu cetăți grecești — cele mai importante fiind Phasis, Dioscurias și Pityus — ai căror întemeietori au fost atrași aici de minele de aur din Caucaz. Factori strategici și economici au făcut ca această coastă să aibă o importanță deosebită pentru Imperiul Bizantin. Conturul ei arcuit și direcția pronunțată spre sud-est au facilitat contactul cu interiorul și au constituit un punct de sprijin pentru apărarea întregului istm caucazian, preocupare vitală a Bizanțului din trei motive: extremitatea lui nordică se deschidea ca o pâlnie pe stepa eurasiatică și pe artera de invazie folosită de nomazii care se îndreptau spre Marea Neagră și Dunăre; trecătorile din Caucazul Central ofereau acestor nomazi un drum direct spre Asia Mică bizantină, iar, mai spre sud, ținuturile din Transcaucazia constituiau pentru marile puteri din Orientul Mijlociu — perșii, arabii și turcii — un ispititor cap de pod pentru atacurile lor îndreptate asupra Asiei Mici, a Bosforului și a Constantinopolului. Pentru a preveni aceste pericole, diplomația bizantină s-a gândit să creeze în sectorul caucazian un raport de forțe favorabil, ceea ce, în termeni politici, însemna crearea unui lanț de state vasale aliate. Aceste state se întindeau de la Volga și Marea Azov până la lacul Van din Armenia.

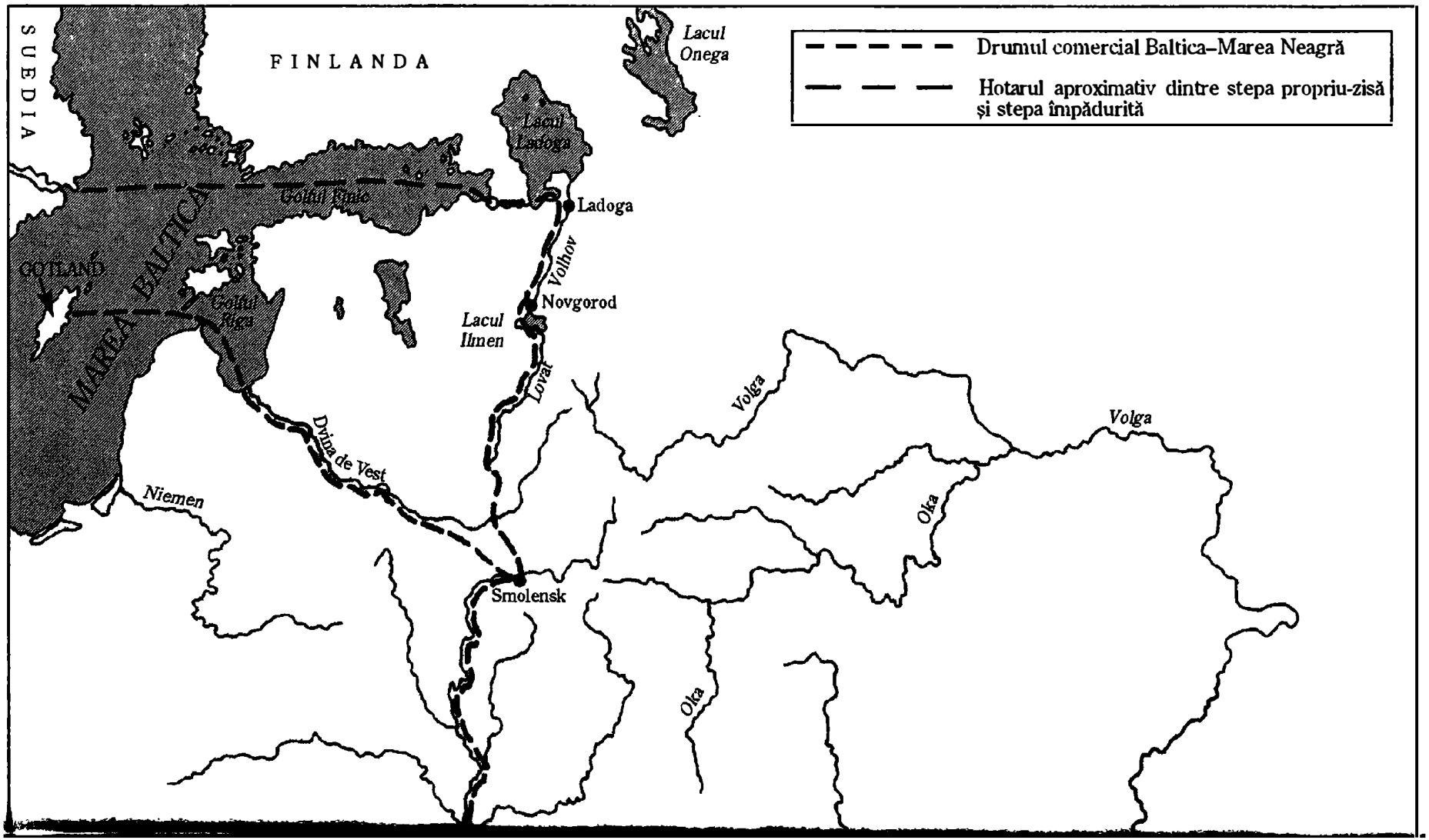
SUEDIA
FINLANDA
Lacul Onega
Lacul Ladoga
Golful Finic
Ladoga
MAREA BALTICĂ
GOTLAND
Golful Riga
Volhov
Novgorod
Lacul Ilmen
Loval
Volga
Volga
Dvina de Vest
Niemen
Oka
Smolensk
Oka
Drumul comercial Baltica–Marea Neagră
Hotarul aproximativ dintre stepa propriu-zisă și stepa împădurită

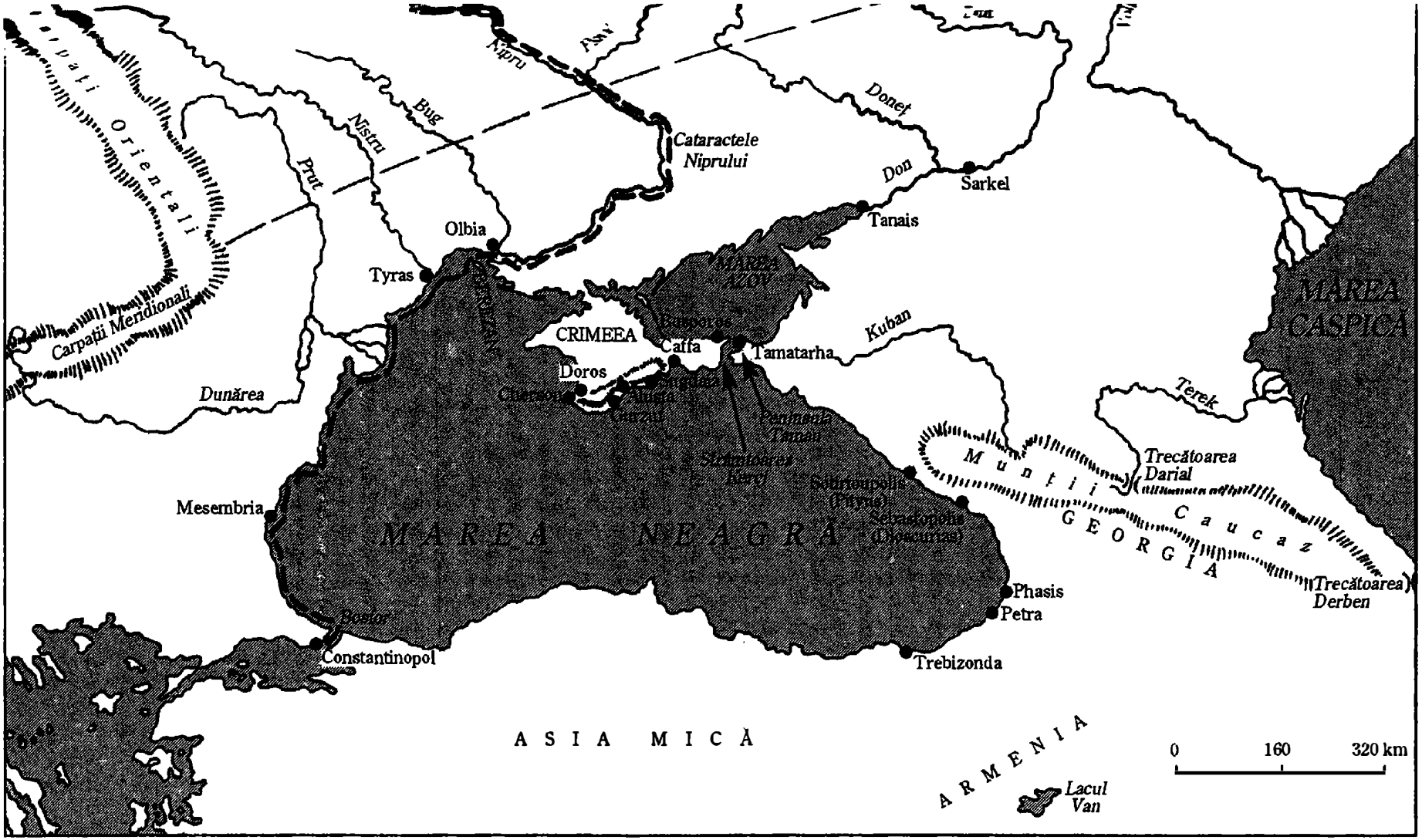

Harta 3. Rusia și zona din nordul Mării Negre

Rolul jucat în sistemul de apărare a Imperiului de către popoarele care se aflau pe coasta de est a Mării Negre depindea, bineînțeles, de poziția lor geografică și de resursele lor militare. Însă toți, cu condiția de a coopera, puteau cel puțin să asigure navelor bizantine o călătorie liniștită prin apele Caucazului. În sectorul de nord al acestei coaste, trăiau zichiianii. Importanța strategică a ținutului lor consta în faptul că acesta se afla în apropiere de coloniile bizantine din Crimeea și de pe cursul inferior al Donului, zonă binecunoscută ca nesigură în istoria stepei. Lealitatea ținutului Zichia față de Imperiu a fost încurajată de Biserică, al cărei arhiepiscop a avut un rol de frunte în politica ecleziastică bizantină de la începutul Evului Mediu în ținuturile de la marginea stepei. În secolul al X-lea, judecând după cele spuse în *De Administrando Imperio*, zichiianii erau considerați la Constantinopol, din punctul de vedere al utilității lor față de Imperiu, pe același plan cu rușii și kazarii. O altă dovadă importantă a acestei utilități era și faptul că ținutul lor era plin de puțuri de țiței, substanță care forma baza armei secrete a bizantinilor, „focul grecesc"[7].

La sud de Zicia, pe pantele sudice ale Caucazului și de-a lungul coastei, se afla Abasgia (Abhazia). Distanța mare la care se găsea acest ținut acoperit de păduri dese le dădea abasgienilor din interior posibilitatea să-și mențină vreme de secole o existență semiindependentă. Dar în cetățile de pe coastă, Sotirioupolis și Sebastopolis (Suhumi), controlul bizantin a fost în general eficient până la sfârșitul secolului al XI-lea. În afara utilității lor militare ca aliați împotriva perșilor și arabilor, abasgienii trebuiau să vegheze asupra secțiunii importante din drumul mătăsii care venea din China, urma țărmul de nord al Mării Caspice, trecea peste centrul lanțului caucazian, ajungea la țărmul Mării Negre al Abasgiei și continua pe mare prin Phasis (Poti) spre Trebizonda.

La sud, Abasgia se mărginea cu Lazica, cea mai importantă dintre coloniile bizantine de pe malul de est al Mării Negre. Țara lazilor, străbătută de râul Phasis, se afla la cotul de sud-est al coastei și se întindea în interior la o distanță remarcabilă de trecătoarea Darial din Caucazul Central. Acest fapt îi conferea ținutului Lazica o poziție-cheie în apărarea Transcaucaziei împotriva atacurilor care veneau dinspre nord, în vreme ce terenul ei accidentat și pădurile dese alcătuiau o barieră în calea ambițiilor perșilor în regiunea Mării Negre. Cetățile de coastă din Lazica–Phasis și, în special, Petra, care fusese bine întărită de Iustinian, au facilitat menținerea țării sub controlul Bizanțului până la invazia arabilor de la sfârșitul secolului al VII-lea. „Lazica noastră", cum o denumea Iustinian într-un document oficial, a desfășurat un comerț intens cu Bizanțul, exportând blănuri, piei și sclavi și importând sare, vin și cereale[8]. Ca și abasgienii și zichiianii, lazii au fost convertiți la creștinism în secolul al VI-lea de către misionari bizantini, iar

organizația ecleziastică întemeiată în țara lor s-a dovedit a fi un mijloc puternic pentru a-i menține în orbita politică a Romei de Răsărit; drumurile și fortărețele construite de bizantini în aceste țări constituiau un răspuns la legăturile ademenitoare, chiar dacă mai puțin concrete, pe care conducătorii lor erau îndemnați să le cimenteze cu acea curte imperială de la Constantinopol.

Din aceste state clientelare de pe coastă, Bizanțul își desfășura influența în interiorul regiunii, în efortul său de a avea mai mulți străjeri pe granițe care să-i servească interesele din Caucaz. Ivirienii, adică georgienii, erau câștigați de vecina lor, Lazica; alanii din Caucazul Central, descriși în secolul al VI-lea de Procopiu ca „prieteni din vechime ai romanilor"[9], stăteau de pază la trecătoarea Darial și puteau să oprească atacurile nomazilor din stepă împotriva Crimeii.

Iar mai la nord, hunii sabiri, care trăiau între cursul superior al Cubanului și cursul inferior al râului Terek, erau folosiți în secolul al VI-lea de bizantini pentru a păzi împrejurimile „Porților Caspicei", trecătoarea Derbend care controla un drum important pentru năvălitorii din stepe ce se îndreptau spre Transcaucazia.

Cea de a doua din cele trei zone din nordul Pontului Euxin menționate mai sus se afla cuprinsă între zona de coastă și zona împădurită. O bună parte din această regiune era acoperită cu „pământ negru" (cernoziom), un pământ fertil bogat în humus și, înainte de apariția plugului, acoperit cu iarbă grasă. Partea de nord a acestei zone se pierdea în stepa împădurită al cărei sol, îmbinând pășunile cu mari întinderi de pădure, a fost cultivată în Evul Mediu de o populație stabilă de agricultori. Mai la sud, se afla marea centură de stepă. Din timpuri imemorabile, aceasta a oferit pășuni pentru turmele de oi ale păstorilor, pentru călărețiii nomazi care porneau din locurile lor natale din Asia Centrală spre apus prin acest coridor în formă de pâlnie dintre țărmul Mării Negre și stepa împădurită, spre Carpați și Dunărea Mijlocie. Unii dintre ei erau mulțumiți să rămână în apropierea câmpiilor calde și fertile de pe malul mării și a cetăților de pe coastă, care ofereau perspectiva fie a jafului, fie a negustoriei. Alții, împinși de nevoi economice, de asuprirea proaspeților năvălitori veniți din est sau de ambiții militare, urmau „coridorul din stepă" până la capăt prin trecerea îngustă dintre Delta Dunării și arcul Carpaților Meridionali, prin câmpia valahă. De aici, ei puteau să pătrundă prin trecătorile muntoase din Banat în Câmpia Ungară sau să treacă cursul inferior al Dunării și să ajungă în Balcani. Motivul prim al acestor migrații periodice era probabil unul economic, pentru că stepa, în pofida solului ei bogat, era supusă unor perioade de

secetă cumplită, deși la extremitatea ei apuseană ploile mai abundente făceau ca agricultura să fie posibilă, fapt ce l-a determinat pe nomadul eurasiatic să se bazeze pentru existența sa nu numai pe pășuni, ci și pe produsul agricol deja obținut, pe care îl putea avea atât de la populația agricolă din stepa împădurită, cât și din orașele de pe coastă. Aceste orașe îi furnizau, de asemenea, baze fixe pentru întemeierea imperiului. Tendința nomadului de a se îndrepta spre un mod de viață agricol a adus stepa eurasiatică într-o relație strânsă cu stepa împădurită și cu țărmul Mării Negre, fapt ce poate fi comparat cu ceea ce s-a petrecut pretutindeni între nomad și agricultor, fie pe malurile lumii mediteraneene, fie în Sahara sau în deșertul sirian. Iar interesul nomadului eurasiatic, făcut din invidie și sfidare față de agricultor și negustor, stătea în bună parte la baza dramei umane din istoria medievală a Europei de Răsărit. Dorința resimțită de atâția nomazi de a avea o viață agricolă așezată și standarde de viață mai înalte, ca cele pe care i le putea oferi civilizația bizantină, este dureros ilustrată de episodul următor. Împăratul Iustinian atâța între ele două triburi hunice, kutrigurii și utigurii, care trăiau în stepă, respectiv la est și la vest de Don. În anul 550, ca răsplată pentru serviciile aduse Imperiului, Iustinian a dat voie unui număr de două mii de kutriguri să se stabilească în Tracia, fapt ce a provocat indignarea hanului utigurilor, care a trimis un sol la Constantinopol pentru a protesta împotriva părtinirii rivalilor săi. Acest protest oral — hunii erau neștiutori de carte — a fost consemnat și probabil înflorit de Procopiu:

> Cunosc — a spus hanul — un proverb pe care l-am auzit în copilărie și care, dacă mi-l amintesc bine, sună cam așa. Se zice că acea sălbăticiune, lupul, poate să-și schimbe culoarea părului, însă nu-și poate schimba năravul, natura nelăsându-l să-l schimbe...Și mai știu ceva pe care l-am învățat din proprie experiență, unul dintre acele lucruri pe care este firesc ca un barbar necioplit să le învețe: păstorii iau câinii când aceștia nu sunt încă înțărcați și îi cresc în casă cu toată grija, iar câinele este un animal recunoscător față de cei care-l hrănesc și cu grijă față de cel ce-i bun cu el. Evident, acest lucru este făcut de păstori cu un anumit scop, și anume: când lupii atacă turma, câinii se împotrivesc atacului, rămânând lângă oi, ca păzitori și salvatori. Și cred că acest lucru se petrece pretutindeni în lume... și chiar și în Imperiul tău, unde practic orice lucru se găsește din belșug, incluzând bineînțeles chiar și lucrurile cele mai imposibile, nu există nici cea mai mică abatere de la această regulă...Dar dacă aceste lucruri sunt stabilite de la natură pretutindeni, nu este, după părerea mea, un lucru corect din partea ta să-i primești cu brațele deschise pe

kutriguri, să inviți niște vecini josnici și să-i faci să se simtă ca acasă pe acei pe care nu i-ai suferit dincolo de granițele tale... În vreme ce noi ne târâm existența într-un ținut pustiu și uscat, kutrigurii pot să facă negustorie cu cereale și să chefuiască în pivnițele lor cu vinuri și să trăiască din belșugul pământului. Și pot să se ducă bineînțeles și la băi și poartă aur, vagabonzii, și nu duc lipsă de veșminte fine brodate și încărcate de aur[10].

Faptul că stepa era un drum deschis ce lega țărmul Mării Negre și Dunărea de Jos cu Mongolia și China cântărea greu în viața Europei medievale. Superioritatea tactică a arcașului rătăcitor ce venea din Asia, de care europeanul ajunsese să se teamă atât de mult, a fost curmată numai de inventarea prafului de pușcă. Iar prima etapă a victoriei Europei asupra Asiei a fost obținută în 1552 de către suveranul rus Ivan al IV-lea, ale cărui tunuri au distrus zidurile fortăreței tătare din Kazan și i-au împrăștiat pe supraviețuitorii Hoardei de Aur.

Ar fi totuși o greșeală să-i privim pe acești năvălitori din stepă numai ca pe un flagel militar periodic sau ca pe un material uman pe care se exersa diplomația bizantină. Unii dintre ei au adus o contribuție trainică la istoria culturală a sudului Rusiei. Cultura caracteristică și cosmopolită care a înflorit în acest ținut în perioadele clasică și elenistică și care a supraviețuit în prima parte a Evului Mediu era alcătuită din elemente provenind din Iran și Mesopotamia, din Balcani și Asia Mică, din Europa Centrală și de Nord. Ea era susținută de comerțul internațional și de drumurile comerciale care veneau din Asia Centrală și din vestul Siberiei, de pe coasta de sud a Mării Negre și din pădurile nordului și care convergeau în sudul Rusiei. Mai mult, datorită acestor legături internaționale, stepa din sudul Rusiei era, atât în Antichitate, cât și în Evul Mediu, în mare parte un ținut oriental, o proiecție către apus a stepei eurasiatice, iar cultura ei — spre deosebire de orașele grecești de pe coastă și de comunitățile slave din nordul stepei — era în mare parte asiatică la origine. A identifica pe purtătorii acestor tradiții culturale este o sarcină dificilă, deoarece tabloul pe care îl obținem din sursele scrise este acela al unei procesiuni uluitoare de triburi și popoare care se succedau în stepă la intervale de câteva secole numai pentru a se mătura reciproc de pe hartă: cimerieni, sciți, sarmați, goți, huni, avari, bulgari, kazari, maghiari, pecenegi, cumani și tătari apar și dispar rând pe rând din orizontul istoric. Cercetătorii moderni au făcut mult pentru a modifica acest tablou atât de simplificat. Am fost învățați să privim istoria politică a stepei ca pe un caleidoscop de populații care au venit unele după altele, dar în primul rând ca pe o succesiune de minorități cuceritoare,

fiecare dintre ele impunând locuitorilor băștinași autoritatea politică și adesea chiar numele lor, fără a-i îndepărta cu totul sau a-i absorbi. Ceea ce se schimba în fiecare caz era neamul conducător și denumirea supușilor lui cuceriți și nu substratul etnografic de bază. Continuitatea etnică în istoria stepelor pontice apărea cu evidență în trăinicia semnificativă, în sudul Rusiei, a poporului iranian, apoi a celui turcic. Iranienii (sciții, iar mai târziu sarmații) care au dominat această regiune între circa 600 î.Hr. și 600 d.Hr. și urmașii lor, kazarii turcici, pecenegii și cumanii, care au dominat apoi stepa până la începutul secolului al XIII-lea, au lăsat o urmă durabilă în istoria economică și politică a zonei din nordul Pontului Euxin. Iar principalele scopuri ale acestor triburi asiatice — exploatarea drumurilor fluviale din Europa de Răsărit, dorința de a ajunge la Marea Neagră și la lumea mediteraneană și promovarea relațiilor comerciale cu vestul Asiei — au fost preluate în secolele al IX-lea și al X-lea de către Rusia kieviană, combinație de slavi răsăriteni și vikingi scandinavi, care a moștenit tradițiile comerciale stabilite din timpuri imemoriale în stepele din sudul Rusiei.

La extremitatea răsăriteană a stepei din sudul Rusiei, între Marea Azov, Marea Caspică și Caucaz, se afla o regiune de o importanță strategică deosebită. Înconjurată în mod fericit de mări și râuri, ea oferă un loc de popas natural pentru multe popoare nomade care au venit din Asia străbătând pustietatea dintre Caspică și Munții Urali. Conducătorii bizantini au intuit rapid necesitatea de a avea un aliat puternic în acest sector, cel mai stabil din stepele pontice din punct de vedere politic, pentru că popoarele care viețuiau acolo, dacă erau prietenoase și suficient de puternice, puteau să păzească extremitatea stepei europene și, în general, să ajute la păstrarea raportului de forțe de-a lungul întregii frontiere de nord a Imperiului. În mai multe împrejurări, diplomația bizantină a avut succes în această zonă. La începutul secolului al VII-lea, ea a contribuit în mod activ la dezvoltarea regatului turcic al „Vechii Bulgarii Mari", care a apărat cam cincizeci de ani interesele Imperiului în nordul Mării Negre. În următoarele două secole, a fost rândul kazarilor, care i-au înlocuit pe bulgari în regiune, să se bucure de sprijinul Imperiului. Alianța cu kazarii a fost de mare folos acestuia. În secolul al VII-lea, ea a contribuit, probabil, mult la salvarea Bizanțului de amenințarea arabă, deoarece dacă ei, kazarii, nu ar fi oprit atacul pornit din nord de către Islam și îndreptat asupra Caucazului, arabii ar fi putut foarte bine să invadeze stepele din sudul Rusiei, să-și facă apariția la Dunărea de Jos și să cadă astfel în spatele întregului sistem de apărare bizantin. Încă o dată, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, stepele din nordul Caucazului au avut rolul lor în raportul de forțe pe care conducătorii bizantini căutau să-l instaleze în stepă. Alianța încheiată, așadar, între Bizanț și tătarii din Hoarda

de Aur a dus la înlăturarea presiunii exercitate de dușmanii Imperiului asupra provinciilor acestuia din Balcani.

Trebuie să amintim că itinerariul din nordul Pontului Euxin, descris în *De Administrando Imperio,* cuprinde un scurt, dar semnificativ episod. Ajungând la estuarul Niprului, ni se spune că regiunea de pe cursul său superior este locuită de ruși care navighează în aval, spre Bizanț. Termenul „ruși" era la mijlocul secolului al X-lea un termen încă foarte ambiguu, putând desemna fie pe slavii de răsărit, fie pe stăpânitorii lor vikingi, fie și pe unii, și pe ceilalți laolaltă. Însă termenul „Rusia", când era folosit în sens geografic, desemna teritoriul ocupat de slavii de răsărit. Acest teritoriu cuprindea vestul și o parte din zonele centrale a ceea ce numim astăzi Rusia europeană. Granița aproximativă se întindea la nord de lacul Ladoga, trecea peste Dvina de Vest și Niemen, se întorcea spre est pe pantele Carpaților și ajungea la Nipru cam la o sută șaizeci de km la sud de Kiev. De aici, se îndrepta spre nord-est în susul râului Psiol, trecea cursul superior al Donului, ajungea la cursul superior al Volgăi și se întorcea apoi spre nord-vest spre lacul Ladoga. La sud, slavii de răsărit erau despărțiți de Marea Neagră de o centură largă de stepă, cu excepția gurilor Bugului, Nistrului și Prutului, pe care aceștia le ocupaseră către secolul al VI-lea și asupra cărora mai aveau încă o oarecare autoritate. În termeni geografici, „Rusia" din secolul al X-lea se oprea la acea parte din zona împădurită a Europei de Răsărit cuprinsă între meridianele 22 și 43 și între paralelele 16 și 43. Ea formează ultima și cea mai de nord zonă din cele trei ce se află în nordul Pontului Euxin. Partea de apus a aparținut, din timpurile cele mai vechi, slavilor de răsărit, care au ocupat ce a mai rămas în timpul primelor secole ale erei creștine. Cu excepția colonizării târzii a ținuturilor locuite de triburile finice în nord și nord-est, slavii de răsărit s-au limitat, în cea mai mare parte a Evului Mediu, la habitatul lor din secolul al X-lea. Zona împădurită, predominată în nord de molizi și pini, iar în sud de stejari, a constituit o așezare naturală unde comunitățile și triburile slavone, care trăiau în luminișurile din păduri și pe văile apelor, s-au unit în secolul al IX-lea în cadrul statului medieval rus. Pădurile întinse, în multe locuri încă necălcate de om, le furnizau blănuri de animale, combustibil și lemn de construcții în cantități nelimitate. În poiene și la marginea stepei, se semăna secară, orz și grâu, iar apele curgătoare le ofereau mari posibilități pentru comerț.

Râurile din Rusia europeană, având cursuri sinuoase și văi largi, formează o rețea de drumuri de apă unică în Europa. Apele principale sunt foarte apropiate între ele. Astfel, izvoarele Volgăi, ale Niprului și ale Dvinei de Vest sunt separate de creste de pământ înguste, de altitudine mică și formate din morene care se întind către colinele Valdai, oferind locuri de

transport ușoare de la un râu la celălalt. Mai mult, Donul este strâns legat pe cursul său superior de bazinul fluviului Oka, iar bazinul său mijlociu ajunge cam la douzeci și cinci de km de Volga. Nu numai că aceste ape au legat diferitele părți ale pădurii cu zonele de stepă din Rusia europeană, dar fiecare dintre ele a avut în Evul Mediu o importanță internațională ca drumuri care legau ținutul slavilor de răsărit de vechile centre de civilizație: Volga, prin Marea Caspică, cu Caucazul, Iranul și Mesopotamia; Donul, cu delta Kubanului și Crimeea; Niprul, prin Marea Neagră, cu Constantinopolul. Și toate aceste trei fluvii care curgeau spre sud permiteau, prin locurile de transport care duceau de la cursul lor superior la Dvina de Vest și la sistemul Lovati–Volhov, un acces ușor la Baltica și deci la Scandinavia și la Germania. Nu este de mirare că primele grupări ale slavilor de răsărit s-au constituit de-a lungul râurilor. Râul merita respectul și afecțiunea demonstrate din plin de ruși. Râul le arăta drumul spre noi așezări, le suda comunitățile risipite într-un stat viabil din punct de vedere geografic, îi învăța comerțul și alte arte pașnice și, în zorii istoriei lor, îi scotea din izolarea limitată a pădurii la drumurile mari ale lumii.

Dintre toate drumurile fluviale rusești, cel mai important, cel puțin la începutul Evului Mediu, ducea de la Baltică la Marea Neagră. Trei factori și-au adus contribuția ca acesta să devină, între anii 850 și 1100, cel mai important drum de comunicație internațională. Vikingii suedezi, sau varegii, l-au folosit drept drum principal pentru prădăciuni și pentru a ajunge la piețele luxoase ale Bizanțului. El era coloana geografică a primului stat rusesc și unea Europa de Apus cu Levantul, într-o vreme când comerțul transmediteranean era în declin. Din aceste motive, „drumul de la varegii la greci", cum numeau rușii acest drum fluvial, a jucat un rol decisiv în istoria relațiilor ruso-bizantine. Acest fapt merită o descriere a principalelor lui etape.

Există mai multe relatări despre acest drum, datând din Evul Mediu. Cele mai bogate informații se găsesc în *Prima Cronică Rusă*[11], compilată în secolele al XI-lea și al XII-lea, și în *De Administrando Imperio*[12]. Cele două relatări se completează foarte bine una pe cealaltă, prima concentrându-se asupra părții nordice a drumului, de la Marea Baltică la Kiev, cealaltă ocupându-se în special de itinerarul de la Kiev la Bizanț. Punctele principale de plecare erau țărmurile din sud-estul Suediei, Upland și Södermanland, și insula Gotland. Drumul din Scandinavia peste Marea Baltică și în interiorul Rusiei se împărțea în două ramuri principale. Prima ducea la Golful Riga și de acolo, peste Dvina de Vest, la creasta de pământ dintre acest fluviu și cursul superior al Niprului. Cealaltă ramură urma un itinerar nordic, peste golful Finlandei și apoi în sus, pe Neva, până la lacul Ladoga. De aici, suedezii navigau de la Volhov la Ladoga (acel Aldegjuborg din saga

islandeză), o veche fortăreață și un centru comercial important. Poate că aici își schimbau normanzii navele lor de vikingi cu canoe mai mici, făcute din trunchiuri de copaci scobite, furnizate de populația locală slavă; acestea le permiteau să treacă peste cascadele periculoase ale fluviului Volhov, care începeau mai sus de Ladoga și se întindeau pe 19 km. Următoarea oprire era Novgorod (Hólmgardr, în saga), lângă malurile lacului Ilmen, centru al comerțului cu blănuri și centru al unei importante colonii scandinave, cunoscută de prin anul 860. De la Novgorod, drumul continua drept spre sud, peste lacul Ilmen, până la Lovat. De la izvorul principal al acestui fluviu începea renumita creastă de pământ dintre Dvina de Vest, Volga și Nipru, cunoscută rușilor sub numele de „Marele Transport". Locul este întretăiat de nenumăratele râuri mici care se varsă în cele două ape și pe care navigau vikingii și slavii sau își împingeau bărcile și plutele. Când acest lucru era imposibil, ei le trăgeau sau le cărau pe țărm. Drumul principal ducea de la Lovat la Dvina de Vest, unde întâlnea o altă ramură venind de la Golful Riga și, după ce cărau bărcile peste o altă serie de limbi de pământ, ajungea la Nipru, lângă Smolensk. Următoarea secțiune, de la Smolensk la Kiev, în josul Niprului, era în general ușoară și fără peripeții. La Kiev, capitala Rusiei, în cazul în care scopul expediției era negustoria, se făceau pregătiri minuțioase pentru călătoria spre sud. În luna aprilie, când se topea gheața pe Nipru, din susul râului, venind din direcția orașelor de pe cursul superior, se îndreptau spre cetate *monoxyle* (canoe scobite în trunchiuri de copaci). Aici erau echipate cu lopeți și inele și încărcate cu mărfuri — în special blănuri, miere, ceară și sclavi. În iunie, convoiul de bărci pornea din Kiev pe „drumul grecesc" spre Constantinopol. Se mai făcea un popas de două sau trei zile la Vitișev, la vreo 50 km mai jos de Kiev, unde convoiului i se adăuga un alt contingent de bărci. Flotila înainta pe Nipru în jos, spre un punct situat la vreo 450 km de Kiev, unde fluviul își schimba brusc cursul și de la direcția sud-est o lua drept spre sud printr-o centură de roci cristaline ce formau o serie de nouă cascade. Această parte, cea mai periculoasă din întreaga călătorie, este descrisă cu mult pitoresc în *De Administrando Imperio*. Prima cascadă le dădea călătorilor o viziune sumbră despre ceea ce îi așteaptă mai departe.

> În mijlocul acestuia se află niște stânci înalte bine fixate, care apar ca niște insule. Apa se izbește cu putere de ele și le spală cu zgomot mare și înspăimântător. De aceea, rușii nu riscă să treacă printre ele, ci se apropie foarte mult de țărm, oamenii coboară pe uscat, lăsând însă mărfurile în *monoxyle*, apoi se dezbracă și, pipăind cu picioarele, ca nu cumva să se lovească de stânci, trec printre ele. Între timp, unii stau

lângă provă, alții în mijlocul bărcii, iar alții la pupă împing cu prăjinile. Procedând astfel cu grijă, trec de primul baraj, strecurându-se pe sub țărmul apei. Odată trecut acest baraj, îi îmbarcă din nou pe cei rămași pe țărm și navighează mai departe.

Însă cascada cea mai mare, al cărei nume în slavonă înseamnă „nesătula", trebuie ocolită pe țărm. Mărfurile sunt cărate pe o distanță de aproape 10 km, „sclavii în lanțuri" merg pe jos, iar bărcile sunt în parte trase la edec, altele cărate de oameni pe umerii lor, în vreme ce escorta militară veghează vigilentă ca să preîntâmpine vreun atac al dușmanilor. Acest pericol a fost întotdeauna foarte mare în zona cascadelor, deoarece aici nomazii stepelor puteau să întindă o cursă, atrași de perspectiva jafului și încurajați de relativa lipsă de apărare a caravanei ce se mișca foarte încet pe malul apei. „În acest moment", remarcă sec scriitorul nostru bizantin, „apar pecenegii și îi atacă pe ruși". Dacă totul mergea bine în timpul trecerii cascadelor, flotila se aduna mai la vale, pe insula Sfântul Grigore (astăzi Hortița), unde păgânii ruși răsuflau ușurați și sacrificau cocoși zeilor lor sub un stejar uriaș. Patru zile de navigație îi aduceau la gurile Niprului. Acolo, pe insula Sfântul Aitherios (Berezani), rămâneau două-trei zile odihnindu-se și pregătindu-se pentru călătoria pe mare, echipându-și bărcile cu vele, catarge și cârme. Ajunși la Marea Neagră, convoiul avea grijă să nu se îndepărteze de coastă, făcând escale la intervale dese. La Mesembria, intrau în apele teritoriale ale Bizanțului, care îi duceau prin Bosfor la Constantinopol, capătul călătoriei. Întreaga expediție, de la Kiev până aici, dura, probabil, în condiții favorabile, șase săptămâni.

Natura și amploarea negoțului dintre Rusia și Bizanț, întreprins pe drumul navigabil dintre Baltica și Marea Neagră, vor fi discutate într-un capitol ulterior. Ceea ce trebuie să subliniem aici este importanța pe care o avea acest drum pentru ruși și dificultățile pe care le întâmpinau pentru a-l menține deschis. Importanța acestuia se datora necesității lor de a face negoț cu ținuturile din jurul Mării Negre, ambițiilor militare ale conducătorilor din Kiev și dorinței lor, cât și a supușilor lor de a obține roadele civilizației bizantine. Dificultatea principală este evocată cu pregnanță în cel de al nouălea capitol din *De Administrando Imperio*. Nomazii din stepă amenințau să prindă caravanele negustorilor ruși și să taie drumul care ducea la cursul inferior al Niprului.

Trebuie spus că geografia istorică a Rusiei a fost modelată în Evul Mediu de o relație specială care a existat între două trăsături ale aspectului fizic al ținutului: apele curgătoare și stepa. Între ape, care deschideau pentru ruși drumuri comerciale și de acces la civilizația lumii mediteraneene, și stepă,

care însemna pericol de năvăliri străine, exista, în special în această perioadă, un antagonism de neîmpăcat. Este semnificativ faptul că linia nord-sud, descrisă de principalul drum fluvial din Rusia existent la începuturile Evului Mediu, și drumul est-vest, reprezentat de stepă, se intersectau nu departe de Kiev, care a fost și fortăreață de graniță, și capitală a regatului rus. În acest simplu fapt geografic rezidă cea mai mare parte din drama începuturilor istoriei ruse. Pentru că rușii știau bine că, rezistând presiunii nomazilor din stepă, ei luptau pentru a-și apăra statul, cultura și religia. Și cum, o dată cu sfârșitul secolului al XII-lea, puterea lor de rezistență slăbea treptat, a devenit din ce în ce mai limpede că unul din motivele lor cele mai importante pentru a duce o cruciadă națională era acela de a ține deschis cu orice preț drumul navigabil spre Bizanț, colacul de salvare a economiei rusești.

CAPITOLUL 2

BARBARII ÎN BALCANI

Dezintegrarea regatului hunilor după moartea lui Atila în 453 a transformat raportul de forțe din ținuturile de dincolo de frontierele nordice ale Imperiului Bizantin. Pe ruinele unui regat care s-a întins de la Marea Caspică până la Rin și a atacat cu putere frontiera bizantină de la Dunăre, uneori chiar încălcând-o, se afla acum în fața istoricului un ansamblu pestriț de popoare emancipate, fiecare dintre ele luptând să-și afirme independența abia câștigată. Pe la sfârșitul secolului al V-lea, a apărut în stepele din sudul Rusiei un grup de triburi alcătuite în parte din huni care se deplasaseră spre est după dezmembrarea imperiului lui Atila și pe care bizantinii îi numeau bulgari. La Dunărea de Mijloc, două popoare germanice, gepizii și lombarzii, respectiv la est și la vest de Tisa, au început să se lupte pentru Câmpia Panonică, altădată centru al regatului hunilor. Fapt și mai important, țărmul de nord al Dunării, de la Belgrad la vărsare, era în jurul anului 500 ocupat de slavi.

În trecut, slavii s-au îndreptat spre sud, pornind din primul lor loc de așezare din Europa. Determinarea acestui loc a suscitat multe controverse, iar frontierele lui precise sunt și astăzi, într-o anume măsură, subiect de discuție. Cu toate acestea, datele de care dispunem acum infirmă cu putere opinia răspândită acum 50 de ani și reluată încă în unele manuale de astăzi, după care slavii se stabiliseră la început în mohorâtele și îngustele mlaștini Pripet din Polesia. Nu mai poate fi nici o îndoială că acel loc acoperea o zonă considerabilă din câmpia Europei de Răsărit, între cursul inferior al Vistulei și cursul superior al Niemenului la nord, și Carpați, la sud. În est, se întindea cel puțin până la Niprul Mijlociu, iar granița de vest era, în general, plasată pe Oder sau pe Elba. Încă nu știm când și în ce împrejurări și-au început slavii migrația spre sud. Cea mai veche și mai clară dovadă provine din jumătatea secolului al V-lea, când o populație slavonă s-a așezat pe Dunărea Mijlocie și pe Tisa — teritoriul Ungariei de astăzi, — ca supuși ai hunilor.

Este probabil ca slavii să se fi deplasat spre sud de-a lungul a două vechi drumuri transcontinentale. Primul trecea prin „Porțile Moraviei", formate de o depresiune între Sudeți și Carpați, și ducea de la izvoarele principale ale Oderului și ale Vistulei spre valea Moraviei de nord (a nu se confunda cu râul din Balcani cu același nume), care se varsă în Dunăre pe granițele apusene ale Slovaciei de astăzi. Această arteră, de-a lungul căreia chihlimbarul de pe coasta baltică a fost transportat spre sud din timpuri preistorice, lega ținuturile din sudul Europei de Câmpia Panonică. Iar Panonia oferea acces spre Italia și, trecând Dunărea, spre Balcani. Al doilea drum ducea spre sud-est, peste podișul de joasă altitudine al Galiției și Podoliei, mergea de-a lungul munților Carpați, de-a lungul marginii de sud-vest a stepei și, urmând văile Nistrului și Prutului, ajungea la Marea Neagră. Și acesta era un vechi drum al chihlimbarului, de-a lungul căruia acest produs era adus de la Baltică la Marea Neagră și la Marea Egee, drum folosit și de goți când aceștia au migrat spre sudul Rusiei. Din Basarabia de Sud, ținut de stepă între cursurile inferioare ale Nistrului și Prutului, se deschideau noi drumuri pentru imigranții slavi — spre sud-vest, în câmpia Valahiei, și spre sud, prin Delta Dunării, în Dobrogea.

Despre împrejurările în care slavii s-au stabilit pe malurile nordice ale Dunării nu știm nimic. Putem însă afirma că, în dorința lor de a trece fluviul și de a se stabili în Balcani după căderea regatului hunilor, ei au început să exercite o presiune tot mai mare la granița cu Bizanțul. De abia pe la jumătatea secolului al VI-lea au început lucrurile să se limpezească deasupra Dunării de Jos. Slavii, pe care bizantinii i-au cunoscut datorită unei experiențe personale și adesea deosebit de dureroase, făceau parte din două grupuri principale. Primul, numit sclavini, se oprise de-a lungul Dunării de Jos, ajungând în nord până la Nistru. Se pare că au fost deosebit de numeroși în Valahia. Al doilea grup, cunoscuți bizantinilor sub numele de anți (sau antai), au ocupat probabil o arie considerabilă din stepele din sudul Rusiei, de la Basarabia până la Donețk. Oricare ar fi originea lor precisă (se poate să fi format odată o confederație din care să fi făcut parte triburi numai parțial slavone, condusă de sarmații din Iran și stabilită în sudul Rusiei), anții erau considerați în secolul al VI-lea drept slavi, strâns înrudiți cu sclavinii. Această deosebire dintre sclavini și anți nu trebuie uitată, deoarece răspândirea lor geografică în secolul al VI-lea nu lasă nici o îndoială că primii erau strămoșii slavilor din Balcani, în vreme ce ceilalți, cel puțin cei din zona cuprinsă între Delta Dunării și Nipru, făceau parte din comunitatea slavilor de răsărit, cunoscuți mai târziu sub numele de ruși.

Istoria ținuturilor mediteraneene este, în secolul al VI-lea, dominată de cuceririle lui Iustinian. Refacerea puterii romane în Italia, Spania de Sud,

Africa de Nord și în Sicilia, Sardinia și Corsica a făcut din Bizanț stăpânul de necontestat al Mării Interioare. Pe țărmurile de est ale acesteia, un lung șir de războaie cu Persia, prelungite de-a lungul secolului, au ținut în mod virtual nealterat raportul de forțe între cele două puteri de prim rang ale lumii. Urmașii imediați ai lui Iustinian au asistat la distrugerea planului său de a reface vechiul *Imperium Romanum,* în special în Italia. Atât de puternică era însă pasiunea acestui vis imperial, încât continuarea războiului atât pe frontul de est, cât și pe cel de vest a rămas sarcina militară de frunte a guvernelor bizantine din a doua jumătate a secolului al VI-lea. Bizantinul cultivat era adânc conștient de moștenirea sa greco-romană. Războiul cu Persia îi evoca amintiri de la Maraton și Salamina, iar menținerea autorității imperiale în Roma și în Cartagina îi arăta misiunea istorică a Imperiului său și promitea revenirea la gloria din Antichitate. Se crede că aceasta a fost credința lui Iustinian și puțini dintre contemporanii lui par a-i fi contestat părerea și a fi văzut cât de periculoasă pentru securitatea Imperiului era obsesia vechilor amintiri. Chiar din timpul domniei lui Iustinian (527-565) devenise evident că un amenințător centru de neliniște se ivea la frontiera danubiană a Imperiului. Însă, cu greu se puteau face economii în soldați și în bani într-un război de frontieră prelungit și lipsit de glorie, dus împotriva unor barbari nenorociți. Iustinian și urmașii lui au plătit un preț greu pentru incapacitatea sau lipsa lor de voință de a apăra așa cum se cuvenea frontiera de nord. Deoarece, în cei cincizeci de ani care au urmat după moartea lui Iustinian, soarta Imperiului Bizantin avea să se decidă pe Dunăre și nu pe Eufrat sau pe Pad.

Cele mai timpurii incursiuni atestate ale slavilor în teritoriul bizantin s-au petrecut în timpul domniei lui Iustin I (518–527). Ele au luat însă proporții masive abia la începutul domniei lui Iustinian. Caracterul lor regulat și pătrunderea în adâncime pot fi apreciate după aceste cuvinte, adesea citate, ale istoricului bizantin Procopiu, contemporan al evenimentelor.

> Illiricum și întreaga Tracie, adică de la Golful Ionic la periferiile Constantinopolului, inclusiv Grecia și Chersones [adică Peninsula Gallipoli], erau devastate aproape în fiecare an de către huni [adică de bulgari], sclavini și anți, în vremea când Iustinian își asumase conducerea Imperiului Roman, iar locuitorilor le făceau lucruri de nesuferit[1].

Zona descrisă aici de Procopiu acoperă o bună parte din Peninsula Balcanică. Invaziile anuale întreprinse cu scopul de a prăda, după care barbarii se retrăgeau dincolo de Dunăre, se limitau însă la început numai la

regiunile locuite de țărani și nu duceau la stabiliri permanente ale slavilor în Balcani. Spre 550, tabloul a început totuși să se schimbe. Durata incursiunilor a devenit mai lungă, iar slavii au avut curajul să atace fortărețe și orașe bizantine, reușind să cucerească unele dintre ele și să le stăpânească mai mulți ani. Eficacitatea tot mai mare a acestor incursiuni se datora în parte capacității militare a bulgarilor, care întreprindeau incursiuni în Balcani încă de la sfârșitul secolului al V-lea și care au condus sau au sprijinit adesea invaziile slavonilor din timpul domniei lui Iustinian. Acești bulgari, cunoscuți sub numele de kutriguri, au apărut ca o forță militară majoră în stepele din vestul Donului. În 540, kutrigurii, aliați probabil cu slavii, au atacat cu furie Balcanii, cucerind treizeci și două de fortărețe în Illiricum și jefuind regiunile rurale până la periferia Constantinopolului.

De acum înainte, cu excepția unei scurte perioade de calm relativ, cuprinsă între anii 552 și 558, ritmul invaziilor nu a slăbit prea mult. Să menționăm numai pe cea mai memorabilă. În 545, slavii au jefuit Tracia. Respinși de Narses, faimosul general al lui Iustinian, au revenit în Balcani în 548, ajungând la periferia orașului Dyrrachium. În 550, o hoardă mare de sclavini a ajuns până în împrejurimile orașului Niș, de unde, probabil de-a lungul drumului Belgrad–Constantinopol, au înaintat până la aproape 65 km de capitală, învingând armata bizantină lângă Adrianopol. Respinși din fața Zidului cel Lung care forma apărarea exterioară a Constantinopolului, s-au retras dincolo de Dunăre. Cea mai cumplită invazie din timpul lui Iustinian s-a petrecut în 559. În martie, o armată de kutriguri, având detașamente de sclavini, a trecut Dunărea înghețată și a mărșăluit prin Moesia, prin trecătorile Balcanilor, până în Tracia. Acolo, s-a împărțit în trei ramuri. Una a înaintat prin Macedonia și Tesalia până la defileul Termopile, unde a fost oprită de apărarea bizantină. A doua a atacat peninsula Gallipoli, însă a fost înfrântă chiar la intrarea ei. A treia s-a îndreptat spre Constantinopol, a forțat apărarea Zidului cel Lung și a pustiit periferiile. În acest moment de mare pericol, împăratul l-a convocat pe bătrânul veteran Belisarie. Acesta i-a silit pe barbari să se retragă dincolo de Zidul cel Lung și a întărit în același timp flota bizantină de pe Dunăre pentru a le tăia retragerea. Această strategie, pe care bizantinii o vor repeta adesea, s-a dovedit eficientă. Prinși între două focuri, kutrigurii au cerut pace și s-au întors la locurile lor din stepă. De atunci, ei nu au mai reprezentat o amenințare foarte mare pentru Imperiu.

Respingerea încununată de succes a invaziei kutrigurilor arată că, în momente de extrem pericol, Bizanțul putea să-și apere provinciile din Balcani prin forța armelor. Nu trebuie să exagerăm nepăsarea lui Iustinian față de apărarea militară. În scrierile lui Procopiu, există o listă de mai bine de 600 de fortărețe situate în Peninsula Balcanică[2]. Unele din ele nu erau

probabil decât niște turnuri de pază fortificate. Altele, făcând parte din acel program deosebit de construcții, au rămas, probabil în mare parte sau în totalitate, în stadiul de proiect. Însă, chiar admițând acest lucru, realizările constructorilor lui Iustinian erau impresionante. În contrast cu vechiul *limes* roman întărit, construit de-a lungul Dunării, acestea formau un sistem de centuri mai mult sau mai puțin paralele dispuse în adâncime, ceea ce dădea o oarecare siguranță împotriva hoardelor de jefuitori slavi sau bulgari care pătrunseseră în interiorul Peninsulei și un refugiu pentru sătenii localnici în vreme de război. În linii mari, această rețea era formată din trei zone fortificate. Prima mergea de-a lungul fostei frontiere romane, de la Belgrad la gurile Dunării, și cuprindea, pe țărmul de sud al fluviului, cetăți romane ca Singidunum, Viminacium, Augustae, Novae, Dorostolon, Noviodunum, toate construite de Iustinian. Mai spre sud se afla cea de a doua linie fortificată, care se întindea de la vest la est trecând prin provinciile romane Moesia Superioară (care coincidea cu regiunea Șumadia din nordul Serbiei), Dacia Ripensis (tăiată de valea Timocului), Moesia Inferioară (câmpia din nordul Bulgariei) și Sciția Mică (Dobrogea). Optzeci de fortărețe în ultimele două provincii și douăzeci și șapte în regiunea Timocului au fost construite sau refăcute în timpul domniei lui Iustinian. Granița de sud a acestei linii fortificate era formată din Munții Balcani. Intrările din nord ale celor două trecători principale care îi străbăteau erau supravegheate de marile fortărețe Nicopolis ad Haemum și Marcianopolis. A treia zonă fortificată pătrundea adânc în interiorul Peninsulei, apăra provinciile Haemimontus și Tracia, deblocând orașele Adrianopolis și Philippopolis de presiunea exercitată asupra lor, apăra și Dacia Mediteraneană (estul Serbiei și vestul Bulgariei de astăzi) — unde fortărețele principale erau Naissus și Serdica — și Dardania, străbătută de cursurile superioare ale Moravei și al Vardarului, ajungea apoi la coasta adriatică a Epirului, consolidând rețeaua de fortificații bazată pe Dyrrachium și Valona, și înainta spre sud, trecând prin Macedonia și Tesalia ca să ajungă până la Termopile și istmul Corint. Faptul că Iustinian a ridicat construcții militare deosebit de numeroase pe drumul dintre Belgrad și Constantinopol ne spune că aceasta era una din arterele principale ale năvălitorilor. Și este semnificativ faptul că multe dintre ele par a fi construite sau proiectate după invazia kutrigurilor din anul 540.

Eficacitatea acestui elaborat sistem de fortificații lasă loc unei îndoieli. Bănuiala că aceste fortărețe, ca atâtea proiecte din programul militar al lui Iustinian, nu erau construite ca să dăinuie este confirmată de ritmul tot mai mare al năvălirilor barbare, ca și de succesul obținut de acestea în cea de a doua jumătate a secolului. Nu exista nici mână de lucru, nici bani suficienți pentru a le apăra așa cum trebuia și este elocvent faptul că, în vreme ce

topografia Balcanilor a păstrat până astăzi amintirea mai multor constructori mari ai Imperiului Roman — Constantin, Hadrian și, în special, Traian —, multe din fortărețele lui Iustinian au dispărut și au fost uitate în asemenea măsură încât însăși amplasarea lor pune probleme dificile cercetătorilor de astăzi.

Incapacitatea armatelor și a fortărețelor sale de a-i împiedica pe slavi și pe bulgari să năvălească în Balcani l-a obligat pe Iustinian să recurgă la alte mijloace pentru a apăra frontiera danubiană. Încă din secolele al IV-lea și al V-lea, conducătorii bizantini recurseseră în acest sector la metodele deja folosite de diplomația romană pentru a frâna năvălirile goților. Aceste metode au fost perfecționate de guvernul lui Iustinian. El a fost cel care, înainte de toate, a dezvoltat și a lăsat ca moștenire urmașilor săi acea concepție potrivit căreia diplomația este o știință complicată și o artă rafinată în care amenințarea militară, spionajul, obediența obținută prin avantajele economice și propaganda religioasă se uniseră pentru a forma o puternică armă defensivă a Imperiului. Liniile principale și principiile acestei diplomații vor fi discutate ulterior. Să notăm, totuși, câteva din măsurile diplomatice luate de Iustinian pentru a scăpa de amenințarea de la Dunărea de Jos. În 530, un anume Chilbudiuș, o căpetenie slavă de o capacitate remarcabilă, care fusese ademenit să intre în serviciul Bizanțului, a fost numit comandant suprem pe Dunăre, pe care a apărat-o vreme de mai mulți ani împotriva kutrigurilor, anților și sclavinilor[3]. În 545, Iustinian a oferit anților o considerabilă sumă de bani, pământuri pe țărmul de nord al Dunării de Jos și statutul de *foederati* ai Imperiului, cu condiția ca ei să păzească fluviul împotriva bulgarilor[4]. Arta, din vechime apreciată, de a produce conflicte printre barbari a fost pusă în practică de împărat în tratativele sale cu kutrigurii și cu utigurii, cu o duplicitate caracteristică. În 551, când kutrigurii jefuiau în Balcani, el i-a convins pe utiguri cu daruri să treacă Donul și să-i atace pe aceștia din spate. I-a informat apoi pe kutriguri de atacul îndreptat asupra așezărilor lor, a grăbit retragerea lor dincolo de Dunăre cu un dar în bani, a încheiat un pact cu ei și a permis unora dintre ei să se așeze în Tracia[5]. Indignarea utigurilor și-a găsit expresia într-un protest adresat lui Iustinian de către hanul lor, Sandilh, protest din care am redat o parte în capitolul precedent. Guvernul bizantin a reușit, după cât se pare, să potolească mânia utigurilor, deoarece, peste câțiva ani, ei au fost din nou aliații din stepă ai Imperiului. Utilitatea, dar și naivitatea lor s-au demonstrat din nou în 559, în timpul marii invazii a kutrigurilor în Balcani. Cum kutrigurii se retrăgeau spre Dunăre, Iustinian a trimis un mesaj lui Sandilh, îndemnându-l cu argumente în care se amestecau măgulirea și

coruperea să-și ducă neamul împotriva kutrigurilor. Căpetenia acestora a fost impresionată de aceste lingușeli și războiul care s-a declarat între cele două neamuri, plănuit cu perfidie de diplomații bizantini, a fost în mod fatal dăunător pentru amândouă[6].

Jocul de șah complicat pe care îl juca guvernul lui Iustinian cu utigurii și kutrigurii ne demonstrează cât de strâns legată era apărarea frontierei danubiene de necesitatea de a realiza un raport de forțe favorabil în stepele din sudul Rusiei. Nu e nici o îndoială că diplomația lui Iustinian a fost într-o importantă măsură răspunzătoare pentru faptul că Dunărea de Jos, oricât de des o treceau slavii și bulgarii, a rămas în timpul domniei sale o frontieră politică reală. Una dintre povestirile care circulau în Imperiu avea, în pofida fanfaronadei ei, un oarecare temei: „Acum, cu ajutorul lui Dumnezeu, teritoriul public s-a mărit și ambele maluri ale Dunării sunt ocupate de orașe supuse Imperiului nostru."[7] Mulți dintre contemporanii lui Iustinian, ca istoricii Agathias și Menandru, au realizat limpede cât de mult se datora acest fapt diplomației Împăratului pe care îl lăudau în mod specific pentru „previziunea", „prudența" și „perspicacitatea" sa — calități întotdeauna apreciate în cel mai înalt grad de bizantini. Menandru chiar pretindea că „fără război, numai datorită prudenței sale, i-ar fi distrus pe barbari, dacă ar fi trăit suficient"[8]. Această afirmație este totuși cu greu demonstrată de fapte, deoarece diplomația împăratului în regiunile din nord a fost subminată de două slăbiciuni care i-au redus foarte mult eficiența. Pe de o parte, marile sume de bani pe care guvernul bizantin le plătea cu regularitate barbarilor ca să le abată atacurile reprezentau o cheltuială dezastruoasă pentru visteria Imperiului și așa golită și duceau la o mare nemulțumire a majorității supușilor săi, mulți dintre ei resimțind cu amărăciune faptul că Imperiul era umilit de către banditii de la graniță. Pe de altă parte, dărnicia lui Iustinian îi stimula pe acești barbari ca să ridice prețul și să ceară fie un tribut mai mare, fie pământuri. Eșecul acestei diplomații, inadecvat sprijinită de forță, a fost expus cu amară ironie de Procopiu:

> Deoarece acești barbari, care au gustat odată din bogăția Romei, n-au uitat niciodată drumul care duce la ea...Astfel, toți barbarii au devenit stăpâni ai întregii avuții a romanilor, fie dăruiți de către Împărat, fie pustiind Imperiul Roman, vânzând prizonierii contra unei răscumpărări, sau vânzând armistițiul.[9]

Domnia lui Iustinian s-a încheiat în 565, când slavii erau încă amenințători la Dunărea de Jos. Cu toate acestea, o serie de evenimente declanșate cu

câțiva ani înainte în stepele de la Pontul Euxin au slăbit în continuare poziția Imperiului în nord. În 557, agenții bizantini din Caucaz au fost confruntați brusc cu o problemă nouă. Comandantul Imperiului din Lazica a primit, prin intermediul regelui alanilor, o cerere de alianță și de protecție din partea avarilor. Acest popor nomad, format, după cât se pare, din triburi mongole și turcice, sosise de curând în zona din nordul Caucazului, fugind prin stepă de dușmanii săi, turcii din Asia Centrală. Mesajul a fost trimis imediat la Constantinopol, iar în anul următor o misiune a avarilor a fost primită de Iustinian în capitala Bizanțului. Cetățenii acesteia erau obișnuiți cu vederea unor trimiși barbari exotici, însă apariția avarilor, cu părul lor lung împletit în cozi ce le atârnau pe spate și cu un comportament trufaș, a creat o senzație dezagreabilă. Cererile lor erau cele obișnuite: daruri prețioase, o rentă anuală și ținuturi fertile, unde să se stabilească. Ultima dintre aceste cereri a fost ignorată de guvernul imperial. Însă avarii, mulțumiți de darurile constând din lanțuri de aur încrustate, șei, hamuri, sofale și caftane de mătase, au încheiat cu Imperiul un tratat și au promis să lupte împotriva dușmanilor acestuia. Iustinian nu a putut decât să primească cu bucurie ocazia de a avea un aliat în stepele din sudul Rusiei, crezând că, după cum spunea Menandru, „fie că avarii vor fi victorioși, fie că ei vor fi învinși, în ambele cazuri cei care vor profita vor fi romanii".[10] Avarii și-au îndeplinit rolul de *foederati* ai Imperiului cu multă conștiinciozitate. În anul 561, ei se aflau la Dunărea de Jos, după ce îi supuseseră în înaintarea lor spre apus pe sabiri, utiguri, kutriguri și pe anții din Basarabia. Legăturile lor cu Bizanțul intră acum într-o fază nouă și mult mai critică. Ambițiile lor teritoriale se fixează pe Dobrogea, care le dădea o siguranță împotriva răzbunării dușmanilor lor din stepă și care putea fi folosită și ca poartă de intrare în pășunile bogate ale Traciei. Guvernul bizantin nu avea însă intenția să le permită avarilor să treacă Dunărea, iar ambițiile frustrate ale acestora au creat curând o situație explozivă la frontiera de nord a Imperiului.

În 565, la câteva zile după urcarea sa pe tron, Iustin al II-lea a primit în palatul său o misiune a avarilor. Corippus, poet de curte al împăratului, a scris o dare de seamă a acestei întrevederi la care, după cât se pare, a participat. Scrisă în latină, în hexametri înfloriți, aceasta ne oferă un tablou, văzut însă cu ochii unui bizantin, a reacției barbarilor la examenul greu pe care îl reprezenta o audiență la împărat. Fiind conduși prin încăperile care duceau la camera de audiență, trimișii, ni se spune, au admirat cu înfiorare uriașa statură a gărzilor cu scuturile și lănciile lor aurite, cu coifurile cu creastă purpurie și și-au imaginat că palatul imperial era palatul ceresc *(et credunt aliud Romana palatia caelum)*. În mod vădit erau însă plăcut impresionați de a fi priviți cu mare atenție și mergeau, cum ne spune poetul, precum tigrii din

Hyrcania când li se dă drumul din cuștile lor în circuri, mândri să simtă ochii romanilor ce stau de jur împrejurul arenei fixați asupra lor. Cum în fața camerei împăratului perdeaua era trasă, s-au uitat la tavanurile bogat împodobite și l-au zărit pe împărat așezat pe un tron ridicat, îmbrăcat în purpură și cu o diademă strălucitoare pe cap. Conducătorul soliei a îngenuncheat de trei ori în fața lui și s-a prosternat cu fața la pământ dinaintea împăratului. Însoțitorii lui au făcut și ei același lucru și cum trimișii avarilor stăteau cu fața la podea, covoarele erau acoperite de părul lor revărsat[11].

Împăratul, hotărât să pună capăt politicii umilitoare de corupere a barbarilor din nord, dusă de predecesorii săi, a respins cu trufie cererea avarilor de a primi tribut. Între timp, avarii se amestecaseră în luptele pentru Europa Centrală. Aliați cu lombarzii, ei i-au învins pe gepizi și le-au luat ținutul din Dacia și din estul Panoniei (567). Două evenimente, cu consecințe grave pentru Imperiu, au rezultat din această schimbare. Lombarzii, amenințați evident la rândul lor, au migrat în Italia (568), sustrăgând curând o bună parte din ea controlului Bizanțului. Iar avarii s-au deplasat în același an în teritoriul lăsat liber de lombarzi, ocupând astfel întreaga câmpie a Ungariei de astăzi. Stabilirea avarilor ca putere dominantă în Europa Centrală, stăpâni ai unui imperiu care se întindea de la Boemia la Dunărea de Jos, fiind centrat, ca și regatul lui Atila, pe valea Tisei, a transformat raportul de forțe de-a lungul granițelor din nordul Bizanțului. În următorii treizeci de ani, avarii au constituit vârful de lance al atacurilor barbare în teritoriul roman de la răsărit, au hotărât ritmul migrațiilor slave din Balcani și schema politicii bizantine la Dunăre, fiind în acest sector o amenințare aproape permenentă pentru securitatea Imperiului. Conducătorul suprem al avarilor, haganul Baian, cuceritor sângeros și fin diplomat, a arătat curând unde se aflau adevăratele lui ambiții. Obiectivul lui imediat era cetatea romană Sirmium, așezată pe cursul inferior al Savei (unde se află astăzi Sremska Mitrovița), un punct-cheie pentru poziția strategică a Bizanțului în Balcanii de Nord. Pentru moment însă, fortăreața nu putea fi cucerită, iar Baian a fost obligat să încheie un tratat cu Imperiul (574). Acest aranjament a fost o vreme benefic pentru ambele părți, deoarece sclavinii, adunându-se pentru un alt atac major peste Dunăre, deveniseră deosebit de agitați sub controlul avarilor. În 576, o armată a avarilor, formată din 60 000 de călăreți, a fost trecută de bizantini peste Dunăre pe podurile lor plutitoare, a călărit pe drumul roman care mergea pe lângă malul sudic al Dunării, a ajuns în Dobrogea și a trecut fluviul în Valahia ca să-i pedepsească pe sclavini. Baian spera să găsească în ținutul lor rezerve uriașe de aur jefuite în timpul incursiunilor acestora în Balcani. Cu această ocazie, avarii au eliberat mai multe mii de cetățeni bizantini prinși de sclavini.

Însă Baian, aliat perfid, și-a arătat curând adevărata față. Constrângându-i pe arhitecții bizantini trimiși de Împărat pentru a-i construi un palat și câteva băi, el a construit un pod peste Sava, mai jos de Sirmium. Odată această cetate izolată de Singidunum și de alte fortărețe bizantine de pe Dunăre, avarii puteau să-i ceară să se predea. Împăratul Tiberius a declarat că îi va da în curând haganului pe una din fetele sale și că va lăsa fortăreața în voia lui. Dar Baian, care știa că împăratul era prea ocupat cu războiul cu perșii, nu putea fi înșelat. După un asediu de doi ani, Sirmium, slab apărat și aprovizionat, a fost predat avarilor (582). Punctul strategic spre nord-vestul Balcanilor se afla acum în mâinile avarilor. Prima dintre marile fortărețe romane din nordul Peninsulei căzuse în mâinile lor. Iar astăzi n-a mai rămas aproape nimic din acea mare metropolă, cu excepția unor ruine găsite cu ocazia săpăturilor arheologice și a unei biete inscripții scrisă într-o greacă agramată, datând probabil din ultimile zile ale cetății Sirmium: „Doamne Iisuse Hristoase, ajută cetatea și lovește-i pe avari și veghează asupra Romaniei și a celui care scrie. Amin."[12]

Întreaga Peninsulă Balcanică a fost în timpul acestor cumpliți zece ani potopită de sălbătăcie și masacre. În 581, când cetatea Sirmium era asediată, slavii au întreprins un atac masiv în Balcani. Patru ani mai târziu, Ioan din Efes îl descria după cum urmează:

> Acest an, al treilea de la moartea regelui Iustin, a rămas în memorie din pricina năvălirii unui neam blestemat, numit slavoni, care a năpădit întreaga Grecie, ținutul Salonicului și întreaga Tracie și care a cucerit cetăți și a luat numeroase fortărețe și a distrus și a ars și i-a dus pe oameni în sclavie, și s-au făcut stăpâni pe întreaga țară și s-au așezat în ea cu sila, și trăiesc în ea fără frică, ca și cum ar fi a lor. Și au trecut patru ani și, din pricină că regele este prins în războiul cu perșii și și-a trimis toate forțele armate în est, ei trăiesc în largul lor în ținut, și s-au stabilit aici și se răspândesc peste tot și atât de departe pe cât le îngăduie Dumnezeu și pustiesc și ard și iau prizonieri...Și până într-acolo își duc pustiirile, încât au ajuns până la zidurile din afară ale Cetății [adică Zidul cel Lung al Constantinopolului] și iau cu ei toți caii regelui, în număr de multe mii, și tot ce pot găsi. Și chiar până în această zi... [584], ei își mai au încă tabăra și mai stau încă acolo și trăiesc în liniște în teritoriile romane, fără îngrijorare și fără teamă, și iau prizonieri și ucid și dau foc. Și le sporește avuția în aur și argint, în cai și în arme și au învățat să se lupte mai bine decât romanii, deși la început nu erau decât niște sălbatici necioplți care nu îndrăzneau să se arate dincolo de păduri și de

ascunzișurile copacilor. Iar în privința armelor, în afară de două sau trei suliți, nici măcar nu știau ce sunt acelea.[13]

Două trăsături cuprinse în acest raport sunt deosebit de semnificative. Slavii sunt descriși ca fiind niște soldați plini de experiență, având instrumentele și tehnica necesară, amândouă achiziționate fără îndoială în parte de la stăpânii lor avari și în parte de la adversarii lor bizantini, pentru a organiza un asediu. Și, în al doilea rând, ei nu mai apar ca niște năvălitori ocazionali, care, după incursiune, revin la locurile lor de dincolo de Dunăre. Într-adevăr, după părerea mai multor specialiști, acest pasaj din Ioan din Efes reprezintă o primă dovadă cu privire la așezările slave permanente din Tracia, Macedonia și Grecia. Avarii și slavii, nefăcându-se întotdeauna o deosebire între ei în relatările din epocă, au continuat să pustiască Balcanii în anii 580. În 582, ei au asediat Salonicul, iar în anul următor au invadat Epirul, Tesalia, Atica și Eubea, ocupând și o parte din Peloponez.

Evenimentele din ultimii zece ani au demostrat bizantinilor că o politică de apărare militară a graniței lor de nord, la care se adăugau strădaniile de a-i cumpăra și a-i ațâța pe barbari unii împotriva altora, nu mai putea multă vreme să mențină Dunărea în mâinile lor. Numai o încercare hotărâtă de a-i zdrobi pe avari și pe slavi chiar în așezările lor putea să pună capăt năvălirilor periodice în Balcani, în timpul cărora populația bizantină, lipsită de apărare, era într-adevăr redusă, după spusele lui Polibiu, la „a murmura cu indignare și a îndura". Însă, atâta vreme cât grosul trupelor imperiale era angajat în încercarea de a salva ce mai rămăsese din cuceririle lui Iustinian din Italia luate de la lombarzi și să lupte în Persia, nici o politică activă pe Dunăre nu era posibilă. Cu toate acestea, la începutul anilor 590, situația s-a schimbat. Bizantinii și-au consolidat poziția pe valea Padului și, lucru și mai important, încheierea cu succes a războiului cu Persia (591) i-a permis împăratului Mauriciu să-și trimită trupele călite pe frontul de est în Balcani.

Lui Priscus, cel mai abil comandant al său, i s-a încredințat o îndoită sarcină, aceea de a menține la Dunărea de Jos și de a afirma autoritatea împăratului pe țărmul de nord al acesteia. Deși nici una din sarcinile sale nu a fost încununată de succes, roata a început să se întoarcă treptat. În 596, el a recucerit Belgradul. În 600, un tratat încheiat între Bizanț și avari a fixat frontiera Imperiului pe Dunăre. Mauriciu a decis creșterea tributului anual plătit periodic avarilor de el și de cei doi predecesori ai săi. Însă în 601, Priscus se afla dincolo de fluviu, războindu-se în teritoriul dușman. Învins în mai multe rânduri de către bizantini, Baian s-a retras spre nord, pe valea Tisei, unde forțele lui au fost puse din nou pe fugă de către Priscus. Din

zilele lui Traian și ale lui Marc Aureliu nu s-au mai afirmat armatele romane atât de eficient la nordul Dunării.

Victoriile lui Mauriciu, care păreau că le mai lasă Balcanilor puțin timp de respirat după atacurile slavilor și avarilor, s-au dovedit a fi efemere. În 602, ordinul dat de împărat ca trupele să ierneze la nord de Dunăre a provocat o răscoală. Armatele rebele s-au îndreptat spre Constantinopol, unde l-au detronat pe Mauriciu și l-au proclamat împărat pe conducătorul lor, pe Phocas. În timpul domniei dezastruoase a acestuia (602–610), frontiera de pe Dunăre, menținută, chiar dacă precar, pe întreg parcursul secolului al VI-lea, a cedat în cele din urmă, iar slavii și avarii au năvălit în Balcani. Este bine să notăm că primele decade ale secolului al VII-lea, care au văzut ocuparea celei mai mari părți a Peninsulei Balcanice de către slavi, au asistat însă, după părerea multor specialiști, la moartea Imperiului Roman și la începuturile unui proces care a dus la apariția lumii bizantine medievale.

Ocuparea Peninsulei de către slavi pare a se fi petrecut mai ales în timpul domniei lui Phocas și în primii ani ai domniei lui Heraclius (610-641). Istoria aceasta este nebuloasă și, în măsura în care, în lipsa documentelor, trebuie să avem un punct de vedere corect, putem să afirmăm doar că în interiorul Peninsulei această ocupație s-a petrecut lent și nu a urmat un plan sistematic. Însă, ori de câte ori slavii au atacat cetăți importante și au fost conduși sau ajutați de avari, strategia urmată era una de cucerire militară. Invaziile avaro-slave s-au desfășurat ca niște atacuri în formă de trident: în sud-vest, spre Marea Adriatică, la sud, spre Marea Egee, iar spre sud-est, către Bosfor. Salona, marea metropolă de pe Adriatica, capitala Dalmației Romane, a fost prădată între 612 și 615. Teritoriile de la sud de Sava au fost ocupate de slavi, iar autoritatea bizantină de pe coasta Adriaticii s-a redus la câteva cetăți — Iader (Zadar), Tragurium (Trogir), Spalatum (Split), Ragusa (Dubrovnik), Acruvium (Kotor), Butua (Budva), Lyssus (Liš) sau Dyrrachium și la câteva insule de-a lungul țărmului. Salonicul a fost atacat în mai multe râduri de către slavi și avari în timpul primului pătrar al secolului al VII-lea, iar în 626, Constantinopolul a trăit unul din cele mai grele asedii din câte suferise până atunci. În vreme ce împăratul se afla în Lazica, pregătind un atac împotriva Persiei, haganul avar, în fruntea unei armate mari, formată din avari, slavi, bulgari și gepizi, și-a făcut apariția la 29 iulie în fața capitalei bizantine. În același timp, o armată persană, după ce străbătuse Asia Mică, își așezase tabăra lângă Calcedonia, pe partea asiatică a Bosforului. Pericolul pe care diplomația și armatele Bizanțului au încercat întotdeauna să-l evite se materializase în cele din urmă. Dușmanii lui din

nord și din est își coordonaseră eforturile și lansaseră împreună un atac împotriva Constantinopolului. Se spune că armatele haganului aveau 60 000 de oameni, probabil de trei sau patru ori mai mult decât soldații pe care îi putea strânge Bizanțul. Planul lui strategic era să spargă zidurile dinspre câmpie cu infanteria între Poarta Pempton și Poarta Poliandru, la jumătatea drumului dintre Cornul de Aur și Marea Marmara, să lanseze ca forță ajutătoare monoxylele slavilor, adică acele canoe din trunchiuri de copac scobite care aveau să navigheze de la capătul de sus al Cornului de Aur și să atace cetatea dinspre nord, iar o parte din ele aveau să fie folosite ca să transporte armata persană peste Bosfor. Atacul din teritoriu a fost ajutat de mașinării de asediu complicate pe care avarii le aduseseră cu ei: catapulte care aruncau pietre, berbeci acoperiți de „broaște țestoase" sau scuturi de apărare și turnuri de lemn pe care le împingeau spre zidurile cetății. Deși cavaleria avarilor a reușit să intre într-o parte a cartierului Vlaherne, lângă Cornul de Aur, care se afla în afara fortificațiilor principale, bizantinii comandați de *magister* Bonus au respins atacurile infanteriei îndreptate împotriva zidurilor dinspre câmpie. Din fericire pentru ei, flota imperială compusă din 70 de *dromons*, vase de război rapide, era staționată în apele teritoriale și a fost capabilă să împiedice joncțiunea dintre avari și persani. Faza hotărâtoare a bătăliei s-a petrecut în 7 august. Marina de război a Bizanțului, intuind planul haganului, a interceptat monoxylele slavonilor în partea de nord a Cornului de Aur și le-a distrus. Masacrul a fost atât de mare, încât apele s-au înroșit de sângele marinarilor slavi. În aceeași noapte, haganul a ridicat asediul, iar avarii au început să se retragă în Panonia. De atunci, ei nu au mai fost niciodată în stare să atace în mod serios Bizanțul. Trupele persane, care în tot acest timp au asistat pasive la asediu, s-au întors la casele lor, în primăvara anului următor. Imperiul a fost salvat datorită zidurilor dinspre uscat ale Constantinopolului, superiorității navale copleșitoare și eficienței serviciilor militare de spionaj.

Un alt factor important care a contribuit la victoria Bizanțului din 626 a fost de ordin moral. În lipsa lui Heraclius, patriarhul Sergiu, capul Bisericii Bizantine, a insuflat, în timpul asediului, cetățenilor Constantinopolului fervoarea civică și religioasă atât de necesară. Aidoma suveranului său, el a reușit să mențină rezistența oamenilor din Bizanț și a dat acestei rezistențe o bază spirituală și morală nouă. Credința că Imperiul se bucura de protecția divină și că victoriile lui erau victoriile religiei creștine nu era nouă în Bizanț. Ea a căpătat însă o forță mult mai mare în timpul domniei lui Heraclius, ale cărui izbânzi asupra perșilor, avarilor și slavilor au fost considerate ca fiind triumful lui Hristos și al Bisericii sale asupra armatelor barbarilor păgâni. Convingerea că războaiele Imperiului erau războaie sfinte, atât de

caracteristică pentru Bizanțul medieval, i-a susținut pe cetățenii din Salonic și din Constantinopol în timpul asediilor suferite de cetățile lor de la hoardele de slavi și de avari la începutul secolului al VII-lea și i-a făcut să atribuie salvarea cetăților intervenției personale a apărătorilor supranaturali, Sfântul Dumitru, patronul Salonicului, și Maica Domnului, protectoarea din ceruri a Constantinopolului. Nicăieri această credință în protecția acordată din cer Imperiului Bizantin nu a fost mai elocvent exprimată decât în cuvintele din *Imnul Akathistos* folosit și astăzi în liturghia Bisericii ortodoxe, compus probabil de către patriarhul Sergiu după retragerea avarilor și slavilor din fața Constantinopolului, în 626:

> Ție, conducătoare de neînvins, trebuie ca eu, Cetatea ta, scăpată de primejdie, să-ți aduc mulțumire pentru biruință, o Maică a lui Dumnezeu. Dar cum tu ai putere de neînvins, scapă-mă pe mine de toate soiurile de amenințări ca eu să pot striga către tine Slavă, Mireasă nenuntită[14].

Însă, în afară de Constantinopol și Salonic și de alte câteva cetăți de pe coasta Adriaticii de care reușeau bizantinii să se agațe, aproape întreaga Peninsulă Balcanică era pierdută. Slavii, scăpați după 626 de dominația avară, au continuat să ocupe câmpiile și cetățile din interior, inclusiv Niș și Sofia, și să înainteze spre sud, prin Tesalia și Epir, în Peloponeș. Mai mult, ei s-au îndreptat spre mare, au jefuit insulele din Egee și au făcut chiar o incursiune în Creta (623). Putem afirma că au folosit drumul principal, care ducea de la Belgrad la Constantinopol, drumurile care duceau prin trecătorile din Balcani pentru a ajunge în nordul Traciei, și drumul de la Morava la Vardar ca să intre în Macedonia și să ajungă la Salonic. Au intrat probabil în Peloponeș atât pe drumul terestru care trecea prin istmul de la Corint, dar și în monoxylele lor, trecând Golful Patras.

Rezultatul năvălirilor slavilor în Balcani constituie un subiect care a provocat multe controverse, în parte datorită lipsei de dovezi scrise și arheologice legate de secolele al VII-lea și al VIII-lea, care au format una din perioadele cele mai întunecate ale istoriei Peninsulei. Cu toate acestea, situația etnografică poate fi descrisă cu un anume grad de precizie. Virtualmente, toate regiunile din nordul și din centrul Balcanilor, la nord de paralela 40, de la Alpi până la Marea Neagră și de la Adriatică până la Marea Egee, erau ocupate de slavi. Numai în unele zone de coastă și în munții cei mai inaccesibili din interior mai existau primele populații capabile să aibă o autonomie și să caute adăpost. Cetățile de pe țărmul Adriaticii, cu o populație în mare măsură vorbitoare de latină, și cetățile grecești care se înșirau pe

coasta Mării Negre de la Dunăre la Bosfor rămâneau sub autoritate bizantină, în vreme ce unii dintre ilirii și tracii autohtoni s-au retras în lanțul dinaric, pe înălțimile Albaniei, în Pind, Rodope și în Munții Balcani. Salonicul și Constantinopolul erau considerate fortărețe de necucerit, numai că Salonicul era înconjurat de un cerc de teritorii slavonice, iar capitala bizantină a avut, cel puțin până la sfârșitul secolului al VII-lea, o autoritate precară asupra Traciei de Est. În regiunile de sud ale Peninsulei, situația nu era foarte diferită. Tesalia, Epirul și districtele din vestul Peloponesului erau intens slavizate. Cetățile care puteau însă să fie ajutate din direcția mării — Atena, Corint, Patras, Monemvasia — par a fi menținut garnizoane bizantine cel puțin o parte din timp, iar pe accidentata coastă de est a Peloponesului populația greacă continua să existe. Restul Peloponesului a fost pentru aproape două secole în afara controlului efectiv al Bizanțului. Relatări din epocă, deși insuficiente, constituie o mărturie unanimă a faptului că slavizarea părții de sud a Peninsulei Balcanice a fost de proporții mari și temeinică. Isidor din Sevilla a putut să scrie fără exagerare că, la începutul domniei lui Heraclius, „slavii au luat Grecia de la romani"[15]. Între 723 și 728, pelerinul Willibald, pornind din Europa de Vest spre Palestina, s-a oprit în Monemvasia, la capătul de sud al Pepolonesului, un oraș care, după cum ne informează biograful său, se afla „în teritoriul slavilor"[16]. Iar Constantin Porfirogenetul, scriind curând după 934 și descriind Peloponesul, spune că, după marele flagel din 746–747, „întregul ținut a fost slavizat și a devenit barbar"[17]. Cât de multă vreme au rămas slavii populația dominantă în Grecia și în Pelopones, cât de profund a afectat colonizarea lor peisajul etnic și viața culturală a acestor zone, cât succes au avut încercările autorităților bizantine de a-i absorbi și a-i eleniza — toate aceste probleme controversate vor fi analizate în capitolul următor. Să încercăm însă să facem o evaluare a rezultatelor imediate ale năvălirilor lor. La început, acestea au fost total distrugătoare. Este esențial să ne dăm seama că, în pofida învoielilor temporare încheiate de Bizanț cu slavii în secolul al VI-lea, aceștia, spre deosebire de germani, au ocupat provinciile romane nu ca *foederati,* căutând un loc potrivit și subordonat în cadrul Imperiului, ci ca năvălitori ce umblau după cuceriri. Distrugerile făcute de slavi în Balcani erau ample și totale. Cetățile din interior erau jefuite, întinderi mari din regiunile de țară erau pustiite și, cum spunea Procopiu, transformate într-o „sălbătăcie scită". Mecanismul administrativ roman și bizantin se prăbușise complet, rețeaua de episcopate stabilită în principalele cetăți din Illiricum încă din secolul al IV-lea era aproape în întregime nimicită, iar creștinismul odată înfloritor în această regiune s-a stins pentru mai multe secole. Zone întregi din regiunile rurale

erau golite de locuitori care, atunci când scăpau fără a fi omorâți, fie fugeau, fie erau deportați cu miile în regiunile din sudul Dunării, așa că harta etnografică a nordului Balcanilor era în permanență transformare.

Pare însă puțin probabil ca această distrugere aproape totală, descrisă în culori sumbre de către autorii epocii și remarcabil confirmată de lucrările arheologice din Atena și Corint, să fi exclus cu desăvârșire orice relații pașnice între năvălitorii slavi și victimele lor. Aceste relații au devenit probabil mai constructive pe măsură ce slavii au început să se așeze și să cultive solul pe care-l ocupau. În cel de al treilea pătrar al secolului al VII-lea, este menționată existența unui anume Perbundus, căpetenie a unui trib de slavi din Macedonia, care trăia în Salonic, se îmbrăca după moda bizantină și vorbea o greacă curgătoare[18]. În general, cunoștințele noastre despre cultura slavilor sunt totuși prea limitate ca să ne permită să facem un tablou clar al întâlnirii dintre ea și civilizația bizantină în această primă perioadă. Dacă judecăm după scurtele relatări ale autorilor bizantini din secolele al VI-lea și al VII-lea, slavii aveau o economie agrară și pastorală, trăiau în așezări rurale și erau grupați în cadrul unei societăți tribale bazată pe legături de rudenie. Religia lor era monoteistă, incluzând însă credința în divinități secundare. Potrivit lui Procopiu, slavii „credeau că un singur zeu, cel care a făcut fulgerul, este singurul stăpân al tuturor lucrurilor și lui îi sacrifică ei turme și alte victime... Venerează, totuși, râurile și nimfele și alte spirite și le aduc și acestora sacrificii și fac preziceri legate de aceste sacrificii."[19] Societățile tribale sunt de obicei marcate de o slabă dezvoltare a instituțiilor politice și de o precumpănire a „democrației primitive", iar Procopiu afirmă într-adevăr că slavii „nu sunt conduși de un singur om, ci ei au trăit încă din vechime în democrație și, prin urmare, pentru orice privește existența lor fie în bine, fie în rău, este consultat poporul"[20]. Spre deosebire de organizarea slavilor, instituțiile politice ale anților slavonici din sudul Rusiei par a fi fost mai centralizate, cu regi care își întindeau autoritatea peste uniuni de triburi. Structura monarhică a societății anților ar fi putut să se dezvolte astfel ca un rezultat al influenței sarmaților. Cu o singură excepție, aceea a câmpiei dintre Dunărea de Jos și Munții Balcani, unde slavii fuseseră înglobați în regatul bulgar la sfârșitul secolului al VII-lea, comunitățile slavonice din Peninsulă par a fi rămas multă vreme la stadiul tribal. Evident, până în secolul al IX-lea nu putea fi găsită la slavii din Balcani nici o instituție politică și nimic care ar fi putut fi numit în mod corect un stat — cu excepția menționată mai sus. Aici se află diferența de bază dintre năvălirile slave și cele germanice în teritoriile Imperiului Roman. Slavii apreciau mai încet decât germanii avantajele care decurgeau dintr-o asociere politică cu Imperiul, din acceptarea legilor și

instituțiilor romane și din prestigiul pe care căpeteniile lor îl puteau câștiga devenind supuși și viceregenți ai împăratului din Constantinopol. Nici un Clovis sau Teodoric nu a apărut din mijlocul slavilor în timpul primelor două secole ale șederii lor în Balcani, ca să le adune comunitățile risipite într-o națiune sau într-un stat și să permită culturii lor barbare să facă o simbioză pașnică și profitabilă cu civilizația greco-romană a Bizanțului. Poate că slavii năvălitori au distrus prea mult ca o asemenea asimilare culturală să fi putut fi posibilă. Pare semnificativ că singura dovadă limpede a influenței bizantine asupra slavilor la vremea năvălirilor lor este legată de tehnica militară, cum găsim un exemplu în aprecierea unui contemporan, citat mai sus, că ei au „învățat să lupte mai bine decât romanii"[21]. Un alt motiv al înapoierii culturale a slavilor din Balcani în secolele al VII-lea și al VIII-lea stă în faptul că, spre deosebire de goți și de franci, ei au rămas în perioada migrațiilor și a așezării lor foarte refractari la influența creștinismului. Așadar, factori politici, militari și religioși s-au combinat în această perioadă ca să-i izoleze pe slavi de vecinii lor mai civilizați din Balcani. Bizantinii numeau comunitățile lor tribale *Sklaviniae* (sing. *Sklavinia*), termen de o mare importanță în geografia istorică a Balcanilor de la începutul Evului Mediu. Răspândite în toată Peninsula, aceste *sklaviniae* erau niște regiuni care aveau de obicei o unitate geografică și erau adesea concentrate pe văile râurilor, după care și locuitorii își luau numele. Astfel, timocenii trăiau pe valea râului Timoc, moravienii pe Morava, strimoniții pe Struma, iar narentinii pe Narenta (Neretva). Din punct de vedere politic, *Sklaviniae* desemnau niște zone ocupate de slavi și asupra cărora Bizanțul își pierduse controlul efectiv, dar care nu căpătaseră o formă alternativă de administrație centrală. Statutul lor este definit pe scurt de o cronică grecească, *Cronica din Monemvasia,* alcătuită probabil la sfârșitul secolului al X-lea sau la începutul celui de al XI-lea. Slavii din Pelopones, se afirmă în cronică, „nu erau nici supuși ai împăratului romanilor, nici ai altcuiva"[22]. Năvălirile slave din Balcani au lăsat pe termen lung urme în istoria Europei de Răsărit, iar două dintre acestea trebuie să fie menționate aici. Illiricum, prefectura romană care acoperea întreaga Peninsulă Balcanică, cu excepția Traciei, a dat armatei Bizanțului, vreme de secole, pe unii dintre cei mai buni soldați ai ei. Năvălirile avaro-slave, care se terminau cu măceluri, deportări sau retragerea în munți a unui mare număr de băștinași iliri sau traci, au dus la eliminarea prefecturii Illiricum ca sursă de noi recruți. În căutarea unor noi baze de recrutare, bizantinii s-au îndreptat către regiunea Caucazului și în special spre Armenia. Rolul important jucat la începutul Evului Mediu de către armeni în forțele armate și în guvernul Imperiului datează de la sfârșitul secolului al VI-lea și a fost un rezultat indirect al năvălirilor slavilor în Balcani. Mai mult, aceste invazii au

contribuit la înstrăinarea celor două jumătăți ale creștinității, cea greacă și cea latină. Atâta vreme cât Illiricum avea o populație vorbitoare de latină deosebit de numeroasă, care se amesteca în mod pașnic cu grecii, iar drumurile transbalcanice dintre Constantinopol și Roma rămâneau deschise, Peninsula Balcanică constituia o punte între lumea bizantină și cea latină. Năvălirile slave au deplasat masiv elementele vorbitoare de latină din Illiricum și au pus o barieră de barbarie păgână care a făcut ca, timp de secole, orice mișcare prin Peninsula Balcanică să devină extrem de riscantă. Acest obstacol continental a contribuit, cel puțin cât dominația arabă în Marea Mediterană, la ruptura tot mai mare dintre Europa de Răsărit și cea de Apus. Latina, până acum limbă oficială a Imperiului Bizantin, a fost înlocuită de greacă în prima jumătate a secolului al VII-lea și curând uitată în mare măsură. Profunzimea acestei schisme culturale nu trebuie exagerată. Tradițiile romane, cel puțin în domeniul legilor, al gândirii politice și al conducerii au rămas puternice în Bizanț. Conștiința unei creștinătăți încă unite a supraviețuit în Europa de Răsărit și în cea de Apus cel puțin până în secolul al XIII-lea, iar bariera fizică din calea comunicației transbalcanice a fost într-o oarecare măsură mutată în secolul al IX-lea, când cea mai mare parte a slavilor din Balcani a fost convertită la creștinism și a intrat în comunitatea civilizată a Europei. Este însă adevărat că ocupația slavă din Balcani, blocând și parțial distrugând un canal vital de comunicare între greci și latini, a contribuit la înstrăinarea lor reciprocă în secolele al VII-lea și al VIII-lea, perioadă decisivă în care factorii politici și religioși separau tot mai mult Biserica Bizantină de cea Romană.

Puține lucruri puteau face bizantinii ca să oprească, în cursul secolului al VII-lea, răspândirea slavilor în Balcani și proliferarea acelor *Sklaviniae* independente. Numai cetățile principale de pe coastă erau în stare să reziste atacurilor avaro-slave. După anul 626, Constantinopolul nu a mai fost asediat de către năvălitorii veniți din nord până la începutul secolului al IX-lea, și numai Salonicul a rămas sub amenințarea slavilor pe aproape tot parcursul secolului al VII-lea, iar Constans al II-lea, în 658, și Iustinian al II-lea, în 688–689, au pornit campanii împotriva slavilor din Macedonia ca să mai slăbească probabil această amenințare. În ultima dintre aceste împrejurări, împăratul a intrat în triumf în Salonic, unde a adus mulțumiri solemne Sfântului Dumitru pentru a fi salvat din nou cetatea sa. Sunt singurele exemple consemnate privind contraofensiva încununată de succes a bizantinilor împotriva slavilor care s-a petrecut între 626 și sfârșitul secolului al VIII-lea.

Cealaltă armă care le mai rămăsese bizantinilor era diplomația. Din fericire pentru Imperiu, tradițiile politicii externe a lui Iustinian au fost

reînviate cu un succes considerabil de către Heracliu. Principalele realizări ale politicii sale în nord, care avea scopul să împiedice alte năvăliri ale avarilor, erau în număr de trei. În jurul anul 623, slavii din Boemia, Moravia și Slovacia s-au revoltat împotriva avarilor, ajutați de Samo, un negustor franc, sub conducerea căruia ei au înființat un regat cu o existență scurtă, care se întindea de la cursul superior al Elbei la Dunărea de Mijloc. Este posibil ca revolta lui Samo să fi fost instigată de diplomația lui Heracliu și nu există nici o îndoială că apariția regatului său, slăbind puterea avarilor în ajunul asaltului plănuit de ei asupra Constantinopolului, a servit interesele Bizanțului. Mai de durată au fost măsurile luate de împărat, probabil curând după 626, pentru a slăbi presiunea avarilor în Illiricum și pe Dunărea de Mijloc. Constantin Porfirogenetul relatează în *De Administrando Imperio* cum Heracliu a atras și ajutorul altor aliați împotriva avarilor. Aceștia erau croații care trăiau pe atunci în „Croația Albă", astăzi Galiția, la nord de Carpați, în Silezia și estul Boemiei. Un grup al acestora, chemați în Balcani de către guvernul bizantin, i-a învins și alungat pe avari din Illiricum, așezându-se apoi, din ordinul împăratului, în teritoriile dintre Drava și Adriatica pe care le eliberaseră. Puțin mai târziu, sârbii, popor strâns înrudit cu croații, au căutat și ei protecția bizantină. Și, în împrejurări similare, unii dintre ei au migrat din „Serbia Albă" [din nordul Carpaților] (astăzi Saxonia) în Balcani, fiind așezați de Heracliu în ținuturile unde se află și astăzi, adică în estul Croației. La sosirea lor în Balcani, croații și sârbii au devenit supuși ai Bizanțului și au fost convertiți la creștinism de către misionarii trimiși de Roma la cererea împăratului[23]. Autenticitatea acestei istorii a fost adesea pusă la îndoială de către cercetători. Cu toate acestea, unul din elementele ei — existența unei Croații Albe la nord de Carpați — este coroborată de mărturia, neinfluențată, a unor geografi arabi medievali[24] și a regelui Alfred din Anglia[25], iar istoricii din timpurile noastre, deși recunosc că ea conține elemente de legendă, consideră relatarea lui Constantin cu privire la migrațiile croaților și sârbilor în Balcani ca fiind perfect adevărată. Originea etnică a croaților și a serbilor a provocat și ea unele controverse în rândul cercetătorilor. Însă, fie că-i privim ca slavi, iar migrația lor ca ultimul val al năvălirilor slave în Balcani, fie ca pe un popor străin, probabil de origine caucaziană, aceștia au fost absorbiți de-a lungul timpului de către slavii care i-au precedat cu o generație sau două și cărora le-au dat numele lor etnice. Convertirea lor de către misionarii trimiși de Roma — noile lor ținuturi din Illiricum se aflau, așadar, sub jurisdicția Bisericii Latine — a fost fără nici o îndoială superficială și lipsită de permanență, deoarece creștinarea Serbiei și Croației a trebuit să fie făcută din nou în secolul al IX-lea. Și nici nu trebuie

să atribuim o semnificație prea precisă afirmației lui Constantin potrivit căreia sârbii și croații erau, la vremea sosirii lor în Balcani, „ în sclavie și supunere" față de împăratul Bizanțului[26], afirmație care trădează pretențiile imperiale de la mijlocul secolului al X-lea, când a fost compilată *De Administrando Imperio*. Nu există însă îndoială că acești noi imigranți, supuși într-o oarecare măsură suveranității Bizanțului și, în primul rând, măcar influenței civilizatoare a creștinismului, dădeau o oarecare stabilitate în haosul pe care năvălirile avaro-slave din precedenții șaizeci de ani îl aduseseră în Balcani. O trăsătură semnificativă a relațiilor dintre Heracliu, croați și sârbi a fost folosirea creștinismului ca mijloc de a tempera instinctele războinice și de a asigura Imperiului lealitatea noilor supuși-aliați. Constantin precizează:

> După ce au fost botezați, croații au încheiat o înțelegere, confirmată de mâna lor și de jurăminte solemne și întărită cu jurământ în numele Sfântul Apostol Petru, că niciodată nu se vor mai duce cu război într-o țară străină, ci mai degrabă vor trăi în pace cu toți cei care doresc să facă așa ceva[27].

Împletirea motivelor religioase cu cele politice și strânsa asociere dintre Biserică și Stat în scopul lor comun de a extinde hegemonia imperiului creștin constituie trăsăturile constante și caracteristice ale legăturilor Bizanțului cu popoarele din Europa de Răsărit. Ele sunt evidente încă din timpul domniei lui Iustinian în misiunile pe care acesta le trimitea și din care vom da două exemple.

Primul a fost, din punct de vedere religios, un eșec. În 527–528, un anume Gordas, rege al hunilor (probabil al utigurilor sau al onogurilor), care trăia în apropierea cetății din Crimeea, Bosporos, a sosit la Constantinopol și a fost botezat. Nașul lui a fost Iustinian în persoană. Încărcat cu daruri, Gordas a fost trimis înapoi, în țara lui, unde, ca fin și supus-aliat al împăratului, ar fi trebuit să vegheze asupra intereselor Bizanțului în sectorul Crimeii. Sarcina lui mai precisă era să dea ajutor militar garnizoanei din Bosporos în eventualitatea unui atac dușman. Însă diplomații Imperiului și-au jucat cartea prea repede. Majorității supușilor lui Gordas nu le plăcea nici creștinismul și nici protectoratul Bizanțului, iar când regele lor a început să-i convertească cu forța și a topit idolii făcuți din argint sau din aur și i-a transformat în monede, ei s-au revoltat, l-au ucis pe Gordas și au pus în locul lui pe fratele acestuia care rămăsese păgân. Hunii răsculați au luat cetatea Bosporos și i-au ucis garnizoana. Guvernul Imperiului, nevrând să accepte pierderea acestei colonii din Crimea atât de

importantă din punct de vedere strategic și să sufere ofensa adusă prestigiului său, a reacționat viguros. A trimis în Crimeea o flotă și o armată. Armata a mărșăluit prin Basarabia și de-a lungul coastei Mării Negre, eveniment demn de atenție deoarece este singurul caz consemnat de invazie a forțelor armate bizantine în sudul Rusiei. Hunii s-au retras din Bosporos, iar autoritatea imperială a fost repusă în drepturile sale în cetate. După acest dureros episod, Iustinian a reclădit zidurile Bosporului și a întărit linia fortificată din sudul Crimeii[28].

Al doilea exemplu se referă la o altă solie trimisă la huni, aproape în același timp cu botezul lui Gordas. Faptul s-a petrecut în sectorul de nord al Caucazului. Către anul 535, episcopul armean, pe nume Kardutsat, s-a dus însoțit de șapte preoți din Arran (Albania caucaziană) în țara „hunilor" (probabil sabirii) care trăiau în stepele din nordul Caucazului, pentru a-i consola pe cei câțiva prizonieri bizantini și a predica Evanghelia. El a rămas în dioceza misiunii vreme de șapte ani, a botezat mulți huni și a tradus câteva cărți, fără îndoială Scripturile și liturghia, în limba lor. Când împăratul a aflat de aceste realizări ale misionarilor, le-a trimis un convoi de treizeci de catâri încărcați cu făină, vin, ulei, veșminte de in și vase de cult. Kardutsat a fost urmat, ca șef al comunității creștine a hunilor, de un alt episcop armean, Maku. Această remarcabilă echipă de misionari, ne spune scriitorul siriac contemporan cu ei, „a clădit o biserică din cărămidă, a sădit tot felul de plante, a semănat diferite varietăți de semințe, a făcut miracole și i-a botezat pe mulți"[29]. Se află condensate aici, ca într-o miniatură vie, trăsăturile esențiale ale unei misiuni susținută de bizantini și încununată de succes în mijlocul semințiilor din stepă: râvna de a predica Evanghelia barbarilor păgâni, folosirea Scripturilor și a liturghiei traduse în limba lor pentru a le ușura convertirea, ajutorul politic și economic dat misiunii de către guvernul Imperiului, strădaniile misionarului pentru a-i converti pe nomazi la o viață așezată, agricolă, și a realiza astfel un cadru stabil pentru dezvoltarea religioasă și culturală a comunității lor, dorința misionarilor de a-și pune cunoștințele tehnice — în acest caz, cele de arhitectură și de botanică — în serviciul turmei lor de credincioși și viclenia suplă a diplomației imperiale (deoarece clericii armeni care lucrau pentru promovarea intereselor Imperiului ortodox în rândurile hunilor erau, după toate probabilitățile, monofiziți). Acest tablou este un rezumat al multor misiuni bizantine care s-au succedat printre neamurile din Europa de Răsărit.

Tot în această zonă, nordul Caucazului, politica lui Heracliu de a neutraliza atacurile avarilor în Balcani a realizat al treilea și cel mai mare triumf al său. În 619, guvernul și curtea bizantină primeau un grup de „huni" sosiți la Constantinopol împreună cu conducătorul lor. Vizitatorii au fost

botezați în capitală, împăratul devenind nașul monarhului hun, iar nobilii domni și doamne ale Bizanțului nași ai celor care făceau parte din suită și ai soțiilor acestora. Distinșii oaspeți au fost răsplătiți cu daruri, iar conducătorului lor, înainte de a se întoarce acasă, i s-a acordat titlul de *patricius* al Imperiului Roman[30]. Detaliile și cronologia evenimentelor care au urmat sunt confuze și în parte controversate, însă lectura faptelor nu contrazice dovezile date de surse. „Hunii" în chestiune erau onoguri, un popor a cărui origine se afla în vestul Siberiei, care aparținea grupului lingvistic bulgar (turcicii de vest) și care se înrudea cu kutrigurii și utigurii. Din a doua jumătate a secolului al V-lea, aceștia au trăit pe coasta de est a Mării de Azov și în valea Kubanului. Conducătorul onogur care a venit la Constantinopol în 619 se numea Organa, iar cu el se afla nepotul său Kovrat, care avea să devină mai târziu arhitectul națiunii. Potrivit unui cronicar egiptean din secolul al VII-lea, Kovrat a fost botezat în copilăria sa la Constantinopol, a fost crescut în palatul imperial și era legat de împăratul Heracliu printr-o strânsă prietenie care a durat până la moartea acestuia din urmă. „După ce a fost botezat cu botezul cel dătător de viață, el i-a întrecut pe toți barbarii și păgânii prin virtutea sfântului botez."[31] În 619, victoria lui Kovrat era însă o chestiune de viitor, deoarece poporul său se afla încă sub conducere avară. Totuși, alianța cu Bizanțul a garantat onogurilor o ușurare a acestui jug, iar Heracliu, printr-o lovitură diplomatică de maestru, și-a asigurat în sectorul din nordul Caucazului un supus-aliat pe care se putea bizui ca să oprească amenințarea avarilor asupra provinciilor lui din Balcani și, în același timp, să apere flancul de nord al Imperiului împotriva Persiei.

Kovrat și-a asumat probabil puterea supremă asupra poporului său într-o perioadă cuprinsă între 619 și 635. Spre sfârșitul acestei perioade, el a condus o revoltă împotriva avarilor încheiată cu succes și i-a alungat din țara sa. A trimis apoi o solie la Constantinopol pentru a confirma alianța dintre onoguri și Bizanț și, drept urmare, a fost ridicat la rangul de *patricius*[32]. Diplomații și misionarii Imperiului au avut mai mult succes cu onogurii decât avuseseră predecesorii lor, cu un secol în urmă, cu hunii din Crimeea. Lealitatea lui Kovrat față de Heracliu și vraja lăsată de primele sale amintiri din Constantinopol au fost de mare folos Imperiului. Regatul lui, cunoscut bizantinilor ca „Vechea Mare Bulgarie", întemeiat fără îndoială cu ajutorul Imperiului Roman de Răsărit, care se întindea de la Caucaz până la Don și probabil până la cursul inferior al Niprului, a jucat până în 642, la moartea lui, rolul de păzitor al intereselor Bizanțului în zona din nordul Caucazului și în stepele din sudul Rusiei.

Se pare că alianța dintre onoguri și bizantini s-a sfârșit brusc după moartea lui Kovrat. Spre mijlocul secolului, Vechea Mare Bulgarie s-a prăbușit sub loviturile unui nou năvălitor venit din Asia, kazarii, sosit din est, de pe cursul inferior al Volgăi. Din haosul de triburi care îi urmau, a apărut brusc o ramură a onogurilor, ca un nor amenințător la orizontul de nord al Bizanțului. Condusă de fiul lui Kovrat, Asparuh, o hoardă de dimensiuni considerabile se îndrepta prin stepă către vest și, probabil curând după anul 670, a ajuns la Delta Dunării. Ca atâția din predecesorii lor care au ajuns la acest punct terminus al arterei istorice a Eurasiei — cei mai recenți fiind avarii —, onogurii ardeau de dorința să treacă Dunărea, în parte ca să scape de primejdiile din stepă, în parte, fără îndoială, pentru că, aflându-se într-o etapă de tranziție între nomadismul pastoral și economia agricolă, căutau pământuri pe care să le colonizeze și să le cultive. Și astfel, de la pășunile lor din sudul Basarabiei și de la fortăreața naturală pe care o ocupau pe o insulă din Delta Dunării, hoardele lui Asparuh au început, în jurul anului 670, să înainteze spre sud, către Dobrogea. Politica tradițională a Bizanțului era aceea de a primi cu bucurie un potențial aliat pe țărmul de nord al Dunării și de a se opune însă prin orice mijloc la încercările lui de a trece fluviul. Așa că, în 680, o escadră mare bizantină de vase de război, sub comanda personală a împăratului Constantin al IV-lea, a navigat în susul coastei Mării Negre și a debarcat în nordul gurilor Dunării. În același timp, un detașament de cavalerie a fost trimis în grabă, prin Tracia, către fluviu. Însă bulgarii — cum aveau să fie cunoscuți bizantinilor de aici înainte onogurii din Balcani —, profitând de avantajele oferite de teren, au evitat lupta și s-au retras dincolo de mlaștinile și lagunele din Deltă. Împăratul, pradă unui atac de gută, s-a retras în Mesembria, iar trupele lui, cum nu făcuseră nimic, au trebuit și ele să se retragă. În timp ce treceau Dunărea, au fost atacate de către bulgari, întorși înapoi, și au suferit multe pierderi. Bulgarii victorioși au înaintat spre împrejurimile Varnei și au ocupat Dobrogea. Imperiul nu putea să-i alunge pe năvălitori, așa că bulgarii au rămas acolo. În 681, Constantin al IV-lea a încheiat pace cu Asparuh și s-a obligat să-i plătească un tribut anual. Astfel, bizantinii au fost siliți să recunoască existența unui stat barbar independent pe teritoriul Imperiului. Se pare că amploarea dezastrului nu a fost percepută imediat de bizantini, deoarece zona ocupată de bulgari în sudul Dunării era, practic, pierdută pentru Imperiu după năvălirile slavilor. Însă aici, ca pretutindeni în Peninsula Balcanică, acele *Sklaviniae* de care am vorbit nu mai erau decât niște asociații tribale slabe, fără o structură politică bine definită, asupra cărora se mai menținea încă o ficțiune de suveranitate bizantină. Bulgarii, ale căror instituții politice și a căror organizare militară se dezvoltaseră cu mult înaintea venirii lor în Balcani, constituiau un caz diferit.

Asparuh realizase un regat puternic pe solul Bizanțului. Pentru prima dată în istoria sa, Imperiul era constrâns în mod formal să renunțe la suveranitate asupra unui important fragment din Peninsula Balcanică. Tratatul de pace din 681 a fost, într-adevăr, după cum ne spune cronicarul bizantin din Evul Mediu, „un dezastru pentru romani"[33].

Domeniul lui Asparuh s-a întins pe ambele maluri ale Dunării de Jos, de la gurile Nistrului și până la Munții Balcani. El cuprindea sudul Basarabiei, o parte din câmpia valahă, întreaga Dobroge și provincia Moesia Inferioară dintre coasta Mării Negre și râul Timoc, devenită centrul economic și politic al țării care va fi cunoscută de aici înainte sub numele de Bulgaria. Asparuh și-a stabilit în răsăritul Moesiei capitala, Pliska, o fortăreață care a moștenit poziția strategică a cetății romane Marcianopolis; aceasta veghea asupra vecinătăților de sud ale Dobrogei și controla sectorul nordic al drumului care lega, printr-una din trecătorile Balcanilor, Dunărea cu Anhialos și Constantinopol.

Noua patrie din Balcani a bulgarilor a fost, pe parcursul a mai mult sau mai puțin de 80 de ani, colonizată de către slavi. Nu există nici o îndoială că slavii din Moesia au fost supuși de hoarda lui Asparuh.

Cu toate acestea, judecând după tratamentul pe care l-a aplicat apoi supușilor săi slavi, Asparuh s-a dovedit a fi un autentic om de stat, nu mai puțin decât un cuceritor. La început, i-a așezat pe slavi la periferia regatului, ca păzitori ai frontierelor militare. Astfel, tribul severilor a fost transferat din ținutul său de baștină de lângă trecătoarea Veregava din Munții Balcani la granița de răsărit a Bulgariei pe care trebuiau să o apere împotriva atacurilor lansate de bizantinii din cetățile pe care aceștia încă le mai dețineau pe coasta Mării Negre, în vreme ce un alt grup de slavi, cunoscuți sub numele de „Șapte Triburi", au fost stabiliți de către Asparuh de-a lungul frontierei de sud și pe granițele de apus, acolo unde regatul se învecina cu teritoriile avarilor. Treptat, unii din slavii din Moesia încep să accepte colaborarea politică cu bulgarii a căror hegemonie tot mai mare în nord-estul Balcanilor promitea supușilor lor un ajutor permanent împotriva atacurilor avarilor și perspectiva unei creșteri teritoriale obținute pe seama Bizanțului. Această simbioză i-a salvat probabil pe slavii din zonă de la pierderea identității lor etnice deoarece, dacă nu ar fi fost incorporați în regatul bulgar, ei ar fi fost fără nici un fel de îndoială complet elenizați de-a lungul timpului, ca slavii din Grecia. De fapt, în timpul ultimelor două secole, ei au devenit un partener tot mai important și în cele din urmă un element dominant în statul medieval bulgar. Pentru o bucată de vreme, scriitorii bizantini au continuat să facă o deosebire între locuitorii bulgari și cei slavi ai acestui regat. Însă asimilarea

bulgarilor turcici de către mult mai numeroasa populație slavonă s-a petrecut rapid, iar până în secolul al X-lea, Bulgaria a devenit, practic, o țară slavă.

Bulgarii nu se stabiliseră de multă vreme în Balcani când regatul lor a început să joace un rol important în politica Bizanțului. Împăratul Iustinian al II-lea, ca rezultat al revoluției din Constantinopol, fusese dat jos de pe tron și exilat la Cherson, în 695. Urmărit de răzbunarea dușmanilor săi din capitală, el a fugit în Crimeea, la Phanagoria, cetate controlată de kazari, așezată la gurile Kubanului, iar de acolo la gurile Dunării. De aici a cerut ajutor haganului Tervel, urmașul lui Asparuh. Conducătorul bulgar a prins această ocazie extraordinară ca să intervină în afacerile interne ale Imperiului, așa că, în 705, armata sa formată din bulgari și slavi a apărut în fața zidurilor Constantinopolului. Fortificațiile s-au dovedit, o dată mai mult, de necucerit. Însă Iustinian s-a târât în timpul nopții printr-o conductă a apeductului până în oraș și, în panica ce a urmat, și-a recăpătat tronul. Serviciile binevenite, chiar dacă nu total dezinteresate, ale haganului bulgar au fost răsplătite cum se cuvine. Tervel a fost investit de către împărat cu demnitatea de *Cezar*[34]. Ca și Asparuh, și Tervel era păgân. Putea să se laude însă acum cu un titlu mult mai răsunător decât cel primit de la împărat de strămoșul său creștin, Kovrat, deoarece rangul de *Cezar* era, alături de demnitatea imperială, cel mai înalt din ierarhia Bizanțului. Nici un conducător barbar nu se ridicase vreodată atât de sus, iar bulgarii nu aveau să uite curând faptul că haganul lor primise, ca asociat al împăratului, omagiul poporului din Roma de Răsărit. Bizantinii au văzut însă ceremonia din 705 cu alți ochi. Titlul acordat lui Tervel, care nu implica nici o putere, putea fi considerat drept o recunoaștere din partea lui a autorității supreme a împăratului.

Tratatul din 705, mai mult decât cel din 681, a consolidat situația Bulgariei în calitatea ei de putere ce se ridica în Balcani. Autoritățile bizantine aveau toate motivele să fie alarmate de prezența acestui viguros corp străin într-un teritoriu pe care, în pofida tratatelor semnate de Asparuh și Tervel, ele continuau să-l considere ca aparținând Imperiului. În 705, bulgarii au simțit pentru prima dată gustul bogăției din Constantinopol. A fost o experiență amețitoare, iar Tervel nu a dat semne de a se comporta ca un vasal al Imperiului. În 712, la un an după moartea lui Iustinian al II-lea, el a năvălit în Tracia, a mărșăluit nestingherit spre zidurile Constantinopolului și a pustiit ținutul din jurul lui. În 716, când arabii se pregăteau să asedieze Constantinopolul, împăratul Teodosie al II-lea a încheiat un tratat cu bulgarii. Două din clauzele acestuia au o importanță deosebită. Frontiera dintre Imperiu și Bulgaria fusese fixată de-a lungul unei linii care mergea din nordul Traciei, probabil de la golful Burgas, până la jumătatea drumului dintre Philippopolis și Adrianopole, fapt ce arată că regatul bulgar începuse

să se întindă în câmpia Traciei, că își împinsese hotarul până la o distanță foarte mică de porturile bizantine Mesembria și Anhialos, iar, într-un loc, ajunsese până la drumul principal dintre Belgrad și Constantinopol.

Porturile și drumul principal aveau o importanță atât comercială, cât și strategică și trebuie să reținem că o altă clauză a tratatului prevedea legături comerciale între cele două țări, controlate periodic de stat. Este probabil ca, în 716, bulgarii să fi început să aibă o parte activă în exportul de grâne din Tracia către orașele bizantine de pe coasta Mării Negre și în importul de produse manufacturate de la Constantinopol și din lumea mediteraneană prin aceleași orașe către interiorul Balcanilor. Astfel, prin comerț, diplomație și expansiune militară, tânărul stat bulgar s-a fixat treptat în Balcani și a început să aibă relații strânse cu orașele din Imperiul Bizantin.

Cele trei tratate de pace încheiate de Bizanț cu bulgarii nu erau decât niște expediente disperate puse la cale de diplomații Imperiului pentru a-i opri pe năvălitori în zona de la nord de Munții Balcani. Aranjamentele teritoriale din 716 au arătat însă că această politică de ținere pe loc a dușmanului nu putea avea succes multă vreme. Haganii bulgari și mulți dintre *boiari*, aristocrația războinică turcică, au fost consecvent ostili Imperiului și era de așteptat ca ei să continue o politică de expansiune în Tracia. Numai o încercare hotărâtă de distrugere brutală a regatului „căpușă" și de alungare a bulgarilor dincolo de Dunăre ar fi putut, potrivit conducătorilor bizantini, să înlăture amenințarea permanentă de la frontiera de nord. Însă, cum au demonstrat-o limpede campaniile împăratului Mauriciu, numai când trupele imperiale călite în lupte vor fi transferate de pe frontul de est în Europa va putea Bizanțul să spere a începe o ofensivă cu șanse de succes în Balcani. Către mijlocul secolului al VIII-lea, victoriile lui Constantin al V-lea în Siria, Armenia și Mesopotamia au îndepărtat amenințarea arabă din est, iar împăratul a putut să-și îndrepte atenția spre ceea ce considera drept principala sarcină politică și militară a vieții sale — desființarea Bulgariei. Vreme de aproape 20 de ani (756-775), Constantin al V-lea și-a dedicat deosebitele talente de soldat și diplomat acestui obiectiv. Era aproape de reușită. A profitat de instabilitatea politică ce se instalase în Bulgaria în al treilea pătrar al secolului al VIII-lea, atățând antagonismele latente dintre aristocrația bulgară și slavi, și, într-o serie de nouă campanii, în majoritatea lor încheiate cu succes, care au combinat ceea ce devenise acum strategia tradițională bizantină, atacurile teritoriale cu expedițiile navale la gurile Dunării, a pus mereu pe fugă armatele bulgare. Însă chiar și victoria sa de la Anhialos, în 763, cea mai mare din timpul domniei sale, nu a supus țara. Moartea lui Constantin, în timpul ultimei sale campanii (775), a lăsat un Imperiu puternic în Balcanii de Nord, mai puternic decât fusese

în timpul domniei lui Mauriciu. Însă Bulgaria, deși epuizată și paralizată, exista încă pe hartă, clasele ei conducătoare fiind mai unite ca niciodată în ura lor față de Bizanț.

Vitalitatea statului bulgar și pericolul pe care refacerea lui militară îl reprezenta pentru Imperiu au fost demonstrate în mod dramatic în momentul când Krum, cel mai puternic dintre conducătorii lui de până atunci, a devenit, în primii ani ai secolului al IX-lea, Sublim Hagan. Distrugerea imperiului avarilor de către Carol cel Mare le-a dat bulgarilor posibilitatea să anexeze Transilvania și partea de est a Ungariei de astăzi, unde trăiau mulți bulgari, sporind mult în acest fel teritoriul, resursele economice și potențialul militar al statului lor. Iar Krum a devenit suveranul unui stat care se întindea din nordul Traciei la Carpați și de la cursul inferior al Savei la Nistru, învecinându-se cu Imperiul Franc la Tisa. Acest stat s-a dovedit curând a fi pentru bizantini o calamitate tot atât de mare pe cât a fost Constantin al V-lea pentru bulgari. O linie puternică de fortărețe ale Imperiului, refăcută probabil de Constantin, se întindea în semicerc la sudul munților Balcani, barând înaintarea bulgarilor în Tracia Centrală și în Macedonia. Punctele sale cheie erau Serdica, Philippopolis, Adrianopole și Develtos. În timpul celor cinci ani care au urmat după primul atac major al lui Krum în teritoriul bizantin (809), toate aceste orașe au fost cucerite de bulgari. Chiar și Mesembria, a cărei așezare — pe o mică peninsulă, la capătul de nord al golfului Burgas, peninsulă legată de continent printr-un istm foarte îngust — o făcea aproape de necucerit, a fost luată de Krum după un asediu de două săptămâni (812). În afară de mari cantități de aur și argint, bulgarii au pus mâna în acest oraș și pe o cantitate însemnată de „foc grecesc", renumita armă secretă a bizantinilor, și, fapt care ilustrează și mai bine competența militară căpătată de bulgari, Krum putea acum să se bizuie, când asedia cetățile imperiale, pe sfaturile tehnice ale eminentului inginer Eumathios, care, după căderea cetății Serdica (809), își părăsise slujba la Bizanț. În pofida unor succese ocazionale ale bizantinilor, cum a fost cucerirea și jefuirea capitalei bulgare, Pliska, de către împăratul Nikephoros, războiul a fost un dezastru pentru Imperiu. În iulie 811, Krum a obținut cea mai răsunătoare victorie a sa. O armată a Bizanțului a fost prinsă într-un defileu în Munții Balcani și măcelărită până la ultimul om. Chiar și Nikephoros a pierit în luptă, iar Krum a făcut din țeasta lui o cupă încrustată cu argint din care beau *boiarii* săi. Faptul a constituit o lovitură teribilă pentru prestigiul Imperiului. De la moartea lui Valens pe câmpul de luptă de la Adrianopole (378), nu mai căzuse vreun împărat în lupta împotriva barbarilor. Tot atât de dramatică a fost și apariția armatei lui Krum, în iulie 813, la porțile Constantinopolului. Însă zidurile dinspre

câmpie ale orașului s-au dovedit a fi prea solide chiar și pentru el, iar bulgarii nu aveau flotă, așa că haganul a cerut pace. La întâlnirea ce a urmat pe țărmul Cornului de Aur cu împăratul Leon al V-lea, Krum abia a scăpat de o conspirație bizantină care ținea să-l ucidă. Dorind să se răzbune, a pustiit împrejurimile orașului și a atacat Adrianopolul. Dar, în primăvara următoare, pe când pregătea un asalt uriaș asupra capitalei bizantine, Krum moare brusc (aprilie 814).

Moartea lui Krum a îndepărtat de Constantinopol un pericol tot atât de mare ca și cel căruia orașul i-a făcut față în timpul asediului avarilor și slavilor din 626. Raportul de forțe din Balcani se schimbase însă radical. Bulgaria, care în urmă cu 50 de ani păruse a fi pe cale de dispariție, era acum una din cele mai mari puteri militare din Europa. În jurul anului 816, haganul Omurtag a încheiat un tratat de pace cu Bizanțul. Frontiera dintre cele două țări trebuia acum să meargă de-a lungul „Marelui Val" care străbătea nordul Traciei, de la Develtos, lângă Burgas, la Makrolivada, lângă Marița, și de aici spre nord către Munții Balcani și coincidea astfel cu granița din 716. Pacea dintre Bizanț și Bulgaria nu a fost serios turburată până la sfârșitul secolului. Dar deși marea fortăreață cucerită de Krum a fost redată Imperiului, stabilirea hotarului acestuia în nordul Balcanilor era mai mult aparentă decât reală: Adrianopole și Mesembria, este adevărat, au fost puternic fortificate după 815, însă Serdica și Philippopolis, ale căror fortificații au fost distruse de Krum, rămăseseră fără apărare, constituind o încurajare constantă pentru statul bulgar de a înainta spre sud.

Pretutindeni în Balcani, situația din primii ani ai secolului al IX-lea era departe de a fi în favoarea Bizanțului. În nord-vest, autoritatea lui se oprise la principalele orașe de la Adriatica. În interior, sârbii se scuturaseră de dependența protectoare impusă de Heracliu. Croații din Dalmația și din nordul Savei erau supuși ai Imperiului Franc. Regiunile din centrul și sudul Balcanilor erau presărate cu *Sklaviniae* independente pe care administrația bizantină, acționând din cele câteva cetăți de pe coastă care scăpaseră de ocupația slavă, le controla foarte puțin sau chiar deloc. Harta etnică și politică a Balcanilor, atât de schimbătoare și încurcată în vremea năvălirilor barbare și a așezărilor acestora, devenise însă treptat stabilă. Iar în cursul secolului al IX-lea, când Bizanțul a făcut un efort hotărât și amplu încununat de succes pentru a-și recăpăta puterea și influența în Europa de sud-est, Peninsula Balcanică a început să iasă din Epoca Întunecată și să capete, în linii mari, trăsăturile care îi vor fi caracteristice în cea mai mare parte a istoriei ei medievale.

CAPITOLUL 3

BALCANII ÎN SECOLUL AL IX-LEA: REFACEREA BIZANŢULUI

Secolul al IX-lea a însemnat o cotitură în istoria Balcanilor. După moartea lui Krum, în 814, atacurile vecinilor din nordul Imperiului s-au potolit. În regiunile centrale și de sud ale Peninsulei, slavii au început să fie controlați militar și politic de către Bizanț. Spre nord, consolidarea regatului bulgar și apariția unor noi centre de viață politică în Serbia și Croația au obligat comunitățile slave să graviteze în jurul uneia sau alteia din aceste națiuni în curs de apariție. Cum acestea aveau instituții mai dezvoltate și o conștiință de grup mai deosebită, conducătorii lor au început să aspire la roadele civilizației bizantine. Această mișcare a slavilor din Balcani pe orbita politică și culturală a Imperiului s-a petrecut în condițiile de pace relativă din a doua jumătate a secolului al IX-lea, a continuat cu furtuna care a măturat Peninsula în secolul al X-lea și s-a încheiat în jurul anului 1000. La această dată, majoritatea popoarelor din Balcani făceau parte din comunitatea medievală a națiunilor din Europa de Răsărit care poate fi numită Lumea Bizantină.

Prima și cea mai hotărâtoare etapă a acestei evoluții a fost rezultatul remarcabilei renașteri politice și culturale pe care a trăit-o Imperiul Bizantin pe la mijlocul secolului al IX-lea. Semne ale acestei refaceri apăruseră mai devreme. Pe la începutul secolului, situația economică a Imperiului a început să se amelioreze. Comerțul intern și extern — acesta din urmă dirijându-se tot mai mult spre țările din Europa de Răsărit — era în continuă dezvoltare. Orașele principale din Peninsula Balcanică, izolate de ținuturile ce le înconjurau din cauza năvălirilor slave, au început să-și recapete importanța anterioară, în vreme ce un număr mare de slavi imigranți, a căror putere de distrugere era acum epuizată, dar a căror forță de muncă era absorbită de comunitățile bizantine de soldați-agricultori și țărani liberi ajunse acum pustii, au contribuit material la renașterea agriculturii în provincii. Situația militară în Balcani, așa cum au demonstrat-o războaiele cu

Bulgaria, era încă nesigură, dar granițele din nord ale Imperiului cu Tracia și Macedonia, stabilite după 815, fuseseră întărite din nou cu soldați și garnizoane transferate din provinciile din Asia.

În a cincea decadă a secolului, a apărut la orizontul Imperiului o epocă nouă de refacere și expansiune. Ea a fost inaugurată de patru evenimente — îndepărtarea amenințării arabe de la frontiera de est, victoria asupra iconoclasmului, renașterea educației laice și regenerarea avântului misionar al Bisericii Bizantine.

Vreme de mai bine de două secole, Bizanțul a dus cu arabii un război de hărțuială. În prima fază a acestui conflict, încheiat în 718, Imperiul a luptat pentru a supraviețui. Califatul Umayyad, cu capitala la Damasc, stăpânea Siria, Mesopotamia, Palestina, Egiptul și Africa de Nord — foste provincii ale Imperiului —, deținând supremația în Mediterană. Mai mult, în două împrejurări, în 674–678 și în 717–718, armatele lui au asediat Constantinopolul, atât pe mare, cât și pe uscat. Numai cu mare greutate au reușit bizantinii să-și salveze orașul și Imperiul — în prima împrejurare datorită invenției atât de benefice a „focului grecesc", în a doua datorită, în parte, ajutorului bulgarilor. A doua fază a luptei dintre bizantini și arabi s-a prelungit încă un secol și jumătate. Deși mai puțin periculoasă pentru Imperiu, aceasta a fost marcată de un neîntrerupt război de frontieră în Asia Mică, în timpul căruia Califatul Abasid, a cărui capitală se afla la Bagdad, a dominat frecvent. Cu toate acestea, în 842, puterea Califatului a început să decline și, deși arabii aveau o poziție puternică în Marea Mediterană, deținând Creta și continuând cucerirea Siciliei, inițiativa la frontiera de est a revenit acum Bizanțului. În 863, acesta i-a învins pe arabi în urma unei lupte grele care s-a dat în nordul Anatoliei. Această victorie a inaugurat cea de a treia fază a războiului dintre Bizanț și Islam.

De aici înainte, până la succesele Selgiucizilor de la jumătatea secolului al XI-lea, Imperiul a fost, în ansamblu, capabil să continue o politică de ofensivă în Asia.

Înfrângerea iconoclasmului a fost obținută de niște oameni inspirați de rezistența unei părți a Bisericii și a societății bizantine la încercările împăraților iconoclaști (726–787 și 813–843) de a pune definitiv capăt venerării imaginilor sacre. Apărătorii icoanelor, conduși de Sfântul Ioan Damaschinul și, mai târziu, de călugării de la mănăstirea lui Studios din Constantinopol, au apărat venerarea acestora prin scrieri care s-au bucurat de mare autoritate nu numai în Bizanț, dar și în întreaga Europă de Răsărit. Aceste lucrări, teologice, hagiografice și imnologice, au fost larg răspândite după condamnarea iconoclasmului și revenirea la cinstirea imaginilor, proclamată, în martie 843, de un sinod ținut la Constantinopol. Deciziile

acestuia, punând capăt unei crize care a divizat mai bine de o sută de ani Biserica, a zdruncinat viața politică și socială, a epuizat energiile culturale și a paralizat politica externă a Imperiului Bizantin, s-au dovedit a fi o cotitură în istoria Europei de Răsărit. Terminarea controversei iconoclaste a fost o primă cauză a vigorii și inițiativei reînnoite pe care politica externă a Imperiului, legată mai mult ca niciodată de programul de misionariat al Bisericii, a desfășurat-o în cea de a doua jumătate a secolului al IX-lea. Răspândindu-se mult dincolo de hotarele de nord ale Imperiului, civilizația bizantină a obținut atunci supunerea unei părți importante a lumii slavilor, realizare pe care o vom descrie ulterior. Trebuie să notăm aici că un rol important în acest proces de răspândire a culturii bizantine l-au avut acele elemente ale ei care au fost scoase în relief de înfrângerea iconoclasmului. Astfel, noile modele de decorare a bisericii pe care le exprima cultul icoanelor, prestigiul reînviat al monasticismului ai cărui reprezentanți au suferit șocul persecuțiilor iconoclaste, liturghia și imnografia Bizanțului revăzute, lărgite și codificate de Sfântul Ioan Damaschinul și de călugării din mănăstirea Studion au fost toate transmise națiunilor din Europa de Răsărit de către misionarii Imperiului.

Renașterea culturală bizantină nu s-a limitat numai la domeniul religios. O renaștere a învățăturii laice, în special a studiilor clasice, a început în timpul domniei împăratului Theophilos (829–842). Două trăsături ale acestei renașteri au fost remarcabile: înlocuirea treptată a scrierii în unciale cu scrierea în minuscule — reformă care, datorită semnificației culturale, a fost comparată cu inventarea tiparului — și mărirea numărului de *scriptoria* care slujeau ca ateliere pentru copierea manuscriselor, dintre care cel mai important era cel de la Studios. Theophilos a refăcut Universitatea din Constantinopol și l-a numit profesor principal pe renumitul savant Leon Matematicianul. Începutul istoriei acestei Universități, întemeiată în timpul domniei lui Constantin cel Mare, lărgită și reorganizată de Teodosiu al II-lea în 425 și supraviețuind până la căderea Bizanțului, în 1453, este, din anumite puncte de vedere, obscură, iar problema dacă ea și-a continuat existența între secolele al IV-lea și al IX-lea rămâne o chestiune deschisă. Învățământul universitar a decăzut cu siguranță în Bizanț în timpul secolului al VII-lea, cu excepția învățământului teologic, care era atunci concentrat în școala patriarhală. Renașterea studiilor clasice și prestigiul învățământului laic, deja evident în vremea domniei lui Theophilos, a recăpătat forță după înfrângerea iconoclasmului. În timpul următoarei decade, în Universitatea din Constantinopol s-a strâns un grup de savanți remarcabili, printre care și Leon Matematicianul, un om a cărui cunoaștere enciclopedică și ale cărui interese, în afară de matematici, se îndreptau spre științele naturale și mecanică,

Photios, marele teolog și filozof al vremii, care a jucat un rol de frunte în această mișcare intelectuală, și Constantin (Chiril), viitorul apostol al slavilor. Acești oameni erau în strânse relații unii cu alții. Photios și Constantin erau amândoi elevii lui Leon, iar când, în jurul anului 850, Photios a părăsit Universitatea ca să devină șeful cancelariei Imperiului, a fost urmat de Constantin ca profesor de filozofie. Relația dintre ei și drumul lor profesional ilustrează rolul central jucat de Universitatea din Constantinopol, reorganizată după 863, nu numai în domeniul renașterii învățământului, ci și în cadrul realizărilor de misionariat și al expansiunii culturale a Bizanțului din secolul al IX-lea. Photios, numit patriarh la Constantinopol în 858, a organizat în anii 860 misiuni în Moravia, Bulgaria și Rusia. Constantin, după ce a făcut parte din solia trimisă la arabi (probabil în 855–856) și după ce a condus o altă solie, la kazari de data aceasta (860–861), a dirijat, împreună cu fratele său Metodiu, misiunea din Moravia (862–863), care a adus influența culturală a Bizanțului în teritoriile de pe cele două maluri ale Dunării Mijlocii. Este probabil ca baza de instrucție pentru cei care organizau și duceau la bun sfârșit misiunile bizantine trimise la popoarele din Europa Centrală și de Răsărit în cel de al treilea pătrar al secolului al IX-lea să fi fost Universitatea din Constantinopol, unde Leon Matematicianul fusese numit rector în 863. După toate probabilitățile, aici a căpătat noua generație de misionari nu numai competența necesară în domeniul teologiei, al politicii externe și al etnografiei, ci și două calități speciale de care au dat dovadă în această perioadă; este vorba, în primul rând, de tendința de a predica credința creștină în cadrul misiunilor din străinătate nu atât făcând apel la Evanghelie, cât conducând dezbateri teologice și filozofice de un înalt nivel, ținute cu cei mai instruiți dintre viitorii lor prozeliți. Iar, în al doilea rând, de conștiința că ei reprezentau nu numai Biserica creștină, dar și prestigiul civilizației bizantine și puterea și maiestatea împăratului Romei de Răsărit. Amândouă aceste trăsături erau exemplificate de activitatea de misionar a lui Constantin. În timpul controverselor sale cu arabii și cu kazarii, el i-a asigurat pe primii că toate artele proveneau din Bizanț, iar ultimilor le-a făcut următoarea profesiune de credință:

> Imperiul nostru este imperiul lui Hristos, așa cum a spus profetul, „Domnul din ceruri va întemeia un regat care nu va fi niciodată distrus. Iar regatul nu va fi dat altui popor, ci el va sfărâma și va distruge toate aceste regate, iar el va dăinui pentru totdeauna."[1]

Nu numai în domeniul misiunilor trimise în țări străine a influențat această reînviere a Bizanțului din secolul al IX-lea viitoarea istorie a

Imperiului de Răsărit. În primii ani ai secolului, autoritățile bizantine erau capabile să organizeze și să realizeze un program ale cărui scopuri erau redobândirea teritoriilor Imperiului ocupate în ultimii două sute de ani de către slavi, reducerea numărului lor și asimilarea acestor năvălitori barbari. A fost un proces lent și treptat, mai puțin spectaculos decât realizările de peste hotare ale Bizanțului din aceeași epocă și — din pricina sărăciei surselor — foarte greu de trasat în detalii. Cu toate acestea, în mai puțin de o sută de ani, acest proces a avut ca rezultat transformarea peisajului politic și cultural din regiunile centrale și de sud ale Peninsulei Balcanice.

Ținuturile pe care bizantinii voiau să le revendice înainte de toate și în care au avut un deosebit succes erau câmpiile de pe țărmul Mării Egee, Mării Adriatice și Mării Ionice, situate, cu excepția Dalmației, la sud de paralela 42.

Clima și vegetația lor sunt mediteraneene, spre deosebire de zonele din nordul Balcanilor și din lanțul Munților Pind, care aparțin tipului de climă continentală și tipului de climă din Europa Centrală. Aceste câmpii formează o fâșie în jurul Peninsulei Balcanice. Cea mai importantă era Tracia, situată pe țărmul nordic al Mării Egee, apoi *Campania* din Macedonia, apoi Tesalia, Beoția și Atica, coasta Peloponesului, sudul Epirului, vestul Albaniei și Dalmația. Multe din aceste câmpii pătrundeau, prin văile râurilor, adânc în interior, formând „golfuri" cu influență mediteraneană. Astfel, văile Mariței și Vardarului au dus această influență până la Philippopolis și Veles. Aici, în vecinătatea paralelei 42, granițele naturale dintre Marea Mediterană și zonele continentale sunt formate de colinele Sredna Gora, pe de o parte, și de Munții Skopska Crna Gora și Šar Planina, pe de alta. Terenul, clima și vegetația acestor câmpii de coastă permiteau o cultură foarte diferită de modul de viață agricol și pastoral din interior. O populație în mare parte greacă, retrasă numai temporar în timpul năvălirilor slave; prezența vechilor cetăți de unde puterea imperială nu dispăruse niciodată cu totul; apropierea de mare, ceea ce aducea un sentiment de ușurare garnizoanelor asediate, comerț pentru negustori în timp de pace, o privire îndreptată spre lume și o mentalitate cosmopolită; un regim alimentar ale cărui ingrediente de bază erau măslinele, vinul și peștele — toate aceste condiții, preponderente în câmpiile de lângă mare, i-au silit pe slavii care coborau din munți să se adapteze la noul mod de viață și, chiar dacă reușeau să depășească drasticul contrast dintre clima mediteraneană și primejdiile neobișnuite, cum erau vinul și malaria, a grăbit absorbirea lor de către populația grecească locală.

Evident, factorii fiziologici și economici nu au putut singuri să asigure asimilarea efectivă a slavilor. Înainte ca ei să poată fi absorbiți de satul grecesc și de comunitățile urbane, Bizanțul a trebuit să-și impună autoritatea

politică și ordinea administrativă într-un teritoriu pe care aceștia încă îl ocupau. La sfârșitul secolului al VIII-lea, mai erau multe de făcut în această muncă de recucerire. Macedonia, nordul și centrul Greciei și o mare parte din Peloponeș erau încă presărate cu *Sklaviniae* independente. Încercările precedente făcute de Constans al II-lea și Iustinian al II-lea de a-i supune pe slavii din Macedonia nu au avut un rezultat de durată. Mai mult efect au avut victoriile obținute, în 782–783, în luptele cu slavii de lângă Salonic, din centrul Greciei și din Peloponeș de către primul ministru al împărătesei Irina, Staurakios. Însă în 799, slavii din Tesalia erau în stare, chiar dacă numai pentru un scurt timp, să se revolte împotriva guvernului bizantin.

Însă în Balcani, tendința era împotriva slavilor. În mai multe părți ale Peninsulei, Imperiul mai poseda încă fortărețe ce puteau fi folosite drept capete de pod pentru recucerire, cum erau cetățile de pe coastă — Salonic, Atena, Corint, Patras, Monemvasia — acum puternice garnizoane putând fi aprovizionate pe mare, în vreme ce coasta de est a Peloponesului, de la Corint la Capul Malea, nu fusese niciodată supusă de năvălitorii slavi. În timpul domniei lui Nikephoros I (802–811), slavii din Peloponeș s-au revoltat și au atacat cetatea Patras. Răscoala a fost înăbușită din ordinul personal al împăratului. După care, Nikephoros i-a predat pe răsculați, ca sclavi, autorităților ecleziastice ale cetății și, ca să-i controleze pe slavi, a transferat cu forța în Balcani colonii de creștini din diferite părți ale Imperiului. În noile lor așezări, aceștia primeau pământuri și erau obligați să facă serviciul militar[2]. Scriitorii bizantini consideră că înfrângerea slavilor la Patras a însemnat sfârșitul ocupației slave a Peloponesului, opinie extrem de optimistă, deoarece slavii din Peloponeș s-au răsculat în mai multe rânduri, iar pe pantele muntelui Taiget triburile slave și-au păstrat limba, identitatea etnică și tradiția de nesupunere față de guvernul Imperiului până la cucerirea turcă din secolul al XV-lea. Victoria lui Nikephoros de la Patras asupra slavilor a marcat însă o etapă decisivă pentru refacerea autorității bizantine în partea de sud a Peninsulei Balcanice.

Recucerirea militară a fost urmată de absorbirea acelor *Sklaviniae* în structura administrativă a Imperiului. Între secolele al VII-lea și al XI-lea, unitatea de bază a administrației provinciale bizantine era *thema*. În astfel de districte, soldații erau cazați în ferme mici, pe care le dețineau în condițiile unui serviciu militar ereditar, iar guvernatorii (numiți de obicei *strategoi*, generali) exercitau conducerea supremă, militară și civilă, sub controlul direct al împăratului. Fiecare themă se găsea astfel sub autoritatea unui *strategos* și suveranitatea indirectă a stăpânului său, împăratul, constituind un stat în miniatură, cu armata sa proprie, cu administrație civilă și poliție. Sistemul acesta de organizare a întărit foarte mult forțele armate și a mărit

resursele economice ale Imperiului, mai întâi în Asia Mică, iar apoi, de la sfârșitul secolului al VII-lea, și în provinciile din Europa. El a fost introdus lent, la început cu dificultăți, apoi, după 800, pe scară tot mai mare, în acele zone din Balcani unde autoritățile bizantine au reușit să stabilească un control politic direct asupra slavilor. Amplasarea acestor theme în Balcani arată cât de profund au influențat faptele geografice planul principal conceput de strategii din Constantinopol în vederea reducerii numărului de năvălitori slavi și de asimilare a lor și ilustrează, în același timp, norocul schimbător al acestei contraofensive bizantine. Deși nu este întotdeauna posibil să afirmăm cu siguranță dacă crearea unei theme anume reflectă teama sau încrederea guvernului imperial, este însă adevărat, vorbind în linii mari, că introducerea acestui sistem administrativ în Balcani arată etapele succesive prin care administrația și controlul bizantin s-au restabilit în Peninsulă.

Este un fapt remarcabil că fiecare din cele zece theme create în Balcani între sfârșitul secolului al VII-lea și sfârșitul secolului al IX-lea erau situate în câmpia de coastă. Toate se aflau într-o zonă cu climă mediteraneană. Centrele lor administrative erau amplasate, în cea mai mare parte, în cetăți vechi, ale căror tradiții municipale și culturale proveneau din vremea grecilor și romanilor, iar majoritatea acestor cetăți erau porturi la mare, putând fi aprovizionate, în perioadele când Bizanțul controla mările Egee, Ionică și Adriatică, cu alimente și soldați de la Constantinopol.

Primele două theme din Balcani au fost create la sfârșitul secolului al VII-lea. Thema din Tracia, care cuprindea partea de est a câmpiei acesteia, aproape de Constantinopol, este menționată pentru prima dată în 687. Orașul ei tutelar era probabil Arcadiopolis. Se pare că a fost întemeiată ca mijloc de apărare împotriva bulgarilor care invadaseră de curând Balcanii. Câțiva ani mai târziu, a apărut thema Hellas, menționată pentru prima oară în 695, mărginită de Atica și de Beoția, ale căror câmpii se deschideau spre golful Salonic și strâmtoarea Eubea. Centrul său administrativ era Atena, una din puținele cetăți din Balcani care a scăpat parțial de distrugerile slavilor.

În cei o sută de ani care au urmat, nici o themă nu a mai fost creată în Balcani. Aceasta nu trebuie să însemne că autoritatea bizantină s-a mărginit în această perioadă numai la themele din Tracia și Hellas. Suveranitatea imperială a fost menținută în continuare, uneori precar, și în unele din cele mai mari cetăți de pe coasta Peloponesului. Este însă adevărat că un model precis de administrație provincială bizantină, care să acopere o zonă distinctă geografică, este atestat în această perioadă numai în două peninsule care se întindeau de la sud la est, de la Arcadiopolis la Bosfor și de la Muntele Parnas la Capul Sunion.

Următoarea temă, Macedonia, a fost creată între 789 și 802. Numele ei, care induce în eroare din punct de vedere geografic, a exprimat doar intenția guvernului bizantin de a folosi această zonă drept cap de pod pentru a recâștiga Macedonia propriu-zisă, pe atunci încă în mâinile slavilor. Această temă cuprindea partea centrală și de vest din câmpia Traciei, capitala ei se afla la Adrianopole, iar al doilea oraș al ei ca importanță era Philippopolis.

Procesul de absorbire a acelor *Sklaviniae* în rețeaua de theme din Balcani a fost accelerat în primii ani ai secolului al IX-lea. Apare în acea vreme thema din Peloponeș, centrată pe Corint (întemeierea ei reală datează, probabil, de la sfârșitul secolului al VIII-lea). Deosebit de importantă a fost crearea, în aceeași perioadă, a altor două theme, una în Salonic, cealaltă în Dyrrachium. Aceste două fortărețe, baze principale ale puterii maritime bizantine în Egee și în Adriatică, au fost astfel întărite și, bazându-se și pe câmpiile de coastă de dincolo de ele, dădeau Imperiului posibilitatea să-și extindă influența asupra slavilor din interior. Thema din Salonic, care cuprindea valea de pe cursul inferior al Vardarului, iar la nord se întindea probabil până la cheileacestuia, avea să joace mai târziu un rol important în difuzarea civilizației bizantine în rândul slavilor din Macedonia și Serbia.

Importanța pe care o acordau bizantinii fortărețelor lor de pe țărmul de vest al Peninsulei Balcanice, ce puteau fi folosite pentru a controla Marea Ionică și Marea Adriatică, precum și pentru a supune triburile slave de pe coastă și din interior, a fost mai târziu demonstrată prin înființarea altor trei theme în secolul al IX-lea. Thema din Cefalonia, alcătuită din insulele din Marea Ionică, exista încă din 809. Câmpia de coastă din sudul Epirului, care înconjura Golful Annvrakia, a fost organizată într-o temă în a doua jumătate a secolului și a fost numită după capitala ei, Nicopolis, care domina Peninsula Preveza. Importanța strategică a acestei zone era cunoscută încă din timpurile vechi, iar orașul a fost întemeiat de împăratul Augustus pentru a comemora bătălia de la Actium, dată în imediata ei apropiere în anul 31 î.Hr. În cele din urmă, între 868 și 878, posesiunile bizantine din Dalmația, care încă de la începutul secolului al VII-lea s-au restrâns la cetățile importante de pe coastă și la insulele din largul coastei, constituiau o temă. Pe lângă Zadar, capitala, thema aceasta mai cuprindea cetățile Trogir, Split, Dubrovnik și Kotor, precum și insulele Krk, Cres, Rab și Losini. Thema Dalmația s-a dovedit foarte bună pentru Imperiu din mai multe motive. În primul rând, ea oferea o serie de baze pentru apărarea drumului maritim spre Veneția, pe atunci colonie bizantină, și pentru apărarea hegemoniei navale a Imperiului în Adriatica împotriva arabilor. Nu este bineînțeles o coincidență faptul că această temă a fost înființată imediat după ce escadra navală a Bizanțului a silit o flotă arabă să ridice asediul Dubrovnikului (868).

În al doilea rând, ea a constituit pentru Imperiu un cap de pod pentru a supune triburile slave care se aflau între râul Neretva și lacul Skutari și să-și extindă influența în Croația. În al treilea rând, era un mijloc foarte bun pentru recâștigarea sudului Italiei, de curând în posesia arabilor. Recucerirea orașului Bari de către bizantini (867) a însemnat primul pas pentru reluarea Apuliei și Calabriei, încheiată în jurul anului 880.

O altă themă din Balcani, Strimon, a fost creată probabil în secolul al IX-lea și se afla în estul Macedoniei, între pintenii din sudul Munților Rodope și coasta din nordul Egeei, și cuprindea câmpiile joase dintre cursurile inferioare ale râurilor Strimon și Nestos. Cetăți vechi și renumite, ca Philippi și Neapolis (pe locul orașului Kavalla), se aflau în această câmpie străbătută de *Via Egnatia* care lega Roma de Constantinopol, iar importanța ei strategică se datora cheilor de pe râurile Strimon și Nestos, care formau ultima linie de apărare împotriva năvălitorilor din nord ce se îndreptau spre Egee. Defileul Rupel al râului Strimon, care a format încă de la sfârșitul secolului al VII-lea nucleul unei *kleisoura* bizantine, adică fortăreață pe hotarul muntos, a fost una din porțile de intrare în nordul Greciei. Principalul oraș din themа Strimon era Serres. Este probabil ca regiunea situată imediat în estul acestei theme să fi fost la început atașată ei din punct de vedere administrativ. Ea cuprindea câmpia de coastă dintre cursul inferior al râului Nestos și colinele care coboară din Rodope către mare, la vest de Alexandroupolis. Principalele sale cetăți, Xanthea (Xanthi) și Mosynopolis (Komotini), păzeau împrejurimile din sudul trecătorilor Eskeje și Turesi din Rodope, folosite frecvent de năvălitori pentru a intra în Bulgaria. Nu mai târziu de secolul al XI-lea, regiunea a fost ridicată de bizantini la rangul de themă distinctă, având numele de Boleron.

Astfel, până la sfârșitul secolului al IX-lea, bizantinii au reușit să-și stabilească controlul administrativ asupra unui șir de theme care alcătuiau o bordură aproape neîntreruptă în jurul Peninsulei Balcanice. În unele din aceste districte, în special în Tracia și în sudul Macedoniei, puterea bizantină se întindea până departe în interior. În alte părți, tot din interior, situația era diferită. În linii mari, acele *Sklaviniae* aflate la sud de o linie imaginară trasată între Salonic și Dyrrachium erau, în anul 900, pe cale de a adopta o politică de dependență față de Imperiu și de a fi absorbite în sistemul themelor. Spre deosebire de ele, celelalte *Sklaviniae* din interior, situate la nord de această linie, au rămas — cu excepția Traciei și a sudului Macedoniei — în afara administrației bizantine, iar în cursul secolului al IX-lea ele au fost absorbite de statele slave — Bulgaria, Serbia și Croația. Numai în secolul al XI-lea și după cuceririle făcute de Vasile al II-lea, a fost introdus sistemul bizantin de theme în zona din nordul Balcanilor.

Știm puține lucruri despre metodele folosite de autoritățile bizantine pentru a-i aduce pe slavi în sfera controlului lor administrativ. Nu e nici o îndoială că aceste metode variau de la un loc la altul, în funcție de îndatoririle și serviciile la care erau supuse comunitățile slave. În secolul al X-lea, slavii din themele Salonic și Strimon trăiau sub autoritatea ofițerilor numiți de *strategoi*, adică guvernatorii provinciali. După ce au fost supuși la începutul secolului al IX-lea, slavii din regiunea Patras au devenit robi ai episcopului local și, peste taxele obișnuite, erau obligați să întrețină în oraș un fel de hotel pentru distracția guvernatorilor provinciali, a agenților imperiali și a trimișilor străini. Două triburi slave care trăiau în Laconia și în sudul Peloponesului, melingoi și ezeritae, au fost obligați în secolul al X-lea să accepte un șef numit de guvernatorul provinciei, să-și facă serviciul militar sub conducerea lui și, în general, să îndeplinească toate sarcinile publice care reveneau țăranilor care aparțineau coroanei[3].

Încorporarea acelor *Sklaviniae* în structura administrativă a themelor a mers concomitent cu un efort hotărât de a face să progreseze asimilarea lor culturală. Calea cea mai eficientă pentru atingerea acestui scop era convertirea slavilor la creștinism. Abia puseseră oficialii Imperiului un picior în comunitățile acestora, că autoritățile bizantine au și pornit cu energie la îndeplinirea sarcinii. În regiunile de pe coastă și în mare parte din interiorul zonei care se afla la sud de linia Salonic–Dyrrachium, acțiunea de creștinare a început pe scară mare la începutul secolului al IX-lea și era aproape încheiată la sfârșitul secolului al X-lea. În timpul acestor două sute de ani, efortul misionarilor creștini, ajutați de guvernatorii provinciilor și adesea și de autoritățile centrale din Constantinopol, a fost marcat de același joc alcătuit din motive religioase și din motive politice pe care l-am remarcat în istoria misiunilor bizantine trimise peste hotare. Convertirea acestor supuși slavi a avut două aspecte, unul public și oficial, celălalt mai spontan și mai puțin organizat.

Aspectul public este, firește, cel mai bine documentat. Trăsăturile sale principale erau înființarea, iar în unele cazuri reconstituirea unei rețele de episcopate direct dependente de mitropolii, care, la rândul lor, erau supuse patriarhului din Constantinopol. Unele dintre aceste mitropolii — Philippopolis, Salonic, Dyrrachium, Larisa, Atena și Corint — fuseseră vechi scaune episcopale care, în cea mai mare parte, dacă nu în întregime, supraviețuiseră năvălirilor slave. Altele, ca Patras și Naupactos–Nicopolis, fuseseră episcopate promovate, după anul 800, la rangul de mitropolii pentru a conduce și organiza convertirea slavilor. Către sfârșitul secolului al IX-lea, aceste reședințe mitropolitane au fost sprijinite de un mare număr de vicariate episcopale recent create, unele dintre ele, mai ales cele din

Macedonia și Tesalia, înființate probabil în mod special pentru a se ocupa de comunitățile locale slave. Deși nu avem adesea informații precise, putem afirma că multe din aceste episcopate slave au fost create în timpul domniei lui Vasile I, care, împreună cu patriarhul Photios, a organizat și a dirijat convertirea supușilor slavi ai Imperiului și căruia i se datora recreștinarea celei mai mari părți din Peninsula Balcanică.

În vreme ce reorganizarea diocezelor din Balcani era dusă la îndeplinire, o campanie de convertire a slavilor păgâni, mai puțin evidentă, dar poate mai eficientă, a fost lansată la treptele mai de jos ale Bisericii Bizantine. Multe episoade din această campanie ai cărei principali agenți erau misionarii locali — călugării și preoții parohi — nu au fost consemnate. Rezultatele acesteia aparțin însă realizărilor excepționale ale creștinismului grec. În aproape două secole, Evanghelia a fost purtată de-a lungul și de-a latul Peninsulei Balcanice, iar până în anul 1000 evanghelizarea supușilor slavi ai Bizanțului a fost, dacă nu totală, cel puțin în mare parte încheiată. Un efort deosebit de energic a fost făcut în Peloponez, unde refacerea autorității bizantine și reconstituirea drumurilor au fost urmate, la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul celui de al X-lea, de o renaștere remarcabilă a vieții religioase. Principalele centre de activitate de misionarism din această regiune erau Patras, Corint, Argos, Sparta, Monemvasia și Peninsula Mani, care a fost evanghelizată de către cel mai renumit dintre misionarii Peloponesului, Sf. Nikon Pocăitul (mort în jurul anului 998).

Eficiența creștinismului ortodox, ca mijloc de asimilare culturală a slavilor, a fost intensificată în provinciile balcanice ale Imperiului de folosirea deliberată a limbii grecești ca limbă liturgică. Spre deosebire de teritoriile slave care se aflau dincolo de granițele Imperiului, unde, datorită unei combinații de toleranță lingvistică și tact diplomatic, bizantinii au încurajat propagarea creștinismului în limba maternă a slavilor, politica lor față de coloniștii slavi de acasă era elenizarea lor prin creștinare. În teritoriile slavone intrate acum din nou în cadrul administrației provinciale bizantine, greaca nu era numai limba bisericii, dar și cea a administrației, a forțelor armate și a societății cultivate. Cunoașterea limbii grecești bizantine a devenit de acum înainte condiția necesară pentru a avea un statut social și o carieră reușită. Indiferent de părerea pe care o avem în privința originii etnice a locuitorilor de azi ai Greciei și indiferent de poziția pe care o avem în dezbaterea pasionată și încă nerezolvată provocată de afirmația făcută în 1830 de savantul german Fallmerayer, după care grecii de astăzi provin în majoritatea lor din neamul slavilor și al albanezilor, faptul următor este, fără îndoială, dincolo de orice controversă: triburile slave care, la începutul Evului Mediu, au colonizat virtual întreaga Grecie continentală și Peloponesul au

început să-și piardă independența politică și identitatea etnică în secolul al IX-lea. Asimilarea lor s-a datorat înglobării în structura bizantină a themelor, acceptării creștinismului grec și atracției exercitate asupra lor de prestigiul foarte mare al puterii bizantine și de cultura elenică. În pofida rezistenței continuate în enclavele izolate ale slavilor — în special în zonele muntoase ale Peloponesului — mișcarea de asimilare nu și-a pierdut niciodată intensitatea după mijlocul secolului al IX-lea. La început supuși, apoi convertiți și în cele din urmă civilizați de către Bizanț, slavii din zonele centrale și de sud ale Peninsulei Balcanice au devenit greci. Cele trei etape ale acestui proces de absorbție sunt bine ilustrate de un text bizantin datând de la începutul secolului al XI-lea, în care împăratul Leon al VI-lea aduce un omagiu realizărilor obținute de predecesorul său, Vasile I (867-886):

> Părintele nostru, binecuvântată fie-i amintirea, Vasile, împărat al romanilor, a izbutit să-i convingă pe slavi să renunțe la datinile lor vechi și făcându-i pe ei greci și supunându-i pe ei guvernatorilor, așa cum făceau și romanii, și dându-le lor botezul i-a eliberat de legătura care îi unea cu conducătorii lor și i-a învățat cum să se războiască împotriva neamurilor care sunt vrăjmașe romanilor.[4]

Cu excepția Dalmației și a unor părți din nord-vestul Traciei, acele *Sklaviniae* civilizate cu succes de către Imperiu erau situate la sud de paralela 42. Teritoriile din nordul acestei linii au rămas până la începutul secolului al XI-lea, cu cele două excepții, în afara controlului lui administrativ. Extinderea conducerii directe bizantine la zonele de care vorbim a fost împiedicată în secolul al IX-lea de o serie de factori: distanța mare dintre aceste teritorii și centrele de putere imperială și dificultatea care decurgea de aici de a trimite trupe din themele de pe coastă în munții din interior; existența statului bulgar, care reprezenta o barieră în calea expansiunii Bizanțului spre nord, spre câmpia din Tracia; ambițiile antagonice ale Imperiului Carolingian, care, ca un rezultat al cuceririi avarilor de către Carol cel Mare (791–796), controla partea de nord-vest a Peninsulei Balcanice, precum și faptul că, în zonele din nordul Balcanilor, imperialismul bizantin nu se lovea, ca în Grecia și Peloponeș, de triburi slave în cea mai mare parte primitive, ci de grupuri etnice de dimensiuni importante și stabile, cu o coeziune socială și politică tot mai mare și conduse de prinți băștinași.

În pofida acestor obstacole, bizantinii au reușit însă în secolul al IX-lea să extindă influența culturală a Imperiului asupra unei părți considerabile din nordul Balcanilor. Pentru aceasta, ei au atras în orbita civilizației lor, fie permanent, fie numai pentru un anumit timp, statele slave care abia apăreau

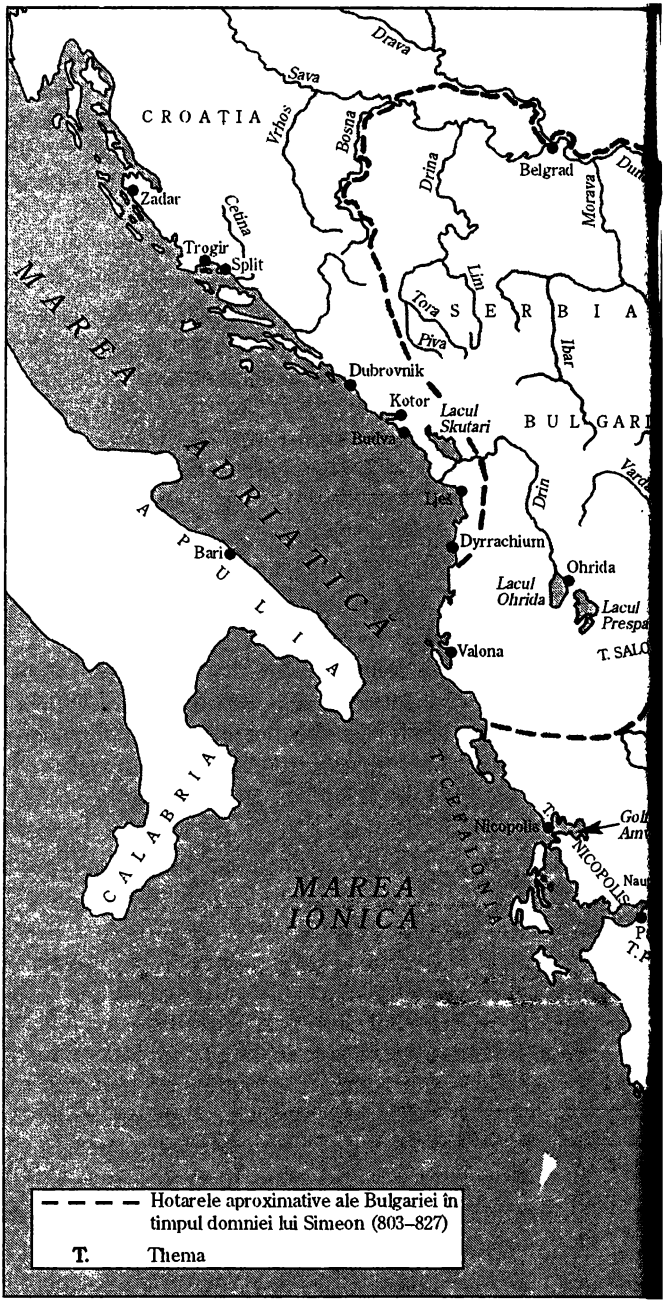
Drava
Sava
CROAȚIA
Vrhos
Bosna
Drina
Belgrad
Morava
Zadar
Cetina
Trogir
Split
Lim
Tora
SERBIA
Piva
Ibar
MAREA ADRIATICĂ
Dubrovnik
Kotor
Lacul Skutari
Budva
BULGARI
Drin
Lješ
Dyrrachium
Bari
APULIA
Ohrida
Lacul Ohrida
Lacul Prespa
Valona
T. SALO
CALABRIA
T. CEFALONIA
Nicopolis
T. NICOPOLIS
MAREA IONICĂ
Hotarele aproximative ale Bulgariei în timpul domniei lui Simeon (803–827)
T. Thema

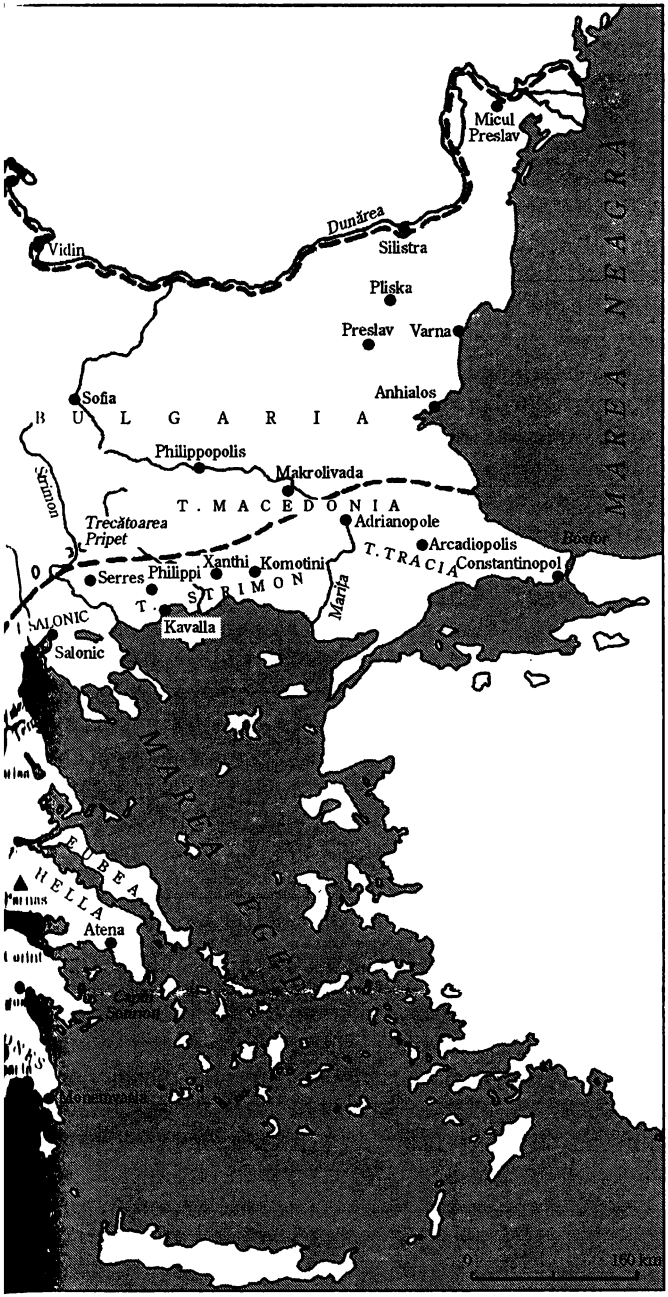

Harta 4. Balcanii în jurul anului 900

în această zonă. Obiectul strădaniilor lor îl constituiau bulgarii, sârbii și croații. Această luptă pentru a asigura Imperiului lealitatea politică și supunerea religioasă a acestor popoare trebuie să fie analizată cu amănunțime, deoarece rezultatul ei a determinat modelele ulterioare din istoria Balcanilor de până la sfârșitul Evului Mediu și s-a dovedit hotărâtor pentru destinele Lumii Bizantine.

Cei „Treizeci de ani de Pace" încheiați de Omurtag cu Imperiul în jurul anului 816 au creat în mod obligatoriu între statul bulgar, prezent acum în Balcani de aproape un secol și jumătate, și Bizanț o relație foarte strânsă. În timpul următorilor cincizeci de ani, această relație a rămas însă încordată și ambivalentă. Pe de o parte, hanii bulgari, urmând exemplul lui Tervel, erau foarte conștienți de marele prestigiu al Bizanțului și de avantajele pe care ei le puteau avea atât față de supușii lor, cât și față de celelalte țări dacă adoptau podoabele civilizației lor. Pe de altă parte, războaiele dintre Constantin al V-lea și Krum mai erau încă vii în memoria oamenilor. Hanii nu puteau uita faptul că, pentru bizantini, bulgarii nu erau decât niște intruși în Balcani, iar regatul lor, dacă nu putea fi șters de pe fața pământului, trebuia măcar supus politic împăratului. O parte influentă a poporului bulgar, în special descendenții aristocrației de *boiari* care trecuseră Dunărea sub conducerea lui Asparuh, încă mai priveau Bizanțul ca pe un veșnic dușman. În sfârșit, bulgarii erau încă păgâni, iar religia adusă de ei din stepele din sudul Rusiei, combinație de credință într-un zeu suprem, de glorificare a războiului și de cult al strămoșilor, era pentru conducătorii lor un mijloc de a-și menține identitatea culturală și independența într-o lume în care te puteai aștepta ca răspândirea creștinismului să ducă la un control politic al Bizanțului. Această atitudine ambiguă față de Bizanț a stat la baza politicii lui Omurtag (814–831) și a urmașilor lui.

Nu este nici o îndoială că în această perioadă influența bizantină a devenit tot mai puternică în Bulgaria. Dovada acestui fapt este dată în parte de clădirile, unele dintre ele adevărate palate, ridicate de către hani pentru a comemora realizările lor militare sau de alt tip. Aceste fapte sunt descrise în inscripțiile de pe columne și de pe pietrele tombale, multe dintre ele datând din timpul domniei lui Omurtag. Câteva dintre ele încearcă să transpună limba veche bulgară într-o scriere cu caractere grecești, marea lor majoritate sunt însă în grecește, în greaca vorbită în acele timpuri. Este adevărat că bulgarii nu aveau o scriere proprie și că ceva din învățătura grecească mai supraviețuise, în acest colț din nord-estul Balcanilor, năvălirilor barbare. O dovadă izbitoare a ispitei permanente provocate de civilizația bizantină în această regiune este însă faptul că limba scrisă oficială a statului bulgar din prima jumătate a secolului al IX-lea era greaca. Mai

mult, conținutul inscripțiilor sugerează că unele din tradițiile cancelariei bizantine erau imitate la curtea din Pliska. Cel mai șocant exemplu este dat de folosirea termenului „conducător prin puterea lui Dumnezeu" *(ho ek theou arhon)* din titlurile hanului[5]. Conotațiile creștine ale acestei sintagme nu erau bineînțeles luate prea în serios și nu există urme clare de credință creștină în aceste cuvinte simple, dar mișcătoare pe care Omurtag a pus să fie săpate pe columna propriului său mormânt:

> Omul moare, chiar dacă trăiește în chip nobil, și altul se naște. Și lasă-l pe acesta să se nască, având grijă de acest fapt, amintește-i cine l-a făcut. Numele prințului este Omurtag, Sublimul Han. Dumnezeu i-a dat să trăiască o sută de ani[6].

Politica lui Omurtag a fost în realitate clar și uneori violent anticreștină. Succesul tot mai mare al creștinismului bizantin în regatul său îl îngrijora, fără îndoială, din rațiuni politice. Principalii agenți ai acestui prozelitism erau multele mii de prizonieri pe care Krum îi adusese din cetățile bizantine din Tracia (numai din Adrianopole zece mii, după cum ne spune o sursă din acea vreme) și îi deportase în Bulgaria. Încercările de a-i face să renunțe la religia lor au dat greș, cel puțin în unele cazuri, iar o parte dintre ei au fost omorâți din ordinul hanului. Cel mai remarcabil dintre acești martiri a fost Manuel, mitropolitul din Adrianopole. În scurtă vreme, creștinismul a câștigat un convertit chiar din familia hanului. Malamir (831–836), fiul și urmașul lui Omurtag, a fost silit să-și execute propriul frate, Enravotas, care fusese botezat sub influența unui prizonier grec din Adrianopole.

Prima întâlnire consemnată dintre păgânismul bulgar și creștinismul bizantin (care se întindea spre nord, prin Tracia și prin Munții Balcani) este deosebit de interesantă, deoarece depășea interesul local, sugerând un model cultural care avea să fie reprodus, cel puțin într-o anumită măsură, și în alte țări din Europa de Răsărit. În primul rând, deși cunoștințele noastre despre păgânismul bulgar sunt limitate, se pare că la acea vreme acesta se afla într-o stare de declin. Migrația bulgarilor spre Balcani, dislocarea creată în regatul lor de numărul tot mai important de slavi, părăsirea vieții nomade și necesitatea de a se adapta la o economie predominant agricolă, toți acești factori au creat o situație nouă, căreia tradițiile lor sociale și religioase, apărute în stepele din sudul Rusiei, nu îi puteau face față. În al doilea rând, deși trebuie să fim cu grijă și să nu mergem prea departe cu interpretarea puținelor dovezi date de surse, putem presupune că slavii din Bulgaria erau la acea vreme mai receptivi la creștinism decât stăpânii lor bulgari, fapt neîndoielnic, datorat, în parte, contactelor timpurii dintre slavi și comunitățile

bizantine din Balcani și, în parte, marii coeziuni sociale și politice a clanurilor bulgare. În cele din urmă, abia în prima jumătate a secolului al IX-lea apare pentru întâia dată păgânismul bulgar ca forță agresivă, activ anticreștină. Această trăsătură, care s-a continuat și în deceniile care au urmat după convertirea oficială a țării la creștinism, nu era deloc întâmplătoare. Atitudinea ostilă față de creștinism era evident legată de teama față de imperialismul bizantin manifestată de bulgari chiar de la începutul venirii lor în Balcani. Este însă tot atât de adevărat că păgânismul clanurilor lor conducătoare a devenit mai conștient de sine și mai agresiv chiar în vremea când se afla aproape de dispariție. Un fenomen similar a putut fi remarcat în secolul următor în Scandinavia și în Rusia, unde păgânismul muribund al conducătorilor a izbucnit pentru o vreme în mișcări clar anticreștine.

Teama și neîncrederea față de Bizanț justifică în parte legăturile stabilite de bulgari cu partea francă din estul Imperiului Carolingian. Cele două regate aveau o frontieră comună de-a lungul Dunării Mijlocii și Tisei. Aceste relații au dus, în 832, la încheierea unui tratat de pace între hanul Malamir și împăratul Ludovic cel Pios. La vremea când Boris I a devenit conducător al Bulgariei (852), politica externă a țării avea o tendință fermă profrancă, apuseană. Și aici, ca și în relațiile dintre Bulgaria și Bizanț, factorii politici și religioși se amestecau, deoarece Imperiul Carolingian și cel Bizantin concurau la acea vreme pentru supunerea atât religioasă, cât și politică a popoarelor din Balcani. Iar în spatele Imperiului Franc se afla Biserica din Roma, privită uneori cu suspiciune de conducătorii germanici care aveau tendința de a considera bisericile drept proprietate particulară a fondatorilor seculari, preocupați totuși să profite de zelul misionarilor franci de a extinde granițele creștinismului apusean. Legăturile nestatornice ale lui Boris cu Bizanțul, Roma și cu francii aveau să hotărască, în următoarele două decenii, viitorul religios și cultural al țării lui.

La începutul anilor 860, Boris a reafirmat alianța țării sale cu Ludovic cel Pios și se pare că a promis să accepte creștinismul din mâinile clerului franc. Pericolul unei influențe carolingiene care să se răspândească până în Tracia, la o distanță mult prea mică față de Constantinopol, i-a alarmat serios pe bizantini. Împăratul Mihail al III-lea a hotărât să facă o demonstrație militară. În 864, potrivit cu tactica obișnuită, a deplasat o armată la frontiera cu Bulgaria și și-a trimis flota de-a lungul coastei apusene a Mării Negre. Boris, a cărui situație militară era precară și a cărui țară suferea de foamete, a capitulat numaidecât. A trimis imediat o solie la Constantinopol, promițând să accepte creștinismul bizantin și să renunțe la alianța cu francii. Curând după aceea, probabil în septembrie 865, Boris a fost botezat de un episcop

trimis în Bulgaria de autoritățile bizantine și este probabil ca o dată cu el mulți dintre supușii săi de vază să fi primit creștinismul.

Este semnificativ faptul că mai mulți autori bizantini, scriind în secolul următor, afirmă că bulgarii, devenind creștini, au recunoscut suveranitatea împăratului bizantin[7], afirmație menționată, cu dezaprobare evidentă, și de papa Nicolae I într-o scrisoare adresată lui Hincmar, arhiepiscop de Reims[8]. Această pretenție se acordă pe deplin cu o dogmă de bază din filozofia politică bizantină, potrivit căreia o națiune, după ce a acceptat credința creștină a Imperiului, devine supusă autorității împăratului, considerat a fi singurul suveran legitim al lumii creștine. Un semn al acestei subordonări era relația spirituală care-l lega de aici înainte pe conducătorul națiunii proaspăt convertite de persoana împăratului, iar gradul acestei relații, care varia de la o țară la alte, definea rangul exact ocupat de această națiune în comunitatea internațională a statelor creștine al căror șef suprem era, pentru bizantini, împăratul. Situația Bulgariei în cadrul Lumii Bizantine a fost exprimată în mod simbolic de rangul conferit lui Boris la botezul său; botezat Mihail, el a devenit fiul spiritual al împăratului Mihail al III-lea. În ce măsură a acceptat Boris pretențiile Bizanțului de suveranitate asupra Bulgariei este greu de știut, deoarece în politica sa ulterioară el nu a dat semne de a acționa ca supus al împăratului. Există totuși un motiv ca să credem că el a apreciat adoptarea sa spirituală de către împărat, lucru ce i-a sporit autoritatea în țară și prestigiul în exterior, astfel că nici el, nici urmașii săi nu au contestat doctrina bizantină a unui singur și universal Imperiu, peste care era stăpân acel *basileus* din Constantinopol. Însă, deși necontestată în teorie, această doctrină cu corolarul ei, locul subordonat ocupat de Bulgaria în Lumea Bizantină, a generat în practică tensiuni interne grave, atât în statul, cât și în societatea bulgară. Este bine să examinăm aceste tensiuni, pentru mai multe motive. Rezultatele imediate ale convertirii lui Boris sunt neobișnuit de bine documentate.

Bulgaria a fost primul stat mare și bine organizat din Europa de Răsărit care a acceptat creștinismul bizantin, iar multe din problemele cele mai acute ridicate de această convertire aveau să apară din nou mai târziu în alte țări care au făcut experiența șocului cu civilizația bizantină.

Convertirea lui Boris a fost urmată de o revoltă națională, instigată de conducătorii clanurilor vechi bulgărești. Scopul ei era asasinarea lui Boris și restaurarea păgânismului. Revolta aproape reușise când Boris a putut să adune un grup de partizani credincioși și, printr-o intervenție de maestru, pe care scriitorii de mai târziu au numit-o miraculoasă, a zdrobit revolta. Măsurile luate împotriva răsculaților au fost neomenoase. Douăzeci și doi dintre șefii acestora au fost omorâți, împreună cu copiii lor. Mai târziu, Boris

avea să regrete cruzimea acestei pedepse care, după cât se pare, ar trebui pusă pe seama influenței clerului grec de la curtea lui. Cu toate acestea, nu e nici o îndoială că, prin eliminarea virtuală a partidului de opoziție al păgânilor, amenințarea de moarte care apăsa pe misiunea bizantină din țară a fost temporar îndepărtată.

Între timp, autoritățile bizantine lucrau la consolidarea stăpânirii lor asupra Bulgariei. Curând după botezul lui Boris și probabil înainte de revolta vechilor *boiari*, sau cel puțin înainte ca știrea despre aceasta să ajungă la Constantinopol, patriarhul Photios, capul Bisericii Bizantine, a trimis o scrisoare conducătorului bulgar[9]. Photios a fost unul din cei mai mari savanți bizantini din acea vreme și un desăvârșit stilist și retor. Epistola sa emană toate aceste calități. Cu un limbaj amplu și savant, el expune doctrina bisericii așa cum a fost ea definită de către conciliile ecumenice, demonstrează superioritatea creștinismului față de păgânism și, combinând înțelepciunea clasică cu teologia și etica ortodoxă, zugrăvește un portret ideal al conducătorului creștin, stăpân pe sine și preocupat de bunăstarea supușilor săi. Ca exercițiu literar al cărui scop evident este acela de a-l copleși pe conducătorul barbar cu înțelepciunea și splendoarea tradiției creștine a Romei de Răsărit, scrisoarea lui Photios este impresionantă, însă o bună parte din erudiția și talentul dialectic al patriarhului erau, cum putem bănui, total ineficiente pentru Boris, ale cărui cunoștințe de limbă greacă puteau cu greu să-l facă să înțeleagă, fără ajutorul unui traducător, îndemnurile lungi și plicticoase și care era interesat în primul rând de aplicațiile practice ale noii religii în domeniul moral, social și politic. Despre aceste considerații lumești nu există nici o urmă în scrisoarea lui Photios. Există, este adevărat, o referință făcută în treacăt la „concordia" *(homonoia)* pe care un conducător creștin trebuie să se străduiască să o instituie printre supușii săi[10], un ideal pe care Boris, confruntat în țara sa cu dualismul etnic dintre bulgari și slavi și cu antagonismul religios dintre păgâni și creștini, nu putea să nu-l vadă cu aprobare. O altă aluzie superficială și nepotrivită se face la adresa poligamiei[11], larg răspândită printre bulgarii păgâni. Însă, cu un simț fin al valorii diplomatice a tăcerii, Photios nu se referă nicăieri, în scrisoarea sa, la împăratul bizantin, noul tată spiritual al lui Boris. Totuși, trebuind să-l flateze pe conducătorul bulgar, îl compară, datorită zelului lui evanghelic, cu Constantin cel Mare[12].

În pofida acestor concesii superficiale făcute susceptibilității și preocupărilor lui practice, este puțin probabil ca Boris să fi găsit vreo mare satisfacție în scrisoarea lui Photios. Viitorul relațiilor țării sale cu Imperiul i s-a părut, probabil, plin de capcane periculoase. Ostilitatea larg răspândită

față de Bizanț care exista în țara sa a fost demonstrată dramatic de revolta *boiarilor*, iar clerul grecesc, activ acum în Bulgaria, își combina munca de misionariat cu lealitatea politică față de stăpânul imperial. Ca să salveze independența țării sale, continuând însă să culeagă beneficiile noii sale asocieri cu Imperiul, era necesar să construiască în Bulgaria, cu aprobarea Bizanțului, o organizație ecleziastică separată și, în măsura posibilului, autonomă. Boris știa că, potrivit teoriei pentarhiei, larg acceptată de Bizanț, conducerea supremă a Bisericii creștine este reprezentată de cinci patriarhi — din Roma, Constantinopol, Antiohia, Alexandria și Ierusalim. Ideea de a obține un patriarh separat pentru Bulgaria i-a venit poate lui Boris la vremea când a fost botezat, însă îi era deja prezentă în minte în vara anului 866. Bizantinii, care priveau Bulgaria ca pe proprietatea lor personală rezervată misionarilor, nu puteau însă să accepte o asemenea cerere, iar Photios fusese îngrijorător de tăcut, în scrisoarea sa adresată lui Boris, în privința subiectelor care priveau statutul și organizarea noii Biserici a Bulgariei.

Frustrat în planul lui de autonomie ecleziastică și probabil dezamăgit de grecii care îl tratau ca pe un biet barbar, Boris a hotărât să reînnoiască legăturile sale din trecut cu Vestul. În vara anului 866, a trimis o solie la curtea lui Ludovic cel Pios, la Regensburg, cerând misionari franci pentru țara sa, și, în același timp, a trimis o misiune la Roma pentru a-i cere papei un patriarh și preoți. Papa Nicolae I, care pretindea să aibă jurisdicție spirituală asupra întregii creștinătăți și care era hotărât să impună din nou autoritatea directă a Bisericii Romane asupra acelor zone din răsăritul Balcanilor, zone care fuseseră anexate de patriarhia din Constantinopol în secolul al VII-lea, a fost firește încântat de acest *volte-face** al lui Boris.

A trimis imediat doi episcopi în Bulgaria și a alcătuit un răspuns lung și atent listei cu 106 întrebări pe care i-o trimisese Boris[13]. Scrisoarea papei către Boris este, în multe privințe, un document remarcabil, deoarece ea exemplifică pretenția universalistă a papatului medieval, precizează perspectivele și ambițiile conducătorului bulgar, relevă rădăcinile conflictului dintre Biserica Bizantină și cea Apuseană în ce privește supunerea spirituală a poporului bulgar, o rivalitate pe care Boris era total pregătit s-o exploateze ca să mărească independența și statutul propriei sale biserici, și, în fine, acest document remarcabil și extrem de practic arăta că, deocamdată, cel puțin papa înțelegea mentalitatea conducătorului bulgar mai bine decât patriarhul de la Constantinopol.

Pentru scopul nostru, va fi suficient să analizăm scrisoarea lui Nicolae din două puncte de vedere mai speciale. În primul rând, ea constituie o

* În franceză, în original – schimbare bruscă de opinie, de mod de a acționa. (N.tr.)

dovadă în ce privește metodele folosite de misionarii bizantini în Bulgaria, precum și în ce privește îndoielile — care uneori deveneau animozități — provocate de unele din aceste metode în mintea lui Boris și a supușilor săi. În al doilea rând, întrebările lui Boris, care ni s-au transmis datorită răspunsului papei, ilustrează viu încordările și tensiunile produse în viața socială și politică a Bulgariei în urma întâlnirii dintre vechiul etos păgân și învățăturile creștine.

Multe din întrebările lui Boris l-ar surprinde pe cititorul modern prin banalitatea lor excesivă. Judecând după răspunsul papei, în ele nu apare nici o chestiune teologică. Conducătorul bulgar a considerat probabil că a primit de la Photios destulă teologie și a crezut că nu există vreo diferență doctrinală fundamentală între Biserica latină și cea greacă, o părere care era, în linii mari, corectă, deoarece din cele două probleme de bază din pricina cărora cele două Biserici s-au separat în Evul Mediu — adăugarea cuvântului *filioque* la *Crezul* apusean și supremația papei — prima nu a devenit o problemă vitală până în anul următor (când ea a fost ridicată de Photios, care a acuzat clerul latin că preda o doctrină eretică în Bulgaria), în vreme ce pretențiile papei erau privite atunci de către bizantini drept o problemă de jurisdicție și nu de doctrină. Întrebările lui Boris priveau comportamentul și nu credința. Aveau bizantinii dreptate, îl întreba el pe papă, când interziceau bulgarilor să se spele miercurea și vinerea[14], să nu aibă cingători când primesc împărtășania[15] și să nu mănânce carnea animalelor omorâte de eunuci[16]? Și aveau oare vreo justificare când pretindeau că nici un laic nu avea voie să facă rugăciuni publice pentru ploaie[17], ori să facă semnul crucii deasupra mesei înainte de a mânca[18] sau atunci când insistau ca oamenii să stea în biserică cu armele încrucișate pe piept[19]? Răspunsurile papei la întrebările puse erau, după cum ne putem da seama, negative. Într-adevăr, nu ne putem închipui că Boris nu se aștepta la aceste răspunsuri, bulgarii fiind în mod nefavorabil impresionați de ritualul formal al misionarilor bizantini și de încercările lor de a asigura clerului o poziție dominantă în viața socială a țării lor. Se pare că, în mai multe împrejurări, clerul grec a exercitat o presiune politică asupra lui Boris. Întrebarea acestuia dacă ei aveau dreptate când refuzau să accepte căința unor răsculați păgâni — la care și papa dăduse un răspuns negativ[20] — implica faptul că, în Bulgaria, clerul fusese în parte răspunzător pentru hotărârea lui Boris de a se purta cu mare asprime față de conducătorii revoltei.

Trei dintre chestiunile ridicate de Boris se referă în mod special la pretențiile ecleziastice ale Bizanțului. Întrebarea lui despre „câți patriarhi adevărați există"[21] ținteа, fără îndoială, să-l testeze pe papa Nicolae I în

privința teoriei grecești a pentarhiei, iar întrebarea lui cu privire la cine ocupă în creștinătate locul al doilea după episcopul din Roma[22] urmărea clar să vadă părerea lui Nicolae I despre opinia Bizanțului, după care locul al doilea era ocupat de patriarhul din Constantinopol. Răspunsul papei la amândouă întrebările demonstrează lipsa lui de prețuire față de poziția bizantină. Papa Nicolae I a admis că există numai cinci patriarhi, însă a negat cu putere că cel din Constantinopol ar fi al doilea dintre ei, declarând că acest oraș, deși își spune singur „Noua Romă", nu a fost nici ctitorie apostolică, nici scaun episcopal care să merite, pe alte baze decât cele politice, rangul de patriarhie. Este limpede că răspunsurile papei au contrazis total ideea cu care clerul bizantin îi impresionase fără îndoială pe bulgari, că cetatea Constantinopolului se bucura de hegemonia ecleziastică în Europa de Răsărit. Cea de a treia întrebare a lui Boris cu privire la problemele jurisdicționale se referă la faptul că, într-un anume domeniu, bizantinii pretindeau o și mai mare autoritate. Aveau ei dreptul, întreba Boris, când afirmau că sfântul mir, folosit în Sfintele Taine ale Bisericii, era produs numai în Imperiul lor și de acolo distribuit în toată lumea[23]? Aceste afirmații, înlăturate cu dispreț de papă, par să reproducă, în context ecleziastic, pretențiile Imperiului Bizantin la universalitate.

Interesul lui Boris față de patriarhi era, evident, inspirat de ceva mai mult decât de dorința de a pune la încercare valabilitatea ecleziologiei grecești din vremea sa. Pentru motive pe care le-am explicat deja, el dorea cu înfrigurare o ecleziologie numai pentru el. Cererea sa de a avea un patriarh a fost însă evitată cu abilitate de către papă. Pentru moment, Boris era sfătuit cu politețe, dar și cu fermitate, să se mulțumească cu un arhiepiscop. Viitorul va depinde de darea de seamă a legaților trimiși de Nicolae I în Bulgaria[24].

Iritarea lui Boris față de anumite reguli de comportament pe care misionarii bizantini încercau să le impună proaspeților convertiți din Bulgaria, resentimentul său față de imixtiunea lor în viața politică a țării sale și conștiința că supremația cerută de patriarhul de la Constantinopol asupra Europei de Răsărit îi subminase dorința de a i se garanta o Biserică autonomă — toate acestea putând fi deduse din răspunsurile papei — ne ajută să ne explicăm propunerile făcute de el Romei și francilor. În afara acestor dificultăți, multe din întrebările lui Boris relevă preocupările sale față de niște probleme speciale create de impactul produs de creștinism asupra unei societăți încă în mare parte păgână și asupra instituțiilor tradiționale ale bulgarilor. Evident, multe din aceste probleme au apărut ca rezultat al importului de cultură bizantină în Bulgaria. Schimbările și inovațiile aduse de această cultură străină au produs dislocații și rezistențe

întâlnite adesea oriunde un model de cultură mai avansată este introdus într-o țară înapoiată. Acest fenomen prezintă un mare interes pentru cel care studiază răspândirea culturii. Păstrarea scrisorilor adresate aproape în același timp lui Boris de către patriarhul Bizanțului și de către papă, precum și faptul, care este o șansă pentru istoric, că Boris s-a străduit să-l folosească pe unul împotriva celuilalt, au făcut ca acest episod să fie mai bine documentat în privința secolului al IX-lea decât în orice altă țară din Europa de Răsărit în care civilizația bizantină devenise dominantă.

Multe din întrebările lui Boris pun în evidență aceeași perplexitate cu privire la regulile ritualice creștine care, așa cum am văzut, apare în acele părți din scrisoarea sa adresată lui Nicolae în care se referă la clerul bizantin. În linii mari, el l-a întrebat pe papă câte zile pe an trebuie să postească[25], la ce oră a dimineții poate cineva să-și ia micul dejun în zilele de dulce[26], dacă relațiile sexuale sunt îngăduite duminica[27], dacă împărtășania trebuie luată în fiecare zi din postul mare[28], ce animale și păsări are voie creștinul să mănânce[29], dacă o femeie trebuie să-și acopere capul în biserică[30] și dacă se poate lucra duminica și în anumite zile de sărbătoare[31]. Banalitatea unora din aceste întrebări nu trebuie să ne abată de la semnificația lor implicită. Puținul pe care îl știm despre păgânismul bulgar ne sugerează că acesta acorda o mare importanță regulilor religioase. Problema de a înlocui o serie de reguli ritualice cu altele nu putea să nu aibă implicații sociale foarte mari. În cele din urmă, atât Biserica Latină, cât și cea Bizantină erau, dacă ne raportăm la criteriile moderne, extrem de ritualiste (deși, dacă judecăm după răspunsurile papei, Biserica Latină era mai puțin ritualistă), iar diferența dintre rituri și disciplina ecleziastică care diviza și ea pe atunci cele două biserici sporiseră probabil nedumerirea lui Boris.

Scrisoarea papei Nicolae I mai arată că, în Bulgaria, clasa conducătoare era preocupată de problema reconcilierii dintre creștinism și tradițiile societății lor militariste, în cadrul căreia se punea un mare accent pe cultivarea virtuților războinice și pe glorificarea reușitei militare. Se pot ivi ușor probleme când necesitatea de a îndeplini îndatoririle creștine se întâlnește cu continuarea eficientă a războiului. Ce e de făcut, l-a întrebat Boris pe papă, când postul mare cade în timpul unei campanii militare[32], sau când, în timpul rugăciunii, sosesc știri despre un atac al dușmanului[33]? Și cum să-și facă soldații, strânși într-o tabără militară, rugăciunile așa cum se cuvine[34]? Și mai de mirare era contradicția inerentă dintre stăruința creștină asupra carității și asupra îndurării și obligația pe care o are un conducător, dacă vrea să fie eficient, de a fi aspru cu criminalii sau cu cei care nu și-au îndeplinit îndatoririle militare. Trebuie oare să-i iertăm pe criminali, pe hoți

și pe adulteri[35]? Poate fi obținută mărturisirea fără a folosi tortura[36]? Se poate acorda unui criminal dreptul de azil într-o biserică[37]? Și cum trebuie tratați soldații care fug de pe câmpul de luptă sau nu ascultă de ordinul de a merge împotriva dușmanului[38]? Se poate înlocui cu o altă condamnare sentința de moarte aplicată grănicerilor care-i lasă pe fugari să se strecoare peste frontiera statului[39] sau cea dată împotriva unui soldat ale cărui arme și cal nu au corespuns inspecției făcute înainte de bătălie[40]? Dincolo de aceste întrebări concrete se întrezărea însă o altă întrebare, mai amplă și chiar mai grea, pe care Boris i-a pus-o papei: este oare compatibil dreptul penal, cu sistemul lui de pedepse, cu etica creștină[41]? Este puțin probabil ca răspunsurile lui Nicolae I la aceste întrebări, răspunsuri prin care îl sfătuia pe Boris, cu destulă cumpănire, să modereze justiția cu îndurarea, să se fi deosebit foarte mult de atitudinea clerului bizantin din Bulgaria față de aceste probleme, cu excepția refuzului lor de a-i ierta pe cei care au supraviețuit răscoalei păgânilor și care se pocăiau, severitate care, așa cum am văzut, a fost dezaprobată de papă.

Această din urmă chestiune a ridicat, într-o formă deosebit de acută, problema comportării unui stat creștin față de disidenții religioși. Predecesorii lui Boris îi persecutaseră pe creștinii din regatul lor. Situația se întorsese acum. Cum, îl întreba el pe papă, trebuie să-i tratăm pe adoratorii înfocați ai idolilor păgâni? Trebuie să-i silim să accepte creștinismul[42]? Sfatul papei de a se folosi metode de convingere blânde și, dacă acestea dădeau greș, să nu aibă nici un contact social cu păgânii, fusese dat, fără îndoială, și de Photios, care își avea ideile lui bine stabilite în această problemă. Mai putem bănui că misionarii bizantini care lucrau „în domeniu" erau uneori mai puțin scrupuloși și gata să închidă un ochi în privința folosirii unor măsuri mai viguroase de către autoritățile bizantine. Incertitudinea lui Boris față de modul cel mai potrivit de a trata cu păgânii nu se limita numai la terenul propriu. Multe din întrebările sale arată cât de mult era el preocupat de efectele posibile ale creștinismului asupra politicii externe a țării. Care este calea cea bună, întreba el, pentru a încheia o alianță cu o națiune prietenă? Ce trebuie făcut când un stat creștin rupe un tratat solemn pe care l-a încheiat cu țara ta? Poate un regat creștin să încheie un tratat cu un regat păgân[43]? Răspunsul papei la aceste întrebări, deși într-o oarecare măsură ezitant, nu dorea decât să-l asigure pe Boris. Natura tratatelor internaționale trebuie să depindă de obiceiurile țărilor în cauză. În cazuri dificile, trebuie cerut și sfatul Bisericii. Alianțele cu țările păgâne sunt permise, cu condiția ca partenerul creștin să caute cu sinceritate să-și convertească aliatul păgân.

Ultimul grup de întrebări privea diferite obiceiuri tradiționale de care bulgarii păreau a fi fost puternic atașați. Se pare că majoritatea acestor obiceiuri, dacă nu chiar toate, au fost condamnate de misionarii bizantini, iar Boris spera ca papa să fie mai indulgent. Multe obiceiuri țineau de ritualul militar — folosirea unei cozi de cal drept stindard[44], divinația cu auguri, vrăjile, dansurile și cântecele ceremoniale dinaintea unei bătălii[45], jurământul pe sabie[46]. Aceste practici erau, fără îndoială, adânc înrădăcinate în tradiția păgână a vechilor bulgari și Boris a fost probabil dezamăgit de dezaprobarea lui Nicolae în privința acestora. Altele implicau credința că obiectele neînsuflețite posedă puteri magice. Bulgarii, i se mai spusese papei, caută leacuri în niște pietre miraculoase[47] și poartă amulete în jurul gâtului ca o protecție împotriva bolii[48]. Aceste obiceiuri aveau un iz mult prea puternic de păgânism pentru ca papa să le tolereze. Același lucru era valabil pentru poligamie, privită de Nicolae cu tot atâta severitate ca Photios în scrisoarea sa către Boris[49]. O importantă caracteristică a păgânismului bulgar pare să fi fost cultul strămoșilor. Și aici papa s-a dovedit a fi inflexibil. Bulgarii nu trebuie, a declarat el, să se roage pentru rudele răposate, dacă acestea au murit nebotezate[50]. Pe de altă parte, era gata să le permită să-și păstreze obiceiurile în privința hranei. Nu a avut obiecții față de obiceiul lor de a mânca animale și păsări cărora nu li s-a scurs sângele după ce au fost omorâte[51] — practică pe care, știm din alte surse, clerul o condamna în cel mai înalt grad. Iar în ceea ce privea obiceiul conducătorului de a mânca singur, așezat la o masă ridicată, acesta nu contravenea religiei, chiar dacă ținea mai curând de proaste maniere[52]. Bulgarii erau liberi să se îmbrace cum doreau, iar întrebarea lui Boris dacă este permis să se poarte pantaloni, a fost clasată cu iritare de către papă ca *supervacuum**[53].

Să rezumăm. Întrebările adresate papei Nicolae I de către Boris ne sugerează că, în 866, el a sperat ca, renunțând la jurisdicția bizantină și supunându-se Romei, să rezolve două probleme de bază cu care era confruntată țara sa după convertirea la creștinism. Prima provenea din necesitatea de a fi sigur că acceptarea noii religii nu va submina coeziunea socială și eficiența militară a regatului său. A doua era inerentă determinării lui Boris de a veghea ca Bulgaria creștină să nu devină cumva un satelit politic al Imperiului Bizantin sau să depindă cultural de acesta. Unitatea internă și păstrarea autonomiei țării constituiau scopurile sale de bază. Amândouă erau reflectate de cererile precise pe care le adresase papei când i-a cerut

* În latină – inutilă, de prisos. (N.tr.)

un cod de legi laice[54], un manual de drept canonic[55], cărți liturgice[56] și un patriarh autonom[57].

Nu există nici o îndoială că, în anul următor, Boris era convins că a făcut o treabă bună. A jurat fidelitate scaunului episcopal al Sfântului Petru, a primit cu mare căldură misiunea papală sosită în Bulgaria la sfârșitul anului 866 și a izgonit clerul grec din țara sa. Autoritățile bizantine și-au revenit însă repede după această lovitură. Reacția lor a fost energică. În primăvara următoare, patriarhul Photios a trimis o scrisoare enciclică conducătorilor celorlalte Biserici răsăritene, conținutul ei fiind în cea mai mare parte dedicat evenimentelor recente din Bulgaria. După ce a făcut aluzie la prima convertire, când aceste națiuni barbare „au renunțat la demonii lor ancestrali și la orgii", el a dezlănțuit un val de retorică pasională pe tema recentei lor apostazii. I-a descris pe misionarii latini care activau acum în țară ca pe niște oameni „lipsiți de cucernicie și blestemați", apăruți din tenebrele Apusului, și i-a comparat cu o amenințare teribilă, cu o grindină violentă și cu un porc mistreț care calcă în picioare viile Domnului. Trecând de la metaforă la doctrină, el a înșirat obiceiurile cele mai dezonorante și învățăturile false impuse nefericiților bulgari de către latinii perverși, adică obiceiul de a posti sâmbăta, de a scurta postul mare cu o săptămână, de a condamna căsătoria preoților și a insistat asupra faptului că numai episcopul poate administra taina confirmării. Unele din aceste deosebiri, care aveau să devină probleme controversate între Biserica Bizantină și cea Romană, par a avea o importanță minoră, însă Photios se străduie să amintească colegilor din Răsărit că „cea mai mică neglijare a tradițiilor duce la nesupunerea totală față de dogmă". Și mai serios, subliniază el, a fost faptul că, în Bulgaria, clerul latin a propagat dogma „Dublei Purcederi a Sfântului Duh" *(filioque)*, ceea ce era o erezie absolută. Photios i-a asigurat pe ceilalți patriarhi că el va face tot ce-i stă în putere pentru a readuce Biserica Bulgară înapoi la ortodoxie și îi îndemna să trimită reprezentanți la sinodul ce avea să se țină la Constantinopol pentru a condamna greșelile latinilor[58].

Problema Bulgariei nu era decât un factor, deși unul important, în tensiunea tot mai mare dintre Biserica Bizantină și cea Romană. Încă din 863, când papa, cerând jurisdicția directă asupra tuturor creștinilor din Răsărit, l-a excomunicat pe Photios și l-a destituit, între ele exista o stare limpede de schismă. Hotărârile papei au fost ignorate de Constantinopol și un sinod, ținut în 867 la inițiativa lui Photios și prezidat de împărat, l-a destituit și excomunicat pe Nicolae I, condamnând *filioque* și alte obiceiuri ale latinilor. În același an, mai târziu, situația s-a transformat însă în Constantinopol într-o revoluție de palat. Mihail al III-lea a fost asasinat, iar

succesorul și asasinul său, Vasile I, l-a silit pe Photios să renunțe la patriarhie. Noul patriarh, Ignatios, era pentru papă *persona grata** și numirea lui a refăcut legătura dintre Constantinopol și Roma.

Dacă noul papă, Hadrian al II-lea (care i-a urmat lui Nicolae în luna decembrie a anului 867), a sperat că sfârșitul schismei îi va face pe bizantini să renunțe la pretențiile lor față de Bulgaria, el se înșela. La sfârșitul anului 867, se pare că opinia bulgarilor începuse să se încline în favoarea Bisericii grecești. Boris, ale cărui speranțe de a avea un patriarh scăzuseră între timp, dădea acum dovadă de o nerăbdare tot mai mare față de refuzul Romei de a-i permite să numească ca arhiepiscop al Bulgariei o persoană aleasă de el. Însă Nicolae I, ca și Hadrian al II-lea, erau hotărâți să-i arate că decizia în această problemă revenea Sfântului Scaun. Primul, în ultimile zile ale vieții sale, a deplâns faptul că bulgarii cedează propagandei Bizanțului și se purtau cu răceală față de clerul latin, iar bibliotecarul papei, Anastasius, nota cu îngrijorare că grecii folosesc corupția pe scară mare și sofisme ingenioase în încercarea lor de a-l desprinde pe Boris de Roma[59]. Este clar că toate resursele diplomației Imperiului au fost puse în acțiune pentru a aduce Bulgaria înapoi în turma credincioșilor.

În februarie 870, un conciliu al Bisericii universale, ținut la Constantinopol pentru a judeca pretențiile lui Photios și Ignatios, își încheia lucrările. La ultima lui adunare plenară au participat delegații bulgari care au adus un mesaj urgent de la suveranul lor. Peste trei zile, conciliul s-a întrunit din nou, din ordinul împăratului, pentru a examina mesajul trimis de Boris — cărei biserici, întreba el cu prefăcută naivitate, trebuia să aparțină țara lui, celei Romane sau celei Bizantine? A urmat o dezbatere aprigă, legații papali apărându-și cauza, iar bizantinii și reprezentanții patriarhiilor din Răsărit apărându-și poziția lor. Amândouă părțile se refereau la precedentul istoric. Cei din Apus insistau pe faptul că Bulgaria făcuse parte din provincia ecleziastică Illiricum, care fusese o dată sub jurisdicție romană, iar grecii și cei din Răsărit replicau că acest teritoriu a aparținut la început Imperiului Bizantin. Totul s-a sfârșit cu un rezultat inevitabil, deoarece reprezentanții Papei erau în minoritate, iar conciliul a decis că Bulgaria trebuie de aici înainte să se afle sub jurisdicția patriarhiei din Constantinopol.

Decizia a fost dusă la îndeplinire fără întârziere. Era acum rândul clerului latin să fie izgonit din Bulgaria. Preoții greci au revenit, iar un arhiepiscop, numit de patriarhul Ignatios, a fost trimis pentru a se îngriji de Biserica Bulgară. În 870, autoritățile bizantine erau atente să evite greșeala care, cu

* În latină – persoană agreată. (N.tr.)

patru ani în urmă, îl aruncase pe Boris în brațele papei. Arhiepiscopului de Bulgaria, deși depindea din punct de vedere canonic de Constantinopol, i s-a garantat un anume grad de autonomie și un rang superior rangului majorității episcopilor din cadrul Bisericii Bizantine.

Relațiile dintre Bulgaria și Imperiu păreau a fi acum pe un drum neted. Biserica Bulgară fusese împărțită în dioceze conduse de episcopi, mulți dintre ei fiind probabil trimiși de Constantinopol. Datorită lor și datorită clericilor și agenților laici care îi însoțeau, răspândirea ulterioară a culturii bizantine în Bulgaria părea asigurată. Tineri bulgari, destinați unor funcții înalte în Biserica lor, erau trimiși la Constantinopol pentru a fi formați în viața monahală în școala condusă de starețul Arsenios[60]. Printre ei se afla prințul Simeon, fiul lui Boris. Simeon, cum vom vedea, va căpăta la Constantinopol nu numai o instrucție religioasă, dar și o solidă educație laică în greacă. Totuși, dincolo de acest tablou de răspândire culturală pașnică, persista un *malaise** ascuns.

Tensiunile provocate de șocul confruntării dintre modelele bizantine și o societate bulgară aflată într-o schimbare rapidă și încă parțial păgână, atât de viu ilustrate de corespondența lui Boris cu papa Nicolae I, nu puteau fi înlăturate în câțiva ani. Mai mult, ceea ce mai rămăsese din vechile clanuri bulgare, deși paralizate de măsurile drastice luate de Boris după revolta lor, se refăcea în noua generație, aversiunea lor față de Bizanț fiind neștirbită. Nu avem informații amănunțite despre dificultățile prin care trecea națiunea bulgară în adaptarea la schimbările culturale rezultate din noua ei legătură cu Imperiul în cele două decenii care au urmat după ce Boris a acceptat, în sfârșit, creștinismul grec. Dar nu există îndoială că aceste greutăți au fost intensificate de doi factori — dualismul etnic, care continua să existe între bulgari și slavi, și faptul că creștinismul bizantin era predicat într-o limbă de neînțeles pentru marea majoritate a supușilor lui Boris.

Slavii, care la început nu au fost decât niște triburi supuse, aprovizionându-i pe stăpânii lor bulgari cu alimente și alte produse necesare economiei, au început, în prima jumătate a secolului al IX-lea, să joace un rol tot mai mare în viața socială și politică a țării. Procesul de asimilare a bulgarilor de către slavi nu poate fi trasat în detaliu, din lipsă de dovezi. A fost probabil grăbit de căsătoriile mixte, de cooperarea economică și politică, de expansiunea teritorială a statului bulgar spre sud-vest — în Macedonia — și de contactul tot mai mare dintre bulgari și sârbi. Pe la mijlocul secolului al IX-lea, cea mai mare parte din centrul și sudul Macedoniei, în jurul lacului Ohrida și a lacului Prespa, cu o populație predominant slavă, a fost anexată

* În franceză, în original – stare de neliniște, de tulburare nedefinită. (N. tr.)

de către statul bulgar. Slavii din Macedonia resimțiseră de multă vreme influența bizantină, deoarece ei, mergând pe valea râului Vardar, ajunseseră până la Salonic, și este firesc să presupunem că pe la jumătatea secolului al IX-lea unii dintre ei să fi devenit creștini. Este verosimil ca mai mulți slavi bulgari să fi fost convertiți la creștinsim și că Boris era tot mai constrâns să se bazeze pe o cooperare cu slavii pentru a ajunge la cele două scopuri ale politicii sale interne — consolidarea Bisericii Bulgare și promovarea în regatul său a unei unități sociale și politice. Într-un anume sens, aceste două țeluri erau legate între ele, deoarece supușii săi slavi păreau a fi acceptat, mai repede decât aristocrația bulgară, noile modele ale culturii bizantine. Din alt punct de vedere însă, aceste două scopuri erau greu de conciliat, deoarece clerul care activa în Bulgaria era format în majoritate, cel puțin la nivelurile înalte ale ierarhiei, din misionari bizantini, câțiva dintre ei stăpânind probabil corect limba slavă, dar slujbele bisericești erau oficiate în greacă, limbă pe care mulți dintre preoții locali nu o cunoșteau. Creștinismul suferea astfel de o carență gravă, aceea de a apărea în Bulgaria într-o formă străină, și conducătorii lui, deși se bucurau fără îndoială de un prestigiu social considerabil și în unele cazuri erau cunoscuți pentru a fi desfășurat un zel misionar demn de laudă, activau având dezavantajul de a fi străini, iar mijloacele lor de comunicare cu credincioșii erau, în cel mai bun caz, imperfecte. Lui Boris nu i-a trebuit mult timp ca să-și dea seama că numai având un cler băștinaș și rezolvând problema lingvistică putea poporul său să continue să accepte civilizația bizantină fără riscul de a-și pierde independența culturală.

O soluție pentru rezolvarea acestei probleme i s-a oferit brusc lui Boris, în 885. Se vorbise deja despre misiunea celor doi frați, Constantin și Metodiu, în rândurile slavilor din Moravia. Această misiune, organizată de autoritățile bizantine în 862–863, a fost posibilă datorită inventării alfabetului slavon de către Constantin, alfabet cu ajutorul căruia liturghia bizantină și scripturile creștine erau traduse din greacă în slavă. Activitatea lui Constantin și Metodiu, care s-a dovedit a avea o imensă importanță pentru transmiterea creștinismului și civilizației bizantine în rândurile slavilor, va fi discutată într-un capitol ulterior. Să notăm deocamdată că, în numai douăzeci de ani, activitatea lor a pus bazele unei literaturi în limba slavă și a dus la apariția unui cler vorbitor de slavă în stare să predice slavilor creștinismul bizantin în chiar limba lor. La nivel organizatoric, această misiune a fost în cele din urmă subminată de ostilitatea clerului franc din Europa Centrală, iar la moartea lui Metodiu, în 885, mulți dintre principalii lui discipoli au fost alungați din Moravia.

Nu este sigur că Boris ar fi avut vreun contact personal cu Constantin și Metodiu, însă el a înțeles în mod sigur că acest creștinism în limbă slavă, pe care cei doi și discipolii lor l-au creat sub auspiciile Bizanțului, era exact ceea ce avea el nevoie pentru a asigura doritul echilibru între influențele culturale provenind din Bizanț și tradițiile locale slavo-bulgare. Discipolii exilați ai lui Metodiu și-au dat seama probabil de interesul manifestat de Boris pentru activitatea lor. Au călătorit pe Dunăre în jos, au ajuns pe teritoriul bulgar la Belgrad și au fost trimiși de guvernatorul acestei cetăți la curtea lui Boris de la Pliska, unde au fost primiți cu mare căldură. Doi dintre membrii conducători ai grupului, preoții Clement și Naum, se consultau zilnic cu Boris. Biograful din Evul Mediu al lui Clement lasă să se înțeleagă că aceste discuții erau învăluite de un anume secret[61], lucru foarte probabil, deoarece conducătorul bulgar dorea să decidă liniile principale ale viitoarei sale politici fără să se certe cu aristocrația bulgară (bănuitoare față de orice ar fi putut să-i consolideze pe bizantini sau pe slavi) și probabil nici cu clerul grec care s-ar fi putut să nu tolereze apariția acestui remarcabil grup de misionari rivali. Către 886, Clement a fost trimis în Macedonia cu sarcina de a-i boteza pe cei care încă mai erau păgâni, celebrând liturghia în limba slavonă, traducând scrierile religioase grecești și instruind clerul autohton. Centrul activității lui a fost la început regiunea Devol (Albania de astăzi), între lacul Ohrida și Marea Adriatică, iar mai târziu, după numirea lui ca episcop (893), în zona lacului Ohrida. Datorită strădaniilor lui Clement în aceste districte, strădanii care au continuat 30 de ani, Macedonia și, în special, Ohrida, una din principalele ei cetăți, a devenit un centru important al culturii creștine slavone de la începutul Europei medievale. Între timp, Naum, tovarășul lui Clement, a rămas în nord-estul Bulgariei, unde, atât la Pliska, cât și în mănăstirea regală Sfântul Pantelimon de lângă Preslav, a contribuit la întemeierea unei școli de literatură slavonă veche, sub patronajul lui Boris și al prințului Simeon, întors acasă după terminarea studiilor la Constantinopol. În 893, Sfântul Naum a fost transferat în Macedonia pentru a-l ajuta pe Sfântul Clement în activitatea lui educațională și de misionariat.

Oricâte bănuieli ar fi avut clerul grec din Bulgaria cu privire la aceste acțiuni culturale slave, activitatea discipolilor lui Metodiu s-a bucurat în această țară de sprijinul autorităților de stat din Constantinopol. Rolul jucat de politica bizantină în crearea și dezvoltarea tradiției lingvistice slave va fi discutat într-un capitol ulterior. Trebuie însă să menționăm aici un episod semnificativ. Curând după moartea lui Metodiu, un trimis al împăratului Vasile I, în vizită la Veneția, a remarcat un grup de sclavi oferiți spre cumpărare de niște negustori evrei. La întrebările lui, a descoperit că aceștia erau discipoli ai lui Constantin și Metodiu pe care moravii îi vânduseră ca

eretici. I-a răscumpărat și i-a trimis la Constantinopol. Unii dintre ei, având bine înțeles cu ei cărți liturgice în slavonă, au fost trimiși mai târziu în Bulgaria, alături de cei care se exilaseră acolo[62].

În 889, Boris a renunțat la tron. Făcuse mult pentru a introduce în țara sa creștinismul bizantin și sinceritatea credinței sale creștine este dincolo de orice îndoială. A hotărât să-și petreacă restul zilelor în călugărie. A făcut însă o mare greșeală de calcul. Partidul aristocratic bulgar fusese înfricoșat și redus la tăcere de represiunile care au urmat după revolta lui nereușită. Acum însă, când mâna fermă a lui Boris nu mai era, el a lovit din nou. Noul lor conducător, fiul mai mare al lui Boris, s-a dovedit a fi o unealtă ușor maleabilă în mâinile lor. Atât în comportament, cât și în politică, el era exact opusul tatălui său. Ducea o viață desfrânată, a părăsit alianța cu Bizanțul și a încheiat un pact cu regele Arnulf al Germaniei, a încurajat renașterea păgânismului și a început persecutarea clerului. Vreme de patru ani, Bulgaria a fost chinuită de această ofensivă în favoarea păgânismului și antibizantină. În cele din urmă, conștient de amenințarea care îi punea în pericol munca de o viață, Boris și-a părăsit retragerea monastică și a apărut la Pliska. I-a adunat pe fideli, a luat din nou puterea, i-a scos ochii lui Vladimir și l-a băgat în închisoare. A convocat apoi, în 893, o adunare generală a țării care a ratificat următoarele decizii: cel de al treilea fiu al lui Boris, Simeon, a devenit conducător (renunțând la jurământul monastic pe care îl făcuse înainte), slavona a înlocuit greaca ca limbă oficială a țării, iar capitala a fost mutată de la Pliska (unde păgânismul constituia încă o forță, așa cum arătaseră evenimentele recente) la Preslav.

Nu știm dacă bizantinii au avut vreun rol în suprimarea acelei tentative de revenire la păgânism. În orice caz, a fost ultima încercare a partizanilor vechii religii bulgare de a lua puterea în Bulgaria. Autoritățile de la Constantinopol, ca și clerul grec din Bulgaria, s-au simțit probabil satisfăcute de evenimentele din 893. Boris s-a întors la mănăstirea lui (unde a murit în 907) și a avut și el motive de satisfacție. Fiul său, Simeon, controla totul, iar sub protecția sa munca de adaptare a civilizației bizantine la necesitățile bulgarilor vorbitori de slavonă a fost reluată în biserici, mănăstiri și în școlile literare din țară.

Intrarea Bulgariei pe orbita politică a Bizanțului s-a datorat într-o mare măsură politicii energice a împăratului Vasile I (867-886). Rangul și posibilitățile lui au amintit, poate chiar au întrecut, realizările lui Iustinian I și Heracliu în domeniul politicii externe, care au rămas vreme de un secol și jumătate, cu amestecul caracteristic de diplomație abilă, de activitate de misionarism creștin și de forță militară, un model pe care împărații care au

urmat, din dinastia macedoneană întemeiată de Vasile, s-au străduit să-l imite. Unul din primele obiective ale acestei politici a fost acela de a reface hegemonia Bizanțului în Balcani și în special în zonele centrale și de vest, locuite de slavi, ale Peninsulei. Aici, ca și în Bulgaria, Vasile I a obținut succese foarte importante.

Hotarele de vest ale regatului bulgar se învecinau cu teritoriul sârbilor, care trăiau în comunități risipite numite *jupanie* sau *jupe*, situate în mare parte pe văile regiunilor muntoase scăldate de cursul superior al Drinei, de Piva, Tara, Lim, Ibar și de cursul superior al Moravei de Vest. Zona primelor lor așezări în Balcani — cunoscute în Evul Mediu sub numele de Raška — se află în nord, în apropiere de creasta de pământ dintre Dunăre și Marea Adriatică, separată de mare prin munții din Muntenegru și printr-o serie de triburi înrudite care locuiau în regiunile de coastă și în districtele din interior cuprinse între Drina și Neretva, peste care slavii își extinseră autoritatea în secolele al IX-lea și al X-lea. Aceștia era diocleenii, stabiliți între cursul inferior al râului Bojana și Golful Kotor, terbounioții și kanaliții, care trăiau în zonele Trebinie și, respectiv, Konavlie, între Kotor și Dubrovnik, zahlumii, între Dubrovnik și cursul inferior și mijlociu al râului Neretva (ținutul lor a fost cunoscut în diferite perioade succesive sub numele de Hlm, Hum și Herțegovina) și narentanii, care locuiau pe coasta dintre râurile Neretva și Cetina, precum și în insulele Mliet, Korciula, Hvar și Braci. Peste toate aceste triburi — sârbii din interior și slavii de pe țărmul maritim al Muntenegrului și din sudul Dalmației — se pare că bizantinii și-au menținut o suveranitate formală până la domnia lui Mihail al II-lea (820–829), când, după cum spune Constantin Porfirogenetul, ei „au scuturat jugul Imperiului romanilor și au început să se conducă singuri și să fie independenți, fără a mai fi supuși cuiva".[63] În jurul anului 850, auzim de un prinț sârb, Vlastimir, care a apărat cu succes ținutul împotriva unei năvăliri bulgare. Sub conducerea lui, sârbii par a fi făcut un pas mare pe calea transformării lor într-o națiune. Mulți dintre ei s-au întors la păgânism încă din zilele lui Heracliu, ținând, cum ne spune sugestiv Constantin, să renunțe la „orice făgăduială de prietenie și la căderea în sclavie față de bizantini" [64]. Totuși, ca și Boris în Bulgaria, conducătorii lor și-au dat seama probabil că, în lumea internațională a Balcanilor din acea epocă, păgânismul era un obstacol pentru progresul lor politic și cultural. Așa că, la începutul domniei lui Vasile I, sârbii au decis să încerce să fie admiși în lumea civilizată a creștinătății. Evenimentul a fost descris de nepotul lui Vasile, Constantin Porfirogenetul:

> Au trimis soli la împărat... rugându-l să fie puși în jugul milostiv al autorității romane și al păstorului ei suprem [adică, patriarhul bizantin]...

Împăratul, ca un tată plin de omenie care își primește fiul răzvrătit și lipsit de minte, care s-a căit și s-a întors la turmă, i-a primit și i-a încuviințat și le-a trimis imediat preoți și agenți diplomatici... Când au primit cu toții cerescul botez și s-au întors la supunerea față de Roma, autoritatea împăratului se întindea din nou peste toată țara lor... iar acesta cu înțelepciune a hotărât ca ei să fie conduși de prinți din propriul lor neam, aleși de ei[65].

Este, evident, o optică tipic bizantină asupra faptelor și s-ar putea ca ea să nu coincidă pe de-a întregul cu interpretarea polemică pe care au dat-o sârbii acțiunii lor. Admițând însă acest lucru, putem să tragem următoarele concluzii din relatarea lui Constantin: misiunea sârbă, trimisă la Constantinopol să ceară misionari greci, a fost împuternicită să ofere Imperiului supunerea politică a conducătorului lor, iar bizantinii, trimițând în Serbia o misiune ale cărei scopuri erau atât religioase, cât și politice, au fost de părere — identică cu părerea lor când au trimis o solie în Bulgaria, în 864–865 — că sârbii, acceptând creștinismul de la Constantinopol, au devenit supuși ai Împăratului.

Dar, dacă bulgarii au rămas, după convertirea lor, independenți din punct de vedere politic față de Imperiu, guvernul bizantin s-a simțit suficient de puternic ca să impună națiunii sârbe, neîncheg ată încă, o politică reală de vasalitate și să insiste ca autoritățile de la Constantinopol să îi confirme pe conducătorii lor aleși. Acest schimb de misiuni între Serbia și Imperiu și „ultima convertire" a sârbilor s-a petrecut probabil între 867 și 874. Nu știm dacă acceptarea creștinismului bizantin și a suveranității Imperiului au produs în Serbia tensiuni sociale sau politice comparabile cu cele petrecute în Bulgaria după 865. Dacă a avut loc ceva, acesta a fost mult mai puțin intens și distrugător, deoarece sârbii, spre deosebire de bulgari, nu aveau o aristocrație străină, prin tradiție ostilă Imperiului. Singurul exemplu cunoscut de trib anticreștin militant din această zonă a fost tribul narentanilor de pe coasta Adriaticii, aflat atunci în afara controlului sârbilor. Bine cunoscuți ca pirați, ei erau, în prima jumătate a secolului al IX-lea, o continuă amenințare pentru comunicațiile dintre Bizanț și Veneția. În zadar au încercat venețienii să-i convertească în speranța de a le tempera pirateria. Se pare că spiritul lor războinic i-a făcut multă vreme refractari la influențele creștine. Cunoscuți locuitorilor din cetățile dalmatice ca păgâni, ei au fost ultimul trib din nord-vestul Balcanilor care au acceptat creștinismul. În cele din urmă, spre sfârșitul domniei lui Vasile I, au fost convertiți de către misionarii bizantini[66].

Convertirea narentanilor a făcut parte dintr-o serie de evenimente petrecute în timpul domniei lui Vasile I care au întărit foarte mult poziția

Imperiului în Adriatică. Un alt eveniment de mare importanță din acest proces — victoria navală a Bizanțului asupra arabilor la Dubrovnik și înființarea themei Dalmației — au fost deja menționate. Însă thema din Dalmația, deși îi asigura Bizanțului supremația în principalele cetăți de pe coastă pentru următoarele două secole, nu a format un teritoriu închegat. Fortărețele bizantine erau puține la număr și la distanță unele de altele, iar în jurul lor, atât pe coastă, cât și în interiorul teritoriului, se aflau comunități slave asupra cărora Imperiul putea să aibă rareori pretenții de control. Dincolo de Cetina, până în nord-vestul Istriei, în nord până la cursul inferior al râului Vrbas, iar în nord-est, probabil, până la râul Bosna, se afla ținutul croaților. Viața lor politică a început să se dezvolte mai devreme decât cea a sârbilor, în două zone diferite, situate una la nord, iar cealaltă la sud de râul Sava. Croația Dalmatică și Croația Panonică, cum sunt cunoscute istoricilor moderni aceste state în curs de formare, au atras amândouă, în secolul al IX-lea, interesul diplomaților bizantini și al misionarilor. Relațiile cu Imperiul erau strâns legate de modelele schimbătoare ale puterii bizantine de pe coasta Adriaticii. Din acest motiv, ele trebuie examinate împreună.

Primele semne de viață politică în Croația au fost rezultatul expansiunii către est a Imperiului Franc. În ultimii ani ai secolului al VIII-lea, Croația Panonică a acceptat conducerea lui Carol cel Mare, iar francii au devenit astfel stăpânii ținutului dintre Drava și Sava, ținut care ajungea până la Dunărea de Mijloc. În 803, Croația Dalmatică, cu excepția cetăților de pe coastă și a insulelor din larg, a schimbat o stăpânire bizantină foarte vagă cu supremația francă și a fost formal cedată francilor de către bizantini prin tratatul de la Aachen, din 812. Croații au început însă curând să se opună controlului exercitat de franci, iar încercarea lor de a se elibera a fost sprijinită — probabil în Croația Panonică, cu siguranță în Croația Dalmatică — de diplomația bizantină. În 819, Liudevit, prințul croaților panonici, s-a revoltat împotriva francilor, însă încercarea lui de a-și atașa vecinii slavi s-a dovedit a fi un eșec, iar în 822, după fuga lui în Serbia, conducerea francă s-a impus din nou în țara sa. În Croația Dalmatică, mișcarea pentru independență s-a dezvoltat mai încet. Episcopatele locale au rămas în această perioadă, după cât se pare, sub jurisdicție papală. Prezența politică a Imperiului în cetățile de pe coastă dădea însă roade, iar Mislav, prinț al Croației Dalmatice (835–845), probabil în vederea unei colaborări mai strânse cu bizantinii, și-a transferat reședința la Klis, o fortăreață cu o poziție strategică extrem de bună, dominând trecătoarea care ducea de la munții din interior spre coastă, la 14 km la nord de Split.

Influența bizantină în această zonă a crescut apoi ca rezultat al politicii lui Vasile I în Adriatica. În 878, puterea supremă din Croația Dalmatică a fost

luată de un prinț local, Zdeslav, o unealtă a Bizanțului. Zdeslav a recunoscut imediat suveranitatea politică a împăratului și jurisdicția ecleziastică a scaunului episcopal de la Constantinopol. Acest fapt a însemnat un triumf pentru Imperiu, a cărui dominație politică și religioasă promitea să se întindă acum până la Istria și dincolo de Munții Dinarici, spre valea cursului superior al Savei. De la năvălirile avarilor și slavilor de la începutul secolului al VII-lea nu mai fusese Bizanțul în stare să-și facă prezența resimțită atât de departe, până în nord-vestul Peninsulei Balcanice.

Succesul Bizanțului s-a dovedit însă a fi efemer. Croația avea un partid rival puternic, sprijinit de clerul roman și condus de episcopul din Nin, un episcopat întemeiat probabil de papa Nicolae I în 860. Chiar în anul următor (879), facțiunea pro-romană s-a răsculat. A izbucnit o revoluție, Zdeslav a fost asasinat, iar Branimir, noul conducător, a garantat papei lealitatea țării sale. Croația a rămas sub jurisdicția spirituală a Romei și a devenit, până la unirea ei cu Ungaria, în 1102, o țară suverană din toate punctele de vedere. Aceasta nu însemna sfârșitul hegemoniei bizantine în nord-vestul Balcanilor. Suveranitatea Imperiului a fost amenințată, mai mult sau mai puțin efectiv, până la sfârșitul secolului al XII-lea. În Croația, în pofida politicii de independență urmată de regii ei, influența politică bizantină era, la mijlocul secolului al X-lea, suficient de puternică pentru a suscita pretenția din *De Administrando Imperio*, unanim recunoscută ca fiind deosebit de optimistă, că „prințul Croației a fost încă de la început...în servitute și supușenie față de împăratul romanilor"[67].

Prin secolul al XI-lea, croații au recunoscut pentru o vreme suveranitatea formală a împăratului. Evenimentele din 879 marchează însă o cotitură în relațiile țării lor cu Imperiul, dovedind a fi începutul determinant al unui proces care avea să fixeze granița de nord-vest a Lumii Bizantine pe hotarul dintre Serbia și Croația.

CAPITOLUL 4

BALCANII ÎN SECOLUL AL X-LEA: CRIZA IMPERIALISMULUI

În anul 900, guvernul bizantin privea probabil situația din Balcani cu o anumită satisfacție. Structura formată din theme, impusă în cele două secole precedente pe coastele Peninsulei și în interiorul Greciei, asigura un control direct al Imperiului în cea mai mare parte a Traciei, în estul și sudul Macedoniei, în Tesalia, Beoția, Atica, Pelopones și pe țărmurile Mării Ionice și Mării Adriatice, de la golful Patras până la hotarele cu Istria. Dincolo de granițele Imperiului, sârbii și triburile înrudite din Muntenegru și din sudul Dalmației acceptaseră suveranitatea bizantină și, ca o dovadă a lealității lor, trimiseseră de curând trupe pentru a-i ajuta pe bizantini să-și recapate de la arabi sudul Italiei. Până și croații, deși respinseseră în 879 această suveranitate, nu erau împotriva ideii de a profita de prestigiul care decurgea dintr-o stare de dependență, chiar dacă era teoretică, față de împăratul de la Constantinopol.

Mai departe, spre nord-vest, Veneția, a cărei cultură fusese foarte mult influențată de Bizanț și pe a cărei flotă se putea conta pentru a menține ordinea în Adriatica, se mai număra încă printre cei mai leali vasali ai Imperiului. În Grecia și în Peloponeș, slavii erau pe cale de a fi creștinați și absorbiți de populația greacă. Mai spre nord, este adevărat, statul bulgar anexase, în detrimentul Imperiului, nordul Traciei și o bună parte din centrul și vestul Macedoniei. Granițele lui se întindeau acum spre sud-vest, de la Golful Burgas, treceau peste Munții Rodope și prin câmpia din nordul Salonicului, tăiau șirul Munților Pind chiar la sud de Ianina, coteau spre nord peste munții din Albania spre lacul Skutari și, mergând de-a lungul frontierei de est a Serbiei, ajungeau la Dunăre puțin mai la vest de Belgrad. Faptul că, în două sute de ani, bulgarii depășiseră, ba chiar dublaseră dimensiunile fostului teritoriu bizantin pe care îl dețineau acum ar fi putut, e drept, să pară îngrijorător.

Dar guvernul Romei de Răsărit se consola la gândul că cel puțin Simeon, noul conducător bulgar, fusese crescut la Constantinopol. Destoinicia și sârguința cu care își însușise cultura bizantină îi impresionaseră foarte mult pe tutorii săi, care, cum avea să fie informat mai târziu Liutprand din Cremona de către corespondenții săi din Constantinopol, îl porecliseră „juma' de grec" din cauza dibăciei lui în „retorica lui Demostene și silogismele lui Aristotel"[1].

Mai mult, se presupunea că Biserica Bulgară, condusă de un prelat care dădea ascultare Constantinopolului, își va conduce turma de credincioși pe calea cea dreaptă a lealității față de Imperiu.

După șaptezeci de ani, mai rămăsese foarte puțin din acest tablou promițător. Hegemonia Imperiului pe care Vasile I se străduise atât de mult să-l construiască în Balcani era distrusă. Bizantinii, învinși, luptau pentru supraviețuirea Imperiului lor, iar bulgarii victorioși, ca în zilele lui Krum, se și credeau stăpânii întregii Peninsule Balcanice.

Conflictul dintre Imperiu și Bulgaria este principalul subiect al istoriei Balcanilor din primul pătrar al secolului al X-lea. În multe privințe, acest conflict nu semăna cu războaiele anterioare purtate de bizantini pentru apărarea teritoriului și intereselor lor din Peninsulă. El aducea însă în relațiile Imperiului cu vecinii săi din nord un factor nou, ideologic, care avea să atârne greu în istoria ulterioară a Lumii Bizantine.

Spre sfârșitul secolului al IX-lea, activitatea literară inaugurată de Boris și de discipolii lui Constantin și Metodiu în Pliska și în Macedonia era în plin avânt. Această încercare de a adapta cultura bizantină la nevoile educaționale ale bulgarilor s-a bucurat de întregul sprijin al lui Simeon, care a combinat înflăcărarea pentru literatura greacă cu entuziasmul față de tradiția limbii slave. În vreme ce, în Macedonia, activitatea lui Clement și Naum ducea la slăbirea păgânismului, la o alfabetizare tot mai mare și îngroșa rândurile preoților vorbitori de slavă, în cursul următoarelor decenii, această mișcare literară a prosperat în noua capitală de la Preslav și mai ales în mănăstirea Sfântul Panteleimon de lângă ea. Preotul (mai târziu episcop) Constantin a tradus predicile Părinților greci, în special (în jurul anului 907) *Discursul împotriva Arienilor* al Sfântului Athanasie, iar Ioan Exarhul, membru de frunte al acestei școli, a tradus mai multe lucrări ale Sfântului Ioan Damaschinul și a scris o adaptare a *Hexameronului* Sfântului Vasile cel Mare. Chiar Simeon a revăzut traducerea unei selecțiuni din lucrările Sfântului Ioan Gură de Aur și tot atunci s-a tradus și un tratat despre poetică al gramaticianului bizantin Gheorghe Choiroboskos. Această literatură, din care am citat numai câteva exemple de frunte, a fost cu

precădere o literatură de traduceri și adaptări; câteva lucrări originale au fost însă elaborate în limba slavă, ca, de pildă, prima gramatică a acestei limbi (aparținând lui Ioan Exarhul) și o apologie a literaturii slave, scrisă de călugărul Hrabr. Baza lingvistică, calitățile literare și semnificația istorică a acestei mișcări, care au făcut ca domnia lui Simeon să fie cunoscută ca „vârsta de aur a literaturii bulgare", vor fi discutate într-un capitol ulterior. Trebuie să notăm însă aici trei dintre caracteristicile sale. Această mișcare a produs, în câteva generații succesive, un grup de savanți, aparținând în special clerului, legați între ei de un devotament comun față de memoria lui Constantin și Metodiu; ai căror discipoli se considerau a fi. Se bucurau de patronajul familiei regale bulgare — întâi al lui Boris, apoi al lui Simeon și al fratelui lui Boris, călugărul Duks. Mișcarea a căpătat repede un caracter internațional, răspândindu-se în Europa de Răsărit și tutelând vreme de mai multe secole viața culturală a neamurilor care se aflau pe orbita Bizanțului.

Poate părea paradoxal că exact la vremea când această literatură în limba slavă își aducea primele roade în Bulgaria sub auspicii grecești, iar autonomia țării și statutul avantajos în cadrul Lumii Bizantine părea asigurat, Imperiul și Bulgaria se aflau într-un conflict aprig și prelungit. Acest paradox poate fi explicat în parte de mentalitatea și ambițiile lui Simeon. Primii săi ani de viață la Constantinopol i-au dat o anumită pregătire, atât creștină, cât și clasică, o educație pe care autoritățile bizantine o ofereau fără precupețire fiilor de prinți vecini. În ultimii ani, greaca sa vorbită îi făcea pe specialiștii în lingvistică din Constantinopol să ridice admirativ din sprâncene. S-a simțit probabil măgulit de epitetul „juma' de grec" pe care i-l dăduseră mentorii lui binevoitori. Simeon a rămas toată viața fermecat de civilizația bizantină și, ca atâția alți conducători din Europa de Răsărit a Evului Mediu, nu a putut niciodată să uite faptul că cetatea Constantinopolului era, prin bogăția, cultura și prestigiul ei internațional, prima cetate a creștinătății. De aceea, ca și tatăl său, Boris, s-a simțit îndemnat să imite în țara sa ceea ce făcea Bizanțul. A dorit ca Preslav, capitala sa, să fie un al doilea Constantinopol și s-a străduit să copieze, în podoabele exterioare ale puterii sale, gloria care radia din suveranitatea împăratului.

Constructorii și artiștii pe care atât el, cât și tatăl său i-au adus din Bizanț l-au ajutat în această întreprindere. Un observator bulgar din acea vreme, Ioan Exarhul, ne-a lăsat o dare de seamă privind palatul regal de la Preslav, a cărui măreție, spune el, nu poate fi descrisă, unde Simeon stătea „într-un veșmânt țesut cu aur, cu un lanț de aur în jurul gâtului, încins cu o cingătoare de purpură, cu umerii împodobiți cu perle și având o sabie de aur"[2].

În timpurile noastre, o situație în care un conducător al unei țări relativ înapoiate — care a primit o educație într-o țară străină ce pretindea a avea

suveranitate supranațională și monopol cultural — se hotărăște, la întoarcerea sa în patrie, să adopte obiceiurile și instituțiile acelei țări, poate foarte bine, mai devreme sau mai târziu, să ducă la o revoltă de tip naționalist a supușilor săi împotriva pretențiilor la hegemonie a acelei țări. În secolul al IX-lea însă, naționalismul, așa cum îl știm astăzi, nu exista încă. Gândirea patriotică, cel puțin în Europa de Răsărit, era dominată de ideea unui imperiu universal, al cărui centru să fie Constantinopolul. Imperiul era, prin definiție, o instituție unică și care cuprindea tot. Și astfel Simeon, împins de o ambiție nepotolită, convins de superioritatea înnăscută a tot ce era bizantin și cunoscând bine filozofia politică a Romei de Răsărit, a adoptat singurul mod de acțiune pe care îl putea adopta logic — să încerce să devină stăpânul unui Imperiu Bizantin mai mare, care să includă și Bulgaria. Ca să ajungă la acest scop trebuia să cucerească Constantinopolul și să se așeze pe tronul imperial.

Motivul nemijlocit al primului război care a izbucnit între Simeon și Bizanț a fost de natură economică. În 894, ca rezultat al unor intrigi de curte, doi negustori greci au obținut monopolul comerțului cu Bulgaria și au transferat piața de la Constantinopol la Salonic, unde au pus taxe grele pe mărfurile bulgare. Imediat, Simeon a adresat un protest împăratului Leon al VI-lea, dar speculanții se bucurau de protecția guvernului lor, iar reprezentanții bulgari au fost ignorați.

Simeon a năvălit în Tracia, a înfrânt armata bizantină și a înaintat spre Constantinopol. Nemulțumirea lui Simeon era într-adevăr reală. Încă de la începutul secolului al VII-lea, bulgarii au acordat o mare importanță comerțului lor cu Imperiul. Grâne și vite, in și miere erau exportate de pe domeniile hanului din Moesia și din nordul Traciei spre Constantinopol și cetățile de pe coasta de vest a Mării Negre. În schimb, bulgarii obțineau de la Bizanț bunuri manufacturate, dintre care veșmintele din mătase vopsită erau deosebit de apreciate. Către mijlocul secolului al IX-lea, când regatul Bulgariei s-a extins în Macedonia, Salonicul a devenit un alt debușeu pentru comerțul său exterior. Totuși, drumul comercial Morava–Vardar, care ducea la această cetate, trecea pe lângă marginea de vest a domeniilor hanului și era, așadar, de o importanță secundară. Arterele comerciale se aflau în centrul și estul țării și ele duceau la Constantinopol, cuprinzând drumul maritim din sudul Rusiei care mergea de-a lungul coastei bulgare, drumurile de uscat care duceau de la Dunărea de Jos prin trecătorile șirului de Munți Balcanici și, în special, artera Belgrad–Constantinopol. Negustorii și călătorii care le foloseau treceau prin principalele orașe din Bulgaria — Silistra, Varna, Pliska, Preslav, Niș, Sofia, Philippopolis — și, asemenea turiștilor de astăzi, erau așteptați ca să lase ceva din banii lor în magazinele

și pieţele locale. Nu este deci de mirare că transferul pieţei bulgare la Salonic şi consecinţa acestuia — transferul comerţului exterior şi de tranzit de la centru la periferia ţării, nemaivorbind de grelele taxe puse acum pe mărfurile bulgăreşti — a fost considerat de Simeon ca o grea lovitură dată intereselor economice ale ţării sale.

Invadarea Traciei de către Simeon a însemnat pentru Imperiu o ameninţare serioasă, cele mai bune trupe ale sale aflându-se departe, în Asia, luptând împotriva arabilor. Împăratul Leon al VI-lea a fost nevoit să recurgă la diplomaţie. La începutul anului 895, a trimis o solie la maghiari, a căror tabără se afla acum la nord de gurile Dunării, în câmpia Basarabiei. Popor nomad fino-ugric, amestecaţi pe atunci în proporţie mare cu elemente turcice, maghiarii au făcut probabil parte din „Vechea Mare Bulgarie" a lui Kovrat. În cursul secolului al IX-lea, ei s-au deplasat spre vest, trecând Donul şi Niprul. Ambasadorii Imperiului au reuşit să-i corupă şi să-i convingă să-l atace pe Simeon din spate. Trecând Dunărea cu ajutorul flotei bizantine, maghiarii au invadat Dobrogea, au înaintat până în împrejurimile cetăţii Preslav şi au bătut crunt armata bulgară în mai multe rânduri. Simeon, încercuit la Silistra într-o situaţie riscantă, a cerut bizantinilor pace.

Evenimentele petrecute în următorii ani au demonstrat cât de bine putea Simeon să imite tehnicile diplomaţiei bizantine şi să-şi bată profesorii cu propriile lor arme. Împăratul a trimis un distins diplomat, Leo Choirosphaktes, ca să discute cu el. Abia a ajuns acesta în Bulgaria că a fost arestat din ordinul lui Simeon. Din fortăreaţa unde a fost închis, a fost obligat să negocieze prin corespondenţă. Cele patruzeci de scrisori pe care le-a schimbat cu Simeon, între 895 şi 896, arată că ţarul bulgar încerca să câştige timp, atrăgând pe trimisul bizantin într-o discuţie nesfârşită despre un schimb de prizonieri şi derutându-l cu un subiect pe jumătate serios, pe jumătate neserios despre semantică şi punctuaţie[3]. Nu a avut nici o obiecţie când Leo s-a referit, în repetate rânduri, la împărat ca la „tatăl" lui Simeon, dar, în schimb, a tratat celelalte puncte ale subiectului cu violenţă, sarcasm şi viclenie. Îşi permitea acum să-şi arate mai bine adevărata faţă. Frontiera sa din sud fiind în siguranţă, a pornit împotriva maghiarilor şi i-a făcut să treacă înapoi Dunărea. Aproape în acelaşi timp, atent la învăţăturile pe care le primise de la bizantini în arta diplomaţiei, a trimis o misiune la vecinii din est ai maghiarilor, groaznicii pecenegi, şi i-a convins să-i atace pe maghiari din spate. Pecenegii, popor turcic care trăia în stepele de pe ambele maluri ale Niprului, au năvălit imediat în Basarabia şi au ocupat aşezările maghiarilor. Mai târziu, deposedaţi de teritoriul lor, aceştia au fost siliţi să migreze. S-au îndreptat spre vest, au străbătut trecătorile Carpaţilor şi au intrat în Câmpia Panonică (896). Câţiva ani ani târziu, au întemeiat aici regatul Ungariei. Apariţia

acestui regat medieval a fost astfel rezultatul direct al intrigilor diplomatice antagonice dintre Simeon al Bulgariei și guvernul bizantin pentru stepele din sudul Rusiei. Între timp, Simeon intrase în Tracia și a bătut din nou armata bizantină. Pacea s-a încheiat așadar în 896, iar Imperiul s-a angajat să plătească bulgarilor o subvenție anuală.

În următorii șaptesprezece ani, între Imperiu și Bulgaria a existat o pace formală, ceea ce nu l-a împiedicat însă pe Simeon să dorească să cucerească Salonicul și, când această încercare a dat greș, să împingă frontiera Bulgariei la aproape 12 mile (circa 20 km) de acest oraș. Adevăratul scop al ambițiilor sale era însă Constantinopolul. Situația în Bizanț a ajuns curând la un stadiu care părea a-i reclama intervenția. În 912, împăratul Leon al VI-lea moare, lăsând Imperiul — slăbit în exterior și sfâșiat de disensiunile interne provocate de cea de a patra sa căsătorie, necanonică — în mâinile incapabilului său frate, Alexandru. Singura acțiune vrednică de atenție a lui Alexandru în domeniul politicii externe a fost aceea de a insulta pe trimișii lui Simeon veniți pentru reînnoirea tratatului din 896 și de a refuza tributul asupra căruia se convenise. La moartea lui Alexandru, la 6 iunie 913, Simeon se hotărâse evident să înceapă războiul. Situația din interiorul Imperiului îi era pe deplin favorabilă. Împăratul legitim, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, era un băiat bolnăvicios în vârstă de șapte ani, guvernul, aflat în mâinile unui consiliu de regență dominat de patriarhul Nicolae Mysticul, nu controla încă situația și o răscoală împotriva tânărului împărat, pusă la cale, imediat după moartea lui Alexandru, de comandantul șef, Constantin Ducas, eșuase în ultimul moment, lăsând un gust de amărăciune și nemulțumire. Simeon, în fruntea unei armate numeroase, a trecut în Tracia și, în august 913, a asediat Constantinopolul pe toată lungimea zidului dinspre câmpie, de la Cornul de Aur la Marea Marmara. Din punct de vedere strategic, el se afla în aceeași situație în care se aflase predecesorul său Krum, în urmă cu exact un secol — având un control complet al împrejurimilor dinspre câmpie ale cetății, incapabil însă să-i străpungă fortificațiile și neavând instrumentul necesar pentru a o ataca de pe mare, adică flota. Așa că Simeon a fost silit și el să negocieze.

Desfășurarea și rezultatul acestor negocieri care aveau să determine evoluția istoriei Balcanilor în viitorii paisprezece ani au pus în lumină ambițiile lui Simeon, metodele folosite de diplomația Romei de Răsărit, cât și părerea pe care o aveau bizantinii despre structura societății internaționale. În partea bizantină, un om stătea neclintit, întrupând cu vigoare și subtilitate pretențiile Imperiului la dominația lumii — patriarhul Nicolae Mysticul. În prima perioadă de desfășurare a funcției sale de patriarh (901–907), acest înalt prelat, neînduplecat împotriva celei de a patra căsătorii a lui Leon al VI-lea, a

avut curajul ca în ziua de Crăciun a anului 906 să-i închidă împăratului porțile mari ale bisericii Sfânta Sofia. În cursul celei de a doua etape a funcției (912–925), când a fost și președinte al consiliului de regență în anii 913–914, a avut ca responsabilitate de frunte negocierile cu bulgarii. Pentru îndeplinirea acestei sarcini, a desfășurat, în cea mai mare parte a timpului, același amestec de fermitate și moderație care a marcat atât de des politica sa externă în zilele de glorie ale Imperiului.

Suntem în posesia a douăzeci și șase de scrisori adresate, între anii 912 și 924[4], de Nicolae lui Simeon. Ele constituie principala noastră sursă de cunoaștere a relațiilor bizantino-bulgare din această perioadă. Una din cele mai importante din aceste misive a fost scrisă la începutul lui iulie 913, chiar în perioada în care Simeon se pregătea să invadeze Imperiul. Patriarhul îl imploră să renunțe la atacul „tiranic" îndreptat asupra copilului-împărat și-l amenință cu excomunicarea dacă va continua această aventură criminală. Nicolae pune în evidență faptul că intenția clară a lui Simeon era aceea de a obține tronul Bizanțului. „Oare nu te temi, scrie el, de judecata Domnului? Nu te temi să nutrești gândul de a pune mâna pe autoritatea Împeriului pe care Hristos l-a înălțat pe pământ?"[5] De mai multe ori în această scrisoare, Nicolae numește planul lui Simeon „tiranie" (*tyrannis*), termen care în greaca medievală înseamnă o revoltă a unui supus împotriva suveranității împăratului, revoltă contrară normei religioase și morale. Duritatea limbajului folosit de patriarh este de înțeles. Bizanțul a fost de multe ori amenințat de dușmanii din afară, iar supușii rebeli ai Împăratului îi uzurpaseră chiar și tronul. Dar niciodată nu se întâmplase ca un prinț creștin, a cărui țară făcea parte din Lumea Bizantină, să pretindă rangul suprem în societatea „ecumenică" a națiunilor al căror cap legitim era împăratul din Constantinopol.

Nereușind să înlăture invazia lui Simeon, Nicolae a putut cel puțin, acum, că dușmanul său se afla la porțile Constantinopolului și gata de a discuta, să încerce să-l convingă să-și ducă armata acasă. Ca șef al guvernului de regență, patriarhul era împuternicit să ofere termeni favorabili. Aceștia s-au dovedit a fi atât de acceptabili, încât Simeon a ridicat asediul și s-a întors în Bulgaria. Natura acestor concesii, niciodată explicate clar (din motive îndreptățite) de către scriitorii bizantini, pot fi deduse din evenimentele ce au urmat. Este aproape sigur că i se promisese lui Simeon că una din fiicele sale se va mărita cu împăratul Constantin și, cu această ocazie, în septembrie 913, el a fost încoronat de către patriarh ca „împărat al bulgarilor". Promisiunea matrimonială a fost calculată pentru a-l ispiti pe Simeon, căruia i se sugerase de curând că statutul de socru al împăratului îi putea conferi o putere considerabilă la Constantinopol. Chiar dacă

Constantin va supraviețui copilăriei sale delicate, se părea că, potrivit dorințelor sale, Simeon va fi în curând legat formal de tronul imperial. Titlul de „împărat al Bulgariei" (*basileus Bulgarias*), este adevărat, îi reteza visele lui Simeon de a-și asigura un *imperium* al romanilor. Totuși, prestigiul lui internațional era mult sporit și își dăduse seama, probabil, că în materie de titluri guvernul bizantin nu era pregătit, cel puțin deocamdată, să meargă mai departe. Atâta vreme cât Constantin era împăratul legitim, numai el avea dreptul la titlul de *basileus ton Rhomaiôn*. Din punctul de vedere al bizantinilor, restrângerea titlului de împărat al lui Simeon numai la Bulgaria părea a oferi o oarecare speranță că el nu-și va reînnoi vechile pretenții nemăsurate. Simplul titlu de *basileus*, care era departe de a implica egalitatea cu statutul de „împărat al Romanilor de Răsărit", fusese deja acordat în 812 de către guvernul bizantin lui Carol cel Mare. În aceste împrejurări, se părea că nu există motive imperioase pentru a-l refuza pe Simeon. Se putea crede că, datorită diplomației lui Nicolae, prin aceste concesii se evitase cu abilitate primejdia bulgară.

La rândul lui, Simeon părea și el suficient de mulțumit de înțelegerea din 913. Deși planul de a cuceri Constantinopolul și de a-și asigura tronul Bizanțului eșuase, el avea motive să spere că Imperiul îi va cădea curând în mâini ca un fruct răscopt. Înainte de a se întoarce acasă, a avut o întâlnire cordială cu patriarhul, asigurându-l de intenția sa fermă de a trăi de aici înainte în pace cu Bizanțul.

Nicolae și Simeon au făcut însă amândoi un calcul greșit. Patriarhul, indus în eroare probabil de acel arogant simț de superioritate pe care conducătorii bizantini îl arborau în tratativele lor cu „barbarii", a crezut, fără îndoială, că Simeon va fi impresionat de noul său titlu de „împărat al bulgarilor". La rândul său, Simeon a supraestimat influența patriarhului. Împărăteasa mamă, Zoe, pe care Nicolae o obligase să devină călugăriță, mai avea încă adepți puternici la Constantinopol. La începutul anului 914, ea a preluat controlul guvernului de regență. Nicolae, a cărui putere politică era acum mult redusă, nu a fost în stare să împiedice noul guvern să respingă concesiile pe care el le făcuse lui Simeon cu un an în urmă. Probabil că la acea vreme a început să circule în Constantinopol o poveste curioasă. Ea este un exemplu amuzant al unui amestec de ingenuitate, aroganță și naivitate cu care opinia publică a Bizanțului a căutat adesea să interpreteze relațiile Imperiului cu alte țări într-un mod care să-i măgulească vanitatea. Încoronarea lui Simeon de către patriarh, spunea povestea, nu era legală, deoarece Nicolae nu pusese în timpul ceremoniei pe capul conducătorului bulgar coroana imperială, ci propriul său *epirrhiptarion*, bucata de țesătură neagră care îi acoperea potcapul monahal, iar Simeon, deoarece își plecase

capul în fața patriarhului, nu a remarcat vicleana înlocuire și a fost înșelat de Nicolae, care l-a făcut să creadă că fusese încoronat în mod legal. Improbabilitatea evidentă a acestei povești, spusă de cronicarul Simeon Logothetul din secolul al X-lea[6], nu mai are nevoie de vreo demonstrație. Însă această încercare neobrăzată de a justifica, poate chiar cu aprobarea patriarhului, decizia guvernului condus de Zoe de a respinge înțelegerea cu Simeon este o completare interesantă la dosarul de mitologie politică a Imperiului, iar contrastul, prezentat cu atâta fățărnicie, dintre viclenia diplomației bizantine și stângăcia monarhului bulgar a declanșat probabil în Constantinopol o distracție plină de satisfacție.

Curând, Simeon a aflat însă, cu mânie, că noul guvern al Bizanțului nu onorase obligațiile predecesorului său și că împărăteasa Zoe nu avea intenția să îngăduie căsătoria fiului ei, Constantin, cu fiica lui. A năvălit în Tracia și a cucerit Adrianopole (septembrie 914). Guvernul lui Zoe a luat măsuri energice împotriva lui. Un diplomat cu experiență, Ioan Bogas, guvernatorul militar al cetății Cherson, a fost trimis la pecenegii din sudul Rusiei pentru a-i convinge să treacă Dunărea cu ajutorul flotei bizantine și să invadeze Bulgaria. În zadar a încercat Simeon să-i ademenească și el pe foștii lui aliați din stepă. Deocamdată, el era prins între două focuri. Probabil în această vreme, frustrat în ambițiile sale de a deveni *basileopatôr*, socrul împăratului, și-a repetat cererea anterioară, aceea de a fi recunoscut de către bizantini ca suveranul lor. Din nou, Nicolae Mysticul i-a respins oferta cu o sfântă indignare. Deși dezaproba cu tărie noua politică de agresivitate față de Bulgaria și încerca să-l calmeze pe Simeon condamnând deschis guvernul lui Zoe în scrisoarea sa, a refuzat să trădeze doctrina de bază a filozofiei politice bizantine. Într-o scrisoare din vara anului 914, el a enumerat ultimele pretenții „tiranice", amintindu-i solemn că „autoritatea împăratului este deasupra autorităților pământești, și numai ea a fost stabilită pe pământ de Regele a tot ce este"[7].

Guvernul bizantin era acum hotărât să-l zdrobească pe Simeon. O armată numeroasă, condusă de Leon Phocas, a străbătut Tracia, iar flota, comandată de amiralul Roman Lecapenos, a navigat pe Dunăre pentru a-i trece pe pecenegi. Acești aliați nestatornici au refuzat însă să treacă fluviul. Iar la Anchialos, de fapt în vecinătatea lui, la 20 august 917, armata bizantină a fost învinsă de Simeon. Bulgarii au trecut prin Tracia și, în apropiere de Constantinopol, au repurtat o altă victorie.

De îndată ce știrea despre dezastrul de la Anchialos a ajuns în capitală, patriarhul a scris o lungă și bine gândită epistolă lui Simeon.[8] În pofida unei retorici cam bombastice și a unei pledoarii speciale cu o anumită trăsătură

emoțională, scrisoarea este, în ansamblu, un document impresionant și plin de demnitate. El a admis faptul că guvernul bizantin a greșit atacând Bulgaria, dar a afirmat și că Simeon, invadând teritoriul Imperiului — Tracia, Macedonia și țărmul Adriaticii — și încercând să obțină alianța cu pecenegii, spre dezamăgirea lui, era și el răspunzător de acest deplorabil război între creștini. Întreaga elocință și diplomație a patriarhului erau însă irosite în van cu Simeon. În răspunsul său, el l-a acuzat pe Nicolae de prostie, o insultă care l-a făcut pe patriarh să-i dea în următoarea sa scrisoare o lecție de istorie. Bulgarii, scria el, care au fost pe vremuri sclavii avarilor, nu trebuie acum să caute să domine pe cei care, aducându-le credința creștină, le-au adus libertatea[9].

Mustrările lui Nicolae s-au dovedit a nu fi de nici un folos. Guvernul lui Zoe avea însă o carte mai eficientă de jucat. În 917, puțin înainte de bătălia de la Anchialos, guvernatorul militar al cetății Dyrrachium a fost trimis în Dalmația să discute cu prințul Petru al Serbiei, cunoscut pentru lealitatea sa față de Bizanț. Atacul lui Petru asupra Bulgariei nu a reușit însă să se materializeze. Și Simeon își avea agenții săi în Dalmația. Mihail, prinț de Zahlumia, invidios probabil pe suveranitatea lui Petru asupra narentanilor, de curând căpătată, l-a informat imediat pe suveranul bulgar de faptul că țara sa se confrunta cu pericolul unei încercuiri militare. Răspunsul lui Simeon a fost acela de a invada Serbia și de a-l închide pe prinț într-o închisoare din Bulgaria (918).

În cursul următorilor cinci ani, Simeon a fost stăpânul virtual al Balcanilor. Armatele sale mărșăluiau prin Tracia cu o regularitate îngrozitoare, adesea ajungând până în împrejurimile Constantinopolului, și îi pedepseau pe sârbi pentru că doreau să provoace turburări împotriva lui și în interesul Bizanțului, iar într-o anumită împrejurare (probabil în 918) au năvălit în Grecia, ajungând până la golful Corint. Nu era însă în stare să forțeze apărarea capitalei, iar, între timp, evenimentele din cetate făceau ca ambițiile lui să fie sortite eșecului. În 25 martie 919, amiralul Roman Lecapenos a luat puterea în Bizanț. În mai 919, prin căsătoria cu fiica lui Constantin al VII-lea, a devenit socrul împăratului, iar în 17 decembrie 920 a fost încoronat co-împărat. Drumul spre tronul Imperiului — singurul pe care plănuise să-l folosească — era acum închis pentru Simeon. Cu mânie neputincioasă, a cerut acum detronarea lui Roman în favoarea sa. Mesajele sale adresate curții bizantine au căpătat acum un ton și mai insultător. Noul teanc de scrisori adresate lui Simeon de patriarhul Nicolae între 919 și 924[10] (care a rămas până la 925, la moartea sa, principalul consilier al împăratului în domeniul politicii externe) arată că guvernul lui Romanus era pregătit să meargă cât de departe putea pentru a-l potoli pe monarhul bulgar. În schimb,

cu un ton conciliator și ferm, pledând cu demnitate, blând și amenințător, Nicolae sugera că ei doi, adică el și Simeon, trebuie să se întâlnească, îl implora să pună capăt vărsării de sânge între două popoare creștine, condamna în repetate rânduri politica agresivă a guvernului, acum defunct, al lui Zoe, menționa cu îngrijorare pregătirile militare făcute de Roman, flutura amenințarea unei uriașe coaliții antibulgare a popoarelor din nord — maghiarii, pecenegii, rușii și alanii — ridicată de diplomația imperială, propunea o alianță prin căsătorie, acum complet inofensivă pentru Bizanț, între familia lui Roman și cea a lui Simeon, și îi oferea suveranului bulgar bani, veșminte de mătase cu însemne ale unei funcții statale și teritorii ale Imperiului în schimbul păcii. În privința singurului subiect care îl interesa cu adevărat pe Simeon, patriarhul era însă de neclintit. Ideea că monarhul bulgar ar fi trebuit să se așeze pe tronul imperial era de neimaginat și este bine să notăm că Nicolae își justifica refuzul față de ambiția imperială a lui Simeon argumentând că întreaga Peninsulă a Balcanilor se afla prin lege sub suveranitatea Bizanțului: „Dominația asupra întregului Apus", afirma el, „aparține Imperiului Romanilor"[11]. Simeon rămânea neînduplecat la aceste amenințări și lingușiri, iar ultimele scrisori adresate lui de Nicolae manifestă o amărăciune de înțeles, datorită, fără îndoială, faptului că își dădea seama că politica lui de împăcare dăduse greș.

În toamna anului 924, armata lui Simeon a apărut pentru ultima oară în fața Constantinopolului. Aștepta acum ajutorul flotei egiptene a dinastiei Fatimizilor. Alianța sa cu califul din Africa a fost dejucată în ultimul moment de diplomația lui Roman. Din nou, a fost silit să negocieze. Patriarhul Nicolae a venit să-l vadă, însă Simeon a cerut să-l vadă chiar pe împărat. Întâlnirea a avut loc pe un dig special construit în Cornul de Aur, sub ochii curioși ai Senatului, adunat pe zidurile cetății. Se spune că Simeon a vorbit primul într-o greacă mutilată de numeroase solecisme[12]. Discursul lui Roman, care i-a urmat, a fost probabil compus de Nicolae și avea intenția de a aminti conducătorului bulgar statutul și îndatoririle sale.

> Am auzit — a spus împăratul — că ești un om religios și un adevărat creștin, dar văd că faptele tale nu se potrivesc cu vorbele tale. Un om religios salută cu bucurie pacea și iubirea, deoarece, așa cum s-a spus, Dumnezeu este iubire, dar cel care își găsește satisfacția în omoruri și în nedrepte vărsări de sânge, acela este un om lipsit de cucernicie și nereligios. Atunci, dacă tu ești un adevărat creștin — și am fost informați că așa ești — încetează nedreptul măcel și criminala vărsare de sânge și încheie pace cu noi, creștinii, deoarece tu însuți îți spui creștin... Ești un muritor. Aștepți moartea, învierea, judecata și răsplata. Astăzi trăiești, iar

mâine ești colb. O boală îți poate înăbuși mândria. Ce-i vei spune lui Dumnezeu despre nedreptele tale măceluri când vei fi înaintea Lui? Cum vei sta în fața Judecătorului cumplit și drept?[13]

Este foarte probabil ca Simeon să fi fost impresionat de cuvintele lui Roman în care răsunau tradițiile auguste și sigure ale Imperiului Creștin al cărui elev devotat fusese odată. Evident, în domeniul politicii concrete, rămășagul lui de hegemonie universală dăduse greș. La întoarcerea sa în Bulgaria, resentimentul lui a izbucnit din nou. În iarna 924–925, s-a proclamat singur „împărat al bulgarilor și al romanilor".

Probabil că guvernul bizantin își dăduse seama până la acea dată că primejdia acută care venea din Bulgaria și cu care se confruntase în cursul ultimilor treisprezece ani se diminuase, și era evident că supușii lui Simeon începuseră să se simtă obosiți de aceste războaie fără sfârșit. Încrederea tot mai mare în autoritățile din Constantinopol reiese clar din cele trei scrisori pe care împăratul Roman le-a trimis lui Simeon în 925 și 926[14]. Tonul lor autoritar și ferm amintește mai mult discursul lui Roman din toamna anului 924 decât pasajele rugătoare și uneori chiar lacrimogene din scrisorile patriarhului Nicolae către Simeon. Termenii împăratului sunt expuși într-un mod peremptoriu. Toate ținuturile și fortărețele luate de Simeon începând cu anul 913 trebuie retrocedate Imperiului. Titlul de „împărat al romanilor" pe care și l-a luat singur este o uzurpare grotească a ceea ce nu-i aparține. De ce nu se intitulează atunci, întreabă Roman cu sarcasm, Stăpân al Întregii Lumi, sau Emir al Saracenilor? Dacă este vorba de a-și atribui titluri deșarte, atunci el, Roman, este mai îndreptățit să pretindă titlul de „împărat al bulgarilor", deoarece înaintașilor lui Simeon li se îngăduise, din păcate, să se așeze pe teritoriul bizantin[15]. În realitate, Roman i-a recunoscut lui Simeon acest titlu restrâns acordat de guvernul de regență, așa cum am văzut, în 913. Și numindu-l „fratele meu spiritual", el a subliniat cu mult tact faptul că titlul lui Simeon de *basileus* al Bulgariei îi conferea națiunii sale un statut mai trufaș în cadrul Lumii Bizantine decât acela acordat lui Boris, care fusese mulțumit să fie socotit printre „fiii spirituali ai împăratului". Acest statut era însă tot unul subordonat, iar frăția spirituală nu implica și egalitatea politică, ci mai degrabă o afirmare comună a credinței creștine.

După 924, Simeon nu a mai invadat niciodată estul Traciei, însă armatele lui încă mai hărțuiau Imperiul în regiunile centrale ale Balcanilor, unde sârbii își mențineau, cu mare greutate, lealitatea lor tradițională față de Bizanț. Prințul sârb Zaharias, care fusese crescut la Constantinopol, a fost numit conducător al țării sale de către împăratul Roman, probabil în iarna 920–921.

Înfrânt însă de partidul antibizantin din Serbia, a fost dus într-o temniță bulgărească. Trei ani mai târziu, el a fost impus din nou sârbilor, de data aceasta de către Simeon. Simpatiile sale firești erau însă de partea Bizanțului, și abia fusese repus pe tronul său că a rupt relațiile cu bulgarii, reafirmându-și supunerea față de Imperiu. Simeon a hotărât să le dea sârbilor o lecție. În două campanii le-a devastat țara în asemenea măsură, încât Serbia a devenit o pustietate sălbatică pentru un întreg deceniu. După ce Zaharias a găsit refugiu în Croația vecină, o armată bulgară a invadat această țară (926) și a fost învinsă de regele croat, Tomislav. Simeon nu s-a mai refăcut niciodată după această lovitură. La 27 mai 927, a murit de un atac de inimă. Moartea sa a transformat raportul de forțe din Peninsula Balcanică. Cu provinciile din sud, devastate de un război care a durat aproape fără întrerupere mai bine de zece ani, cu o economie ruinată, cu o armată decimată în aventuri în ținuturi îndepărtate, cu o aristocrație clocotind din cauza umilinței și cu o țărănime plină de nemulțumire, Bulgaria a încetat, pentru o jumătate de secol, să mai joace un rol activ în politica Europei de Răsărit.

O analiză a conflictului dintre Simeon și Bizanț poate duce la mai multe concluzii care ne-ar putea ajuta să înțelegem natura relațiilor Imperiului cu țările din Europa de Răsărit. În primul rând, suntem șocați de rolul jucat în acest conflict de problema titlurilor. Pretenția lui Simeon de a avea titlul de împărat — chiar dacă limitat la țara lui sau, pe măsură ce se desfășura conflictul, începând să includă și cuvintele „și al romanilor" — a fost principala cauză a unui război purtat de tot ce avea mai bun o generație și în timpul căruia provincii și orașe au fost distruse, iar vieți nenumărate pierdute. Cererile lui Simeon și reacția bizantinilor la acestea erau amândouă bazate pe doctrina, acceptată în general în Europa de Răsărit a Evului Mediu, a unei unice și singure Comunități Creștine, al cărui centru se afla la Constantinopol și care, dincolo de granițele propriu-zise ale Imperiului, cuprindea o ierarhie de națiuni subordonate care datorau Bizanțului supunere ecleziastică și, într-o oarecare măsură, și politică. Locul special acordat fiecărei națiuni în această societate „ecumenică" depindea de mai mulți factori — de măsura în care fiecare dintre ele își însușise civilizația bizantină, de puterea politică și militară pe care o deținea conducătorul ei și de valoarea serviciilor pe care acesta și supușii lui le puteau aduce Imperiului. Un semn al rangului la care se ridicase o națiune în această ierarhie internațională era titlul acordat monarhului ei de către guvernul Romei de Răsărit. Titlul de împărat (*basileus* în greacă, *imperator* în latină, *țar* în slavă), fie nespecificat, fie aplicat unei anumite țări, denota rangul subordonat cel mai înalt din Lumea Bizantină. Acesta era titlul la care visa Simeon și pe care l-a obținut legal în 913. Peste acesta, mai exista doar titlul

suprem, acela de „împărat în Constantinopol", care, numai el, în calitate de cap al unei lumi, avea dreptul să se numească *basileus* (iar de la începutul secolului al XI-lea și *autocrator*) al romanilor. Solicitând, iar mai târziu luându-și acest titlu — la care nu avea drept nici legal, nici istoric —, Simeon pretindea, de fapt, ca un conducător al unei națiuni subordonate să poată uzurpa privilegiile stăpânului său. Scopul lui nu era acela de a stabili o *basileia* bulgară a lui proprie, nici să rivalizeze cu Imperiul Bizantin sau să-l înlocuiască, ci să se așeze ca împărat roman la Constantinopol. Nicolae Mysticul și Roman Lecapenos au înțeles limpede că ambițiile acestuia amenințau însăși temelia unei lumi a cărei supraviețuire era esențială pentru creștinătate și pentru omenire. Imperiul Bizantin nu putea să accepte cererile lui Simeon fără să comită o sinucidere politică. Vom arăta ulterior că această problemă a titlurilor a stricat relațiile Bizanțului cu celelalte națiuni din Europa de Răsărit, în special cu rușii și cu sârbii, deoarece conducătorii acestor țări, la fel ca și monarhii bulgari, considerau că problema avea o importanță esențială în planurile lor politice.

În al doilea rând, relațiile lui Simeon cu Imperiul arată că o țară se poate afla în război cu Bizanțul și să continue să-și însușească roadele civilizației lui. Faptul că Simeon lupta împotriva Imperiului și că, în același timp, îl copia, că devasta teritoriul Bizanțului și susținea traducerea literaturii grecești în slavă poate fi în parte explicat, așa cum am văzut, prin natura ambițiilor sale — un prinț bulgar care considera că i se cuvine tronul Constantinopolului dorea, evident, să se identifice cu tradițiile culturale ale Bizanțului, cu atât mai mult cu cât el era „juma' de grec" prin educație. Într-un sens mai larg însă, acest paradox își are rădăcinile în situația care confrunta atunci clasele conducătoare din fiecare țară de pe orbita Bizanțului. Cu cât deveneau mai cultivați, cu atât se străduiau să-și însușească trăsăturile atractive și care puteau fi exportate ale civilizației Imperiului — religia, legile, literatura și artele lui. În același timp, cum această țară căpăta instituții tot mai dezvoltate, conducătorii ei deveneau tot mai preocupați să păstreze și să mărească autonomia culturală și politică a domeniului lor. Dificultatea se afla în a reconcilia pretențiile de universalitate ale Bizanțului și dorința de independență a sateliților săi. Nu este deci surprinzător că această problemă s-a dovedit a fi în Europa de Răsărit a Evului Mediu o problemă recurentă și insolubilă, care, așa cum vom vedea, a fost cauza apariției, în țările din Lumea Bizantină, a unei atitudini față de Imperiu complexă și totodată ambiguă, în care atracția și repulsia erau uneori egal de mari.

În cele din urmă, rezultatul războaielor lui Simeon cu Bizanțul a dovedit o dată mai mult că, în situația în care se afla atunci apărarea

Constantinopolului, cetatea nu putea fi cucerită de o putere continentală lipsită de flotă. Bulgarii, ca atâtea alte națiuni care veneau din stepele Eurasiei, aveau în Evul Mediu o curioasă aversiune față de mare. Popoarele care au fost pe punctul de a cuceri Constantinopolul la începutul Evului Mediu au fost acelea care stăpâneau tehnica navigației — slavii, arabii și vikingii. Atâta vreme cât bizantinii aveau controlul apelor care scăldau coasta Traciei — ținutul vestic al Mării Negre, Bosforul, Marea Marmara și Dardanelele — Constantinopolul și, prin urmare, Imperiul erau în afară de orice primejdie. Abia în a doua jumătate a secolului al XII-lea, Imperiul a cedat italienilor supremația maritimă și tot în această perioadă a pierdut pentru totdeauna controlul politic al teritoriilor din nordul și centrul Peninsulei Balcanice.

În octombrie 927, a fost semnat un tratat de pace între Imperiu și Bulgaria. La prima vedere, termenii acestuia păreau extrem de favorabili Bulgariei. Petăr, fiul și urmașul lui Simeon, era căsătorit cu Maria Lecapena, nepoata împăratului Roman, și era considerat de către guvernul bizantin ca „împărat (țar) al Bulgariei", recunoscându-se *post factum* și actul nelegitim al lui Simeon din timpul ultimilor ani de domnie prin care arhiepiscopul Bulgariei fusese ridicat la rangul de patriarh. Aceste concesii măgulitoare nu puteau însă să șteargă faptul că Roman câștigase o mare victorie diplomatică în fața blândului și îndurătorului fiu al lui Simeon. Patriarhul Bulgariei era independent față de colegul său din Constantinopol numai cu numele, iar bizantinii, după cât se pare, au insistat ca scaunul lui episcopal să fie plasat nu la Preslav, unde ar fi putut să se afle sub influența nedorită a guvernului bulgar, ci în îndepărtata Silistra de pe Dunăre. Căsătoria lui Petăr cu o prințesă de neam împărătesc a fost însă o fală pentru prestigiul internațional al Bulgariei. Și, ca atare, a fost privită cu dezaprobare de puriștii rasiști din Constantinopol, ca, de pildă, Constantin Porfirogenetul, care nu era deloc de acord cu obiceiul de a da mirese bizantine monarhilor străini (cu excepția căsătoriilor cu conducători franci), fapt pe care îl incrimina la fel de mult ca și vânzarea fără socoteală barbarilor a robelor statale și a diademelor, sau aceea de a da „focul grecesc" dușmanilor potențiali ai Imperiului[16]. Căsătoria Mariei putea fi însă justificată pe baze politice, deoarece *țarina* bizantină a Bulgariei, rebotezată acum Irina, ca simbol al păcii care va domni de aici înainte între soțul și bunicul ei, asigura influența continuă a Constantinopolului la curtea din Preslav. În ce privește titlul lui Petăr de „împărat al bulgarilor", acesta fusese deja atribuit de către bizantini, e adevărat, constrânși, tatălui lui Petăr. Rangul desemnat de acest titlu în ierarhia Lumii Bizantine era, cum am văzut, un rang subordonat, care

implica faptul că deținătorul lui datora supunere împăratului de la Constantinopol. Cel puțin aceasta era teoria bizantinilor. Iar justificarea acesteia față de poziția Bulgariei după 927 apare foarte limpede din protocoalele *Cărții de Ceremonii*, compilată pe la jumătatea secolului de Constantin Porfirogenetul. În acest manual de ceremonii al curții bizantine găsim stabilite cu cea mai mare precizie formulele de adresare folosite de împărat în corespondența sa cu conducătorii străini.[17] S-a demonstrat că aceste formule sunt conforme cu niște modele politice clare și definesc diferitele ranguri acordate de către protocolul bizantin celor cărora le erau adresate în ierarhia internațională a statelor. În această listă, conducătorul bulgar ocupă un loc onorabil, nicidecum însă deosebit, mai înalt decât al prinților clientelari din Caucaz și ai națiunilor care trăiau la nord de Dunăre — rușii, pecenegii și maghiarii —, dar mai jos decât acela al conducătorilor franci și al califului din Bagdad. Este, de asemenea, semnificativ că el este descris în listă ca „fiu spiritual" al împăratului, ceea ce arată că Bulgaria coborâse o treaptă pe scara ierarhică. Acum, când țara nu mai constituia o amenințare militară pentru Imperiu, „frăția" spirituală acordată lui Simeon putea fi retrasă. Petăr putea să se mulțumească cu titlul de țar al Bulgariei, iar denumirea de „fiu spiritual" care îl lega acum de Roman, așa cum îl legase pe Boris de Mihail al III-lea, simboliza fără echivoc ascultarea pe care el și supușii lui o datorau Bizanțului.

Tratatul de pace cu bulgarii din 927 a fost comemorat într-un discurs pronunțat în același an la palat, probabil de Theodor Daphnopates, un înalt funcționar imperial și autor al scrisorilor lui Roman către Simeon. În el se afla un interesant comentariu privind atitudinea față de Bulgaria, care era atunci la ordinea zilei în cercurile oficiale din Constantinopol. Autorul menționează „comunitatea de dragoste frățească și concordie" care leagă această țară de Imperiu, face aluzie la încoronarea din 913 a lui Simeon ca „împărat al bulgarilor" cu o „diademă improvizată", se referă cu indignare la „insurecție" și la „apostazia" aceluia care s-a făcut vinovat uzurpând coroana imperială a romanilor, un act care a „dezonorat" Europa, adică a adus nenorocire în Balcani, laudă diplomația patriarhului Nicolae, datorită căreia „a stăpânit cu șiretenie și a ținut în frâu" pe acel „porc mistreț", descrie întâlnirea lui Simeon cu Roman din 924 și se bucură că, datorită înțelegerii lui Roman cu Petăr, bulgarii nu mai sunt numiți sciți sau barbari, deoarece Dumnezeu „a vindecat acele părți din *oikoumene* care erau desprinse și le-a adus astfel la loc, în unitate și continuitate[18].

Cu Bulgaria redusă la situația de satelit docil, Imperiul și-a regăsit repede autoritatea în fața sârbilor. La scurtă vreme după moartea lui Simeon, prințul sârb Ceaslav a fugit din Bulgaria, unde era ținut în

captivitate. Este probabil ca fuga lui să fi fost pusă la cale de bizantini, deoarece la întoarcerea lui în țară s-a grăbit să aducă omagiu Imperiului — o supunere pe care a menținut-o de-a lungul domniei sale (adică, cel puțin până în 950) și care justifică, în parte, pretenția lui Constantin Porfirogenetul că Serbia „este, ca și înainte, în servitute și supunere față de împăratul romanilor"[19].

Cât de greu a apăsat suveranitatea Imperiului pe sârbi în timpul ultimei părți a secolului al X-lea, noi nu știm. Toate dovezile pe care le avem cu privire la impactul dintre Bizanț și slavii din Balcani din această perioadă privesc Bulgaria, iar o bună parte a acestora ne dezvăluie foarte mult. Societatea bulgară din timpul domniei țarului Petăr (927–969) reflectă în mai multe feluri noile relații politice cu Imperiul. Mai exista încă la curtea bulgară un partid antibizantin. Încă din 928, conducătorii acestuia — „nobilii lui Simeon", cum îi numeau cronicarii bizantini din acea vreme[20] — puneau la cale o revoltă, care nu va reuși, împotriva țarului. Însă vechea nobilime bulgară, care alcătuia nucleul acestui partid al războiului își pierdea repede identitatea etnică și era absorbită de către slavi, iar țara, în totalitatea ei, istovită de războaiele lui Simeon, nu mai era în stare să susțină un efort militar. Nu există nici o dovadă că ceea ce mai rămăsese din aristocrația militară mai păstra credința strămoșilor lor păgâni. Creștinismul făcuse un progres considerabil în Bulgaria în cursul ultimei jumătăți de secol și impactul lui fusese și mai puternic datorită faptului că acum se predica în limba slavonă. Creștinismul își avea apărătorul în persoana țarului, deoarece Petăr era profund pios și cucernic. În vremea domniei sale, au fost înființate în Bulgaria o serie de mănăstiri, ctitorii regale sau ale aristocrației, altele, în special cele din locurile retrase din Munții Rila și din Rodope, ca și din îndepărtata Macedonie, erau ermitaje înființate de către asceți solitari, cărora li s-au alăturat mai târziu discipoli și pelerini din toată țara. În aceste mănăstiri, al căror rol cultural și religios va fi examinat într-un capitol ulterior, tradițiile de asceză și de spiritualitate bizantine au devenit accesibile creștinilor din Bulgaria.

Dezvoltarea mănăstirilor în atâtea locuri din regatul bulgar a însemnat mult pentru aducerea creștinismului în districtele de țară, lărgind astfel sfera impactului său social. La început, s-a părut că misionarii bizantini și-au dus activitatea în special în orașe și printre clasele conducătoare. Numai treptat, probabil nu cu mult înainte de sfârșitul secolului al IX-lea, a început noua religie să aibă o influență evidentă asupra țărănimii, datorită folosirii tot mai mari a limbii slavone în liturghie și a activității unor oameni ca Sfântul Clement din Ohrida. În secolul al X-lea, această acțiune a clerului de la țară a primit sprijinul mănăstirilor din provincii, unele dintre ele devenind centre

de pelerinaj pentru oamenii de la sate. Cu toate acestea, orașele și clasele cultivate ale societății au rămas pentru multă vreme principalele fortărețe ale noii credințe.

Unii istorici au căutat dovezi cu privire la „bizantinizarea" societății în schimburile economice din secolul al X-lea, în special în dezvoltarea unor mari moșii în detrimentul micii proprietăți și în tendința tot mai mare a țăranilor de a căuta sprijinul marilor latifundiari. Amândouă aceste fenomene erau cu siguranță larg răspândite în Imperiul Bizantin din secolul al X-lea, iar guvernele care s-au succedat, cu excepția guvernului lui Roman I, au luat măsuri energice pentru a proteja pe micii proprietari liberi împotriva abuzurilor aristocrației provinciale. Este însă hazardat să afirmăm că aceste tendințe de „feudalizare" erau la fel de evidente în Bulgaria secolului al X-lea și încă mai hazardat să le considerăm drept o imitare deliberată a modelelor bizantine. Puținele dovezi pe care le avem ne sugerează că apariția marilor latifundii, dependența economică a țăranilor de marii proprietari de pământ și scutirile de taxe și de datorii publice mulțumită acestor proprietari reprezintă fenomene care nu se întâlneau pe scară mare în Bulgaria înainte de a doua jumătate a secolului al IX-lea. Cu toate acestea, cel puțin primele două ar fi putut să apară deja în secolul al XI-lea, în partea de nord-est a țării, între Dunăre și Munții Balcani, unde condițiile geografice și economice erau mai favorabile decât oriunde dezvoltării marilor proprietăți de pământ. Tendința aceasta a fost probabil accelerată de mizeria economică datorată războaielor lui Simeon, precum și foametei și ciumei din Balcani, care au urmat unei ierni deosebit de grele din 927–928 și au făcut ca, în multe părți ale Imperiului, țărănimea înfometată să-și vândă pământul marilor latifundiari la prețuri mici sau în schimbul alimentelor.

S-ar putea ca aceste evoluții sociale și economice să nu fi fost direct legate de importul de instituții și obiceiuri bizantine. Aceste două fenomene erau însă oarecum legate între ele, deoarece noile modele de structură socială și de distribuție de bogăție ale țării au fost cauza mizeriei atât de răspândite printre țăranii bulgari care, la mijlocul secolului al X-lea, au răbufnit într-o puternică mișcare de revoltă împotriva autorităților Bisericii, o mișcare ale cărei implicații antibizantine sunt clare. Natura ei esențialmente populară arată că opoziția militantă față de cultura bizantină de import trecuse, chiar din vremea lui Boris, de la aristocrația militară la țărănimea bulgară. Originile și începuturile istoriei acestei mișcări vor fi analizate acum.

Cândva, între 933 și 956, țarul Petăr a primit o scrisoare de la patriarhul din Constantinopol, Theophylact Lecapenos. Acest prelat, fiu al împăratului Roman, nu a făcut decât să semneze epistola. Autorul ei, cum ne informează

manuscrisul, era secretarul șef al patriarhului. Din cuprinsul ei reiese clar că șeful suprem al bulgarilor apelase mai înainte la patriarh pentru a fi îndrumat ca să găsească metoda cea mai bună de a lupta cu o erezie care apăruse recent în țara sa, că un răspuns scris îi fusese trimis de către patriarh și că Petăr, găsind că răspunsul nu este clar, a scris din nou, cerând o explicație mai limpede și mai completă. Fusese, fără îndoială, tot atât de dezorientat ca și Boris când a încercat să deslușească epistola lui Photios, cu retorica ei complicată folosită de obicei de cancelaria patriarhală. În această nouă scrisoare, patriarhul se adresa lui Petăr cu formula „împărat al bulgarilor", menționa în treacăt și cu tact legăturile dintre ei datorită căsătoriei și-l lăuda pentru zelul lui ortodox. La întrebările țarului privind aplicarea „legilor seculare ale creștinilor" împotriva ereticilor, Theophylact a răspuns că pentru cei care persistă în treburile lor rele, dreapta pedeapsă era moartea, deși, îl îndemna el pe Petăr, trebuie să evite severitatea excesivă și să depună eforturi pentru a-i converti cu argumente blânde. În ce privea sancțiunile ecleziastice, patriarhul prescria ca împotriva ereticilor încăpățânați să se folosească anatema solemnă. Erorile lor principale erau enumerate în formule pe care el le recomanda în acest scop: credința în două principii eterne, unul bun, celălalt rău, din primul creându-se lumina și lumea invizibilă, iar din cel de al doilea întunericul, materia și trupul omenesc; respingerea Vechiului Testament deoarece aparținea domeniului întunericului; lipsa de credință în realitatea fizică a întrupării lui Hristos și afirmația că atât căsătoria, cât și reproducerea speciei umane trebuie condamnate ca fiind legi ale diavolului. Patriarhul a descris această erezie ca fiind și „veche", dar și „nou apărută" și o definește ca „maniheism amestecat cu paulicianism"[21].

Este probabil ca Petăr să nu fi găsit această a doua scrisoare a patriarhului mai limpede decât prima. Terminologia ei abstractă, tendința de a descrie erezia în termenii vechimii ei doctrinale, tendința către clișeele ereziologice și lipsa aproape totală de sfaturi practice, toate acestea nu erau de mare ajutor în încurcătura concretă cu care se confrunta conducătorul bulgar. Patriarhul însă, sau mai degrabă sfătuitorii lui întru teologie, reușiseră să identifice, pentru mulțumirea lor, părțile componente ale acestei noi erezii bulgare. Referirea lui la paulicianism este deosebit de semnificativă. Secta pauliciană a apărut în Armenia și s-a bucurat de un succes considerabil acolo și în Asia Mică în timpul secolelor al VIII-lea și al IX-lea. Adepții ei erau frecvent persecutați de autoritățile bizantine nu numai din cauza învățăturilor lor eretice, dar și pentru că erau oameni de frontieră nesupuși, adesea aliați cu arabii, o pacoste cronică la granița de est a Imperiului. În a doua jumătate a secolului al IX-lea, puterea lor militară devenise atât de mare încât erau în

stare, din fortărețele lor de pe cursul superior al Eufratului, să înainteze spre apus până la coasta Mării Egee și să ceară ca întreaga Asie Mică să se predea. În 872, armatele lui Vasile I au năvălit însă în așezările lor din Armenia și i-au adus la ascultare. Doctrinele lor principale (cu excepția condamnării căsătoriei cu care nu erau de acord) erau într-adevăr cele enumerate de Theophylact. Prozeliți plini de zel, priviseră demult Balcanii ca pe un teren foarte bun pentru activitatea lor de misionarism, o acțiune pentru care, evident, primiseră ajutorul involuntar al guvernului bizantin. În 757, împăratul Constantin al V-lea, încercând să întărească frontiera de nord a Imperiului împotriva bulgarilor, a adus într-o serie de fortărețe din Tracia soldați recrutați dintre colonii armeni și sirieni pe care el îi transportase de la Erzerum și Melitene. Printre ei se aflau paulicieni care, cum ne spune un cronicar bizantin din secolul al IX-lea, erau răspunzători de răspândirea ereziei lor în Tracia. Din această regiune de frontieră din Tracia, care a trecut mereu de la unii la alții în timpul războaielor dintre bulgari și bizantini, și prin numeroși prizonieri pe care Krum i-a deportat din această zonă în diferite părți ale regatului, paulicianismul s-a răspândit în Bulgaria. Prima dovadă clară a prozelitismului sectei în țară datează din a doua jumătate a secolului al IX-lea, însă răspândirea lui începuse probabil mai demult. Putem afirma că elementele creștine din învățătura lor — aveau o evlavie specială pentru Sfântul Pavel și pretindeau că doctrinele lor se bazează pe Evanghelii — a permis paulicienilor să intre în competiție cu misionarii greci și latini din Bulgaria pe propriul lor teren, iar aversiunea lor amară și îndelungată față de creștinismul bizantin a făcut ca secta să devină un centru de grupare pentru acei bulgari care se opuneau la tot ce venea de la Constantinopol.

Paulicienii sufereau însă de o incapacitate care îi împiedica să devină conducători reali ai unei mișcări populare antibizantine. Cu tot prozelitismul lor plin de succes, ei constituiau în Balcani, la începutul Evului Mediu, o colectivitate mare de imigranți străini. Este, fără îndoială, motivul principal din pricina căruia comunitatea lor nu a putut să se identifice total cu valul local de disidenți religioși și de revoltă socială și să acționeze în această direcție. Acest rol a fost asumat de o altă mișcare sectară apărută în Balcani — „vechea" și „nou apăruta" erezie care îi provocase țarului Petăr o asemenea neliniște încât a cerut ajutor la Constantinopol.

Definită de patriarh ca un amestec de maniheism și de paulicianism, noua mișcare avea o oarecare asemănare cu aceasta din urmă. În ce privește termenul „maniheism", acesta nu putea fi atribuit cu o oarecare precizie istorică mișcării maniheiste care înflorise între secolele al III-lea și al VII-lea în Orientul Apropiat și în lumea mediteraneană și care a dat într-adevăr naștere paulicianismului, deoarece, după câte știm, în secolul al X-lea nu mai

exista în Balcani vreun maniheist. Termenul „maniheism" însă, când era folosit așa cum îl folosea frecvent clerul bizantin, într-un sens abstract și general, putea să cuprindă un număr bun de învățături înrudite și este probabil ca Theophylact să fi folosit acest cuvânt ca să descrie severitatea morală extremă pe care o reproșa cu multă îndreptățire ereticilor bulgari.

Noua erezie, pe care patriarhul o definea destul de nepotrivit referindu-se numai la antecedentele ei, era bogomilismul. Această mișcare disidentă, cea mai puternică din istoria medievală a creștinismului răsăritean, deriva de la numele întemeietorului ei, preotul Bogomil (Theophilos), contemporan cu țarul Petăr (947–969) și care și-a expus probabil învățăturile în primii ani ai domniei acestuia.

Nu vom descrie aici pe larg doctrina și istoria sectei bogomililor. Atenția noastră trebuie să se mărginească la acele aspecte ale bogomilismului care sunt importante pentru subiectul acestei cărți. Bogomilismul va fi considerat în primul rând ca un exemplu — cel care a avut succesul cel mai extraordinar din întregul Ev Mediu — al unei mișcări spontane și populare de rezistență la modelele de cultură bizantină impuse supușilor lor de către clasele conducătoare ale unei țări ce se afla pe orbita Imperiului.

Succesul acestei mișcări se datora în primul rând faptului că șefii lui nu încercau (așa cum făcuseră *boiarii* bulgari în secolul al IX-lea) să refacă vechiul mod de viață păgân și nici să reziste dominației străine prin metode violente (așa cum au încercat să facă insurgenții bulgari împotriva Imperiului în secolele al XI-lea și al XII-lea), ci au luptat împotriva creștinismului bizantin pe terenul lui și cu propriile arme ale acestuia, fapt ce decurgea din învățătura morală din Evanghelii și care era dorința aprinsă de dreptate, de justiție socială și de milă pentru nevinovatul care suferă.

Bogomilismul era însă departe de a fi o simplă încercare de a reforma Biserica Ortodoxă printr-o chemare la idealurile evanghelice. Toate dovezile din acea vreme, majoritatea lor provenind, este adevărat, de la dușmanii lor, arată că bogomilii predicau un dualism cosmologic înrudit cu dualismul paulicienilor. Preotul bulgar Cosmas, care a scris în jurul anului 970 o relatare amănunțită, vie și directă despre mișcare[22], afirma foarte clar: „Ei spun că totul există din voința Diavolului: cerul, soarele, stelele, aerul, omul, bisericile, crucile. Tot ce vine de la Dumnezeu, ei îl atribuie Diavolului. Pe scurt, ei consideră că tot ceea ce se mișcă pe pământ, însuflețit sau neînsuflețit, este al Diavolului"[23]. Spre deosebire de paulicieni, care credeau în două principii paralele, eterne și coexistente, bogomilii recunoșteau că Diavolul este inferior și în cele din urmă dependent de Dumnezeu, care a creat lumea invizibilă și sufletul omului. Bogomilii și paulicienii erau însă de acord când vorbeau de o opoziție radicală între

Dumnezeu și principiul Materiei și când credeau că această opoziție se reflectă în natura omului al cărui suflet este de origine divină, dar al cărui trup este domeniul Celui Rău. Din punct de vedere istoric, bogomilismul apare astfel ca un vlăstar al mișcării dualiste care, prin antecedentele ei pauliciene și maniheiste, ajungea până la gnosticism. Dualismul, care caută să explice originea răului ducându-l până la un principiu opus lui Dumnezeu, s-a împotrivit întotdeauna tradiției iudeo-creștine care pleacă de la ideea unei legături ontologice între infinit și finit (cimentată prin divinul act al Creației, iar în creștinism și prin Întrupare) și susține că răul se datorează neascultării omului față de voința lui Dumnezeu.

Cosmologia dualistă a bogomililor și paulicienilor a fost privită de opozanții lor ortodocși ca o amăgire absurdă. În abundenta literatură polemică pe care ne-a lăsat-o ortodoxismul, există un singur exemplu de scriitor care, în pofida aversiunii lui violente față de bogomili, pare a fi conștient că dincolo de metafizica lor ciudată se ascunde o problemă umană deosebit de dureroasă. Biserica ne învață că Dumnezeu este sursa întregii perfecțiuni și că întreaga lume, vizibilă și invizibilă, este creația sa. Însă, nu trebuie să fii filozof ca să constați că, în această lumea a noastră, răul moral și fizic — suferințe, cruzimi, distrugere, moarte — se află pretutindeni prezent. Cum poate Dumnezeu, Binele Suprem, să fie cauza suferinței și a răului? Poate fi El răspunzător de războaie, epidemii, împilarea săracului de către cel bogat? Cosmas ne spune că asemenea întrebări erau frecvent ridicate, în Bulgaria secolului al X-lea, și nu numai în cercurile eretice: „Îi auzim spunând pe mulți din oamenii noștri [adică ortodocși], scrie el, «de ce îngăduie Dumnezeu ca Diavolul să-l încerce pe om»." Probabil că preotul Cosmas nu a mai luat în considerare această întrebare ca fiind „produsul unei minți copilărești și nesănătoase"[24], judecând însă după cuvintele sale, era o întrebare la care puțini preoți din vremea și din țara lui erau în stare să dea un răspuns mulțumitor. A pune întrebarea în acești termeni înseamnă deja a face un pas spre erezie, deoarece bogomilii aveau un răspuns care era cel puțin logic și potrivit — răul și durerea sunt inerente acestei lumi, pentru că lumea este creația Celui Rău. Afirmația scurtă a lui Cosmas, dincolo de interesul ei uman, mai are o semnificație. Ea arată că bogomilismul era în stare să atragă pe oamenii simpli, primul semn, însă nu singurul, că el devenise în Bulgaria secolului al X-lea o mișcare populară, țărănească.

Acest fapt poate părea la prima vedere surprinzător, deoarece creștinismul înaintase în mod considerabil până la acea vreme în ținuturile de țară ale Bulgariei, iar doctrinele lui erau fundamental incompatibile cu cosmologia dualistă a bogomililor. Tot atât de evidentă, chiar și pentru cel mai ignorant dintre ortodocși, era și nepotrivirea dintre învățăturile Bisericii

și celelalte doctrine ale sectanților, care erau o consecință logică a acestei cosmologii. Considerând materia și trupul uman a fi creația Diavolului, bogomilii trebuiau să nege realitatea fizică a Întrupării, să respingă toate sfintele taine ale Bisericii, să condamne venerarea crucii, a icoanelor și moaștelor și să evite clădirile folosite de creștini pentru cult.

Însă, chiar și pe acest plan doctrinal, existau niște puncte de contact între ortodoxie și bogomilism care neteziseră probabil cărarea care ducea de la prima la cel de al doilea. Bogomilii pretindeau că învățăturile lor se bazează pe Noul Testament, pe care ei îl adaptau la vederile lor dualiste și antisacramentale, folosind cu ingeniozitate alegoria. Astfel, potrivit lui Cosmas, ei considerau că cei doi frați din parabola fiului risipitor erau Hristos și Diavolul, iar cuvintele de întemeiere folosite de Hristos în timpul Cinei cea de Taină se refereau nu la trupul și sângele său, ci la Evanghelii și la Faptele Apostolilor[25]. Metoda „dublei gândiri" și naivitatea cu care erau interpretate Scripturile creștine spun că doctrinele acestei secte aveau un aspect exterior și unul ezoteric interior, iar aspectul ezoteric era comunicat numai unui grup de inițiați relativ mic. Acest ocultism pe care bogomilii îl aveau în comun cu alte secte dualiste a făcut ca sarcina de a-i descoperi și identifica să fie foarte dificilă, înspăimântându-i și mâniindu-i prin urmare pe opozanții lor ortodocși. Mai mult, această sarcină implică faptul că — deși secta bogomililor era alcătuită probabil din oameni de condiție modestă, țărani, meșteșugari și negustori — conducătorii lor erau probabil cultivați, în unele cazuri chiar teologi de înaltă ținută. Este probabil ca aceștia să fi provenit din preoții și călugării răspopiți din Bulgaria. Totuși, linia nedefinită care separa atât de des ortodoxia de erezie și care provoca cea mai mare iritare și preocupare „reprezentanților ordinii" din Biserică și din stat se afla în domeniul eticii și al comportamentului. Învățătura morală a bogomililor era tot atât de clar dualistă ca și teologia lor. Dacă lumea materială este creația și domeniul Celui Rău, urmează în mod firesc că, pentru a scăpa din ghearele lui și a se uni cu Dumnezeu, omul trebuie să evite cât se poate de mult orice contact cu lumea cărnii prin care Diavolul caută să-i stăpânească sufletul. De aceea, bogomilii impuneau discipolilor lor (de fapt, numai unei „alese" minorități de inițiați) o abstinență totală de la relațiile sexuale, de la carne și de la vin. Se pare că această regulă a fost respectată în cea mai mare parte a lungii istorii a sectei și bogomilii au fost numiți pe drept „marii puritani ai Evului Mediu". Aici simțea probabil clerul grec și bulgar, confruntat cu ispita evanghelică a bogomilismului, că se află marea primejdie. Deoarece, pe de o parte, biserica medievală, în lupta ei împotriva diferitelor forme de dualism, a făcut cu greutate deosebirea în practică între adevăratul și falsul ascetism, între dorința legitimă de a-și disciplina trupul

și ura ontologică față de materie. Pe de altă parte, știm din dovezile lăsate de Cosmas că, în acea vreme, granița dintre aceste două tipuri de ascetism era adesea fragilă, iar el tună și fulgeră împotriva acelor călugări din țara sa care afirmau că mântuirea este imposibilă pentru cei care se căsătoresc și trăiesc în lume. Aceasta, protestează el, „nu este altceva decât gândire eretică"[26]. Sentimentul alarmant stârnit de morala austeră a bogomililor la opozanții lor ortodocși ne este transmis de portretul ironic făcut de Cosmas:

> În aparență, ereticii sunt ca mieii, blânzi și tăcuți, palizi din cauza postului lor fățarnic. Nu vorbesc fără rost, nu râd cu voce tare, nici nu-și dau aere. Se țin departe de privirile oamenilor și în aparență fac orice ca să nu fie deosebiți de creștinii ortodocși....Oamenii, văzând marea lor umilință, cred că sunt ortodocși și în stare să le arate calea spre mântuire. Ei se apropie de aceștia și îi întreabă cum să-și salveze sufletele. Ca lupul când vrea să prindă un miel, ei își apleacă întâi ochii, suspină și răspund cu umilință....Oriunde întâlnesc un om simplu și fără învățătură, ei își răspândesc neghina învățăturii lor, ponegrind tradițiile și regulile sfintei biserici[27].

Acuzația de fățărnicie a fost permanent adusă bogomililor de către ortodocși. În parte, aceasta se baza pe existența în cadrul sectei a unui curent secret de doctrină ezoterică, iar în parte pe faptul că bogomilii pretindeau că numai ei au dreptul la numele de creștini. Ierarhia oficială bisericească, spuneau ei, i-a deposedat de acest drept din cauza comportării ei necreștinești. După Cosmas, bogomilii acuzau clerul ortodox de lene, beție și hoție[28]. Spre deosebire de aceștia, predicatorii bogomili treceau din sat în sat, ne spune el, purtând în mâini Evanghelia[29] și cu ea mesajul lor de sărăcie evanghelică, puritate și ascetism.

Mișcarea bogomililor a căpătat astfel, în prima etapă a istoriei lor, două trăsături principale. Pe de o parte, doctrinele lor își aveau rădăcinile într-o cosmologie dualistă importată din Orientul Apropiat în Balcani prin paulicieni, pe de alta, învățătura lor etică bazată pe Noul Testament întrupa idealul unui creștinism „reformat", eliberat de abuzurile bisericii instituționalizate și lumești a Bizanțului și căutând să revină la virtuțile mai pure și mai eroice ale epocii apostolice. Și, cel puțin în Bulgaria secolului al X-lea, el mai avea un aspect, al treilea, care i-a sporit probabil și mai mult chemarea populară, revoluționară. O mișcare care nu numai că respinge doctrinele de bază ale Bisericii Ortodoxe, dar îi și denunță ierarhia ecleziastică, iar condamnând căsătoria, submina însăși temelia vieții de

familie, devenea inevitabil într-o societate medievală o revoltă împotriva legilor seculare. Cosmas îi mustră pe bogomili pentru că spun că „nu șade bine omului să lucreze și să facă muncă pe pământ" și îi acuză de un delict și mai grav. „Ei îi învață, scrie el, pe oamenii lor să nu dea ascultare stăpânilor, îl înjură pe bogătaș, îl urăsc pe țar, își bat joc de bătrânii bisericii, îi condamnă pe *boiari*, spun că, în ochii lui Dumnezeu, este josnic cel care-l slujește pe țar și interzic oricărui slujitor să lucreze pentru stăpânul său"[30]. Scurta afirmație, însă explicită, aduce dovada definitivă că bogomilii nu erau numai revoltați împotriva autorităților bisericești și a structurilor ierarhice a societății bulgare, ci, predicând și practicând neascultarea civilă, îndemnau poporul să se răscoale împotriva ordinii publice instituite.

Din păcate, nici Cosmas, nici vreun alt scriitor medieval nu a spus nimic precis despre rezultatele practice ale anarhismului social și politic al bogomililor. Nu avem motive să credem că ei nu s-ar fi limitat doar la practicarea unei rezistențe pasive față de stat. Practicarea violenței era incompatibilă nu numai cu idealurile lor evanghelice, dar și cu teologia lor dualistă, pentru că Satan nu poate fi niciodată învins cu armele materiale făurite chiar de el pentru a duce în sclavie sufletul omului. În optica bogomililor, lumea materială nu poate fi mântuită. Ei nu doreau s-o transforme, ci să fugă de ea. Subscrierea la egalitatea socială și lupta lor pentru a susține pe cel sărac împotriva celui bogat și puternic nu constituiau programul unei acțiuni politice revoluționare, ci mai curând o reflectare a credinței lor în lupta cosmică dintre bine și rău în domeniul societății umane.

Primejdia pe care o reprezenta secta pentru autoritățile bisericii și ale statului era sporită de curajul și tenacitatea partizanilor ei. Sfatul lui Theophylact de a folosi metode de convingere împotriva ereticilor s-a dovedit irealizabil. Cosmas, care îi cunoștea mai bine, spune că ei nu pot fi convertiți. Guvernul bulgar a fost obligat să recurgă la persecuții care se pare că au fost violente. Cosmas era însă destul de cinstit ca să recunoască că acestea au mărit mai de grabă atracția exercitată de ei în rândurile populației, deoarece mulți „nu știu ce anume este erezia lor și își închipuie că ei suferă pentru dreptate și doresc să primească de la Dumnezeu răsplata pentru lanțurile și închisoarea lor"[31].

Ce s-a mai petrecut în istoria mișcării bogomililor va fi menționat numai din când în când în paginile acestui volum. Trebuie însă să notăm aici că din așezările lor de baștină, probabil din Macedonia, mișcarea s-a răspândit în multe zone ale Imperiului Bizantin, s-a bucurat de un renume spectaculos, deși scurt timp, la Constantinopol, la sfârșitul secolului al XI-lea, a supraviețuit în Bulgaria (împreună cu secta paulicienilor, mult diferită de ea) până la sfârșitul Evului Mediu, s-a răspândit spre vest, în Serbia și Bosnia, și,

în a doua jumătate a secolului al XII-lea, a exercitat o puternică influență asupra patarenilor și catharilor (sau albigensi) din Italia și sudul Franței.

Succesul de care s-a bucurat bogomilismul în Bulgaria medievală ne arată că impactul culturii și instituțiilor bizantine asupra unei țări care intrase pe orbita Imperiului putea, în anumite împrejurări, să fie oprit și respins cu însești armele pe care le-au folosit bizantinii pentru a-și extinde hegemonia. Trei exemple ne ajută să ilustrăm această afirmație. În primul rând, cei mai eficienți purtători ai influenței bizantine într-o țară de curând convertită la creștinism erau reprezentanții clerului, cel grec și cel local, în care se putea avea în general încredere pentru a insufla turmelor lor de credincioși lealitate față de biserica mamă din Constantinopol. Clerul bulgar nu constituia o excepție. Conducătorul lui, patriarhul bulgar, era teoretic autonom, dar chiar și el datora o anumită supunere scaunului episcopal din Constantinopol, iar unii dintre episcopii lui erau probabil cetățeni bizantini. Cosmas, care nu poate fi suspectat de atitudine anticlericală, zugrăvește un tablou întunecat al clerului din țara sa. Se pare că unii episcopi deveniseră mari proprietari de pământ și pierduseră acel strâns contact cu credincioșii lor, contact care constituie tăria unor oameni ca Sfântul Clement din Ohrida. Preoții parohi, cum am văzut, erau acuzați de bogomili de trândăvie, beție și deturnare de fonduri, iar Cosmas, care făcuse probabil parte dintre ei, a admis că aceste acuzații erau adevărate. El merge într-adevăr atât de departe încât pune pe seama clerului întreaga responsabilitate a răspândirii ereziei în Bulgaria — „de unde, scrie el, au apărut lupii ăștia, câinii ăștia răi, aste învățături eretice? Nu din lenea și necunoașterea păstorilor?"[32] Datorită acelorași dovezi, datorită austerității vieții lor, a cunoașterii profunde a Evangheliilor, datorită prozelitismului lor hotărât și curajului în fața persecuțiilor, bogomilii păreau multora dintre compatrioții lor a fi purtătorii adevăratului creștinism.

În al doilea rând, monahismul, care s-a dezvoltat rapid în secolul al XI-lea în Bulgaria, s-a dovedit a fi și el o armă cu două tăișuri în mâinile bizantinilor. Călugării au adus, fără îndoială, o contribuție remarcabilă la viața culturală a țării — în special în capitală și în împrejurimile ei, cu deosebire în zonele de sud și de vest — și au făcut mult pentru creștinarea păgânilor. Tabloul general al monahismului bulgar din acea vreme nu era însă înălțător. Cosmas ne povestește despre călugări care, uitând de jurăminte, nu trăiau în castitate, făceau comerț și afaceri, se încurcau în bârfe fără sfârșit sau, aidoma acelor *girovaghi** din Europa occidentală, rătăceau peste tot cu scuza unui oarecare pelerinaj. Mai mult, mulți dintre ei, acceptând credința

*În italiană, în original – rătăcitori, vagabonzi. (N.tr.)

„maniheană", adică corpul omenesc este rău, iar căsătoria un obstacol în calea mânturirii, erau manevrați de către eretici. Faptul acesta nu putea să nu ducă la contaminarea ortodoxiei cu doctrinele dualiste. Și este semnificativ că tratatul lui Cosmas a fost scris atât împotriva bogomililor, cât și a monahismului din acea vreme. Și așa, o instituție importantă din Bizanț a devenit în mâinile sectanților dualiști o armă folosită cu un oarecare efect împotriva tradiției ortodoxe bizantine.

În al treilea rând, bogomilii și-au folosit convingerile religioase și faima lor de sfinți pentru a discredita tradiția bizantină în domeniul sensibil al teoriei politice. Locul central în această teorie îl ocupa ideea că monarhul conduce din voia lui Dumnezeu. Supremul exemplu al unui astfel de monarh era împăratul, viceregentul lui Dumnezeu pe pământ. Bizantinii erau însă gata să admită că o parte din legea divină cădea și în sarcina acelor suverani din Europa de Răsărit ale căror regate se aflau în Lumea Bizantină și despre care se presupunea că domnesc în respectivele lor țări ca reprezentanți ai împăratului de la Constantinopol. Această teorie a originii divine a puterii regale era privită în Bizanț drept un lucru folositor, care amintea conducătorilor din țările satelite îndatoririle lor religioase și politice față de Imperiu. Bulgarii fuseseră de multă vreme obișnuiți să-i considere în acest fel pe monarhii lor. Deja Omurtag se intitulase, în inscripția sa, „conducător prin voia lui Dumnezeu". După ce Bulgaria s-a convertit la creștinism, bizantinii aminteau din când în când conducătorilor ei că dețineau puterea prin decret divin. Astfel, patriarhul Theophylact, în scrisoarea sa către țarul Petăr în care vorbea despre bogomilism, a afirmat că regatul lui era „guvernat de Dumnezeu"[33]. Asocierea dintre creștinismul ortodox și teoria monarhiei divine a fost condamnată de bogomili cu o deosebită violență. Atacând credința că instituțiile făcute de om trebuie să fie sanctificate de un garant divin, ei ajungeau „să-i privească ca pe niște netrebnici în ochii lui Dumnezeu pe cei care îl slujesc pe țar". Față de această dublă respingere făcută de bogomili, a autorității spirituale și a celei temporale, Cosmas s-a simțit obligat să le amintească învățătura tradițională a Bisericii cu privire la puterea pământească: „țarul și *boiarii*, scria el, sunt numiți de Dumnezeu"[34].

Avem puține informații despre relațiile politice dintre Imperiu și Bulgaria în timpul domniei lui Petăr, cu excepția ultimilor ani ai acestuia. Spre sfârșitul secolului al X-lea și până în 1018, Bulgaria privea din nou departe, spre orizontul din nordul Bizanțului. Relațiile dintre cei doi erau atunci, ca în zilele lui Simeon, dominate de război. Aceste războaie, consemnate pe larg în sursele medievale, au fost frecvent descrise de istoricii moderni. Pentru acest motiv, și pentru că ei nu aduc dovezi mai

multe despre efectul pe care l-a provocat întâlnirea dintre Bizanț și Bulgaria în toate domeniile, cu excepția celui militar, o scurtă dare de seamă va fi suficientă. Acestea au culminat cu un remarcabil efort militar, denumit în mod potrivit „epica bizantină", și care, în aproximativ cincizeci de ani, a dus la recucerirea de către Bizanț a nordului Balcanilor.

În 965, curând după moartea soției sale de neam bizantin, țarul Petăr, presat probabil de partidul belicos al Vechii Bulgarii, a trimis o misiune la Constantinopol ca să ceară următoarea plată a „tributului" datorat lui prin tratatul din 927. Împeriul tocmai intrase în perioada celor mai mari succese militare din istoria lui. Noul împărat, Nikephoros Phocas, care luase de curând de la arabi Creta, Cipru și Cilicia și era pe cale să încheie recucerirea Antiohiei, nu avea dispoziția sufletească să-și uite convingerea că Imperiul era superior tuturor națiunilor de pe pământ. Trimișii bulgari au fost alungați cu un mesaj în care țarul lor era descris ca „un prinț acoperit cu piele groasă ca tovalul", care, în loc să ceară tribut, ar fi trebuit să-l recunoască pe împărat ca fiind domnul și stăpânul său. Nikephoros și-a dus apoi trupele la frontiera bulgară. Fără tragere de inimă, totuși, la ideea de a năvăli într-o țară în care armatele înaintașilor săi au avut atât de des necazuri în interiorul munților, mai ales acum, când armatele sale erau încă angajate în Asia, a recurs la metodele tradiționale ale diplomației bizantine. A trimis o solie în Rusia cu o uriașă sumă de bani și cu instrucțiuni de a-l corupe pe conducătorul ei, pe Sviatoslav, ca să atace Bulgaria din spate. Prințul Kievului nu aștepta decât asta. În anul 967, în fruntea unei armate numeroase, a trecut Dunărea — fără ajutorul bizantinilor, deoarece Rusia avea o flotă excelentă — și a ocupat Dobrogea. Armată bulgară, zdrobită, s-a retras în Silistra.

Curând însă, împăratul și-a dat seama că lovitura sa diplomatică nu a avut efectul dorit. Kalokiros, ambasadorul său, s-a dovedit a fi un trădător și, cu acordul lui Sviatoslav fără îndoială, a dovedit că nutrește ambiții imperiale. În privința prințului din Kiev, comportamentul lui a arătat că el nu avea intenția să joace rolul de mercenar al împăratului. În calitatea sa de comandant militar, el era egalul lui Nikephoros. Ambițiile lui erau acum, în mod alarmant, centrate pe Balcani. Trambulina pentru înaintarea lui spre sud a fost Micul Preslav, lângă Delta Dunării. Potrivit unei surse rusești din Evul Mediu, el avea intenția să facă din acest oraș capitala regatului său, deoarece „aici, se spune că ar fi declarat el, se întâlnesc toate lucrurile bune — aurul, mătăsurile de preț, vinul și fructele din Bizanț, argintul și caii din Boemia și Ungaria, blănurile, ceara, mierea și sclavii din Rusia"[35].

Interesul conducătorului rus față de binefacerile comerțului din regiunea Dunării de Jos ne sugerează că el privea acum Balcanii ca fiind ceva mai mult decât o aventură militară trecătoare. Curând, ochii săi aveau să fie

atrași de Constantinopol. Împăratul Nikephoros, conștient că diplomația sa făcuse să apară un monstru pe care nu-l va mai putea controla multă vreme, a încheiat imediat pace cu bulgarii. Din fericire pentru ambele părți, Sviatoslav a fost chemat urgent acasă în iarna 968–969, informat fiind că pecenegii asediază Kievul. Nu putem să nu ne gândim că acești nomazi ai stepelor au fost chemați de bulgari sau de bizantini. În vara următoare, după ce îi învinsese pe pecenegi, Sviatoslav se afla din nou în Bulgaria. Ambițiile sale erau acum clar fixate pe teritoriul bizantin. Mergând către sud, a cucerit Preslav, capitala bulgară, și s-a îndreptat spre Philippopolis. La sfârșitul anului 969, întregul ținut din estul Bulgariei se afla în mâinile rușilor, iar Sviatoslav, în fruntea unei mari armate de vikingi și de slavi și aliat cu pecenegii și maghiarii, plănuia să coboare spre Constantinopol. Noul împărat, Ioan Tzimiskes, a încercat să negocieze. Ca răspuns, Sviatoslav i-a cerut o uriașă răscumpărare pentru prizonierii bizantini și pentru teritoriile pe care le deținea, încheindu-și mesajul provocator cu aceste cuvinte: „Dacă romanii nu vor să plătească, să plece din Europa, care nu trebuie să le aparțină de drept, și să se retragă în Asia. Altfel, pace nu va fi între romani și ruși"[36]. Din vremea lui Simeon nu mai îndrăznise un conducător barbar să se adreseze unui împărat al Bizanțului cu asemenea vorbe injurioase.

Guvernul imperial nu mai era dornic, așa cum fusese în vremea lui Roman I, să continue o politică de defensivă în Tracia și să se bizuie pe zidurile de neînvins ale Constantinopolului. Din fericire pentru bizantini, Ioan Tzimiskes era un conducător militar tot atât de mare ca și predecesorul său. În primăvara anului 971, el și-a încheiat pregătirile pentru o campanie care să-i scoată pe ruși din Balcani. Planul lui strategic, deși convențional, se baza pe elemente de viteză și de surpriză. Armata terestră, condusă de o cavalerie în armură și susținută de o artilerie de asediu perfecționată, avea să meargă de la Adrianopole prin Tracia și să forțeze trecătorile din Munții Balcani înainte ca rușii să aibă timp să le întărească. În același timp, o flotă de mai bine de trei sute de corăbii, unele dintre ele înarmate cu „focul grecesc", avea să urce la gurile Dunării ca să le taie retragerea. Această mișcare în clește a fost o reușită extraordinară. Armata a trecut printr-un defileu nepăzit din Balcani și a coborât în câmpie, unde a înconjurat Preslav. În aprilie, capitala bulgară, apărată cu furie de ruși, a fost asaltată de forțele imperiale. De la Preslav, Tzimiskes s-a îndreptat spre nord, spre Silistra de pe Dunăre, unde Sviatoslav se fortificase în tranșee. În apropierea cetății, s-a dat o grea bătălie în care rușii, luptând fără cai, au fost puși pe fugă de cavaleria grea bizantină. Asediul Silistriei a durat trei luni. În cele din urmă, rușii, epuizați de foame și de lupta disperată, conștienți că retragerea lor era imposibilă din pricina corăbiilor bizantine aruncătoare de foc, care păzeau

orice trecere de pe Dunăre și care, cum afirma un scriitor bizantin din acea vreme, erau capabile să transforme pietrele în cenușă, au cerut pace. Sviatoslav a părăsit Bulgaria și s-a angajat solemn ca niciodată să nu mai atace Imperiul sau posesiunile acestuia din Crimeea. A cerut, în schimb, hrană pentru oamenii săi înfometați, liberă trecere prin blocada navală bizantină și promisiunea că împăratul îi va convinge pe aliații lui pecenegi să nu-l atace pe drumul de întoarcere spre Kiev. Tzimiskes a acceptat acești termeni și a confirmat privilegiile comerciale de care beneficiaseră negustorii ruși la Constantinopol. După o scurtă întâlnire pe țărmul Dunării, cei doi monarhi s-au despărțit, îndreptându-se fiecare către casă. Sviatoslav a fost prins într-o ambuscadă lângă cataractele Niprului de către pecenegi, care refuzaseră cererea împăratului de a-i lăsa pe ruși să treacă, și omorât (972). Intrarea lui Tzimiskes în Constantinopol a urmat modelul tradițional al întoarcerii unui împărat dintr-o campanie victorioasă dusă împotriva barbarilor, și a fost inspirată de simbolismul religios și politic atât de apreciat de bizantini cu ocazia marilor evenimente. La porțile orașului, a fost întâmpinat de cei mai înalți demnitari ai Bisericii și ai Imperiului, care au cântat imnuri de laudă în cinstea lui, oferindu-i o coroană și un sceptru făcute din aur și pietre prețioase. Pe un car triumfal împodobit, tras de patru cai albi și condus de obicei de împărat, era așezată de data aceasta o icoană a Maicii Domnului adusă din Bulgaria, iar la picioarele ei veșmintele de purpură și diademele țarilor bulgari. În timp ce procesiunea intra în cetate, în urma carului triumfal călărea împăratul, în splendoarea demnității sale pe un cal de luptă alb, urmat de țarul Bulgariei, Boris al II-lea, pe care Tzimiskes îl prinsese la Preslav. În biserica Sfânta Sofia, împăratul a așezat splendida coroană a Bulgariei pe marele altar, ca o dovadă de mulțumire și prim trofeu al războiului. Apoi, în fața mulțimii adunate în forumul principal, l-a poftit pe țarul bulgar să-și lepede însemnele suveranității și i-a acordat titlul bizantin folosit la curte de *magister*. Într-un singur an (971), Ioan Tzimiskes a făcut o ispravă militară neegalată în analele medievale ale Balcanilor. El a înlăturat amenințarea rusească care pusese în pericol supraviețuirea Imperiului în Europa, a refăcut frontiera din nord de pe Dunăre și a recucerit teritoriul pe care bulgarii lui Asparuh îl luaseră de la Bizanț cu trei secole în urmă.

În timpul acestui război greu, bulgarii au asistat fără speranță la lupta dintre cele două mari puteri militare din Europa de Răsărit pentru teritoriul țării lor. Știm puține lucruri despre măsurile luate de Ioan Tzimiskes în 971 pentru a incorpora Bulgaria în structura administrativă a Imperiului. Se pare că nu s-a instaurat o ocupație militară totală și că bizantinii s-au limitat să întărească și să creeze garnizoane în principalele orașe din estul Bulgariei.

În vest, în dealurile și văile izolate ale Macedoniei, unde nici rușii, nici bizantinii nu puseseră piciorul în timpul luptelor, conducerea imperială era în mare măsură formală, iar tradițiile politice ale defunctului stat bulgar încă mai vieţuiau acolo. Aici, cei patru fii ai guvernatorului provinciei Macedonia au ridicat stindardul revoltei după moartea lui Tzimiskes, din 976. Samuel, cel mai tânăr, profitând de războaiele civile din Bizanț care au urmat după moartea lui Tzimiskes, a înființat treptat un regat a cărui capitală a fost la început pe o insulă de pe lacul Prespa, iar mai târziu în Ohrida, și care, la sfârșitul secolului, cuprindea cea mai mare parte din fostele teritorii bulgare dintre Marea Neagră și cea Adriatică, la care se adăugau Serbia, până la cursul inferior al Savei, Albania, sudul Macedoniei, Tesalia și Epirul. Originea regatului lui Samuel a provocat o îndelungată dezbatere, care uneori a devenit confuză din pricina unor argumente anacronice.

Orice rol am acorda elementelor locale „macedonene" în această realizare, nu e nici o îndoială că Samuel s-a identificat în mod intenționat cu tradițiile militare și religioase ale imperiului lui Simeon și al lui Petăr. Continuitatea era deosebit de evidentă când Samuel, în ultimii ani ai secolului al X-lea, s-a proclamat țar și a refăcut patriarhatul bulgar, abolit de Ioan Tzimiskes. Deși nu există nici o dovadă că el s-a considerat mai mult decât împărat al bulgarilor, gestul său a fost privit de Bizanț drept un act de rebeliune. Un scriitor bizantin din acea vreme se referă la el ca la „tiranul bulgar"[37], înțelegând prin aceasta că el era la fel cu mult prea rebelul Simeon.

Abia după o bucată de vreme a fost în stare guvernul bizantin, preocupat să suprime o serie de revolte ale unor generali scizioniști și, cu intermitențe, de războiul cu arabii din Asia, să acorde întreaga atenție agresiunii bulgare, înainte ca toate înfăptuirile din Balcani ale lui Ioan Tzimiskes să se prăbușească. Primejdia, este adevărat, nu părea atât de imediată ca în vremea lui Simeon, deoarece acesta, din fortărețele lui din nord-estul Balcanilor, și-a îndreptat mereu armatele prin Tracia împotriva Constantinopolului; centrul regatului lui Simeon era departe de capitala bizantină, iar linia sa firească de expansiune ducea către est, spre Marea Egee, spre vest, către Adriatica, iar spre sud, către Grecia. Cuceririle lui Samuel în aceste zone erau însă alarmant de ușoare. În ultimii ani ai secolului, el a mărșăluit fără să întâmpine rezistență de-a lungul râului Tempe și în Tesalia, Beoția și Atica spre istmul Corint, pe care l-a trecut ca să intre în Peloponeș. Este adevărat, o armată bizantină l-a bătut lângă Termopile (977), dar, în același an, bulgarii au cucerit Dyrrachium. Ocuparea acestei fortărețe și înaintarea lor spre coasta dalmată amenințau poziția strategică a Bizanțului în Adriatică. Pe țărmul de nord al Mării Negre, Samuel a avut mai puțin succes, deși încercările lui repetate de a cuceri Salonicul erau suficient de îngrijorătoare.

Prima mare contraofensivă a Bizanțului a avut loc în 986 și s-a terminat cu un dezastru. Împăratul Vasile al II-lea a mers cu o armată numeroasă pe drumul roman, trecând prin Adrianopole și Philippopolis, și a ajuns la zidurile cetății Serdica. Asediul cetății nu a fost însă încununat de succes și, în vreme ce armatele sale se retrăgeau, bulgarii au năvălit din munți și la „Porțile lui Traian", în trecătoarea Succi, au obținut o victorie totală. Ce mai rămăsese din armata bizantină, care își pierduse cavaleria și întreg echipamentul portabil, a fost urmărită de Samuel până la hotarele Imperiului.

Abia pe la sfârșitul secolului a fost în stare Vasile al II-lea să-și concentreze întreaga energie și toate resursele militare asupra a ceea ce ajunsese să considere datoria principală a domniei lui — cucerirea totală a Bulgariei. Pentru această sarcină, el și-a folosit toate puterile minții și ale caracterului, alimentate de încercările politice și militare din tinerețe și acea atenție meticuloasă față de amănunt care îi câștigase un loc printre cei mai mari generali din istoria Bizanțului. Strategia sa avea ca scop cucerirea sistematică a două regiuni pe care Imperiul trebuia să le controleze ca să poată domina partea de nord a Peninsulei Balcanice — câmpia dintre Munții Balcani și Dunăre și înălțimile din Macedonia. Era ajutat în aceasta de trupe admirabil echipate și disciplinate și de comandanți pe deplin conștienți de primejdiile pe care trecătorile perfide din munți le puneau în fața unei armate care se îndrepta spre nord, venind din Tracia sau de pe coasta Mării Egee. Cucerirea de către Vasile a nordului Bulgariei s-a încheiat între anii 1000 și 1004, prin ocuparea, în urma unor campanii cu grijă plănuite, a orașelor Vidin, Pliska, Marele Preslav și Micul Preslav. Bătălia crucială pentru Macedonia s-a dat la 29 iulie 1014, în trecătoarea Kleidion, care domină câmpia străbătută de Strumița. Armata lui Samuel, care blocase trecătoarea, a fost surprinsă din spate de trupele bizantine pe care împăratul le trimisese peste Munții Belașița, din sudul acesteia. Deși Samuel a scăpat, cea mai mare parte a armatei sale a fost măcelărită. Sălbăticia represaliilor lui Vasile al II-lea a făcut ca această bătălie să fie una din cele mai memorabile din istoria Balcanilor. El le-a scos ochii tuturor prizonierilor bulgari — se spune că erau în număr de paisprezece mii — cu excepția unuia la fiecare sută de prizionieri, căruia i se lăsa un ochi pentru a-și călăuzi tovarășii înapoi, la țarul bulgar. La vederea înfiorătoarei procesiuni, Samuel a căzut la pământ, pradă unui atac. Două zile mai târziu, la 6 octombrie 1014, era mort.

Sfârșitul statului bulgar se zărea acum la orizont. În zadar au încercat cei doi urmași efemeri ai lui Samuel să ofere supunere împăratului. Acesta a urmat metodic cucerirea Macedoniei.

În 1018, la porțile cetății Ohrida, a primit supunerea familiei defunctului țar. După un ultim tur al teritoriului cucerit, sarcina lui fiind încheiată,

„omorâtorul de bulgari" (cum avea să fie cunoscut de atunci supușilor săi) a făcut o vizită la Atena, unde, înainte de cel mai solemn triumf care îl aștepta la Constantinopol, a adus mulțumire Maicii Domnului din Atena, în biserica ei, Parthenon.

Statul întemeiat de Asparuh și bulgarii săi în Balcani în urmă cu trei secole și care, în mai multe ocazii, sub Krum, sub Simeon sau Samuel, a provocat Bizanțul pentru hegemonia politică în Peninsulă, nu mai exista. Biserica lui autonomă nu mai exista nici ea, iar teritoriile lui erau încorporate în structura administrativă a provinciilor Imperiului. Mai departe, spre nord-vest, sârbii, croații și triburile slave de la Marea Adriatică recunoșteau acum, sub conducerea prinților lor autohtoni, stăpânirea împăratului. Lealitatea cetăților dalmatine față de Imperiu părea asigurată. Astfel, pentru prima dată de la năvălirile barbare de la sfârșitul secolului al VI-lea, întreaga Peninsulă Balcanică se afla în posesia necontroversată a Bizanțului sau era supusă acestuia.

CAPITOLUL 5

BIZANŢUL ŞI EUROPA CENTRALĂ ŞI DE RĂSĂRIT

Frontiera de nord din Europa a Imperiului Bizantin, așa cum fusese ea stabilită în 1019 prin cuceririle lui Vasile al II-lea, urma Dunărea până la confluența ei cu Drava și continua apoi, paralel cu aceasta din urmă, pe cursul ei inferior și mijlociu.

La nord de această linie, de la arcul Carpaților Meridionali și până la lacul Balaton, se afla teritoriul pe care bizantinii nu au reușit niciodată să-l anexeze, dar care, cel puțin la începutul Evului Mediu, era privit ca un teritoriu care avea să intre în sfera lor de influență. În termeni moderni, acesta cuprindea provincia Transilvania din România, regiunea Voivodina din Iugoslavia și cea mai mare parte a Ungariei. Mai spre nord, dincolo de cotul pe care îl face Dunărea de Mijloc în Slovacia și Moravia, se afla un teritoriu față de care conducătorii bizantini arătau un viu interes și unde reușiseră să impună pentru un timp influența culturală a Imperiului. Rațiunea acestui interes era în parte ideologică, în parte politică. Conducătorii Bizanțului, care se considerau urmași ai cezarilor romani, nu uitaseră că aceștia din urmă stăpâniseră odată Panonia și vechea Dacie și că, în secolul al II-lea al erei noastre, legiunile romane intraseră în Slovacia și înaintaseră spre nord până la poalele Carpaților. Politica transdanubiană a Bizanțului era însă influențată și de niște considerații mai urgente și mai practice. Încă din secolul al III-lea și până la refacerea Imperiului, în secolul al IX-lea, ținuturile de dincolo de Dunăre fuseseră un cazan clocotind de triburi ostile care apăsau pe acel *limes* imperial. În schimb, goții, hunii și slavii îl treceau ca să prade în Balcani. A studia aceste popoare, a le opri atacurile folosind diplomația și a le îmblânzi instinctele aducându-le în sfera de influență a civilizației sale constituia pentru Imperiu nu atât o problemă de ambiție imperialistă, cât una simplă, de supraviețuire. Mai mult, Peninsula Balcanică fusese legată din timpuri imemoriale de ținuturile de dincolo de Dunăre prin comerț, iar drumurile de invazie care duceau din

Europa Centrală și cea de Nord la Bosfor, la Marea Egee și la Marea Adriatică erau și artere comerciale. În aceste condiții, nu este de mirare că găsim dovezi ale unui contact foarte strâns între Europa Centrală și Bizanț, cel puțin începând cu secolul al V-lea. Istoria acestor contacte a avut trei faze.

Prima, care se întinde pe o perioadă cuprinsă între anii 500 și 650, a fost pusă în umbră de problema pusă în fața Imperiului de așezarea avarilor în Panonia. A doua, care s-a desfășurat de-a lungul ultimelor patru decenii ale secolului al IX-lea, a fost marcată de misiunea lui Constantin și Metodiu în Moravia. A treia și ultima fază s-a întins, aproximativ, din 900 până în 1200, iar principalul ei subiect sunt relațiile dintre Bizanț și maghiari.

Cunoaștem puține lucruri despre prima din aceste faze. Este clar însă că sosirea avarilor în Panonia, în 567–568, a dus la un contact mai strâns între Bizanț și Europa Centrală. Încercând să respingă atacurile avarilor în Balcani, devenite deosebit de periculoase după căderea cetății Sirmium în 582, încercând să-i potolească și să-i civilizeze precum și să țină deschise drumurile comerciale care duceau la câmpia din Europa Centrală, guvernul bizantin a trimis în repetate rânduri solii în Panonia. Acestea erau uneori însoțite de arhitecți și meșteșugari și, probabil, și de misionari creștini. Descoperirile arheologice recente din Ungaria arată că, în secolul al VII-lea, exista un comerț foarte prosper între Imperiu și avari, că monezile imperiale erau folosite în mod obișnuit acolo și că meșteșugarii bizantini, lucrând în teritoriul acestora, își adaptau tehnicile la gusturile patronilor lor avari. Negustorii și meșteșugarii bizantini erau, fără îndoială, atrași de Panonia din pricina cantităților de aur care circulau acolo și pe care Imperiul le plătise lui Atila ca tribut. Efortul diplomatic al Bizanțului din această zonă a avut un oarecare succes. Rețeaua de alianțe stabilită de Heracliu cu regatul onogurilor al lui Kovrat, cu croații, cu sârbii și probabil și cu Samo erau realizări notabile care au contribuit la înfrângerea avarilor în fața Constantinopolului, în 626. Imperiul nu era însă în stare să-și mențină influența în Panonia, să-i creștineze pe avari și nici să-și apere frontierele din nord de hoardele avaro-slave care le încălcau. Vreme de două secole, de la 650 până la 850, Europa Centrală s-a aflat în afara orbitei Bizanțului.

Abia în a doua jumătate a secolului al IX-lea a putut obține politica externă a Imperiului cel mai mare succes al său în Europa Centrală. Începutul acestei operațiuni a fost modest și lipsit de spectaculozitate, rezultatele lui pe termen lung au fost însă de mare importanță pentru viitorul relațiilor dintre Bizanț și popoarele din Europa de Răsărit. În 822,

auzim pentru prima dată de existența unui stat slav denumit Moravia, situat la nord de Dunărea Mijlocie. Întemeietorul acestuia, prințul Moimir, și-a extins nucleul primar de pe cursul mijlociu și inferior al Moravei spre sud, la teritoriul situat între Dije și Dunăre, și spre est, intrând în vestul Slovaciei de astăzi. Formal supus Imperiului Franc, el i-a acceptat pe misionarii germani trimiși să-i evanghelizeze țara. Cei doi urmași ai săi, Rastislav (846–869) și Svatopluk (870– 894), au făurit treptat un regat care se întindea din sudul Poloniei și de pe cursul superior al Oderului până la Dunăre (iar pentru o vreme chiar până la Drava) și din Boemia până în estul Slovaciei, cunoscut de bizantini sub numele de „Marea Moravie".

Stăpânirea francă și influența tot mai mare a misionarilor veniți din Salzburg și Passau au întâmpinat rezistență în tânărul stat morav. La mijlocul secolului al IX-lea, Rastislav, al cărui regat se întindea în est până la frontiera de pe Tisa a Bulgariei, era în stare ca din fortărețele sale din munți să sfideze hegemonia francă. Cererea lui de independență a provocat o reacție rapidă din partea francilor. Și ca să înfrâneze în parte insubordonarea lui Rastislav, Ludovic cel Pios a încheiat la începutul anului 860 o alianță cu Boris al Bulgariei, menționată într-un capitol precedent. Prințul morav, confruntat cu pericolul unei încercuiri militare, a reacționat cu tot atâta promptitudine. În 862, el a trimis o misiune la Constantinopol. Este foarte probabil ca trimișii săi să fi fost instruiți să caute o alianță politică cu Imperiul. Guvernul lui Mihail al III-lea, care, așa cum am văzut, se simțea și el amenințat de acest *rapprochement** dintre Bulgaria și franci, a răspuns ofertei lui Rastislav, încheind un tratat cu Moravia. Acest tratat, care prindea Bulgaria ca într-un clește, a stimulat, peste doi ani, guvernul bizantin să-l silească pe Boris, printr-o demonstrație de forță, să renunțe la alianța cu francii și să accepte creștinismul de la Constantinopol.

Aceste negocieri politice dintre Bizanț și Moravia nu sunt menționate în mod explicit în documentele vremii. Însă alinierea internațională de forțe din acea perioadă, ca și evenimentele care au decurs ne fac să avem virtual certitudinea că aceste negocieri s-au încheiat cu o alianță formală între cele două puteri. Unii scriitori din Evul Mediu erau interesați de un alt aspect al misiunii trimise de Rastislav în Bizanț, aspect care s-a dovedit a avea într-adevăr o însemnătate mai de durată decât cel politic. Rastislav i-a cerut împăratului să trimită moravilor un misionar creștin care să cunoască limba slavă. Este limpede că, acționând astfel, el avea conștiința că preoții germani activau în Moravia ca agenți ai imperialismului franc, în vreme ce un cler

* În franceză, în original – apropiere, (N. tr.)

vorbitor de slavă, ascultând de Constantinopol, l-ar fi ajuta să sporească autonomia culturală a țării sale.

Alegerea împăratului privind ambasadorii care aveau să conducă misiunea bizantină în Moravia s-a oprit la doi frați din Salonic, Constantin și Metodiu. Auzise câte ceva despre evoluția primului, despre distincția sa intelectuală, legăturile lui personale cu savanții de frunte din Bizanțul acelor vremuri și de rolul pe care l-a avut Universitatea din Constantinopol în educarea lui ca misionar și diplomat. Cei doi frați veneau dintr-o familie cu tradiție în serviciul public. Tatăl lor lucrase în echipa strategului themei Salonic, Metodiu, cel mai în vârstă, avusese un post înalt în administrație, poate cel de guvernator, într-una din provinciile slave ale Imperiului. Atât el, cât și fratele lui făceau parte, prin naștere și educație, din „establishment-ul bizantin", în vreme ce cunoștințele lor îi așezau pe locul de frunte al tradiției de erudiție și literatură pe atunci activ susținută de cercurile guvernamentale din Constantinopol. Amândoi intraseră în rândurile clerului, Constantin fusese hirotonisit diacon, iar Metodiu devenise călugăr în marele așezământ monahal de pe Muntele Olimp din Asia Mică. Capacitatea și experiența lor erau apreciate în cel mai înalt grad la Constantinopol. În 860, de pildă, împăratul Mihail al III-lea și patriarhul Photios le-au încredințat o importantă misiune politică și religioasă în regatul kazarilor din nordul Caucazului. Când au fost aleși să conducă misiunea din Moravia, Metodiu era starețul unei mănăstiri de la Muntele Olimp, iar Constantin preda filozofia la Școala patriarhală de pe lângă Biserica Sfinților Apostoli din Constantinopol.

Din punct de vedere lingvistic, atât Constantin, cât și Metodiu erau admirabil înzestrați pentru a conduce o solie care avea printre scopurile ei pe acela de a predica moravilor creștinismul în limba slavă. Salonic, orașul lor de baștină, era în secolul al IX-lea un oraș bilingv.

Prezența a numeroși slavi care trăiau acolo și contactul strâns dintre locuitorii lui și comunitățile de slavi din ținuturile rurale învecinate explică cunoașterea profundă a limbii acestora, pe care și-o însușiseră încă din copilărie. Biograful lui Metodiu din secolul al IX–lea ne spune că împăratul, stăruind ca cei doi frați să fie trimișii săi în Moravia, a adus argumentul următor: „amândoi v-ați născut în Salonic, iar toți cei din Salonic vorbesc o slavă curată"[1].

Succesul misiunii din Moravia a depins nu numai de capacitatea membrilor ei de a predica creștinismul direct în limba localnicilor. Era tot atât de necesar a le da moravilor traduceri în limba slavă ale Scripturilor și ale liturghiei creștine. Această problemă frământase o vreme mintea atât a misionarilor franci, cât și a celor bizantini care activau printre slavi. În prima jumătate a secolului al IX–lea, francii traduseseră pentru convertiții lor din

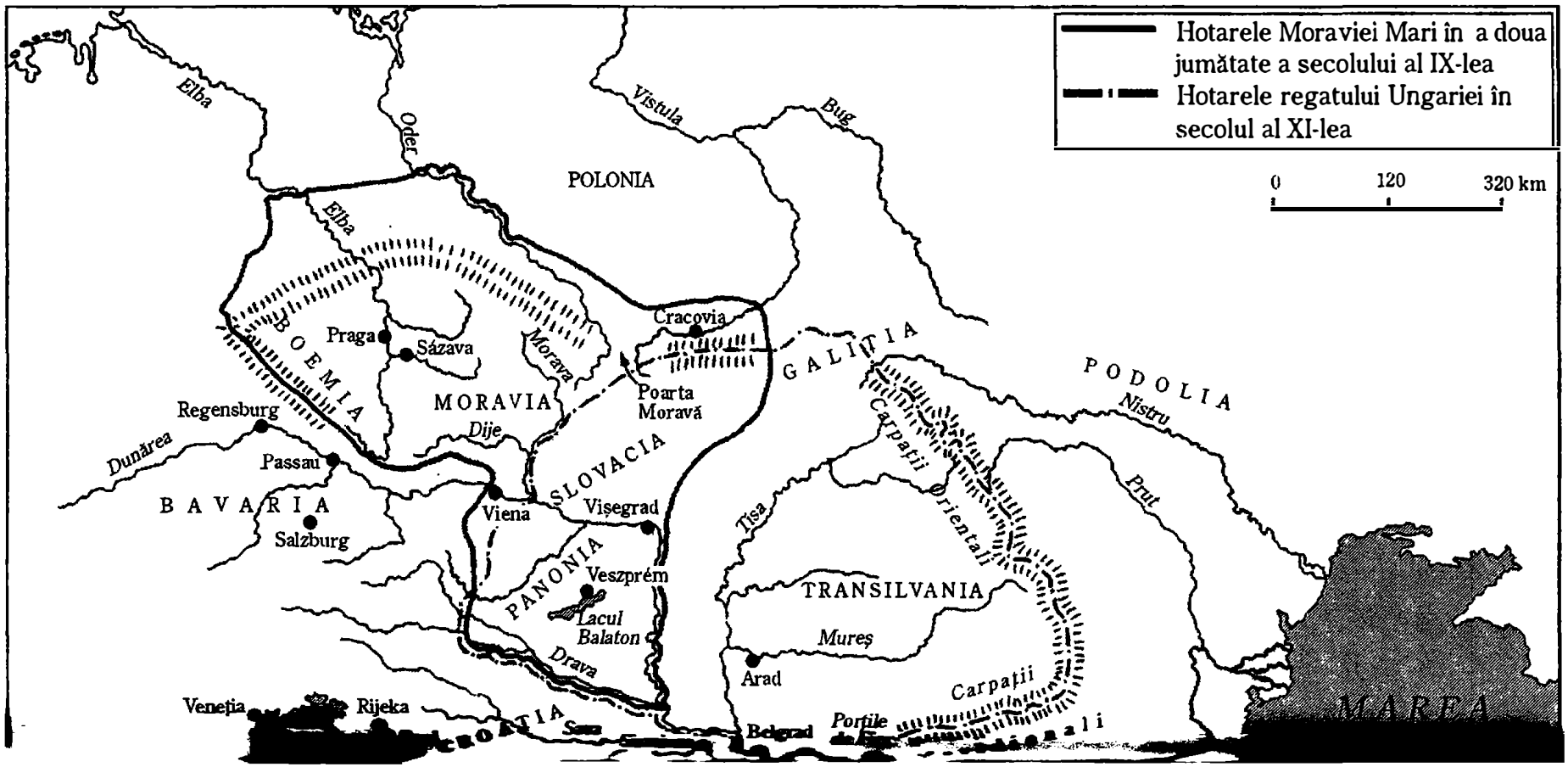
Hotarele Moraviei Mari în a doua jumătate a secolului al IX-lea
Hotarele regatului Ungariei în secolul al XI-lea
0
120
320 km
Elba
Oder
Vistula
Bug
POLONIA
Elba
Praga
Sázava
Morava
BOEMIA
MORAVIA
Cracovia
GALIȚIA
PODOLIA
Poarta Moravă
Regensburg
Dije
Carpații Orientali
Nistru
Dunărea
Passau
SLOVACIA
Tisa
Prut
BAVARIA
Viena
Vișegrad
Salzburg
PANONIA
Veszprém
TRANSILVANIA
Lacul Balaton
Mureș
Drava
Arad
Carpații Meridionali
Veneția
Rijeka
CROATIA
Sava
Belgrad
Porțile
MAREA

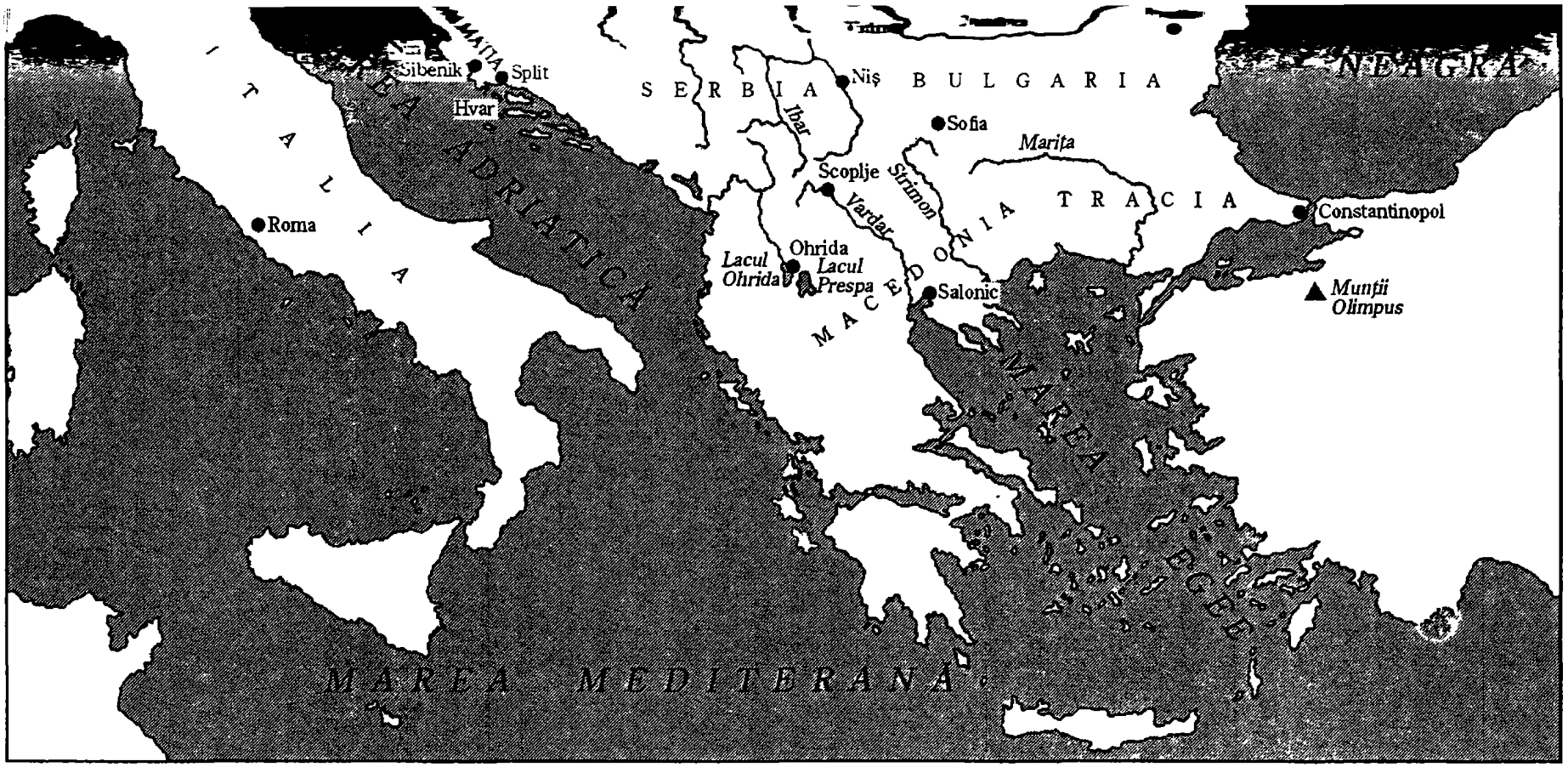

Harta 5. Europa de Răsărit și Europa Centrală la începutul Evului Mediu

Moravia câteva texte creștine din latină în slavonă, transcriindu-le cu caractere latine. Printre ele se aflau formulele de botez și de spovedanie, Crezul, Tatăl Nostru. Se pare că bizantinii au făcut eforturi similare în timpul activității lor de misionarism printre supușii slavi ai Imperiului, transcriind termeni religioși slavoni (ba chiar texte întregi) cu ajutorul alfabetului grec, așteptând fără îndoială ziua când acești străini care se așezaseră pe teritoriul lor vor fi destul de elenizați ca să înțeleagă Scripturile și liturghia în grecește. Dincolo de hotarele Imperiului, problema era însă mai complicată. În afara faptului că o serie de sunete din limba slavă nu puteau fi redate adecvat cu ajutorul alfabetului grec, noile națiuni slave care apăreau în secolul al IX-lea dincolo de frontiera de nord a Imperiului aveau un grad de conștiință de sine politică și culturală care îi făceau pe conducătorii lor să dorească să aibă traduceri corecte ale liturghiei și Scripturilor în propria lor limbă. Cel puțin, aceasta pare a fi fost dorința exprimată de Rastislav al Moraviei. Iar împlinirea acestei dorințe presupunea existența unui alfabet slav.

Pentru o bucată de vreme, autoritățile bizantine par a fi fost conștiente de această nevoie. Mihail al III-lea a recunoscut în fața lui Constantin, în 862, că cei doi predecesori ai săi, Theophilos și Mihail al II-lea, au încercat în van să inventeze un alfabet slav[2]. Această sarcină a fost acum asumată și dusă la îndeplinire cu succes de Constantin. Scriitorii medievali spun că inventarea alfabetului a fost rapidă și afirmă că ea a fost făcută pentru nevoile specifice ale misiunii din Moravia și ca un rezultat al apelului lui Constantin la ajutorul divin. Evoluția lui de până atunci arată că el era cu siguranță un lingvist de excepție. Știm și că avea colaboratori și discipoli care l-au ajutat în această sarcină și pare probabil ca atât el, cât și Metodiu, al cărui interes în activitatea de misionarism printre slavi pare să fi apărut mult mai înainte de 862, lucraseră la alcătuirea unui alfabet slav cu câțiva ani înainte de sosirea misiunii lui Rastislav în Constantinopol. Alfabetul inventat de Constantin înainte de a se duce în Moravia era, dat fiind locul său de naștere și mediul în care și-a petrecut copilăria, adaptat la dialectul slav din sudul Macedoniei, din vecinătatea Salonicului. Trebuie să notăm că, în secolul al IX-lea, diferitele limbaje din lumea slavă erau departe de a avea diferențele mari de astăzi. Strânsa lor similitudine de vocabular și de sintaxă dădeau siguranța că limba vorbită a slavilor din Macedonia era pe de-a întregul înțeleasă de cei din Moravia.

Natura alfabetului lui Constantin a provocat mari controverse. Vechile manuscrise slavone care au ajuns până la noi sunt scrise în două scrieri diferite, cea glagolitică și cea chirilică (figurile 42, 43). Pe care din cele două le-a inventat el? Problema filologică, complexă și tehnică, nu poate fi discutată aici în mod adecvat. Trebuie însă să spunem că, după convingerea

aproape unanimă a specialiștilor de astăzi, alfabetul inventat de Constantin era cel glagolitic, iar scrierea așa-numită chirilică, care poartă numele de monah al lui Constantin — Chiril —, este rezultatul unei încercări a discipolilor lui Metodiu, probabil în Bulgaria, de a adapta scrierea uncială grecească din secolul al IX–lea la particularitățile fonetice ale limbii slavone. Dintre cele două scrieri, mai complicată este cea glagolitică. Mulți filologi cred acum că una din sursele acesteia a fost scrierea cu minuscule grecească, deși unele din literele ei au fost considerate a fi adaptări din alfabetul semitic sau poate chiar din cel copt. Dar, văzută ca un tot, scrierea glagolitică este o creație extrem de distinctă și originală. Scrierea chirilică nu este, pe de altă parte, decât o adaptare a alfabetului grec, cu excepția a vreo câteva litere. Relativa ei simplitate și strânsa asemănare cu scrierea grecească, care avea un rang și un prestigiu fără egal în Europa de Răsărit, au investit-o cu o foarte mare importanță istorică. Până în zilele noastre, cărțile bisericești ale slavilor ortodocși — bulgarii, sârbii și rușii — sunt tipărite într-o formă ușor modificată a scrierii chirilice, iar alfabetele moderne ale acestor trei popoare se bazează pe ea. Românii au adoptat și ei în Evul Mediu acest alfabet și cărțile lor liturgice au fost scrise și tipărite cu el până la sfârșitul secolului al XVII-lea. Inventarea scrierii glagolitice, care, cu toate complexitățile ei, a fost bine adaptată la calitățile limbii slave, a fost, fără îndoială, munca unui lingvist de prim ordin și Constantin merită să stea printre cei mai mari filologi ai Europei.

Înainte de a pleca din Constantinopol, el a tradus, folosind noul său alfabet, o selecție de învățături din Evanghelie pentru a fi folosite în liturghie. În Biserica Bizantină, primele versete din capitolul de început al Evangheliei după Sfântul Ioan se citesc la liturghia de Paști: „La început era Cuvântul și Cuvântul era la Dumnezeu, iar Dumnezeu era Cuvântul". Legătura simbolică a acestui verset cu sarcina grea de a-i creștina pe slavi în propria lor limbă putem fi siguri că nu a fost avută în vedere de Constantin, cât și de biograful său din Evul Mediu.

În toamna anului 863, misiunea bizantină a sosit în Moravia și a fost primită cu căldură de către prințul Rastislav. Misiunea avea două sarcini imediate. Prima era religioasă și culturală. Constantin și Metodiu trebuiau să pună bazele Bisericii slave în limba slavonă, traducând textele liturgice și evanghelice esențiale și instruind clerul local. A doua era politică și diplomatică. Ca trimiși ai împăratului Bizanțului, ei trebuiau să ajungă la o înțelegere cu clerul franc, care activase în Moravia mai bine de o jumătate de secol, precum și cu puterile seculare și bisericești care îi sprijineau, adică cu Imperiul Franc, care pretindea autoritatea politică peste teritoriul lui Rastislav, și cu Biserica Romană, care exercita jurisdicția spirituală peste

Moravia. Prima dintre aceste sarcini a fost îndeplinită repede și cu succes. Slujbele liturgice fuseseră multă vreme oficiate în latină, o limbă care era pentru moravi aproape complet nefamiliară. În scurtă vreme, Constantin, după cuvintele biografului său de atunci, a tradus în slavonă, „întreaga slujbă bisericească, utrenia, ceasurile, vecernia, ultima slujbă a zilei și liturghia"[3]. Este aproape sigur că liturghia în slavonă a lui Constantin a fost, cel puțin la început, bazată pe ritualul grec obișnuit și că textul pe care l-a tradus a fost liturghia bizantină a Sfântului Ioan Gură de Aur. Mai târziu, se pare că și liturghia latină a fost tradusă în slavonă pentru ca misiunea lui Chiril și Metodiu să o poată folosi, nu știm însă în ce împrejurări, deoarece istoria ritualului roman-slavon din Europa Centrală este foarte neclară.

Traducerea pericopelor din evanghelii întreprinsă de Constantin a dus la întemeierea unui nou limbaj literar bazat pe dialectul vorbit al slavilor din Macedonia, modulat după greacă și având un pronunțat caracter ecleziastic. El este cunoscut specialiștilor de azi ca slava veche bisericească. De-a lungul timpului, registrul ei gramatical s-a lărgit, iar vocabularul s-a îmbogățit prin traducerile ulterioare din Scripturile creștine, din patristica grecească și din scrierile teologice, precum și din textele de legi bizantine făcute de Constantin, Metodiu și discipolii lor, dar și prin compunerea unor lucrări originale în această limbă. În ceea ce privește acuratețea lingvistică și calitățile literare, prima fază din evoluția slavei vechi bisericești a fost însă cea mai reușită. În special traducerile lui Constantin erau cu totul deosebite prin acuratețea lor științifică și simțul lor poetic. Și pentru că reușise atât de mult în a reda varietatea vocabularului și a sintaxei grecești fără să altereze spiritul slavei, și deoarece diferitele popoare slave încă mai vorbeau la acea vreme o limbă relativ uniformă, slava veche bisericească a devenit a treia limbă internațională din Europa și limba literară comună a acelor popoare din Europa de Răsărit — bulgarii, rușii, sârbii și românii — care primiseră drept de intrare în Lumea Bizantină, Constantin, împreună cu fratele său Metodiu, nu era numai cel mai mare dintre toții misionarii bizantini care au activat printre slavi, ci și întemeietorul unei tradiții culturale, deopotrivă religioasă, literară și intelectuală, în care elementele locale slave și bizantine erau într-o anume măsură amestecate. Această cultură compozită greco-slavă, a cărei natură și al cărei rol vor fi discutate într-un capitol ulterior, va constitui un canal de transmitere a civilizației bizantine către popoarele din Europa de Răsărit a Evului Mediu.

A doua problemă cu care s-a confruntat misiunea bizantină, pusă de prezența în Moravia a unui cler franc activ, care ținea să-și păstreze prerogativele, a fost o problemă mai delicată. Constantin și Metodiu sosiseră ca trimiși ai împăratului lor într-o țară unde Bizanțul nu putea să

aibă pretenții politice sau ecleziastice convingătoare. Este adevărat că ei sosiseră la invitația conducătorului Moraviei, însă acesta, cu toată dorința lui de independență, se afla încă sub o puternică presiune a francilor. Într-adevăr, în 864, anul care a urmat venirii misionarilor bizantini, armatele lui Ludovic cel Pios au năvălit în Moravia, forțându-l în cele din urmă pe Rastislav să se supună. Clerul franc, nu fără motiv, îi privea pe Constantin și Metodiu ca pe cei care încălcaseră limitele domeniului lor de misionarism. Mai mult, liturghia slavonă pe care grecii o introduceau în țară, bineînțeles cu însuși ajutorul moravilor, era o sfidare la adresa monopolului liturgic bazat pe Sfânta Slujbă latină, pe care francii îl avuseseră până atunci în țară. Francii știau probabil că Biserica Bizantină recunoștea, cel puțin în teorie, că liturghia greacă putea să fie, conform legii, tradusă în limbi străine. Moravia făcea parte însă din creștinătatea de Apus, iar latina Bisericii Apusene fusese de multă vreme recunoscută ca singura limbă a slujbelor religioase din biserici. Este greu de crezut că preoții franci, a căror poziție fusese întărită de demonstrația de forță a lui Ludovic cel Pios, să nu fi văzut activitatea de misionarism și experimentele liturgice ale lui Constantin și Metodiu cu adâncă suspiciune.

Este limpede că misiunea bizantină putea să supraviețuiască în Moravia numai dacă își asigura protecția unei puteri în stare s-o ajute împotriva francilor. Imperiul Bizantin, departe din punct de vedere geografic și ocupat la acea vreme de disputa cu Biserica Romană și de convertirea Bulgariei, nu putea să intervină efectiv. Prințul Rastislav a făcut tot ce a putut pentru a sprijini activitatea lui Constantin și Metodiu, însă libertatea lui de acțiune era strict limitată de forța militară a lui Ludovic cel Pios. O singură putere era capabilă să intervină cu autoritate în treburile ecleziastice ale Moraviei și să fie, în același timp, suficient de interesată să reducă influența clerului franc. Aceasta era papalitatea. Înaintarea spre răsărit a misiunilor france și intențiile evidente ale episcopilor de Salzburg și Passau de a realiza o Biserică Germanică puternică în Europa Centrală treziseră suspiciunile papei Nicolae I. Cunoscând tendințele de nesupunere ale episcopatului franc, el a considerat că politica lui amenința drepturile superioare ale scaunului episcopal roman. În 867, a trimis o invitație lui Constantin și Metodiu de a-i face o vizită la Roma.

Cei doi frați au primit invitația la Veneția. Plecaseră din Moravia în urmă cu câteva luni, pentru ca unii dintre discipolii lor să fie hirotonisiți preoți. Nu se știe precis dacă ei aveau de la început de gând să călătorească la Constantinopol sau la Roma. În drumul lor spre sud, au petrecut câteva luni la curtea prințului slav Kocel, lângă lacul Balaton, în Panonia. Deși Kocel îi datora fidelitate lui Ludovic cel Pios și supunere spirituală arhiepiscopului de

Salzburg, el a primit pe misionarii bizantini cu același entuziasm ca și Rastislav. Atât el, cât și vreo cincizeci din supușii lui au fost instruiți în alfabetul slav. Ca și conducătorul din Moravia, Kocel dorea în mod evident să înlocuiască ierarhia francă cu un cler vorbitor de slavă și care să dea mai mult sau mai puțin ascultare patriarhului bizantin.

La Veneția, Constantin și Metodiu s-au întâlnit din nou cu un grup organizat de clerici latini, potrivnici liturghiei în slavonă. Biograful lui Constantin ar vrea să spună că această opoziție era mai dură și mai precisă decât rezistența de care se izbiseră în Moravia. Episcopii, preoții și călugării de acolo, ne povestește el, s-au năpustit asupra lui Constantin „ca niște corbi pe un șoim", argumentând că sfânta slujbă poate fi rostită numai în trei limbi — ebraica, greaca și latina. Constantin a replicat, acuzând această doctrină de a fi „erezia celor trei limbi" — o denumire pe care discipolii lui au adoptat-o mai târziu drept termen de polemică prin care să descrie vederile opozanților lor — și în dezbaterea care a urmat cu adversarii săi, el și-a expus cu mare elocință convingerea că toate limbile sunt la fel de apte și de acceptate în ochii lui Dumnezeu. În susținerea poziției sale, el a citat cel de al paisprezecelea capitol din Prima Epistolă a Sfântului Pavel către Corinteni. Versetele care urmează aveau să dea arme potrivite discipolilor săi pentru a apăra liturghia slavonă:

> Cel ce grăiește într-o limbă străină pe sine singur se zidește, iar cel ce proorocește zidește biserica... Și dacă trâmbița va da un sunet nelămurit, cine se va pregăti de război? Așa și voi: Dacă prin limbă nu veți da cuvânt lesne de înțeles, cum se va cunoaște ce ați grăit? Veți fi niște oameni care vorbesc în vânt. Sunt așa de multe feluri de limbi în lume, dar nici una din ele nu este fără înțelesul ei....Căci dacă mă rog într-o limbă străină, duhul meu se roagă, dar mintea mea este neroditoare....Dar în biserică, vreau să grăiesc cinci cuvinte cu mintea mea, ca să învăț și pe alții, decât zeci de mii de cuvinte într-o limbă străină[4].

În iarna 867–868, Constantin și Metodiu au sosit la Roma și au fost primiți de papă, Hadrian al II-lea. Nici nu ar fi putut să aleagă un moment mai bun pentru a-și pleda cauza în fața Sfântului Scaun. Papalitatea obținuse de curând supunerea spirituală a lui Boris din Bulgaria, al cărui regat se învecina cu Moravia, și era îndreptățită să spere că întreaga lume slavă ar fi putut să fie curând adusă sub directa sa autoritate. Mai mult, cei doi frați sosiseră la Roma sub cele mai favorabile auspicii. Aduseseră cu ei din Crimeea moaștele, atunci se credea că erau cele adevărate, ale Sfântului Clement, papă și martir. Activitatea lor de misionari printre slavi se dovedise

a fi, în timpul ultimilor patru ani, deosebit de reușită. Faima lor personală ca evanghelizatori și savanți era profund apreciată în multe părți ale creștinătății și erau puternic sprijiniți de conducătorii slavi din Europa Centrală, de Rastislav din Moravia și de Kocel din Panonia. Faptul însă că ei rosteau sfânta slujbă în slavonă și nu în latină, așa cum cerea acum obiceiul apusean, îl punea pe papă într-o cumplită dilemă. A sancționa această abatere de la practica stabilită ar fi putut să încurajeze forțele centrifugale din cadrul Bisericii Apusene, iar a renega activitatea celor doi frați însemna să riște ca întregul control al creștinismului din Moravia și din Panonia să fie lăsat pe mâna clerului franc. Decizia lui Hadrian a demonstrat aceeași clarviziune și simț practic care marcaseră și politica față de slavonă a predecesorului său, Nicolae I. El a dat întregul său sprijin activității lui Constantin și Metodiu și, printr-o bulă specială, a autorizat în mod solemn folosirea slavonei în liturghie.

Constantin nu a mai trăit multă vreme după această realizare majoră a carierei lui de misionar. După o scurtă perioadă de boală, a murit la Roma, în 14 februarie 869. Cu câteva săptămâni înainte de moartea sa, a devenit călugăr, luând numele, acum mult mai cunoscut, de Chiril. La cererea fratelui său, a fost îngropat în biserica San Clemente. Pe patul de moarte, Sfântul Chiril l-a implorat pe fratele său să reziste tentației de a se întoarce la mănăstirea lui din Asia Mică și să continue acțiunea lor comună pentru slavi. Metodiu a rămas credincios toată viața dorinței din urmă a fratelui său. Hadrian al II-lea, după ce l-a consultat pe prințul Kocel, l-a numit pe Metodiu arhiepiscop al Panoniei și legat papal pentru națiunile slave, reînviind în acest scop dioceza de mult părăsită din Sirmium și garantându-i jurisdicție asupra Panoniei, Moraviei, Slovaciei și, probabil, a unei părți din Croația. În acel moment însă, situația politică din Europa Centrală ajunsese la un punct critic, care a pus în primejdie întregul viitor al Bisericii Slavone, așa cum fusese el plănuit de către papă, Metodiu, Rastislav și Kocel. În 870, Svatopluk, nepotul lui Rastislav, a luat puterea în Moravia, l-a întemnițat pe unchiul său și a recunoscut supremația lui Ludovic cel Pios. Ajungând la noua sa dioceză de misionarism, Metodiu s-a aflat astfel lipsit de unul din principalii săi sprijinitori. Clerul franc și cel bavarez, care considerau că prerogativele lor din Panonia și Moravia fuseseră încălcate de noua jurisdicție a lui Metodiu, au reușit să-l aresteze. Condamnat ca uzurpator al drepturilor episcopale de către un sinod de episcopi, ținut probabil la Regensburg, a fost întemnițat pentru doi ani și jumătate în Suabia. Abia în 873, noul papă, Ioan al VIII-lea, aflând în sfârșit situația grea în care se găsea Metodiu, i-a silit pe Ludovic cel Pios și pe episcopii bavarezi să-l elibereze.

În următorii doisprezece ani, Metodiu a lucrat la ridicarea Bisericii slavone în Europa Centrală. Situația sa era deosebit de dificilă. El trebuia să lupte simultan cu trei probleme principale provocate de franci, de guvernul din Moravia și de papalitate. Clerul franc a făcut tot ce a putut ca să-i submineze autoritatea. Resentimentul lor față de puterile sale arhiepiscopale și opoziția lor încăpățânată față de liturghia în slavonă se combina acum cu o nemulțumire de ordin ideologic pe care o rosteau cu voce tare atât în Moravia, cât și la Roma. Biserica francă era ferm angajată în dogma *filioque*, potrivit căreia Sfântul Duh purcede nu numai de la Tatăl (așa cum s-a stabilit în Crezul de la Niceea), ci de la Tată și Fiu. Biserica din Roma, deși n-a acceptat formal această doctrină până la începutul secolului al XI-lea, începuse deja s-o adopte neoficial. Biserica Bizantină avea obiecții puternice împotriva acestei doctrine, în parte pe baza ideii că orice schimbare a Crezului a fost interzisă în mod expres de conciliile ecumenice, iar în parte deoarece considera dogma ca fiind greșită din punct de vedere teologic. Metodiu, care, în pofida poziției sale de legat papal, rămânea bizantin ca mentalitate, nu a putut să nu considere această dogmă, acceptată de clerul său franc subordonat, ca fiind eretică. *Filioque* avea să devină problema teologică de bază a controverselor din Evul Mediu dintre Biserica Bizantină și cea Romană. Ea apăruse deja în 867, când, să ne amintim, patriarhul Photios i-a acuzat pe latini că răspândesc această doctrină în Bulgaria. Acum, în Moravia, între 879 și 885, ea a apărut din nou, umplând de amărăciune ultimii ani de viață ai lui Metodiu.

În al doilea rând, Metodiu era dezavantajat de sprijinul moderat dat de prințul Svatopluk. Noul conducător al Moraviei, după ce s-a revoltat împotriva lui Ludovic cel Pios și după ce chiar i-a învins în bătălie trupele, a început să încline din ce în ce mai mult de partea clerului franc. Faptul că a anexat o mare parte din Panonia ne face să credem că el a avut probabil ambiția să-i înlocuiască pe franci ca principală putere politică în Europa Centrală. Nu avea, evident, nici o atracție pentru politica probizantină dusă de predecesorul său.

În al treilea rând, Metodiu a reușit să-și dea seama în acei ani că Roma își pierduse interesul pentru liturghia în slavonă. Se părea că papalitatea devenise tot mai puțin doritoare să riște, de dragul acestei liturghii, un conflict major cu Biserica Francă. Ioan al III-lea însă, deși a interzis temporar liturghia în slavonă, a continuat să-l susțină pe Metodiu. Într-o scrisoare adresată lui Svatopluk, el apăra folosirea limbii unei națiuni în liturghie tot atât de ferm ca și Constantin când a avut disputa cu protagoniștii „ereziei celor trei limbi" în Veneția:

Nu este cu siguranță împotriva credinței sau a doctrinei să cânți Liturghia în limba slavonă sau să citești Sfânta Evanghelie sau învățămintele divine din Noul și Vechiul Testament bine traduse și interpretate, sau să cânți celelalte slujbe ale ceasurilor, deoarece Cel care a făcut cele trei limbi principale, ebraica, greaca și latina, le-a creat și pe toate celelalte pentru lauda și slava Sa[5].

Însă aceasta a fost ultima declarație pronunțată de un papă în Evul Mediu în favoarea liturghiei în slavonă. Urmașii lui Ioan al VIII-lea, întorcând spatele politicii inaugurate de Nicolae I și de Hadrian al II-lea, au interzis folosirea ei.

În singurătatea sa tot mai mare, Metodiu s-a îndreptat căutând ajutor spre patria sa, Bizanțul. Dușmanii săi din Moravia erau suficient de răzbunători ca să încerce să-l izoleze de ultima sa sursă de sprijin. Potrivit biografului lui Metodiu, ei au răspândit zvonuri alarmante, afirmând că era în dizgrație la Constantinopol. „Împăratul, spuneau ei, este mâniat pe el, și dacă pune mâna pe el, nu va scăpa cu viață."[6] Este posibil ca faptul că Metodiu a acceptat o înaltă slujbă ecleziastică de la papalitate să fi deteriorat relațiile lui cu autoritățile bizantine, în special între anii 870 și 877, o vreme când Bisericile de la Roma și de la Constantinopol erau încă blocate într-un conflict determinat de refuzul papei de a recunoaște numirea lui Photios ca patriarh. Deocamdată, zvonurile lansate de franci s-au dovedit totuși false. În 881, Metodiu s-a dus la Constantinopol, la invitația lui Vasile I. Este foarte posibil ca această călătorie să fi fost întreprinsă cu aprobarea papei Ioan al VIII-lea, care acum se împăcase cu Biserica Bizantină. Biograful lui Metodiu ne povestește că acesta a fost primit cu căldură de împărat și de patriarhul Photios și că, înainte de a reveni la dioceza sa din Europa Centrală, a lăsat la Constantinopol doi dintre discipolii săi, un preot și un diacon, având cărți bisericești traduse din greacă în slavonă. Vizita lui Metodiu la Constantinopol, prima după ce el și fratele său plecaseră în misiune în Moravia cu douăzeci de ani în urmă, ar fi putut foarte bine să se datoreze dorinței autorităților bizantine de a discuta cu el problema evanghelizării vecinilor slavi ai Imperiului. Atât Vasile I, cât și Photios erau profund preocupați de această problemă și sprijineau folosirea liturghiei în slavonă în activitățile de misionarism de dincolo de hotarul de nord al Imperiului. Cei doi elevi și cărțile liturgice în slavonă dăruite de Metodiu suveranului său, apoi trimiterea la Constantinopol, câțiva ani mai târziu, a unui alt grup de discipoli răscumpărați din sclavie la Veneția de ambasadorul lui Vasile I[7] reprezintă o dovadă pozitivă a faptului că guvernul bizantin aduna atunci

preoți vorbitori de slavă și cărți în slavonă cu intenția de a-i folosi în Bulgaria și, probabil, în Serbia și în Rusia.

După ce a revenit în Moravia, Metodiu și-a dedicat ultimii ani de viață muncii de traducere. Îl ajutase deja pe Constantin la traducerea a slujbelor liturgice grecești și a Noului Testament. Acum, cu ajutorul discipolilor săi, el a tradus cărțile canonice din Vechiul Testament, scrieri alese din Părinții greci și *Nomocanon*, un manual bizantin de legi canonice și edicte imperiale cu privire la Biserică. Acesta din urmă a fost adăugat traducerii adaptate, atribuită de unii specialiști lui Constantin, a volumului intitulat *Ecloga*, manual bizantin de drept privat și penal. Astfel, în numai douăzeci de ani, Constantin și Metodiu au înzestrat noua Biserică Slavonă din Europa Centrală nu numai cu traduceri ale principalelor slujbe bisericești și ale Scripturilor creștine, dar și cu traduceri și adaptări ale textelor juridice bizantine, religioase și seculare.

În 885, Metodiu, hărțuit de intrigile clerului franc, de lipsa de preocupare a lui Svatopluk și de indiferența Romei, a murit în Moravia. După moartea lui, principalii săi discipoli, Gorazd (un slav din Moravia, pe care el îl desemnase drept urmaș), Laurențiu, Clement, Naum și Angelariu, au fost întemnițați de către autoritățile din Moravia. Ultimul a fost apoi exilat din țară.

Probabil că, în acea tragică iarnă din 885–886, discipolii lui Chiril și Metodiu au avut impresia că munca de o viață a maeștrilor lor este acum distrusă și că liturghia în slavonă și noua cultură slavo-bizantină pe care ei o făcuseră să existe erau sortite dispariției. Dar a fost nevoie de mai bine de două secole pentru ca rezultatele activității lor să fie distruse în Europa Centrală — semn sigur al vitalității și popularității lor. Scoasă în afara legii în Moravia, tradiția liturgică și literară slavonă și-a găsit probabil adăpost în îndepărtatele mănăstiri din pădurile Moraviei și Boemiei. Distrugerea statului morav de către maghiari, la începutul secolului al X-lea, a dat acestei tradiții o nouă lovitură, deși există unele dovezi că ea a supraviețuit pentru o vreme în unele zone ale noului regat ungar. În Boemia — care făcuse parte din regatul lui Svatopluk și care, după moartea acestuia, devenise supusă Imperiului Franc, iar, în jurul anului 926, ducilor de Saxonia —, literatura în slava veche bisericească și liturghia în slavonă de rit roman au continuat să prospere, alături de creștinismul latin, vreme de două secole. Potrivit unei tradiții cehe de încredere, primul duce de Boemia creștin cunoscut, Borivoi, a fost botezat chiar de Metodiu. Se crede că el, soția sa Ludmila și nepotul lor, Sfântul Venceslas, duce de Boemia (920–929), i-au sprijinit pe preoții vorbitori de slavă și liturghia în limba slavonă. Un centru important al acestei tradiții slavo-bizantine a fost, în secolul al XI-lea, mănăstirea benedictină din Sázava, de lângă Praga. Aceasta era o ctitorie culturală și religioasă de nivel

internațional, care avea strânse legături cu mănăstirile din Ungaria și din Rusia. Abia la sfârșitul secolului al XI-lea a reușit politica romană de centralizare și de uniformizare lingvistică să dezrădăcineze această tradiție culturală din teritoriile cehe. E o remarcabilă realizare a misiunii chirilo-metodiene faptul că a adus Boemia, pentru aproape două secole, pe orbita noii culturi greco-slavone, permițând astfel civilizației bizantine să ajungă la punctul nordic cel mai îndepărtat al expansiunii ei din vestul Carpaților.

Pătrunderea tradiției chirilo-metodiene în teritoriile de nord și de sud ale fostului stat Moravia nu este foarte bine atestată. S-au făcut încercări pentru a dovedi că această tradiție a supraviețuit în sudul Poloniei până în secolul al XI-lea, în regiunea Cracoviei și pe cursul superior al Vistulei, care alcătuiseră o parte a regatului lui Svatopluk. Dovada este însă neconcludentă și, deși este posibil ca liturghia în slavonă și influența creștinismului grec să fi dăinuit aici pentru o vreme după distrugerea statului morav, nu suntem în măsură să facem afirmații pozitive. Nu suntem mai bine informați nici despre impactul avut de această tradiție în Croația și Dalmația. Cu toate acestea, urme substanțiale ale acestei tradiții se întâlnesc, în secolele al X-lea și al XI-lea, pe coasta dalmată și ele sugerează că tradiția ar fi putut să se răspândească spre sud, trecând peste Drava și Sava, pe vremea misiunii din Moravia, iar unii dintre discipolii lui Metodiu să se fi refugiat în Croația după moartea maestrului lor. Toate acestea nu sunt însă decât niște ipoteze. În vestul Balcanilor, liturghia în slavonă și scrierea glagolitică se pare că s-au mărginit la început la teritoriul themei bizantine a Dalmației și că ar fi putut foarte bine să fi fost aduse aici din Macedonia. În 925, clerul din Dalmația, adunat în sinod la Spalatum (Split), a dat un decret, la cererea papei, prin care se interzicea folosirea liturghiei în slavonă, cu excepția acelor districte unde lipseau preoții vorbitori de latină[8]. Opinia primilor istorici croați, care vedeau în liturghia în slavonă un simbol al rezistenței naționale a poporului lor la latinizare, pierde astăzi tot mai mult teren, iar figura legendară a episcopului Grigorie din Nin, care a participat la sinodul de la Spalatum și pe care tradiția populară l-a făcut în mod greșit, după cât se pare, un erou al tradiției glagolitice, începe să capete proporții tot mai plauzibile. Este probabil că acest cler din Dalmația fie că ignora interdicția papei, fie că o interpreta cel puțin într-un mod mai liberal, deoarece, după mai bine de un secol, liturghia în slavonă era încă oficiată pentru binele populației croate locale. O altă interdicție emanând de la un alt sinod ținut tot la Spalatum (circa 1060) împotriva hirotonisirii slavilor ca preoți, „cu excepția celor care au învățat latina", nu pare să fi fost mai eficientă. În 1069, Bizanțul a cedat autoritatea administrativă (dar nu și suveranitatea) asupra Dalmației regatului croat, iar tradiția slavonă glagolitică a devenit astfel o moștenire culturală a poporului

din Croația. Faptul a adus roade bogate în secolele al XIV-lea și al XVI-lea și nu a dispărut nici acum.

Liturghia de rit roman în slavonă se ține astăzi în orașele de pe coastă ca Poreć, Pola, Rijeka, Seni, Zadar, Šibenik și Split și în insulele din largul coastei, ca Krk și Hvar. Liturghiere tipărite cu alfabetul glagolitic erau, în general, folosite în bisericile acestei dioceze până în 1927. Astăzi, cunoașterea acestei scrieri a scăzut atât de mult, încât textul sfintei slujbe, cu excepția canonului, este transliterat cu alfabet latin.

Persistența tradiției chirilo-metodiene în Boemia și Dalmația are însă o importanță secundară pentru punctul de vedere al acestei cărți. Principala sarcină de salvare a creștinismului în limbă slavonă, să ne amintim, a fost îndeplinită de bulgari, care, acordând azil în țara lor unor discipoli de frunte ai lui Metodiu și sprijinind activitatea lui Clement și Naum și a colaboratorilor acestora din Macedonia și Preslav, au fost capabili să îmbogățească această moștenire culturală și s-o transmită celorlalte națiuni din Europa de Răsărit.

Trebuie să menționăm aici și o altă contribuție adusă de bulgari la această tradiție. Misiunea din Moravia folosise alfabetul glagolitic inventat de Constantin–Chiril. În 893, bulgarii au decis adoptarea oficială a noii scrieri „chirilice". Aceasta fusese inventată de curând, probabil în Bulgaria, de unul sau mai mulți discipoli ai lui Metodiu și a avut dublul avantaj de a fi mai simplă decât scrierea glagolitică și de a semăna mai mult cu alfabetul grec cu care bulgarii erau mult mai obișnuiți decât moravii. Abandonarea cu desăvârșire a alfabetului glagolitic nu era însă ușor de făcut, deoarece acest alfabet avea prestigiul creatorului său, Constantin, a cărui amintire era adânc venerată de discipolii săi, iar faptul că acest alfabet a servit ca intermediar pentru traducerea Scripturilor și a liturghiei i-a conferit un caracter sacru, care trebuia păstrat pentru a asigura binecuvântarea dată de Dumnezeu literelor slavone. Este, fără îndoială, motivul pentru care alfabetul glagolitic a supraviețuit mai multe secole în Balcani împreună cu cel chirilic. Și este semnificativ faptul că, nu mult după 893, alfabetul chirilic a fost adoptat de conducătorii și de școlile curții de la Preslav. Alfabetul glagolitic a fost în special cultivat — cel puțin până la sfârșitul secolului al XII-lea — în îndepărtata școală din Macedonia, mai conservatoare din punct de vedere cultural, întemeiată de Clement.

În concluzie, se ridică două întrebări de ordin general legate de misiunea lui Chiril și Metodiu. De ce a avut impactul civilizației bizantine în țările care alcătuiau „Marea Moravie" — adică Boemia, Moravia, Slovacia și vestul Panoniei — o durată relativ scurtă? Până unde a mers activitatea acestei

misiuni, intens sprijinită de autoritățile bizantine? La prima întrebare există, fără îndoială, mai multe răspunsuri. Din punct de vedere geografic, Moravia se afla departe de centrul Imperiului și, prin urmare, conducătorii bizantini ar fi putut să mențină o presiune necesară în această țară numai dacă ar fi fost de conivență cu conducătorii moravi. Singurul dintre aceștia care a colaborat activ cu Bizanțul, prințul Rastislav, a fost detronat în 870. Desființarea statului morav de către maghiari și instalarea lor în Panonia, implantând profund o origine străină în ceea ce fusese teritoriul slav, întinzându-se fără întrerupere din Polonia și Boemia spre Balcani, a izolat apoi Imperiul de centrele de activitate chirilo-metodiană care mai supraviețuiseră în Europa Centrală. Mai mult, raportul de forțe politic din această zonă, după înfrângerea lui Rastislav de către Ludovic cel Pios în 864, a fost tot mai mult în defavoarea Bizanțului. Urmașii lui Rastislav nu au fost în stare să reziste în fața francilor dornici să obțină hegemonia asupra slavilor de pe Dunărea de Mijloc și asupra Boemiei — care ar fi putut să mențină contactul cu Biserica Greacă prin centrele de învățătură și spiritualitate chirilo-metodiene — și au fost forțați să intre pe orbita ducatului de Bavaria și, mai târziu, pe aceea a regilor saxoni din Germania. Pe la mijlocul secolului al X-lea, bizantinii par a-și fi pierdut interesul pentru țările slave din nordul Panoniei și de pe Dunărea Mijlocie. În *De Administrando Imperio*, care cuprinde informații atât de exacte despre vecinii din nord ai Imperiului, trecuți și prezenți, Constantin Porfirogenetul dedică Moraviei numai un capitol scurt și neconcludent. De fapt, singura informație precisă pe care ne-o dă este aceea că prințul Svatopluk „era viteaz și cumplit cu neamurile care se învecinau cu el" și că maghiarii „i-au distrus de tot [adică pe moravi] și au pus stăpânire pe țara lor"[9]. Această indiferență aparentă față de niște ținuturi care alcătuiseră odată un avanpost îndepărtat, dar important, al activității bizantine de misionarism, poate fi explicată și prin presiunea unor preocupări mai urgente de pe frontul de nord al Imperiului. Între 913 și 927, Bizanțul a fost angajat într-o luptă pe viață și pe moarte cu Bulgaria. Mai târziu, în același secol, conducătorii lui au fost grav preocupați de atacurile frecvente ale maghiarilor în Balcani. Și, așa cum vom vedea, cea mai mare parte a străduaniilor diplomației din secolul al X-lea în nordul Imperiului avea drept scop sprijinirea alianței dintre triburile nomade din stepele ce mărgineau Marea Neagră și abaterea pericolului unor invazii ale rușilor.

Slăbirea treptată a legăturilor culturale dintre Boemia și Bizanț duce la apariția problemei, implicată în cea de a doua întrebare, privind măsura în care autoritățile Imperiului doreau să sprijine liturghia în slavonă. Poate ar fi mai de folos să punem problema într-un context mai general și să ne

întrebăm ce atitudine aveau conducătorii, Biserica și opinia publică din Bizanț față de activitatea lui Chiril și Metodiu.

Nu e nici o îndoială că scopurile misiunii din Moravia erau în deplin acord cu politica externă a împăraților Mihail al III-lea (842–867) și Vasile I (867–886). Ei și guvernele lor aveau un interes vital în lumea slavă care se afla dincolo de granițele de nord al Imperiului și doreau ca prin sprijinirea politicii acesteia să pună frâu forțelor dinamice din societatea bizantină, eliberate de recenta încheiere a crizei iconoclaste. Biserica câștigase și ea putere și unitate după rezolvarea acestei crize, iar activitatea ei de misionarism, legată acum mai mult ca niciodată de scopurile diplomației Romei de Răsărit, intrase într-o perioadă de vigoare fără precedent. Anii 860 au fost în această privință o perioadă de extraordinare realizări. Într-un singur deceniu, conducătorul kazarilor din sudul Rusiei a fost convins, prin bunele oficii ale diplomației bizantine, să urmeze o politică de toleranță față de creștinii din regatul său. Constantin și Metodiu au fost trimiși în Moravia, Bulgaria a fost convertită la credința creștină, s-a început evanghelizarea sârbilor, iar patriarhul Photios, organizatorul acestor misiuni, a putut să anunțe, în 867, că rușii au înlocuit păgânismul cu creștinismul și că, de curând, au acceptat un episcop de la Constantinopol. Liturghia în limba slavonă a devenit un instrument de mare eficacitate în aceste întreprinderi de misionarism. Mihail al III-lea era pe deplin conștient de posibilitățile acestui instrument. Într-o epistolă trimisă lui Rastislav al Moraviei, pe care a încredințat-o probabil lui Constantin și Metodiu înainte de plecarea lor din Constantinopol, a scris, referindu-se la literele slave de curând inventate: „Primește un dar mai mare și mai prețios decât aurul, argintul, pietrele prețioase sau bogățiile trecătoare....așa încât și voi să vă puteți număra printre marile neamuri care aduc slavă lui Dumnezeu în limba lor."[10] Vasile I era și el conștient de valoarea acestei tradiții lingvistice. Am citat dovada care ne arată cât de activ îl sprijinea el pe Metodiu și pe discipolii săi.

Politica „slavofilă", urmată de guvernul Imperiului în a doua jumătate a secolului al IX-lea, este adesea citată ca dovadă a liberalismului în domeniul folosirii limbilor naționale și a toleranței culturale a creștinismului bizantin, calități pe care istoricii din epoca noastră le-au comparat, în mod favorabil, cu impunerea uniformă a latinei, în creștinătatea apuseană a Evului Mediu, de către Biserica Romană. Multe lucruri se pot spune pe această temă. În principiu, bizantinii, cetățeni ai unui Imperiu care pretindea a fi universal, recunoșteau dreptul fiecărei nații de a-și ține slujbele religioase în propria ei limbă. Astfel, Sfântul Ioan Gură de Aur, într-o predică rostită la Constantinopol, își exprima bucuria pentru faptul că cei din comunitatea goților din oraș cântau liturghia în limba lor și proclama dreptul fiecărei nații

barbare de a deveni un membru al marii familii creștine: „Învățătura unor pescari și meșteșugari de corturi", a anunțat el triumfător, „strălucește în limba barbarilor mai puternic decât soarele."[11] Această predică a Sfântului Părinte nu a fost uitată în Bizanț și este foarte posibil ca ea să fi existat în mintea lui Constantin–Chiril când a pledat la Veneția egalitatea limbilor în fața celor ce se opuneau rostirii liturghiei în slavonă: „Nu cade ploaia, care vine de la Dumnezeu, la fel pentru toată lumea? Nu strălucește soarele peste toți? Nu respirăm noi toți aerul în același fel?"[12] Preotul bizantin știa bine și, din timp în timp recunoștea în mod public, că legitimitatea limbilor de liturghie care nu erau grecești fusese de multă vreme recunoscută de creștinătatea din răsărit. Iar Constantin avea o certă justificare când cita în discursul său ținut la Veneția exemplul mai multor nații care, după cum consemnează biograful său, „cunosc literele și aduc slavă lui Dumnezeu, fiecare în propria sa limbă".

Însă, după toate câte le-am spus pentru lauda bizantinilor și a dorinței lor de a admite limbile negrecești în tovărășia limbilor liturgice sacre, trebuie să admitem că există și un alt aspect al tabloului. În pofida convingerii că Imperiul lor era supranațional și universal, ei erau profund și cu aroganță conștienți de prăpastia dintre ei și „barbari". Puteau să recunoască cu sinceritate sau uneori cu jumătate de gură că aceste „neamuri fără însemnătate și fără lege" care sălășuiau în întunericul adânc de dincolo de granițele *oikoumenei* au încetat să mai fie barbari în momentul în care au devenit creștini și au acceptat suveranitatea împăratului. Ei însă nu și-au pierdut niciodată pe de-a întregul atitudinea mentală, moștenită de la vechii greci, care asociau conceptul de „barbar" cu limbile străine care sună rău și nu puteau fi înțelese. Superioritatea inerentă a limbii grecești față de toate celelalte limbi era axiomatică pentru cei mai mulți bizantini cultivați. Și cu un snobism caracteristic și ostil, scriitori care se mândreau cu eleganța prozei lor, precum prințesa Anna Comnena sau arhiepiscopul Theophylact al Ohridei, se credeau obligați să ceară iertare cititorilor lor pentru a fi menționat ici și colo câte un nume propriu de origine „barbară". Până și latina își atrăgea uneori batjocura puriștilor lingviști. Astfel, împăratul Mihail al III-lea, același care îi trimisese pe Constantin și Metodiu în Moravia, a declarat într-o scrisoare adresată papei că latina era „o limbă barbară și scitică"[13], iar la începutul secolului al XIII-lea, Mihail Choniates, învățatul mitropolit al Atenei, a afirmat că mai curând vor înțelege măgarii sunetul lirei și gândacul de bălegar va simți parfumul decât vor reuși latinii să înțeleagă armonia și grația limbii grecești[14].

Această atitudine față de limbile negrecești, care se întâlnește, deși într-o formă mai puțin stridentă, și în lucrările altor autori bizantini, a făcut ca unii dintre compatrioții lui Chiril și Metodiu să nu aprobe în întregime lupta acestora pentru limba slavonă. Există, într-adevăr, dovezi din care aflăm că, în chiar vremea când fusese inventat alfabetul slav, unele persoane influente din Constantinopol priveau chiorâș la acest experiment liturgic și lingvistic. Potrivit biografului lui Constantin, împăratul Mihail a considerat traducerea liturghiei într-o limbă străină ca o abatere de la tradiția recentă, iar Constantin însuși se temea că, punând cele inventate în practică, ar putea fi acuzat de erezie[15]. Faptul acesta înseamnă că opinia publică din Bizanț era la acea vreme împărțită, poate chiar foarte mult, în privința acestui subiect. Împăratul, Cezarul Bardas (unchiul și principalul său sfătuitor), o serie de înalți funcționari, patriarhul Photios credeau, ca și Constantin, Metodiu și discipolii lor, că alfabetul slavon oferea cea mai mare speranță de evanghelizare a slavilor de dincolo de hotarele Imperiului și de atașare a lor, prin legături solide de lealitate, de statul și de Biserica Bizantină. Se pare că lor li se opunea un grup de persoane pe care biograful lui Constantin, poate din prudență, nu le numește, dar care trebuie să fi aparținut clerului din Constantinopol. Evident, ei își întemeiau opoziția față de liturghia în slavonă pe credința — pe care o aveau, așa cum am văzut, și clerul franc, și cel venețian — că slujba divină trebuie celebrată numai în ebraică, greacă sau latină. Câteva decenii mai târziu, găsim o dovadă probabilă a „ereziei celor trei limbi" la clerul misionar grec din Bulgaria. La sfârșitul secolului al IX-lea și începutul celui de al X-lea, un călugăr anonim din Bulgaria, scriind sub pseudonimul Hrabr (care înseamnă „brav" în slavă), a compus o apologie înflăcărată a alfabetului slav[16]. Era destul de îndrăzneț ca să afirme că acest alfabet era superior celui grec și își susținea opinia cu un argument menit să-i impresioneze pe cititorii săi slavi din Evul Mediu — alfabetul grec a fost creat în diferite etape de către păgâni; spre deosebire de acesta, cel slav a fost inventat în scurtă vreme de un singur om, Constantin Filozoful, care era un mare sfânt creștin. Tratatul lui Hrabr este o lucrare polemică, căutând să exalte faptele maestrului său, Constantin, și să demonstreze că literele slavone se bucură de bunăvoința divină. El era îndreptat cu toată evidența împotriva susținătorilor „ereziei celor trei limbi", cu care autorul avusese, după cât se pare, dispute aspre. Și cu greu se poate evita concluzia că rivalii lui fără nume aparțineau clerului bizantin din Bulgaria. Se pare, așadar, că au existat în societatea bizantină, cel puțin în secolele al IX-lea și al X-lea, două atitudini opuse față de liturghia în slavonă. Cei care luptau pentru această liturghie, care proveneau din cercurile guvernamentale și din cercurile înalte ale ierarhiei bisericești, erau fără îndoială însuflețiți de un

amestec de motive politice și religioase. Pentru ei, tradiția în limbă slavă era un instrument folositor pentru diplomația Imperiului, dar și un motiv de aducere aminte că în cadrul lumii creștine, în care nu mai exista deosebire între grec și cel care nu era grec, toate limbile puteau fi în ochii Domnului în mod egal acceptate. Cei care se opuneau, care aparțineau în special cercurilor mai conservatoare ale clerului din cadrul Mitropoliei ori preoților misionari, erau probabil dominați în parte de convingerea că limba greacă era în mod inerent superioară tuturor celorlalte limbi, iar în parte de exclusivitate și invidie profesională. Liturghia în slavonă rupea cu tradiția stabilită, punea în primejdie competența în liturghie pe care numai ei o dețineau și sporea dificultățile practice ale activității de misionari. Este probabil ca aceste componente, opuse între ele, să nu fi fost niciodată foarte bine delimitate și să se suprapună, într-o anumită măsură. Pare tot atât de probabil ca grupul liberal și cel rigorist care se certau din pricina legitimității liturghiei în slavonă să fi avut unele legături cu partidele „moderate" și, respectiv, „extremist" care se înfruntau atât de des în Bizanț pe probleme de politică ecleziastică. Oricum ar fi fost, trebuie să acceptăm că cele două atitudini opuse față de liturghia în slavonă existau împreună și că uneori se ciocneau atât acasă, cât și peste hotare. În finalul analizei, această atitudine ambivalentă față de activitatea lui Chiril și Metodiu a reflectat o tensiune între tradiția clasică grecească și doctrinele creștinătății, care niciodată nu a fost pe deplin soluționată în societatea bizantină.

Maghiarii, sau ungurii, care au început să se așeze în Câmpia Panonică în anii de la sfârșitul secolului al IX-lea, au rupt centrele de cultură chirilo-metodiene din Europa Centrală de sursa lor principală bizantină, contribuind în cele din urmă la declinul și dispariția lor. În același timp, ocupând regiunea care fusese timp de mai multe decenii în sfera de influență a Imperiului, nu puteau evita contactul direct cu civilizația acestuia. A treia fază a relațiilor dintre Imperiu și țările din Europa Centrală și de Răsărit este istoria relațiilor dintre maghiari și Bizanț și a impactului avut de acestea asupra instituțiilor și culturii lor.

În cursul secolului al XI-lea, maghiarii s-au deplasat spre vest, străbătând stepele din sudul Rusiei. Unii dintre ei, probabil detașamente mai înaintate, au ajuns la gurile Dunării în 837, când este consemnată prima lor întâlnire ostilă cu bizantinii. Spre sfârșitul secolului (înainte însă de 895), principala lor hoardă făcuse tabără în regiunile joase din nordul Deltei Dunării. Însă primele lor contacte cu Bizanțul datează aproape sigur mult mai devreme. Avem toate motivele să credem că maghiarii care trăiseră odată între Don și Caucaz erau în contact cu Bizanțul încă din secolul al VI-lea și că niște

misionari greci au încercat să-i convertească la creștinism. Nu au avut un mare succes, iar când maghiarii au început să-și îndrepte privirea spre orizontul politic al bizantinilor (care îi numeau de obicei „turci"), ei au apărut în fața acestora ca niște tipice triburi păgâne și nomade din stepele pontice. Aceasta se petrecea în 895, când, să ne amintim, o misiune a împăratului Leon al VI-lea i-a convins să treacă Dunărea ca ajutoare ale Imperiului și să-i atace pe bulgari din spate. Piesa caracteristică a „diplomației de stepă" a fost folosită de Simeon al Bulgariei, care i-a dezlănțuit pe pecenegi împotriva maghiarilor, făcându-i astfel pe aceștia din urmă să migreze. Sub conducerea șefului lor, Arpád, ei s-au deplasat spre vest și nord-vest, unele triburi trecând prin podișul Galiției și al Podoliei, altele pe la Porțile de Fier, și au ocupat Transilvania și câmpia dintre Tisa și Dunăre.

Ca un rezultat al diplomației sale în stepele pontice, Imperiul a fost astfel confruntat, la sfârșitul secolului al IX-lea, cu o situație nouă la nord de Dunăre, ale cărei implicații îngrijorătoare aminteau evenimentele din 567–568, când aceleași ținuturi fuseseră luate de către avari. În câțiva ani, maghiarii au ocupat întreaga Câmpie Panonică și, cu ajutorul germanilor, au distrus ce mai rămăsese din statul morav. Războaiele lor duse în vest nu privesc subiectul acestei cărți. Este bine totuși să notăm că atacurile lor în provinciile Imperiului Bizantin din Balcani, în cursul secolului al X-lea, nu au fost mai puțin distrugătoare decât campaniile lor, pe larg descrise în cronici, duse prin Germania, Franța și Italia, până când au fost învinși de Otto I la Lechfeld (955). Între 934 și 961, cu excepția domniei lui Constantin Porfirogenetul (945–959), când se pare că au trăit în pace cu Imperiul, ei au pustiit Tracia și Macedonia cu o cumplită regularitate. Bulgaria rămânea neajutorată pe drumurile lor de migrație spre nord. În 934 și în 959, au ajuns până sub zidurile Constantinopolului, iar în 936, un întreg grup a pătruns până în Atica. Pe caii lor iuți, folosind tactica loviturii rapide învățată în stepă, maghiarii se dovedesc a fi bine antrenați pentru jaf și pentru luarea de prizonieri. Nu păreau însă a fi interesați să se așeze în Balcani și nu erau în stare să ia cu asalt cetățile bizantine. Acest fapt explică, poate, relativa indiferență cu care au reacționat bizantinii la aceste atacuri. În cronicile lor din Evul Mediu nu există vreun semn de groază ca aceea provocată de maghiari în creștinătatea apuseană.

Mai mult, bizantinii dispuneau și de alte arme pentru a trata cu vecinii lor. Constantin Porfirogenetul ne spune că un anume „cleric Gabriel" a fost trimis în misiune la maghiari cu un mesaj din partea împăratului, care le ordona pe un ton peremptoriu să ia, pentru el, țara pecenegilor. Data soliei este nesigură, ea petrecându-se probabil curând după anul 927. Această încercare de a reaminti maghiarilor fostul lor statut de auxiliari ai Imperiului

a fost categoric refuzată. Ei erau prea speriați de pecenegi ("oameni răi", cum i-au descris trimisului împăratului) ca să dea curs intrigii bizantine[17]. Statutul de cleric al lui Gabriel sugerează că o parte din sarcina lui era să predice ungurilor creștinismul. Nu știm dacă a avut succes în această misiune. Poate că activității lui se datorează faptul că, în jurul anului 948, mai mulți unguri de frunte au fost primiți la Constantinopol. Primul care a sosit a fost căpetenia Bulcsu, șeful unui clan maghiar, și Termács, strănepotul lui Arpád. Bulcsu a fost botezat, Constantin Porfirogenetul fiindu-i chezaș și naș, iar înainte de a se întoarce acasă încărcat de daruri, a primit titlul de *patricius*. Evenimentul, descris de cronicarul bizantinn din secolul al XI-lea, Ioan Skylitzes[18], are toate elementele unei comedii bine regizate — botezul unui conducător străin, acceptarea de către acesta a paternității spirituale a împăratului, investitura sa cu un titlu de curte imperial și încorporarea sa în ierarhia Lumii Bizantine făceau toate parte dintr-un cunoscut tipar. Datorită unui noroc nemaipomenit, scena botezului lui Bulcsu este zugrăvită într-o miniatură din manuscrisul unei cronici medievale păstrat în Biblioteca Națională din Madrid, unde ne este arătat conducătorul ungur așezat în cristelniță și un episcop (probabil patriarhul) care-și pune mâinile pe capul convertitului, iar împăratul așteaptă să-l ridice după ceremonie (figura 87 c)[19]. Victoria Bisericii și a Imperiului asupra barbariei păgâne, ilustrată atât de clar de această scenă, s-a dovedit iluzorie. La întoarcerea sa în Ungaria, Bulcsu a renunțat la credința creștină, a pornit un război împotriva Bizanțului și, după o serie de campanii victorioase în Germania, care au făcut ca numele lui să provoace groază în întreaga Europă de Vest, a fost prins în bătălia de la Lechfeld și executat la Regensburg. Bizantinii au avut mai mult succes cu un alt înalt vizitator care a venit la Constantinopol în jurul anului 952. Acesta era Gyula, șeful unui clan maghiar din Transilvania. Și el a fost botezat și ridicat la rangul de *patricius*. În călătoria lui spre casă, l-a luat cu el pe călugărul Hierotheus, pe care patriarhul Theophylact îl hirotonisise „episcop al Ungariei" *(episkopos Tourkias)*. Activitatea plină de succes a acestui misionar bizantin este consemnată de Skylitzes: „și când a sosit în Ungaria, i-a scos pe mulți din amăgirile lor barbare. Iar Gyula a rămas neclintit în credința sa, nu a mai atacat teritoriul bizantin și a avut grijă de prizonierii creștini."[20]

Se pare că dioceza lui Hierotheus a acoperit întregul teritoriu în care se stabiliseră maghiarii. Acesta includea Panonia, care, cu mai puțin de cincizeci de ani în urmă, făcuse parte din arhidioceza slavonă a lui Metodiu. Este tentant să formulăm ipoteza unei continuități istorice între cele două. Unele elemente din tradiția chirilo-metodiană au supraviețuit, cu siguranță, în regiunea panonică a statului ungar. Numeroșii slavi care trăiau acolo și

care fuseseră convertiți la creștinism de către misiunile france sau de cele bizantine din Moravia au putut foarte bine să joace un rol în convertirea noilor stăpâni. Mai mult, este aproape sigur că aveau un strâns contact cu slavii creștini, înainte ca ei să migreze spre Europa Centrală. Astfel, după părerea multor filologi, cuvântul maghiar *kereszt* (cruce), de origine slavă, a fost împrumutat la vremea când maghiarii se deplasau prin sudul Rusiei, mergând spre vest, și se spune că Metodiu a avut o întâlnire prietenească cu un rege ungur, probabil șeful unui clan, care făcuse mai devreme o incursiune peste Carpați[21]. Tradiția creștinismului în limbă slavă a supraviețuit în Ungaria cel puțin două secole, astfel că atunci când călugării de la mănăstirea slavonă din Sázava au fost izgoniți din Boemia, în jurul anului 1055, ei și-au găsit refugiu într-o mănăstire maghiară[22].

Misiunea lui Hierotheus, sprijinită de puterea politică a lui Gyula, a permis creștinismului să prindă rădăcini în ținuturile joase din estul Tisei și în Transilvania în a doua jumătate a secolului al X-lea. Este bine să ne amintim că această primă încercare de a-i evanghelizа pe unguri a fost făcută de bizantini. Convertirea lor la creștinism a fost, fără îndoială, grăbită de schimbările economice și sociale pe care le sufereau în noul lor mediu. Maghiarii au adus cu ei din sudul Rusiei un mod de viață și o mentalitate comună tuturor nomazilor din Eurasia — o economie bazată pe creșterea cailor, folosiți pentru aprigele lor expediții militare și pentru laptele de iapă care, împreună cu ce obțineau din vânat și pescuit, constituia pentru ei alimentația de bază, și neîncredere și dispreț pentru țăranul așezat la marginea stepei. Se pare că în noua patrie din Europa Centrală, modul lor de viață tradițional a mai continuat în primii cincizeci de ani, dar, după înfrângerea lor de la Lechfeld și botezarea, aproape în același timp, a lui Gyula la Constantinopol, este probabil să se fi petrecut o schimbare treptată. Instinctele lor războinice au început să se potolească. În Câmpia Panonică, pe ale cărei spații goale și-au așezat numeroșii prizonieri ca să cultive pământul, și în locurile unde slavii trăiseră ca țărani secole la rând, ei au venit în contact tot mai mare cu agricultura și, sub influența supușilor lor, au început și ei să capete interes pentru ea. Aceste schimbări în viața economică a societății maghiare au fost însoțite de o transformare treptată a structurii lor politice. La început, aceasta era slabă și descentralizată. Împăratul Leon al VI-lea a notat că ei erau împărțiți în „mai multe triburi"[23], fapt pe care l-a văzut probabil cu satisfacție, pentru că era mai ușor pentru diplomația bizantină să semene discordie printre ei, iar peste cincizeci de ani, fiul său, Constantin Porfirogenetul, a remarcat aceeași lipsă de unitate în organizarea lor politică[24]. Este adevărat că, puțin înainte de migrarea lor spre Europa

Centrală, maghiarii l-au ales pe Arpád drept conducător al tuturor triburilor. Dar nici el, nici urmașii săi nu au fost în stare să-și întărească autoritatea peste întreg poporul maghiar. Abia în a doua jumătate a secolului al X-lea a obținut dinastia lui Arpád o efectivă hegemonie peste țară, iar structurile precedente de clan și triburi au fost înlocuite de o autoritate centrală puternică. Acest eveniment, care a marcat nașterea națiunii maghiare, este legat de domnia Prințului Géza (circa 970–997) și, în special, de domnia fiului său, Sfântul Ștefan, primul rege al Ungariei (1000–1038).

Creșterea agriculturii în detrimentul nomandismului pastoral și centralizarea politică tot mai mare au ușurat cu siguranță sarcina misionarilor creștini în Ungaria, aceștia căutând să creștineze regiunile rurale, conlucrând cu autoritățile statale și realizând o structură parohială la sate. O problemă esențială rămânea încă nerezolvată. Ungaria de la sfârșitul secolului al X-lea era, ca și Bulgaria în anii 860, la răscrucea dintre Europa de Vest și cea de Răsărit, între sfera de influență latino-germanică și cea greco-slavă. În partea de răsărit a țării, între Tisa și Carpați, activa cu succes o misiune bizantină stabilită la mijlocul secolului al X-lea. La vest de Tisa se afla teritoriul care fusese considerat de clerul franc drept rezervația sa proprie. În anii 970, un misionar din Passau i-a botezat pe prințul Géza și pe fiul acestuia, Vajk, cel ce va ajunge Sfântul Ștefan. Vajk a luat hotărârea care a adus, în cele din urmă, Ungaria în sfera culturii apusene și pe orbita Bisericii Romane. El singur s-a plasat pe sine și regatul său sub jurisdicția spirituală a papalității și în anul 1000 a primit, ca semn al noului său statut în rândurile creștinătății apusene, o coroană regală de la papa Silvestru al II-lea.

Această adoptare formală a creștinismului latin de către statul maghiar în primii ani ai secolului al XI-lea nu a rupt însă legăturile religioase și culturale care legau țara de Bizanț. Am putea să ne întrebăm dacă nu cumva le-a slăbit. Peste două sute de ani de la cucerirea Bulgariei de către Ioan Tzimiskes, din 971 până în 1185, Ungaria și Imperiul au avut o frontieră comună de-a lungul Dunării de Mijloc și al Savei. Drept rezultat, relațiile politice și diplomatice dintre ele au fost foarte strânse în cea mai mare parte a acestei perioade, în special în secolul al XII-lea, când Ungaria a jucat un rol vital în politica externă a Imperiului. Influențele culturale ale Bizanțului au continuat să treacă peste această frontieră. Cercetări recente au arătat că impactul dintre creștinismul bizantin și Ungaria din secolul al XI-lea a fost mult mai puternic decât se crezuse în trecut. Și mai mult, acest fapt era valabil pentru teritoriile care se aflau la est de Tisa. În această zonă, prințul Ajtony, ale cărui domenii se întindeau de la Körös până la Dunăre și de la Tisa până în Transilvania, a fost în primii ani ai secolului al XI-lea botezat la Vidin, potrivit ritului grec. La reședința sa de la Márosvár, el a ctitorit o

mănăstire închinată Sfântului Ioan Botezătorul, pe care a dăruit-o călugărilor bizantini. Se crede că, o dată cu botezul său, Ajtony a jurat credință împăratului Vasile al II-lea, care luase de curând Vidinul de la Samuel al Bulgariei. Învins mai târziu și supus de Sfântul Ștefan, acest vasal al Bizanțului a fost înmormântat în mănăstirea sa grecească.

Impactul Bizanțului nu s-a mărginit la districtele din răsăritul Ungariei. La curtea Sfântului Ștefan, tradițiile creștinismului de apus și de răsărit și influențele Imperiului Bizantin și ale Imperiului German se întâlneau și se aflau chiar pe picior de egalitate. Regatul medieval al Ungariei, prin poziția sa geografică, nu putea să nu fie strâns implicat în politica din Peninsula Balcanică, iar în 1004, trupele maghiare i-au ajutat pe bizantini să cucerească Scoplje de la Samuel. În pofida faptului că Ștefan a recunoscut autoritatea papală, creștinismul bizantin a avut o puternică atracție asupra lui. Datorită lui, s-a construit în Constantinopol o biserică pe care el a înzestrat-o cu generozitate. Bisericile ridicate de el în regatul său demonstrează, judecând după ceea ce a mai rămas, influența arhitecturii bizantine din acea vreme. Mulți membri ai familiei lui aveau nume de botez grecești. Cunoașterea limbii grecești era un lucru curent la curtea lui. Documentul prin care a întemeiat la Veszprém o mănăstire închinată Fecioarei este scris în limba greacă populară a vremii. Secolul al XI-lea este plin de dovezi ale influenței bizantine asupra creștinismului maghiar. Mai multe mănăstiri grecești sunt atestate în această perioadă pe pământul maghiar și probabil că mai există și altele ale căror denumiri nu ne-au parvenit. Tradiția bizantină teologică și spirituală pe care a cultivat-o a lăsat urme în scrierile episcopului ungur Sfântul Gerard din Cenad, iar urmele ritualului grec și ale regulilor de disciplină pe care le găsim la începutul creștinismului maghiar pot fi atribuite în parte influenței acestor mănăstiri. Venerarea sfinților greci era larg răspândită, la fel cu aceea a Sfântului Dumitru, patronul Salonicului, cultul lui apărând la Sirmium, un oraș care, în decursul secolelor al XI-lea și al XII-lea, a trecut de mai multe ori din mâinile Bizanțului în cele ale Ungariei, și fiind practicat în mănăstirea Szávaszentdemeter din Sirmium, întemeiată în secolul al XI-lea și locuită de călugări greci, unguri și slavi. Ea se afla, așadar, sub directa jurisdicție a patriarhului din Constantinopol și în mâinile călugărilor greci până în primii ani ai secolului al XIV-lea, când a devenit proprietatea benedictinilor.

Pe plan politic, cea mai impresionantă dovadă a relațiilor strânse care au existat în secolul al XI-lea între Bizanț și regatul Ungariei este dată de cele două coroane păstrate în Ungaria. Prima este așa-numita coroană a lui Constantin Monomahul. Fragmente din această coroană, găsite în secolul trecut de un țăran care își ara pământul, se află acum în Muzeul Național al Ungariei. Ele sunt făcute din șapte plăcuțe de aur și email *cloisonné,*

reprezentând, potrivit inscripțiilor care se află pe ele, pe împăratul Constantin al IX-lea Monomahul, pe cele două împărătese care au domnit împreună cu el — soția sa, Zoe, și cumnata sa, Teodora –, două figuri feminine alegorice și pe Sfinții Apostoli Petru și Andrei. Plăcuțele au fost probabil executate între 1042 și 1050, când cele trei personaje imperiale ocupau împreună tronul (figura 75). Se crede, în general, că plăcuțele formau o coroană trimisă în dar regelui Andrei I (1046–1060) sau soției acestuia de casa imperială a Bizanțului. Andrei a fost o ciudată figură cosmopolită, cu strânse legături atât cu lumea slavă, cât și cu cea bizantină. El a fost botezat la Kiev și s-a căsătorit cu o fiică a suveranului rus Iaroslav. Se pare că a făcut mult ca să întărească influența bizantină în Ungaria, întemeind o mănăstire grecească lângă Visegrád, închinată hramului patronului său, unde călugării bizantini încă mai existau la începutul secolului al XIII-lea. Este probabil ca el să fi recunoscut într-o anume măsură supremația împăratului bizantin, deoarece plăcuțele care ne-au parvenit dovedesc că era o coroană de tipul celor dăruite de împărat înalților demnitari ai Imperiului sau prinților străini pe care dorea să-i onoreze și să-i recompenseze cu patronajul lui personal, iar plăcuța pe care este zugrăvit Constantin al IX-lea cu toate atributele sale regale aparține tipului de portrete imperiale trimise în mod obișnuit conducătorilor din țările considerate a face parte din Lumea Bizantină, ca să le amintească într-o formă vizibilă și aproape sacramentală prezența monarhului suprem din Constantinopol și a datoriei lor de a-i sluji interesele.

A doua coroană ilustrează și mai clar teoria bizantină a dependenței ierarhice a regelui Ungariei de împăratul Bizanțului. Partea inferioară a „Sfintei Coroane a Ungariei", folosită în ritualurile de încoronare a regilor maghiari, este o diademă bizantină de tip „deschis" cu o serie de portrete în email (figura 76). Mulți specialiști cred că aceasta a fost trimisă de împăratul Mihail al VII-lea Ducas regelui Géza I al Ungariei (1074-1077), probabil la scurtă vreme de la urcarea pe tron a acestuia din urmă. Ca și Andrei I, Géza era cunoscut pentru simpatiile sale față de Bizanț. În jurul anului 1075, el și-a căsătorit nepoata cu viitorul împărat Nikephoros al III-lea Botaneiates, înrudindu-se astfel cu Mihail al VII-lea. Chiar și înainte de urcarea sa pe tron, s-a dovedit un aliat folositor Bizanțului și este de înțeles că Mihail — care s-a suit pe tron în lunile care au urmat după înfrângerea suferită de bizantini din partea turcilor selgiucizi la Manzikert (1071) și care avea dreptate să se teamă că puterea Imperiului ar fi putut să se prăbușească în nordul Balcanilor — privea cu recunoștință spre aliatul său din Ungaria. Coroana, care avea să fie cunoscută în Ungaria sub denumirea de *corona graeca,* are o frumusețe indiscutabilă. În partea ei superioară se află Hristos Pantocrator, mai jos de el stau arhanghelii Mihail și Gavril, flancați de Sfântul Gheorghe

și Sfântul Dumitru, flancați la rândul lor de Sfântul Cosma și Sfântul Damian. Pe partea din spate, la același nivel cu reprezentarea lui Hristos, se află portretul bust al împăratului Mihail al VII-lea, cu coroana imperială pe cap, iar mai jos de el se află alte două personaje: primul este însoțit de numele Constantin și poate să fie unul din cei doi împărați cu acest nume, adică fie fiul lui Mihail, fie fratele lui; celălalt portret este însoțit de o inscripție în greacă care spune „Géza, regele credincios al Ungariei" *(Krales Tourkias)*. Statutul respectiv al celor trei figuri este diferențiat cu o grijă care poartă amprenta ideilor politice cultivate în cancelariile Bizanțului. Coroana arată într-adevăr ca o ilustrare picturală a unor pasaje din lucrarea lui Constantin Porfirogenetul, *Cartea Ceremoniilor*. Împăratul suveran, reprezentantul și viceregentul lui Hristos Pantocrator pe pământ, superior ca rang rudei sale mai tinere, ca și regelui Ungariei, îi investește cu o parte din autoritatea politică pe care el o deține de la Dumnezeu. Capul lui, cât și capul co-împăratului sunt încercuite de un nimb, iar titlurile lor sunt înscrise cu roșu, culoare rezervată în documentele bizantine pentru semnătura imperială. Spre deosebire de el, Géza, a cărei figură se află sub împărat, cu ochii îndreptați către co-împărat, nu are nimb, este îmbrăcat în veșminte mai modeste, iar inscripția lui nu este roșie, ci albastră. Nu există în întreaga artă bizantină o mai vie ilustrare a teoriei privind ierarhia statelor și națiilor care gravitează într-o armonie obedientă în jurul tronului monarhului universal din Constantinopol. Partea inferioară a „Sfintei Coroane" aduce o dovadă concludentă a poziției onorabile, deși subordonate, pe care o ocupa regatul maghiar din Evul Mediu în Lumea Bizantină*.

Relațiile dintre Ungaria și Bizanț au devenit și mai strânse în secolul al XII-lea. În 1104, Piroska, fiica regelui Ladislau I, a fost căsătorită cu Ioan Comnenul, fiul împăratului Alexie. Când soțul ei s-a suit pe tron, în 1118, această prințesă maghiară a devenit împărăteasa Bizanțului. Schimbându-și numele în Irina, ea i-a dat împăratului opt copii, unul dintre aceștia devenind

* Părerea tradițională că aceste portrete în email făceau parte dintr-o coroană trimisă de Mihail al VII-lea lui Géza a fost contestată de mai mulți specialiști, de curând de J. Deer (*Die Heilige Krone Ungarns. Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, vol. 91,1966). El crede că acestea au fost la început fixate pe un alt obiect trimis de Mihail al VII-lea regelui Ungariei și au fost transferate în ultimul sfert al secolului al XII-lea pe o coroană pe care regele Béla al III-lea (1172-1196) a comandat-o pentru regina lui. Argumentele lui Deer, deși repun problema originii părții inferioare a „Sfintei Coroane", nu pot să afecteze interpretarea portretelor deoarece, așa cum admite și el, oricare ar fi fost obiectul pe care ele ar fi fost puse inițial, iconografia și dispunerea lor trebuiau să arate clar pretențiile bizantine la hegemonie față de Ungaria. (N. a.)

împăratul Manuel I. După moartea ei, în 1134, a fost canonizată de Biserica Bizantină (figura 61 c).

Faptul că Manuel Comnenul era ungur din partea maternă poate explica într-o anumită măsură rolul crucial pe care l-a avut Ungaria în politica Imperiului în timpul domniei acestuia (1143–1180). Principalul motiv a fost însă unul politic. Manuel moștenise de la tatăl său o relație neplăcută cu regatul Ungariei, care furniza uneori Imperiului trupe auxiliare, dar care și purta război împotriva lui. Principala cauză a acestor ostilități au fost încercările repetate ale conducătorilor bizantini de a interveni în treburile interne ale țării, sprijinind și acordând azil la Constantinopol unor membri răzvrătiți din dinastia arpadiană. Manuel a continuat la început această politică, care l-a făcut să intre în Ungaria nu mai puțin de zece ori în douăzeci și doi de ani. Programul lui politic era cuprinzător. Scopul său era să refacă hegemonia Bizanțului în vest și să reînvie Imperiul lui Iustinian. În realizarea acestei scheme universale, principalul obstacol era Imperiul German al lui Frederic Barbarosa, iar Manuel vedea în Ungaria, cu poziția ei strategică la marginile de răsărit ale Germaniei și sensibilitatea ei față de influența bizantină, o bază validă pentru planurile sale imperialiste în Europa Centrală. Scopul lui era acela de a încorpora complet Ungaria în Imperiul Bizantin. S-a străduit să îndeplinească acest plan prin două metode. Mai întâi prin campaniile militare urmate de negocieri diplomatice, iar când devenea clar că aceste negocieri nu duceau la anexarea totală, a născocit un plan de uniune personală între Ungaria și Imperiu care, din punct de vedere bizantin, nu avea precedent.

Ultima dintre campaniile lui Manuel în Ungaria s-a terminat cu victoria Bizanțului, lângă Belgrad, în 1167. În urma tratatului de pace care s-a încheiat, cetatea Sirmium, ca și Dalmația și Croația, au fost recunoscute ca făcând parte din Imperiu, iar regatul Ungariei recunoștea suveranitatea Bizanțului. Titlul de *Oungrikos*, luat de Manuel până în anul 1166, s-a dovedit astfel a nu fi o simplă lăudăroșenie. Se pare că monarhia Ungariei a acceptat poziția subordonată în Lumea Bizantină până la sfârșitul domniei acestuia.

Cu câțiva ani în urmă, Manuel și-a pus planul alternativ în aplicare. În 1163, prințul Béla, fiul ultimului rege ungur Géza al II-lea, a fost dus la Constantinopol, unde a fost logodit cu Maria, fiica împăratului. El a devenit membru al Bisericii Grecești, sub numele de Alexie, i s-a acordat titlul nou creat de *despotes* și a fost proclamat de viitorul său socru moștenitor al tronului Bizanțului. Visul atât de drag lui Simeon al Bulgariei de a folosi o căsătorie cu familia imperială pentru a se putea așeza pe tronul Bizanțului și pentru a-și încorpora propriul regat în Imperiul acelor *Rhomaioi* părea gata să fie realizat, după două secole și jumătate, de un prinț dintr-o altă țară din

cadrul Lumii Bizantine, de data aceasta cu totalul acord al guvernului bizantin. Speranțele lui Béla s-au dovedit și ele a avea o viață scurtă. În 1169, împăratului Manuel i s-a născut un fiu. Un adevărat *porphyrogenitos* a fost considerat mai potrivit pentru a moșteni tronul. Proiectul unei uniuni personale prin căsătorie între Ungaria și Imperiu a căzut. Manuel a rupt logodna lui Béla cu fiica sa și l-a căsătorit cu cumnata sa, prințesa Anne de Châtillon, iar nefericitul prinț maghiar a fost decăzut din rangul de *despotes*.

Tratamentul de care a avut parte Béla nu a dus la dispariția lealității sale față de Bizanț. Cei zece ani pe care i-a petrecut la Constantinopol au lăsat o urmă puternică în viața sa. Într-o cronică maghiară din Evul Mediu, el este numit „Graecus"[25]. În 1172, a devenit rege al Ungariei și, înainte de a părăsi capitala Bizanțului, i-a jurat fidelitate lui Manuel, făgăduind solemn că va avea întotdeauna în fața ochilor „interesele împăratului și ale romanilor"[26]. Béla al III-lea, cel puțin față de Manuel, și-a ținut cuvântul. În lupta de la Myriokephalon, unde bizantinii au fost bătuți de turcii selgiucizi (1176), trupele maghiare au luptat de partea Bizanțului.

Planul unei uniri între Bizanț și Ungaria, sub conducerea lui Béla al III-lea, a reînviat după moartea lui Manuel. În 1182, Andronic Comnenul a luat puterea în Constantinopol și, în scurtă vreme, mulți dintre membrii familiei lui Manuel, inclusiv fiul și urmașul lui, Alexie, au fost uciși din ordinul său. Béla a ridicat atunci armele împotriva uzurpatorului. Aliat cu sârbii, el a înaintat în Balcani, cucerind orașele Belgrad, Niș și Sofia. Din nou, și-a exprimat pretenția la tronul Bizanțului, în acord cu planul original al lui Manuel. Când soția lui a murit, în 1184, el i-a cerut mâna surorii lui Manuel, Teodora. Deși aceasta devenise călugăriță, șansele lui Béla de a-și atinge obiectivul păreau bune: trupele lui se aflau în fața uneia din intrările în Constantinopol și avea prieteni în cetate care îi împărtășeau ura împotriva tiranului Andronic. Pentru a doua oară, un eveniment neașteptat, petrecut în capitală, l-a lipsit pe conducătorul ungur de răsplata sa. În 1185, Andronic a căzut victimă unei revolte populare, iar Isaac al II-lea Anghelos a fost urcat pe tron. În noua situație, Sinodul din Constantinopol a refuzat să o dezlege pe Teodora de jurământul ei, iar Béla a trebuit să se întoarcă în Ungaria, dându-și seama că ambițiile lui matrimoniale și imperiale suferiseră un eșec total. În timpul ultimilor ani ai domniei lui, regatul a rămas strâns legat de Bizanț. Fiica sa s-a căsătorit cu împăratul Isaac. Moneda de aur bizantină circula legal în regatul său, iar crucea imperială dublă a fost introdusă de către el în armoriile monarhiei ungare. Aceste semne vizibile ale influenței bizantine nu au putut însă să ascundă multă vreme tendința tot mai mare a societății și curții de a căuta modele în Europa Apuseană. În 1186, Béla s-a căsătorit cu Margareta Capet, fiica lui Ludovic al VII-lea al Franței. Se poate

spune că influențele occidentale au fost și mai puternice sub urmașii lui. Moartea lui Béla al III-lea, survenită în 1196, marchează sfârșitul unei perioade de două sute și cincizeci de ani în timpul cărora Ungaria, în pofida afilierii ei formale la creștinătatea latină, a aparținut, în multe privințe, spațiului pe care îl putem considera Commonwealth-ul Bizantin al națiunilor.

CAPITOLUL 6

ŢĂRMUL MĂRII NEGRE, STEPA EURASIATICĂ ŞI RUSIA

Regiunea în care a avut loc întâlnirea dintre Bizanț și populația care trăia pe țărmul Mării Negre și la nord de aceasta a fost descrisă într-un alt capitol. S-a spus că această regiune poate fi împărțită în trei zone, deosebite clar între ele datorită trăsăturilor lor geografice, limitate de două semicercuri mai mult sau mai puțin concentrice. Prima zonă cuprindea fâșia îngustă de coastă de la gurile Dunării până la un punct de pe coasta de est a Mării Negre situat aproximativ la mijlocul drumului dintre strâmtoarea Kerci și actualul port Batumi. Ea includea două ținuturi de importanță capitală pentru Imperiu — coasta de sud a Crimeii, dintre Chersones și Bosporos, și un țărm de mare, la fel de îngust, la picioarele Caucazului de nord-vest, de la gurile Kubanului până la Sotirioupolis. Motivele geopolitice pentru care bizantinii erau interesați de aceste regiuni — interes pe care îl moșteniseră de la vechii greci și de la romani — a fost deja remarcat.

Aceste motive sunt suficiente pentru a explica eforturile considerabile făcute de Imperiu pentru a-și menține prezența și a-și consolida acolo influența la începutul Evului Mediu. Aceste eforturi, cum vom vedea, au fost în ansamblu încununate de succes, deoarece, deși influența lui în aceste regiuni a scăzut între sfârșitul secolului al VII-lea și începutul celui de al IX-lea, când Imperiul lupta pentru supraviețuire în Balcani și în Asia Mică, el nu a pierdut niciodată pentru multă vreme capetele de pod ridicate pe coasta Mării Negre de Iustianian I, iar refacerea puterii lui militare și a politicii externe în secolul al IX-lea i-a permis să-și facă simțită prezența cu o reînnoită vigoare de-a lungul acestei coaste.

A doua zonă cuprindea stepa din sudul Rusiei. Între sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al XIII-lea, aceasta era ocupată de popoare nomade și seminomade, în majoritate de origine turcică, venite din Asia prin „coridorul de stepă", fie ca să se așeze la marginile de nord-est ale Mării

Negre, fie să meargă mai departe spre vest, către cursul inferior al Dunării. Amenințarea pe care o reprezentau năvălirile lor pentru coloniile și posesiunile Imperiului din Transcaucazia și Balcani i-au făcut, așa cum am văzut, pe conducătorii lor să dezvolte o complicată „diplomație de stepă", care lucra pe două arii-pivot — cetățile bizantine de pe coasta Crimeii și ținuturile joase dintre Caspica, nordul Caucazului și Marea Azov. Traducerea în viață cu succes a acestei diplomații, realizată remarcabil de Iustinian I și de Heracliu, a subliniat două fapte de o importanță capitală pentru modelul politicii bizantine în regiunea din nordul Mării Negre — legătura strânsă care a existat întotdeauna între capetele de pod de pe coastă ale Imperiului, în special cele din Crimeea, și lumea barbară din stepă și conștiința conducătorilor de la Constantinopol că programul lor de imperialism defensiv, urmărit de-a lungul întregii stepe din vestul Eurasiei, de la Volga până la Dunăre, căuta în cele din urmă să protejeze posesiunile Imperiului din Balcani. Aceste două subiecte vor fi ilustrate în acest capitol unde, în măsura în care zona de stepă intră în discuție, ne vom ocupa în special de relațiile Bizanțului cu cele două puteri majore aflate în stepele din sudul Rusiei între aproximativ anul 700 și începutul secolului al XI-lea, kazarii și pecenegii.

Ultima din cele trei zone menționate cuprindea aria împădurită, situată aproximativ la nord de paralela 50. Străbătută de cursul superior și cel mijlociu al Niprului și de afluenții acestuia, ea se întindea spre nord până la golful Finic, iar la nord-est până la cursul superior al Volgăi. Sosirea vikingilor în această zonă, în secolele al VIII-lea și al IX-lea, așa cum vom vedea, a orientat viața comercială și politică a slavilor de răsărit spre sud și i-a făcut să intre în strâns contact cu țărmul Mării Negre și cu Lumea Bizantină. În a doua jumătate a secolului al IX-lea, rușii — nume dat la început varegilor din Suedia și mai târziu și supușilor slavi ai acestora — au început să fie tot mai prezenți la orizontul Imperiului. Relațiile lor cu Bizanțul vor fi discutate în ultima parte a acestui capitol. Istoria Rusiei din secolele al IX-lea și al X-lea nu poate fi complet izolată de istoria coastei Mării Negre și a stepei pontice, însă, chiar dacă aceste două zone din urmă sunt atât de strâns legate încât trebuie analizate împreună, istoria relațiilor dintre Rusia și Bizanț în această perioadă este specială și suficient de complexă ca să necesite o analiză separată.

Dintre cele două regiuni de coastă, cea mai importantă pentru Imperiu, în perioada de care ne ocupăm, era sudul Crimeii. Fortificațiile lui Iustinian, ca și lealitatea neîntreruptă a goților din Crimea au permis Bizanțului să-și păstreze influența în această zonă, cu o excepție relativ scurtă, de-a lungul

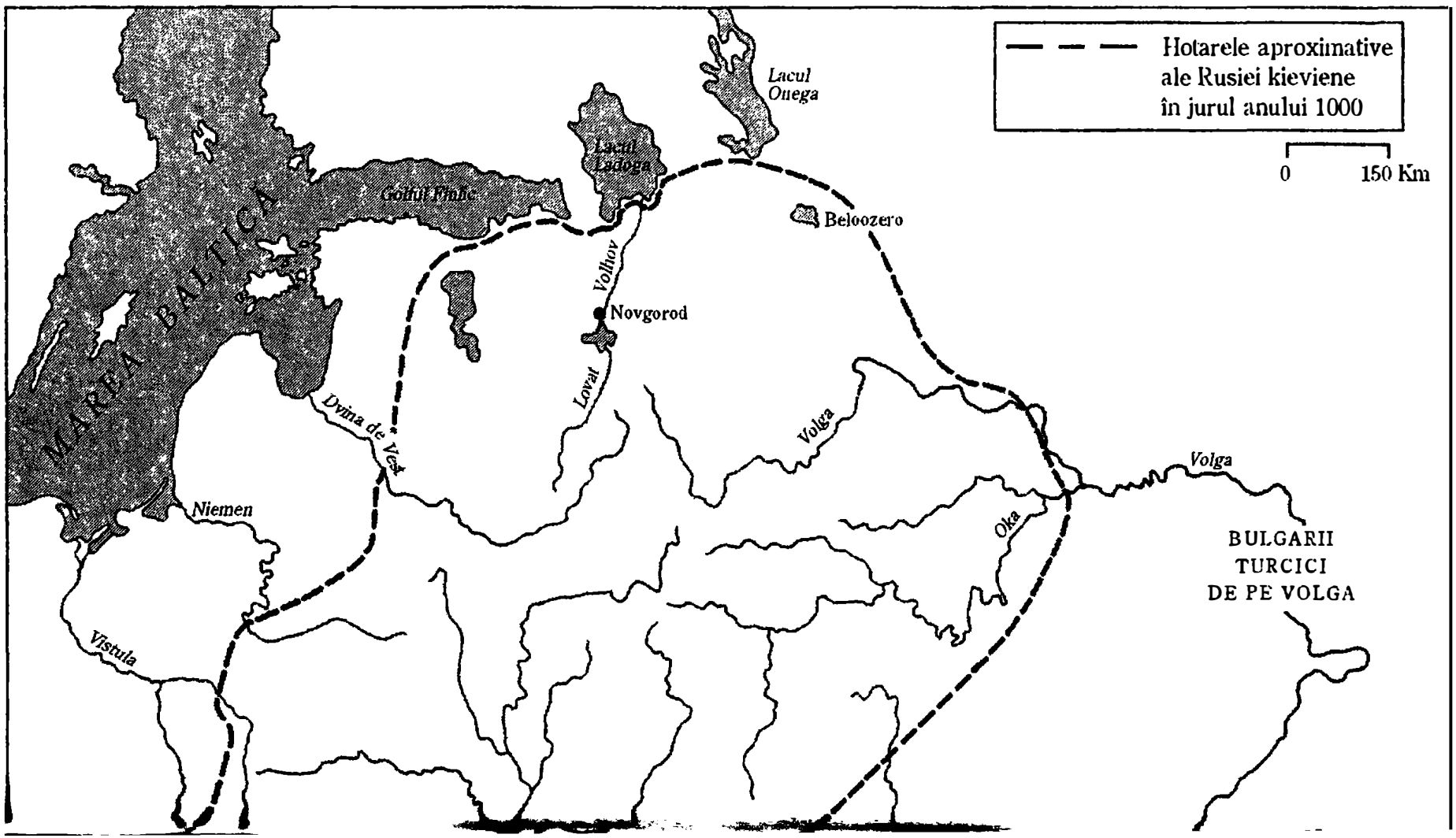
Hotarele aproximative
ale Rusiei kieviene
în jurul anului 1000
0
150 Km
MAREA BALTICĂ
Golful Finic
Lacul Onega
Lacul Ladoga
Beloozero
Volhov
Novgorod
Lovat
Dvina de Vest
Volga
Volga
Oka
Niemen
Vistula
BULGARII
TURCICI
DE PE VOLGA

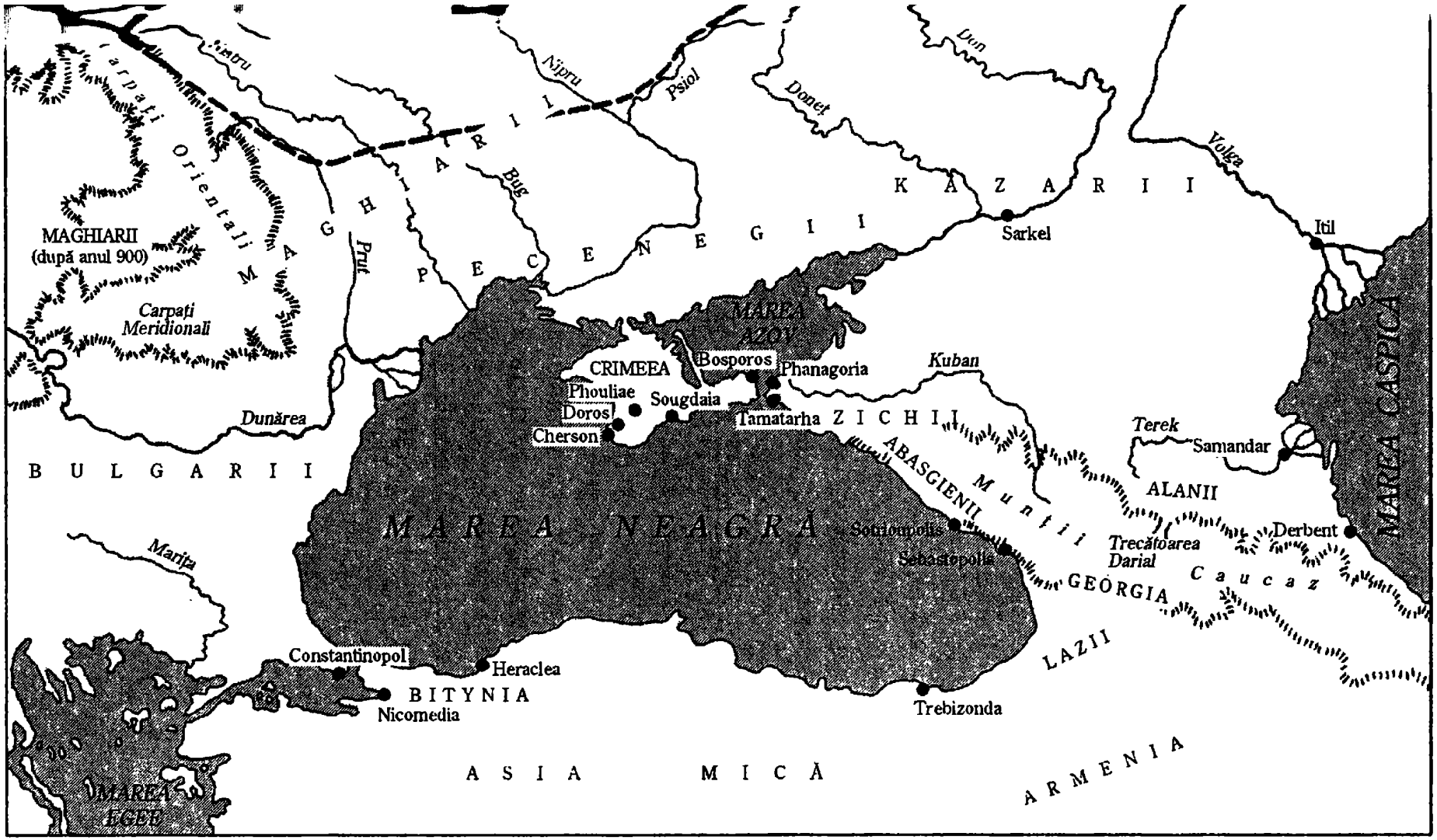

Harta 6. Zona din nordul Mării Negre în secolele al IX-lea și al X-lea

întregului secol al VI-lea. Această excepție s-a datorat celui mai curios episod din istoria relațiilor Imperiului cu popoarele din stepa eurasiatică. În 568, a sosit la Constantinopol o solie a turcilor din Asia Centrală, al căror imperiu se întindea din Mongolia până în Turkestan, iar acum se îndreptau spre vest, spre Marea Caspică. Se răzvrătiseră de curând împotriva stăpânilor lor, avarii, silind un grup dintre aceștia să migreze spre sudul Rusiei și de acolo în Panonia, o migrație ale cărei efecte cumplite asupra poziției Bizanțului la Dunăre și în Balcani le-am remarcat deja. Solii i-au adus lui Iustin al II-lea oferta unei alianțe din partea suveranului lor, Silzibul, han al ramurii apusene a turcilor din Asia Centrală. Scopul acestei solii era acela de a promova comerțul cu mătase, ceea ce era un subiect de mare interes pentru ambele părți. Turcii și vasalii lor, sogdianii, controlau sectorul de est al drumului mătăsii care ducea din China în Europa prin oazele Turkestanului chinez, Kașgar, Bactria, Ecbatana, trecea Eufratul spre Antiohia și de aici în Bizanț. Secțiunea mijlocie a acestui drum trecea prin teritoriul persan. Perșii, de obicei ostili atât față de turci, cât și de bizantini, au profitat de situație pentru a ridica taxele vamale puse pe acest comerț de tranzit. Și atât turcii, care păreau a aspira la rolul de intermediari comerciali între China și Bizanț, cât și bizantinii, interesați să obțină cu regularitate mătasea care avea un rol important în viața de ceremonii și liturgică a Imperiului lor, se gândeau la un mijloc prin care să ocolească controlul perșilor de pe drumul mătăsii, care îi făcuse dependenți economic de dușmanul lor tradițional. De aici și înțelegerea încheiată la Constantinopol între guvernul lui Iustin al II-lea și turci, care prevedea, pe lângă o clauză ce reglementa comerțul cu mătase, și o alianță militară împotriva Persiei. „Și în felul acesta", remarca istoricul bizantin Menandru, „a devenit națiunea turcă prietenă a romanilor."[1] În cursul următorilor ani, relațiile lor au fost foarte bune, dacă judecăm după numeroasele solii — nu mai puțin de șapte misiuni bizantine în opt ani — care au călătorit între Constantinopol și capitala turcă, situată la sud de lacul Balhaș, lângă actualul Alma Ata din Kazahstan. Pentru a evita trecerea pe teritoriul persan, mătasea era transportată din Asia Centrală în Bizanț prin nord, pe un drum indirect. Cele două ramuri principale ale acestui drum — una ducând spre valea fluviului Jaxartes (Sir Daria), trecea pe țărmul de nord al Mării Aral, cealaltă urma fluviul Oxus (Amu Daria) și trecea prin sudul mării — se întâlneau undeva lângă vărsarea fluviului Ural. Drumul ocolea apoi capul Mării Caspice, trecea Caucazul prin trecătoarea Darial și ajungea la Trebizonda, de unde prețioasa marfă era trimisă pe mare la Constantinopol. Dar în anul 576, situația s-a schimbat în mod dramatic. Când trimișii bizantini, conduși de Valentinus, și-au prezentat scrisorile de acreditare hanului Tourxath,

urmașul lui Silzibul, ei au fost întâmpinați cu o explozie de furie. Băgându-și degetele în gură, într-o simbolică ilustrare a mâniei lui, suveranul turc a exclamat:

> Nu sunteți voi acei romani care au zece limbi, însă o singură înșelătorie?... Așa cum sunt acum cele zece degete ale mele în gura mea, așa și voi folosiți mai multe limbi, cu una mă înșelați pe mine, cu alta pe avari, sclavii mei. Lingușiți și înșelați toate neamurile cu măiestria cuvintelor voastre și cu perfidia gândurilor voastre, fără a ține seama de cei care cad cu capul înainte în nenorocire, dar de la care puteți avea un folos. Este ciudat și nefiresc — a mai adăugat el cu usturător reproș — ca un turc să mintă.

Și trecând de la insultele generale la nemulțumirile concrete, a continuat:

> Împăratul vostru va răspunde pentru această purtare a lui, el care îmi vorbește de prietenie, iar în același timp încheie alianțe cu avarii, niște sclavi care au fugit de stăpânii lor... De ce, romanilor, îmi duceți mereu trimișii care călătoresc spre Bizanț prin Caucaz și mă asigurați că nu au alt drum de ales? Faceți așa în speranța că aș putea să uit, din cauza pământului greu de străbătut, să năvălesc pe teritoriul roman. Dar știu limpede unde curge Niprul și Dunărea și chiar și Marița. Cunosc până unde se întind forțele voastre, pentru că întreg pământul este supus dominației mele, de la prima rază de soare și până la capătul Apusului[2].

Această audiență îngrijorătoare era cât pe-aci să-i coste viața pe trimiși. Alianța turco-bizantină, care durase opt ani, se terminase brusc și, în același an (576), o armată turcă, mărșăluind de la țărmurile Caspicei spre vest, a cucerit Bosporos, a atacat cetatea Cherson și a amenințat întreaga poziție a Imperiului din Crimeea. Cum poate fi explicată această dramatică *volte-face**? Mai multe puncte spinoase sunt cuprinse în discursul lui Tourxath, așa cum e el citat de Menandru, al cărui text ar putea să se bazeze pe rapoartele trimișilor bizantini. Obsesia evidentă a hanului cu privire la avari a fost probabil agravată de conducătorul lor, Boian, care s-a îndreptat împotriva slavilor de pe Dunăre. Această alianță a Imperiului cu dușmanul lor de moarte a fost privită de turci ca un act ostil. În al doilea rând, mânia lui Tourxath la gândul că trimișii săi la Constantinopol sunt escortați cu

* În franceză, în original – schimbare bruscă de atitudine, de opinie, de mod de a acționa. (N.tr.)

regularitate peste Caucaz, în loc să li se permită să ia un drum mai ușor prin stepele din sudul Rusiei, și aluzia sa amenințătoare la faptul că știe de existența celuilalt drum, ar putea să fie explicată prin schimbarea recentă a politicii Imperiului în regiunea dintre cursul inferior al Volgăi și Marea Azov. Este probabil ca alegerea drumului transcaucazian de către autoritățile bizantine să fi fost mai mult decât o problemă de securitate de rutină, așa că bănuielile hanului că ei ar fi încercat să-i ascundă secrete militare și politice erau întemeiate. Putem presupune că, în anul 576, bizantinii își pierduseră interesul pentru îndepărtații lor aliați turci și hotărâseră să transfere acest patronaj bulgarilor onoguri, cu al căror ajutor aveau foarte curând să realizeze un nou echilibru de forțe în stepa din vestul Eurasiei.

În cele din urmă — și acesta este probabil aspectul cel mai interesant — discursul hanului turc a fost un exemplu viu al neîncrederii și disprețului provocat adesea printre victimele sale din stepa eurasiatică de diplomația extrem de vicleană și lipsită de scrupule a Bizanțului. În afara faptului că din cuvintele sale reiese o mare demnitate și încredere în sine, ele amintesc mesajul trimis lui Iustinian de hanul utigurilor, consemnat de Procopiu, care protesta față de politica perfidă a acestuia împotriva neamului său[3]. Fără îndoială, indignarea morală și sarcasmul mușcăturilor sunt același lucru. Se poate întâmpla ca atât Procopiu, cât și Menandru să fi exagerat dramatismul faptelor ca să facă mai viu contrastul dintre politica sofisticată și cu dublă față a compatrioților lor și candoarea neprefăcută și virtuțile morale ale naivilor nomazi. Disprețul lor față de barbari nu-i oprea pe bizantini de a idealiza uneori viața de nomad, „nobilul sălbatic" atât al vechilor greci, cât și al grecilor din Evul Mediu. Nu trebuie însă să avem un scepticism exagerat față de relatarea francă a lui Menandru, și nu e nici o îndoială că tabloul pe care-l face acestei întâlniri dintre modul de viață bizantin și cel turc este în esență corect. Turcii din secolul al VI-lea își împodobeau capitala din Asia Centrală cu un lux care i-a surprins până și pe ambasadorii bizantini. Ei erau însă în stare să respingă ceea ce considerau a fi relele civilizației. Când chinezii au încercat să-i facă să adopte unele din obiceiurile lor, hanul a răspuns cu mândrie: „Avem de foarte multă vreme obiceiurile noastre și nu putem să le schimbăm."[4] Istoricii moderni i-au judecat uneori cu asprime pe bizantini pentru că nu au reușit să mențină alianța cu turcii. Este greu să ne dăm seama de ce au procedat așa, deoarece interesul lor era de a obține mătasea la prețuri mai mici. Distanța mare dintre Constantinopol și Asia Centrală făcea ca schimbul de solii să fie o treabă grea și costisitoare, iar descrierea lui Menandru privind marile greutăți ale unei călătorii prin munți și deșert este o dovadă impresionantă. Alianța cu turcii i-ar fi adus pe bizantini, aproape cu siguranță, într-un război pe două fronturi — împotriva

avarilor din Europa și a perșilor din Asia —, o treabă care depășea resursele militare ale Imperiului în timpul domniei lui Iustinian și al celor doi împărați care au domnit imediat după el. Și, peste toate, amenințarea avarilor cântărea greu la frontiera lor cu Balcanii, iar Sirmium se afla deja sub o presiune apăsătoare. Așa că nu este de mirare că guvernul imperial a preferat, între 574 și 576, să-i calmeze pe avari, cu riscul de a-și atrage dușmănia îndepărtatului lor aliat din Asia Centrală.

Cu toate acestea, este însă posibil ca, sacrificând alianța cu turcii pentru niște preocupări mai urgente de la frontiera lor de pe Dunăre, bizantinilor să le scape o ocazie bună. Dacă relațiile lor cu turcii ar fi evoluat mai departe, ei ar fi câștigat un aliat puternic, al cărui regat se întindea spre Marea Caspică și spre Caucaz, și am fi putut discuta despre o răspândire a influenței politice și culturale a Bizanțului asemănătoare cu aceea a Imperiului Rus din vremuri mai recente, prin stepele din Asia Centrală spre Manciuria și Pacific. În a doua jumătate a secolului al VI-lea, creștinismul, admis în formă nestoriană, a câștigat mulți adepți în mai multe regiuni din Imperiul Turc, în special în Horasan, Afganistan și zona din jurul orașelor Buhara și Samarkand. Misionarii bizantini, intrând în această regiune, ar fi putut obține, e ușor de imaginat, un nou și uriaș teritoriu pentru Biserica lor.

Între timp, lucrurile s-au desfășurat foarte diferit. La începutul secolului al VIII-lea, partea de vest a Imperiului Turc a fost cucerită de arabi. Creștinismul, pe care conducătorii lui fuseseră convinși să-l accepte la sfârșitul secolului al VI-lea, s-a retras în fața înaintării triumfătoare a Islamului. Iar când bizantinii și turcii s-au întâlnit din nou, aceasta s-a petrecut în secolul al XI-lea, pe câmpul de luptă din Asia Mică.

Cât de multă vreme a rămas cetatea Bosporos în mâinile turcilor după 576, nu știm. Se pare că autoritatea bizantină s-a refăcut între 581 și 587 în partea de sud a Peninsulei Crimeea. Cetatea Cherson era sigur în mâinile bizantinilor la mijlocul secolului următor, când papa Martin I a fost exilat acolo (654) din ordinul împăratului Constans al II-lea. Martin, care a decedat la Cherson în anul următor, zugrăvește un tablou întunecat al condițiilor economice ale orașului unde despre pâine, importată de obicei de pe coasta de sud a Mării Negre, „se vorbește doar, dar nu este niciodată văzută"[5]. Poziția Imperiului în Crimeea era din nou amenințată la sfârșitul secolului al VII-lea de înaintarea către vest a kazarilor, care au trecut strâmtoarea Kerci și au ocupat Bosporos.

Sfârșitul secolului al VII-lea a fost o perioadă deopotrivă de importantă și de dramatică în istoria Crimeii. Între 695 și 711, kazarii erau forța dominantă în politica Peninsulei. Orașele din sudul Crimeii au fost cuprinse de o adevărată furie a activității diplomatice care s-a întins și pe coasta de nord a

Mării Negre și a afectat cele două sectoare principale ale frontului de nord al Bizanțului, Balcanii și zona din nordul Caucazului. În cele din urmă, evenimentele care s-au petrecut în Cherson în timpul acestor ani au avut un efect direct asupra destinului Constantinopolului.

Soarta papei Martin I ne sugerează că guvernul din Roma de Răsărit considera cetatea Cherson drept un loc de exil pentru opozanții săi mai distinși și mai periculoși, așezat fiind la o distanță suficient de mare. În acest oraș a fost exilat, în 695, și împăratul Iustinian al II-lea, după ce a fost detronat. Câțiva ani mai târziu, aflând de intrigile lui pentru a-și recăpăta tronul, locuitorii din Cherson, temându-se de răzbunarea împăratului Tiberius al II-lea, au hotărât fie să-l omoare, fie să-l extrădeze la Constantinopol, determinându-l pe Iustinian să fugă la Doros, fortăreața din munți a goților din Crimeea. De acolo, a trimis un mesaj conducătorului kazarilor, cerându-i azil politic. Haganul, care controla o parte considerabilă din Crimeea, l-a primit pe Iustinian cu onoruri, l-a căsătorit cu sora sa și i-a dat cetatea Phanagoria de pe țărmul de est al strâmtorii Kerci. Brațul lung al diplomației bizantine l-a urmărit însă pe împăratul în exil în noua sa reședință din Kazaria. Asupra conducătorului kazar a început să se exercite presiunea puternică a Constantinopolului pentru a-l preda pe Iustinian, mort sau viu. Soția kazară a acestuia din urmă, care la căsătorie luase numele de Teodora (ca o referință la celebra sa tiză, soția lui Iustinian I), l-a avertizat că fratele ei, hanganul, plănuiește să-l asasineze. Din nou, împăratul în exil a trebuit să fugă ca să-și salveze viața. El a apărut la gurile Dunării și, cu ajutorul lui Tervel, conducătorul Bulgariei, s-a întors la Constantinopol, pe tronul său (705).

Iustinian al II-lea nu a uitat niciodată cetățile din Crimeea datorită experiențelor sale umilitoare. De la Constantinopol, a trimis trei expediții punitive împotriva orașului Cherson. Prima s-a terminat cu un masacru uriaș al orașului, a doua a făcut ca cetățile din Crimeea să se alieze la cauza armeanului Bardanes, care s-a proclamat singur împărat, iar a treia a dus la căderea lui Iustinian. Armata și flota sa, având ordinul de a rade orașul Cherson de pe suprafața pământului și de a-i ucide pe toți locuitorii lui, a dezertat din cauza lui Bardanes, care rezida la curtea kazară. Flota rebelă, cu noul împărat (numit acum Philippikos) în frunte, a navigat până la Constantinopol și a intrat în cetate fără să întâmpine vreo rezistență. Iustinian al II-lea, părăsit de toți, a fost asasinat (711).

Interesul arătat de cronicarii bizantini din Evul Mediu acestor aventuri pitorești ale lui Iustinian al II-lea explică faptul că întunericul aproape de nepătruns care acoperă istoria Crimeii din cea mai mare parte a secolului al VII-lea și al VIII-lea se mai destramă ușor spre mijlocul acestei perioade.

Intrigile lui Iustinian și represiunile sălbatice împotriva orașului Cherson au aruncat posesiunile bizantine din Peninsula Crimeea în mâinile kazarilor. Cherson, făcând în 695 încă parte din Imperiu, a fost guvernat zece ani mai târziu de un funcționar numit de hagan. Comunitățile gotice din Peninsulă au acceptat probabil ceva mai târziu suveranitatea kazarilor, iar kazarii, noua putere dominantă în Crimeea, erau capabili, sprijinind revoluția din 711 împotriva lui Iustinian al II-lea, să intervină în mod decisiv în treburile interne ale Imperiului.

Lupta dintre Bizanț și kazari pentru coasta de sud a Crimeii s-a încheiat curând după aceea. Bizantinii și-au restabilit autoritatea în Cherson. Pe de altă parte, kazarii și-au păstrat controlul asupra zonelor din nordul și centrul Peninsulei. Această împărțire politică a Crimeii, menținută până la începutul secolului al X-lea, corespunde deosebirii geografice dintre pășunile care ocupau cea mai mare parte a Peninsulei și erau o prelungire a stepei din sudul Rusiei și fâșia îngustă de pe coastă cu o climă mediteraneană și cu orientare spre sud, dincolo de Marea Neagră, spre lumea vorbitoare de greacă. De fapt, împrejurările i-au constrâns pe bizantini și pe kazari să aibă relații mai strânse. Bizantinii înțeleseseră de multă vreme că aceștia pot fi folositori strategiei adoptate de Imperiu pe frontul din nordul Caucazului. În ajunul marei sale ofensive din 627 împotriva Imperiului Persan, Heracliu a încheiat în orașul Lazica o înțelegere cu ei. Cincizeci de ani mai târziu, datorită cuceririi „Vechii Mari Bulgarii" de către kazari, regatul lor devenise regat-clientelar al Bizanțului, iar ei erau stăpânii zonei dintre cursul inferior al Volgăi, Marea Azov și nordul Caucazului. Cu puțină vreme înainte, conducătorii bizantini, preocupați de această zonă importantă pentru securitatea Imperiului, au acordat sprijinul lor noilor veniți. Și în prima jumătate a secolului al VIII-lea, un alt factor — amenințarea obișnuită a Islamului — a cimentat în cele din urmă alianța dintre Bizanț și kazari, care avea să rămână principalul fir conducător al politicii Imperiului în zonă pentru următorii două sute de ani.

Kazarii, un neam turcic, apăruseră în stepele din nordul Caucazului spre sfârșitul secolului al VI-lea. În cele câteva decenii care au urmat, ei s-au asociat cu Imperiul Turc din Asia Centrală, devenind probabil supușii lui. Pe la mijlocul secolului al VII-lea, acum total independenți și având o putere militară considerabilă, și-au început expansiunea spre vest, ceea ce a adus sub dominația lor stepele dintre Volga și Nipru, ca și fâșia din sudul centurii de pădure din centrul Rusiei care ajungea până la cursul superior al fluviului Oka. În perioada lui de prosperitate din secolele al VIII-lea și al IX-lea, regatul lor — a cărui capitală era Itil, așezată în Delta Volgăi — era alcătuit dintr-o populație pestriță, formată din turci, triburi caucaziene, evrei, arabi, slavi și

fino-ugrici, a cărei bunăstare se datora comerțului internațional care se făcea în principalele sale cetăți, pe drumul de caravane din Asia Centrală până la Marea Neagră și pe drumul fluvial în jos pe Volga, iar apoi peste Marea Caspică. Principala contribuție a kazarilor la istoria lumii a fost reușita lor de a se menține pe linia Caucazului împotriva atacurilor îndreptate spre nord ale arabilor. Vreme de o sută de ani, situația a rămas incertă, fiecare putere trecând în mod repetat munții ca să invadeze teritoriul celeilalte, fără să reușească însă să-l păstreze mai multă vreme. Cea mai mare încercare de putere s-a petrecut în 737, când arabii s-au îndreptat spre Volga, au distrus armata kazară, fiind însă siliți să se retragă spre sudul Caucazului. În urmă cu cinci ani, datorită victoriei lui de la Poitiers, Carol Martel oprise pe linia Pirineilor atacul arabilor împotriva creștinătății din Apus. Realizarea kazarilor de a păstra Caucazul a avut o importanță ce poate fi comparată cu aceea a victoriei lui Carol Martel. Dacă ar fi eșuat în această întreprindere, este foarte probabil ca armatele Islamului să fi apărut pe Don, Nipru și la Dunărea de Jos. Putem să luăm în considerație o serie de ipoteze cu privire la consecințele pe care faptul l-ar fi avut asupra istoriei Bizanțului și a Rusiei. Nu e de mirare că oamenii de stat ai Bizanțului au acordat o importanță atât de mare alianței lor cu kazarii. În secolele al VII-lea și al IX-lea, relațiile dintre cele două puteri, în pofida unor ciocniri întâmplătoare în Crimeea, au fost apropiate și prietenoase. În 733, Leon al III-lea și-a căsătorit fiul, viitorul împărat Constantin al V-lea, cu fiica haganului. Botezată Irina, prințesa kazară a introdus costumul ei național, *tzitzakion*, la curtea de la Constantinopol — un exemplu curios, dar nicidecum izolat, de influență „barbară" asupra culturii materiale a bizantinilor. La mijlocul secolului al X-lea, așa cum se arată în terminologia recomandată de *Cartea Ceremoniilor* pentru corespondență cu prinții străini, haganul kazar se situa în protocolul diplomatic al Bizanțului printre conducătorii necreștini imediat după califul din Bagdad[6].

Bizantinii și-ar fi trădat tradițiile îndelungii diplomații a Imperiului lor dacă nu ar fi căutat să-și consolideze această alianță, convertindu-i pe kazari la creștinism. Această sarcină devenea cu atât mai urgentă cu cât cele două religii rivale, iudaismul și Islamul, făcuseră unele progrese în Kazaria în timpul secolului al VIII-lea. În 737–738, ca rezultat al înfrângerii sale de către arabi, haganul kazar a fost silit să accepte credința musulmană. Perspectiva șirului de supuși care l-ar fi imitat și a regatului kazar devenind, datorită acceptării oficiale a Islamului, dependent de Califatul Umayad, a cărui flotă fusese cât pe aci să atace Constantinopolul în urmă cu douăzeci de ani, a părut probabil conducătorilor din Bizanț o perspectivă înfricoșătoare. Mai mult ca niciodată, securitatea Imperiului depindea de succesul misionarilor

săi creștini în regiunea dintre Marea Azov, Marea Caspică și Caucaz. Viitorul lor, în secolul al VIII-lea, nu era promițător. Kazarii aveau multă influență pe coasta de nord-est a Mării Negre, unde o rețea de episcopii formau provinciile ecleziastice Zichia și Abasgia. Aceste episcopii, care aveau contact peste mare cu Constantinopolul, continuau să fie active în această perioadă. Potrivit unei surse georgiene medievale, în Kazaria secolului al VIII-lea existau multe sate și orașe creștine[7].Bizantinii și-au pus însă speranțele de a-i creștina pe kazari în special în Biserica din Crimeea. Creștinismul din Crimeea, care înflorise în secolul al IV-lea și fusese întărit de politica lui Iustinian I în Peninsulă, părea a fi pierdut teren în vremurile turburi din secolul al VII-lea. În secolul al VIII-lea, el a reînviat cu o oarecare forță, fapt datorat în mare parte mișcării iconoclaste. Persecutarea iconofililor, deosebit de violentă sub Constantin al V-lea (741–775), a făcut ca mulți dintre ei, în special călugării care erau printre cei mai devotați apărători ai venerării icoanelor, să emigreze din Constantinopol și provinciile centrale spre provinciile periferice ale Imperiului. *Viața Sfântului Ștefan cel Tânăr,* scrisă la începutul secolului al IX-lea, povestește cum Sfântul, martirizat în 767 pentru devotamentul său față de icoane, i-a sfătuit pe discipolii săi monastici să fugă de persecuții în acele regiuni ale Imperiului care rămăseseră credincioase ortodoxiei. Pe lângă Italia, sudul Asiei Mici, Cipru, Siria și Palestina, el a recomandat ca refugiu mai sigur țărmul de nord al Mării Negre, în special dioceza Zichia, zona de coastă dintre Cherson și Bosporos și teritoriul goților din Crimeea. Călugării i-au urmat sfatul. Piosul biograf al Sfântului avea, fără îndoială, dreptate când deplângea faptul că „ordinul monastic a fost, ca să zicem așa, dus în captivitate"[8], dar ceea ce a fost o pierdere pentru Bizanț a reprezentat un câștig pentru Crimeea. Călugării refugiați, stabilindu-se în Cherson, Bosporos și „Gothia" și înființând multe mănăstiri, au întărit influența culturii bizantine în Peninsulă și au intensificat rolul acesteia de avanpost misionar la marginile stepei. În cea mai mare parte a crizei iconoclaste, Biserica din Crimeea pare a fi rămas credincioasă venerării icoanelor. Acest fapt este adevărat în special pentru goții din Crimeea, al căror episcop, Sfântul Ioan al Gothiei, era, în a doua jumătate a secolului al VIII-lea, un membru proeminent al partidului iconofil și a menținut contactul cu sprijinitorii săi din Georgia, Ierusalim și Constantinopol. În jurul anului 787, Ioan a organizat o revoltă nereușită împotriva kazarilor. Întemnițat de către aceștia, el a fugit pe mare la Amastris, unde a murit curând după sosirea lui.

Nu există vreo dovadă că autoritățile bizantine, care, între 726 și 787, își traduceau în viață activ și uneori chiar violent programul lor iconoclast, au încercat să oprească emigrarea călugărilor iconofili spre coasta de nord a

Mării Negre. Deși îi persecutau pe apărătorii de acasă ai imaginilor, ei păreau foarte mulțumiți să-i folosească pentru interesele politicii externe a Imperiului, adică să propage creștinismul printre popoarele din nord. Un manuscris grecesc din secolul al XIV-lea a păstrat o listă de opt episcopii, supuse patriarhiei din Constantinopol, care formau Provincia ecleziastică Gothia, administrată de Mitropolitul din Doros[9]. Specialiștii au discutat îndelung despre data scrierii acestui document și despre autenticitatea lui. Astăzi, se crede aproape în unanimitate că lista reprezintă o sursă de încredere și că a fost alcătuită în secolul al VIII-lea, probabil între 733 și 746. Se pare că toate episcopatele din provincia „Gothia" se aflau pe teritoriul kazar. Multe din locurile și persoanele la care se referă nu au fost identificate cu certitudine.

Este însă aproape sigur că aceste episcopii formau o rețea cu un model geografic coerent, acoperind o mare parte a teritoriului ocupat de kazari în secolul al VIII-lea. Începând de la Doros, situat în munții din Crimeea, lista ne duce spre est, la capitala kazară Itil, de pe cursul inferior al Volgăi. De aici, pornim spre sud, prin stepele care mărginesc coasta de vest a Caspicii, până la râul Terek, iar de aici spre vest, până la valea Kubanului, terminându-ne călătoria în orașul Tamatarha, pe malul estic al strâmtorii Kerci. Multe din aceste scaune episcopale se aflau în orașe, în Doros, Itil, Tamatarhșa. Altele erau dioceze de misionari, servind nevoilor popoarelor nomade supuse kazarilor, cum erau hunii și onogurii. Imensitatea teritoriului pe care se afla provincia „Gothia" și faptul că, exceptând orașele Doros și Tamatarha, niciuna din episcopiile ei nu mai este menționată în vreun document medieval, a făcut ca unii istorici să se îndoiască de faptul că această rețea ecleziastică a funcționat vreodată. Scepticismul nu pare a fi întemeiat și nu există motive convingătoare ca să credem că proiectul bizantin de a înființa biserici misionare în lungul și în latul regatului kazar a rămas numai pe hârtie.

Este însă probabil, cel puțin în această din urmă formă, ca lanțul de episcopii despre care vorbeam să nu fi avut o viață lungă și ca înaintarea iudaismului în Kazaria să fi impus curând bizantinilor o politică de repliere. Istoria convertirii kazarilor de la șamanismul lor inițial la iudaism e plină de lucruri neclare. Surse ebraice medievale, a căror autenticitate este încă un subiect de dispută, datează primul succes al iudaismului în Kazaria în jurul anilor 730–740, când se spune că unele credințe iudaice au fost adoptate de haganul Bulan. Recunoscând natura controversată a problemei, autorul de acum crede că această convertire a cercurilor conducătoare din Kazaria la iudaism s-a petrecut treptat și că acceptarea finală a legii lui Moise a fost amânată până în a doua jumătate a secolului al IX-lea. Preferând religia

iudaică atât creștinismului, cât și islamismului, ei au fost probabil conduși de dorința de a rămâne politic și cultural independenți atât față de Bizanț, cât și față de Califatul arab.

Eșecul convertirii kazarilor la creștinism nu a afectat profund relațiile prietenești dintre Bizanț și aliatul său din nord. Importanța pe care ambele părți au acordat-o acestei alianțe din secolul al IX-lea a fost demonstrată în repetate rânduri. În jurul anului 833, haganul kazar a trimis o solie la împăratul Theophilos, cerându-i constructori care să-i ridice o fortăreață pe Don. Cererea a fost motivată de atacurile barbarilor vrăjmași, probabil maghiari sau vikingi, pe teritoriul kazar. Theophilos, ale cărui războaie permanente cu arabii necesitau o poziție stabilă în nordul Caucazului, a răspuns cererii. La ordinele lui, un înalt funcționar, pe nume Petronas Camateros, escortat de o escadră a flotei imperiale, s-a îndreptat spre Kazaria, prin Cherson. După ce a construit la Sarkel, pe malul stâng al cursului inferior al Donului, o fortăreață din cărămizi pentru kazari, el a revenit în țară ca să-i raporteze împăratului situația politică din Crimeea. Aceasta a fost găsită deosebit de alarmantă. Cherson și celelalte orașe de pe coasta de sud se agitau vădit sub stăpânirea bizantină, iar lealitatea magistraților locali aleși era subiect de grave îndoieli. Dacă Imperiul nu pierdea controlul acestui avanpost din nord, atunci tradițiile de autonomie municipală cunoscute în Crimeea din vremurile clasice trebuiau să fie introduse într-un cadru legal. La sfatul trimisului său, Theophilos a reorganizat întreaga structură administrativă a Crimeii bizantine, creând aici thema Cherson și numindu-l pe Petronas guvernator militar al acesteia, direct răspunzător în fața împăratului și cu autoritate peste magistrații locali[10]. Acest act de centralizare administrativă a adus sudul Crimeii (inclusiv Gothia) pe aceeași linie cu celelalte provincii ale Imperiului care fuseseră, sau aveau să fie, ridicate la rangul de theme. Să notăm că thema Cherson avea în comun cu themele înființate între sfârșitul secolului al VII-lea și sfârșitul secolului al IX-lea în Peninsula Balcanică o serie de caracteristici geopolitice — și ea era situată pe câmpia de coastă, având porturi la mare care puteau fi aprovizionate și apărate de flota bizantină, se afla într-o zonă cu climă mediteraneană și cuprindea mai multe cetăți vechi, cu tradiții municipale care proveneau din Antichitate. Este probabil ca înființarea themei Cherson să fi fost direct legată de construirea cetății Sarkel și ca amândouă să fi fost concepute ca o măsură defensivă împotriva atacurilor maghiarilor sau vikingilor. Axa Cherson–Sarkel, care putea să includă foarte bine un lanț de fortificații până sus pe Don, servea astfel ca linie de apărare internă a regatului kazar, cât și ca pivot pentru poziția strategică a Bizanțului

în stepele din sudul Rusiei. Probleme comune de securitate militară au confirmat o dată mai mult alianța tradițională dintre Bizanț și kazari.

Această alianță a fost reafirmată, în împrejurări noi și chiar mai urgente, în timpul domniei lui Mihail al III-lea. Probabil la sfârșitul anului 860, o solie condusă de Constantin, viitorul apostol al slavilor, însoțit de fratele său Metodiu, a părăsit Constantinopolul îndreptându-se spre Kazaria. Urmând drumul obișnuit, solia a călătorit pe mare spre Cherson, unde trimișii bizantini au rămas peste iarnă, iar Constantin s-a pregătit pentru misiunea sa învățând ebraica. La reședința de vară a haganului de la poalele Caucazului (poate la Samandar, pe cursul inferior al râului Terek, mai probabil la Derbent), el a avut dispute teologice cu rabinii evrei, a căror influență era puternică la curtea kazară. Religia iudaică, deși domina pe atunci în clasele conducătoare ale țării, se afla încă în concurență cu creștinismul și cu islamismul cu care își disputa supunerea kazarilor, iar alegerea lui Constantin ca șef al soliei ne sugerează că bizantinii nu-și pierduseră speranța de a realiza creștinarea lor. Biograful lui Constantin din secolul al IX-lea, deși îi zugrăvește pe kazari ca monoteiști și oameni ai Cărții, lasă să se înțeleagă că ei nu acceptaseră încă toate dogmele iudaismului rabinic. Prima referință clară la faptul că ei respectau legea mozaică datează din aproximativ 864–866 și din această pricină misiunea lui Constantin a fost probabil considerată un eșec pe plan religios, în pofida celor două sute de botezuri și a unei declarații echivoce de simpatie pentru creștinism pe care el a obținut-o de la hagan[11].

Din păcate, biograful lui Constantin nu arată a avea un interes efectiv în celălalt scop, cel politic, al misiunii în Kazaria. Acesta a fost cel puțin tot atât de important ca și cel religios și, pe acest plan, se pare că trimișii bizantini și-au îndeplinit obiectivul. Cel puțin, alianța dintre Bizanț și kazari a fost confirmată, deoarece haganul i-a scris lui Mihail al III-lea în următorii termeni: „Noi toți suntem prieteni și aliații Imperiului tău și gata să te slujim în orice loc ai avea nevoie de noi."[12] Natura acestor „servicii" pe care Imperiul le cerea kazarilor în 860–861 nu este specificată nicăieri, putem însă să afirmăm cu certitudine că aceste servicii erau legate de o nouă primejdie care amenința din nord cele două puteri.

În vara anului 860, Constantinopolul a fost atacat de o puternică flotă a vikingilor din Rusia, aceiași vikingi care, cu câțiva ani mai devreme, îi scoseseră pe kazari din Kiev. Nu poate fi vreo îndoială că solia lui Constantin în Kazaria avea și sarcina de a pune de acord o acțiune comună împotriva noului stăpân scandinav de pe cursul mijlociu al Niprului.

Utilitatea kazarilor pentru strategia Imperiului în nordul Mării Negre nu a durat mai mult de secolul al IX-lea. În prima jumătate a secolului al X-lea,

regatul lor era în declin, iar apariția pecenegilor ca forță majoră în stepele pontice i-a silit pe bizantini să-și revizuiască politica. La fel cum altădată, când își căutau un aliat de încredere în acest sector, i-au abandonat pe turci pentru bulgari, iar mai târziu pe aceștia pentru kazari, și acum s-au grăbit să realizeze un nou raport de forțe pe coasta de nord a Mării Negre. Structura elaborată a provinciei ecleziastice Gothia căzuse cu mult înainte de anul 900. O listă cu episcopiile subordonate patriarhului din Constantinopol, alcătuită în timpul domniei lui Leon al VI-lea (886–912), ne arată că Biserica Bizantină din nordul Pontului Euxin a fost silită să se retragă în zona de coastă.

Episcopiile în chestiune erau cele din Crimeea, adică din Cherson, Bosporos, Gothia (limitată acum la zona muntoasă din Peninsulă), Sugdaia și Phoullae, ca și Sebastopolis de pe țărmul de est al Mării Negre[13].

În ce privește scaunul episcopal din Tamatarha, din Peninsula Taman, acesta nu este menționat după secolul al VIII-lea și până în anii 970, când este identificat cu fosta episcopie Zichia.

În pofida politicii de retragere, Biserica Bizantină a continuat însă să-și trimită forțele misionare pe coasta Mării Negre. Într-o scrisoare adresată arhiepiscopului din Bosporos, patriarhul Photios exprima într-adevăr, cu o tipică atenție la subtilitățile de limbaj, recunoștința lui la gândul că Marea Neagră, altădată atât de neospitalieră *(axeinos)*, nu numai că devenise acum de-a dreptul primitoare *(euxeinos)*, dar și pioasă *(eusebes)*[14]. Nu era o simplă fanfaronadă. Așa cum vom vedea, Cherson a continuat să fie în secolul al X-lea un important canal pentru răspândirea spre nord a creștinismului grec. Pe țărmul mării din vestul Caucazului, Biserica Abasgiană rămânea un avanpost solid al misionarismului, având strânse legături cu Constantinopolul de dincolo de mare. În secolul al X-lea, Abasgia a fost un valoros stat clientelar al Bizanțului, iar în *Cartea ceremoniilor* i s-a conferit conducătorului său titlul de *exousiastes*[15], un fel de vicerege al Imperiului. Încrederea Imperiului în regatul abasgian era bine plasată. La începutul secolului al X-lea, acesta a adus o contribuție importantă la convertirea alanilor la creștinismul bizantin. Încă din secolul al VI-lea, alanii au fost niște sateliți credincioși ai Imperiului în regiunea situată imediat la nord de centrul Caucazului. Constantin Porfirogenetul a subliniat utilitatea lor în împiedicarea eventualelor atacuri ale kazarilor din Crimeea[16]. Conducătorul lor, care deținea și el titlul de *exousiastes*, ocupa în ierarhia bizantină un rang mai înalt decât acela al regelui Abasgiei și era într-adevăr, la mijlocul secolului al X-lea, unul din cei trei vasali cinstiți cu titlul de „fiu spiritual" al împăratului (ceilalți doi erau țarul Bulgariei și regele Armeniei)[17]. Prima dovadă privind creștinismul din Alania datează de la

sfârșitul secolului al IX-lea, când călugărul Euthymios de la Muntele Olimp din Bithinia a început să creștineze țara.

Se pare că activitatea lui a fost lungă și laborioasă, iar convertirea regelui, în primii ani ai secolului al X-lea, a însemnat o etapă importantă a acestui proces. Convertirea se datora conlucrării dintre patriarhul Nicolae Mysticus și primul arhiepiscop al Abasgiei, Petru, numit de el. Se pare că Petru a fost ținut în loc de faptul că dioceza sa se afla atât de departe, de certurile sale cu Euthymios și de faptul că turma lui de credincioși mai era încă legată de obiceiurile păgâne. Nicolae i-a trimis scrisori încurajatoare[18], asigurându-l pe nerăbdătorul său subordonat că nu a fost uitat la Constantinopol, îndemnându-l să trăiască în pace cu ceilalți misionari și sfătuindu-l să aibă tact. Rigoarea, sublinia el, este foarte bună când se aplică oamenilor simpli din dioceză, dar față de rege și de nobili, pentru a întări regulile unei căsătorii creștine, este nevoie de cea mai mare prudență[19].

Dacă alanii i-au înlocuit pe kazari în secolul al X-lea în rolul de păzitori ai intereselor Imperiului în sectorul din nordul Caucazului, acest rol a fost preluat acum, în stepele din sudul Rusiei, de pecenegi. Acest popor nomad turcic a apărut nu o dată în paginile acestei cărți. La sfârșitul secolului al IX-lea, împinși spre apus de alte triburi eurasiatice, ei au devenit puterea dominantă între Don și cursul inferior al Volgăi, silindu-i pe maghiari să migreze spre Panonia. Călcând pe urmele kazarilor, ei au ocupat curând pășunile din nordul și centrul Crimeii și au început să năvălească în Cherson și în alte colonii bizantine din Peninsulă.

Conducătorii bizantini au făcut față acestei noi amenințări ce venea din nord cu o nouă realiniere a forțelor lor din zonă. După moartea lui Simeon, în 827, și decăderea puterii Bulgariei, statul tampon care protejase multă vreme provinciile Imperiului din Balcani de atacurile ce veneau de dincolo de Dunăre n-a mai existat, iar apărarea frontierei de nord a Imperiului a început să depindă din ce în ce mai mult de experiența diplomației. A fost un noroc pentru Imperiu că domnia lui Roman I (920–944) și domnia lui Constantin al VII-lea (945–959) s-au dovedit a fi unele din perioadele cele mai bune din istoria diplomației bizantine. Rezultatele obținute în Ungaria și în zona de nord a Caucazului au fost deja notate. Succesul din sectorul Crimeii nu a fost mai puțin remarcabil. Nicicând nu a fost politica tradițională a Bizanțului de a păstra Crimeea mai strălucit justificată, deoarece din Cherson și din alte posesiuni bizantine de pe coasta de sud, conducătorii Imperiului puteau să-și ajusteze cel mai bine strategia pentru regiunea din nord la schimbările pe care sosirea pecenegilor le adusese în stepă. La mijlocul secolului al X-lea, alianța cu pecenegii devenise piatra unghiulară a politicii duse de Imperiu în nord. Nu există un document mai important care să se refere la această nouă

și urgentă preocupare decât primele capitole din *De Administrando Imperio*. Pentru că, așa cum se străduie Constantin al VII-lea să-i explice fiului său, dacă această alianță este menținută, Crimeea bizantină este salvată, comerțul cu Rusia poate să înflorească, iar dușmanii potențiali din nordul Imperiului — bulgarii, maghiarii și rușii, care tremură de frică în fața pecenegilor — nu vor îndrăzni să atace:

> Gândesc dar — scrie împăratul — că este întotdeauna pentru marele bine al împăratului romanilor să se îngrijească de menținerea păcii cu neamul pecenegilor și să încheie înțelegeri și tratate de prietenie cu ei și să le trimită în fiecare an un agent diplomatic cu daruri potrivite și bine cumpănite pentru acest neam[20].

Aceste prime capitole conțin o bogăție de informații în privința politicii din nord a Bizanțului din secolul al X-lea și a mijloacelor folosite pentru traducerea ei în viață. Negocierile cotidiene cu pecenegii îi reveneau guvernatorului din Cherson. Însă misiunile speciale, menționate de Constantin, a căror îndatorire era de a avea discuții diplomatice la înalt nivel cu ei, erau trimise de la Constantinopol. Misiunile călătoreau fie prin Cherson, fie se întâlneau cu pecenegii la gurile Dunării și erau conduse de funcționari importanți numiți *basilikoi*, de obicei diplomați de înalt rang sau membri ai serviciilor de spionaj bizantine. Cetățile din Crimeea, ca și guvernul central, puteau spera să aibă niște foloase de pe urma acestor misiuni diplomatice; așa cum subliniază Constantin, pecenegii „aduc servicii" locuitorilor orașului Cherson și împăratului „în Rusia, Kazaria și Zichia și în toate ținuturile din jur"[21]. Cherson, cum remarcăm din această relatare, îi aproviziona pe nomazii din stepă cu articole de lux din Bizanț. Pecenegii, ne spune el, primesc pentru serviciile lor de la locuitorii orașului Cherson „o remunerație cuvenită... sub formă de veșminte de purpură, panglici, veșminte ample din lână, brocart aurit, piper, piele roșie sau «partă» și alte mărfuri cerute de ei". Pofta lor pentru aceste bunuri, notează el cu dezaprobare, era nepotolită. Nu se știe cu siguranță dacă influența Bizanțului asupra pecenegilor a depășit în această perioadă aspectul material. Putem însă presupune că ostaticii pecenegi, duși cu regularitate la Constantinopol și găzduiți acolo sub responsabilitatea unui funcționar al ministerului de afaceri externe, nu erau totdeauna imuni la propaganda creștină și imperială pe care le-o ofereau gazdele lor.

Mai mult, este greu de crezut că acei *basilikoi* imperiali care vizitau periodic hoardele pecenegilor la jumătatea secolului al X-lea nu erau însoțiți de misionari care puteau să vină fie din Cherson, fie de la Constantinopol.

Nu știm încă nimic despre vreo încercare a Bizanțului de a-i converti pe pecenegi la acea vreme. Sfântul Bruno din Querfort, distinsul misionar german care și-a petrecut cinci luni printre ei în anul 1008, cu mici șanse de reușită, îi descrie ca „omnium paganorum crudelissimi*"[22]. Primul document privind apariția creștinismului grec în rândurile lor provine de la jumătatea secolului al XI-lea și din Peninsula Balcanică, unde guvernul bizantin permisese unora dintre ei să se așeze. Bizantinii și-au dat curând seama că aliaților lor păgâni și nomazi din stepă nu li se poate acorda mereu încredere în privința „serviciilor" aduse Imperiului. Într-adevăr, în 969–970, pecenegii s-au alăturat coaliției antibizantine a lui Sviatoslav. Când se trezeau la hotarele Imperiului lor față în față cu un dușman real sau potențial, conducătorii din Constantinopol căutau de obicei, ceea ce era probabil un instinct politic înnăscut, să neutralizeze această amenințare printr-o alianță cu o națiune care trăia în spatele acestuia. Singurul popor din secolul al XI-lea care ar fi putut să neutralizeze efectiv pe pecenegi erau rușii. Este adevărat că ei puteau să reprezinte deopotrivă o amenințare pentru Bizanț, chiar mai mare decât pecenegii. Conducătorii Imperiului aveau însă dreptate să creadă că aceștia nu erau impermeabili la influența civilizației lor și că ar fi putut fi aduși să facă parte din turma lor de fideli.

Termenul „ruși" derivă din numele unui popor care, în secolele al IX-lea și al X-lea, era numit *Rus* de către slavi, *Rhos* de către greci și *Rüs* de către arabi. Numele Rus avea încă la acea vreme trei înțelesuri diferite, deși uneori se suprapuneau parțial. El îi desemna pe vikingii suedezi, sau varegi, care foloseau Volga și mai târziu Niprul pentru expedițiile lor comerciale spre sud și care, spre mijlocul secolului al IX-lea, au început să controleze cea mai mare parte a drumului fluvial dintre Marea Baltică și Marea Neagră. Uneori, termenul se referea atât la varegi, cât și la supușii lor, slavii din răsărit — care, să ne amintim, ocupau pe atunci zona de vest și parte din zona centrală a ceea ce se numește astăzi Rusia europeană —, și a căpătat treptat o conotație geografică, desemnând teritoriul în chestiune (locuit de triburi finice, ca și de triburile slavilor de răsărit) stăpânit de vikingi. Nu este aici locul să discutăm problema complexă și încă controversată a rolurilor deținute de scandinavi și de slavi în crearea statului rus, în secolul al IX-lea. Trebuie însă să subliniem următoarele: statul rus, a cărui capitală era fixată în a doua jumătate a secolului al IX-lea la Kiev, nu s-a născut *ex nihilo* o dată cu venirea varegilor. Temeliile lui economice și sociale fuseseră puse în secolele precedente, în timpul cărora slavii din bazinul Niprului au jucat, sub

* În latină, în original – „dintre toți păgânii, cei mai cruzi". (N.tr.)

egida kazarilor, un remarcabil rol activ în viața comercială din vestul stepei eurasiatice. O clasă de negustori slavi băștinași și probabil și o aristocrație posesoare de pământ dețineau un rol economic și social vital în Rusia kieviană de sub stăpânirea vikingilor. Iar vikingii, mereu într-o minoritate relativ restrânsă, au fost în decursul a aproape două secole absorbiți de supușii lor slavi. După opinia unui scriitor al acelei vremi, nu se poate nega nici faptul că invadatorii scandinavi au unit triburile răspândite ale slavilor de răsărit într-un singur stat, bazat din punct de vedere geografic și economic pe drumul fluvial dintre Marea Baltică și Marea Neagră, un stat căruia i-au dat propriul lor nume. Acest proces este descris în *Prima Cronică Rusă*, cea mai timpurie sursă istorică băștinașă, alcătuită la sfârșitul secolului al XI-lea și începutul celui de al XII-lea, proces marcat de trei etape. Spre mijlocul secolului al IX-lea, un grup de varegi din Scandinavia au preluat controlul cetăților din nordul Rusiei, cucerind astfel un teritoriu, locuit de triburi slave și finice, care se întindea de la lacul Ladoga la cursul mijlociu al Dvinei de Vest și până la cursul inferior al fluviului Oka. Potrivit cronicii, aceștia erau conduși de trei frați, cel mai mare dintre ei, Rurik, stabilindu-se în Novgorod[23]. A doua etapă s-a încheiat curând după aceea, când doi nobili vikingi, Askold și Dir, au navigat în josul Niprului și au cucerit Kievul de la kazari[24]. În cele din urmă, în jurul anului 882, Oleg, o rudă a lui Rurik, a unit Novgorodul și Kievul într-un singur regat, încheind în acest fel unificarea politică a celei mai mari părți din drumul fluvial Baltica–Marea Neagră, de la golful Finic până la un punct situat pe Nipru, la vreo sută de mile la nord de cataracte. El a făcut din Kiev capitala ragatului său, declarând, după spusele cronicarului, că acesta va fi de aici înainte „mama tuturor orașelor rusești"[25].

Prima relație consemnată dintre ruși și Imperiul Bizantin este datată în prima jumătate a secolului al IX-lea. În 839, aflăm din *Analele Bertiniene* ale francilor că un grup de străini care răspundeau la numele de *Rhos* au fost trimiși de împăratul Bizanțului, Theophilos, la împăratul din Apus, Ludovic cel Pios, cu rugămintea ca aceștia să fie ajutați să se întoarcă în țara lor prin teritoriul franc, deoarece drumul lor direct spre casă fusese oprit de niște barbari dușmănoși. Când au fost întrebați, străinii s-au dovedit a fi suedezi. Ludovic, ale cărui ținuturi de nord erau pustiite de cumpliții normanzi, i-a arestat pe acești *Rhos*[26]. Ce s-a mai petrecut cu ei nu se știe, dar este limpede din această poveste că un grup de vikingi „ruși", poate trimiși diplomatici, mai probabil negustori, a apărut la Constantinopol în 839. La vremea aceea, poate ceva mai devreme, bizantinii îi știau pe ruși ca fiind niște primejdioși pirați și năvălitori. Două documente din Evul Mediu, a

căror autenticitate a fost suspectată sau negată, dar care acum sunt acceptate de un număr tot mai mare de specialiști, descriu două atacuri ale lor, din prima jumătate a secolului, în teritoriul bizantin. Într-unul din ele, se spune că rușii au cucerit Sugdaia din sudul Crimeii și au jefuit coasta dintre Cherson și Bosporos. Celălalt document descrie un atac al lor îndreptat către orașul Amastris de pe coasta de nord a Asiei Mici[27].

Până în 860, bizantinii nu și-au întâlnit însă noul dușman în luptă directă. În ziua de 18 iunie a acelui an, o flotă de două sute de corăbii rusești, strecurându-se neobservată prin Bosfor, s-a îndreptat spre Constantinopol și a atacat cetatea de pe mare. Atacul a fost pus la punct cu o remarcabilă cunoaștere a situației militare a Bizanțului. Flota imperială se afla în apele Mediteranei, luptând cu arabii; armata, comandată de împărat, se afla în drum spre frontiera cu Asia Mică. Bizantinii au fost luați total prin surprindere. Periferiile cetății, țărmurile Bosforului și Insulele Prinților erau fără apărare în fața jafului sălbatic al barbarilor. În absența împăratului, sarcina de a apăra capitala și de a-i încuraja pe cetățenii ei revenea prefectului cetății și patriarhului Photios, capul Bisericii Bizantine. În catedrala Sfânta Sofia, inima spirituală a Imperiului, Photios s-a adresat poporului înspăimântat, îndemnându-l să aibă curaj și să se căiască pentru păcatele lui. Textul predicii s-a păstrat și, dincolo de toate înfloriturile lui retorice, se simte din cuvintele sale ceva din teroarea care cuprinsese Constantinopolul la vederea acestor străini sălbatici la poalele zidurilor sale.

> Ce este oare aceasta? Ce înseamnă această amarnică și grea lovitură și mânie? ... De ce a căzut peste noi acest cumplit trăsnet care vine din nordul îndepărtat. Un neam a coborât pe furiș din nord, ca și cum ar fi atacat un nou Ierusalim ... neamul este fioros și nu are milă. Vocea lui este ca aceea a mării înfuriate ... Vai mie, care văd un trib fioros și sălbatic revărsându-se fără frică în jurul cetății, pustiindu-i împrejurimile, distrugând totul, nimicind totul, câmpuri, case, turme, vite de povară, femei, copii, bătrâni, tineri, străpungând totul cu sabia, neavând milă de nimic, necruțând nimic... Oh, cetate care domnești peste tot universul, cum poate o armată fără căpitan, înzestrată umil, să rânjească la tine cu dispreț ca la un sclav![28]

Acest atac pe care Photios îl compară, pentru faptul că a venit tot atât de neașteptat și de rapid, cu un fulger căzut din cer, se pare că nu a durat prea mult. Rușii au ridicat probabil asediul înainte ca Mihail al III-lea, avertizat de prefectul cetății, să vină în grabă cu armata sa din Capadocia. Bizantinii însă au atribuit salvarea unor forțe mai mari decât armatele și fortificațiile. Într-o

altă predică ținută după sfârșitul asediului, patriarhul spune că una din moaștele cele mai cinstite din Constantinopol, veșmântul presupus a fi aparținut Fecioarei, a fost dus în procesiune în jurul zidurilor orașului. Atunci, tot atât de iute precum apăruseră, dușmanii s-au retras[29].

Primul atac al rușilor asupra Constantinopolului i-a tulburat adânc pe bizantini. Se pare că oamenii și conducătorii Romei de Răsărit n-au uitat niciodată cât de mici le-au fost șansele de salvare. Cuvintele dramatice ale patriarhului lor, pronunțate într-un moment critic al istoriei Imperiului, au produs o impresie profundă. Atât de profundă, încât în 1422, când Constantinopolul era asediat de turci, un episcop a ținut o predică cetățenilor lui alcătuită în întregime din pasaje luate din cele două omilii ale lui Photios ținute cu ocazia atacului rusesc din 860[30]. Mai bine de un secol, rușii au avut o poziție proeminentă în camera ororilor creată de fertila imaginație a poporului bizantin. În credința populară, se presupunea că ei nu sunt altceva decât neamul fabulos și distrugător al lui Gog și Magog, care, așa cum știe oricine, au fost închiși în Munții Caucazului de către Alexandru cel Mare. Nu a prorocit Iezechiel năvălirea lor din Nord? Aceste cuvinte ale lui erau, fără îndoială, foarte mult citate la Constantinopol în vara anului 860: „Și cuvântul Domnului a coborât asupra mea, spunând: Fiul omului, întoarce-ți fața spre Gog din țara lui Magog, regele lui Roș." (*Iez.* XXXVIII, 1-2, Versiunea Septuaginta). Nu era oare acest înfricoșător neam al lui „Roș" același cu *Rhos*, noii năvălitori din nord pe care Photios i-a descris ca pe un neam întunecat și necunoscut? Iar conducătorii din Bizanț, fără să creadă neapărat aceste povești, au reacționat la atacurile rușilor în maniera lor caracteristică. O senzație de grabă a pătruns în cercurile guvernamentale. S-au luat măsuri rapide pentru a preveni alte atacuri ale rușilor. Probabil că solia condusă de Constantin a părăsit Constantinopolul îndreptându-se spre Kazaria înainte de sfârșitul anului 860. Scopul ei politic era probabil, cum am văzut, încheierea unei alianțe militare împotriva lui Askold și Dir, conducătorii vikingi de pe cursul mijlociu al Niprului, care au condus atacul naval împotriva Bizanțului.

Această încercuire diplomatică a Kievului a fost urmată de o încercare de a-i converti pe ruși la creștinism. Imediat după 860, ambasadori ai acestor *Rhos* au fost botezați la Constantinopol[31], iar Photios, în enciclica sa din 867 adresată patriarhilor din Răsărit, a anunțat cu mândrie că rușii, care înainte depășiseră toate neamurile în cruzime, trăiau acum sub autoritatea spirituală a unui episcop bizantin, ca „supuși și prieteni" ai Imperiului[32]. Alegerea acestor doi termeni *(hypekooi* și *proxenoi)*, care provin din Antichitatea clasică, este semnificativă, deoarece primul îi desemna pe supușii-aliați ai

Atenei, în vreme ce al doilea era aplicat persoanelor care erau numite de un stat străin ca să fie „prietenii" lui, adică cetățenii lui de onoare. Modelul pe care l-am văzut funcționând atât de des în convertirea popoarelor barbare la creștinismul bizantin s-a repetat astfel și în cazul rușilor. Pentru Photios, faptul că ei au acceptat religia creștină și un episcop de la Constantinopol i-a făcut, indiferent cât de independenți erau conducătorii lor în practică, cetățeni ai Lumii Bizantine și, prin urmare, supuși ai împăratului. Aceste legături politice și religioase au fost strânse și mai mult în jurul anului 874, când rușii au încheiat un tratat formal cu Bizanțul și au acceptat în țara lor un arhiepiscop trimis de patriarhul Ignatios[33].

Statutul și prerogativele acestui prelat rămân necunoscute. Putem însă afirma că ele puteau fi comparate cu prerogativele de care se bucura arhiepiscopul trimis tot de Ignatios, însă cu patru ani în urmă, ca șef al Bisericii Bulgare. Este firesc să afirmăm că el își avea reședința în Kiev, unde, dacă putem acorda încredere cronicii ruse, Askold și Dir guvernau împreună la acea vreme. Dacă unul dintre acești prinți, sau amândoi, a acceptat creștinismul în mod formal, nu se știe. Nici nu putem să urmărim, în lipsa unor documente de încredere, soarta primei organizații ecleziastice bizantine pe pământ rusesc. Este foarte probabil ca ea să fi fost sufocată mai târziu de un val de păgânism care a înlăturat pe conducătorii procreștini din Kiev și i-a înlocuit cu un grup rival de scandinavi din nordul Rusiei, conduși de Oleg. Însă, așa cum vom vedea, acest cap de pod pe care creștinismul bizantin l-a întărit pe cursul mijlociu al Niprului nu a fost probabil complet distrus, deoarece o comunitate creștină a supraviețuit și chiar s-a dezvoltat, cel puțin în Kiev, în cursul celor cincizeci de ani care s-au scurs până la ultima convertire a Rusiei de la sfârșitul secolului al X-lea.

Pe la anul 900, statul cunoscut istoricilor moderni sub numele de Rusia kieviană era ferm ancorat pe drumul fluvial de la Marea Baltică la Marea Neagră. Se pare însă că Oleg și urmașii lui au considerat noua lor capitală drept un jalon pe o cale care ducea spre orizonturi mai atrăgătoare. Pofta vikingului pentru aventura militară și dorul după țările calde și bogate ale sudului aveau și ele un efect asupra politicii externe. Constantinopol, fabulosul Mikligard al normanzilor, rămânea un obiectiv visat, așa cum fusese în 860. De cinci ori, în decursul secolului al X-lea, au pornit rușii cu război împotriva Imperiului, iar cel puțin în trei împrejurări aceste campanii au fost îndreptate spre capitală. În 907, Oleg a pornit cu o flotă mare spre Constantinopol. Potrivit *Primei Cronici Ruse*, singura noastră sursă cu privire la această expediție, rușii au început să distrugă palatele și bisericile de la periferie și să-i omoare pe locuitori. Apoi, văzând că bizantinii au barat cu lanțuri intrarea în Cornul de Aur, și-au pus corăbiile pe roți, le-au echipat

cu vele și, cu ajutorul unui vânt prielnic, le-au trimis spre cetate pe uscat. Bizantinii, îngroziți la vederea unei flote care naviga pe uscat, au cerut imediat pace. Oleg a scos de la ei un tribut astronomic și, înainte de a se întoarce acasă cu armata sa, și-a pus scutul la poarta Constantinopolului ca „semn al victoriei"[34]. Povestea este curioasă și mai puțin fantezistă decât sugerează unele din detaliile ei. Cronicarul, aproape cu siguranță un călugăr rus care scrie la un secol și jumătate după eveniment, pare să fi cunoscut foarte puțin atât topografia Constantinopolului, cât și treburile militare. Relatarea lui se baza însă probabil pe o saga a vikingilor, unde faptele, deși brodate cu licență poetică, erau destul de adevărate. Oleg și-a pus evident corăbiile „pe roți" și le-a transportat pe uscat nu ca să-i îngrozească pe bizantini cu acest nemaipomenit spectacol (așa cum pare să creadă cronicarul), ci ca să ocolească lanțul care oprea intrarea în Cornul de Aur. Vikingii erau îndemânatici în arta de a-și trage bărcile pe uscat de la un râu la altul și este aproape sigur că Oleg a recurs la aceeași stratagemă folosită și de Sultanul Mehmet al II-lea în 22 aprilie 1453, când, neputând să forțeze bariera de lanțuri, și-a trecut o parte din flotă pe uscat (echipată cu vele) peste Peninsula Galata, de la Bosfor până la Cornul de Aur. Episodul cu scutul lui Oleg reflectă și el un eveniment autentic, a cărui semnificație a fost greșit înțeleasă de cronicarul rus. Europa apuseană era obișnuită ca scandinavii să-și ridice scuturile sau să le fixeze în locuri vizibile ca un gest ritualic care anunța sfârșitul războiului. Este probabil ca Oleg, folosind același obicei, să-și fi atârnat scutul la porțile Constantinopolului nu ca un simbol insultător de victorie, ci pentru a-și arăta intențiile de a încheia pace cu bizantinii. Într-adevăr, imediat după aceea a fost încheiat un tratat între ruși și Imperiu. Termenii lui erau, bineînțeles, favorabili rușilor, însă nu atât de favorabili ca atunci când ar fi fost impuși de un cuceritor. Tendința șovină pe care cronicarul rus o manifestă atât de des în relatările sale despre războiul compatrioților săi cu Imperiul este în favoarea concluziei că expediția din 907, deși a avut un succes moderat din punctul de vedere al rușilor, nu a fost, așa cum vrea el să ne lase să credem, un triumf zdrobitor.

În 2 septembrie 911, a fost semnat la Constantinopol un tratat între trimișii lui Oleg și guvernul bizantin. Textul acestuia este reprodus, în traducere slavă, în cronica rusă, unde se citează și clauzele a ceea ce pare să fi fost o înțelegere preliminară, încheiată imediat după terminarea războiului din 907[35]. Tratatul privește în principal comerțul și problemele legale puse de prezența negustorilor ruși la Constantinopol. Aceștia beneficiau de un tratament preferențial, fiind complet scutiți de vamă, având repartizată o reședință specială în cartierul periferic zis al Sfântului Mamas (astăzi Beșiktaș, pe malul european al Bosforului), și primind gratuit casă și masă

vreme de șase luni, o perioadă de două ori mai lungă decât limita normală de reședință acordată atunci negustorilor străini din cetate. O clauză specială stipula că ei puteau să facă baie ori de câte ori voiau, clauză acceptată fără îndoială la insistențele celor din Novgorod, care, spre mirarea plină de ironie a compatrioților lor din sudul Rusiei, ca să nu mai vorbim de bizantini, foloseau echivalentul nordic al băilor turcești. Mai multe articole din tratat se refereau la măsurile de luat în cazul unor ciocniri individuale între ruși și bizantini, fixând amenzi adecvate pentru omor, vătămări corporale și furt. Fiecare parte contractantă se angaja să îi ajute pe negustorii naufragiați ai celeilalte părți. Altă clauză afirma (sau poate repeta) dreptul de a sluji ca mercenari în forțele armate ale împăratului, precizare care ar fi putut foarte bine să fie legată de faptul că șapte sute de marinari ruși au luat parte la marea, dar nereușita expediție lansată în 911 împotriva Cretei de către amiralul Himerius.

Deși negustorii ruși care la începutul secolului al X-lea stăteau cu lunile la Constantinopol aveau printre ei și slavi, majoritatea erau însă probabil scandinavi. Bizantinii, deși doritori să facă comerț cu ei, știau dintr-o amară experiență că trebuiau să-i țină la distanță pe acești belicoși nordici. Așadar, a fost prevăzută o clauză în tratat prin care se cerea rușilor să intre în Constantinopol numai pe o singură poartă, neînarmați și numai în grupuri de cel mult cincizeci de persoane, escortați de un ofițer al Imperiului.

Cât despre natura comerțului dintre ruși și bizantini din acea vreme, cronica rusă se mărginește să menționeze că Oleg a adus acasă de la Constantinopol „aur, articole din mătase, fructe, vin și tot felul de găteli"[36]. Cu excepția aurului, cerut ca preț pentru o victorie parțială, celelalte mărfuri erau într-adevăr articolele obșnuite pe care Bizanțul le exporta în Rusia și în alte țări din Europa Răsăriteană. Toate erau articole de lux, aduse pentru clasele conducătoare din aceste țări, care învățaseră să aprecieze plăcerile vestimentare și culinare ale civilizației bizantine. Natura mărfurilor transportate cu corăbiile din Rusia la Constantinopol este cunoscută din alte surse și includea sclavi, blănuri (biber, zibelină, hermină, vulpe neagră și veveriță), ceară și miere obținută din pădurile din regiunile centrale și de nord ale țării.

Tratatul din 911 a fost primul dintr-o serie de mai multe înțelegeri comerciale și politice încheiate între Bizanț și Rusia în secolul al XI-lea și este, așadar, un important jalon în relațiile lor. El nu a pus capăt ostilităților dintre Kiev și Constantinopol, dar arată că stăpânii varegi ai Rusiei și supușii lor slavi erau, datorită comerțului, diplomației și contactelor umane, atrași tot mai mult în orbita economică și politică a Bizanțului. Aceste contacte au stimulat și relațiile culturale, deoarece negustorii ruși și mercenarii, ca și

trimișii diplomatici ai ambelor țări călătoreau permanent între Kiev și Constantinopol, acționând ca purtători de idei, credințe și mode, iar, pe de altă parte, conducătorii bizantini aveau motive întemeiate să dorească să folosească relațiile lor cu rușii ca să aducă acest popor barbar și în mare parte păgân sub dublul control al Bisericii și al Imperiului Romei de Răsărit. Anul 911 a avut, din acest punct de vedere, o nouă semnificație în istoria europeană. În același an, regele francez Carol cel Simplu i-a concesionat ducelui normand Rollo, prin tratatul de la Saint-Clair-sur-Epte, nucleul viitorului ducat de Normandia, un eveniment care a anunțat asimilarea normanzilor în lumea creștinătății de apus, iar englezul, câștigând în anul precedent o victorie decisivă asupra danezilor lângă Tettenhall în Staffordshire, a ocupat Londra și Oxford ca niște preliminarii la cucerirea ținutului Danelaw*. Această coincidență ne arată că valul vikingilor se retrăgea simultan pe Nipru, pe Sena și pe Tamisa și pune în evidență modelul similar urmat de invaziile scandinave în Europa de Răsărit și în cea de Apus.

Tratatul încheiat de Oleg cu Imperiul pare să fi fost respectat cam vreo treizeci de ani. Abia după anul 941 mai auzim de un alt război între ruși și Bizanț. Ca și campaniile din 860 și 907, și acesta a fost tot o expediție în stil mare a vikingilor. Igor, urmașul lui Oleg, a apărut pe neașteptate cu o flotă în Bosfor și a început să pustiască regiunea din apropierea Cornului de Aur. Și de data aceasta rușii și-au plănuit cu mare grijă atacul. Forțele Imperiului erau angajate în altă parte — flota în Egee, armata în Armenia. Amândouă au fost rechemate în grabă, iar responsabilitatea de a apăra Imperiul a fost încredințată de Roman I celor doi excepționali comandanți ai săi, primul său ministru, Theophanes, și Ioan Curcuas, legendarul erou din războaiele cu arabii. Scoși din Bosfor, rușii s-au oprit pe coasta Bithiniei și au jefuit ținutul, de la Nicomedia până la Heraclea. În vreme ce se retrăgeau, corăbiile lor au fost atacate de flota bizantină condusă de Theophanes. Armata rusă nu a fost însă complet distrusă. Amintirile cumplite despre focul grecesc care a decis soarta bătăliei i-au urmărit îndelung pe supraviețuitori. Relatările năucitoare făcute de aceștia compatrioților lor la întoarcerea acasă s-au păstrat în cronica rusă. „Grecii, spuneau ei, au ceva care este ca fulgerul din ceruri și când îl azvârlă, ne dau foc. Iată de ce nu-i puteam învinge."[37] În 944, în fruntea unei mari armate de varegi și slavi, Igor a părăsit Kievul pentru a-și răzbuna înfrângerea. O misiune trimisă de împăratul Roman a reușit, totuși, să-i cumpere pe ruși și pe aliații lor de pe Dunăre, pecenegii. Apoi, la fel ca în 941, bizantinii erau informați de pericol de către serviciul de spionaj al

* Regiune cuprinsă între vărsarea Tamisei și vărsarea fluviului Dee, unde s-au instalat danezii în secolul al IX-lea. (N. tr.)

guvernatorului militar al cetății Cherson. „Uite, îl informau cei din Cherson pe împărat, rușii sosesc pe corăbii fără număr, iar corăbiile lor acoperă marea".[38]

La sfârșitul anului 944, după ce două misiuni bizantine se duseseră la Kiev, iar una rusească sosise la Constantinopol, Igor a încheiat un tratat cu Imperiul. Clauzele lui, citate în cronica rusă, arată cât de mult se schimbase după 911 raportul de forțe între cele două țări. Imperiul victorios putea acum să impună termeni mai severi aliatului și partenerului său comercial. Negustorii ruși nu mai erau scutiți de taxele vamale și erau acum în mod expres opriți de a cumpăra cantități mari de produse de mătase la un preț care să depășească cincizeci de lire de aur și de a-și mai petrece iarna în Sfântul Mamas. Stăpânul de la Kiev s-a angajat să nu mai atace cetatea Cherson și celelalte posesiuni bizantine din Crimeea și să interzică supușilor săi să-și mai petreacă iarna pe insula Berezan de la gurile Niprului, la întoarcerea lor din călătoria la Constantinopol, sau să intervină în treburile pescăriilor din Cherson situate în această zonă[39]. Era un semn sigur că interesele Bizanțului și ale Rusiei începeau să se ciocnească pe coasta de nord a Mării Negre. În pofida acestor clauze restrictive, tratatul din 944 arată că amândouă țările apreciau încă foarte mult legăturile lor comerciale. Importanța acestui tratat ca document istoric este întărită și mai mult de faptul că el datează din aceeași vreme cu relatarea amănunțită a expedițiilor comerciale rusești spre Constantinopol cuprinsă în cel de al nouălea capitol din *De Administrando Imperio*. Este probabil ca materialul pentru acest capitol să fi fost compilat de unul din acei *basilikoi* pe care împăratul Roman i-a trimis la Kiev în 944 ca să ratifice tratatul cu rușii.

O remarcabilă calitate a acestui tratat constă în faptul că el aduce o dovadă despre influența tot mai mare a creștinismului asupra cercurilor conducătoare din Rusia kieviană. Unii dintre trimișii care au semnat tratatul la Constantinopol erau creștini, iar cronica rusă menționează o biserică creștină care se îngrijea de o comunitate mare de varegi și kazari aflată la acea vreme în Kiev[40]. Nu există vreo dovadă că, din a doua jumătate a secolului al IX-lea, această comunitate a existat permanent. Dar probabilitatea ca creștinismul să nu fi dispărut niciodată complet din Kiev după anul 867 este sporită de istoria următoare, povestită în cronica rusă. Când trimișii lui Oleg au sosit la Constantinopol în 911 pentru ratificarea tratatului cu Bizanțul, împăratul Leon al VI-lea a numit câțiva funcționari ca să le arate frumusețile cetății. Au fost duși să vadă palate pline cu obiecte frumoase și de lux și biserici unde se aflau cele mai faimoase moaște ale creștinătății, călăuzele lor nepierzând ocazia „să le arate credința lor și să-i

învețe adevărata religie"[41]. Și putem fi siguri că punctul culminant al acestui tur organizat a fost catedrala Sfânta Sofia ale cărei bolți, așa cum știm dintr-o mulțime de surse, au copleșit multe minți barbare cu frumusețea și maiestatea Romei creștine, iar convertirea multor neamuri păgâne a început acolo. Sfânta Sofia fusese de curând decorată cu o serie de mozaicuri splendide. Nu este greu să ne imaginăm impresia produsă asupra trimișilor ruși de unul dintre aceste mozaicuri, cel mai frumos dintre toate (figura 61), așezat sus în nartex, care îl zugrăvea pe amfitrionul lor, împăratul Leon cel Înțelept, într-o atitudine de adorație în fața lui Hristos Pantocrator, așezat pe tronul de slavă ținând în mâini o Evanghelie pe care erau înscrise cuvintele: „Eu sunt lumina lumii." Treptat, această propagandă creștină și imperială, atât în Constantinopol, cât și în Kiev, a sfărâmat izolarea culturală a claselor conducătoare din Rusia. Iar în 957, creștinismul bizantin a câștigat pe cel mai ilustru convertit dintre ruși, pe văduva lui Igor, prințesa Olga, regentă a regatului, care s-a dus la Constantinopol într-o misiune de pace. Acolo, printre somptuoasele recepții de la curte, ea a fost botezată de patriarhul bizantin, luând un nume, simbolic pentru noua ei legătură spirituală și politică cu familia imperială, cel ce împărătesei dominatoare Elena, soția lui Constantin al VII-lea. La întoarcerea în Rusia, Olga nu a reușit să impună religia creștină supușilor. Rolul ei a fost însă acela de a pregăti calea pentru triumful final al creștinismului bizantin în Rusia în vremea domniei nepotului ei.

Primirea Olgăi la curtea imperială este descrisă în *Cartea Ceremoniilor*, compilată de amfitrionul ei, Constantin al VII-lea Porfirogenetul[42]. Două audiențe oficiale la care ea a fost primită, în picioare, întâi de împărat, apoi de împărătească, au fost urmate de o întâlnire mai familiară, când a stat așezată, în compania perechii imperiale și a copiilor acestora, vorbind, după cum a poruncit împăratul, „despre tot ce dorea ea". În aceeași zi, mai târziu, s-a dat în cinstea ei un banchet la care a fost invitată să stea la masa împărătesei, împreună cu doamnele de onoare de cel mai înalt rang, fiecare din acestea având titlul de *zôste patrikia* („patriciană cu centură ", echivalent aproximativ al „doamnei veșmintelor"*. Privilegiul de a sta la masa imperială se limita în acea vreme la cei care dețineau primele șase locuri în ierarhia de la curte. După banchet, desertul a fost servit la o masă de aur la care Olga a stat în tovărășia împăratului și a familiei sale. Aceste diferite împrejurări, rânduite cu o artă și cu o grijă precisă pentru detaliile simbolice pe care Constantin se străduia să le distribuie la toate ceremoniile de la

* „Mistress of the robes", în original – titlu folosit în ierarhia de la curtea Angliei. (N.tr.)

curtea sa, exprimau plastic noile relații dintre Olga și conducătorii Bizanțului. Nu mai puțin decât numele ei creștin, locul ei la masa *basilissei* împreună cu doamnele de onoare, egalele ei, dovedeau statutul ei de fiică spirituală și dorința ei de a recunoaște autoritatea supremă a lui Constantin al VII-lea. În același timp, onorurile neobișnuite care i s-au dat cu atâta evidență însemnau că atât ei, cât și țării sale li se acorda un rang înalt în familia națiunilor și conducătorilor creștini peste care era stăpân absolut împăratul. Rusia, chiar dacă numai temporar, intrase în Lumea Bizantină pe poarta principală.

Bizanțul nu era însă singurul obiectiv al politicii ecleziastice a Olgăi. Aflăm dintr-o cronică apuseană din acea vreme că, în 959, trimiși ai „reginei rușilor" — de fapt, ea era regentă câtă vreme fiul ei, Sviatoslav, era minor — a sosit în Germania, la curtea lui Otto I, cu cererea ca să fie trimiși în țara ei un episcop și niște preoți. Regele Germaniei (curând avea să devină împărat) își începea atunci acțiunea de expansiune, al cărei scop era acela de a încorpora Europa de Răsărit în imperiul său. După doi ani, un episcop german a fost trimis la Kiev; Rusia era însă atunci cuprinsă de o violentă reacție păgână și misionarul nedorit a fost obligat să se întoarcă acasă[43].

Nu cunoaștem motivele care au făcut-o pe Olga să ceară un episcop german la numai doi ani de la călătoria ei la Constantinopol. Cronica rusă, în care relatarea șederii ei în această cetate este plină de improbabilități și uneori de detalii comice, luate probabil din vreo saga varegă, lasă să se înțeleagă că întoarcerea ei la Kiev a fost urmată de o răcire a relațiilor cu Bizanțul. Se spune că împăratul a protestat deoarece ea nu și-a ținut promisiunea de a-i trimite trupe mercenare, precum și sclavi, ceară și blănuri. Se spune că, în schimb, Olga s-a plâns de modul în care a fost tratată de guvernul bizantin, care a lăsat flota rusească ce o escorta să stea ancorată în Cornul de Aur o bucată de vreme înainte de a i se permite intrarea în cetate[44]. Aceste fapte sunt cu toată probabilitatea autentice. Este foarte posibil ca autoritățile Imperiului să fi întărit măsurile de strictă securitate față de suita ei numeroasă și ca acest fapt să o fi supărat pe trufașa prințesă. Este tot atât de posibil ca, urmând exemplul lui Boris al Bulgariei, ea să fi dorit pentru viitoarea ei Biserică o mai mare libertate față de controlul bizantin pe care i-l pregătea împăratul și, decepționată, să se fi îndreptat spre Apus. Oricum ar sta lucrurile, Olga a fost, fără îndoială, primul conducător rus care și-a dat seama că țara ei poate fi ajutată de creștinism ca să-și câștige un loc printre națiunile civilizate ale Europei și că, făcând din religia creștină firul conducător al politicii ei externe, ea înainta cu un pas pe calea integrării în comunitatea creștină. Ambiguitatea politicii ei religioase demonstrează că o problemă majoră rămânea neschimbată — lumea

creștinătății stătea în fața Rusiei sub forma a două imperii — cel bizantin și cel german —, amândouă căutând supunerea acestei țări puternice. Imperiul de Apus, refăcut și organizat de curând de regii saxoni din Germania, își începea atunci acțiunea de expansiune în Europa Centrală, în Europa de Nord și în cea de Răsărit. În a doua jumătate a secolului al X-lea, partenerul lui spiritual, Biserica Romană, a repurtat câteva victorii remarcabile — creștinarea slavilor din Baltica, întemeierea unui scaun episcopal la Praga, convertirea Poloniei, răspândirea creștinismului în Scandinavia —, iar creștinătatea apuseană părea că înaintează victorioasă în Rusia, pe urmele germanului *Drang nach Osten**. Imperiul de Răsărit domina nestingherit în estul Europei, unde îi convertise pe slavii din Balcani și o parte din națiunea maghiară și făcuse mai multe încercări pentru a-i creștina pe ruși. Între aceste două imperii creștine, Rusia se afla, la mijlocul secolului al X-lea, la o răscruce, într-un moment vital al istoriei ei — cine îi va pretinde credință, Bizanțul sau Roma?

Răspunsul la această întrebare a fost amânat cu treizeci de ani. Această amânare s-a datorat în parte puternicei politici antibizantine a fiului Olgăi, Sviatoslav, ale cărui războaie împotriva Imperiului au fost descrise într-un capitol precedent, și în parte influenței păgânismului care, judecând după slabele dovezi oferite de surse, pare că-și recăpătase puterea în Rusia între anii 960 și 985.

Motivul principal al acestei renașteri a păgânismului nu poate fi identificat cu certitudine, deși sunt rațiuni pentru a-l căuta, cel puțin parțial, în suita prinților din Kiev compusă din varegi. Trebuie însă să ne ferim de a simplifica prea mult tabloul. Nu există vreo dovadă că varegii alcătuiau în Rusia un partid anticreștin și antibizantin, așa cum făcuseră liderii clanurilor Vechii Bulgarii în secolul al IX-lea. De fapt, așa cum am văzut, pe la mijlocul secolului al X-lea, mulți varegi ruși au acceptat creștinismul și, datorită călătoriilor lor la Constantinopol și înapoi, erau niște purtători ai civilizației bizantine în Rusia. Unii dintre compatrioții lor din Kiev erau însă puternic legați de credințele lor păgâne. Ei erau cei care aveau influență asupra unui conducător viking atât de tipic cum era Sviatoslav.

Această facțiune a varegilor antibizantini, întărită de mercenarii păgâni din Scandinavia, pare a fi fost forța dominantă în Rusia la începutul domniei lui Vladimir, fiul lui Sviatoslav. În jurul anului 980, curând după ce a devenit prinț de Kiev, Vladimir a așezat pe o colină din apropierea palatului său o galerie de idoli păgâni ale căror nume (înșirate în cronica rusă) și funcții au fost îndelung discutate de lingviști și istorici. Acest Panteon era dominat de

* În germană, în original – iureș spre Răsărit. (N.tr.)

o statuie a lui Perun, zeul tunetului și al fulgerului (ale cărui atribute par a le fi combinat pe cele ale unei zeități slave și ale zeului scandinav Thor), făcută din lemn, cu un cap din argint și cu o mustață de aur. Ființe umane erau sacrificate acestor idoli[45]. Pare semnificativ faptul că prima dovadă a unui cult păgân organizat în Rusia datează dintr-o perioadă care precede cu puțin suprimarea lui formală. Câțiva ani mai târziu, creștinismul a fost declarat religie oficială a statului rus. Există probabil aici o analogie reală cu situația din Bulgaria secolului al IX-lea, unde, așa cum am remarcat deja, păgânismul devenise conștient și agresiv anticreștin chiar în vremea când se afla în declin. Analogia poate fi întărită prin observația că, în ambele țări, vara indiană a păgânismului a coincis cu persecutarea creștinilor. Cronicarul rus relatează că, la Kiev, un vareg creștin a fost linșat de o gloată înfuriată pentru că a refuzat ca fiul său să fie sacrificat idolilor păgâni. Primul martir rus venea din Bizanț[46].

Povestea convertirii finale a Rusiei ne este relatată în *Prima Cronică Rusă*. Realitatea și ficțiunea (aceasta din urmă sporită probabil de interpolările târzii din manuscris) se împletesc în mod ciudat în istorisire. Și din punct de vedere stilistic, povestea este un amestec ciudat de narațiune simplă, exegeză teologică prolixă și glume ironice și pline de spirit. În 986, spune povestea, prințul Vladimir a fost vizitat la Kiev de niște misionari veniți din țări străine. Primii au sosit niște trimiși ai bulgarilor de pe cursul mijlociu al Volgăi, care erau musulmani. „Ești un prinț înțelept și prudent, i-au spus aceștia, dar nu ai religie. Crede în religia noastră și cinstește-l pe Mahomed." Dar când Vladimir a aflat că Islamul îi oprește pe adepții lui să bea vin s-a arătat mai puțin entuziast. „A bea, a spus el — cuvinte pe care cronicarul le-a pus în versuri — este bucuria rușilor. Nu putem să existăm fără ea." Bulgarii au dispărut de pe scenă și au fost înlocuiți de trimiși ai papei. Pentru motive foarte puțin clare, dogmele lor au fost respinse, iar ei au fost alungați. Au sosit apoi delegați ai haganului kazar, misionari ai iudaismului. Prințul rus le-a întins o cursă și i-a făcut să admită că evreii nu au țară și s-au împrăștiat printre neevrei „din pricina păcatelor lor". „Vreți să avem aceeași soartă?" a întrebat Vladimir în mod retoric. Se presupune că acesta a fost sfârșitul misiunii kazare. În cele din urmă a sosit un „filozof" grec, un trimis al Bizanțului. El a combătut doctrina Romei și pe cea a evreilor, a satirizat violent pe aceea a lui Mahomed și, ca răspuns la întrebările teologice ale lui Vladimir, a ținut un discurs de aproape cinci mii de cuvinte. Destul de ciudat, după această expunere savantă, chiar dacă pe alocuri evident neortodoxă, a principiilor creștinismului bizantin, în locuri evident neortodoxe, Vladimir încă mai ezita și, la sfatul consilierilor săi, a hotărât să trimită soli în

străinătate ca să afle mai mult despre aceste religii. La întoarcerea lor la Kiev, după turul lor de inspecție, trimișii au raportat următoarele:

> Bulgarii se prosternează și stau și privesc în dreapta și stânga ca niște apucați; și nu e nici o bucurie printre ei, ci numai tristețe și o îngrozitoare putoare. Religia lor nu e bună. Apoi, ne-am dus la germani și i-am văzut făcând multe slujbe în bisericile lor, dar n-am văzut nici o frumusețe acolo. Ne-am dus apoi la greci [adică la bizantini] și ei ne-au dus la locul unde îl slăvesc pe zeul lor. Și n-am știut dacă eram în cer sau pe pământ, deoarece pe pământ nu există o asemenea priveliște și nici o asemenea frumusețe, și noi nu știm cum s-o descriem. Știm doar că acolo sălășluiește Dumnezeu printre oameni.

Această mărturie înflăcărată despre lăcașurile de cult ale a bizantinilor este precedată de un pasaj în care cronicarul descrie primirea trimișilor lui Vladimir la Constantinopol. Împăratul Vasile al II-lea, ni se spune, i-a primit în audiență și, când a aflat scopul vizitei lor, l-a poftit pe patriarh să-și pună veșmintele și să celebreze o slujbă religioasă pentru lămurirea lor. Rușii au fost duși într-o biserică, aproape sigur catedrala Sfânta Sofia, unde au fost puși să stea „într-un loc foarte mare", probabil zona din spatele domului central, ca să admire desfășurarea liturghiei și cântecele.

Ne-am fi putut aștepta ca darea de seamă a acestor trimiși să-l fi decis pe Vladimir și pe sfătuitorii săi să accepte creștinismul de la Bizanț. Acest eveniment ar fi putut să formeze punctul culminant al povestirii în versiunea originală a cronicii. Dar în forma care ne-a rămas și care datează probabil din a doua jumătate a secolului al XI-lea, botezul prințului este din nou amânat și scena din ultimul act al dramei se mută în Crimeea. Vladimir s-a îndreptat cu armata sa spre Cherson. Rușii au reușit să taie aprovizionarea cu apă a cetății și au forțat-o să se predea. Vladimir a trimis atunci o solie la Vasile al II-lea, cerându-i în căsătorie pe sora lui, Ana, și a amenințat că, dacă este refuzat, va proceda cu cetatea Constantinopolului așa cum a procedat cu cetatea Cherson. Împăratul a fost obligat să consimtă, iar prințesa care se împotrivea a fost sacrificată intereselor diplomatice ale Imperiului și trimisă cu o corabie la Cherson. Acolo, s-a căsătorit cu conducătorul rus după ce acesta, de acord cu termenii impuși de către bizantini, a fost botezat de episcopul din Cherson. Vladimir și mireasa sa imperială au plecat apoi la Kiev, unde Vladimir a poruncit ca populația orașului să fie botezată în Nipru, iar idolii păgâni aruncați. Țipătoarea statuie a lui Perun a fost legată de coada unui cal și, în zgomotul loviturilor date de doisprezece oameni înarmați cu bâte, a fost cu rușine târâtă spre râu și aruncată în el. În locul idolilor, la Kiev și în alte

cetăți din Rusia s-au ridicat biserici, iar creștinismul, îngrijit de preoții care veniseră cu prințesa Ana de la Constantinopol și de clericii pe care Vladimir i-a adus înapoi de la Cherson, a fost declarat religia regatului[47].

Acesta este povestea tradițională a convertirii Rusiei, așa cum este ea narată în cronica rusă, principala noastră sursă de informații cu privire la acest eveniment despre care toți scriitorii bizantini ai vremii sunt ciudat de tăcuți. Evident, nu toate elementele acestei povești pot fi acceptate, așa cum sunt ele prezentate. Încercând să le examinăm în mod critic, trebuie să avem în minte două trăsături ale cronicii. În primul rând, acest document are mai multe straturi scrise în diferite perioade ale secolului al XI-lea și începutul celui de al XII-lea, de către autori care uneori au opinii foarte deosebite despre evenimentele pe care le descriu. Astfel, procedeele ușor de înțeles datorită cărora convertirea lui Vladimir este amânată până în momentul când el cucerește Cherson și apoi se căsătorește cu Ana sugerează cu putere intervenția unui editor târziu. În al doilea rând, compilatorii succesivi ai cronicii, în majoritatea lor fiind călugări ruși, lucrau cu un material literar și cu tradiții orale de origini diferite. Ca să depășească discrepanțele din acest material informativ și să-și facă narațiunea cât mai edificatoare și mai dramatică posibil, ei erau capabili să recurgă la metoda analogiei, punând împreună evenimente similare, dar nu din aceeași perioadă, și transpunând detaliile unei povești la alta. Rezultatul este adesea o narațiune bazată pe realitate, dar stilizată și convențională.

Fapt perfect adevărat în privința relatărilor misionarilor străini de la curtea lui Vladimir. Este de necrezut ca ei să fi avut cu prințul discuțiile citate în cronică. Este foarte improbabil ca ei toți — bulgari, trimiși papali, kazari și un bizantin — să fi sosit la Kiev unul după altul, ca niște petitori din basme. Totuși, povestea are, fără îndoială, un nucleu de adevăr. Putem fi siguri că Vladimir a avut ocazia să-i asculte pe predicatorii diferitelor religii, care erau probabil doritori să-l convertească pe conducătorul unei țări a cărei putere și prestigiu internațional sporiseră continuu de-a lungul secolului al X-lea. Relatarea privind misiunile ruse în străinătate este și ea extrem de stilizată: *pace** un număr de scriitori moderni par să creadă că apropierea Rusiei de religie în Evul Mediu era în primul rând estetică, ne este greu să acceptăm că Vladimir s-a decis în favoarea creștinismului grec numai din pricină că trimișii lui i-au povestit despre frumusețile ritualului bizantin. Însă și aici, nucelul istoric este foarte ferm, el ilustrând puternicul impact dintre splendorile Constantinopolului și mintea și imaginația poporului rus; totodată, textul cronicii exprimă într-o formă poetică ce

* În latină, în original – deși. (N.tr.)

anume din creștinismul bizantin i-a impresionat — liturghia veche, care i-a ținut pe trimișii ruși vrăjiți în Sfânta Sofia și care l-a făcut și pe cronicarul din secolul al XI-lea să atribuie convertirea țării sale frumuseții acestei liturghii care rămâne și astăzi moștenirea cea mai vitală și mai durabilă pe care Rusia a avut-o de la Bizanț.

În a doua parte a narațiunii, unde se descrie cucerirea cetății Cherson de către Vladimir, căsătoria și convertirea lui, faptele reale sunt ușor de reconstituit, cu o singură importantă excepție — data și locul botezului său. În privința acestui eveniment, cronica acordă o mare încredere clerului din Crimeea și miresei lui din Bizanț. Este posibil ca această parte a povestirii să pornească de la un compilator din Cherson, doritor să ridice în slăvi rolul jucat de această cetate în convertirea Rusiei. În ce privește restul istorisirii, acesta poate fi controlat și îmbogățit datorită unui document aparținând unui istoric arab din aproape aceeași perioadă, Yahya din Antiohia[48], și altor câtorva surse negrecești. Evenimentele ar putea fi reconstituite după cum urmează.

La începutul anului 988, Bizanțul se afla într-un pericol foarte mare. Generalul rebel Bardas Phocas, stăpân al întregii Asii Mici, s-a proclamat singur împărat și s-a îndreptat spre Constantinopol. Armata uzurpatorului își făcuse tabăra pe malurile răsăritene ale Bosforului, amenințând capitala. Vasile al II-lea, prevăzând primejdia, a trimis, probabil la începutul iernii, o misiune la Kiev, cerând de urgență ajutor. Conform termenilor tratatului încheiat între Sviatoslav și Imperiu în 971, rușii erau obligați să acorde bizantinilor asistență militară în caz de nevoie. Vladimir a trimis imediat un corp format din șase mii de varegi. Această forță expediționară, sosită la Constantinopol în primăvara anului 988, a înclinat balanța în favoarea lui Vasile al II-lea, care și-a învins rivalul în bătălia de la Chrysopolis (988), salvându-și astfel tronul. Acești mercenari ruși, după ce și-au încheiat misiunea, au continuat să joace un rol în istoria bizantină. Unii dintre ei au rămas în cele din urmă la Constantinopol și au devenit membri ai Gărzii Varegilor, paza personală a împăratului, care apăra palatul și uneori era înrolată în forța expediționară a Bizanțului.

Vladimir se găsea într-o situație în care putea să ceară o recompensă excepțională pentru serviciile sale. În schimb, Vasile al II-lea i-a promis mâna surorii sale, Ana, punându-i o singură condiție — viitorul cumnat trebuia să devină creștin. Vladimir a acceptat, probabil în iarna 987–988. Dacă el a devenit creștin în Rusia, la încheierea înțelegerii cu Bizanțul, așa cum par a sugera unele surse rusești, sau dacă, cum relatează *Prima Cronică Rusă*, el a fost botezat un an sau doi mai târziu, la Cherson, înainte de căsătorie, este o chestiune la care, după părerea autorului acestei lucrări, nu se poate răspunde cu siguranță din pricina naturii contradictorii a mărturiilor. Cele

două versiuni ar putea fi, eventual, puse de acord dacă am presupune că Vladimir, înainte de campania sa din Crimeea, a făcut o promisiune preliminară, posibil solemnă, de a deveni creștin și că sfânta taină a botezului i-a fost dată la Cherson. Această acceptare a creștinismului în două etape, una preliminară și una finală, poate și ea să explice discrepanța pe care o întâlnim în documentele care privesc timpul și împrejurările în care s-a petrecut botezul Olgăi. Și ea s-a supus unei ceremonii preliminare de primire în comunitatea creștină din Kiev, amânând creștinarea ei finală până la vizita pe care a făcut-o la Constantinopol. Asemenea convertire în două etape era cunoscută printre scandinavii din acea vreme. Cu câtva timp înainte de botezul propriu-zis, convertiții se supuneau unui ritual preliminar, care le permitea, în calitate de catehumeni, să se alăture creștinilor, ritual pe care documentele îl numesc *prima signatio*.

Este necesar să cunoaștem într-o oarecare măsură obiceiurile matrimoniale ale casei domnitoare a Bizanțului ca să ne putem da seama ce anume a însemnat pentru împărat să-și dea acordul la căsătoria surorii sale cu Vladimir. O falsă, dar convenabilă tradiție, presupusă a proveni din zilele lui Constantin cel Mare, interzicea vlăstarelor familiei imperiale să se căsătorească cu „barbari". Numai de curând, împăratul Constantin al VII-lea, într-un capitol de mare importanță politică pe care l-a scris pentru *De Administrando Imperio*, a repetat în mod explicit această interdicție, de la care făceau excepție numai conducătorii franci, și își sfătuia fiul să reziste la orice „cerere monstruoasă" de alianță prin căsătorie cu „triburile perfide și lipsite de onoare din nord". Argumentele pe care le aducea pentru a-și justifica această doctrină de excludere etnică, argumente caracteristice, deși pline de aroganța atât de des arătată străinilor de către bizantini, pot suna ciudat venind de la un monarh care pretindea că are încredere în universalitatea imperiului pe care îl conducea.

> Deoarece fiecare neam are obiceiuri diferite și legi și instituții diferite și trebuie să-și consolideze acele lucruri care sunt bune pentru el și trebuie să formeze și să dezvolte din același neam asociațiile pentru unirea vieții lui. Deoarece, așa cum fiecare animal trăiește în tovărășie cu tribul său, tot așa este drept ca fiecare neam să se căsătorească și să locuiască cu cei din același trib și de aceeași limbă și nu cu cei de alt neam și de altă limbă. Pentru că de aici vine în mod firesc armonia gândului și relațiile dintre ei și discuția prietenească și traiul împreună. Iar obiceiurile străine și legile potrivnice sunt probabil exact opusul, dând naștere la dușmănii, la ură și la ceartă, care tind să nu aducă prietenie și asociere, ci ciudă și destrămare[49].

Bineînțeles, Constantin știa foarte bine că aceste căsătorii fuseseră trecute cu vederea de mai mulți predecesori ai săi din motive de oportunitate politică. Nu cu multă vreme în urmă, a admis el, Roman I o dăduse pe nepoata sa țarului din Bulgaria. A văzut însă această *mésalliance** cu o neplăcere nedisimulată. Roman era „un om obișnuit, fără carte", care cunoscuse probabil lucruri mai bune decât să-și bată joc de „obiceiurile naționale ale romanilor". Cel puțin în acest caz existau niște circumstanțe atenuante. Prințesa bizantină care se căsătorise în 927 cu conducătorul bulgar nu era o *porphyrogenita*. Titlul de *porphyrogenitos*, „născut în purpură", se acorda tuturor copiilor unui suveran domnitor al Bizanțului născuți în vremea când acesta domnea efectiv. Ei erau obiect de veneratie specială în Imperiu. Când un conducător străin cerea mâna unei prințese *porphyrogenita*, el putea să primească un refuz trufaș, așa cum a aflat repede Liutprand, episcopul din Cremona, când a venit la Constantinopol, în 968, ca ambasador al lui Otto I pentru a discuta o căsătorie imperială pentru fiul împăratului german. „Este un lucru nemaiauzit, i s-a spus de către guvernul lui Nikephoros al II-lea, ca o fiică născută în purpură a unui împărat născut în purpură să se căsătorească cu un străin".[50] Însă Ana, mireasa lui Vladimir, era fiica împăratului Roman al II-lea, născută în vremea când tatăl său se afla pe tron, și prin urmare era o *porphyrogenita*.

Este evident că Vasile al II-lea se afla într-o încurcătură disperată, iar Vladimir în poziția de a exercita cea mai dură presiune diplomatică pentru ca familia regală din Kiev să primească acest semn de onoare refuzat în urmă cu douăzeci de ani împăratului german care se afla cu mult înaintea lui, ca statut și putere, pe plan internațional[51].

După ce a acceptat creștinismul — sau a promis că-l acceptă — și și-a îndeplinit astfel partea sa de învoială, Vladimir și-a așteptat mireasa la Kiev. Dar Ana nu dădea semne de sosire și el a început curând să bănuiască că Vasile al II-lea, acum că pericolul pe care îl reprezenta pentru tronul lui rebeliunea lui Bardas Phocas fusese înlăturat, nu mai era grăbit să-și țină promisiunea. Așa că a decis să forțeze mâna împăratului. A lansa un atac împotriva Constantinopolului era o întreprindere riscantă și costisitoare, așa că s-a decis să atace mai aproape de casă, adică posesiunile bizantine din Crimeea. După aceea, succesiunea evenimentelor a urmat cursul descris în cronica rusă: cucerirea cetății Cherson de către Vladimir (989), ultimatumul dat lui Vasile al II-lea, trimiterea Anei în Crimeea, botezarea conducătorului rus (presupunând că el nu fusese deja botezat acasă) și căsătoria lui în Cherson

* În franceză, în original – căsătorie cu o persoană dintr-o clasă inferioară sau având o avere considerată neimportantă. (N.tr.)

cu mireasa bizantină. Astfel, orice am crede noi despre timpul și locul unde s-a petrecut botezul lui Vladimir, rolul jucat de această cetate din Crimeea în convertirea Rusiei apare ca fiind decisiv. Și putem spune că, pe drept cuvânt, cetatea Cherson, atâta vreme centru al activității bizantine de misionarism printre păgânii din nordul Mării Negre, și-a făcut cuceritorul captiv, deoarece Vladimir și mireasa lui au fost escortați din Crimeea la Kiev de către membri ai clerului local, care, cel puțin în primele etape, a jucat un rol de frunte în ridicarea noii Biserici Ruse. Iar Vladimir, cu un elegant gest de reconciliere și bunăvoință, a redat cetatea Cherson împăratului în chip de dar tradițional oferit de ginere familiei soției sale[52].

Împrejurările și rezultatele imediate ale convertirii lui Vladimir ridică o serie de probleme controversate, care trebuie examinate pe scurt. Motivele lui de a deveni creștin erau, fără îndoială, amestecate și este greu să le clasificăm în ordinea importanței lor. Cronica rusă vede în acest eveniment, în primul rând, un efect miraculos al îndurării divine care a acționat asupra minții și sufletului lui receptiv. În portretul care i se face există un contrast viu, chiar dacă puțin probabil, între cruzimea și depravarea vieții lui de păgân și pioșenia fără margini și generozitatea care i-a marcat viața în calitate de conducător creștin. Tradiția hagiografică a Bisericii Ruse, care l-a ridicat la rangul de sfânt „aidoma apostolilor", a adoptat această opinie. Probabil că tot ce poate face un cercetător în istorie este să consemneze că nu există o dovadă care să ne sugereze că botezul lui nu a fost sincer și că, sub influența bunicii sale, Olga, care îl crescuse, și a celor câtorva soții creștine, ajunsese să cunoască în mod sigur comunitatea creștină din Kiev cu mult înainte ca el să renunțe la păgânism. Fără îndoială că și alte considerații, nereligioase, au cântărit greu în decizia sa, cum ar fi momentul potrivit de a se căsători cu sora împăratului „născută în purpură", sporindu-și în acest fel prestigiul internațional, ca și pe cel al țării sale, dezvoltând și alte legături ale Rusiei — comerciale, diplomatice și culturale — cu Bizanțul, și ultima, dar nu cea mai puțin importantă, consolidarea puterii sale politice peste regatul slavo-varegilor, unit într-o comună lealitate față de o Biserică al cărei păzitor secular putea să fie el. Iar acestea, trebuie să admitem, sunt și ele motive importante pentru ca el să decidă să îmbrățișeze ceea ce cronicarul rus numea „religia greacă".

Până la moartea sa, în 1015, Vladimir a supravegheat construirea de biserici și înființarea de episcopii în principalele orașe din regatul său. Multe din aceste episcopii erau așezate pe drumul fluvial Baltica–Marea Neagră sau lângă el, drum care a devenit astfel tot atât de important în istoria ecleziastică a Rusiei pe cât fusese în viața economică și politică a țării. Nu există aproape nici o îndoială că, cel puțin în timpul domniei lui, episcopiile

aveau clerici veniți, în majoritatea lor, de la Constantinopol sau de la Cherson. S-a încercat să se dovedească faptul că Biserica lui Vladimir era supusă jurisdicției patriarhului bulgar din Ohrida, supus Romei, sau independentă. Nici una din aceste teorii nu rezistă la o analiză critică obiectivă. Documentele din acea vreme, după părerea unanimă, fie păstrează tăcerea, fie sunt ciudat de imprecise în privința acestei probleme. Însă dovezi de circumstanță arată, fără nici o îndoială, că, din timpul convertirii lui Vladimir, Biserica Rusă era plasată sub autoritatea patriarhului din Constantinopol. Afirmația lui Yahya din Antiohia, potrivit căreia Vasile al II-lea i-a trimis lui Vladimir episcopi care l-au botezat pe el și poporul său, rolul jucat de clerul din Crimeea în creștinarea Rusiei, construirea primei sale biserici din piatră în Kiev de către arhitecții din Bizanț, căsătoria lui cu sora împăratului și luarea numelui de Vasile, cu ocazia botezului, în onoarea socrului său, toate aceste fapte duc limpede la aceeași concluzie.

O altă problemă este cea a limbii în care se oficiau slujbele în Biserica Rusă, nu numai imediat după convertirea lui Vladimir, dar și în perioada precedentă de o sută douăzeci și cinci de ani, când a existat în Kiev o comunitate creștină — permanent sau cu întreruperi. Să fi fost aceasta limba greacă sau vechea slavonă bisericească? Nici un răspuns sigur nu se poate da acestei întrebări, înainte de vremea lui Vladimir. Putem însă să căutăm să răspundem la această întrebare cu ajutorul unor dovezi indirecte. Începuturile creștinismului rusesc datează din anii '60 ai secolului al IX-lea și coincid astfel, în timp, cu misiunea lui Constantin și Metodiu din Moravia și cu creștinarea Bulgariei. În secolul al X-lea, Rusia a avut relații politice foarte strânse cu Boemia și Bulgaria și este firesc să presupunem că aceste legături, ca și legăturile obișnuite lingvistice și etnice dintre slavii de răsărit, pe de o parte, și slavii de apus și de sud, pe de alta, au ușurat răspândirea cărților în slavonă în direcția Kievului, fie din fostele teritorii ale Marii Moravii, fie din Bulgaria. Unele din aceste cărți, ca și preoții care le foloseau, ar fi putut să vină de la Constantinopol, unde, așa cum am văzut, autoritățile bizantine au realizat în secolul al IX-lea un centru de creștinism în limbă slavă pentru nevoile activității de misionarism dusă dincolo de granițele de nord ale Imperiului. Nu există, este adevărat, o dovadă directă care să ne arate cât de mult încurajau în mod deliberat misionarii bizantini din Rusia tradiția în limba slavonă. Cu toate acestea, răspândirea rapidă a acestei limbi, după 989, cu excluderea virtuală a limbii grecești din liturghie — și aceasta în vremea când Biserica Rusă era condusă de prelați numiți de Constantinopol — sugerează cu putere că, orice îndoieli ar fi putut avea unii bizantini în particular despre acest subiect, autoritățile imperiale

recunoșteau tradiția în limba populară a lui Chiril și Metodiu, care adusese deja beneficii foarte mari în Bulgaria și se dovedea a fi singura ce putea fi impusă în mod rezonabil prozeliților din nordul îndepărtat.

În aceste împrejurări, este surprinzător că urmele scrierii în limba slavă, între anii 867 și 988, găsite în Rusia, sunt fie foarte sărace, fie derivate din documente de o autenticitate îndoielnică. Nu putem însă pune la îndoială faptul că, în Kiev, comunitatea creștină, care a supraviețuit continuu în tot acest răstimp sau în cea mai mare parte a lui, nu avea un cler efectiv, Scripturi clare și o liturghie capabilă să satisfacă necesitățile varegilor vorbitori de slavonă și de slavă, convertiți la religia creștină. Cu alte cuvinte, este foarte probabil ca, mult înainte de convertirea lui Vladimir, pe la mijlocul secolului al X-lea cel târziu, această comunitate să fi fost familiarizată cu liturghia în slavonă, cu traducerile în slavonă a unor părți din Scripturi și cu preoți vorbitori de slavă. Nu ar fi corect să acordăm acestei tradiții în limba populară o poziție exclusivă înainte de sfârșitul secolului al X-lea. Greaca era fără îndoială folosită împreună cu slavona în liturghia din Kiev, cel puțin înainte de domnia lui Vladimir. Numai după convertirea oficială a Rusiei a devenit această sarcină de întemeiere a Bisericii slavofone cu adevărat urgentă, și ea a fost asumată chiar de Vladimir. *Cronica Rusă* ne povestește că de îndată ce locuitorii Kievului au fost botezați, prințul „a dat de știre ca toți copiii proveniți din familiile nobile să fie strânși și dați la învățătură ca să poată citi cartea"[53]. Este imposibil să credem că predarea în aceste prime școli cunoscute din Rusia se făcea în greacă. O anumită cunoaștere a acestei limbi era dată acelor membri care făceau parte din așa-numita *jeunesse dorée** a lui Vladimir, aleși pentru funcții înalte în Biserica Rusă. Este însă limpede din contextul acestui pasaj că prin „învățătură de carte" cronicarul înțelegea educație literară în slavonă. Cei mai strălucițidin acești *alumni***, care deveniseră adulți în jurul anului 1000 cel mai târziu, formau nucleul primei elite creștine instruite a țării. În cursul următorilor cincizeci de ani, ei aveau să realizeze primele lucrări ale literaturii ruse.

Trebuie să ridicăm aici o ultimă chestiune: care au fost rezultatele convertirii lui Vladimir în privința relațiilor politice dintre Rusia și Bizanț? Sau, ca să formulăm altfel, ce statut avea să aibă Rusia creștină în cadrul Lumii Bizantine a națiunilor? Un răspuns cuprinzător la această chestiune, înainte de a cunoaște relațiile ruse-bizantine dintre anii 1000–1453, trebuie amânat pentru un capitol ulterior. Câteva remarci preliminare trebuie însă

* În franceză, în original – tineri înstăriți care au o existență mai mult sau mai puțin trândavă. (N.tr.)

** În latină, în original – elevi. (N.tr.)

făcute aici. Înainte de anul 989, cu excepția perioadei când Olga a condus Kievul după ce devenise creștină (957–969), prinții ruși se considerau, evident, total independenți în toate sensurile. Tratatele pe care le semnaseră cu Imperiul în timpul celui de al X-lea secol constituie o dovadă clară a acestui fapt. Nici bizantinii nu au avut pretenția la vreo jurisdicție, ideală sau reală, asupra Rusiei păgâne. Pe la mijlocul secolului al X-lea, foștii „supuși și prieteni" ai Imperiului, care ar fi putut fi onorați de această titulatură în 867, imediat după prima lor convertire, erau considerați în Bizanț ca fiind reveniți la păgânism. În cel mai bun caz — atâta vreme cât mai exista speranța revenirii lor —, ei erau priviți ca membri potențiali ai Lumii Bizantine. În *Cartea Ceremoniilor*, rușii sunt așezați în aceeași categorie cu maghiarii și cu pecenegii, iar conducătorului lor îi este acordat titlul neînsemnat de *arhôn*. Protocolul cerea ca știrile pe care acesta le primea de la Imperiu să fie numite oficial „scrisori", spre deosebire de „ordinele" primite de la Constantinopol de către clienții creștini din Caucaz ai Bizanțului, „cel mai cinstit *kouropalates* din Georgia" și „ilustrul *exousiastes* din Abasgia"[54]. Convertirea Olgăi și faptul că ea a recunoscut suveranitatea universală a împăratului au făcut ca Rusia să devină din nou membru al comunității creștine pentru aproape doisprezece ani. Totuși, după moartea Olgăi din 969, clasele conducătoare din Kiev au adoptat din nou păgânismul și o politică antibizantină. Faptul că Vladimir a acceptat creștinismul bizantin și s-a căsătorit cu sora împăratului l-a plasat atât pe el, cât și țara sa, într-o nouă relație cu Imperiul. Prin căsătorie, el a devenit ginere al împăratului, iar prin botez, cu ocazia căruia a primit numele de Vasile, a devenit fiul spiritual al acestuia. Statutul lui Vladimir în ierarhia conducătorilor creștini a fost așadar similar cu acela al lui Petăr al Bulgariei, din 927, deși statutul lui era mai nobil, din pricina căsătoriei cu o prințesă *porphyrogenita*. Este tentant să ne punem întrebarea dacă rangul nou al suveranului Rusiei a fost formal recunoscut prin acordarea unui titlu bizantin, prin analogie cu Petăr al Bulgariei, recunoscut ca *basileus*, adică țar, datorită căsătoriei lui cu Maria Lecapena. Sursele vremii păstrează tăcerea asupra acestei probleme, însă, potrivit unei tradiții rusești din Evul Mediu târziu, lui Vladimir i s-a acordat într-adevăr titlul de țar de către împăratul bizantin. Dovada acestui fapt, deși este credibilă, nu este concludentă. Cu toate acestea, nu este nici o îndoială că Rusiei i s-a acordat, după 989, un statut înalt în comunitatea Europei de Răsărit. Deși înalt, acest statut era un statut subordonat și vom arăta într-un capitol ulterior că, deși Vladimir și urmașii lui din Evul Mediu erau complet independenți în treburile politice de orice control bizantin, ei îl recunoșteau pe împărat, cu o singură vremelnică excepție, ca fiind capul

comunității creștine ortodoxe, având prin dreptul divin o jurisdicție metapolitică asupra Rusiei.

La rândul lor, bizantinii puteau să considere convertirea Rusiei ca o realizare importantă. A fost nevoie de mai bine de un secol pentru a o realiza, dar în cele din urmă misionarii și diplomații Romei de Răsărit au câștigat pentru Lumea Bizantină și pentru creștinism un teritoriu ale cărui dimensiuni le depășeau pe cele ale Imperiului.

CAPITOLUL 7

LEGĂTURILE DIN CADRUL COMUNITĂȚII BIZANTINE

Cartea noastră a urmărit până acum un model regional. Întâlnirea dintre Imperiu și popoarele din Europa de Răsărit a fost analizată separat în cadrul a trei zone geografice — Peninsula Balcanică, teritoriile din Europa Centrală și de Răsărit mărginite la sud de Dunăre și Sava, la est de Carpații Orientali și de cei Meridionali, iar la nord de Sudeți și de Munții Metaliferi, și, în sfârșit, teritoriul cel mai întins, ale cărui limite erau coasta de nord a Mării Negre, lanțul de munți ai Caucazului, și două linii duse aproximativ de la Golful Finic la cursul inferior al Volgăi, pe de o parte, și la Delta Dunării, pe de alta. Tratarea separată a acestor trei zone a fost cerută nu numai de varietatea peisajului lor fizic, de condițiile economice și de istoria lor politică, ci și de împrejurările foarte diferite în care locuitorii lor au venit în contact cu Imperiul Bizantin. În privința a două din aceste zone, povestirea noastră ne-a adus aproximativ până în anul 1000. Cucerirea Balcanilor făcută de Vasile al II-lea, finalizată în 1018, și convertirea finală a Rusiei la creștinism, realizată în 878, în timpul domniei aceluiași împărat, au fost importante pietre de hotar în procesul istoric de care se ocupă această carte. În cazul Europei Centrale și de Răsărit, relatarea noastră a cuprins încă două sute de ani, deoarece nu ni s-a părut util să discutăm soarta tranziției chirilo-metodiene în Boemia sau impactul dintre cultura bizantină și cultura Ungariei medievale fără să considerăm istoria până în anul 1100, în primul caz, și până aproape de 1200, în cel de al doilea. Este însă adevărat că, în fiecare din aceste trei zone, anii care au precedat sau au urmat anului 1000 au însemnat în istoria relațiilor Imperiului cu vecinii săi din nord o cotitură importantă.

Cititorului nu i-a scăpat faptul că istoria acestor trei regiuni se suprapune adesea. Să luăm trei exemple. Mai întâi, deplasarea nomazilor prin stepele din sudul Rusiei însemna primejdie pentru provinciile Imperiului din Balcani, acolo unde frontiera de pe Dunărea de Jos era vulnerabilă la atacurile acestora, fapt ce a obligat diplomația bizantină care activa în nordul

Caucazului și în Crimeea să considere apărarea Balcanilor drept problema ei fundamentală. În al doilea rând, misiunea lui Chiril și Metodiu din Moravia era și ea strâns legată de evenimentele din Balcani. Ea a fost lansată, în parte, pentru a contrabalansa amenințarea reprezentată pentru Bizanț de influența franco, aceasta răspândindu-se în regiunile de est ale Peninsulei, și a dus la apariția creștinismului în Bulgaria, folosindu-se slava vorbită. În al treilea rând, tradiția chirilo-metodiană era adoptată, fără îndoială, cu aprobarea Bizanțului și cimenta astfel o legătură între această țară, pe de o parte, și Boemia și Bulgaria, pe de alta.

Aceste trei exemple ne spun că legătura dintre cele trei zone nu era numai „exterioară" și condiționată de deplasarea popoarelor, a indivizilor și a ideilor de la un sector al liniei de nord a Imperiului la altul. Această legătură avea și un aspect „organic", deoarece deplasările erau adesea provocate fie de ambiția triburilor și neamurilor din nord de a năvăli pe teritoriul Bizanțului, fie de dorința conducătorilor din Constantinopol de a controla și a supune pe acești reali sau potențiali dușmani, iar uneori de amândoi factorii. În fiecare caz, deplasările popoarelor și legăturile regionale care rezultau de aici nu pot fi înțelese fără a ne referi la Bizanț. Aceste trei zone au dezvoltat chiar mai multe legături organice între ele din momentul în care națiunile care le locuiau au acceptat cultura bizantină și au devenit membre ale unei comunități internaționale peste care stăpânea împăratul Romei de Răsărit.

În măsura în care privește Europa de Răsărit, această comunitate a ajuns la cea mai mare extindere teritorială a ei la începutul secolului al XI-lea. În preajma anului 1000, începuse să existe aici o comunitate de state și națiuni care se întindea de la Golful Finic până în sudul Peloponesului și de la Adriatică la Caucaz, toate fiind supuse, în diferite grade, Imperiului și Bisericii Bizantine. Tot atunci, această comunitate din Europa de Răsărit a avut o coeziune culturală și politică fără precedent. Și deși, din a doua jumătate a secolului al XII-lea până aproape de sfârșitul celui de al XIII-lea, legăturile ei politice erau serios slăbite, ajungând până aproape de separație, unitatea ei culturală nu numai că a supraviețuit evenimentelor catastrofale din 1180–1240, dar a căpătat în Evul Mediu un nou conținut și o nouă forță.

Apariția Lumii Bizantine la începutul secolului al XI-lea în Europa de Răsărit ca o entitate culturală și politică de sine stătătoare va justifica, sperăm, o nouă metodă adoptată de aici înainte în dispunerea și tratarea materialului nostru. În a doua parte a cărții noastre, abordarea subiectului va fi mai mult globală și mai puțin regională, mai mult sinoptică decât fragmentară. În interesul clarității, relațiile Imperiului cu diferitele popoare din Europa de Răsărit vor fi încă discutate, în prezentul capitol, ca și în cel ce urmează, sub

titluri separate. Mai mult, nu vom încerca să subestimăm diferențele — politice, sociale și, într-o măsură mai mică, culturale — care existau, iar în anumite zone s-au adâncit, în cadrul comunității din Europa de Răsărit. Natura subiectului nostru va necesita însă tot mai mult o subliniere adecvată a acelor factori de unificare datorită cărora, în pofida multor tendințe de dezagregare și tensiuni, Lumea Bizantină a reușit să supraviețuiască până la sfârșitul Evului Mediu ca o societate mai mult sau mai puțin coerentă.

În această etapă, ar putea fi de ajutor o scurtă trecere în revistă geografică și etnică a Europei de Răsărit din timpul primului sfert al secolului al XI-lea. Pe la anul 1018, întreaga Peninsulă Balcanică, de la Dunărea Mijlocie și cea de Jos, de la Drava, estul Alpilor sloveni și marginile Istriei, fusese încorporată în Imperiul Bizantin. Aceste teritorii ale Imperiului din Europa (Apulia, Calabria, estul Siciliei și Creta, care făceau și ele parte din Imperiu, nu intră în obiectul de studiu al cărții noastre) erau locuite de cinci populații diferite. Două dintre ele, slavii și grecii, care formau împreună majoritatea populației din Balcani, aduseseră deja o contribuție însemnată la istoria politică și culturală a Europei medievale. A treia, locuitorii vorbitori de latină din cetățile Dalmației, conștienți și mândri încă de originea lor romană, erau treptat absorbiți de către slavii din zonele rurale, care îi înconjurau.

Celelalte două, albanezii și vlahii, erau pe cale de a-și face apariția sigură în analele medievale ale Balcanilor. Albanezii, descendenți probabil, așa cum am văzut, ai vechilor iliri, stăteau încă închiși în refugiile din înălțimile muntoase care formau nucleul themei bizantine Dyrrachium. Vlahii, al căror dialect romanic înrudit cu româna modernă le indică descendența dintr-o populație aborigenă din Europa de Sud-Est, romanizată parțial când Roma a dominat această zonă, apar în sursele bizantine din secolele al XI-lea și al XII-lea aproape așa cum sunt și astăzi: păstori transhumanți ducându-și turmele de oi și capre între așezările lor de iarnă din câmpia Tesaliei și pășunile de vară din Munții Pind și Grammos. Migrația lor sezonieră este atestată mai târziu și în alte părți ale Peninsulei Balcanice. Bizantinii îi cunoșteau mai mult din pricina brânzei și a mantelelor țesute în casă, foarte apreciate de clasele mai sărace din Constantinopol, din pricina împotrivirii lor de a plăti taxele și pentru nesupunerea lor incurabilă. Iată cum îi descria pe vlahii din Tesalia călătorul Benjamin din Tudela, care a vizitat Grecia în a doua jumătate a secolului al XII-lea:

> Sunt iuți ca ciutele și coboară din munți ca să jefuiască și să pustiască țara Greciei. Nimeni nu poate urca să se bată cu ei și nici un rege nu-i poate conduce.... Cu toții nu au nici un fel de lege.[1]

MAREA NORDULUI
MAREA BALTICĂ
Golful Finic
Drina de Vest
Niemen
Elba
Vistula
Bug
Erzgebirge
Munții Sudeți
Oder
R
Praga
BOEMIA
MORAVIA
Galici
GALIȚIA
Orientală
Dunărea
Inn
REGATUL
UNGARIEI
TRANSILVANIA
SLOVENIA
Drava
Sava
Tisa
Veneția
CROAȚIA
Sirmium
Belgrad
BOSNIA
Dunărea
DALMAȚIA
Trnovo
RASKA
Nis
Serdica
M. Balc
MAREA ADRIATICĂ
Kotor
Prizren
Scoplje
Philippo
Bar (Antibari)
MACEDONIA
Ohrida
Bari
APULIA
Salonic
TESALIA
M. Pind
Volos
CALABRIA
MAREA IONICĂ
Nicopolis
SICILIA
Taigetus
MAREA MEDITERANĂ

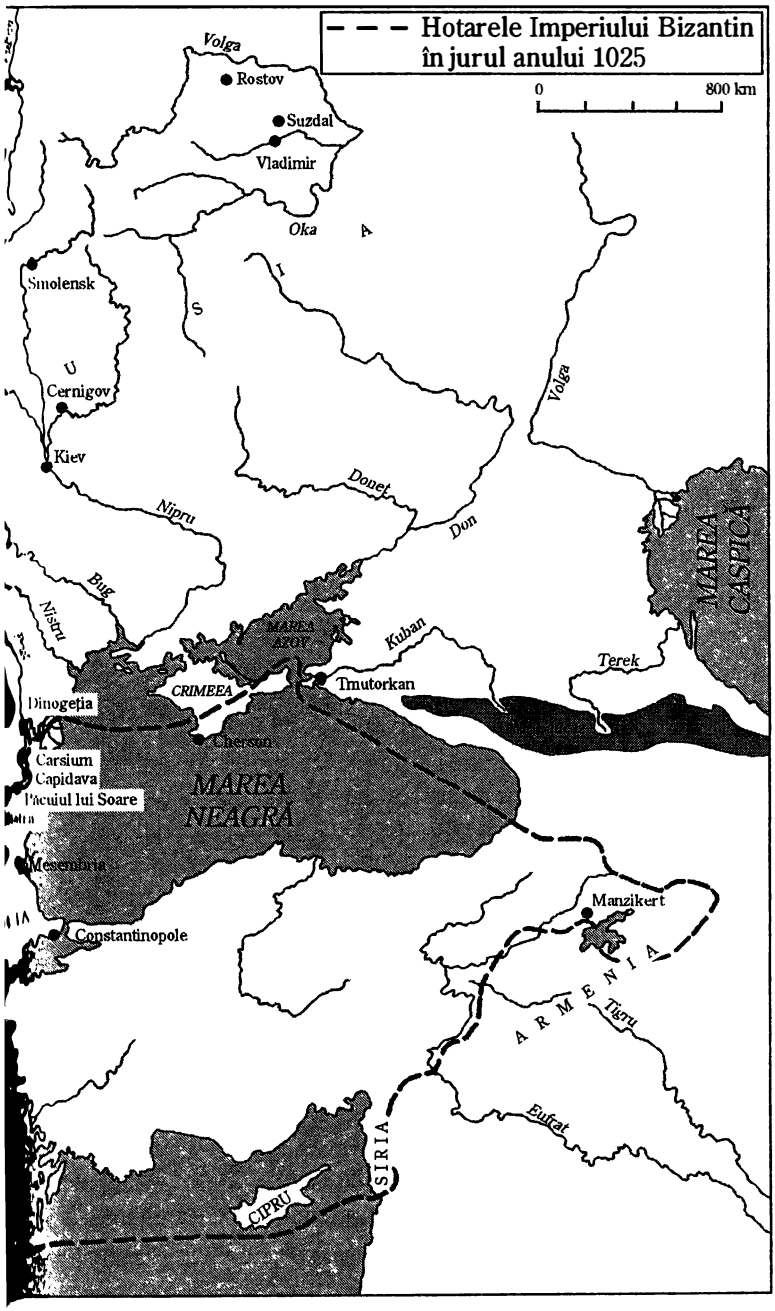

Harta 7. Lumea Bizantină în secolul al XI-lea

Dincolo de granițele de nord ale Imperiului locuiau o serie de popoare care, la începutul secolului al XI-lea, erau legate cu acesta prin cultură sau religie. Cea mai fragilă legătură cu Bizanțul era cea a cehilor. Legăturile acestea erau mai curând indirecte, create de tradiția chirilo-metodiană care era încă o forță vie în Boemia secolului al XI-lea. Canalele de comunicare dintre Boemia și Imperiul Bizantin, deși încă deschise prin Ungaria, se închideau însă treptat. Și cu toate că, la mijlocul secolului al XII-lea, Vladislav, rege al Boemiei, se recunoștea vasal (*lizios*) al împăratului Manuel Comnenul[2], viața religioasă și politică a cehilor se îndreptase o vreme spre Germania și Roma.

Viața culturală și religioasă din sud-estul Boemiei, în regatul Ungariei, era încă puternic influențată de civilizația Bizanțului. Această influență se răspândise în estul țării, între Tisa și Carpați. Era însă departe de a fi o cantitate neglijabilă în cercurile de la curte și se pare că cel puțin doi dintre regii Ungariei din secolul al XI-lea au recunoscut supremația împăratului bizantin. Cea mai mare parte din estul Ungariei o constituia Transilvania. Începuturile istoriei acestei provincii sunt în bună parte obscure. Între anii 106 și 271, ea a alcătuit nucleul provinciei romane Dacia; fiind ocupată de maghiari la vremea migrației lor spre Europa Centrală, a fost apoi anexată în secolul al XI-lea coroanei ungare. În timpul celor o mie de ani care au urmat după evacuarea Daciei de către romani, s-a produs un proces în Valahia, Moldova și Transilvania, în împrejurări obscure și controversate, care a dus la apariția poporului român. Nu este aici locul de a rezuma această cunoscută controversă, marcată de puternice implicații politice și naționaliste în care istoricii români și unguri au fost protagoniștii principali. Nu putem să ne îndoim de faptul că românii, care — ca și vlahii din Balcani — vorbesc o limbă romanică, își datorează în parte originea coloniștilor romani care au venit în țara lor în secolele al II-lea și al III-lea, iar în parte primei populații dacice. Acești daci romanizați s-au refugiat, după retragerea legiunilor romane la sud de Dunăre, în zonele îndepărtate din Carpați, și acolo, în adăpostul lor din munți, și-au păstrat limba și — în pofida unui adaos târziu de sânge slav — identitatea lor etnică. Se pare că o parte din poporul român a fost convertită la creștinism de către bulgari, probabil la sfârșitul secolului al IX-lea sau la începutul celui de al X-lea, și a împrumutat de la ei liturghia în slavonă și tradiția literară chirilo-metodiană. Această convertire pare însă a fi fost superficială și abia în secolul al XIV-lea este atestată cu certitudine o viață politică organizată în cele două principate române, Valahia și Moldova. În această vreme a devenit predominantă în cele două țări Biserica și cultura Constantinopolului, iar românii și-au făcut intrarea târzie în Commonwealth-ul Bizantin al națiunilor.

Deplasându-ne la est de Țările Române, ajungem la zona din nordul Mării Negre. Cetățile grecești sau cel puțin cu o populație vorbitoare de greacă de pe coasta de sud a Crimeii și așezările gotice din munții din nord făceau încă, în secolul al XI-lea, parte din Imperiu. Imediat în estul Crimeii, de cealaltă parte a strâmtorii Kerci, se afla un mic principat rus în jurul cetății Tmutorokan. Această cetate, cu o poziție excentrică, un trecut nesigur și o bruscă apariție proeminentă în secolul al XI-lea, a exercitat o stranie fascinație asupra istoricilor ruși și este menționată pentru prima dată cu numele ei grecesc, Tamatarha, pe lista alcătuită în secolul al VIII-lea și care cuprindea episcopiile din Kazaria. Deși separată de Rusia kieviană printr-un imens ținut de stepă, Tmutorokan pare să fi fost în secolul al XI-lea unul din punctele principale de contact direct dintre ruși și bizantini. Pe la anul 1118 cel târziu, cetatea, și fără îndoială și hinterlandul ei, se aflau sub suveranitatea Imperiului. În ce privește Rusia kieviană, nici teritoriul ei și nici amestecul de populație slavă, finică și scandinavă nu se schimbaseră mult de la sfârșitul secolului al IX-lea. Marele drum fluvial de la Marea Neagră, apărat cu strășnicie împotriva presiunii crescânde a nomazilor din stepă, mai servea drept axă politică și linie economică vitală a tânărului stat rus, care își îndrepta interesele comerciale și aspirațiile culturale spre sud, spre Constantinopol.

Toate popoarele enumerate mai sus se defineau printr-o caracteristică comună: ele aveau calitatea de cetățeni ai Imperiului și, datorită influenței exercitate asupra lor de către Imperiu prin religie, cultură și instituții, formau o parte din Lumea Bizantină. Calitatea lor de cetățeni sau asociați ai Imperiului nu începea sau se sfârșea în același timp, deși fuseseră pe punctul să formeze o singură comunitate în secolul al XI-lea și în prima jumătate a secolului al XII-lea. Cehii dispăruseră însă din orizontul bizantin pe la anul 1100, cu excepția unei scurte perioade de la mijlocul secolului al XII-lea, iar românii, deși începuseră în secolul al X-lea să fie influențați de creștinismul bizantin, nu au fost strâns asociați cu Imperiul până la mijlocul secolului al XIV-lea. Pentru a ilustra diferitele tipuri de relații care legau popoarele din Europa de Răsărit de Bizanț în secolele al XI-lea și al XII-lea, ar fi bine să examinăm următoarele cinci exemple: asimilarea așezărilor slave în Grecia; intrarea forțată a Bulgariei în Imperiu prin cucerire; supunerea limitată, deși concretă, a țărilor sârbe de către Bizanț; marea dependență teoretică a statului rus al Kievului față de împăratul bizantin și statutul mercenarilor varegi ai Imperiului.

1. SLAVII ÎN GRECIA

Etapele principale pe parcursul cărora slavii, care s-au așezat în număr mare în Epir, Hellas și în Peloponeș, au fost mai întâi reduși, apoi civilizați de către autoritățile bizantine în secolele al IX-lea și al X-lea, vor fi schițate într-un capitol ulterior. În prima jumătate a secolului al XI-lea, politica Imperiului de a așeza țăranii-soldați în *Sklaviniae*, de a realiza o rețea întinsă de episcopii și biserici parohiale în partea de sud a Peninsulei Balcanice și de a insista pe folosirea limbii grecești în biserică, armată și în administrația locală, a avut un succes deosebit. Bizantinizarea slavilor din Grecia era acum virtual încheiată. Numai în zonele mai îndepărtate din sudul Peloponesului și-au mai păstrat triburile slave limba și un sentiment de deosebire etnică până la sfârșitul Evului Mediu. Acești recalcitranți erau triburile melingoi, de pe povârnișurile Munților Taigetus, și ezeritai, care trăiau pe coasta de nord și cea de est a Golfului Laconia, de la Githeion la Golful Vatika lângă Capul Malea. Amândouă aceste triburi s-au revoltat în mai multe rânduri împotriva conducerii bizantine, iar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea căpătaseră dreptul de a avea autonomie locală și de a purta arme. Dar aceasta era o excepție. În afara acestor două enclave izolate, la sfârșitul secolului al XII-lea limba slavă dispăruse probabil din Grecia. Creștinismul și prestigiul civilizației bizantine au reușit împreună să-i absoarbă și să-i elenizeze pe slavi. Este probabil ca spița rasială slavă, la care s-au adăugat mai târziu albanezii, să fi rămas până în ziua de astăzi o puternică componentă a populației din Grecia, însă această ipoteză, deși probabilă, nu e susținută de o dovadă riguroasă. În zilele noastre, tot ce a rămas în Grecia ca o dovadă a predominanței etnice a slavilor în secolele al VII-lea și al VIII-lea este un număr destul de mare de toponime de origine slavă. În rest, asimilarea rapidă a slavilor este o dovadă elocventă a vitalității și prestigiului civilizației grecești bizantine. S-a spus, pe drept cuvânt, că pentru barbarii din vest „Imperiul nu era un dușman, ci un îndrumător în viață"[3]. Această afirmație este la fel de adevărată și pentru slavii din Grecia de după anul 800.

2. STĂPÂNIREA BIZANTINĂ ÎN BULGARIA

În 1018, întregul regat al Bulgariei lui Samuel fusese înglobat în Imperiul Bizantin datorită cuceririlor lui Vasile al II-lea. Teritoriul recent anexat a fost împărțit în două theme, la paritate cu celelalte provincii ale Imperiului. Nucleul imperiului lui Samuel, Macedonia, a devenit acum *thema* Bulgaria,

cu centrul în Scoplje. Teritoriile dintre Dunărea de Jos și Munții Balcani formau thema Paristrion sau Paradunavon. O dovadă de curând descoperită atestă faptul că această themă, al cărei oraș principal era Silistra, a fost de fapt înființată după cuceririle lui Ioan Tzimiskes din 971, iar istoria ei a fost întreruptă numai pentru scurte perioade de victoriile bulgarilor de la sfârșitul secolului al X-lea[4]. A treia themă, Sirmium, a fost probabil creată mai spre vest, pe Dunărea de Jos și pe cursul inferior al Savei. Aceste măsuri administrative au fost sprijinite prin alte demersuri care arată că Vasile al II-lea înțelegea să țină țara cucerită cu o mână de fier. Mulți dintre membrii de parte bărbătească din familia lui Samuel, precum și unii membri ai aristocrației bulgare au fost duși la Constantinopol, căsătoriți cu bizantine și apoi trimiși în posturi militare îndepărtate în Asia Mică și Armenia. Patriarhia din Ohrida, acel simbol religios al independenței Bulgariei, a decăzut la rangul de arhiepiscopie. Puterea nemiloasă a „omorâtorului de bulgari" este zugrăvită viu în secolul al XI-lea în Psaltirea Venețiană cu miniaturi aparținând lui Vasile al II-lea, în care împăratul, în armură de ceremonie, stă în picioare înconjurat de sfinți și arhangheli și primește din mâinile lui Hristos o coroană, iar la picioarele lui, într-o atitudine de umilă supunere, căpeteniile bulgare se târăsc în praf[5].

Acum, când puterea de rezistență a Bulgariei era zdrobită, împăratul își putea permite să fie generos. Potrivit unui cronicar bizantin din secolul al XI-lea, el dorea ca bulgarii să-și păstreze sistemul administrativ care îi guvernase în zilele lui Samuel. Din păcate, cronicarul se limitează la un singur exemplu. Li s-a îngăduit țăranilor bulgari să-și plătească și mai departe taxele în natură. Ei trebuiau să aprovizioneze guvernul cu o măsură anuală de cereale, de mei și de vin, fiind astfel scutiți de obligația impusă populației din alte provincii ale Bizanțului de a-și plăti taxele în bani[6]. Pe de altă parte, cunoaștem mai bine aranjamentele ecleziastice puse la cale de Vasile al II-lea pentru Bulgaria. În actele de cancelarie, el a declarat că arhiepiscopia din Ohrida este autocefală, adică independentă de jurisdicția patriarhului din Constantinopol, și a pus sub autoritatea ei toate episcopiile, multe din ele fiind bizantine, care aparținuseră imperiului lui Petăr și imperiului lui Samuel[7]. Titularul ei, căruia i se acordaseră o serie de privilegii, avea să fie numit chiar de împărat, ceea ce ne arată firește cât de mult se întindea după cucerire controlul Bisericii Bizantine asupra Bisericii Bulgare, controlul fiind înțeles totuși ca o concesie făcută susceptibilităților locale. Se presupunea că statutul de autocefalie a cetății avea să păzească Biserica Bulgară de amestecul direct al patriarhului. Arhiepiscopul ei avea un rang înalt în ierarhia Bisericii Bizantine și primise (și păstrase vreme de mai

multe secole) o poziție dominantă în centrul și nordul Balcanilor. Iar numirea, imediat după cucerire, a unui autohton bulgar în acest scaun episcopal arată până unde era dispus Vasile al II-lea să meargă cu garantarea măsurilor de autonomie locală față de noii săi supuși bulgari.

Hotărârea împăratului de a permite bulgarilor să-și păstreze, în cadrul administrativ al Imperiului, câteva din instituțiile lor naționale la care țineau cel mai mult a fost un act de mare abilitate politică. Această politică moderată, urmată de succesorii lui, ar fi putut să ducă la asimilarea totală a țării. Și de aceea, probabil, istoricii bulgari moderni din școala naționalistă, deplângând schimbarea intervenită în politica lui Vasile, sunt într-o oarecare măsură inconsecvenți, deoarece se poate argumenta că fără această schimbare nu ar mai fi existat marile revolte ale bulgarilor împotriva conducerii bizantine și, prin urmare, nici recâștigarea independenței țării lor de la sfârșitul Evului Mediu.

Trebuie însă să notăm că politica urmată în secolul al XI-lea de guvernele bizantine față de Bulgaria a fost strâns legată de situația politică, economică și militară a Imperiului. Domnia lui Vasile al II-lea a marcat un punct culminant al puterii bizantine. În 1025, anul morții sale, frontierele Imperiului păreau că nu pot fi afectate prin atacurile venite din exterior. Aristocrația, a cărei lăcomie de pământ și insubordonare cronică provocaseră predecesorilor lui atâtea supărări, era ținută la respect de legislația și autoritatea împăratului. Visteria era plină, iar clienții și sateliții Imperiului, atât cei din interior, cât și cei de dincolo de frontiere, fuseseră potoliți de liberalismul și puterea împăratului și aduși pe orbita Bizanțului de prestigiul și tentația provocată de civilizația acestuia. Politica lui Vasile al II-lea față de Bulgaria era urmărită, după 1018, de pe o poziție de forță.

Cincizeci de ani mai târziu, acest tablou se schimbase atât de mult încât nu mai putea fi recunoscut. Apărarea Imperiului din Europa și Asia se prăbușise. Imperiul se afla pe marginea falimentului economic, iar popoarele supuse din Balcani, a căror lealitate față de Bizanț era grav subminată, se revoltaseră de mai multe ori și se aflau într-o stare de agitație. Această situație era rezultatul unei acute crize militare, economice și sociale care a cuprins Imperiul între 1025 și 1081. Cauzele acestei crize au fost recent dezbătute cu multă atenție de către istorici. Printre cele mai importante au fost scăderea populației rurale, accentuată de mai mulți ani de secetă și foamete, și diminuarea producției agricole care a urmat, o neglijare a forțelor armate de către guvernele succesive care au favorizat nobilimea civilă din Constantinopol în defavoarea aristocrației militare din provincii și tendința tot mai mare a împăraților de a acorda drepturi de imunitate proprietarilor de pământ, ceea ce submina sistemul de proprietăți

funciare militare, sursa majoră de putere a Imperiului de până atunci. Nicăieri nu era mai funest efectul combinat al acestor factori decât în provinciile bulgare ale Imperiului.

Pentru a face față crizei economice, s-a instaurat o politică dură de impozitare. În special țărănimea bulgară a fost lovită de această politică, nu numai pentru că perceptorii bizantini recurgeau la metode inumane în teritoriile recent cucerite, dar și din cauza războaielor și deselor năvăliri care însemnau greutăți extrafinanciare pentru populație. În 1040, din ordinul lui Ioan Orphanotrophos, atotputernicul ministru al lui Mihail al IV-lea, bulgarii au pierdut privilegiul de a-și plăti taxele în natură și astfel Bulgaria a fost absorbită de sistemul fiscal al Imperiului. Această măsură a dus la o importantă revoltă în nordul Balcanilor. Petăr Delian, probabil nepotul lui Samuel, a fost proclamat, la Belgrad, țar al Bulgariei. În scurtă vreme, rebelii au cucerit Niș, Scoplje, Dyrrachium, Nicopolis și Serdica și au pătruns adânc în Tesalia, ajungând până la Demetrias (Volos). Însă încercarea lor de a cuceri Salonicul a eșuat și, în 1041, revolta, subminată de lipsa de unitate a conducătorilor, a fost înăbușită de bizantini. Acesta a fost un semn prevestitor al marii nemulțumiri a popoarelor din Balcani și o dovadă a primei fisuri în edificiul pe care Vasile al II-lea îl construise abia cu douăzeci de ani în urmă, în partea de nord a Peninsulei. Rebelilor bulgari li s-au alăturat albanezii și grecii, revolta permițându-le sârbilor de pe coasta Adriaticii să-și afirme curând după aceea independența. Sârbii au avut un rol activ într-o altă revoltă a bulgarilor, care a izbucnit în 1072. Și aceasta a fost înăbușită prin forța armelor. Imperiul era încă în stare să-și țină strâns supușii din Balcani. Însă slavii din Peninsulă dovediseră tot mai apăsat că nu mai voiau să fie conduși de guvernatori locali sau de prinți băștinași care dădeau ascultare Constantinopolului.

Situația militară din Balcanii secolului al XI-lea este rezumată de istoria încercată a zonei de primă importanță din punct de vedere strategic care se întindea între Dunărea de Jos și Munții Balcani. Desființând Bulgaria, cuceririle lui Ioan Tzimiskes și ale lui Vasile la II-lea au înlăturat un tampon care împiedicase, ba chiar oprise complet neamurile din stepă să invadeze Balcanii. Securitatea Peninsulei depindea acum de potențialul militar al provinciei bizantine Paristrion. După victoria sa din 971 asupra lui Sviatoslav, Ioan Tzimiskes fortificase puternic Dunărea de Jos pentru ca ea să stea de pază împotriva altor atacuri ruse venind de dincolo de fluviu. Săpăturile întreprinse recent de către arheologii români în Dobrogea au scos la iveală dimensiunile impresionante ale acestor fortificații. Nu numai că vechile fortărețe romano-bizantine de lângă gurile Dunării — Dinogetia, Carsium, Capidava — au fost reconstruite și înzestrate cu soldați de Ioan

Tzimiskes, dar un nou bastion a fost construit ca bază navală la Păcuiul lui Soare, o insulă de pe Dunăre, la 18 km la est de Silistra. Nu știm ce s-a întâmplat cu acest foarte dezvoltat sistem de fortificații în ultimii ani ai secolului al XI-lea, când o bună parte din zona de la Dunărea de Jos era controlată de bulgari, însă pe la anul 1000 sau după el, aceste forturi se aflau din nou în mâinile bizantinilor. Activitatea arheologilor a dovedit că cel puțin unul din aceste forturi, Păcuiul lui Soare, a fost atunci transformat de constructorii lui Vasile al II-lea din bază navală în fortăreață de câmpie. Această schimbare a dus la începutul secolului al XI-lea la o nouă situație militară pe Dunărea de Jos. Imperiul nu mai era amenințat în această zonă de puterea navală a rușilor, ci de pecenegii nomazi și flămânzi de pământ.

După 1034, atacurile pecenegilor în Balcani au devenit frecvente și primejdioase. Însă slăbiciunea acelui *limes* al Imperiului de la Dunărea de Jos nu a devenit evidentă decât după 1047. În următorii șase ani, pecenegii au pustiit Tracia cu o regularitate înspăimântătoare și la un moment dat au ajuns aproape de Constantinopol. Guvernul bizantin a încercat să facă față acestei amenințări prin metoda de mult verificată a diplomației. Profitând de conflictul distrugător dintre Tyrach și Kegen, conducătorii celor două hoarde pecenege, împăratul Constantin al IX-lea i-a permis celui din urmă să se așeze cu supușii săi pe teritoriul bizantin, i-a acordat trei fortărețe pe malul de sud al Dunării, cu condiția ca el să păzească fluviul împotriva atacurilor rivalului și compatriotului său, i-a acordat titlul de *patricius* și l-a convins să accepte creștinismul. Noul supus-aliat al Imperiului a fost botezat cu numele de Euthymios. După un nou tur de luptă între Kegen și Tyrach, autoritățile bizantine l-au invitat pe Tyrach să vină și el în Balcani și să-și instaleze numeroșii oameni în câmpiile din jurul cetăților Serdica și Niș. Căpetenia pecenegă și suita lui au fost invitați la Constantinopol și botezați în cetate[8].

Această încercare târzie de a trata cu pecenegii după modelul recomandat în *De Administrando Imperio* nu i-a adus Imperiului nici măcar o ușurare temporară. Alte hoarde ale pecenegilor amenințau continuu la Dunărea de Jos și invaziile lor în Tracia au continuat în anul 1050. Puținele victorii câștigate de către bizantini s-au datorat nu politicii Imperiului, atât de defectuoasă la acea vreme în probleme militare, cât inițiativei locale a guvernanților provinciali și comandanților de expediții militare. În 1064, un nou dezastru a cuprins pe neașteptate Balcanii. Uzii, alt popor nomad turcic din stepa din sudul Rusiei, care își croiseră drum spre Dunăre, prin ținuturile pecenegilor, au trecut prin Bulgaria, Tracia, Macedonia și chiar Grecia. Atât de mare era durerea provocată de prădăciunile lor, încât populația locală se gândea să părăsească ținuturile. Din fericire pentru Imperiu, hoarda lor, despre care se spunea că avea 600 000 de oameni, a fost

decimată de ciumă. Acei uzi care nu au pierit sau care nu s-au retras peste Dunăre s-au așezat pe terenurile Imperiului din Macedonia și, după spusele unui scriitor din acea vreme, „au devenit aliați și supuși" ai Bizanțului[9].

La începutul anilor 1070, Imperiul părea a fi pe marginea unui dezastru militar total. Catastrofele simultane de la Manzikert și Bari (1071) s-au terminat cu pierderea celei mai mari părți din Asia Mică și a ultimelor posesiuni din sudul Italiei. În anul următor, bulgarii și sârbii s-au revoltat din nou, iar comandanții themei Paristrion, înfuriați de hotărârea guvernului de a face din comerțul cu cereale un monopol de stat, și-au declarat independența. După spusele unui istoric de azi, Imperiul fusese lipsit de cele două aripi ale sale — Asia Mică și Italia — și era amenințat în chiar inima lui, Peninsula Balcanică[10].

În anumite privințe, situația din acele zile întunecate semăna cu situația de la începutul secolului al VII-lea. În măsura în care acest lucru privea frontiera de nord a Imperiului, criza din anul 1070 era mai mult sau mai puțin îngrijorătoare. Această frontieră nu căzuse total, așa cum se întâmplase la vremea năvălirilor avarilor și slavilor. Dimpotrivă, printr-un remarcabil efort militar și diplomatic, Bizanțul a fost capabil în următoarele două decenii să restabilească situația și să mențină Dunărea încă o sută de ani ca un *limes* efectiv. O parte importantă din această realizare i-a revenit împăratului Alexie Comnenul (1081–1118), a cărui strategie abilă și politică externă dibace au făcut mult pentru reconstruirea structurii zdruncinate a Imperiului. Însă resursele interne și optimismul politic al Imperiului, care i-au permis, în secolele al VII-lea și al VIII-lea, să depășească cea mai gravă criză de la începuturile istoriei lui, acum nu mai existau. Declinul continuu al micilor proprietăți de pământ militare, tendința tot mai mare de a acorda proprietarilor de pământ particulari dreptul de a fi scutiți de taxe, criza financiară persistentă și rolul tot mai mare al republicilor maritime italiene pe care acestea îl aveau în comerțul bizantin — toți acești factori, ale căror rezultate combinate deveneau tot mai evidente în secolul al XII-lea, au făcut ca orice reconstrucție de durată a structurii Imperiului să fie imposibilă. Este adevărat că Alexie a rezolvat cu succes cele trei principale calamități care au afectat Imperiul său: invazia normanzilor, prima cruciadă și atacurile pecenegilor. Aceștia din urmă, în război cu Imperiul aproape fără întrerupere încă din 1086, au ajuns sub zidurile Constantinopolului în 1090. Împăratul a chemat în ajutor pe cumanii turcici, ultimii locuitori nomazi din sudul Rusiei, care ocupau atunci stepele dintre Don și Dunărea de Jos. Într-o luptă de o deosebită ferocitate, în ziua de 29 aprilie 1091, la Muntele Levunion, lângă vărsarea Mariței, pecenegii au fost puși pe fugă și virtual șterși de pe suprafața pământului de către bizantini și aliații lor cumani. Cea mai mare

amenințare care venea din nord și pe care Imperiul o înfruntase în tot cursul secolului al XI-lea a fost înlăturată într-o singură zi. Restabilirea simultană a autorității imperiale în Paristrion a inaugurat o perioadă — ultima — în care Bizanțul controla efectiv Dunărea de Jos și nordul Balcanilor.

Începând din a doua jumătate a secolului al XI-lea, poate fi urmărită în Bulgaria, ca și în alte părți ale Imperiului Bizantin, apariția unui sistem de relații politice și economice care a început treptat să semene cu feudalismul din Europa de Apus. Trăsătura caracteristică a acestui sistem era *pronoia*, un mod de proprietate al cărei obiect (în cele mai multe cazuri pământul) era acordat de către guvern bogătașilor seculari — de obicei în schimbul unor servicii militare — cu întregul lui venit și drepturi de administrare. Deținătorii acestor proprietăți beneficiau adesea de mari privilegii, scutiri de taxe și de alte obligații publice. În Bulgaria, pe lângă marile proprietăți funciare ecleziastice cu țăranii care aparțineau de acestea (acelea ale arhiepiscopului din Ohrida și ale mânăstirii Bačkovo din Rodope erau printre cele mai mari), aceste *pronoiai* seculare administrate de membrii aristocrației bizantine erau larg răspândite în secolele al XI-lea și al XII-lea, în special în Tracia și Macedonia. Nu este ușor să apreciem efectul acestei evoluții asupra atitudinii bulgarilor față de stăpânii lor bizantini. La început, țăranii care, în vremuri de restriște, renunțaseră la independența lor ca să devină arendași sau robi ai vreunui mare latifundiar, își priveau fără îndoială noul statut, care la urma urmelor îi păzea de a muri de foame, cu o oarecare ușurare. În condițiile nesigure din secolul al XI-lea, situația lor economică s-a înrăutățit serios în multe districte, cu deosebire datorită politicii guvernului central de a pune taxe pe arendă și de a acorda marilor proprietari de pământ o jurisdicție aproape neîngrădită asupra țăranilor lor. Pentru aceștia, ca și pentru alte clase din societatea bulgară, acei *pronoiarioi* bizantini trebuie să fi părut adesea ca niște exploatatori străini.

Este firesc să ne întrebăm până unde erau exploatate aceste sentimente antibizantine de către ereticii dualiști din Bulgaria, bogomilii și paulicienii. Istoricii moderni cred în unanimitate că bogomolii din Bulgaria au instigat sau, cel puțin, au participat la revoltele din secolul al XI-lea, precum și că i-au ajutat pe pecenegi când aceștia au atacat Imperiul. Este greu de subscris la această opinie. Este adevărat, așa cum am văzut, că bogomilii predicau o doctrină a neascultării civile, îndreptată împotriva ordinii stabilite în Biserică și în Stat. Mai mult, mișcarea lor a căpătat un nou avânt în secolul al XI-lea și, acum, nerestricționată de frontiere statale, s-a întins în întreaga zonă de sud-est a Peninsulei Balcanice. În ultimul sfert al secolului, secta a pus un picior chiar în Constantinopol, iar procesul și arderea în public, în

Hipodrom, a conducătorului lor, Vasile, în jurul anului 1110, a fost o *cause célèbre** a vremii.

Trebuie să amintim însă că anarhismul social al bogomililor era o expresie a convingerilor lor religioase și morale, nu un program politic, și că violența și vărsarea de sânge erau incompatibile atât cu credința lor în slăbiciunea inerentă a lumii materiale, cât și cu idealul lor de sărăcie evanghelică. Putem accepta că bogomilii bulgari au continuat în secolele al XI-lea și al XII-lea să se opună Bisericii Ortodoxe instituționalizate și structurii ierarhice a societății dominată de stăpânii bizantini în țara lor, fără să subscriem la opinia că ei luptau cu arme făcute de om pentru a-și apăra idealurile. Paulicienii erau însă diferiți. Stabiliți în special în Tracia, și deosebit de numeroși în Philippopolis și în jurul acestuia (Anna Comnena, fiica împăratului Alexie, afirmă că, pe la sfârșitul secolului, ei alcătuiau aproape întreaga populație a orașului[11]), își pierduseră multe din caracteristicile lor armene și se amestecaseră cu grecii și cu slavii. Își mai păstrau însă spiritul războinic și dorința de a se ridica împotriva stăpânilor bizantini la cea mai ușoară provocare. De mai multe ori în a doua jumătate a secolului al XI-lea, îi aflăm revoltați, aliați cu pecenegii și cumanii, dușmanii Imperiului. Unii dintre aceștia fuseseră convertiți la ortodoxie în 1114, după grele dispute teologice cu împăratul Alexie, a cărui fiică ne-a lăsat o cronică cucernică și probabil extrem de înflorită. În ansamblu însă, promptitudinea cu care paulicienii luptau împotriva dominației bizantine ilustrează eșecul politicii Imperiului de a aduce în fortărețele din Tracia soldați eretici transportați din Asia.

Mai trebuie să examinăm o ultimă problemă în această trecere în revistă a stăpânirii bizantine în Bulgaria. A urmărit oare puterea ocupantă o politică de asimilare culturală? Și dacă da, care a fost rezultatul ei? Dovezile aduse de documentele medievale în această problemă sunt dezamăgitor de insuficiente și echivoce și nu este de mirare că există un conflict între opiniile istoricilor moderni. Majoritatea lor par a fi convinși că bizantinii au încercat hotărât și sistematic să distrugă tradițiile naționale bulgare și, în special, să elimine limba slavonă din liturghia Bisericii Bulgare. Nu este nici o îndoială că autoritățile bizantine au făcut tot ce au putut ca să absoarbă Bulgaria în structura administrativă a Imperiului. Împărțirea țării în theme a fost urmată de numirea de funcționari în posturile mai înalte militare și civile din teritorii. Aceste măsuri erau clar îndreptate spre zădărnicirea mișcărilor separatiste, iar cele care reușeau să izbucnească erau reprimate cu cruzime. Eforturile de asimilare politică trebuiau să fie susținute de activitatea arhiepiscopiei din Ohrida. Numirea în acest post a unui bulgar autohton de

* În franceză, în original – un proces celebru. (N.tr.).

către Vasile al II-lea s-a dovedit o măsură efemeră. După 1037, toți urmașii acestuia au fost greci. Nu știm nimic precis despre activitatea culturală a acestor prelați. Se presupune adesea că ei urmăreau în arhidioceza lor aceeași politică deliberată de a susține ca limbă oficială greaca, pe care bizantinii o impuseseră cu atâta succes supușilor lor slavi din Grecia. Este într-adevăr probabil ca ei să fi încurajat folosirea în liturghie a limbii grecești în Biserica Bulgară. Prejudecățile lor în favoarea acestei limbi erau fără îndoială întărite de argumentele prestigiului de care ea se bucura. Dar nu există însă nici o dovadă care să ne arate că arhiepiscopii din Ohrida au încercat să elimine tradiția liturgică în slavonă și nici nu există vreun motiv ca să-i considerăm pe acești prelați lipsiți fie de elementarul bun simț, fie de o minimă preocupare pentru bunăstarea spirituală a turmei lor de credincioși. Dimpotrivă, există câteva motive ca să credem că tradiția literară a lui Clement, Naum și a maeștrilor lor, Chiril și Metodiu, a fost cultivată în Bulgaria cel puțin cu aprobarea tacită a arhiepiscopilor greci. Astfel, un număr relativ mare de binecunoscute manuscrise în slava veche bisericească, copiate probabil în secolul al XI-lea (în unele cazuri în secolul al XII-lea) au fost atribuite de filologi fie unor *scriptoria* din Macedonia, fie unor *scriptoria* din estul Bulgariei. Printre ele se află *Codex Assemanianus*, *Psalterium Sinaiticum*, *Euchologium Sinaiticum* și *Fragmentele din Rila*, cu scriere glagolitică, și *Codex Suprasliensis*, *Savvina Kniga* și *Codex Eninensis* (descoperit în 1960), cu scriere chirilică. Înflorirea literaturii slavone bisericești care s-a produs în Bulgaria la sfârșitul Evului Mediu este greu de înțeles, afară de cazul când admitem o anume continuitate a acestei tradiții culturale în timpul stăpânirii bizantine.

Opinia că arhiepiscopia din Ohrida, deși acționa ca un canal pentru răspândirea culturii bizantine în zonele din centrul și nordul Balcanilor, nu era un centru de activitate deliberat antislavă se sprijină oarecum pe singurul document amănunțit pe care îl avem privind starea Bisericii Bulgare din această perioadă. Corespondența voluminoasă a lui Theophylact, arhiepiscop de Ohrida, între circa 1090 și circa 1109, zugrăvește un tablou viu al situațiilor cu care erau confruntați prelații greci în sarcina lor de zi cu zi de a administra o dioceză întinsă și străină din punct de vedere etnic[12]. Acest om remarcabil, născut în Eubea, care a studiat la Constantinopol cu renumitul filozof Mihail Psellos, a fost tutor al prezumtivului moștenitor al tronului și a păstrat legături strânse cu cei de la curtea bizantină. Teolog de o statură deosebită, el a scris în jurul anului 1090, într-o vreme când disputele dintre Biserica Bizantină și cea Romană erau adesea aspre, un tratat în care și-a criticat sever colegii greci pentru minimalizarea obiceiurilor creștinismului latin[13]. Împrejurările numirii lui în

scaunul episcopal din Ohrida nu ne sunt cunoscute, putem însă afirma cu siguranță că această numire nu i-a făcut o plăcere deosebită. Scrisorile lui, multe dintre ele adresate înalților funcționari din Constantinopol, sunt pline de plângeri nestăpânite și lacrimogene pentru a fi fost surghiunit în acest mohorât avanpost al Imperiului. Într-una din ele, se plânge de faptul că e nevoit să trăiască printre „slavi barbari, murdari, care miros a oaie" și se compară cu pasărea lui Zeus, vulturul, condamnat să-și petreacă viața printre broaște. Descrie dioceza lui din Bulgaria ca pe o „mlaștină murdară", iar pe locuitorii ei ca pe niște „monștri"[14]. Cu greu sugerează aceste cuvinte pe păstorul zelos sau pe binevoitorul *Kulturträger**.

Trebuie însă să nu ne grăbim în a-l judeca pe Theophylact. Aceste sentimente făceau parte dintr-o retorică convențională a multor mandarini** bizantini, forțați de rigorile vieții provinciale să compare mediul lor aspru cu plăcerile îndepărtatului Constantinopol sau Salonic.

La sfârșitul secolului al XII-lea, Mihail Choniates, învățatul mitropolit din Atena, umilit la descoperirea că țăranii amărâți și vorbitori de demotică*** ce-i alcătuiau turma nu se ridică la strălucitoarea lui viziune despre vechii greci, a scris aceste cuvinte remarcabile: „Încep să devin barbar trăind de prea multă vreme în Atena."[15]

Nu pare probabil ca atitudinea lui Theophylact față de turma lui de credincioși bulgari să fi fost expresia unei nemulțumiri atât de mari cum pretindea el în scrisorile către cei de la curte. Își apăra credincioșii — și pe sine — cu o deosebită vigoare împotriva încasărilor abuzive de impozite făcute de preceptorii locali bizantini și se plângea în scrisorile sale de comportamentul intolerabil al acestor „tâlhari"[16]. Era destul de lucid ca să-și dea seama că țăranii bulgari, dacă sunt provocați prea des, se vor revolta și îndemna autoritățile de la Constantinopol să-i trateze cu prudență și reținere „ca nu cumva răbdarea săracului să ajungă la capăt"[17]. Și mai remarcabil este faptul că acest prelat bizantin, care avea un atât de mare dispreț pentru credincioșii săi slavi, a scris o biografie a lui Clement din Ohrida, bazată în parte pe o mai timpurie *Vita* a sfântului scrisă în slavă, în care îi lăuda fără reticențe pe Sfinții Chiril și Metodiu[18].

Numai acest fapt ar fi de ajuns ca să ne pună în gardă față de tabloul popular al unui Theophylact dușman fanatic al culturii slavone. Un studiu

---

* În germană, în original – purtător de cultură. (N.tr.).

** Autorul folosește acest termen cu sensul secundar pe care l-a dobândit în franceză – om de cultură influent, om cultivat, cu multe titluri. (N.tr.)

*** Limba greacă populară. (N.tr.).

imparțial al activității sale în Ohrida ar putea să confirme puținul pe care-l știm din alte surse despre politica bizantină în Bulgaria dintre anii 1018 și 1185. Realitatea ne sugerează că autoritățile din Constantinopol și agenții lor de teren, deși căutau să asimileze complet Bulgaria în structura politică a Imperiului, nu împingeau atât de departe această politică încât ea să devină un efort sistematic de distrugere a culturii poporului bulgar prin scoaterea în afara legii a limbii și literaturii lui. Rolul jucat de Ohrida în transmiterea civilizației bizantine slavilor din Balcani în timpul Evului Mediu ar fi avut cu greu succesul pe care l-a avut dacă cele două tradiții literare, cea greacă și cea slavă, nu ar fi continuat să existe alături în școlile și mânăstirile din țară și să interacționeze într-un mediu bilingv.

Pe plan politic, încercarea Imperiului de a absorbi Bulgaria s-a dovedit a fi în cele din urmă un eșec total. Conducerea adesea arbitrară a funcționarilor bizantini locali, politica fiscală neomenoasă, mizeria țăranilor în multe părți ale țării, sporită de năvălirile străine și de popularitatea sectelor dualiste, toți acești factori au provocat un resentiment din ce în ce mai puternic față de conducerea bizantină. Ușurința relativă cu care bulgarii și-au recucerit independența în 1187 a demonstrat falimentul eforturilor Imperiului de a supune statele slave din Balcani prin forța armelor. Pe plan cultural, bizantinii au avut mai mult suces. I se datorează în mare parte arhiepiscopului din Ohrida faptul că Macedonia a devenit în câteva secole un centru de frunte al civilizației bizantine din Peninsulă. Mulți bulgari, după un secol și jumătate de guvernare străină, nu agreau deloc pe „greci" și încă și mai puțin ceea ce reprezentau ei. Însă în clasele educate și socialmente privilegiate existau persoane care începuseră să accepte modelele de gândire și comportament aduse de la Constantinopol. În prima jumătate a secolului al XIII-lea, potrivit unui scriitor din acea vreme, un nobil bulgar din Philippopolis îi îndemna pe cetățenii orașului Melnik din nord-estul Macedoniei să se supună împăratului din Niceea folosindu-se de următorul argument:

> Împăratul — spunea el — avea de multă vreme putere asupra noastră, deoarece țara noastră aparține Imperiului Bizantin... Și noi toți, originari din Philippopolis, suntem prin neam bizantini curați. Însă împăratul bizantin ar avea cu adevărat dreptul să ne conducă, chiar dacă am fi bulgari[19].

În 1185, doi frați, Petru și Asan, aparținând unei familii de nobili vlahi (sau poate cumani) din slujba Bizanțului, au organizat o revoltă în nordul Bulgariei. În războiul împotriva forțelor Imperiului (1186–1187) care a urmat, rebelii au fost victorioși, iar împăratul Isaac Anghelos a fost silit să

recunoască existența unei Bulgarii independente între Munții Balcani și Dunărea de Jos. Dominația bizantină în această zonă, care a durat 169 de ani, se apropia de sfârșit. Al Doilea Imperiu Bulgar, cum este cunoscut istoricilor moderni acest stat balcanic, a pretins să fie moștenitorul legitim al regatului lui Boris, Simeon și Petăr. Neținând seama de drepturile eclezistice atât ale cetății Ohrida, cât și ale Constantinopolului, a fost înființată la Trnovo noua capitală, o arhiepiscopie independentă, iar Asan a fost încoronat țar de primul său episcop.

3. SUZERANITATEA BIZANTINĂ ȘI SÂRBII

Curând după cucerirea Bulgariei de către Vasile al II-lea, o serie de țări și principate slave independente din zona centrală și de nord-vest a Balcanilor s-au declarat supuse Imperiului. Acestea erau Croația, Bosnia, Zahlumia, Dioclea și Rașka. Încadrate de themele bizantine Sirmium, Dalmația, Dyrrachium și Bulgaria, ele nu au fost anexate în mod formal, ci li s-a îngăduit să-și păstreze prinții autohtoni care recunoșteau suveranitatea împăratului. Această suveranitate era mai mult formală și fragilă în cazul croaților, cărora puțin le păsa de interesele politice ale împăratului și au intervenit din proprie inițiativă în treburile Dalmației bizantine. Imperiul, confruntat cu puterea Veneției care se ridica în Marea Adriatică — Republica Sfântului Marcu recunoscuse teoretic suveranitatea Bizanțului —, a fost obligat, în 1069, să cedeze regelui croat puterea efectivă asupra posesiunilor din Dalmația, chiar dacă păstra o supremație formală asupra lor. Croația era însă mult prea departe de Constantinopol, posibilitatea regelui ei de a întreprinde acțiuni proprii prea mare, iar lealitatea lor față de Biserica Romană prea neclintită pentru ca suveranitatea bizantină să fie într-adevăr reală. Încoronarea conducătorului lor, Demetrius Zvonimir, de către legații papei Grigore al VII-lea în 1075 și obținerea tronului Croației de către regii Ungariei în 1102 și-a pus o ultimă amprentă pe orientarea Croației spre Europa Centrală și de Vest și a îndepărtat țara pentru totdeauna (cu excepția unui scurt interludiu în a doua jumătate a secolului al XII-lea) de la sfera de influență răsăriteană.

În cea mai mare parte a secolului al XI-lea, bosniacii și zahlumienii au fost clienți mai ascultători ai Imperiului. Controlul bizantin a fost de obicei exercitat asupra lor prin principatele sârbe din răsărit. Zahlumienii din Herțegovina au fost cuprinși în sfera de influență a Bizanțului încă din a doua jumătate a secolului al IX-lea, cu excepția unei scurte perioade când au jurat supunere lui Simeon al Bulgariei. La nord de Zahlumia, între cursul superior

al Neretvei, Dvina și Sava, se afla teritoriul Bosniei. Menționată pentru prima oară în *De Administrando Imperio* ca district separat al regatului sârb[20], Bosnia are o istorie confuză în această perioadă. La sfârșitul Evului Mediu, bosniacii erau pe cale să realizeze un regat puternic. Deocamdată, închiși în munții și văile lor, jucau un rol vag și periferic în Lumea Bizantină datorită relațiilor comerciale și politice cu sârbii de pe coasta Adriaticii.

Sârbii din această perioadă erau cei mai importanți și mai răzvrătiți supuși ai Imperiului din vestul Balcanilor. În prima jumătate a secolului al XI-lea, cel dintâi regat sârb care a obținut un statut internațional a apărut în zona de coastă din jurul lacului Skutari și a golfului Kotor, întinzându-se de-a lungul țărmului până la Peninsula Pelješac și până la munții din nordul Albaniei și din interiorul Muntenegrului. La început, era cunoscut sub numele de Dioclea, iar mai târziu sub acela de Zeta. Trei dintre conducătorii lui au pus la grea încercare Bizanțul. Mișcările de rezistență ale slavilor față de conducerea imperială au început în Zeta, la fel ca și în Bulgaria. În 1042, prințul din Zeta, Ștefan Vojislav, după o încercare nereușită, în urmă cu câțiva ani, de a se scutura de controlul Imperiului, a învins o armată comandată de guvernatorul militar din Dyrrachium cu aceleași metode de război de munte utilizate mai târziu cu mult succes de urmașii lui muntenegreni împotriva turcilor. Asigurându-și independența, el a început să anexeze teritoriile învecinate care aparțineau terbouniților și zahlumienilor. Fiul lui, Mihail (circa 1052–1081), a dat o nouă lovitură influenței Bizanțului de pe țărmul de sud al Adriaticii. Vârful de lance al acestei influențe fusese până atunci Mitropolia greacă din Dyrrachium, ai cărei susținători avuseseră un rol de frunte în creștinarea Diocleei și începuseră să-și asume controlul ecleziastic al întregii țări. Mihail a acționat împotriva pretențiilor cetății Dyrrachium, convingându-l pe papă să ridice scaunul episcopal de la Antibari (Bar) de pe coastă la rangul de arhiepiscopie și să-i acorde jurisdicție asupra celorlalte episcopii din regat. Politica sa antibizantină a fost desăvârșită, iar independența politică a regatului său a fost asigurată în 1077, când, urmând exemplul regelui Demetrius Zvonimir al Croației, a primit o coroană regală de la Grigore al VII-lea, devenind astfel vasalul papei. Fiul lui Mihail, Constantin Bodin, s-a alăturat insurecției bulgare din 1072 și a fost proclamat țar al Bulgariei în Prizren. După reprimarea rebeliunii, el și-a petrecut o bucată de vreme în captivitate la Bizanț, apoi a evadat și s-a întors să-și conducă propria-i țară (circa 1082). A continuat politica predecesorilor lui, de expansiune teritorială în detrimentul Imperiului și de relații strânse cu Roma. Rașka și Bosnia au fost acum anexate regatului său, Zeta, iar Bodin a fost descris de papă ca *„filius noster... rex Slavorum gloriosissimus"*[21]*.

* În latină – „fiul nostru... cel mai glorios rege al slavilor". (N.tr.)

Prosperitatea regatului Zeta era însă pe sfârșite. Victoriile împăratului Alexie asupra normanzilor care năvăliseră în Albania și în Marea Ionică restabiliseră puterea bizantină în această zonă. Între 1085 și 1090, Bodin a fost învins și prins de trupele lui Alexie, iar suveranitatea Imperiului asupra țării lui a fost repusă în drepturi. La începutul secolului al XII-lea, Zeta a intrat într-o perioadă de anarhie politică, iar conducerea poporului sârb în Evul Mediu a trecut curând în mâinile conducătorilor din Rașka.

Poziția geografică a principatului Rașka, centrul din Balcani unde s-au stabilit prima dată sârbii, a fost deja descrisă. El își trage numele, pe care sursele medievale îl scriu Rascia, de la denumirea unui afluent al Ibarului, lângă actualul oraș Novi Pazar, pe care se afla capitala lui, fortăreața Ras. Era și reședința Marilor Jupani, prinții de Rașka; aceștia și-au afirmat treptat puterea în fața căpeteniilor locale, adică jupanii. De la sfârșitul secolului al XI-lea și până în 1180, aceștia au fost mai ales supuși ai împăratului și se răsculau tot mai des, chiar dacă o făceau sporadic. Profitând de războaiele dintre Bizanț și Ungaria, ei au început în secolul al XII-lea să-și întindă frontiera de est a principatului lor către Niș, iar cea din sud-est către Macedonia. Această mișcare, a cărei amploare avea să crească în timpul următoarelor două secole, a făcut ca principatul sârb să aibă un contact tot mai strâns cu centrele de administrație și de cultură bizantine din Balcani. Conducătorii regatului Rașka din această perioadă erau numiți și demiși de guvernul Imperiului și li se cerea să furnizeze Imperiului trupe auxiliare. Răscoalele lor împotriva Bizanțului au fost considerate drept trădare și tratate în consecință. Evenimentul cel mai faimos s-a petrecut în 1172, când Marele Jupan, Ștefan Nemania, învins în luptă de Manuel Comnenul, a apărut în fața împăratului desculț și cu capul descoperit, cu o funie în jurul gâtului și cu sabia în mâna stângă. El a înmânat sabia împăratului, apoi s-a aruncat la picioarele lui[22]. După această manifestare exagerată a atotputerniciei imperiale, Nemania a fost silit să ia parte, în situația sa de răsculat învins, la intrarea triumfală a lui Manuel în Constantinopol. Aceste acte simbolice, susținute de utilizarea forței, își aveau efectul dorit. După întoarcerea lui la Rașka, conducătorul sârb a rămas vasalul supus al împăratului.

Ca și bulgarii, sârbii au înlăturat fără întârziere stăpânirea bizantină curând după moartea împăratului Manuel (1180). Profitând de atacurile ungurilor și normanzilor îndreptate împotriva teritoriului imperial, Ștefan Nemania a anexat o parte din coasta dalmată, inclusiv cetatea Kotor care aparținea bizantinilor. Intențiile lui antibizantine s-au manifestat apoi în sprijinul acordat răscoalei bulgarilor și în primirea prietenoasă pe care i-a făcut-o la Niș împăratului Frederic Barbarosa (1189), care, împreună cu trupele sale germane, participa la cea de a treia cruciadă. Cu această ocazie,

atât bulgarii, cât și sârbii, i-au oferit împăratului din Apus supunere și ajutor militar împotriva Bizanțului. Frederic nu dorea însă să fie abătut de la scopul său principal și a răspuns acestor propuneri cu o considerabilă rezervă.

În 1190, când cruciații germani se aflau în siguranță de partea cealaltă a Bosforului, bizantinii erau în stare să facă o ultimă încercare pentru a recâștiga nordul Balcanilor. Împăratul Isaac Anghelos, folosind un plan strategic de multă vreme verificat, și-a trimis flota pe Dunărea de Jos și și-a condus armata din Mesembria în nordul Bulgariei. După un scurt și nereușit asediu al cetății Trnovo, forțele bizantine au fost surprinse în timpul retragerii lor printr-o trecătoare din Munții Balcani și nimicite în mare parte. În același an, împăratul a pornit împotriva sârbilor, obținând un succes consistent. Nemania a fost bătut pe râul Morava și forțat să încheie pace, ai cărei termeni erau mai favorabili conducătorului sârb decât se credea. I se permitea să păstreze o parte considerabilă din teritoriile bizantine pe care le anexase, iar printr-un tratat încheiat cu împăratul acesta recunoștea existența Serbiei ca stat autonom. Pentru prima dată în istorie, s-a încheiat o alianță prin căsătorie între familiile conducătoare din Bizanț și din Serbia. Ștefan, fiul lui Nemania, s-a căsătorit cu Eudoxia, nepoata împăratului Isaac. Peste câțiva ani, Ștefan a primit titlul de *sebastocrator*, unul din cele mai înalte din ierarhia bizantină, rezervat până atunci membrilor familiei conducătoare, și care dădea privilegiul de a i se adresa cu formula „Maiestatea Sa Imperială". Acest titlu, ca și alianța prin căsătorie, a simbolizat, la sfârșitul secolului al XII-lea, încorporarea Serbiei în Lumea Bizantină.

Legăturile dintre Rașka și Bizanț au fost întărite și prin episcopia din Ras, întemeiată în secolul al X-lea, și care, în 1018, depindea din punct de vedere canonic de arhiepiscopia din Ohrida. Influența Bisericii Romane, răspândită în interior prin scaunele episcopale de la Marea Adriatică, a rămas puternică în țară pe tot parcursul secolului al XII-lea. Dublul botez al lui Nemania, făcut întâi de un preot latin în orașul lui natal, Zeta, și mai târziu de un episcop ortodox în Ras, ilustrează acest dualism ecleziastic. Creștinismul bizantin câștiga însă teren. Cât de puternică era atracția acestuia ne putem da seama dacă avem în vedere hotărârea celui mai tânăr fiu al lui Nemania, Rastko, de a fugi în secret de la curtea tatălui său la Muntele Athos, unde, în mănăstirea greacă Vatopedi, a devenit călugăr, cu numele Sava. Tendințele religioase ale lui Nemania, alimentate de episcopul din Ras, au fost stimulate curând de exemplul fiului său. El a abdicat în 1196 în favoarea celuilalt fiu al lui, *sebastocratorul* Ștefan, și a intrat în ctitoria sa monastică de la Studenica. Simeon, așa cum îi era numele religios, a hotărât curând să meargă la Muntele Athos, lângă fiul său Sava. Acolo, tatăl și fiul au făcut o faptă care avea să aibă consecințe foarte mari pentru istoria țării lor și chiar

a Europei de Răsărit. În acest centru internațional de creștinism ortodox, ei au înființat mănăstirea sârbă Hilandar, care a devenit curând un centru important de literatură și spiritualitate sârbă medievală, cât și un loc de întâlnire între bizantini și slavi (figura 36 c).

4. RUSIA ŞI IMPERIUL ÎN SECOLELE AL XI-LEA ŞI AL XII-LEA

Relațiile Rusiei cu Imperiul erau totodată mai simple și mai complicate decât legăturile de dependență care legau în acea perioadă principatele sârbe de Bizanț. La sfârșitul secolului al X-lea și în prima jumătate a secolului al XI-lea, Rusia era o putere militară importantă întinzându-se spre vest și fiind capabilă să țină piept, ba chiar să învingă (în 1036) pe pecenegi, care după aceea și-au îndreptat atenția spre Balcani, cu rezultate atât de dezastruoase pentru Bizanț. Este evident că prinții din Kiev, al căror regat era despărțit de teritoriul bizantin prin sute de mile de mare și stepă, nu puteau să fie siliți cu nici un chip să accepte stăpânirea directă a împăratului. Iar când, după 1054, regatul rus a început să-și manifeste tendințele de diviziune, care au dus în secolul următor la separarea lui în mai multe principate virtual autonome, unele din acestea erau suficient de puternice pentru a-și păstra o existență suverană și a continua o politică externă independentă. Mai mult, prinții ruși au pretins ca bază legală a autorității lor nu prerogativele fictive primite de la împărat, ci numai două prerogative de bază: calitatea de membri ai familiei conducătoare, coborâtoare din Sfântul Vladimir (și prin aceasta din Rurik), investită colectiv și exclusiv cu drepturi de suveranitate politică, și un mandat direct de la Dumnezeu. Iar acum, relațiile dintre prinții din Rusia și împărații din Bizanț nu erau și nu puteau fi relații de la egal la egal. Pe un plan ideal, „metapolitic", prinții ruși, *arhontes Rhosias*, cum se intitulau singuri în greacă pe pecetele lor, continuau să recunoască poziția supremă a împăratului în cadrul creștinătății, lucru admis, cel puțin tacit, și de Vladimir, după botezul lui. Această recunoaștere era implicată în deosebirea făcută în *Prima Cronică Rusă* între *prinț*, adică un conducător național, a cărui autoritate se mărginea la țara lui, și *împărat*, singurul care avea jurisdicție asupra tuturor popoarelor creștine. „Prea Înaltul îl numește pe împărat (*tsesarya*) și pe prinț (*knyazya*) și dă putere peste tot ce a dorit El...Așa a spus Isaia: «Din creștet până la tălpile picioarelor nu-i nici un loc sănătos», adică de la împărat până la oamenii de rând."[23] Doctrina suveranității universale a împăratului era, după cât se pare, acceptată fără ezitare de către clasele cultivate din Rusia kieviană. Așa cum vom vedea, ea a fost enunțată în codul

de drept canonic bizantin care servea drept constituție oficială a Bisericii Ruse. Și s-a declarat cu tot atâta claritate și precizie într-un alt text bizantin care a avut, în traducere slavă, o largă circulație în Europa de Răsărit în Evul Mediu și era cunoscut în Rusia încă din secolul al XI-lea. Această lucrare, un tratat didactic scris în secolul al VI-lea de către diaconul Agapet pentru Iustinian I, îl descrie pe împărat ca pe „stăpânul tuturor oamenilor" și îi definește prerogativele după cum urmează: „În substanța trupului său împăratul este ca orice om, dar în puterea funcției sale el este ca Dumnezeu, Stăpânul tuturor oamenilor, deoarece pe pământ nu există altul mai mare decât el."[24] Recunoașterea deschisă a supremației împăratului, vom vedea mai încolo, a fost făcută de mai mulți conducători ruși la sfârșitul Evului Mediu. În secolele al XI-lea și al XII-lea, această dovadă este mai puțin explicită, fără a fi însă, cum vom demonstra mai jos, total negativă.

Contactul direct dintre ruși și bizantini a fost menținut în secolul al XI-lea prin colonia rusă din Constantinopol, mitropoliții bizantini din Kiev și personalul lor, prin arhitecții, pictorii și negustorii care veneau în Rusia de la Bizanț, din cetățile Cherson și Tmutorokan și de la Muntele Athos, care devenise în acea epocă principalul centru al monahismului și pelerinajului creștin din Est. Comerțul a continuat, ca și în secolul al X-lea, să joace un rol important în aceste relații. Printre articolele de export ale Bizanțului destinate Rusiei, documentele menționează țesături, bijuterii, ceramică, cristal, piper, ulei de măsline, vin, fructe, icoane și obiecte pentru uzul liturgic, în majoritate lucruri destinate să satisfacă gustul pentru lux al claselor conducătoare sau nevoile bisericii. Sclavi, blănuri, ceară și miere alcătuiau și înainte exportul principal al Rusiei către Bizanț. Politica comercială a Imperiului față de Rusia rămânea astfel fundamental „colonialistă" în substanță.

Relațiile comerciale nu duceau însă totdeauna la relații de bună vecinătate. Negustorii ruși și bizantini din Constantinopol, unde fusese omorât un important personaj rus, au fost, după câte se pare, cauza imediată a ultimului război de proporții dintre Rusia și Imperiu, combătut cu mare ferocitate în 1043. Psellos, învățatul și omul de stat care a observat prima bătălie a acestui război din punctul său de vedere, adică din cel al împăratului, l-a descris ca „răscoala rușilor", atribuindu-l „mâniei și furiei" pe care acest „neam de barbari" le-a resimțit dintotdeauna față de „hegemonia romanilor"[25]. Deși unii istorici au considerat că *hegemonia*, cuvânt grec, înseamnă în acest context nu mai mult decât „Imperiul", este foarte posibil ca Psellos să se fi referit la pretenția tradițională a Bizanțului de a avea o suveranitate politică asupra Rusiei. O flotă de patru sute de corăbii, comandată de prințul de Novgorod, a fost trimisă de tatăl său, Iaroslav,

conducătorului Kievului, să atace Constantinopolul. În acest scop, fuseseră recrutate trupe din Scandinavia, așa că atacul a căpătat caracteristicile înspăimântătoare ale unei năvăliri în vechiul stil al vikingilor. Luându-i pe bizantini prin surpriză, rușii au apărut la intrarea din nordul Bosforului. Strângând în grabă o flotă, împăratul Constantin al IX-lea s-a îndreptat către strâmtoare ca să-i întâlnească. O ciocnire foarte puternică era acum inevitabilă. Ca o măsură de precauție, împăratul a ordonat arestarea și deportarea tuturor negustorilor ruși din Constantinopol și a tuturor mercenarilor varegi care se aflau în capitală, suspectați de simpatie pentru invadatorii ruși, dacă nu chiar de colaborare pe ascuns cu ei. Într-o luptă navală care s-a dat lângă intrarea în Bosfor, rușii au fost bătuți de combinația dintre „focul grecesc" și o furtună venită la timp. Măcelul a fost uriaș și numeroșilor prizonieri ruși li s-a tăiat mâna dreaptă. Aceste rămășițe înfiorătoare au fost expuse în public pe zidurile Constantinopolului. O victorie ulterioară, împotriva unei escadre bizantine, câștigată pe coasta Traciei, de ceea ce mai rămăsese din flota rusească nu a influențat rezultatul războiului. Grosul forțelor invadatoare, încercând să se întoarcă acasă pe uscat, a fost măcelărit de o armată comandată de guvernatorul militar din Paristrion. Opt sute de ruși au fost duși la Constantinopol, unde li s-au scos ochii — pedeapsă tradițională pe care o aplica Bizanțul celor care se răsculau împotriva statului. Războiul a fost urmat de negocieri care se pare că au fost târâgănate. În 1046, toți prizonierii ruși au fost eliberați și s-a încheiat un tratat de pace. Fie atunci, fie ceva mai târziu, s-a căzut de acord ca o prințesă bizantină, aproape sigur fiica lui Constantin al IX-lea Monomahul, să se căsătorească cu fiul mai tânăr al prințului Iaroslav al Kievului.

Copilul rezultat din această căsătorie, născut în 1053, a fost o figură deosebită în istoria Rusiei. Botezat Vladimir, el a moștenit porecla bunicului său imperial, pe care rușii o pronunțau Monomah. Deopotrivă excepțional ca om de stat, ca general, ca scriitor și ca om, Vladimir Monomah a fost comparat cu regele Alfred al Angliei. În timpul domniei sale ca prinț al Kievului (1113–1125), Rusia și-a recăpătat pentru o bucată de vreme o parte din puterea și stabilitatea pe care le pierduse în jumătatea de veac precedentă din cauza conflictelor distrugătoare dintre prinți și a atacurilor nomazilor din stepă. Arborele lui genealogic este o dovadă puternică a legăturilor matrimoniale care, înainte de invazia mongolilor din secolul al XIII-lea, îi legau pe rușii din casa domnitoare de dinastiile din Europa. Mama lui era o prințesă bizantină, unul din unchii lui se căsătorise cu fiica regelui Poloniei, din cele trei mătuși ale lui, una s-a căsătorit cu regele Norvegiei, alta cu Henric I al Franței, iar a treia a devenit soția regelui Ungariei, soția lui Vladimir era fiica regelui Harold al Angliei, fiul lui cel mai

mare s-a căsătorit cu fiica regelui Suediei, fiica lui cu regele Ungariei, iar nepoata lui s-a măritat cu un membru al familiei imperiale a Comnenilor.

Mai multe căsătorii au avut loc între membrii casei domnitoare bizantine și ai casei domnitoare ruse. Cele mai multe dintre ele s-au încheiat în secolul al XII-lea, când Imperiul era condus de dinastia Comnenilor. Trebuie însă să remarcăm că, în perioada premongolă, prinții ruși au contractat prin căsătorie mai multe alianțe cu țările din Europa Centrală, din nordul Europei și din Europa de Apus decât cu Bizanțul sau cu țările slave din Balcani. Așa s-au petrecut lucrurile mai ales în secolul al XI-lea, când puțini ruși erau conștienți de prăpastia tot mai mare dintre creștinătatea din Est și cea din Vest. Din cele nouă căsătorii menționate mai sus, numai două erau cu prinți sau prințese bizantine, o proporție foarte reprezentativă pentru perioada premongolă în ansamblul ei. Contactele comerciale, diplomatice și culturale pe care rușii le menținеau în această perioadă cu Europa de Răsărit și cu cea Centrală, deși strânse, erau mai puțin intense și continue decât relațiile lor cu Bizanțul. Despre măsura în care civilizația bizantină pătrundea treptat în Rusia, vom discuta într-un capitol ulterior. Să notăm totuși un ciudat exemplu al impactului dintre Bizanț și conștiința rușilor. În 1069, prințul Izíaslav al Kievului, care fusese dat jos de o revoltă populară, era pe cale să se întoarcă în capitala lui cu ajutorul armatei poloneze. Adunarea cetățenilor l-a chemat pe fratele prințului pentru a-i apăra și a amenințat că, dacă vor rămâne fără apărare, vor da foc cetății și vor „pleca spre țara grecilor"[26].

Lealitatea rușilor față de Imperiu a fost menținută în primul rând de mitropoliții din Kiev, care nu numai că reprezentau autoritatea spirituală a patriarhilor din Constantinopol, dar și, când ei erau cetățeni bizantini, serveau interesele politice ale stăpânilor imperiali. Supuși numai presiunilor prinților locali — măsuri uneori foarte puternice —, ei exercitau controlul asupra întregii Biserici Ruse. În a doua jumătate a secolului al XI-lea, este adevărat, jurisdicția lor pare a fi fost restrânsă din pricina înființării mitropoliilor titulare din Cernîgov și Pereiaslavl, supuse direct Constantinopolului. Se poate ca această împărțire a Bisericii Ruse să fi fost inspirată sau acceptată de autoritățile bizantine pentru a da satisfacție tendințelor separatiste ale prinților din aceste două orașe din sudul Rusiei. Concesiile, dacă au fost făcute, au fost însă efective numai pentru câteva decenii. Din 1100 cel mai târziu, întreaga țară a fost din nou unită sub autoritatea mitropolitului din Kiev. Influența lui în probleme politice a fost adesea considerabilă. Există multe exemple de mitropoliți și de preoți subordonați lor — episcopi sau stareți ai unor importante mănăstiri — care au intervenit cu putere pentru a potoli discordiile dintre prinți, pentru a promova unitatea regatului și a împăca facțiunile din cetate. Conducătorului local, este

adevărat, i se recunoștea de obicei un drept general de protecție și de control a bisericii din teritoriul său. Dar în materie de doctrină și de comportament public sau privat, autoritatea clerului era incontestabilă. Mulți arhiepiscopi din Rusia au avut ocazia să-i mustre pe prinții ținutului cu aceeași autoritate cu care, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, Sfântul Theodosie, stareț al mănăstirii rusești a Peșterilor, îi vorbea unui prinț pe care îl condamnase pentru a fi uzurpat tronul fratelui său: „Stăpâne, este datoria noastră să te mustrăm și să-ți spunem ce anume apasă asupra mântuirii sufletului tău, și este datoria ta să asculți."[27]

Arhiepiscopii ruși erau, în cele mai multe cazuri, numiți direct de către patriarhul de la Constantinopol. Uneori însă, patriarhatul (și împăratul, care exercita de fapt o putere considerabilă în cadrul acestor numiri) pare a fi mulțumit să ratifice alegerea unui candidat făcută chiar de ruși. Împrejurările în care aceștia erau numiți sunt adesea necunoscute; din dovezile pe care le avem reiese însă că autoritățile bizantine, deși insistă să aibă controlul final al alegerii, doreau uneori, în interesul diplomației, să îndeplinească dorințele prinților ruși. Putem presupune, deși din lipsă de dovezi nu putem afirma cu certitudine, că cei mai mulți mitropoliți din Kiev din perioada premongolă au fost cetățeni ai Imperiului. Există însă cel puțin două excepții demne de a fi reținute. În 1051, Hilarion, un preot de origine rusă, a fost numit în scaunul episcopal din Kiev de către prințul Iaroslav și o adunare de episcopi ruși. Interesul acestei numiri este sporit de faptul că acesta era un învățat și un scriitor remarcabil. Mulți dintre istoricii moderni cred că numirea a fost făcută pentru a sfida dorințele Bizanțului, iar unii merg până într-acolo încât afirmă că prințul rus a încercat să afirme prin această acțiune independența Bisericii lui față de controlul Bizanțului. Această din urmă opinie nu se bazează pe vreo dovadă convingătoare și este în dezacord cu ceea ce se cunoaște despre politica și comportamentul atât ale lui Iaroslav, cât și ale lui Hilarion și nu corespunde cu atitudinea precumpănitoare a rușilor față de Bizanț din acea vreme. Este posibil ca rușii să își fi ales candidatul local fără să consulte autoritățile bizantine. Este însă probabil — și se pot aduce dovezi indirecte în sprijinul acestei opinii — că patriarhatul a fost convins să ratifice alegerea fie înainte, fie după numirea lui Hilarion.

Al doilea caz bine documentat de alegere a unui localnic ca mitropolit s-a petrecut cu un secol mai târziu, în împrejurări politice complet diferite. De data aceasta, s-a rezumat la o revoltă împotriva dreptului deținut de patriarh de a numi arhiepiscopul din Rusia. La vremea aceea, țara era împărțită în mai multe principate virtual independente, fiecare dintre ele luptându-se pentru supremație politică. Încercările împăratului Manuel Comnenul de a le aduce în plasa complicatei sale diplomații europene, îndreptată împotriva

ungurilor și a normanzilor din Sicilia, a făcut ca principalele principate ruse să se alinieze singure în conflict, unele de partea Bizanțului, altele împotriva lui. Prințul Izíaslav din Kiev, rudă cu Géza al II-lea al Ungariei, era împotriva Imperiului. În 1147, fără să ceară acordul Constantinopolului, a convins o adunare de arhiepiscopi ruși să aleagă ca mitropolit pe învățatul călugăr Clement, originar din Smolensk. Această acțiune arbitrară a provocat o furtună în Biserica Rusă, a înveninat conflictul dintre prinții autohtoni și a dus la schismă între mitropolia din Kiev și patriarhie, care, cu excepția unui scurt interludiu, a durat nouă ani. O minoritate influentă de episcopi, mulți dintre ei cetățeni bizantini, a considerat alegerea lui Clement ca necanonică și nelegală. Aceeași opinie a fost exprimată și de acei prinți ruși care fie erau aliați ai Imperiului, fie se opuneau lui Izíaslav din alte motive. Numai după moartea acestuia din urmă, în 1154, au acceptat cei din Kiev un mitropolit trimis de Constantinopol. Schisma, deși acum calmată formal, a lăsat un gust amar. În 1164, Rostislav, prințul Kievului, a refuzat să recunoască un nou episcop numit de patriarh fără ca el să fi fost consultat și, în prezența ambasadorului Bizanțului, a amenințat că va da o nouă lege prin care mitropolitul să fie ales și confirmat de episcopii regatului din porunca prințului senior. Această izbucnire necontrolată a provocat probabil un mare scandal printre rușii care respectau legile și care cinsteau în cel mai înalt grad atât autoritatea împăratului, cât și pe aceea a bisericii-mamă din Constantinopol, iar cuvintele lipsite de respect ale prințului lor au fost șterse din orice manuscris, cu excepția unuia singur din cronica rusă a acelor vremi, unde este consemnat evenimentul. Împăratul Manuel a avut nevoie de întregul său talent diplomatic și de mai multe solii bizantine pentru a-l convinge pe conducătorul rus să accepte numirea făcută de patriarh. Ideea că mitropolitul de Kiev putea să fie ales de episcopii locali nu a dispărut complet din Rusia. Ea a fost din nou ridicată de Andrei Bogoliubski, puternicul prinț din Vladimir, în nord-estul Rusiei (1157–1174), al cărui comportament autocrat seamănă mai mult cu politica viitorilor conducători ai Moscovei decât cu aceea a predecesorilor lor din Kiev. Andrei nu dorea însă să împingă această problemă contencioasă până la un punct de ruptură evidentă cu Biserica Bizantină și planul său alternativ de a sprijni o mitropolie separată în Vladimir, independentă de Kiev și supusă numai Constantinopolului, a căzut în fața opoziției de nezdruncinat a Bizanțului.

Atacul rușilor din 1043 s-a dovedit a fi, cu excepția unei ciocniri neimportante pe Dunărea de Jos în 1116, ultima întâlnire militară dintre Rusia și Imperiu. Despre relațiile lor politice din următorii o sută de ani știm relativ puține lucruri. Abia după anii 1140 au început rușii să joace din nou un rol important în diplomația din nordul Imperiului, rol determinat în mare

măsură de evoluția politică a țării lor. Pe la mijlocul secolului al XII-lea, Rusia nu mai era un singur stat condus de prințul din Kiev. Principatul Kievului, redus acum mai mult la zona din vestul cursului mijlociu al Niprului, încă mai avea o poziție proeminentă, bazată pe prestigiul istoric al capitalei lui și pe prezența în această capitală a episcopului Bisericii Ruse. Puterea sa politică și prosperitatea economică se diminuaseră însă foarte mult. Într-o mare măsură, acest lucru se datora unor motive militare. În 1061, la frontiera din sud a Rusiei a început o nouă serie de atacuri. Năvălitorii nomazi, cumanii (pe care rușii îi vor numi polovți), au devenit în următorii ani stăpâni ai stepei, dovedindu-se a fi o amenințare și mai mare pentru Rusia kieviană decât pecenegii. În cursul următorului secol și jumătate, ei au lansat cincizeci de atacuri grele pe valea de pe cursul mijlociu al Niprului. Cetățile din această zonă erau periodic prădate. Ultimele capete de pod din stepă ale rușilor, inclusiv avanpostul îndepărtat de la Tmutorokan, au fost luate de către nomazi la sfârșitul secolului al XI-lea, iar după 1150, partea de sud a drumului fluvial Baltica–Marea Neagră, care acum trecea prin teritoriul cuman, putea fi rareori utilizată de comerțul rus, cu excepția unor scurte perioade, în pofida încercărilor eroice de a-l ține deschis. Greutățile mari impuse de cumani pe ruta de pe cursul inferior al Niprului puneau în pericol legăturile Kievului cu Bizanțul, iar războiul nimicitor de pe graniță, pe care rușii din sud erau nevoiți să-l ducă în secolul al XII-lea împotriva dușmanilor păgâni, a încetinit evoluția instituțiilor lor politice și i-a obligat să se retragă pas cu pas de la marginile stepei spre zone împădurite mai îndepărtate. În anii 1140, Kievul începuse să cedeze dominația sa politică și economică din Rusia în favoarea a două noi centre, amândouă situate la periferia țării. În nord-est, între cursul superior al Volgăi și Oka, o ramură a familiei princiare coborâtoare din Vladimir Monomah a întemeiat un puternic regat bazat succesiv pe cetățile Rostov, Suzdal și, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, pe Vladimir. Această zonă, o parte din ea fiind încă un district de frontieră, avea să devină mai târziu nucleul Moscovei medievale. La capătul celălalt, în sud-vest, la extremitatea câmpiei, în valea Nistrului și a Prutului și pe pantele de est ale Carpaților, până la gurile Dunării, se afla bogatul principat al Galiției, a cărui cetate principală era Galici, condus de o ramură mai veche a descendenților lui Iaroslav. Poziția lui geografică, lângă thema imperială Paristrion și lângă drumul comercial de la Dunărea de Jos la Baltică, ne explică de ce, dintre toate principatele ruse din secolul al XII-lea, Galiția avea cele mai strânse legături cu Bizanțul.

Fiecare dintre aceste principate — Kiev, Suzdal și Galiția — își aveau propria lor politică față de Imperiu, politică determinată în special de rivalitatea politică dintre prinți și strădaniile extrem de reușite ale

guvernului bizantin de a-i folosi ca pioni pe complicata tablă de șah a diplomației europene.

Politica externă a împăratului Manuel Comnenul, al cărui scop era acela de a reface hegemonia Bizanțului în fostele teritorii ale vechiului *Imperium Romanum* și care se străduia, în cele din urmă fără succes, să realizeze o coaliție a statelor europene îndreptată împotriva dușmanilor lui — în primul rând, împotriva normanzilor din Sicilia și apoi împotriva împăratului Frederic Barbarosa — a fost menționată în legătură cu ambițiile sale din Ungaria. Drept alt mijloc pentru a-și ajunge scopul, Manuel a căutat să-i atragă pe prinții ruși într-o alianță militară împotriva Ungariei, cu care Imperiul a fost, între 1150 și 1167, aproape continuu în război.

La sfârșitul anilor 1140, trei prinți se luptau pentru hegemonie în Rusia: Izíaslav din Kiev (un nepot al lui Vladimir Monomah), unchiul acestuia, Iuri Dolgoruki, din Suzdal, și vărul său, Vladimirko, din Galiția. Primul era aliat al Ungariei și dușman al Bizanțului. Ceilalți doi susțineau Imperiul și e bine să notăm că istoricul bizantin din acea perioadă care consemna acest fapt scria despre prințul din Suzdal că este un „aliat" (*symmachos*) al împăratului, iar despre prințul din Galiția că este „vasalul" (*hypospondos*) împăratului[28]. Fapt ce sugerează că cel puțin ultimul recunoscuse în Manuel pe stăpânul său. A avea la frontiera de est a Ungariei un principat vasal, al cărui conducător să fie devotat intereselor Imperiului, era, firește, un avantaj pentru împărat. Poziția în această zonă a luat brusc o întorsătură nefavorabilă după 1152, când Iaroslav, urmașul lui Vladimirko, a început să se îndrepte spre exteriorul orbitei bizantine și să facă avansuri lui Géza al II-lea al Ungariei. Aproape simultan, poziția Imperiului s-a îmbunătățit însă în Kiev. După moartea lui Izíaslav, în 1154, Iuri din Suzdal, aliatul lui Manuel, a luat controlul cetății, iar schisma ecleziastică ce urmase după numirea lui Clement ca mitropolit s-a încheiat. Relațiile dintre Constantinopol și Kiev au devenit din nou încordate după moartea lui Iuri în 1157. Prințul Rostislav l-a sprijinit pe mitropolitul Clement, înlăturat, și s-a mâniat în mod manifest din cauza politicii de dominare a patriarhatului bizantin, care i-a provocat, în 1164, explozia de furie despre care am vorbit mai sus. Anii 1164–1165 au fost ani de mare primejdie pentru politica din Rusia a lui Manuel. Vărul său Andronic, viitorul împărat, pe care îl întemnițase deoarece complotase, a evadat din Constantinopol și a fugit la curtea lui Iaroslav al Galiției. Împăratul, confruntat cu perspectiva înspăimântătoare a unei alianțe între Galiția și Ungaria care l-ar fi pus pe Andronic pe tron, a fost obligat să facă o repliere diplomatică — l-a iertat pe turbulentul său văr, convingându-l să se întoarcă în Constantinopol (1165). În același an, el a trimis în Rusia un înalt funcționar bizantin, ruda și tizul lui, cu o importantă misiune

diplomatică. Trimisul — dacă îi putem da crezare istoricului bizantin care a consemnat faptele acestuia — și-a îndeplinit sarcina cu strălucire. Rostislav al Kievului a fost convins să semneze un tratat cu împăratul, angajându-se să furnizeze trupe auxiliare și să-l accepte pe candidatul bizantin ca mitropolit al Kievului. În schimb, primea niște daruri, care nu sunt specificate, și probabil promisiunea ca el sau urmașul lui să fie consultat înainte de numirea următorului episcop al Bisericii Ruse. De la Kiev, ambasadorul bizantin a călătorit în Galiția, unde l-a convins pe Iaroslav să renunțe la alianța cu Ungaria și să se angajeze să fie leal Imperiului.

Dacă ne luăm după tăcerea surselor, această efervescentă activitate diplomatică de la mijlocul secolului al XII-lea dintre Rusia și Imperiu a fost unică pentru următorii două sute de ani. După 1165 și până la mijlocul secolului al XIV-lea, nu mai auzim de vreun conflict între cele două țări. Putem chiar afirma că relațiile lor au rămas prietenești și, cel puțin până la cucerirea Constantinopolului de către armatele celei de a patra cruciade, foarte strânse. Diplomația lui Manuel I a consolidat influența politică a Bizanțului în cele mai importante principate ruse. Suveranitatea efectivă a conducătorilor lor nu era prin aceasta știrbită. Nici unul dintre ei nu a fost numit sau înlăturat din oficiu de către împărat, așa cum s-a întâmplat cu primii prinți ai Serbiei. Ca membri ai „familiei" ideale de prinți peste care împăratul era stăpân absolut în calitatea lui dublă de *pater familias* și viceregent al lui Dumnezeu, ei îi datorau o supunere teoretică. Și nici suveranitatea împăratului asupra Rusiei nu era invariabil limitată la domeniul pur ideal. În vremea lui Manuel Comnenul, cum am văzut, aceasta putea fi exprimată și în termeni mai concreți, adică în obligația asumată de prinții ruși de a furniza trupe armatei bizantine și în statutul și îndatoririle unui vasal al Imperiului, acceptat de cel puțin un prinț al Galiției. Tradiția de lealitate politică față de Imperiu a fost, în secolul al XII-lea, cel mai puternic înrădăcinată în acest principat. În jurul anului 1200, Roman, puternicul prinț al Galiției, a invadat și pustiit așezările cumanilor care, aliați cu bulgarii, înaintau atunci prin Tracia, îndreptându-se spre Constantinopol. Un scriitor bizantin din acea epocă recunoștea că salvarea Bizanțului s-a datorat în această împrejurare „neamului celui mai creștin al rușilor", a căror „falangă reunită de Dumnezeu" a îndepărtat presiunea exercitată asupra capitalei Imperiului. E bine să notăm că acesta atribuia fericitul eveniment în parte „admirației devotate" pe care rușii o aveau față de bizantini și în parte influenței exercitate asupra lor de către mitropolitul din Kiev[29]. Și nu este lipsit de semnificație faptul că rușii și-au demonstrat astfel lealitatea față de Imperiu la numai câțiva ani după ce bulgarii și sârbii se răsculaseră împotriva lui și își afirmaseră independența politică.

5. BIZANŢUL ŞI VAREGII

Ultimul tip de relații dintre Bizanț și un popor din Europa de Răsărit care va fi examinat aici diferă foarte mult de cele analizate mai sus. Varegii din Scandinavia, care slujeau ca mercenari în Constantinopol sau în trupele de campanie ale Imperiului, nu stăteau permanent pe teritoriul acestuia și nici nu formau un grup etnic stabil în cadrul Lumii Bizantine. Întâlnirea lor cu bizantinii este însă din multe motive apropiată de tema acestei cărți, aducând dovezi despre impactul avut de bogăția, puterea și civilizația Imperiului asupra imaginației vecinilor lui mai primitivi. El ilustrează, adesea foarte viu, rolul jucat de diferențele de temperament național și idealuri sociale în relațiile dintre Bizanț și „barbari", ne sporește cunoașterea metodelor folosite de bizantini pentru a controla și exploata grupurile și indivizii atrași în orbita Imperiului și formează un scurt, dar important episod în istoria Lumii Bizantine datorită rolului deținut la începuturile Evului Mediu de varegi ca intermediari între Imperiu și Rusia .

Bizantinii au putut să-i cunoască pe varegi, între 850 și 1050, când legăturile dintre ei erau foarte strânse, în triplul lor rol de cotropitori, negustori și mercenari. Membri ai suitei militare a prinților ruși ai Kievului, trupe auxiliare recrutate din Scandinavia de aceștia din urmă, aventurieri suedezi căutându-și norocul la Constantinopol, fabulosul Mikligard din saga nordică, toți acești nordici care, în vreme de război sau de pace, erau atrași în orbita Bizanțului, veniseră în sud în căutare de slujbe, de pradă sau de faimă într-o mișcare de migrație prelungită pe care un istoric modern a numit-o *„un long glissement vers le soleil"*[80]*. Deși au apărut adesea la Constantinopol și simultan sub diferite înfățișări — tratatul ruso-bizantin din 911 îi arată în menționatele ipostaze de năvălitori, negustori și mercenari ai Imperiului — este foarte adevărat că varegii au reprezentat pentru bizantini, rând pe rând, toate aceste trei tipuri. Până la 1043, este drept, ei au constituit vârful de lance al atacurilor rusești împotriva Constantinopolului, reînviind amintirea lăsată de primii năvălitori vikingi identificați de victimele îngrozite cu Gog și Magog. Totuși, în ansamblu, bizantinii se obișnuiseră pe la sfârșitul secolului al X-lea să creadă că varegii erau înainte de toate niște trupe mercenare deosebit de pricepute. Ei au luat parte la expedițiile navale împotriva Cretei din 911 și 949 și au slujit ca trupe auxiliare în războiul cu arabii din Asia Mică. Trebuie să amintim că, în 988, Vladimir al Kievului a trimis un corp expediționar format din șase mii de varegi în ajutorul împăratului Vasile al II-lea. Din acea vreme începând, existența unei unități

*În franceză, în original – „o lungă alunecare spre soare". (N.tr.)

militare permanente constând din nordici și fiind reînnoită periodic cu contingente proaspete din Rusia și Scandinavia poate fi identificată în Bizanț vreme de aproape o sută de ani. Unii dintre acești varegi erau organizați în cadrul armatei imperiale în detașamente separate. În cursul primei jumătăți a secolului al XI-lea, îi găsim în serviciu activ în Siria, Armenia, Bulgaria, Apulia și Sicilia. Alții, staționând în capitală, formau renumita Gardă a Varegilor, care avea datoria să apere persoana împăratului. Acești zdrahoni, înarmați cu securi grele și cu săbii cu două tăișuri, au suscitat o mare curiozitate și multe comentarii în Constantinopol, ceea ce a avut drept rezultat că știm mai multe despre ei decât despre ceilalți compatrioți ai lor din același domeniu de activitate, deși aceia au jucat, fără îndoială, un rol mai important în istoria militară a Imperiului.

Mercenarii scandinavi nu erau întotdeauna o adevărată binecuvântare pentru împărați și pentru prinții Kievului. În jurul anului 980, potrivit *Primei Cronici Ruse*, Vladimir s-a confruntat cu o revoltă incipientă a varegilor chiar în cetatea sa. Furioși din pricina refuzului prințului de a le plăti solde adecvate, ei i-au cerut ca „el să le arate drumul spre greci". Înainte de a-i expedia la Constantinopol, Vladimir a trimis o solie împăratului cu următorul mesaj: „Vezi că varegii se îndreaptă spre cetatea ta. Nu-i ține acolo pentru că îți vor face tot atâtea necazuri câte au făcut și aici, ci împrăștie-i în diferite locuri și nu lăsa ca vreunul să se mai întoarcă aici."[31]

Această ciudată poveste are, fără îndoială, o origine varegă. Nu e greu să credem că ea a fost povestită, și probabil inventată, de acești acoliți îmbufnați care, în locul așteptatei avansări în grad la Constantinopol, fuseseră trimiși departe ca să slujească în armata din provincii a Imperiului și care-și puneau nenorocul lor pe seama avariției și trădării rușilor care-i plăteau. Nu numai că i-au înșelat în privința remunerației, dar i-au și ponegrit în fața împăratului. Nu este primul exemplu pe care l-am întâlnit de poveste narată de un cronicar rus care are probabil o sursă varegă. În acest caz, sursele ar putea fi perfect autentice. Chiar și în secolul al XI-lea, când bizantinii învățaseră să aprecieze loialitatea gărzilor varege din Constantinopol, ei erau prudenți din cauza agitației acestora și bănuitori din pricina motivației lor. În a doua jumătate a secolului, un autor bizantin a scris un tratat în care îi oferă împăratului sfaturi bine chibzuite despre cum să trateze cu străinii din Constantinopol. Multe dintre ele se referă, fără îndoială, la varegi:

> Pe străini — scrie autorul —, afară de cazul când sunt de neam domnesc în propria lor țară, nu trebuie să-i înaintezi la ranguri înalte și nici să le acorzi mari funcții în stat, deoarece, făcând așa, te vei face de râs atât pe tine, cât și pe înalții funcționari bizantini... Dacă străinii slujesc [numai]

pentru îmbrăcăminte și pâine, fii sigur că te vor sluji cu lealitate și din toată inima, privind la mărinimia mâinilor tale pentru sume neînsemnate de bani și pâine. Dacă îl vei cinsti pe străin cu un rang mai mare decât acela de *spatharocandidatos*, el va deveni atunci disprețuitor și nu te va sluji bine. Cercetează și învață, stăpâne, câte greutăți au apăsat pe soarta împăraților dinaintea ta — a Măriei Sale Vasile Porfirogenetul [adică, Vasile al II-lea], a tatălui său, a bunicului său, străbunicului și a altor împărați din vremuri mai vechi. Dar de ce să-i amintim pe cei vechi? Nici Măria Sa Roman Argyros [adică Roman al III-lea, 1028–1034], nici vreun altul din împărații mai sus numiți de binecuvântată amintire nu au înaintat un franc sau un vareg la rangul de *patrikios*, nici ...[la acela de] *hypatos* sau *stratiotophylax*. În cel mai bun caz, [ei l-au făcut] *spatharios*. Însă toți acești străini îi slujeau pentru pâine și îmbrăcăminte.

Și autorul continuă citând cu aprobare exemplul celui mai mare dintre toți varegii, Harold Hardrada, care „deși tânăr, a dorit să vină și să aducă cinstire împăratului Mihail, fie-i binecuvântată amintirea" [adică, Mihail al IV-lea, 1034–1041] și care, deși era fiu de rege, a fost foarte mulțumit să fie făcut gardă imperială[32].

Sfatul autorului nostru se conforma practicii tradiționale bizantine de a supraveghea îndeaproape pe toți străinii rezidenți în Constantinopol. Această politică prudentă se pare a fi avut succes deoarece varegii nu au avut un rol prea mare în numeroasele revoluții de palat din secolul al XI-lea. Nu par a fi fost foarte mult interesați de politica internă a Imperiului. Atitudinea lor față de Bizanț și cetățenii lui era complexă și, probabil, asemenea multor popoare din Europa de Răsărit, ambivalentă. Deosebirile de temperament și comportament social dintre bizantini și nordici erau fără îndoială prea mari pentru ca să existe o înțelegere reciprocă reală. O anume impresie despre aceste diferențe poate fi obținută comparând sursele grecești cu acele vechi saga norvegiene, care, în pofida elementelor lor legendare, încă mai păstrează mult din spiritul autentic al epocii vikingilor. Cultul inteligenței reci și controlate și neîncrederea într-o putere nesăbuită, atât de caracteristic idealului bizantin de comportament uman, ar fi putut cu greu să fie apreciat de niște nordici impetuoși, impulsivi și uneori cavaleri, nici manierele lor trufașe, natura lor certăreață, înclinația lor pentru vinurile îmbătătoare ale Constantinopolului și tendința de a înșira cele mai improbabile lăudăroșenii despre faptele lor militare nu-i făceau plăcuți stăpânilor lor. Anna Comnena, care aprecia în cel mai înalt grad credința și calitățile militare ale varegilor, a observat cu multă dreptate că pe cât erau de curajoși în luptă, pe atât era

comportamentul lor plin de „lipsă de experiență și fierbințeală"[33]. În pofida acestor deosebiri temperamentale, se pare că bizantinii și nordicii au ajuns însă să se aprecieze unii pe alții. Împărații aveau dreptate să fie recunoscători pentru lealitatea gărzii lor de varegi. Iar varegii, în afara avantajelor materiale pe care le câștigau din slujba lor, nu puteau decât să se minuneze de frumusețile și bogăția acestui Mikligard pe al cărei împărat erau mândri să-l poată sluji. Există o exagerare poetică, deși nimic nu este improbabil din punct de vedere istoric, în aceste cuvinte pe care un conducător vareg le adresează împăratului, consemnate în *Saga Sfântului Olaf*: „Deși scoteau foc în fața mea, și eu și nobilii mei tovarăși am fi sărit însă în el, dacă aș fi știut, o Rege, că așa poate fi obținută bunăvoința ta."[34]

În afara rolului pe care l-au jucat, împreună cu slavii, în dezvoltarea statului rus, principala contribuție a varegilor la istoria Europei de Răsărit era aceea de a constitui o legătură între diferitele ei părți constitutive. Contribuția lor directă la cultura acestei zone era cu totul neînsemnată. Numărul mic de cuvinte împrumutate din scandinavă în limba rusă, limitate în special la administrație și comerț, constituie probabil un indicator suficient de corect cu privire la influența lor asupra vieții sociale și culturale a slavilor de răsărit. Deplasările continue și ambițiile lor politice foarte mari i-au făcut purtători fără seamăn ai unor idei și obiecte aparținând altor culturi și din acest motiv civilizația cosmopolită care a înflorit la începutul Evului Mediu de-a lungul drumului fluvial care pornea din Scandinavia spre Bizanț datorează mult rolului lor de intermediari profesioniști. Nicăieri nu apare acest lucru cu mai multă evidență decât în uimitoarea viață a lui Harold Hardrada. Diferitele etape parcurse de acesta marchează drumul principal al comerțului, diplomației și războiului care lega în secolul al XI-lea Europa de Vest, de Nord și de Răsărit cu Mediterana în cadrul unei vaste rețele de comunicații făcută de vikingi. Îl vedem, rând pe rând, luptând pentru fratele său vitreg, Sfântul Olaf, rege al Norvegiei, comandant al armatei lui Iaroslav, prințul Kievului, sosind la Constantinopol, în jurul anului 1034, cu cinci sute de războinici, angajat vreme de nouă ani de trei împărați bizantini pe care i-a slujit atât în calitate de căpitan al Gărzii Varegilor, cât și în campaniile din Asia Mică, Sicilia și Bulgaria. Părăsește Bizanțul în secret, după ce Constantin al IX-lea nu i-a acceptat cererea de a se întoarce în Norvegia; înapoi în Rusia, în iarna 1042–1043, când s-a căsătorit cu fiica lui Iaroslav, Elisabeta, căreia îi făcea curte de multă vreme, proclamat rege al Norvegiei, situație în care, cum ne asigură un scriitor bizantin, el „și-a păstrat lealitatea și dragostea pentru *Rhomaioi*", fiind încă mândru de rangul său de membru al Gărzii și de titlul de

spatharocandidatos primit în serviciul împăratului[35], și, în sfârșit, ca viitor cuceritor al Angliei, unde și-a găsit moartea în lupta de la Stamford Bridge, în 1066. Rolul său de transmițător al influenței culturale bizantine către Europa de Nord este atestat cu toată certitudinea de domeniul numismaticii. Apariția unei serii de imitații deosebit de corecte după tipurile de monezi bizantine din acea vreme pe monezile daneze de la mijlocul secolului al XI-lea se datorează cu multă siguranță sosirii în Scandinavia a imensului tezaur despre care se știe că a fost acumulat de Harold Hardrada în timpul cât a fost în slujba Imperiului.

Cucerirea Angliei de către normanzi, care a făcut să dispară ultimele ambiții ale lui Harold, a însemnat o cotitură în istoria Gărzii Varegilor din Constantinopol. În 1070, refugiații anglo-saxoni au început să migreze spre Bizanț și se pare că, spre sfârșitul secolului, corpul de pază al acestuia a început să fie format în special din englezi. Și din acest moment au început nordicii, pe cale de a fi complet asimilați de către slavii din Rusia, să dispară de pe scena bizantină.

CAPITOLUL 8

BIZANŢUL ŞI EUROPA DE RĂSĂRIT ÎN EVUL MEDIU TÂRZIU

Două evenimente petrecute în prima jumătate a secolului al XIII-lea au slăbit legăturile din cadrul Commonwealth-ului Bizantin, deja slăbite de revoltele încununate de succes ale bulgarilor și sârbilor. Primul a fost cucerirea Constantinopolului, în 1204, de către armatele celei de a patra cruciade. Ca rezultat al acestei cuceriri, cea mai mare parte a teritoriilor din Balcani ale Imperiului — Tracia, Macedonia, Tesalia, Beoția, Atica și Poleponesul — au fost împărțite de către baronii franci, cele mai importante insule și porturi grecești au fost luate de venețieni. Iar bizatinii, lipsiți de capitală, au fost siliți să adune cioburile Imperiului la periferia lumii vorbitoare de greacă, adică în Epir, în nord-vestul Asiei Mici și în îndepărtata Trabizonda. În 1261, Mihail al VIII-lea Paleologul, acționând din Niceea, a recucerit Constantinopolul, punând astfel capăt efemerului și parazitarului Imperiu Latin al Romaniei. Iar în cursul următorilor douăzeci de ani, Imperiul Bizantin refăcut a fost capabil, pentru ultima dată în istorie, să continue în Europa și în Orientul Apropiat o politică de „mare putere", ale cărei scopuri imperialiste aminteau programul lui Manuel Comnenul. Însă eforturile lui Mihail de a reînvia pretențiile la universalitate ale Bizanțului nu au avut o viață lungă și în cele din urmă au fost lipsite de succes. Partea de sud a Peninsulei Balcanice, cu excepția Peloponesului, era acum — în afara unei scurte perioade din prima jumătate a secolului al XIV-lea — pierdută pentru Imperiu. Mai departe, spre nord, regatul refăcut al Serbiei și cel al Bulgariei erau ostile, iar conducătorii lor, care nu ridicaseră nici măcar un deget pentru a ajuta Bizanțul când acesta a fost atacat de cruciați, au dovedit că abia au așteptat să facă parte din coaliția organizată de Carol de Anjou împotriva lui Mihail al VIII-lea. Cu resursele economice și militare grav reduse și cu un comerț exterior controlat acum de venețieni și genovezi, Imperiul lui Mihail al VIII-lea Paleologul și-a pierdut repede poziția de

putere mondială. După moartea acestuia, în 1282, Imperiul a devenit, de fapt, un stat oarecare din Balcani, luptând pentru existența sa împotriva atacurilor venite din partea vecinilor. În termeni de politică de forță, Lumea Bizantină nu mai avea un centru efectiv.

A doua lovitură adusă unității lui politice a fost dată de invadarea Rusiei de către mongoli. Cucerirea principatelor ruse, între 1237 și 1240, de către armatele lui Batu, nepotul lui Gingis Han, care a culminat cu luarea Kievului în 1240, a făcut ca țara să fie dependentă din punct de vedere politic de hanii tătari și de Hoarda de Aur. În următorii 240 de ani, prinții din Rusia Centrală și de Nord au plătit tribut și au deținut conducerea din mila suveranului Imperiului turco-mongol a cărui capitală se afla pe cursul inferior al Volgăi. Preocupați la început de a reface administrația și economia din teritoriile devastate și de a găsi un *modus vivendi* cu cuceritorii lor, iar mai târziu preocupați de propriile lor lupte politice, acești prinți au trăit, între 1250 și 1350, într-o lume departe de Bizanț. Numai la mijlocul secolului al XIV-lea, după ce prinții din Moscova, bazându-se pe o politică subordonată față de Hoardă, își asumaseră sarcina de „a aduna" principatele ruse sub sceptrul lor, zona centrală și cea de nord ale țării au început să fie din nou atrase pe orbita politică a Imperiului.

Cu toate acestea, oricât de mult ar fi fost slăbite legăturile politice dintre diferitele părți ale Lumii Bizantine în secolul al XIII-lea, nici cea de a patra cruciadă și nici cucerirea mongolă a Rusiei nu erau capabile să le rupă complet. Canalele de comunicare dintre lumea greacă și cea slavă rămâneau deschise datorită Bisericii Ortodoxe. În prima jumătate a secolului al XIII-lea, este adevărat, creștinătatea bizantină părea a fi în plină retragere în fața Bisericii Romane, ai cărei conducători erau gata să profite de noua situație creată în Europa de Răsărit de apariția Imperiului Latin de la Constantinopol. În 1204, conducătorul bulgar Caloian a fost încoronat rege de un cardinal roman, făgăduind în schimb, atât el, cât și biserica lui, loialitate față de papă. Această înțelegere a fost precedată de cinci ani de negocieri cu Inocențiu al III-lea, duse într-o atmosferă de suspiciune reciprocă și de viclenie, papa având în minte eschivarea lui Boris de la Biserica Romană din 870, iar Caloian amăgindu-se, împotriva oricărei evidențe, că Inocențiu i-a promis titlul imperial și statutul de patriarh pentru arhiepiscopul său. Deși îngrădită de subterfugii și echivocuri (în voluminoasa corespondență dintre Inocențiu și Caloian nu găsim nici cea mai mică aluzie la vreo diferență doctrinală între Biserica de Răsărit și cea de Apus[1]), această înțelegere a fost sortită să dureze mai mult decât concordatul lui Boris cu Nicolae I. Și sârbii și-au dat seama curând că declinul puterii bizantine cerea o apropiere de Apus, cu atât mai mult cu cât

țara era încă deschisă la influența creștinismului latin care se răspândea de la coasta Adriaticii spre interior. În jurul anului 1200, Ștefan, fiul și urmașul lui Nemania, a divorțat de mireasa sa bizantină, fiica împăratului. El s-a căsătorit mai târziu cu nepoata lui Enrico Dandolo, formidabilul doge al Veneției, căruia i s-a datorat, mai mult decât oricărui alt conducător al celei de a patra cruciade, jaful Constantinopolului. Astfel, la vremea când Caloian începuse discuțiile cu Roma, Ștefan s-a apropiat și el de Inocențiu al III-lea, promițând să pună Serbia sub jurisdicția Sfântului Scaun și cerând o cruce regală. S-a încheiat o înțelegere, iar în 1217 Ștefan a fost încoronat de legatul papal. De atunci, el a fost pentru poporul său „Întâiul Încoronat" (*Prvovenčani*). Până și rușii — care, în pofida fricțiunilor din trecut cu Constantinopolul privind modalitatea de a numi mitropoliți la Kiev, au dovedit față de Biserica Bizantină o solidă loialitate — nu erau imuni la atracțiile Romei. Încercând să scuture jugul tătarilor și punându-și speranțele în cruciada împotriva lor plănuită la Roma, Daniel, prinț al Galiției și al Volîniei, a propus recunoașterea supremației papei. În 1253, el a fost încoronat rege cu o coroană trimisă de Inocențiu al IV-lea. Faptul că cruciada nu s-a concretizat, iar tătarii au început din nou să controleze teritoriile lui Daniel a pus capăt încercării efemere de a aduce Rusia de Vest pe orbita creștinătății latine.

Cu toate acestea, în pofida acestor manevre tactice, planurile Bisericii Romane în Europa de Răsărit, așa cum evenimentele ne vor arăta curând, erau mai puțin bune decât păreau în primii ani ai secolului al XIII-lea. Imperiul Latin din Constantinopol s-a dovedit incapabil să-și întărească hegemonia în Balcani. Nu s-a mai refăcut niciodată complet după înfrângerea suferită de Caloian în bătălia de la Adrianopol din 1205. În privința națiunilor slave, dorința lor de a accepta jurisdicția papei se datora unor motive politice și nici bulgarii, nici sârbii și nici rușii de vest nu păreau a fi serios dispuși să renunțe la credința ortodoxă pe care strămoșii lor o primiseră de la Constantinopol. Faptul că în timpul negocierilor dintre conducătorii lor și papalitate nu s-a ridicat o singură problemă de doctrină ne spune că, cel puțin pentru ei, într-o creștinătate care încă simțea că forma un singur trup, o schimbare de dependență — de la Biserica Greacă la cea Latină — era o problemă de jurisdicție ecleziastică și nu de credință teologică. Patriarhul bizantin, păzitorul tradițional al ortodoxiei, fusese izgonit din Constantinopol. El și-a găsit însă refugiul la Niceea, ai cărei conducători se considerau a fi urmașii legali ai împăraților bizantini. Așa că, politica ecleziastică a conducătorilor slavi din Europa de Răsărit s-a orientat tot mai mult, în deceniile care au urmat după căderea Constantinopolului, spre Niceea. În ceea ce-i privea, patriarhii greci din Niceea au privit cu

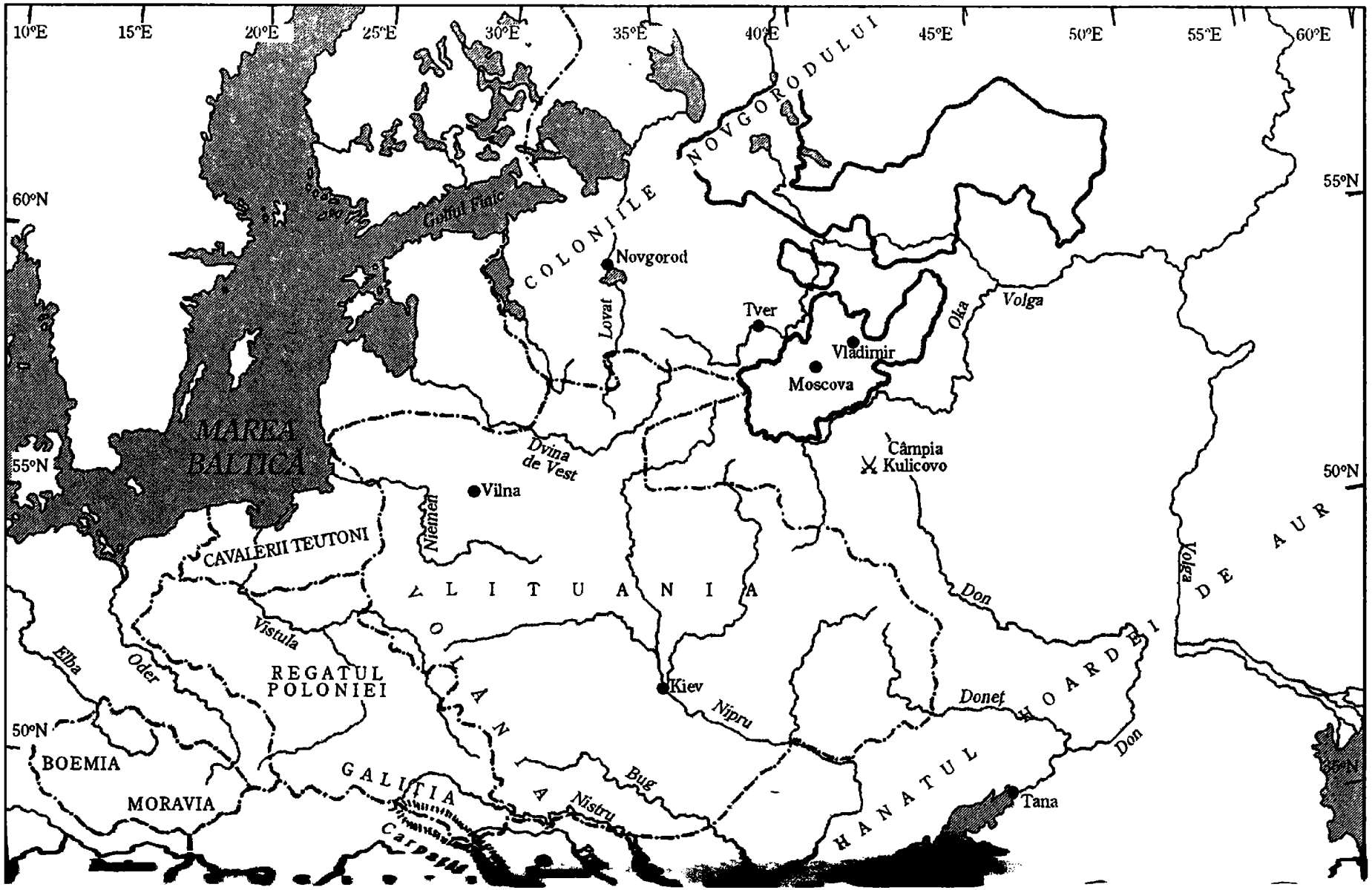
10°E
15°E
20°E
25°E
30°E
35°E
40°E
45°E
50°E
55°E
60°E
60°N
55°N
50°N
MAREA BALTICĂ
Golful Finic
COLONIILE NOVGORODULUI
Novgorod
Lovat
Tver
Vladimir
Moscova
Oka
Volga
Dvina de Vest
Vilna
Nieman
Câmpia Kulicovo
CAVALERII TEUTONI
LITUANIA
Vistula
Elba
Oder
REGATUL POLONIEI
Kiev
Nipru
Don
Donet
HOARDA DE AUR
BOEMIA
MORAVIA
GALIȚIA
Bug
Nistru
Carpați
HANATUL
Tana

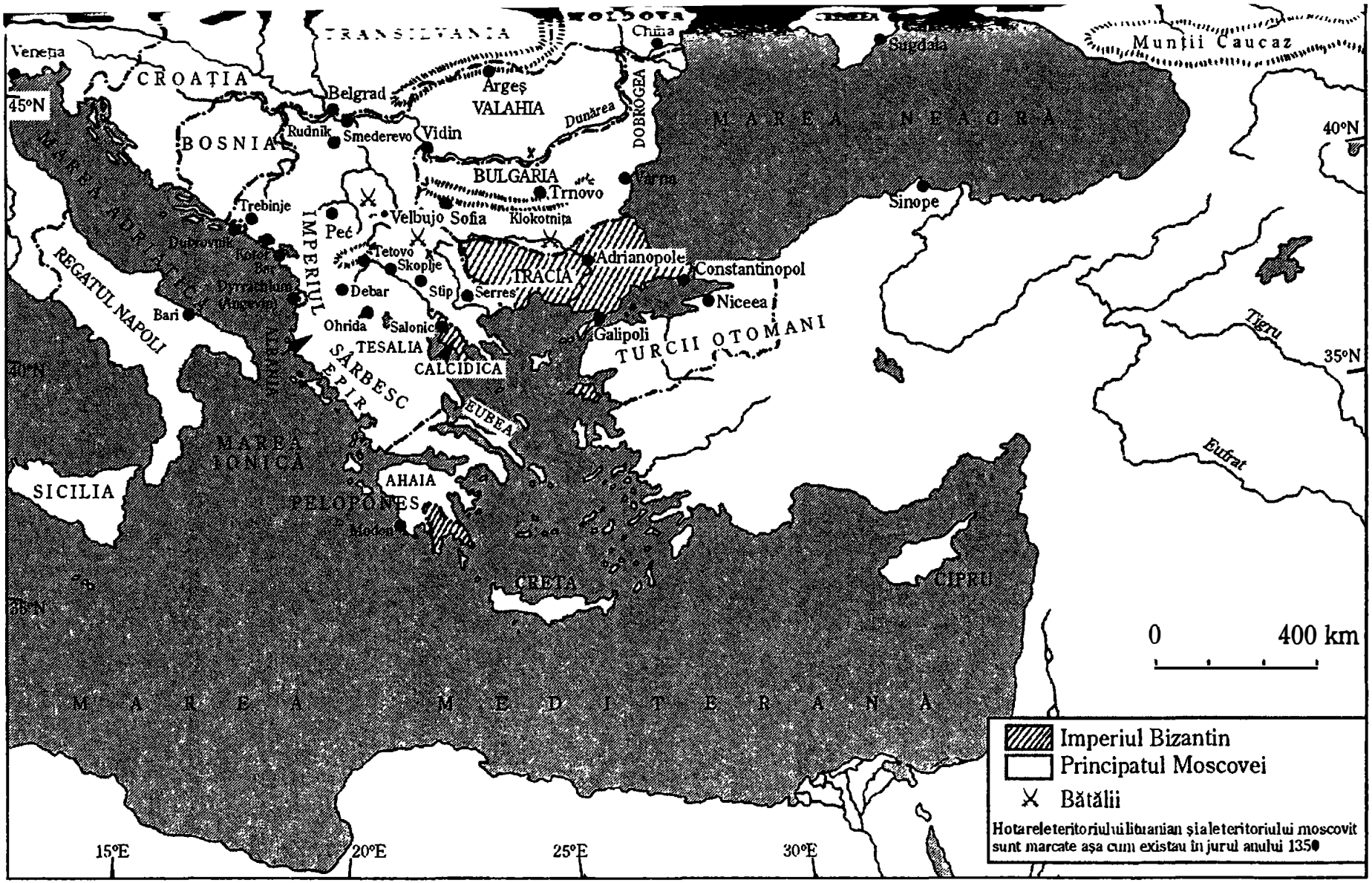

Harta 8. Estul Europei în jurul anului 1350

satisfacție, și probabil chiar au instigat, aceste *démarches**. Faptul că rușii, sârbii și bulgarii încă îi mai recunoșteau drept conducători legitimi ai Bisericii Ortodoxe i-a ajutat foarte mult pe suveranii lor seculari, împărații din Niceea, să-și susțină pretenția la moștenirea politică a Bizanțului. În timpul perioadei din Niceea (1204–1261), aceste trei națiuni au obținut privilegii ecleziastice care au mărit, în diferite măsuri, autonomia Bisericiilor lor. Nu e nici o îndoială că acestea au fost niște concesii obținute prin presiuni diplomatice venind de la un Imperiu slăbit și în exil. Însă aceste privilegii, care au ajutat la întărirea lealității celor trei biserici față de patriarhat într-o vreme când atacurile combinate ale papalității și ale statelor cruciaților latini amenințau să sfărâme unitatea creștinătății ortodoxe, sunt și ele exemple de realism și talent diplomatic desfășurat de autoritățile bizantine în raporturile lor cu națiunile din Europa de Răsărit.

Cel mai modest din aceste privilegii a fost acordat Bisericii Ruse. După 1250, călugărul rus Chiril, trimis la Niceea de prințul Daniel al Galiției pentru a fi hitoronisit mitropolit al Kievului, s-a întors în Rusia. Numirea unui candidat autohton, deși mai avusese precedente, nu era obișnuită. Cu o sută de ani în urmă, să ne amintim, rușii au încercat în zadar să convingă autoritățile bizantine să adopte această practică. Și faptul că, pentru mai bine de un secol, după 1250, scaunul mitropolitan din Kiev a fost, cu o regularitate perfectă, ocupat alternativ de bizantini și de ruși confirmă afirmația unui scriitor bizantin că între cele două țări se încheiase o înțelegere formală prin care se stipula că fiecare al doilea candidat la scaunul episcopal trebuia să fie un rus băștinaș.

Cele mai generoase concesii ale Niceei au fost făcute bulgarilor. Se pare că jurisdicția romană nu a apăsat greu pe umerii urmașului lui Caloian, Boril (1207–1218), ceea ce poate fi dedus din faptul că acel Conciliu convocat de el la Trnovo pentru a dezbate problema puternicei reînvieri a bogomilismului în regatul lui a urmat procedura Bisericii de Răsărit și nu a Bisericii de Apus. Însă cel care a refuzat în cele din urmă ca Bulgaria să depindă din punct de vedere ecleziastic de Roma a fost urmașul acestuia, Ioan Asan al II-lea (1218–1241). În 1235, la Gallipoli, el a semnat un tratat de alianță cu Imperiul din Niceea, prin care Biserica Bulgară era recunoscută ca patriarhie autonomă, sub primatul foarte vag al patriarhului din Niceea. Motivul principal care a dus la acordarea acestui privilegiu, fără precedent de la recunoașterea patriarhiei bulgare de către Bizanț din anii 927–971, a fost aproape sigur politic. Împăratul din Niceea, Ioan al III-lea Vatatzes, avea nevoie de un aliat în Balcani în lupta sa nu numai cu Imperiul Latin, dar și cu

* În franceză, în original – demersuri. (N.tr.).

principatul grec al Epirului, un rival cu pretenții la moștenirea bizantină. Este probabil ca motive similare să fi inspirat concesiunile făcute de predecesorul său, Theodor I Lascaris, Bisericii din Serbia, concesiuni care se situau ca importanță între privilegiile acordate rușilor și cele acordate bulgarilor.

Situația Bisericii Sârbe, supusă în principiu Romei după 1217, în fapt sub jurisdicția arhiepiscopului din Ohrida, al cărui scaun episcopal se afla între frontierele principatului Epirului, era extrem de ambiguă. Se pare că Sava, care revenise în Serbia de la Muntele Athos în 1208, la cererea regelui Ștefan, dezaproba politica proromană a fratelui său. În jurul anului 1217, el s-a întors la Sfântul Munte. În 1219, probabil la cererea lui Ștefan, s-a dus la Niceea, unde i-a cerut împăratului să îngăduie înființarea unei Biserici Sârbe independente. Theodor I, care accepta tot ce ar fi putut duce la slăbirea rivalului său din Epir, l-a convins pe patriarhul său să accepte cererea lui Sava. Sava a fost hirotonisit arhiepiscop al Serbiei și s-a întors acasă pentru a înălța și a administra Biserica sa Ortodoxă autocefală. Activitatea de înființare de noi dioceze și de școli monastice — cea mai renumită se afla la Studenica, ctitoria tatălui său, dar și la Žiča, centrul arhidiocezei sale — a fost întreruptă de alte două călătorii în Orientul Apropiat. Prima l-a dus din nou la Niceea, unde a reușit să confirme autonomia Bisericii Sârbe împotriva pretențiilor fostului său superior, arhiepiscopul din Ohrida. Tot atunci, sau cu ocazia vizitei sale precedente din 1219, el a obținut de la autoritățile din Niceea încă o concesie, aceea ca arhiepiscopul Serbiei să fie pe viitor înscăunat de episcopii locali, fără a mai recurge la patriarh. Independența Bisericii Sârbe a fost limitată numai de cererea (impusă și bulgarilor în 1235) ca în pomenirea liturgică să se dea prioritate numelui patriarhului. În ultima sa călătorie peste hotare, în 1235, Sava a murit la Trnovo. Cultul lui postum — datorită sfințeniei sale, serviciilor însemnate aduse națiunii și bisericii, precum și legăturilor lui de familie cu întemeietorii dinastiei Nemania, merite cărora li se acorda o egală importanță — l-au ridicat, împreună cu tatăl său, la o poziție extraordinară printre sfinții și eroii poporului sârb.

Concesiile acordate Serbiei, Bulgariei și Rusiei de către guvernul din Niceea au contrabalansat forțele centrifuge care amenințau în secolul al XIII-lea să destrame Lumea Bizantină. Faptul că toate aceste concesii erau ecleziastice este semnificativ. Nici atunci și nici în viitor (cu o scurtă excepție între anii 1261 și 1282, când domnea Mihail al VIII-lea în Constantinopol) nu a mai fost Imperiul în stare să urmeze în Europa de Răsărit o politică de hegemonie cu mijloace militare, politice și diplomatice. Dar, în puternic contrast cu neputința tot mai mare a politicii externe a guvernului, Biserica Bizantină a reușit să-și asume, în ultimele două secole

din istoria Imperiului, rolul de principal purtător de cuvânt și de instrument al tradițiilor imperiale ale Romei de Răsărit. Datorită în mare parte patriarhului ecumenic, Lumea Bizantină a putut să-și mențină o structură reală în decursul Evului Mediu târziu. Patriarhul s-a îngrijit de a menține pe mai departe prestigiul și influența civilizației bizantine în întreaga Europă de Răsărit, a acționat, în ansamblu cu succes, pentru menținerea lealității Bisericilor Ortodoxe Slave față de Constantinopol, a explicat, în special în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ideea că episcopul de la Constantinopol era suveranul spiritual al tuturor creștinilor, a reafirmat, uneori în termeni energici, doctrina privind autoritatea universală a împăratului și a reușit să-și extindă în această perioadă jurisdicția în Țările Române de la nordul Dunării. Rolul bisericii ca forță unificatoare, care să țină unite diferitele părți ale comunității ortodoxe, poate fi mai bine ilustrat dacă facem o scurtă trecere în revistă a relațiilor dintre Bizanț și țările din Europa de Răsărit în secolele al XIII-lea și al XIV-lea.

1. BIZANȚUL ȘI BULGARIA

Al Doilea Imperiu Bulgar a ajuns la apogeul puterii sale politice și militare sub domnia lui Ioan Asan al II-lea (1218–1241). Victoria sa asupra conducătorului Epirului în lupta de la Klokotnița (în Tracia) din 1230, l-a eliminat pe acesta din urmă ca pretendent serios la tronul din Constantinopol, a slăbit indirect Imperiul Latin și a confirmat Bulgaria ca putere conducătoare în Balcani. Nu putea să se laude monarhul bulgar cu faptele sale de arme decât cu aceste cuvinte, săpate pe o coloană din biserica din Trnovo:

> Eu, Ioan Asan, țar și autocrat al bulgarilor, credincios Domnului nostru Hristos... m-am dus să port război în Romania, am învins armata greacă și l-am prins pe împăratul și Domnul Theodor Comnenul în persoană și pe toți *boiarii* săi. Și am ocupat întregul teritoriu de la Adrianopol la Dyrrachium — grec, albanez și sârb deopotrivă. Numai orașele din vecinătatea Constantinopolului și cetatea însăși sunt în mâinile francilor. Dar și ei au trebuit să se supună autorității mele imperiale, pentru că ei nu au alt împărat în afară de mine. Numai datorită mie mai supraviețuiesc ei, deoarece așa a poruncit Dumnezeu[2].

Ultima din aceste pretenții era mult prea optimistă. Latinii au mai domnit încă treizeci de ani în Constantinopol, iar beneficiarul real al luptei de la Klokotnița a fost până la urmă împăratul din Niceea. Ioan Asan al II-lea a

controlat însă cea mai mare parte din Tracia și din Epir, iar dorința lui de a cuceri Constantinopolul, ca și cuceririle lui de pe țărmul Mării Adriatice, aminteau ambițiile și realizările lui Simeon. Asemănarea dintre acești doi monarhi bulgari nu se oprește aici. Ca și predecesorul său din secolul al X-lea, Ioan Asan al II-lea trăia în lumea ideilor politice bizantine. Înțelegerea lui cu Niceea din 1235 arată atașamentul său față de creștinătatea din Răsărit. Și el a visat un împeriu universal slavo-grec cu centrul la Constantinopol, iar pe sine ca suveran al acestuia. În două documente emise în 1230, el se intitulează „împărat (țar) al bulgarilor și al grecilor"[3]. Prima parte din acest titlu, evident nu și a doua, a fost se pare recunoscută de către autoritățile din Niceea. Într-o singură privință se deosebea totuși de Simeon, dar și de unchiul său Caloian — politica lor agresivă a ațâțat ura dintre greci și slavi (Caloian, ca răzbunare pentru ticăloșiile din trecut ale lui Vasile al II-lea, „omorâtorul de bulgari", a mers până acolo încât și-a spus „omorâtorul de *Rhomaioi*"). Spre deosebire de el, Ioan Asan și-a temperat ambițiile imperialiste cu o toleranță înțeleaptă care a făcut ca unii din contemporanii lui greci să-l simpatizeze. Omul politic și istoricul Gheorghe Acropolites din Niceea i-a dat un certificat care nu este cu siguranță egalat de nici una din aprecierile făcute de bizantini cu privire la monarhii străini din Balcani, ajunse până la noi:

> Niciodată nu și-a ridicat sabia împotriva poporului său, nici nu s-a mânjit omorând bizantini, precum au făcut conducătorii din trecut ai Bulgariei. Din această pricină a fost iubit nu numai de bulgari, ci și de bizantini și de alte popoare. ... Dintre barbari, era cel mai bun om[4].

După moartea lui Ioan Asan al II-lea, Bulgaria și-a pierdut repede poziția dominantă în Balcani. Pentru o scurtă perioadă, inițiativa a fost preluată de bizantinul Mihail al VIII-lea, care, în dorința sa, după cât se pare, de a reface autoritatea Imperiului în Bulgaria și Serbia și de a reînvia politica din Balcani a lui Vasile al II-lea, a supus bisericile lor autonome jurisdicției arhiepiscopiei din Ohrida (1272). În 1279, armatele sale au pătruns în Bulgaria, au ajuns în apropierea orașului Trnovo și au înaintat spre Dunărea de Jos. Politica ecleziastică a lui Mihail a fost însă zădărnicită de opoziția provocată în Europa de Răsărit de faptul că el a susținut o unire, de scurtă durată, cu Biserica Romană, încheiată la Lyon (1274). Bisericile Slave și-au recâștigat independența, iar trupele bizantine, ajunse în nordul Munților Balcani pentru ultima dată în istoria lor, s-au retras. Nici Imperiul, nici bulgarii nu au mai fost în stare să joace un rol activ în politica de forță din Balcani. Declinul Bulgariei a fost grăbit de invaziile mongolilor, din cauza

cărora țara a plătit tribut Hoardei de Aur în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, și de tendințele separatiste ale provinciilor care o alcătuiau, fapt ce a dus la detașarea principatului Vidin din vestul Bulgariei (1281-1323). La începutul secolului al XIV-lea, puterea efectivă din Balcani a trecut în mâna sârbilor, iar victoria lor asupra bulgarilor, obținută în bătălia de la Velbužd din 1330, a transformat-o într-o hegemonie virtuală.

În pofida eclipsei politice a țării, conducătorii ei au continuat să se considere moștenitori ai tradițiilor imperiale ale lui Ioan Asan al II-lea. Influența Bizanțului asupra societății și statului bulgar a ajuns la apogeu la sfârșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea. Documentele emise de țarii „celui de Al Doilea Imperiu" arată, datorită conceptelor juridice și terminologiei, măsura în care țara lor adoptase sistemul administrativ și fiscal al Imperiului. Titluri și privilegii ale nobilimii, scutiri de taxe acordate mănăstirilor, obligații ale țăranilor robi, taxe și amenzi nu arată numai o analogie în terminologie, dar, în cele mai multe cazuri, o identitate de structură cu modelele lor bizantine. Și în domeniul culturii, Bulgaria secolului al XIV-lea a rămas în multe privințe o provincie bizantină, depinzând de centrele religioase, literare și artistice din Constantinopol, Salonic și Muntele Athos. Ideologii politici din Constantinopol și Trnovo împărtășeau credința că cele două țări ale lor aparțineau unei singure comunități supranaționale, chiar dacă uneori se deosebeau în privința aprecierilor pe care le făceau cu privire la statutele lor relative din cadrul acesteia. Autoritățile de la Constantinopol, deși recunoșteau titlul de *basileus* de Trnovo, subliniau poziția subordonată a acestuia prin procedeul tradițional, descriindu-l ca „fiu spiritual" al acelui *autocrator* al Bizanțului[5]. Uneori, bulgarii erau capabili să răstoarne relația și să ceară pentru suveranul lor o autoritate ecumenică. Această pretenție a fost înaintată, cu cea mai mare fermitate și grandilocvență, de către țarul Ioan Alexandru (1331–1371), care s-a intitulat „împărat și autocrat al tuturor bulgarilor și grecilor". Titlul acesta se întâlnește pe monezile lui, pe documente, în scrierile supușilor săi și în cele două manuscrise renumite comandate de el, copiate și pictate la Trnovo la jumătatea secolului al XIV-lea. Primul document este o traducere în slavona bisericească a cronicii universale bizantine a lui Constantin Manasses. O miniatură din acest manuscris, care se află acum în Biblioteca Vaticanului, îl arată pe Ioan Alexandru cu coroană și sceptru, cu cizme roșii imperiale în picioare și nimb auriu în jurul capului. Originea divină a suveranității sale este simbolizată de figura lui Hristos, care stă în picioare la dreapta lui, și de un înger care coboară din cer și pune o a doua coroană peste diadema lui imperială. Aceleași detalii, atât de caracteristice pentru teoria bizantină despre suveranitatea imperială, se

întâlnesc în altă miniatură din același manuscris, unde țarul bulgar — imitând poate un portret al lui Manuel Comnenul care exista probabil în manuscrisul grec original — stă în picioare lângă Regele David[6]. Al doilea manuscris, un *Evangheliar* aflat acum la British Museum, conține un portret al lui Ioan Alexandru cu toate însemnele regalității sale, împreună cu soția și cei doi fii ai săi[7]. Aceste excelente exemple care au supraviețuit dintre miniaturile manuscrisului bulgar arată cum tradiția portretisticii imperiale bizantine a fost complet asimilată de către slavii din Balcani de la sfârșitul Evului Mediu (figura 71).

Pretenția lui Ioan Alexandru la suveranitate asupra „tuturor bulgarilor și grecilor" sugerează la prima vedere un program imperialist identic cu cel al lui Simeon și Ioan Asan al II-lea. Și nu există îndoială că ideea că țarul Bulgariei era susținut de Sus, din ceruri, ca să conducă Bizanțul își are sursa într-o tradiție ale cărei rădăcini pot fi urmărite până la începutul secolului al X-lea. Există totuși o diferență semnificativă între opiniile lui Ioan Alexandru și cele ale predecesorilor lui în ceea ce privește modalitatea de a realiza această suveranitate supranațională. Simeon și Ioan Asan al II-lea s-au străduit amândoi să cucerească Constantinopolul. În secolul al XIV-lea, din cauza slăbiciunilor Imperiului Bizantin, bulgarii puteau spera să îndeplinească această ispravă militară. Trnovo, și nu Constantinopolul, avea să devină acum, în visurile lor universaliste, centrul Lumii Ortodoxe. Faptul este spus clar de translatorul de la curtea lui Ioan Alexandru în două glose pe care le-a inserat în versiunea slavă a croncii lui Constantin Manasses. Acest autor bizantin din secolul al XII-lea a fost exponentul cel mai de seamă al ideii potrivit căreia Constantinopolul era Noua Romă, sediu al adevăratului împărat universal, care a înlocuit în planul divin pe „vechea" și decăzuta Romă din Apus. Relatarea lui Constantin despre jaful Romei de către vandalul Gaiseric din 455 este urmată de această clasică expunere a teoriei privind *renovatio imperii**:

> Și iată ce a devenit Roma mai veche. Dar Roma noastră înflorește și sporește, crește puternică și tânără. Fie ca ea să crească până la capăt — da, tu, împărate, care domnești peste toate — ea care are un împărat atât de strălucitor și de aducător de lumină, adevăratul mare Domn suveran, de nenumărate ori victorios, Manuel Comnenul. ... Fie ca zece mii de sori să-i măsoare domeniul[8].

* În latină, în original – reînnoirea Imperiului. (N.tr.)

Traducătorul bulgar a redat literal acest panegiric bizantin bombastic, cu excepția a două pasaje. În locul cuvintelor „Roma noastră", adică Constantinopolul, el a pus „noul nostru Constantinopol" (*novâi Ţarigrad*), adică Trnovo, și a înlocuit numele lui Manuel Comnenul cu cel al lui „Alexandru, cel mai blând și mai milostiv, iubitor de călugări și apărător al săracului, marele țar al bulgarilor"[9]. Semnificația acestor glose este limpede. Sediul Romei eterne, centrul și simbolul autorității împăratului care „domnește peste toți", care — așa cum întreaga lume creștină din Răsărit credea — a migrat odată de pe malurile Tibrului pe țărmul Bosforului, și-a părăsit acum acest al doilea lăcaș și s-a mutat în nord, în capitala țarilor bulgari. Acest concept al Romei eterne care migrează își are rădăcinile în ideea acelui *translatio imperii* în care bizantinii au încercat să găsească în Evul Mediu un sprijin legal și istoric pentru o teorie mai timpurie și mai simplă privind o *renovatio* a Imperiului. Bulgarii au împins-o pur și simplu cu un pas mai departe. Ideea unei organizații creștine universale i-a îndemnat odată pe doi conducători bulgari să edifice un imperiu greco-slav cu centrul la Constantinopol. Acum, mijloacele fizice pentru a îndeplini acest țel lipseau. Ideologii lui Ioan Alexandru, începând să confunde dorințele cu realitatea, au considerat că centrul imperiului „refăcut" a fost transferat la Trnovo. Dintr-un punct de vedere, această idee a unei capitale bulgare ca un „Nou Constantinopol" era o încălcare — prima consemnată — a concepției din Europa de Răsărit a unei *oikoumene* bizantin.

În alt sens însă, această versiune slavă din secolul al XIV-lea privind *translatio imperii** este o dovadă a măsurii în care, într-o lume a Europei de Răsărit, departe de gândirea politică modernă, conștiința unei Lumi Bizantine supranaționale încă mai captiva mintea oamenilor.

Visurile imperialiste nu au avut multe rezultate practice în relația dintre Bulgaria și Imperiu. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, amândouă erau confruntate cu niște realități mai aspre și mai imediate. Turcii otomani, stabiliți în Europa de la mijlocul secolului, au năvălit rapid în cea mai mare parte din ce mai rămăsese din teritoriul bizantin, i-au învins pe sârbi în două mari bătălii, pe Marița (1371) și la Kosovo Polje (1389), și au intrat în Bulgaria. În ziua de 17 iulie 1393, Trnovo a căzut în mâna armatelor sultanului Baiazid I. Cel de Al Doilea Imperiu Bulgar a încetat să mai existe, și înainte de sfârșitul secolului întreaga țară se găsea în mâinile turcilor. Pentru aproape cinci sute de ani, Bulgaria avea să rămână o provincie a Imperiului Otoman. Însă acea din urmă încercare a ideologilor ei de a concilia lealitatea lor față de un commonwealth ortodox supranațional cu

* În latină – transferarea imperiului. (N.tr.)

lealitatea față de aspirația țării lor de a juca un rol conducător în cadrul acestei lumi nu a fost uitată în Europa de Răsărit. Un secol și jumătate mai târziu, după ce însuși Imperiul Bizantin căzuse sub turci, panegiriștii ruși din principatul Moscovei au folosit pretențiile bulgarilor la moștenirea politică a Constantinopolului ca să dezvolte propria lor teorie și mai faimoasă despre „Moscova, a Treia Romă".

2. BIZANȚUL ȘI SERBIA

Declinul puterii bizantine în Balcani a afectat relațiile dintre Imperiu și Serbia în două feluri. În cea mai mare parte a secolului al XIII-lea, politica externă a Serbiei a oscilat indecisă între interesele rivale ale vecinilor ei mai puternici. S-au încheiat alianțe, uneori cu Epirul sau cu Niceea, alteori cu Ungaria sau cu Angevinii din Sicilia și Neapole. Și din punct de vedere cultural, Serbia și-a păstrat în secolul al XIII-lea poziția ei intermediară între Lumea Latină și cea Greacă, o poziție devenită tipică datorită dublului botez al lui Nemania și datorită fiului acestuia, care a achiziționat simultan o coroană regală de la Roma și o Biserică autonomă de la Niceea. Influența bizantină venită din Bulgaria vecină și mai ales din Macedonia, până la Vardar, avea cea mai mare preponderență în bazinul râului Ibar și în câmpia Kosovo, nucleele istorice ale principatului Raška. Relațiile cu Apusul erau menținute prin orașele sârbe de la Marea Adriatică sau din apropierea ei, în special Bar (Antibar), și prin cetățile de pe coastă din afara țării, ca Dubrovnik și Dyrrachium, care aveau relații strânse cu Italia. În această perioadă, clasele conducătoare sârbe priveau, în privința politicii lor externe, a intereselor lor economice și a vieții lor culturale, spre Apus tot atât de mult cât și spre lumea greacă. Această situație a început să se schimbe la sfârșitul secolului al XIII-lea, când extinderea statului sârb spre sud-est, în Macedonia, a dus la anexarea teritoriului bizantin, îndepărtându-l astfel foarte mult de cetățile imperiale de pe coasta Mării Egee. Această expansiune, ajungând la apogeu la mijlocul secolului al XIV-lea datorită cuceririlor lui Ștefan Dușan, a creat o relație strânsă cu lumea vorbitoare de greacă. Începând cu acest moment și până la cucerirea turcă, sârbii, fără să-și înăsprească contactele cu vecinii din Apus, au rămas pe orbita Bizanțului.

În secolul al XIII-lea, influența Bizanțului în Serbia a fost exercitată mai ales prin intermediul Bisericii. Arhidioceza sârbă, cu autonomia ei administrativă și strâns legată de coroană și națiune, a urmat modelul acceptat în creștinătatea răsăriteană, mult mai apropiat decât cel din Lumea Latină, unde Bisericile naționale aparțineau de multă vreme trecutului.

Cultul postum al Sfântului Sava a ajutat la menținerea creștinilor sârbi în contact cu centrele religioase pe care acesta le vizitase: Muntele Athos, Ierusalimul, Constantinopolul și Trnovo. Din capitala bulgară, unde murise, trupul său a fost adus înapoi în Serbia, în mănăstirea regală din Mileșeva (1237). Cultul, centrat pe mormântul lui, a căpătat în Evul Mediu târziu o importanță internațională care a depășit frontierele lumii slave ortodoxe. Și e probabil ca la mormântul lui din Mileșeva să fi fost încoronat rege Tvrtko I (1377), conducătorul catolic al Bosniei, într-o încercare tardivă de a reface defunctul regat sârb. În secolele care vor veni, venerarea „luminătorului Serbiei", transformată în legendă și poezie, a contribuit mult la menținerea devotamentului poporului său față de Biserica Ortodoxă și față de celelalte instituții naționale. Forța acestui cult popular a fost demonstrată de nenumărate ori în istoria Serbiei, cel puțin până în 1595, când ocupanții turci s-au simțit obligați să scoată trupul lui Sava din Mileșeva și să-l ardă.

Impactul dintre cultura bizantină și Serbia secolului al XIII-lea a fost diminuat nu numai din cauza distanței mari geografice a ținutului Rașka, aflat în interior, dar și din cauza tentației opuse reprezentată de comerțul apusean și de influența religioasă latină, precum și de forța durabilă a tradițiilor locale slave. Este adevărat că despre acestea din urmă cunoaștem puține lucruri. Lipsa unei reședințe regale permanente și obiceiul regilor sârbi de a se deplasa mereu de la un castel la altul sau de la o mănăstire la alta, aidoma conducătorilor unguri sau germani din Evul Mediu, i-a făcut să nu-și poată edifica curtea și cancelaria după modelul bizantin și să-și împodobească capitalele imitând Constantinopolul, ca țarii din Preslav și Trnovo. Până la sfârșitul secolului al XIII-lea, curtea așa-numiților *krali* din Serbia nu era decât o așezare foarte simplă și primitivă. Singura instituție locală din acea epocă, în afară de Biserică, și despre care avem unele informații este constituită de adunările naționale. Acestea se dezvoltaseră deja, într-un mod care amintea primele adunări ale francilor, în regiunea maritimă din Dioclea, în secolele al X-lea și al XI-lea. Mai târziu, le găsim în Rașka, formate din reprezentanți ai aristocrației, funcționari guvernamentali și cler, convocate de către rege în anumite împrejurări oficiale, cum ar fi încoronarea unui rege sau abdicarea lui, emiterea de legi noi, instalarea unui arhiepiscop sau ctitoria unei mănăstiri. Aceste *sabori* consultative datorau mult primelor concilii din Dioclea. În ce măsură erau ele obligate față de adunările reprezentative ale Bizanțului, cu care se aseamănă în unele privințe, este un lucru mai puțin limpede. Importanța lor politică pare să fi fost în proporție inversă cu solemnitatea și frecvența deliberărilor. Nici un rege sârb nu le-a convocat atât de des și cu atâta fast și ceremonie ca Ștefan Dușan. Însă, se pare că în timp ce primii conducători din dinastia Nemania

se consultau deschis cu adunările lor în probleme de stat, în timpul domniei atotputernicului Dușan, acestora li s-au luat toate prerogativele politice, în acord cu tradițiile autocratice bizantine, cu excepția aceleia de a ratifica deciziile monarhului.

Relațiile culturale ale Serbiei cu Apusul au fost mai evidente în sfera artei, fapt ce se va discuta într-un capitol ulterior. În domeniile economic și religios, aceste legături erau însă foarte strânse în secolul al XIII-lea și ele explică poziția periferică ocupată de Serbia în cadrul Lumii Bizantine din secolul al XIII-lea. Un important element apusean în societatea ei medievală l-au constituit minerii „saxoni" (*sași*) care au sosit în țară probabil din Ungaria și care lucrau în minele bogate de argint, plumb, aramă și fier care începuseră, în a doua jumătate a secolului, să constituie avuția Serbiei. Cele mai renumite erau mina de la Novo Brdo, la est de Kosovo Polje, și cea de la Rudnik, în nordul țării. Orașele miniere întemeiate de „saxoni" au dezvoltat o formă de administrație municipală care, cum s-a spus de curând, ar fi putut foarte bine să fie împrumutată de alte cetăți medievale din Serbia, multe dintre ele bucurându-se de privilegii autonome necunoscute în cetățile bizantine.

Dezvoltarea industriei miniere din Serbia a dus la o rapidă creștere a comerțului exterior al țării. Bizanțul ocupa un loc minor în acest comerț. Produsele miniere erau exportate în special pe mare, către Europa de Apus. Intermediari în acest comerț erau negustorii de pe coasta Adriaticii, în special din Kotor și Dubrovnik. Kotor, care aparținuse regatului sârb de la 1186 la 1371, îi aproviziona pe conducătorii sârbi cu bani, funcționari vamali și agenți diplomatici pentru misiunile lor din străinătate. Dubrovnik, subordonat Bizanțului până în 1205, apoi supus suveranității venețiene până în 1358, un oraș jumătate latin, jumătate slav, având instituții autonome, posesiuni întinse în sudul Dalmației și o lungă tradiție în comerțul maritim, a fost constrâns în secolul al XIII-lea de concurența cu Veneția să caute în interiorul Balcanilor o ieșire pentru activitatea sa comercială. Ca rezultat, ragusanii au devenit principalii antreprenori în industria minieră din Serbia și intermediari în comerțul exterior al țării. Drumurile comerciale care uneau Serbia interioară cu țărmul erau folosite cu regularitate de negustorii și meșteșugarii din Dubrovnik și Kotor, care contribuiau la aducerea economiei sârbe în circuitul comercial al Europei și la familiarizarea orașelor și mănăstirilor din interior cu faimoasa cultură apuseană, în special cu arta romanică.

Religia, ca și industria și comerțul, a constituit și ea o legătură între Serbia medievală și vestul Europei. Pe lângă Biserica Ortodoxă Sârbă, al cărei scaun episcopal a fost transferat la mijlocul secolului al XIII-lea de la Žiča la Peć, o serie de episcopii latine din țară erau subordonate Romei.

Situate pe coasta Adriaticii sau aproape de ea, ele erau împărțite din punct de vedere administrativ în trei grupe — arhiepiscopia din Bar, supusă direct Sfântului Scaun împreună cu scaunele vicariale, episcopia din Kotor, care avea jurisdicție peste latinii din interiorul Serbiei (cuprinzându-i și pe minerii „saxoni"), dependentă de episcopia din Bari, Apulia, și episcopiile din Trebinje și Zahumlje (Herțegovina), supuse arhiepiscopiei din Ragusa (al cărui sediu se găsea în afara teritoriului sârb). Multe abații benedictine au existat în aceste districte maritime sârbe. Dualismul religios manifestat prin coexistența diocezelor ortodoxe și romane din țară era evident și în politica ecleziastică a monarhilor sârbi, mulți dintre ei, deși rămâneau credincioși Bisericii Ortodoxe, cultivând relații bune cu papalitatea. Din cei zece membri ai dinastiei Nemania care au condus Serbia între circa 1168 și 1371, unul a fost botezat de un preot roman, altul a fost încoronat de un legat papal, un al treilea a fost influențat de loialitatea față de catolicism a soției sale franceze, altul s-a apropiat de Biserica Romană (este adevărat, după abdicare), iar trei, fără să ajungă la pasul decisiv, s-au declarat gata de a recunoaște autoritatea papei. În toate aceste manifestări de apropiere exista, fără îndoială, un puternic element de oportunism politic. Nu mai puțin în cazul lui Ștefan, Întâiul Încoronat, a cărui demonstrație de lealitate față de Biserica Romană a coincis cu căderea Bizanțului după cea de a patra cruciadă, iar Ștefan Dușan dorea să recunoască supremația papei în schimbul numirii sale „căpitan al creștinității" împotriva turcilor. Unii dintre acești conducători sârbi par să fi fost sincer convinși de faptul că a accepta jurisdicția papei nu era un lucru incompatibil cu lealitatea față de tradițiile Bisericii Ortodoxe, iar această convingere, împărtășită, cum am văzut, de mai mulți monarhi din acea perioadă, ne aduce o oarecare dovadă că cel puțin printre convertiții Bizanțului din Balcani exista, chiar la sfârșitul Evului Mediu, o vagă conștiință, a unei schisme definitive în corpul creștinătății.

O nouă perioadă în istoria relațiilor sârbo-bizantine a început în timpul domniei regelui Ștefan Uroș al II-lea Milutin (1282–1321), strănepotul lui Nemania. Granița de sud-est a regatului sârb, acolo unde ea se învecina cu Macedonia bizantină, a fost foarte puțin modificată față de ceea ce era ea în vremea lui Nemania. Numai fiul acestuia, Ștefan, anexase o fâșie îngustă de teritoriu, aducând frontiera la Munții Šar. În primii ani ai domniei lui Milutin, armatele sârbe au trecut acest lanț de munți și au ocupat o bună parte din nordul Macedoniei, inclusiv Debar, Veles și Știp. Centrul zonei cucerite era cetatea Scoplje. Această schimbare a avut două consecințe importante. Trecând munții pentru prima dată în istoria lor, sârbii au trecut și porțiunea de uscat dintre Dunăre și Marea Egee și, ocupând bazinul Tetovo-Polog, au

putut să controleze cursul superior al Vardarului. Drumul era acum deschis pentru o nouă expansiune pe direcția sud-est, în josul râului, spre Salonic, iar politica statului sârb a devenit de aici înainte clar orientată spre Imperiul Bizantin. În al doilea rând, luând Scoplje, sârbii au cucerit în sfârșit o cetate a cărei poziție strategică, admirabile fortificații și vechi renume o desemnau să devină capitală națională, un oraș care, datorită poziției centrale în Peninsula Balcanică, controlând drumul comercial Morava-Vardar, cu populația lui în majoritate greacă, părea sortit să devină metropola unui Imperiu Balcanic unit. Anexarea Macedoniei de către Milutin, posibilă datorită dezvoltării economice a țării grație mineritului, comerțului și marilor resurse și ambiții ale aristocrației ei rurale, nu numai că a făcut din regatul său cea mai mare putere din Balcani, dar l-a și implicat în politica Imperiului, garantând culturii lui medievale târzii că avea să poarte, în toate trăsăturile ei esențiale, pecetea Bizanțului.

Această pecete a devenit curând vizibilă în viața oficială a țării. Două misiuni bizantine care au vizitat Serbia în secolul al XIII-lea și-au consemnat impresiile de la curtea ei regală. Diferența dintre aceste două relatări este izbitoare. În 1266, trimișii lui Mihail al VIII-lea au călătorit spre reședința lui Uroș I încercând (lucru ce s-a dovedit a fi un eșec) să aranjeze o căsătorie între fiica împăratului și Milutin, fiul regelui sârb. Nu au fost impresionați de ceea ce au văzut. Curtea regală era simplă și fără nimic demn de luat în seamă și au fost șocați să o vadă pe nora regelui îmbrăcată sărăcăcios și aplecată deasupra fusului. Impresia defavorabilă a fost reciprocă, deoarece monarhul sârb a fost scandalizat de luxul arborat de suita ambasadorului și a comentat ironic spectacolul neobișnuit oferit de eunucii care alcătuiau cortegiul prințesei bizantine[10]. După vreo treizeci de ani, Theodor Metohites, distinsul om de stat și savant, s-a dus în Serbia cu altă misiune matrimonială, ca ambasador al lui Andronic al II-lea. Sarcina lui era de a-l convinge pe regele Milutin să se căsătorească cu Simonis, fiica împăratului, în vârstă de cinci ani. Căsătoria a fost aranjată (și celebrată așa cum se cuvenea!) în 1299, și s-a încheiat un tratat prin care cuceririle lui Milutin din Macedonia îi erau date ca zestre. Metohites face un tablou al reședinței regale a sârbilor foarte diferit de impresiile avute de misiunea din 1266. Veșmântul de ceremonie al lui Milutin, ne spune el, era ornamentat cu perle și pietre prețioase, iar luxul de la curte, notează el cu aprobare, era aidoma celui al bizantinilor[11]. Orientarea politică a Serbiei spre Bizanț era deja atât de puternică încât mulți din scriitorii ei, foarte apropiați de cercurile oficiale, au recunoscut clar suveranitatea universală a împăratului. Astfel, panegiristul curții regelui Milutin, viitorul arhiepiscop Danilo al II-lea, vorbea de *basileus* de la Constantinopol ca despre „împăratul universal al

Noii Rome", iar un discipol al lui l-a descris într-un mod similar drept „împăratul universal ortodox, Domnul Andronicus"[12].

Nu numai în ceremoniile de la curte și în gândirea politică a claselor cultivate a început Serbia, în timpul domniei lui Milutin, să manifeste o influență tot mai mare a Bizanțului. Deoarece anexa tot mai multe teritorii bizantine din Macedonia, conducătorii ei au devenit mai familiarizați cu instituțiile administrative, juridice și fiscale ale Imperiului și le-au adoptat din ce în ce mai mult. După 1300, sunt menționate în documentele sârbe nume noi pentru titluri de curte, funcții în stat, taxe și concepte juridice, toate împrumutate de la Bizanț. Unele se întâlnesc în forma lor grecească, altele în traducere slavă. Un caz interesant a fost introducerea sistemului bizantin de proprietate funciară. După moartea lui Vasile al II-lea, în 1025, vechea structură a themelor dispăruse. În a doua jumătate a secolului al XI-lea, în locul obștei de soldați-țărani liberi au început să predomine în Imperiul Bizantin două tipuri de proprietate funciară. Pe de o parte, marea moșie ereditară a latifundiarului civil sau militar, iar pe de alta, domenii ale coroanei date pentru administrare unor eminenți bizantini sau străini, de obicei în schimbul unor servicii militare, fără a fi obligați să dea statului impozite. Ultimul sistem era denumit *pronoia* (literal, *grijă*), iar cel care o primea era numit *pronoiarios* (cel care are grijă de proprietate)[13]. Acordarea acestei *pronoia* era diferită de donația unui teren ca în primul caz, deoarece ea era păstrată pentru o vreme limitată, de obicei până la moartea beneficiarului, și era, până în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, inalienabilă. Totuși, din vremea lui Mihail al VIII-lea, acești *pronoiarioi* aveau voie să lase moștenitorilor moșiile și veniturile lor, deși ele nu puteau fi înstrăinate, împreună cu obligația serviciului. Această *pronoia* ereditară semăna foarte mult cu feuda din Europa de Apus. Dacă putem să vorbim despre un „feudalism bizantin" — și trebuie cel puțin să subliniem că *pronoia* aparținea Bizanțului și nu era importată din Apus —, nu există îndoială că acest sistem, bazat pe dubla relație dintre proprietatea funciară și serviciul militar și între stăpânul moșiei și țăranii (*paroikoi*) dependenți economic de el, era un element esențial în procesul de „feudalizare" care, la sfârșitul Imperiului Bizantin, a sporit foarte mult puterea aristocrației militare posesoare de pământ în detrimentul administrației centrale.

Răspândirea sistemului *pronoia* la sfârșitul secolului al XI-lea și în secolul al XII-lea în Tracia și Macedonia a fost deja notată. Cu toată probabilitatea, acest sistem a existat și în Al Doilea Imperiu Bulgar, deși, din cauza lipsei de izvoare privind istoria socială și economică din nord-estul Balcanilor din această perioadă, faptul nu poate fi afirmat cu siguranță. Însă sistemul este clar atestat în Serbia. Factorii sociali și economici locali, care au făcut ca

proprietatea funciară controlată de stat să fie acceptată de aristocrația sârbă, i-au facilitat fără îndoială răspândirea. Instituția ca atare a fost însă cu siguranță împrumutată de la Imperiul Bizantin. Este semnificativ faptul că prima dovadă a existenței unei *pronoia* în Serbia se află într-o cartă de scutire de impozite emisă de regele Milutin, în 1299–1300, pentru o mănăstire de lângă Scoplje, o regiune pe care o luase de curând de la bizanțini[14]. Cuceririle lui Dușan s-au soldat cu o considerabilă expansiune a acestui tip de proprietate funciară în Serbia. *Pronoia* sârbă a urmat modelul bizantin (inclusiv calitatea ei, recent căpătată, de a fi lăsată moștenire), cu excepția a două caracteristici destul de minore — în vreme ce în Bizanț *pronoiarioi* au slujit numai coroanei, în Serbia au existat cazuri când au slujit și mănăstirilor; iar dacă țăranii bizantini își plăteau taxele în bani, *paroikoi* sârbi le achitau stăpânului lor în special prin muncă. Aceste diferențe trebuie explicate, în primul caz, prin ideea bizantină că împăratul este izvorul oricărei autorități juridice și militare, iar în al doilea prin faptul că Serbia avea o economie monetară mult mai puțin dezvoltată decât cea a Imperiului.

Dacă primele trei etape ale istoriei relațiilor dintre Serbia medievală și Bizanț au fost marcate de faptul că Nemania și Sava au recurs la modelele grecești pentru a-și organiza biserica, din cauza echilibrului nesigur dintre Răsărit și Apus care a caracterizat politica și cultura Serbiei în secolul al XIII-lea și din cauza influenței bizantine tot mai mari în societatea sârbă în timpul domniei lui Milutin, la a patra etapă s-a ajuns în timpul domniei lui Ștefan Dușan (1331–1355). Politica acestui monarh, cel mai puternic dintre toți monarhii sârbi, avea ca scop cucerirea Bizanțului. Profitând de declinul militar al Bulgariei după lupta de la Velbužd și de războaiele civile care sfâșiau Imperiul, el a anexat în decurs de cincisprezece ani întreaga Macedonie (cu excepția Salonicului), Albania, Epirul și Tesalia. În 1350, regatul sârb se întindea până la râul Nestos și la Golful Patras. Bizanțul fusese amputat de jumătate din teritoriul său, iar Serbia și l-a dublat pe al său. Fără să exagereze prea mult, Dușan putea să spună despre sine, într-o scrisoare trimisă Republicii Veneția, că este „stăpânul a aproape întregului Imperiu Roman"[15].

Din nou, cele două principale cetăți din Balcani, Constantinopol și Salonic, au evitat totuși controlul unui monarh slav hotărât să stăpânească Europa de Sud-Est. Puțin înainte de moartea sa, Dușan și-a dat seama că, la fel cu Simeon în secolul al X-lea, nu poate spera să cucerească Bizanțul fără o flotă. În timp ce se pregătea să construiască, tardiv, o flotă, s-a gândit să legitimeze cuceririle sale din trecut și să se înarmeze pentru cele viitoare recurgând la arme ideologice. Cum își petrecuse o bună parte din copilărie, până la vârsta de treisprezece ani, la Constantinopol, te puteai aștepta ca el

să aleagă acele arme folosite deja de către conducătorii bizantini care, ca și el, își făcuseră educația politică într-o lume dominată de ideile universaliste bizantine. În 1345, Dușan s-a proclamat „împărat și autocrat al Serbiei și al Romaniei" (forma slavă a titlului era „țar al sârbilor și al grecilor"). Dar această pretenție la poziția supremă în cadrul Lumii Bizantine necesita acordul Bisericii, fapt care, potrivit conceptelor juridice bizantine, însemna încoronarea sa de către patriarh. Puțin după aceea, Dușan a ridicat un arhiepiscop sârb la rangul de „patriarh al sârbilor și grecilor", treabă pentru care a avut nevoie de aprobarea celor mai înalți demnitari ecleziastici din interiorul frontierelor regatului său (printre care se număra și arhiepiscopul de Ohrida și reprezentanți ai mănăstirilor atonite), ca și de aceea a patriarhului Bulgariei. În Duminica Paștilor, 16 aprilie 1346, la adunarea națională de la Scoplje, Dușan a fost încoronat împărat de către patriarhul de Peć, recent numit. Pretenția suveranului sârb la suveranitatea asupra „grecilor" a fost respinsă, deși, datorită cuceririlor lui, titlul de „împărat al sârbilor" i-a fost recunoscut la Constantinopol. Sancțiuni mai grave au fost aplicate în sfera ecleziastică. patriarhul ecumenic Callist l-a excomunicat câțiva ani mai târziu pe țar și pe conducătorii lui religioși nu numai pentru că ar fi creat în mod nelegal patriarhatul sârb, dar și din pricina titlului lui Dușan și a cuceririlor sale făcute în teritoriu bizantin.

Încoronarea ca împărat a lui Dușan a dat un nou avânt bizantinizării mecanismului administrativ al țării sale, ceea ce devenise într-adevăr o necesitate practică, dat fiind că regatul sârb anexa o provincie bizantină după alta. Abia după ce a obținut, în 1345, primul său teritoriu important — cetatea Serres din estul Macedoniei — au început documentele lui să se conformeze mai mult tradițiilor diplomației bizantine. Multe dintre ele erau alcătuite în greacă. Pentru a rezolva problemele administrative și sociale ridicate de transformarea regatului sârb într-un imperiu greco-sârb, Dușan și-a emis (în 1349, iar într-o formă amplificată în 1354) mult apreciatul cod juridic, *Zakonik*, în care a combinat jurisprudența bizantină cu dreptul cutumiar sârb. Și aici, el a imitat activitatea juridică și prerogativele împăraților din Roma de Răsărit. Introducând masiv titlurile și funcțiile bizantine în ierarhia curții și în structura guvernului, Dușan a depășit pe oricare dintre predecesorii săi. Și este bine să notăm că unele din titlurile pe care țarul le conferea rudelor sale, cum erau acelea de *Cezar*, *despot* sau *sebastocrator*, intrau prin tradiție în atribuțiile exclusive ale împăratului.

Ar fi totuși o greșeală să credem că regatul lui Dușan era doar o replică administrativă a Bizanțului din secolul al XIV-lea. Ca să citâm un scriitor bizantin din acea vreme, Dușan, „proclamându-se împărat al romanilor, a înlocuit modul de a fi barbar cu manierele romane"; el l-a lăsat pe fiul său să

domnească în teritoriile din nordul cetății Scoplje și al Vardarului „potrivit datinilor sârbilor", și a păstrat pentru sine „teritoriul roman și cetățile" de la Scoplje până la defileul Christoupolis (la nord de golful Kavalla), ca să fie conduse „potrivit datinilor romane"[16]. Această împărțire a autorității era mai mult aparentă decât reală, deoarece Dușan era prea autocrat ca să renunțe la puterea supremă în vreun colț al regatului, iar fiul său nu era la acea vreme decât un copil. Este interesant să observăm acest dualism între partea de nord a regatului lui Dușan, nucleul original al regatului sârb, unde legea cutumiară locală și tradițiile politice ale regilor precedenți erau încă vii, și teritoriile grec și albanez, de curând achiziționate, de la Šar Planina la Egee și la golful Patras, care își păstrau încă administrația bizantină. Condițiile s-au schimbat puțin în aceste din urmă zone, cu excepția faptului că, în unele locuri, episcopii greci și înalții funcționari civili au fost înlocuiți cu sârbi. În toate celelalte privințe, Dușan a hotărât să domnească peste aceste teritorii, pe care le considera cu toată evidența drept cea mai importantă parte a regatului său, în calitate de „urmaș (*nastavnik*) al marilor și sacrilor împărați greci"[17].

Istoricul politic ar putea să se întrebe dacă, în terminologia lui Dușan termenul „urmaș" trebuia aplicat numai fostelor teritorii acum aflate în posesia țarului sau întregului Imperiu Bizantin, căruia îi uzurpase suveranitatea cu viclenie și pe ocolite. Este greu de dat un răspuns precis la această întrebare, și s-ar putea foarte bine ca termenul să fie în mod intenționat ambiguu. O anume explicație a problemei ne este oferită de două documente din epocă; acestea ne spun câte ceva despre părerea țarului cu privire la relația lui constituțională cu împăratul bizantin. Primul, datat noiembrie 1345, este un hrisov, sau cartă imperială, emis de monarhul sârb pentru mănăstirile de la Muntele Athos[18]. Dușan le-a cerut călugărilor, ca semn al faptului că ei i-au recunoscut suveranitatea de curând câștigată asupra Muntelui Sfânt, să introducă în liturghie pomenirea cu regularitate a numelui său. Mănăstirile au acceptat cu condiția ca numele împăratului bizantin să fie întotdeauna pomenit înaintea conducătorului sârb. Clauza inițială din hrisovul lui Dușan arată limpede că el a acceptat condiția. Fapt care dovedește că, la numai câteva luni înainte de încoronarea sa ca împărat, el a recunoascut formal că situația sa în cadrul Lumii Bizantine era subordonată situației capului suprem al acesteia, împăratul Bizanțului. A doua piesă doveditoare este și mai semnificativă deoarece arată că, chiar după încoronarea sa ca „împărat al Serbiei și al Romaniei", Dușan era încă pregătit, cel puțin implicit, să subscrie la ideea tradițională, aceea că *basileus* din Constantinopol era singurul stăpân legitim al comunității ortodoxe a

națiunilor. În iulie 1351, împăratul Ioan al V-lea a emis un hrisov prin care confirmă privilegiile mănăstirii Hilandar de la Muntele Athos. În document se declară că împăratul a emis-o la cererea „sublimului împărat al Serbiei, iubitul său ... Domn Ștefan"[19]. Faptul că Dușan a înaintat această cerere ca din partea mănăstirii sârbe situată într-o regiune care făcea parte din regatul său nu se poate datora unei simple politeți. Și dacă ne amintim că privilegiul de a emite documente era privit în Bizanț ca un semn evident al autorității împăratului, iar acceptarea acestora de către cei cărora le erau destinate ca o dovadă a supunerii lor în fața autorității, putem să conchidem că, în pofida pretențiilor bombastice la suveranitatea universală, „împăratul sârbilor și al grecilor" accepta încă ideea că acela care domnește la Constantinopol este stăpânul legitim al Comunității Creștine.

După moartea lui Dușan, petrecută în 1355, Imperiul a început să decadă rapid. Fiul și urmașul său, țarul Uroș, ultimul dintre Nemanizi, nu era capabil să împiedice ca regatul său multinațional să se dezagrege într-o serie de principate independente. Unul dintre ele, a cărui importanță istorică a fost numai de curând pe de-a întregul apreciată, a continuat să întrupeze, pentru următorii șaisprezece ani, programul lui Dușan cu privire la colaborarea greco-sârbă. Scurta viață a acestui principat inaugurează perioada finală din istoria relațiilor sârbo-bizantine. Acesta cuprindea cea mai mare parte din estul Macedoniei, de la Vardar la Nestos și de la defileul Strimon la coasta Mării Egee. Includea Peninsula Calcidică, cu Muntele Athos, dar nu și Salonicul și nici cetățile de coastă de la vărsarea râurilor Strimon și Nestos. Teritoriul lui coincidea astfel aproape exact cu cel al fostei theme bizantine Strimon, iar capitala lui era, probabil, Serres. Ca tip de guvernare și de administrare, principatul Serres era mai aproape de modelul bizantin decât fusese chiar imperiul lui Dușan. Relațiile de prietenie stabilite cu Constantinopolul de către conducătorul lui, despotul Ioan Ugliesa, au dus la ridicarea anatemelor împotriva Bisericii Sârbe și la refacerea legăturii cu patriarhul ecumenic, la început în principatul Serres (1368), iar după câțiva ani în toată Serbia. Vitalitatea uimitoare a tradiției bizantine, care a supraviețuit fiecărei ciocniri militare și dispute politice dintre Imperiu și vecinii din Balcani, s-a reafirmat astfel, o dată mai mult, în ajunul cuceririi turce.

Această tradiție a putut acum să fie într-adevăr invocată ca un mijloc de întărire a comunității împotriva dușmanului. Pentru slavi, ca și pentru greci, Bizanțul părea în acei ani un bastion al credinței ortodoxe. Un cronicar bulgar, în relatarea sa despre înfrângerea forțelor otomane de către mongoli. la Ankara. în 1402, datând aproape din aceeași perioadă, a reflectat la destinul providențial al Constantinopolului. „Prin mila lui Dumnezeu, a

scris el, Cetatea Sfântă a scăpat până acum de toți dușmanii ei din afară"[20]. Acest simț de solidaritate a fost împărtășit de mulți bizantini de seamă. Împăratul Ioan Cantacuzino, într-o discuție din 1367 cu legatul papei Urban al V-lea, a declarat că, în pofida tuturor crizelor ostile accidentale, bulgarii, sârbii „și alții ca ei" „sunt frații noștri întru credință (*homopistoi*)"[21]. Iar în anii precedenți, distinsul scriitor și om de stat Demetrios Kydones se referea și mai explicit la legăturile care i-au unit pe compatrioții lui cu slavii din Balcani. Este adevărat că el nu pune mare preț pe vreun pact militar încheiat cu ei și preferă să-și pună speranța într-o alianță cu puterile latine. Admite însă că bulgarii și sârbii „sunt oameni asemenea (*homoious*) nouă, credincioși lui Dumnezeu, și care au avut în multe împrejurări multe lucruri în comun cu noi"[22].

Aceste visuri tardive de a salva Lumea Bizantină printr-un efort comun al puterilor creștine din Europa de Răsărit au fost curând risipite de victoriile turcilor în Balcani. În 1393, capitala Bulgariei a căzut în mâinile trupelor sultanului. În cursul a două mari bătălii, sârbii au pierdut ce mai rămăsese din imperiul lor medieval. Înfrângerea lor pe Marița, în 1371, a pus capăt existenței independente a principalului Serres, iar după lupta de la Kosovo Polje (1389), pe care tradiția de mai târziu a transformat-o în poezie și mit, principatul din nordul Serbiei, dintre Šar Planina, Morava și Dunăre, a devenit un stat vasal al sultanului. Conducătorii lui au menținut legăturile politice și culturale cu Constantinopolul și, așa cum arată investitura lor cu înaltul titlu de despot făcută de împărat, ei și-au păstrat loialitatea față de capul comunității. Unul dintre ei, Gheorghe Brancovici (1427–1456), a trăit ca să-și vadă cea mai mare parte din țară ocupată de turci. Marea sa fortăreață Smederevo de pe Dunăre, ultimul bastion al independenței sârbe, a căzut, în 1459, în fața armatelor lui Mehmet al II-lea (figura 21).

3. BIZANȚUL ȘI ȚĂRILE ROMÂNE

Câmpia dintre Dunărea de Jos, Carpați și Prut a oferit, cel puțin de la întemeierea Imperiului Roman de Răsărit, o trecere sau un adăpost temporar năvălitorilor din stepele eurasiatice ale căror relații cu Bizanțul, în război sau în pace, au fost amintite în capitolele precedente ale acestei cărți. Abia la sfârșitul Evului Mediu găsim în această regiune dovezi ale unor societăți stabile și ale unei vieți politice organizate. În secolul al XIV-lea, când ceața care acoperea începuturile istoriei din această zonă a început să se ridice, iar istoricul să se simtă pe un teren mai solid, el poate să descopere

conturul a două state românești — Valahia, între Carpații Meridionali și Dunărea de Jos, și Moldova, între Carpații Orientali și Prut. În ambele regiuni, dezvoltarea instituțiilor locale și începuturile unei vieți politice organizate par a fi fost legate de o luptă încheiată cu succes a prinților lor pentru a scutura dominația ungară, fapt ce a fost realizat în Valahia în 1330, iar în Moldova în 1365. Numai atunci, după ce au căpătat suficientă putere, ambiție, independență și bogăție, au început acești conducători români să se gândească a-și spori prestigiul în interior și statutul în exterior, cimentând legăturile cu Imperiul. Nu aveau nevoie să caute exemple în comportamentul conducătorilor din Europa de Răsărit din trecut ca să știe că primul pas spre drumul dorit era obținerea unei organizații bisericești sub auspiciile Bizanțului.

La rândul lor, bizantinii aveau cel puțin trei motive pentru a fi interesați de Principatele Române. Primul era comerțul. La sfârșitul Evului Mediu, Constantinopolul se baza în primul rând pe materiile prime, în special pe aprovizionarea cu alimente importate din regiunile de pe țărmul Mării Negre. Grâul din Valahia și Moldova era transportat cu corăbiile de la Vicina, lângă gurile Dunării, și de la Akkerman, la gura Nistrului, spre Constantinopol. În 1360–1361, printre mărfurile exportate de la portul Chilia, aflat la gurile Dunării, la Pera, o suburbie a Constantinopolului, sunt menționate și mierea, ceara și vinul. O altă dovadă a comerțului dintre Imperiu și ținuturile de la Dunărea de Jos în secolul la XIV-lea este dată de importantul tezaur de monezi bizantine descoperit recent în nordul Dobrogei. Deși beneficiul adus bizantinilor de acest comerț era diminuat de faptul că acum comerțul pe Marea Neagră era controlat de genovezi și, într-o măsură mai mică, de venețieni, nu e nici o îndoială că Imperiul a primit cu satisfacție și a promovat aceste relații comerciale cu Valahia și Moldova.

Al doilea motiv al unei politici bizantine mai active în nordul Dunării în această perioadă îl constituia ambiția patriarhatului ecumenic de a-și consolida și extinde hegemonia în Europa de Răsărit. Este probabil ca creștinismul bizantin să se fi răspândit pentru o bucată de vreme din Bulgaria către ținuturile învecinate dintre Dunăre și Carpați. Acest lucru, deși probabil, nu este decât o ipoteză și primul an atestat în istoria Bisericii Române este anul 1359. În acest an, autoritățile bizantine au numit un mitropolit în Valahia, care își avea scaunul episcopal în Argeș, noua capitală a prinților, la poalele de sud ale Carpaților Meridionali. Un statut similar a fost obținut în 1401 de Biserica din Moldova, când, după o lungă dispută cu cei de la Constantinopol cu privire la modalitatea de a-l numi pe titular, candidatul român a fost recunoscut de patriarhie ca mitropolit de Suceava, reședința prinților moldoveni. Crearea acestor două mitropolii, a

„Ungrovlahiei" și a „Moldovlahiei", cum erau numite de cancelaria bizantină, a însemnat un anume succes pentru patriarhatul ecumenic, care, la vremea când Imperiul se îndrepta spre dezastrul final, era în stare să-și stabilească autoritatea între Dunărea de Jos și granițele de sud ale Poloniei. La rândul lor, românii, căpătând două biserici organizate sub jurisdicția Constantinopolului, au câștigat un statut internațional comparabil cu cel al vecinilor lor din Europa de Răsărit, protejându-și intrarea tardivă în Lumea Bizantină. Nu există informații solide despre legăturile politice dintre curtea de la Argeș și cea de la Suceava cu Bizanțul. Însă, deși specialiștii moderni înclină să le atribuie doar o importanță marginală, se pare că nu există îndoială că cel puțin Mircea cel Bătrân din Valahia (1386–1418) și Alexandru cel Bun din Moldova (1400–1431) au avut cu cetatea Constantinopolului legături care nu erau numai ecleziastice. În ce privește influența bizantină în cultura română, pe care o vom discuta într-un capitol ulterior, și care a fost mai puternică în Valahia decât în Moldova, aceasta nu s-a exercitat prea mult direct, ci în special prin intermediul țărilor slave din Balcani. Cea mai limpede dovadă a acestui fapt este că slavona bisericească a rămas limba liturgică a Bisericii Române până la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Al treilea motiv pentru care Imperiul a fost interesat de Țările Române a fost de ordin militar și era cel mai urgent dintre toate. La sfârșitul secolului al XIV-lea și în prima jumătate a celui de al XV-lea, bizantinii aveau o singură dorință serioasă, aceea de a-și salva capitala de amenințarea turcilor, și ea se baza pe coroana ungară, pe Valahia și, într-o măsură mai mică, pe Moldova, acestea două având legături strânse cu provincia Transilvania, vecină cu ele și care ar fi putut să joace un rol în cruciadele împotriva turcilor proiectate la Buda. Astfel, Mircea al Valahiei l-a întovărășit pe regele Sigismund în campania care a dus la înfrângerea dezastruoasă a creștinilor de la Nicopolis, pe Dunăre (1396). Iar un militar de geniu din Transilvania, Ioan de Huniade, a condus, împreună cu suveranul maghiar, forțele creștine care au fost bătute în lupta de la Varna, în 1444, după ce obținuseră victoria asupra turcilor în Serbia. Eșecul „Cruciadei de la Varna" a pecetluit destinul Europei de Sud-Est. Rezistența valahă în fața otomanilor s-a prăbușit rapid după ce, în 1462, Mehmet al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, a intrat în țara lor. Moldova și-a păstrat independența încă o jumătate de secol datorită Domnului ei, Ștefan cel Mare, ctitor de mănăstiri, protector al învățământului și al artelor, ale cărui victorii asupra turcilor și a cărui apărare plină de succes a frontierei de pe Dunăre l-a făcut pe papă să i se adreseze cu titlul de *Athleta Christi*. După moartea lui, în 1504, Moldova a devenit un stat vasal al Imperiului Otoman și ultimul fragment al Lumii Bizantine care supraviețuise în Europa de Sud-Est și-a pierdut existența independentă.

4. BIZANŢUL ŞI RUSIA

La sfârșitul Evului Mediu, importanța Rusiei pentru Bizanț depășea tot ce avusese ea ca pondere începând din secolul al X-lea și până atunci. Acest lucru avea trei rațiuni majore. Acum, când bizantinii, confruntați cu falimentul financiar al statului lor, erau tot mai mult nevoiți să se sprijine pe ajutor din afară, materiile prime și contribuția în bani venind din Rusia erau considerate esențiale pentru economia Imperiului. În al doilea rând, a menține relații politice de prietenie cu rușii, într-o lume în care Imperiul diminuat, înconjurat de dușmani în Balcani, lupta pentru existența sa, a părut probabil conducătorilor din Constantinopol un lucru de foarte mult bun simț. În cele din urmă, patriarhia bizantină străduindu-se să compenseze neputința politică a Imperiului cu extinderea jurisdicției sale internaționale, nu putea decât să vadă în Biserica Rusă, cu numeroasa ei turmă de credincioși, un pivot al politicii sale ecleziastice în Europa de Răsărit. În ceea ce-i privește, rușii, în pofida mai multor crize care au amenințat să submineze loialitatea lor față de Bizanț, încă priveau Constantinopolul drept centrul spiritual și administrativ al lumii creștine ortodoxe. Această convergență de interese reciproce, ca și atașamentul comun față de aceeași tradiție religioasă și culturală au continuat în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea pentru a asigura Rusia că și-a păstrat locul în cadrul Lumii Bizantine.

După o întrerupere temporară datorată invaziei mongole și cuceririi Constantinopolului de către latini, relațiile comerciale dintre Imperiu și Rusia au înflorit din nou în secolul al XIV-lea. Rolul avut în această reînviere de coloniile genoveze din Caffa și Soldaia, de pe coasta de sud a Crimeii, a fost deja subliniat. Datorită acestora, blănuri din Rusia Centrală și de Nord, probabil și ceară și miere, erau transportate pe mare la Constantinopol, iar veșminte bizantine, arme și hârtie din Italia erau exportate spre Moscova. Drumul comercial principal de la Moscova la Constantinopol urma în această perioadă Donul până la portul Tana (Azov) de la gurile acestuia, trecea Marea Azov spre Caffa sau Soldaia, tăia apoi Marea Neagră spre Sinope și de acolo la Bosfor. În 1379, o misiune moscovită a întreprins această călătorie în două luni și jumătate. Un alt drum ducea de la Novgorod și alte cetăți din nord-vestul Rusiei peste teritoriul lituanian spre Akkerman și de acolo, pe mare, spre Bizanț. Aceste drumuri erau folosite foarte mult nu numai de negustori și de misiunile diplomatice, ci și de pelerinii ruși pentru a ajunge la Constantinopol sau la alte locuri sfinte care se aflau dincolo de el, cum erau Muntele Athos și Ierusalim. La vremea când visteria imperială, așa cum a remarcat cu erudit sarcasm un savant bizantin din

secolul al XIV-lea, nu conținea altceva decât „aer, praf și atomi ai lui Epicur"[23], banii Rusiei erau în mod clar tot atât de necesari Bizanțului ca și materiile ei prime. În 1346, o parte din structura Sfintei Sofia, slăbită de cutremurele recente, s-a prăbușit. Conducătorul de la Moscova a trimis o importantă sumă de bani pentru repararea clădirii[24]. O altă sumă de bani a fost trimisă, în 1398, pentru a ajuta Constantinopolul, aflat la acea vreme sub blocada turcilor; Această donație era destinată, cum spunea un cronicar rus din epocă, să fie „pomană pentru cei care se află într-o asemenea nenorocire"[25]. Ambele daruri au fost obținute datorită bunelor oficii ale primatului Bisericii Ruse. În 1400, acest prelat a primit o cerere urgentă de la superiorul său, patriarhul bizantin, ca să înceapă o campanie de strângere de fonduri. El a trebuit să asigure turma sa de credincioși că era mai meritoriu să contribui cu bani la apărarea Constantinopolului decât să ridice biserici, să dea pomană săracului sau să răscumpere prizonieri, „deoarece această Sfântă Cetate, scria patriarhul, este mândria, sprijinul, sfințenia și slava creștinilor din întreaga *oikoumene*"[26].

Efortul guvernului imperial de a-și asigura ajutorul rușilor — chiar dacă numai financiar —, folosindu-se de principalul agent ecleziastic din țară, a mers neabătut pe linia tradițiilor din trecut ale diplomației bizantine. În secolul al XIV-lea, totuși, noua și complexa situație politică din Rusia a pus în fața conducătorilor Imperiului o teribilă dilemă. În teritoriile ruse, care formau în jurul anului 1300 un mănunchi de mici principate virtual independente și supuse formidabilei puteri a Hoardei de Aur, apăruseră două structuri politice care se concurau între ele pentru a obține supunerea slavilor de răsărit — marele ducat al Lituaniei și principatul Moscovei. Primul se extinsese de la nucleul său original din jurul Vilnei și de pe cursul mijlociu al Niemenului spre est și spre sud-est, absorbind treptat fostul teritoriu din vestul Rusiei. În jurul anului 1362, marii duci de Lituania i-au pus din nou pe tătari stăpâni peste valea de pe cursul mijlociu al Niprului. La sfârșitul secolului, ei și-au mutat frontiera la Marea Neagră, iar cea din est cam la o sută de mile de Moscova. Mai mic ca întindere decât ducatul Lituaniei, principatul Moscovei apăruse ca lider incontestabil al principatelor din centrul Rusiei și pretindea cu o autoritate și convingere tot mai mari să reprezinte tradițiile politice și culturale ale Rusiei kieviene. Mitropolitul-primat constituia un puternic simbol al acestei continuități. Este adevărat că reședința lui fusese mutată de la Kiev la Vladimir (1300) și de acolo la Moscova (1328), dar aceste succesive migrații nu aveau până în momentul acela vreo semnificație legală, iar acest prelat și-a menținut până la mijlocul secolului al XV-lea titlul tradițional de „mitropolit al Kievului și al tuturor

Rusiilor". În practică, mitropoliții din secolul al XIV-lea, indiferent dacă erau ruși autohtoni sau cetățeni bizantini, tindeau să se identifice cu politica și cu aspirațiile prinților de Moscova. Obținând mari privilegii de la hanii Hoardei de Aur, care au dovedit o oarecare toleranță religioasă, scutind Biserica Rusă de impozite și protejându-i averile, mitropoliții și-au pus considerabila autoritate morală la dispoziția conducătorilor moscoviți, în folosul eforturilor acestora de a realiza dominația politică în centrul și nord-estul Rusiei. Rolul Bisericii de a susține credința tot mai mare că prințul Moscovei era suficient de puternic ca să reziste singur împotriva tătarilor și să obțină într-o bună zi eliberarea țării nu este limpede atestat. Această credință pare a fi fost justificată în 1380, când trupele rusești, comandate de Dimitri, prinț de Moscova, au bătut o numeroasă armată tătară la Kulikovo; deși rolul jucat de Biserică în pregătirea psihologică a acestei prime și importante victorii a rușilor în fața stăpânilor lor din Asia a fost probabil exagerat de către panegiriștii din secolul al XV-lea, care au salutat-o ca pe un triumf de seamă pentru Moscova și pentru credința creștină, este probabil ca unii lideri ecleziastici să fi dat binecuvântarea acestei noi politici de rezistență națională.

Guvernul bizantin era foarte conștient de schimbările care afectau raportul de forțe dintre cursul superior al Volgăi, Marea Baltică și Marea Neagră. Îndeosebi la începutul secolului al XIV-lea, devenise limpede că marii duci de Lituania, rivali ai Moscovei în lupta pentru hegemonia politică în Rusia, doreau să-și lipsească opozanții de considerabilele avantaje care decurgeau din prezența în orașul lor a episcopului șef al Bisericii Ruse, iar dorința lor cea mai fierbinte era să convingă autoritățile bizantine fie să transfere reședința mitropolitului în Lituania, fie să înființeze cel puțin în țara lor o mitropolie separată. Dilema de care se loveau bizantinii era următoarea: putea oare autoritatea patriarhiei să fie mai bine menținută de politica tradițională, adică de a ține Biserica Rusă în puterea unei singur prelat numit de Constantinopol? Și dacă da, trebuia să-și aibă reședința în scaunul istoric de la Kiev, care se afla din 1362 pe teritoriul lituanian, sau la Moscova? Sau, la o evaluare realistă a structurii de putere din Europa de Răsărit, ar trebui să existe două mitropolii separate, una la Moscova, iar cealaltă la Kiev? Alegerea uneia dintre aceste două alternative nu era ușoară. Tradiția, facilitățile administrative și respectul pentru puterea și resursele financiare ale prinților de la Moscova i-a îndreptat spre soluția promoscovită. Mai existau însă și niște argumente convingătoare de partea opusă. În secolul al XIV-lea, clasele conducătoare lituaniene mai erau încă în majoritate păgâne. Aveau însă neplăcutul obicei de a încerca să-i șantajeze pe bizantini, amenințându-i că se vor duce la Biserica Romană. Dacă ar fi putut fi câștigați la creștinismul ortodox, autoritățile de la Constantinopol s-ar fi putut aștepta

la reînvierea marilor tradiții de misionarism ale patriarhatului și să înglobeze în Lumea Bizantină o nouă și importantă zonă. Lupta dintre partidul prolituanian și cel promoscovit din Constantinopol, fiecare dintre ele stimulat cu promisiuni, amenințări sau bani de către protejații lor respectivi, a durat aproape tot secolul, și cu o frecvență derutantă și vătămătoare patriarhii din Constantinopol au stabilit mitropolii separate în Lituania (adesea și în Galiția), numai ca să le desființeze după câteva decenii sau câțiva ani. Lucrurile au ajuns la un punct critic în 1354. În luna iunie a acestui an, Alexie, candidatul Moscovei, a fost numit „mitropolit al Kievului și al tuturor Rusiilor" de către împăratul Ioan al VI-lea Cantacuzino și patriarhul Filotei. La câteva luni, după abdicarea lui Cantacuzino, noul patriarh Callist l-a hirotonisit mitropolit pe Roman, candidatul lui Olgerd, conducătorul Lituaniei, în termeni destul de ambigui, după cât se pare, ca să-i dea posibilitatea lui și stăpânului său secular să ceară jurisdicție peste întreaga Rusie. După un an sau doi, a avut loc la Constantinopol o adevărată licitație între doi prelați rivali, în care Moscova a câștigat o victorie parțială. Jurisdicția lui Roman a fost limitată la Lituania, iar Alexie și-a păstrat titlul de „mitropolit al Kievului și al tuturor Rusiilor". Politica oscilatorie, care s-a sfârșit numai în 1408, când diocezele din Lituania au fost în cele din urmă supuse Moscovei, nu a fost calculată ca să intensifice popularitatea autorităților bizantine nici în Lituania și nici în Moscova. Se spune că Olgerd a declarat cu o ciudă lesne de înțeles că el a preferat să adore soarele decât să adore demonul cupidității în fața căruia au capitulat patriarhii de la Constantinopol și că și-a abandonat intențiile de a-și converti națiunea la creștinismul bizantin[27]. Orice speranță ar mai fi avut bizantinii de a atașa Lituania de Lumea Bizantină s-a năruit în 1386, când fiul lui Olgerd, Jagiello, a fost botezat în Biserica Romană și căsătorit cu regina Poloniei. Datorită acestei căsătorii, Lituania s-a unit cu regatul polonez și, deși acesta avea o numeroasă populație ortodoxă rusă, el a fost scos de pe orbita Bizanțului.

Deși în cele din urmă au fost învingători, nici moscoviții nu au fost mai mulțumiți de pe urma acestor manevre dubioase. În 1375, patriarhul Filotei, cu aceeași lipsă de respect față de convenientele canonice pe care o arătase și predecesorul său Callist, în 1354, și cu aceeași considerație față de dorințele lui Olgerd, l-a hirotonisit pe candidatul acestuia, Ciprian, ca „mitropolit al Kievului, Lituaniei și Rusiei", deși Alexie, titularul legal a două scaune episcopale din cele trei menționate, mai era încă în viață. Rușii s-au simțit adânc umiliți din pricina acestui afront adus popularului lor mitropolit și chiar și bizantinii au fost impresionați de „marea fierbere" și de „atitudinea de revoltă" pe care această chestiune a provocat-o în întreaga Rusie[28]. Indignarea a fost și mai mare chiar după moartea lui Alexie în 1378,

când patriarhatul, plătit greu de trimișii ruși care își depășiseră mandatul, l-a numit succesor pe unul din trimiși, al cărui nume a fost înscris prin fraudă pe documentul de învestitură, înlocuindu-l pe cel al candidatului care tocmai murise pe drum. Confuzia pe care această problemă dezonorantă a creat-o în treburile Bisericii Ruse s-a încheiat abia în 1390, când moscoviții l-au acceptat pe Ciprian ca mitropolit al Rusiei.

Conducătorii de la Moscova, ei înșiși, în mai multe împrejurări din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, victime ale mașinațiilor diplomației bizantine, nu puteau să aibă sentimente de bunăvoință față de autoritățile de la Constantinopol și în special față de împărat, a cărui influență la numirea mitropoliților în Rusia era de obicei mult prea evidentă. Nu este de mirare că lealitatea lor față de Bizanț era uneori pusă la grea încercare. La un moment dat, între 1394 și 1397, Antonie al IV-lea, patriarhul Constantinopolului, i-a trimis o scrisoare prințului Vasile I al Moscovei, mustrându-l pentru că l-a făcut pe mitropolitul său să omită numele împăratului din dipticurile de pomenire ale Bisericii Ruse. Patriarhul îi mai reproșa prințului moscovit că făcuse niște remarci defăimătoare despre *basileus*. A avut o opinie deosebit de gravă cu privire la o declarație a lui Vasile: „Avem Biserica, dar nu-l avem pe împărat". A recunoaște autoritatea patriarhiei asupra Rusiei, dar nu și pe aceea a împăratului este, a subliniat Antonie, o contradicție în termeni. Nu este posibil ca niște creștini să aibă Biserica, dar să nu aibă Imperiul, deoarece Biserica și Imperiul sunt strâns unite și solidare și nu este posibil ca ele să fie separate. Și, încercând să-l facă pe suveranul rus să-și vadă greșala dureroasă și urmărindu-și îndatorirea lui de „învățător universal al tuturor creștinilor", patriarhul a repetat solemn principiul de bază al filozofiei politice bizantine. „Sacrul împărat, a scris el, nu este cum sunt ceilalți conducători din alte regiuni. ... El este uns cu mirul cel mare și este consacrat *basileus* și autocrat al Romanilor — adică al tuturor creștinilor." Ceilalți conducători, „numiți fără socoteală regi printre națiuni", exercită o autoritate pur locală. Numai *basileus* este domnul și stăpânul *oikoumenei*, „împăratul universal", „rege natural" ale cărui legi și decrete sunt acceptate în toată lumea. Suveranitatea lui ecumenică este evidentă datorită pomenirii liturgice a numelui său în bisericile creștinătății, iar, așa cum conchidea scrisoarea patriarhului cu severitate, prințul de Moscova, întrerupând această practică în regatul său, a respins deliberat adevăratele temelii ale legii și conducerii creștine[29].

Puține documente exprimă cu atâta forță și claritate teoria fundamentală a Lumii Bizantine medievale. Scrisoarea patriarhului Antonie este o expunere clasică a doctrinei Imperiului Roman de Răsărit universal, condus de *basileus*, urmaș al lui Constantin și viceintendent al lui Dumnezeu,

legislatorul suprem al creștinătății, a cărui autoritate trebuia să se întindă, cel puțin într-un sens spiritual și „metapolitic", peste toate popoarele și conducătorii creștini. Faptul că această solemnă și provocatoare profesiune de credință a fost făcută din capitala unui stat care se confrunta cu prăbușirea politică și militară subliniază doar uimitoarea forță și continuitate a acestei idei politice care a pătruns întreaga istorie a Bizanțului și a fost până atunci acceptată implicit de națiunile din Europa de Răsărit. „Doctrina unui singur împărat ecumenic, a scris un distins bizantinist, nu a fost niciodată precizată cu mai multă energie sau cu o elocință mai trufașă decât în această scrisoare trimisă la Moscova de patriarhul de la Constantinopol dintr-o cetate asediată de turci."[30]

Ce semnificație trebuie să atribuim refuzului unui suveran moscovit de a recunoaște, la sfârșitul secolului al XIV-lea, pretențiile la universalitate ale împăratului? Putem răspunde cel mai bine la această întrebare dacă analizăm cât de mult și în ce sens erau recunoscute aceste pretenții în Rusia înainte și după primirea scrisorii patriarhului de către Vasile I. Dovezile oferite de cărțile care conțin ordinea serviciului religios din Rusia medievală sunt, din păcate, insuficiente pentru a determina dacă numele împăratului a fost pomenit cu consecvență. Câteva motive, ca să credem că prinții ruși de la începutul Evului Mediu au acceptat totuși poziția supremă a împăratului în creștinătatea ortodoxă, au fost deja menționate. Dovezile directe în această problemă nu sunt multe și motivele unei astfel de situații sunt întemeiate. Acești conducători, oricât de sincer ar fi fost respectul lor pentru cetatea Constantinopolului și pentru autoritățile ei supreme, erau întotdeauna grijulii să-și salveze prerogativele politice și preocupați, în limitele îngăduite de stăpânii lor din secolele al XIII-lea și al XIV-lea, mongolii, să fie văzuți exercitându-și suveranitatea națională. În documentele din Evul Mediu nu s-au păstrat nici un fel de indicații cu privire la atitudinea lor față de împărat. La sfârșitul secolului al XIII-lea, s-a spus că un conducător rus a avut titlul de curte bizantin „intendent al casei imperiale" — semn că el a recunoscut cel puțin dreptul împăratului de a acorda asemenea titluri prinților clientelari. Se spune că același conducător a trimis „omagiul său plin de reverență" împăratului Andronic al II-lea[31]. Deși servilismul acestei forme de adresare ar putea să reflecte faptul că autorul bizantin care consemnează evenimentul confundă dorințele cu realitatea, autenticitatea acestui titlu nu poate fi pusă probabil la îndoială. Următoarea noastră dovadă provine de la mijlocul secolului al XIV-lea. Într-o scrisoare adresată lui Simeon, mare prinț de Moscova, în septembrie 1347, împăratul Ioan Cantacuzino a scris: „Da, Imperiul romanilor, ca și prea sfânta și înalta biserică a lui Dumnezeu [adică, patriarhia de la Constantinopol] este — așa cum voi ați scris — izvorul

întregii cucernicii și învățătură de lege și de sfințenie."[32] Această afirmație implică clar existența unei scrisori anterioare, care nu mai există, scrisă autorităților bizantine de suveranul rus, în care el recunoaște explicit autoritatea legislativă a împăratului în Rusia. Iar în 1452, cu un an înainte de căderea Constantinopolului, marele prinț de Moscova, Vasile al II-lea, a scris ultimului împărat al Bizanțului, Constantin al XI-lea, în următorii termeni: „Ai primit înaltul sceptru imperial, patrimoniul vostru, ca să-i confirmi pe toți creștinii ortodocși din regatul tău și să dai mare ajutor Rusiei noastre supuse și religiei noastre a tuturor."[33] Ideea că împăratul se bucură de anumite prerogative în Rusia, deși învăluită în limbajul diplomatic, apare cu claritate în aceste două texte. Natura acestor prerogative nu a fost specificată în nici un tratat sau înțelegere. Esența lor a fost însă definită în colecțiile bizantine de legi canonice și imperiale care s-au bucurat de o mare autoritate în Rusia și chiar în întreaga Europă de Răsărit a Evului Mediu. Și era de presupus ca primații Bisericii Ruse, păzitorii și interpreții acestor legi, mai ales când erau cetățeni bizantini, să insufle turmei lor de credincioși nu numai venerație pentru „Biserica ecumenică" (așa cum numeau la acea vreme rușii Patriarhia de la Constantinopol)[34], dar și respect pentru poziția supremă a împăratului în creștinătate. Noțiuni constituționale precise, subliniate deja, nu ne pot ajuta la definirea relațiilor politice dintre diferitele părți ale Lumii Bizantine cu centrul la Constantinopol. În practică, suveranii ruși nu ar fi tolerat niciodată, cu excepția chestiunilor ecleziastice, o intervenție directă a împăratului în treburile interne ale principatelor lor. Iar relația dintre ei și *basileus* era oarecum diferită de supunerea lor foarte reală față de hanii Hoardei de Aur, care, între 1240 și 1480, le-au impus tribut și le acordau investitura. În același timp, există motive solide ca să credem că, de la convertirea Rusiei la creștinism și până la căderea Bizanțului, autoritățile ruse, cu singura excepție a lui Vasile I de Moscova, au recunoscut, cel puțin tacit, că împăratul era capul Lumii Creștine și ca atare avea prin drept divin putere de jurisdicție asupra Rusiei, și astfel, ca să-l citățm pe patriarhul Antonie, „nu se poate ca niște creștini să aibă Biserica și să nu aibă Imperiul".

Nu cunoaștem din sursă directă efectul pe care l-a avut scrisoarea patriarhului asupra lui Vasile I. Este probabil ca numele împăratului să fi fost curând pomenit din nou în dipticurile Bisericii Ruse, deoarece încă din 1398 guvernul moscovit a trimis o importantă sumă de bani împăratului Manuel al II-lea pentru apărarea Constantinopolului. Iar respectul cu care urmașul lui Vasile I s-a adresat lui *basileus*, așa cum am văzut, ne sugerează că, atâta vreme cât Constantinopolul rămânea în mâinile creștinilor, rușii nu se vor revolta niciodată împotriva ierarhiei decretate a Lumii Bizantine.

Această examinare amănunțită a relațiilor ruso-bizantine de la sfârșitul Evului Mediu ne arată că atitudinea rușilor față de Bizanț a fost în acea perioadă deosebit de ambiguă. Resentimentul lor față de metodele grosolane la care recurgeau autoritățile bizantine pentru a-i numi pe mitropoliții ruși nu îi împiedica să contribuie cu generoase sume de bani pentru nevoile arhitecturale și militare ale Constantinopolului, iar gestul necontrolat al lui Vasile I de a brava autoritatea împăratului nu trebuie să eclipseze faptul că predecesorii săi și urmașul său au recunoscut jurisdicția ecumenică a lui *basileus*. Polaritatea emoțională din imaginea pe care o aveau rușii despre „greci", acest complex amalgam de atracție și repulsie, poate fi regăsită în întreaga istorie a relațiilor dintre Rusia și Imperiu. Câteva din primele lui simptome au fost deja descrise. Un curios exemplu ne este dat mai târziu de un glosar bilingv și o culegere de expresii compilate în secolul al XV-lea de un călător rus anonim, care a consemnat câteva din impresiile sale cu privire la ciudatul mediu din Bizanț. Nu avea decât un profund respect pentru „înțeleapta limbă a grecilor" pe care încercase cu efort s-o învețe, dar în ansamblu, notează el, grecii „sunt un popor dificil, neprietenos și rece"[35].

În Rusia însă, ca și în alte țări din Lumea Bizantină, moștenirea acumulată de neîncredere politică și antipatie personală pe care bizantinii o inspirau atât de des pălea în fața imaginii a ceea ce reprezenta Bizanțul în lucrurile minții și ale spiritului. Datoria uriașă pe care aceste țări o aveau față de civilizația lui era pretutindeni evidentă. Religie și drept, literatură și artă stăteau mărturie faptului că națiunile din Europa de Răsărit fuseseră și mai erau încă discipolele Romei de Răsărit. Nicăieri, dincolo de granițele Imperiului, nu era venerația pentru cetatea Constantinopolului mai profund sau mai larg resimțită decât în Rusia medievală. Nicăieri nu se vădea cu atâta emoție că această cetate era izvorul adevăratei credințe ca în scrierile pelerinilor ruși care au călătorit acolo la sfârșitul Evului Mediu[36].

Imaginea Constantinopolului privit ca un Nou Ierusalim a fost întunecată și parțial eclipsată în Rusia ca rezultat al Conciliului de la Florența, care a marcat o cotitură în relațiile dintre Moscova și Bizanț. La 6 iulie 1439, acest Conciliu a proclamat unirea între Biserica de Răsărit și cea de Apus. Prin semnarea Actului de Unire — cu un singur vot contra —, delegația greacă, condusă de împăratul Ioan al VIII-lea și compusă din mai mulți distinși teologi, a angajat formal Biserica Bizantină să accepte acele doctrine romane, inclusiv pe cea a supremației papale, care fuseseră până atunci respinse de creștinătatea din Răsărit. Nu e nici o îndoială că promptitudinea lor de a subscrie la aceste doctrine era motivată în parte de speranța de a primi ajutor militar din Apus pentru Constantinopol, amenințat tot mai mult de turci. La

Conciliul de la Florența a participat și o delegație rusă, condusă de Isidor, mitropolitul Kievului și al tuturor Rusiilor, care fusese numit cu trei ani în urmă de către patriarh în scaunul episcopal moscovit. În 1441, Isidor, entuziast susținător al unirii, iar acum cardinal și legat apostolic, s-a întors la Moscova. Pomenirea de către el în liturghie a papei Eugeniu al XV-lea a agravat mânia moscoviților față de comportamentul mitropolitului la Conciliu, comportament pe care ei l-au condamnat ca fiind o trădare a credinței ortodoxe. Din ordinul Marelui Prinț Vasile al II-lea, Isidor a fost arestat și întemnițat. Peste un an, a fugit în străinătate, poate cu complicitatea guvernului rus. Moscova a respins astfel în mod public Unirea de la Florența.

Pentru moscoviți, care s-au opus cu consecvență înțelegerii doctrinale cu Biserica Latină, acceptarea Unirii de la Florența de către cele mai înalte autorități ale Bizanțului a reprezentat un șoc foarte puternic. După patru secole și jumătate de loialitate neclintită față de biserica din Constantinopol, faptul că au descoperit deodată că, așa cum s-a exprimat concis primatul rus în 1451, „împăratul nu este cel care ar trebui să fie, iar patriarhul nu este cel care ar trebui să fie", i-a găsit complet nepregătiți[37]. Încurcătura lor era cu atât mai mare cu cât trebuiau să găsească de urgență un urmaș destituitului Isidor. Și astfel, chestiunea scaunului mitropolitan al tuturor Rusiilor a devenit din nou o problemă esențială a relațiilor dintre Rusia și Bizanț.

După fuga lui Isidor din Moscova, în fața rușilor se deschideau trei posibilități de acțiune — puteau să rupă relațiile canonice cu patriarhul pe temeiul că, acceptând Unirea de la Florența, el a devenit eretic și să aleagă singuri un nou primat, puteau să se oprească la opțiunea din urmă fără să respingă jurisdicția patriarhului, în speranța că autoritățile bizantine vor fi în cele din urmă convinse să sancționeze alegerea sau, a treia cale, puteau să încerce să câștige timp, prefăcându-se că ignoră unirea dintre Biserica Latină și cea Greacă și totodată să obțină permisiunea Constantinopolului de a-și alege și a-și hirotonisi mitropolitul în Rusia, în speranța că partidul antiunionist din Bizanț, aflat pe panta ascendentă, va obține curând controlul guvernului. Prima cale era prea revoluționară pentru clerul moscovit conservator și cu respect față de legi și nu există vreo dovadă care să ne spună că, în 1441, rușii se gândeau serios la o mișcare care să-i fi desprins de biserica lor mamă. În realitate, ei au recurs la cea de a treia cale, iar mai târziu la a doua. În 1441, Vasile al II-lea a trimis o scrisoare patriarhului, salutând în el pe capul suprem al creștinilor ortodocși și cerându-i, cu politețe și modestie, o încuviințare scrisă ca mitropolitul să poată fi ales în Rusia de un conciliu național de episcopi. Iar la sfârșitul scrisorii sale argumentată cu dibăcie, suveranul rus și-a declarat intenția de a menține

relațiile strânse care au existat întotdeauna între Rusia creștină și „Sacrul împărat" și de a recunoaște în continuare jurisdicția patriarhului[38].

Soarta acestei scrisori nu ne este cunoscută. De fapt, nu avem nici o certitudine că ea a fost vreodată trimisă. În următorii șapte ani, Rusia a rămas fără mitropolit. Pentru Vasile, acești ani au fost ani foarte grei — a trebuit să facă față unui război civil, iar în 1445 a fost pentru mai multe luni prizonier la tătari. Următoarea mișcare pentru a pune capăt impasului a fost făcută în decembrie 1446, când un conciliu de episcopi ruși, convocat de Vasile al II-lea, a ales pe episcopul Iona, rus de origine, ca mitropolit al tuturor Rusiilor.

Zarurile erau aruncate. Înscăunarea lui Iona a fost o sfidare directă la adresa autorității patriarhului. Se pare că rușii, chiar în ceasul al doisprezecelea, erau extrem de turburați de consecințele îndrăznelii lor. O minoritate influentă din Moscova a considerat că numirea lui Iona nu era canonică. Mai bine de trei ani, rușii au așteptat într-o liniște anxioasă răspunsul Bizanțului. În cele din urmă, în 1452, Vasile al II-lea a trimis o ultimă scrisoare împăratului Constantin al XI-lea. Tonul ei era tot atât de respectuos ca și cel al scrisorii lui din 1441. Într-adevăr, el a mers până acolo încât a recunoscut că împăratul are, prin virtutea funcției sale, un grad de autoritate asupra Rusiei. Însă, dincolo de frazeologia acum expertă a diplomației moscovite, două note noi rezonau în această scrisoare. O autojustificare a ceea ce era resimțit, chiar și în Rusia, ca un act de insubordonare ecleziastică și o aluzie, mascată, dar pătrunzătoare, la faptul că o parte însemnată din societatea bizantină se opunea cu forța politicii unioniste a guvernului:

> Noi implorăm pe Maiestatea Voastră Sacră să nu creadă că ceea ce am făcut a fost din înfumurare, nici să ne mustre pentru a nu fi scris înainte Înălțimii Voastre. Am făcut acest lucru dintr-o cumplită nevoie, nu din mândrie sau trufie. În toate lucururile, noi ne ținem de credința veche ortodoxă dată nouă, și așa vom face și de aici înainte ... până la sfârșitul veacului. Iar Biserica noastră Rusă, sfânta Mitropolie a Rusiei, roagă și cere binecuvântarea bisericii Sfânta Sofia, Înțelepciunea Domnului, ecumenică, catolică și apostolică, și îi dă ei ascultare în toate potrivit cu vechea credință. Și tatăl nostru, Stăpânul Iona, mitropolitul Kievului și al tuturor Rusiilor, îi cere de asemenea toate felurile de binecuvântare și unire, nu însă pentru neplăcerile de curând apărute[39].

Această din urmă tentativă a rușilor de a încerca imposibilul, împăcând tradiționala lor loialitate față de biserica și de împăratul Bizanțului cu refuzul

lor de a rămâne dependenți de un patriarh unionist a devenit curând de prisos din cauza unor evenimente care s-au produs rapid. În 5 aprilie 1453, Mehmet al II-lea a început asediul Constantinopolului, iar în 29 mai a cucerit cetatea. Unirea de la Florența, care n-a fost niciodată populară pentru majoritatea cetățenilor bizantini, s-a prăbușit o dată cu Imperiul Bizantin, iar Biserica Greacă a revenit la ortodoxie. Scrisoarea lui Vasile al II-lea a rămas în arhivele statului din Moscova. Obstacolul teologic aflat în calea dependenței Rusiei de scaunul episcopal de la Constantinopol a dispărut ca să fie înlocuit de un obstacol politic pentru conducătorii moscoviți, care aveau conștiința puterii. Era un lucru de nedepășit: biserica lor se afla acum în puterea unui stat musulman, iar patriarhul ei primea învestitura de la sultanul otoman. Și astfel, Biserica Rusă și-a păstrat statutul autonom, câștigat *de facto* în 1448, un statut care, în 1589, în consens cu celelalte biserici ortodoxe, a fost transformat în cel de patriarhie autocefală.

Acest din urmă capitol din istoria relațiilor ruso-bizantine, care acoperă cei doisprezece ani care au precedat căderea Imperiului, a ilustrat soliditatea lor remarcabilă. Dintre toate popoarele din Europa de Răsărit care datorau supunere Bisericii din Constantinopol, moscoviții erau de departe cei mai ostili creștinătății latine. Ei nu ar fi încuviințat niciodată acea cochetărie diplomatică cu Roma la care recurgeau periodic conducătorii bulgari și sârbi. Pentru ei, grecii, semnând Unirea de la Florența, trădaseră ortodoxia. Chiar și acum, rușii au făcut tot ce le-a stat în putere ca să evite ruperea dependenței lor canonice de patriarhie și au continuat să acorde, chiar și unui împărat unionist, poziția preeminentă în creștinătate. Bizantinii și-au făcut foarte conștiincios treaba în Rusia. Cu toate tensiunile și constrângerile care au pus în primejdie relațiile dintre Moscova și Constantinopol, rușii și-au păstrat, atâta vreme cât a existat Imperiul, loialitatea lor față de Lumea Bizantină.

Tabloul necesită însă unele precizări. Fără îndoială, ceva s-a schimbat, după Conciliul de la Florența, în atitudinea tradițională a rușilor față de Bizanț. În cursul următorilor douăzeci de ani, la Moscova s-a dezvoltat încet o nouă interpretare a relațiilor Rusiei cu Imperiul. Antecedentele ei nu sunt clare, și ea a fost conștiincios formulată numai după căderea Constantinopolului. Mitul istoric care o susținea a căpătat, se pare, trup și substanță între 1441 și 1451. Premisele acestui mit erau, în cele din urmă, simple. Semnând Decretul de la Florența în termenii impuși de papă, grecii au trădat credința ortodoxă, iar împăratul și patriarhul au căzut în erezie. Principala cauză a acestei greșeli a fost iubirea de bani a grecilor, deoarece ei au fost corupți fără rușine de către papă. În schimb, credința ortodoxă s-a păstrat în Rusia datorită lui Vasile al II-lea, care l-a demascat pe trădătorul

Isidor și a întărit adevărata credință a strămoșilor lui. Contrastul dintre nestatornicia tragică a bizantinilor și fidelitatea însuflețită a rușilor a permis ca mitul istoric să mai facă un pas înainte; și aceasta deoarece era ispititor să afirmi că acum Moscova și nu Constantinopolul era centrul providențial al adevăratei credințe creștine. Nu știm când a fost făcut acest prim pas și când au dezvoltat moscoviții această nouă concepție despre Rusia, care nu mai era acum la periferia Lumii Bizantine, ci devenise însuși centrul și inima creștinătății ortodoxe. Cum vom vedea mai departe, această idee, legată de dezvoltarea naționalismului rus postmedieval, va reprezenta temelia ideologică a teoriei „Moscova, a Treia Romă". Trebuie să subliniem că ideologii moscoviți ai lui Vasile al II-lea nu erau încă pregătiți să tragă aceste concluzii din interpretarea pe care ei o dădeau vânzării totale acceptate de greci la Florența și din încrederea în destinul istoric al națiunii lor.

CAPITOLUL 9

FACTORI DE DIFUZIUNE A CULTURII

I

Cititorul capitolelor precedente a devenit acum familiarizat cu relațiile multiforme și schimbătoare care legau în Evul Mediu țările din Europa de Răsărit de Imperiul Bizantin. A sosit acum vremea să reunim firele împrăștiate ale studiului nostru și să privim mai îndeaproape acest Commonwealth Bizantin în ansamblul său. Trebuie să-i examinăm funcția și structura, forțele care îi menținеau împreună diferitele părți, tensiunile și constrângerile care îi diminuau uneori coeziunea. Legăturile politice dintre zonele ei periferice și centrul din Constantinopol vor primi în continuare atenția cuvenită. Însă accentul va cădea de aici înainte în special pe factorii culturali. Deoarece natura și vitalitatea acestei societăți internaționale cu mentalitatea ei relativ unificată și bogata diversitate a unei experiențe istorice pot fi mai clar percepute în domeniul culturii.

Dacă i s-ar fi cerut unui cetățean cultivat din Bizanț să definească bazele hegemoniei Imperiului său în raport cu popoarele din Europa de Răsărit, el ar fi numit, fără ezitare, două asemenea elemente de bază — Biserica Ortodoxă și suveranitatea universală a împăratului. Dacă, mai mult, el ar fi fost preocupat de politica externă sau de relațiile internaționale și astfel ar fi fost familiarizat cu filozofia politică din *Cartea Ceremoniilor*, ar fi putut să elaboreze aceste baze referindu-se la existența unei ierarhii de state subordonate care se învârteau într-o concordie obedientă în jurul tronului supremului autocrat din Constantinopol, a cărui autoritate reproducea, în ritmul și ordinea ei, mișcarea armonioasă dată universului de Creatorul său. Ideea lui despre bizantina *oikoumene* ar fi avut puternice implicații religioase, deoarece, așa cum împăratul era viceintendentul lui Dumnezeu pe pământ, iar Imperiul modelul și prefigurarea regatului ceresc, tot așa și această comunitate creștină supranațională era custodele numit de

Dumnezeu al singurei adevărate credințe ortodoxe, destinată să-și îndeplinească rolul până în ziua de apoi și până la venirea Anticristului. Istoricul modern poate să detecteze în aceste idei, care constituie baza ideologică și justificarea morală a politicii externe a Bizanțului, tripla influență a Romei, a elenismului și a creștinismului. Fantezia egocentrică pe care atâția bizantini o aveau în minte, că Imperiul lor semnifica, în principiu, lumea civilizată, era împrumutată de la romani și numele de *Rhomaioi,* pe care și-l atribuiau cu mândrie, rezumă pretenția lor la moștenirea exclusivă a tradiției imperiale romane. Atât de puternic era înrădăcinat acest concept de Imperiu universal, cu centrul la Constantinopol, încât cei mai îndârjiți dușmani ai Bizanțului din Europa de Răsărit îl acceptau implicit. El a modelat, cum am văzut, planurile imperialiste ale lui Simeon al Bulgariei, care se intitula „împărat al bulgarilor și romanilor", ca și titlul analog de „împărat al Serbiei și al Romaniei" uzurpat de Ștefan Dușan, titluri care se bazau pe aceeași axiomă că în creștinătate nu putea să existe decât un singur Imperiu Ortodox. Nu este de mirare că titlul imperial luat de regii germani a fost privit în Bizanț cu mânie și dispreț. În 968, potrivit lui Liutprand din Cremona, când legații papali au sosit la Constantinopol cu o scrisoare adresată „împăratului grecilor" în care papa se referea la Otto I ca la „augustul împărat al romanilor", bizantinii nu și-au putut reține indignarea:

> Ce îndrăzneală, au exclamat ei, să numești pe împăratul universal al romanilor, unul și singurul Nikephoros, cel mare, augustul, „împărat al grecilor" și să te adresezi unei biete creaturi barbare cu „împărat al romanilor"! O, cerule! O, pământule! O, mare! Ce putem face cu acești nemernici și criminali?[1]

Epitetul ofensator „barbar" dat de bizantini împăratului german ne duce într-o lume de idei diferită. Pentru ei, barbarii erau acele triburi și neamuri care sălășluiau în întunericul extrem de dincolo de granițele Imperiului și a căror cultură, religie și mod de viață îi așezau în afara *oikoumenei.* Atitudinea bizantinilor față de aceste neamuri neînsemnate și fără lege a contribuit la teoria care stătea la baza politicii lor externe, așa cum și doctrina romană a contribuit la ideea de universalitate a Imperiului. Deoarece însăși existența barbarilor era o încălcare scandaloasă a suveranității împăratului. Și astfel, bizantinii, cu tendința lor specific grecească de a raționaliza fenomenele naturale, au fost nevoiți să explice și să justifice aceste limitări ale autorității universale a împăratului. Barbarii, spuneau ei, pot să existe astăzi în afara hegemoniei Imperiului sau să se revolte împotriva ei. Ideal și potențial, ei sunt încă supușii lui. Dacă teritoriile lor

rămân în afara *oikoumenei*, acest fapt a fost rezultatul voinței îngăduitoare a lui Dumnezeu, al acelei divine *oikonomia* și, într-o bună zi, ei vor fi convinși să aducă omagiu suveranului lor legitim.

Această noțiune de „barbar" și chiar cuvântul sunt la origine grecești. În perioada clasică, grecii numeau *barbaroi* neamurile care vorbeau limbi străine, de neînțeles pentru ei și al căror mod de gândire și de comportare nu era grecesc. În perioada elenistică, termenul a căpătat un accent nou, desemnând pe cei care trăiau în afara comunității de cultură greacă. În acest context cultural au adoptat bizantinii conceptul de „barbar". Imperiul Romei de Răsărit a fost construit din prea multe rase diferite pentru ca o deosebire semnificativă pe baze etnice să poată fi făcută între *Rhomaios* și barbar. Este adevărat că bizantinii încă mai numeau limbile negrecești „barbare" și adesea le disprețuiau pentru cacofonia și necioplirea lor. Trăsătura distinctivă a acestui *rhomaios* consta în faptul că el era membru al Bisericii Ortodoxe și că păstra supunere împăratului. Barbarul era acum păgânul, nici supus direct legilor împăratului, nici supus indirect suveranității lui datorită apartenenței sale la Lumea Bizantină. Păgânul care accepta creștinismul ortodox înceta în teorie să mai fie un barbar. Potrivit unui scriitor din secolul al VII-lea, acesta a fost cazul conducătorului bulgar Kovrat[2]. Iar un hagiograf bizantin, care scria în jurul anului 1300, a lămurit și mai bine acest lucru: „Domnul care a creat făptura din nimic și care a scos copiii lui Abraham din piatră poate să facă și din barbar un sfânt"[3]. Însă chiar și această acceptare teoretică a puterii de răscumpărare a creștinismului s-a dovedit uneori prea explicită pentru fariseismul arogant al bizantinilor. Nu numai că împăratul din Apus, „fiul spiritual prea iubit" al papei, era repudiat ca „barbar", dar ei foloseau uneori termenul chiar și pentru popoarele ortodoxe, mai cu seamă când acestea uitau de ascultarea datorată împăratului și porneau cu război împotriva lui, așa cum au făcut rușii în 1043. Probabil că, într-un efort foarte mare de a împăca încrederea în superioritatea inerentă acelor *Rhomaioi* vorbitori de greacă cu doctrina acceptată că toate popoarele creștine sunt egale în fața lui Dumnezeu, bizantinii foloseau uneori termenul de „semibarbari" (*mixobarbaroi*) pentru a desemna acele națiuni și persoane a căror origine sau comportament dovedeau că ei nu erau complet asimilați de comunitatea culturală constituită în jurul Romei răsăritene. Termenul putea fi aplicat atât cetățenilor bizantini care își uitau obiceiurile civilizate și se contaminau în contact cu „barbarii" adevărați, cât și străinilor care își croiseră cumva un drum spre civilizația greacă care îi înglobase. Să citâm, ca exemplu pentru primul tip, trupele de frontieră ale Imperiului de la Dunărea de Jos din secolul al XI-lea. Un

exemplu probabil din al doilea tip este Simeon al Bulgariei, ale cărui studii sârguincioase la Constantinopol i-au adus porecla de „juma' de grec".

Ideea romană a unui imperiu universal și conceptul grec, sau mai degrabă elenistic, de „barbari" s-au combinat în politica externă a Bizanțului cu un al treilea element care a dat acestei politici un scop și o bază morală. Acest element provenea din tradiția iudeo-creștină. Bizantinii credeau că organizarea politică a acestei lumi face parte din planul universal al lui Dumnezeu și este strâns legată de istoria mântuirii omului. Așa cum structura Imperiului Roman a pregătit în mod providențial drumul pentru înaintarea victorioasă a credinței creștine, tot așa și acești *Rhomaioi*, aleși de împăratul Constantin pentru a-l sluji pe Hristos, erau poporul care trebuia să recolteze acolo unde Prima Romă semănase și să dea învățăturile Evangheliei tuturor neamurilor pământului. Astfel, *pax Romana** a devenit egală cu *pax Christiana***, iar politica externă a Imperiului a devenit strâns legată de activitatea misionarilor Bisericii Bizantine. Am întâlnit până acum mai multe exemple de acest fel de asociere și rareori putem spune dacă misionarii trimiși de Constantinopol acționau în primul rând ca agenți ai imperialismului Romei de Răsărit și în ce măsură erau capabili să subordoneze interesele politice ale Imperiului bunei stări spirituale a convertiților lor barbari. Fără îndoială, această deosebire li s-ar fi părut, lor și celor care îi trimiseseră, total nerealistă.

Aceste principii de bază ale politicii externe a Bizanțului erau traduse în viață datorită unui program diplomatic ale cărui modele complicate și recurente am învățat să le cunoaștem. A apăra hotarele Imperiului distrugând din fașă atacurile barbarilor de dincolo de Dunăre, a extinde cât mai departe posibil frontierele hegemoniei politice și culturale a Bizanțului, creând dincolo de frontiere un lanț de state clientelare a căror loialitate putea fi asigurată prin acceptarea de către ele a religiei și a supremației politice a împăratului din Constantinopol, toate acestea erau cu siguranță scopurile imuabile ale politicii bizantine în Europa de Răsărit. În ce privește metodele folosite pentru a-i convinge pe barbari să se asocieze cu Imperiul, acestea variau în funcție de împrejurări. Cea mai simplă și mai des folosită până la criza financiară din secolul al XI-lea a fost plata în bani. Încredințate că fiecare om are un preț, guvernele imperiale — de la Iustinian I și până la Vasile al II-lea — au dat sume considerabile vecinilor lor din Europa de Răsărit. În multe cazuri, acești bani au reprezentat fără îndoială un tribut, stors de barbari cu vârful sabiei. Bizantinii însă, căutând probabil să exorcizeze umilința amară

* În latină – pacea romană. (N.tr.)

** În latină – pacea creștină. (N.tr.)

provocată de eșecurile lor militare, au preferat să considere aceste contribuții ca o formă a mărinimiei Imperiului acordată drept recompensă pentru serviciile aduse sau care aveau să fie aduse de beneficiari Imperiului. Astfel, tributul a devenit un mijloc de asociere a barbarilor cu Imperiul, asociere exprimată și prin acordarea conducătorilor lor de titluri luate din ierarhia curții imperiale. Această politică avea trei scopuri principale: flatarea vanității sateliților Bizanțului, legarea lor politică de Imperiu și, spre satisfacția bizantinilor preocupați de protocol, determinarea rangului ocupat de un anume conducător și de poporul său în cadrul Lumii Bizantine. Alte metode, ca, de exemplu, a le permite din când în când să se așeze pe teritoriul aparținând sau presupus a aparține Imperiului sau a le da mirese bizantine și însemne conducătorilor, aveau un scop similar.

Pe frontul de acasă, nici un efort nu era cruțat pentru a-i impresiona pe conducătorii barbari, sau pe trimișii lor, cu puterea și maiestatea Imperiului. Înalții funcționari care dirijau afacerile externe ale Imperiului — magistrul funcțiilor, iar după secolul al VIII-lea, maestrul de ceremonii și, bineînțeles, logothetul — știau cum să combine complicatele aparențe înșelătoare cu securitatea militară. Este de înțeles că istoricii citează cu mare plăcere descrierea faimoasă pe care o face Liutprad unei audiențe la palat din anul 959 — tronul imens care se ridica, datorită unui mecanism ascuns, brusc până la tavan, cu împărat cu tot, copacul aurit cu păsări de bronz care cântau, leii mecanici care răgeau și șfichiuiau podeaua cu cozile lor[4]. Este posibil ca această desfășurare de ingeniozitate tehnică bizantină să fi provocat trimișilor unor națiii mai puțin rafinate din Europa de Răsărit o înfricoșată venerație. Dar mărturiile ne spun că erau cel puțin tot atât de impresionați și la vederea clădirilor din Constantinopol, în special a bisericii Sfânta Sofia.

Am întâlnit de-a lungul acestui studiu o serie de termeni tehnici folosiți de scriitorii bizantini pentru a descrie statutul diferitelor popoare din Europa de Răsărit asociate cu Imperiul. După prima lor creștinare din anii 860, rușii erau numiți *hypekooi* (supuși) și *proxenoi* (prieteni) ai Bizanțului[5]. În secolul al XII-lea, prințul rus din Suzdal și cel din Galiția erau desemnați ca *symmachos* (aliat) al împăratului și, respectiv, *hypospondos* (literal, legat printr-un tratat)[6]. Termenul *symmachos* (la plural *symmachoi*) era folosit în secolul al XI-lea pentru ruși și uzi, în secolul al XII-lea pentru unguri, iar în secolul al XIII-lea pentru conducătorul bulgar[7], în vreme ce termenul *hypospondos* (la plural *hypospondoi*) era probabil folosit în secolul al VI-lea pentru tzanii din Caucaz și pentru Bulgaria după cucerirea acesteia de către Vasile al II-lea[8]. Alți trei termeni erau folosiți într-un context similar — *enspondos* (aliat, cf. *spondai*, un tratat solemn), era folosit

în secolul al VI-lea pentru goții din Crimeea și pentru conducătorul bulgar, căruia i se spunea și *symmachos*[9]; echivalenți cu acest termen erau *misthoforos*[10] (mercenar), folosit în secolul al VI-lea pentru conducătorul utigurilor, și *katekoos* (obedient, pl. *katekooi*), folosit în secolul al VI-lea pentru tzani și în secolul al XII-lea pentru sârbi[11].

Toți acești termeni tehnici, priviți în contextul lor, par a avea aproape aceeași semnificație. Cel puțin trei dintre ei — *enspondoi*, *hypospondoi* și *symmachoi* — erau folosiți de scriitorii de la începutul perioadei bizantine pentru a-i desemna pe *foederati* și pe *socii populi Romani**, supuși autonomi ai Imperiului Roman care, în virtutea unui tratat (*foedus*) încheiat cu Roma, îi păzeau frontierele în schimbul unei subvenții regulate, a protecției acordate de către Imperiu și a dreptului la autoguvernare[12]. Nu ar fi bine, datorită conservatorismului lingvistic al bizantinilor, să acordăm o prea mare semnificație constituțională apariției frecvente a acestor termeni. Dacă avem însă în minte continuitatea profundă a instituțiilor romano-bizantine, ni se va părea cu siguranță semnificativ faptul că bizantinii, când erau confruntați cu problema definirii statutului sateliților din Europa de Răsărit, nu făceau altceva decât să recurgă la vechea terminologie a administrației romane. Lucrurile stând așa, poziția ocupată de aceste popoare clientelare în cadrul Lumii Bizantine poate fi, într-o anumită măsură, înțeleasă în lumina conceptului roman de *foederatio*, care definea statutul aliaților-supuși ai Imperiului. Acest concept avea avantajul de a permite Bizanțului să-și salveze pretențiile la universalitate fără să fie obligat să-i preseze prea mult, în vreme ce „barbarii", căpătând un nou prestigiu datorită asocierii lor legale cu Imperiul, puteau să-și păstreze încă autonomia politică.

Noțiunea romană de *foederati* devine astfel un criteriu mult mai folositor pentru definirea relațiilor dintre Bizanț și popoarele din Europa de Răsărit decât conceptul medieval de suzeranitate și de vasalitate din Apus sau deosebirea modernă dintre state suverane și state dependente. În ultimă instanță, totuși, orice încercare de a defini aceste relații în termeni legali preciși va simplifica probabil prea mult sau va deforma natura lor adevărată. Se poate spune că dificultatea pe care au resimțit-o unii istorici când au încercat să explice cum poate fi creat un echilibru între independența politică a popoarelor medievale din Europa de Răsărit și recunoașterea de către ele a supremației împăratului va apare mai puțin greu de depășit dacă legăturile acestor popoare cu Imperiul vor fi privite nu din punctul de vedere al relațiilor moderne interstatale, nici în termeni de conflict între

* În latină – aliat al poporului roman. (N.tr.)

„naționalism" și „imperialism", ci în contextul acelei comunități supranaționale de state creștine al cărei centru era Constantinopolul, iar Europa de Răsărit domeniul ei periferic.

II

Centrul și periferia acestei zone erau legate de drumurile de comunicație și de comerț care au fost descrise în primul capitol al cărții noastre. Imperiul Bizantin, care a fost o putere maritimă în cea mai mare parte a istoriei lui, a moștenit relațiile comerciale care, din cea mai îndepărtată Antichitate, au legat Mediterana de Asia și de Europa continentală. Destinat, sau condamnat, de poziția sa geografică să joace rolul de putere mondială — fiind situat atât pe marile artere de comerț, cât și pe cele de migrație —, Bizanțul a fost confruntat cu faptul inevitabil că aceste vechi drumuri comerciale duceau spre Mediterana de Răsărit. Firește, ca răspuns la fluxul comercial venind din nordul și din estul Mării Negre, al Mării Egee și Mării Adriatice, popoarele continentale din Europa și din Asia au folosit aceste canale ca să înainteze spre Marea Mediterană. Iar când, așa cum s-a întâmplat adesea, controlau extremitățile din interior ale acestor drumuri comerciale, erau tentate să posede ele punctele de ieșire la mare. Astfel, o temă recurentă în istoria Balcanilor, în timpurile medievale și în cele moderne, o constituie efortul năvălitorilor din Europa Centrală și al slavilor din partea de nord a Peninsulei de a coborî pe văile Mariței, Strimonului și Vardarului și de a prelua controlul gurilor acestor râuri de pe coasta Mării Egee. La fel, vikingii au folosit la începutul Evului Mediu drumul fluvial Baltica–Marea Neagră ca o arteră de expansiune spre Mediterana, iar slavii de răsărit au luptat mai târziu să păstreze controlul pe cursul inferior al Niprului pentru a ține deschis principalul canal de comunicație cu Bizanțul. Aceste migrări ale popoarelor au fost, așa cum am văzut, urmate de o mișcare inversă, de la sud la nord, instigată de conducătorii de la Constantinopol cu scopul de a-i potoli și civiliza. Mișcarea alternativă a mărfurilor, oamenilor și ideilor spre lumea mediterană și înapoi, comparată cu pulsațiile ritmice ale inimii[13], a pus periferia acestei lumi în strâns contact cu centrul ei din Bosfor și a purtat civilizația Bizanțului în susul fluviilor, peste câmpii și peste mări, până în cele mai îndepărtate zone de frontieră ale Europei de Răsărit.

Analogia dintre un curent alternativ care se scurge de la Mediterana înapoi și bătăliile unei inimi ne poate ajuta să înțelegem mai bine natura acestui proces de difuziune a culturii. În ceea ce le privește, popoarele din

Europa de Răsărit nu se mulțumeau de obicei doar să invadeze teritoriul bizantin, nici măcar să-și trimită negustorii și mărfurile în cetățile maritime ale Imperiului. Ele se gândeau adesea să achiziționeze nu numai teritorii și obiecte de lux, ci și civilizația Imperiului. Dorința lor de „a ajunge" la aceasta arată că procesul de împrumut era rareori, dacă nu cumva niciodată, un proces pasiv. Astfel, convertirea multor națiuni din Europa de Răsărit nu era numai rezultatul inițiativei misionarilor și a diplomaților Imperiului, ci era adesea precedată de expedierea unor trimiși la Constantinopol cu scopul de a strânge informații despre creștinismul bizantin sau de a negocia termenii acceptării lui în numele suveranului lor păgân. Povestea misiunilor trimise de Vladimir al Rusiei ca să verifice cum se desfășoară ceremoniile religioase ale vecinilor săi, oricât de fanteziste ar putea fi unele din detaliile ei, ilustrează viu căutarea activă a unei forme de cultură mai înalte de către barbari. Mai mult, oricât de puternic era impulsul inițial de a accepta *in toto** o cultură legată de o forță, bogăție, nivel intelectual superior și încărcată de prestigiu, societățile din Europa de Răsărit nu au absorbit niciodată masiv civilizația bizantină. În fiecare caz, ea a fost adaptată la nevoile și condițiile locale din noul ei mediu periferic datorită unui proces de selecție prin care diferitele ei elemente erau acceptate, respinse sau transformate. Acest proces, pe care antropologii culturii îl numesc difuziune sau aculturație (în funcție de ceea ce iau ei în considerație — migrarea unor trăsături culturale individuale sau contactul direct dintre culturi ca un tot), este de o deosebită complexitate, iar istoricul, cu dovezile și metodele de care dispune, poate cu greu să spere că îl va surprinde și îl va defini în totalitatea lui. Documentele care îi stau la dispoziție sunt în general ambigui. Societățile sunt de obicei atât de cufundate în propriile lor tradiții încât remarcă diferențele dintre ele și vecinii lor mult mai mult decât remarcă similitudinile. Cu excepția unor trăsături evidente, cum este religia, ele au tendința de a minimaliza și de a uita curând sursa străină a culturii lor. Așa că nu este de mirare că ele uită adesea să consemneze împrumuturile culturale. De nenumărate ori, așa cum a remarcat Fernand Braudel cu privire la istoria răspândirii culturii, uităm adresele și etichetele, iar uneori chiar și conținutul și ambalajul[14]. Deocamdată, să ne mulțumim să notăm rolul creator pe care aceste țări „primitoare" din Europa de Răsărit l-au avut în răspândirea civilizației bizantine și să încercăm să identificăm, acolo unde este posibil, cu exemple concrete, unii din factorii implicați în acest proces de împrumut creator.

Cel mai evident din acești factori este cultura antecedentă a celui care preia. De exemplu, dualismul etnic manifestat în Bulgaria și Rusia înainte de

* În latină – în total, în întregime. (N.tr.)

convertirea la creștinism a afectat, fără îndoială, rapiditatea cu care cultura bizantină a fost transplantată în aceste țări. În amândouă cazurile, o minoritate conducătoare — bulgarii turcici și vikingii — fusese legată de religia lor păgână, iar poporul supus, slavii, primise pentru o bucată de vreme influența creștinismului. Dacă această dihotomie rasială a întârziat creștinarea Bulgariei, ea a grăbit în schimb creștinarea Rusiei, deoarece societatea Vechii Bulgarii, cu mentalitate conservatoare și continentală ca atitudine mentală, avea mult mai multă afinitate cu viața din stepele eurasiatice decât cu viața Mediteranei și din acest motiv a rămas pentru multă vreme refractară la influența Bizanțului, în vreme ce vikingii, cu o mentalitate de navigatori și comercianți îndreptată spre exterior, călătorind permanent între Novgorod, Kiev și Constantinopol, au devenit curând purtătorii obiceiurilor și ideilor bizantine. Astfel, comunitatea varegilor din Kiev a cuprins mulți creștini înainte cu aproape cincizeci de ani de creștinarea oficială a Rusiei. În schimb, în Bulgaria secolului al IX-lea, clanurile turcice ale Vechii Bulgarii alcătuiau vârful de lance al mișcării militante anticreștine.

Acești purtători, agenți de difuziune culturală, reprezintă un alt factor de luat în considerație când se studiază transmiterea acestei civilizații către popoarele din Europa de Răsărit. Vikingii care slujeau în suita prinților din Kiev și în garda varegă din Constantinopol nu aduceau, în călătoriile lor, numai bunuri de lux și credințe religioase de la Bizanț spre Rusia. Ei mai aduceau cu ei elemente ale unei tradiții eroice articulate, asemănătoare cu cea din saga norvegiană, care ar fi putut foarte bine să fi avut în parte o origine în lumea mediteraneană. Urme semnificative ale acestei tradiții au fost păstrate în *Prima Cronică Rusă*[15]. Alte exemple de intermediari culturali au fost întâlnite în cursul acestui studiu. Slavii din Macedonia, expuși multă vreme influențelor culturale care se răspândeau la nord de Salonic, ca și prizonierii de război bizantini prinși de hani au contribuit mult la obișnuirea bulgarilor cu creștinismul grec, iar cetățile din Dalmația, care au asigurat efectiv în secolul al XI-lea și, într-o măsură mai mică, până la sfârșitul secolului al XII-lea, prezența Imperiului pe coasta Adriaticii, au jucat același rol în legătură cu sârbii și croații din interior. Cetățile maritime ca atare au avut un rol important ca intermediari culturali. În porturile maritime din estul Traciei — Mesembria, Anhialos, Develtos și Sozopolis —, în cetățile grecești din sudul Crimeii, în special în centrele cosmopolite din Constantinopol și Salonic, popoarele din Europa de Răsărit au intrat în contact direct cu religia, arta și literatura Bizanțului. Lucru tot atât de adevărat pentru ctitoriile monastice internaționale din Imperiu, în special cele de la Muntele Athos și Muntele Olimp din Bithinia, unde călugării,

veniți din multe țări ale Europei de Răsărit, citeau, copiau și traduceau lucrări din literatura religioasă și seculară a Bizanțului, transmițându-le apoi conaționalilor lor de acasă.

Studiul intermediarilor culturali ne poate ajuta să punem în evidență importanța factorului geografic în acest proces de difuzare. Mările, câmpiile, văile apelor și trecătorile din munți erau canalele prin care centrele de civilizație bizantine transmiteau, ca niște uriașe proiectoare, fascicolele lor de lumină până în ungherele cele mai îndepărtate ale Europei de Răsărit. Aceste fascicole de lumină erau transmise de la Constantinopol pe valea Mariței spre nordul Traciei și spre hinterlandul bulgar, de la Salonic până în Macedonia, pe Vardar în sus, din Dalmația spre sudul Serbiei pe apa Zetei și spre Herțegovina și Bosnia, pe Neretva în sus, iar de-a lungul Niprului și a afluenților lui spre cetățile din Rusia. Viteza cu care călătoreau și intensitatea lor erau influențate de distanță și de barierele fizice, mai mult de bariere decât de distanțe. Atâta vreme cât societatea și cultura vecinilor din nord ai Imperiului rămâneau la un nivel primitiv, influența bizantină se exercita asupra lor în special la un nivel scăzut, peste o frontieră care, deși nu era niciodată complet închisă, era totuși o frontieră. Însă pe măsură ce națiunile din Europa de Răsărit și-au dezvoltat culturi proprii complexe și mai rafinate, mai ales după secolul al IX-lea, distanța a început să aibă un rol mai mic, iar trăsăturile culturale ale Bizanțului erau purtate direct sau prin intermediari peste mari întinderi de pământ și de apă. Erau oprite mai mult de barierele formate de munți. Multe comunități care sălășluiau în munții mai inaccesibili din Peninsula Balcanică sau dincolo de ei au rămas timp de secole puțin afectate de influența culturală a Bizanțului, iar în aceste cazuri difuziunea civilizației bizantine, mai ales când era încetinită sau întreruptă de rezistența acestor popoare, semăna mai puțin cu un fascicol continuu al unui proiector, cât cu licărirea palidă a unei stele îndepărtate. Munții Pind și Rodope, de pildă, au suferit mai puțin în Evul Mediu influența bizantină decât îndepărtata cetate a Novgorodului din nordul Rusiei.

Cel care studiază difuzarea culturii trebuie să ia în considerație și condițiile sociale, politice și economice care prevalau în țările „primitoare". În cadrul Europei de Răsărit, mărturiile date de surse sunt adesea sărăcăcioase, mai ales în primele faze ale întâlnirii acestor țări cu Bizanțul. Știm puține lucruri, de pildă, despre rezultatele imediate ale migrațiilor lor asupra vieții sociale și economice a popoarelor respective. Ungurii au devenit în mare parte o națiune agricolă curând după sosirea lor în Europa Centrală, ceea ce le-a facilitat convertirea la creștinism. O tranziție similară de la nomadismul pastoral la economia agricolă poate fi observată la bulgari după ce aceștia au migrat din stepele din sudul Rusiei în Balcani și este

probabil ca această schimbare fundamentală de viață să fi slăbit rezistența societății lor la impactul cu Bizanțul. O remarcă semnificativă despre creștinarea lor a fost făcută de un autor bizantin din secolul al X-lea. „Bulgarii, spunea el, au devenit fiii adoptivi ai Dumnezeului nostru și s-au ... dezvățat de viața nomadă a locuitorilor de căruțe și au învățat în schimb Evanghelia mântuirii"[16]. Misionarii Imperiului, cel puțin, știau din experiență că era mai greu de creștinat neamuri nomade decât neamuri așezate. Și se datorează probabil în parte acestui motiv faptul că, pentru bizantini, nomadul a rămas întotdeauna arhetipul barbarului.

Mai mult, nu e nici o îndoială că civilizația bizantină a fost asimilată mai rapid și mai profund în aceste țări care aveau deja sau erau pe cale de a avea o formă centralizată de guvernare. Acele *Sklaviniae* din Balcani, fragmentate și rudimentare din punct de vedere politic, și triburile slave din răsărit, risipite pe un teritoriu care fusese înainte unit de prinții ruși, abia dacă simțeau influența ei. Însă Boris al Bulgariei și Vladimir al Rusiei conduceau amândoi niște regate cu tradiții monarhice relativ bine dezvoltate și erau prin urmare în stare să impună modelele noi culturale și religioase supușilor lor prin exemplul personal și prin folosirea forței. La fel, creștinismul bizantin a început să aibă un impact puternic în Ungaria după unificarea ei sub dinastia lui Arpád. În ce privește Serbia, bizantinizarea instituțiilor și a culturii ei au căpătat avânt numai după ce țara a realizat unitatea politică sub un guvern puternic la sfârșitul secolului al XII-lea, în timpul domniei lui Ștefan Nemania.

Relația dintre dezvoltarea instituțiilor monarhice și convertirea la creștinism a fost o relație complexă și, în majoritatea cazurilor citate mai sus, reciprocă. Centralizarea politică nu a netezit numai drumul spre bizantinizare, dar și pentru o mișcare inversă. Creștinismul, împreună cu ideologia socială și cu ornamentele materiale pe care le-a adus cu el, au permis monarhilor din Europa de Răsărit de la începutul Evului Mediu să pretindă aprobarea divină pentru suveranitatea lor, să-și unească supușii datorită unei comune profesări a unei credințe exclusive, să-și exalte propriul lor statut printr-o îmbrăcăminte regală și un ceremonial de stat modelat după ritualul curții imperiale, iar prin noua lor asociere cu Bizanțul să-și sporească prestigiul internațional. Mai mult, numai împrumutând o ideologie și un model de cultură din afară, ei puteau să spere, ca și liderii „țărilor subdezvoltate" de azi, să realizeze dorita modernizare a societății lor. Ca să-și traducă în viață programul de reformă, acești conducători erau constrânși să nu se sprijine pe aristocrația tradițională, ale cărei structuri arhaice, exclusivitate tribală și vederi conservatoare au făcut-o nepotrivită pentru a sluji ca instrument de schimb, ci pe alte grupuri formate din

oameni deschiși față de noile idei și devotați politicii prinților lor. Schimbarea care s-a produs în elitele conducătoare și sporirea mobilității sociale, petrecute într-o serie de țări din Europa de Răsărit de la începutul Evului Mediu, pot fi mai bine percepute în societățile heterogene din punct de vedere rasial. În Bulgaria, de pildă, creștinarea lui Boris a fost urmată de o represiune îndreptată împotriva aristocrației Vechii Bulgarii și de o încercare de a da funcțiile publice slavilor, fostul neam de asupriți, supus de multă vreme influenței creștinismului bizantin. În același mod, se pare că și în Ungaria slavii au jucat un rol important în transformarea maghiarilor finougrici din nomazi în agricultori și în convertirea religioasă a țării.

În ce privește aristocrația din țările de curând creștinate, se pare că aceasta a avut o atitudine ambivalentă față de schimbările sociale care au apărut o dată cu influențele culturii bizantine. Pe de o parte, noua religie amenința să lovească în chiar temelia vechilor privilegii care își aveau originea și justificarea în modul de viață păgân. Pe de altă parte, importul de mărfuri din Imperiu satisfăcea nevoile de consum tot mai mari și dragostea pentru plăcerile vieții, permițându-le aristocraților să împartă cu suveranul lor prestigiul social care însoțea un mai mare belșug și educația.

Atitudinea ambiguă față de Bizanț și de ceea ce exporta el este vizibilă și într-un alt element de mare importanță în procesul difuziunii culturale — factorul uman. Dacă nu suntem pregătiți să-i dăm acestui factor întreaga sa greutate, procesul va apărea abstract și mecanic și am putea fi tentați să imputăm elitelor din Europa de Răsărit faptul de a fi dorit roadele civilizației bizantine numai în interes personal. O concluzie de acest tip ne va falsifica înțelegerea unui fenomen complex ale cărui fire împletite și implicații dramatice prezintă un interes istoric considerabil. Nu este ușor de descurcat aceste fire, și istoricul, chiar dacă are succes în întreprinderea lui, ar putea să se găsească în final cu o serie de fapte fără legătură între ele care, dacă sunt văzute separat, au o semnificație minoră. El ar putea să se întrebe dacă un fenomen atât de subtil și derutant cum sunt atitudinile — emoționale, morale, intelectuale — ale popoarelor din Europa de Răsărit față de Bizanț ar putea fi cu adevărat surprins prin metoda scoaterii de fire separate dintr-o țesătură bogată și variată. Dar dacă dorește să înțeleagă fenomenul, el nu are, la început, altă alternativă decât metoda analizei. El trebuie să cerceteze exemplele specifice de reacție ale acestor popoare față de Bizanț și să încerce să le clasifice în speranța că în cele din urmă va apărea un tablou cuprinzător.

Nu e de mirare că civilizația bizantină, așa cum s-a răspândit ea spre vecinii Imperiului, a întâmpinat o oarecare rezistență. Valorile sociale și morale pe care aceasta le-a adus cu ea erau foarte des total străine de

modelele culturii moștenite și nu puteau să nu provoace neîncrederea și teama tradiționaliștilor. În planul de bază al sentimentelor umane, această ostilitate a fost în parte provocată de neplăcerea personală pe care bizantinii — „grecii", cum le spuneau invariabil slavii — o provocau adesea cu atitudinea și comportamentul lor. Exasperantul fariseism al politicii lor externe și încrederea lor trufașă în superioritatea fără margini a lui *Rhomaios* față de „barbar", pe care reprezentanții lor peste hotare, ca arhiepiscopul Theophylact din Ohrida, nu făceau aproape nimic ca s-o ascundă, nu putea să-i facă plăcuți prozeliților lor din Europa de Răsărit. Politica lor ecleziastică nu a fost întotdeauna marcată de toleranța înțeleaptă care i-a făcut pe mulți împărați, în special în perioada macedoneană și cea niceeană, să acorde Bisericilor Slave un anumit grad de autoconducere. Boris al Bulgariei s-a întors spre Rusia deoarece patriarhul de la Constantinopol nu s-a arătat favorabil față de aspirațiile Bisericii Bulgare. Chiar și rușii, care erau niște discipoli mult mai respectuoși ai Romei de Răsărit decât slavii din Balcani, au început să resimtă implacabilitatea cu care patriarhul insista ca el însuși să aleagă candidații pentru scaunul episcopal din Kiev, când ei se simțeau suficient de puternici ca s-o facă, și să disprețuiască ușurința cu care, de câte ori Imperiul era slab, autoritățile bizantine cedau în această chestiune în fața presiunilor financiare sau politice ale Rusiei. Diplomația de „mare putere" a Bizanțului, urmată cu o viclenie nemiloasă, provoca un resentiment amar, cel puțin în rândurile victimelor lor din stepa eurasiatică. Este foarte surprinzător că ingeniozitatea superioară și metodele ambigui ale diplomaților lui au infiltrat în vecinii din Europa de Răsărit suspiciunea față de motivele bizantine și convingerea că grecii erau niște intriganți politici în care nu puteai să ai încredere. Aforismul „grecii au rămas vicleni până în ziua de azi"[17], formulat de un cronicar rus din secolul al XI-lea sau de la începutul celui de al XII-lea, era fără îndoială citat frecvent și cu sarcasm nu numai în Rusia medievală.

Un curios exemplu de neîncredere provocată de bizantini în Europa de Răsărit poate fi găsit în regulamentul mănăstirii din Bačkovo. Acest faimos așezământ a fost înființat în 1083, în Munții Rodope, la sud de Philippopolis, de un expatriat georgian, Grigore Pacurianos (Bakuriani) (figura 31). Apropiat al împăratului Alexie Comnenul, Grigore a ajuns, în slujba acestuia, la cea mai înaltă treaptă. În 1086, în calitate de comandant șef al armatelor bizantine din Europa, el a fost omorât în bătălia cu pecenegii și paulicienii. Acest imigrant din Caucaz nu părea însă să aibă multă afecțiune pentru cetățenii Imperiului pe care îl slujea cu atâta respect și care l-au răsplătit cu atâta generozitate. Regulamentul mănăstirii sale, pe care l-a redactat în trei limbi — greacă, georgiană și armeană —, specifica faptul că georgienilor li

se acorda prioritate față de toți ceilalți cetățeni care cereau să fie admiși. Mai ales, nici un bizantin nu era admis în comunitate, cu excepția secretarului care răspundea de relațiile mănăstirii cu autoritățile locale. Deoarece acești *Rhomaioi*, avertizează Grigore, „sunt violenți, șireți și apucători, dacă li se ivește ocazia, vor pune mâna repede pe mănăstire. Asemenea lucruri, declară el, s-au întâmplat adesea din pricina neroziei și inocenței neamului nostru. Dacă nu ar fi fost așa, noi, georgienii, nu i-am fi urmat pe bizantini ca pe învățătorii noștri întru credință."[18]

La un nivel de cunoștințe mai profund, introducerea forțată a modelelor bizantine în societățile păgâne din Europa de Răsărit a creat uneori o situație explozivă în care neliniștile acumulate, provocate de amenințarea adusă vechiului mod de viață, puteau să erupă în momente de panică bruscă sau de disperare; astfel de neliniști pot fi remarcate în trei etape succesive, în cursul cărora aceste societăți s-au supus impactului cu civilizația bizantină. La început, impactul era perceput ca o amenințare îndepărtată, încă incapabilă să distrugă tradițiile scumpe ale trecutului. Vigilența și recurgerea din când în când la presiunea socială erau suficiente pentru a ține la distanță elementele civilizației bizantine. O situație de acest fel pare să fie implicată în cuvintele puse de cronica rusă pe seama prințului Sviatoslav din Kiev, pe care mama sa, Olga, încerca să-l convingă să devină creștin: „Cum aș putea eu să accept această religie? Suita mea ar râde de mine."[19] Teama de ridicol a fost în acest caz o armă suficient de puternică în mâinile suitei prințului pentru a-i întări solidaritatea cu vechiul mod de viață păgân.

În cea de a doua etapă a întâlnirii dintre vechea și noua credință, situația este mai critică. Cultura tradițională fusese deja invadată. Cultul și credințele păgâne au fost puse în afara legii de către conducătorii recent creștinați și o campanie intensivă de reeducare a fost inaugurată de autoritățile locale și de consilierii lor bizantini, cu scopul recunoscut de a le înlocui cu o nouă serie de valori. Acestea, cum știm din întrebările adresate papei de către Boris, puteau să acopere o zonă importantă de credință și de conduită umană, de la teologia creștină și legile căsătoriei până la detalii de îmbrăcăminte și igienă personală. La acest punct, când vechea tradiție, deși în plină retragere, își menținea încă atracția, iar importul nou nu fusese încă asimilat, societatea era amenințată de nemulțumire sau de dezbinare. Cei care aderau la vechea cultură, în cazul în care nu voiau să renunțe la ea, puteau face două lucruri. Fie își riscau viața într-o încercare disperată de a distruge noua ordine și pe reprezentanții ei, fie cădeau într-o stare de descurajare pasivă, cu regretul zadarnic al zilelor trecute. Conducătorii clanurilor vechi bulgare, care au încercat, curând după botezul lui Boris și hotărârea lui de a impune creștinismul grec tuturor supușilor săi, să-l

asasineze și să-l înlocuiască cu propriul lor candidat, au optat pentru prima alternativă. Abia fuseseră botezați, fără îndoială cu forța, iar în lunile, poate chiar săptămânile, care au urmat acestui botez, ei s-au ridicat pentru a apăra obiceiurile, privilegiile și credințele la care țineau atât de mult. Relatarea acestui eveniment pe care o face Boris și care a supraviețuit în răspunsul papei la scrisoarea lui din 866, ne arată că ei s-au răsculat nu numai împotriva religiei creștine, ci și împotriva întregii structuri bizantine care fusese impusă țării lor. Un exemplu al celui de al doilea tip de reacție ostilă se află în urmarea la povestea cronicarului rus, care spune că prințul Vladimir, imediat după creștinarea lui și botezul supușilor săi, a recrutat copiii din familiile conducătoare ale Rusiei pentru a fi educați. El nu a fost nici primul, nici ultimul care să-și dea seama că edificarea unei noi ordini sociale și ideologii necesită o îndoctrinare planificată a tineretului și că acest lucru poate fi cel mai bine obținut sustrăgându-l influenței părinților. Reacția familiilor acelor copii față de școlile de stat era de prevăzut. Cronicarul rus consemnează cu o ironie caracteristică: „Mamele acestor copii plângeau prăbușite peste ei, deoarece nu erau destul de întărite în credință și îi boceau ca și cum ar fi fost morți"[20]. Lipsa oricărei referiri la reacțiile taților ar putea să se datoreze prejudecății antifeministe a cronicarului monastic. Este mai probabil că el voia să insinueze că bărbații din aristocrația rusă fuseseră deja câștigați de noua ordine creștină și sprijineau campania educațională a conducătorului lor. În această poveste, femeile sunt cele care apar ca îndureratele și neajutoratele reprezentante ale tradiției familiei și ale vechii culturi agonizante.

Ultima etapă din confruntarea dintre civilizația bizantină și cultura precreștină din Europa de Răsărit ne duce departe de strălucirea curților regale și a marilor orașe, unde schimbarea se face adesea rapid și dramatic, la viața obscură și aparent lipsită de schimbări din comunitățile rurale îndepărtate. Națiunea fusese de câteva decenii oficial creștină. Conducătorii și clasele urbane, primii care au adoptat noua credință, se străduie să imite, cel puțin în viața publică, pe mentorii lor bizantini. Ceremonialul și îmbrăcămintea de curte sunt modelate după cele de la Constantinopol. Clădirile publice, ecleziastice și seculare, sunt construite după modelul arhitecturii bizantine. Artiștii și meșteșugarii din Constantinopol au fost invitați să le decoreze. În orașe, se consolidează o tradiție de literatură și învățământ. Și foarte încet, datorită activității misionarilor și centralizării administrative tot mai mari, această cultură urbană și aristocratică a început să se răspândească în mediul rural păgân. Acolo, obiceiuri din timpuri imemoriale, jertfe sacrificiale în alimente și animale, rituri magice de fertilitate, cultul focului și al altor elemente naturale, extazul sălbatic din

timpul sărbătorilor populare și prestigiul social de care se bucurau ghicitorii și șamanii au fost supuse unei puternice presiuni din partea culturii invadatoare. Vechile locuri sfinte sunt profanate, idolii populari îndepărtați, iar pe locurile pe care au stat aceștia sunt construite biserici creștine. Numai în cazuri comparativ rare și inofensive, clerul creștin, originar din Bizanț, și-a manifestat dorința de a adapta credințele și obiceiurile păgâne la cererile imperioase ale noii religii. Rezistența este fie zdrobită, fie zădărnicită dinainte de către puterea militară a statului. Șocul care rezultă de aici este atât de dureros, încât aceste comunități primitive, a căror viață socială s-a centrat pe niște valori și datini acum proscrise, alunecă treptat în deznădejde. În acest caz, nu e nevoie decât de o altă lovitură dată bunei stări — foamete, secetă sau confiscarea pământurilor în beneficiul bisericii — pentru a face ca frustrarea lor să crească la maximum. Și dacă în această conjunctură se ivește un profet printre ei, care le promite eliberarea din sclavie și revenirea zilelor bune de odinioară prin mijloace supranaturale, ei se strâng imediat în jurul lui cu acel curaj al disperatului.

Aceste mișcări de renaștere erau curente la triburile de indieni din America de Nord în secolul al XIX-lea. Câteva exemple frapante ale aceluiași fenomen sunt amintite în Rusia secolului al XI-lea. Principalele centre de manifestare se aflau la periferia țării, în zona împădurită dintre cursul superior al Volgăi și Oka, cuprinzând cetățile Rostov și Suzdal, precum și Beloozero din nordul îndepărtat, districte de frontieră unde slavii de răsărit erau amestecați cu triburile finice. Istoria acestor diferite revolte, cum sunt ele povestite în *Prima Cronică Rusă*, urmează un model similar[21]. Vrăjitorii, de origine țărănească locală, lucrând în districtele lovite de foamete, își convingeau discipolii să-i omoare pe membrii aristocrației bogate posesoare de pământ, pe motivul că aceștia acumulau mâncare. Militanți anticreștini (într-o împrejurare au omorât un preot), ei pretindeau că posedă cunoașterea secretă, puteri supranaturale și darul profeției. Autoritățile seculare ruse n-au avut nici un fel de milă față de acești șamani. Unii au fost executați sau izgoniți (1024), un alt grup, care a omorât o femeie bogată, a fost linșat din ordinul perceptorului prințului de Kiev (circa 1071). Aceste mișcări, păgâne și țărănești în esență, erau îndreptate împotriva noii ordini religioase și sociale impusă de puterea combinată a statului și a Bisericii. Cât de periculoase puteau ele să fie pentru amândouă se vede din două episoade care s-au petrecut pe la 1071 și care ne arată că aceste mișcări de restaurare nu se limitau la districtele înapoiate și rurale ale Rusiei. Unul din acești „vrăjitori" a sosit la Kiev, unde și-a strâns ciracii profetizând că, în răstimp de trei ani, Niprul va începe să curgă invers, iar Bizanțul și Rusia își vor schimba locurile, „astfel încât țara grecilor va fi unde este Rusia, iar

Rusia unde este țara grecilor"[22]. În pofida neclarității acestui discurs oracular, nu este probabil prea exagerat să-l interpretăm ca pe expresia temerii obsesive față de Bizanț și de toate acțiunile lui care trebuie să fi strâns inima a cel puțin unui conducător păgân pe jumătate învins din Rusia secolului al XI-lea. Un alt șaman a apărut în acea vreme la Novgorod, „zicând că este un zeu, ducând aproape toată cetatea pe drumuri greșite, zicând că prevede totul, batjocorind credința creștină și spunând că va trece peste râul Volhov în văzul tuturor"[23]. Răscoala a fost în cele din urmă înăbușită, după ce toată populația din cetate, cu excepția episcopului, a prințului și a suitei acestuia, a îmbrățișat cauza profetului. Apostazia masivă din a doua cetate ca importanță din Rusia arată că, la aproape o sută de ani de la creștinarea oficială a țării, viitorul creștinismului bizantin era încă departe de a fi asigurat.

Doi dintre acești „vrăjitori" au făcut o remarcabilă mărturie de credință. Întrebați, după arestare, despre ideile lor cu privire la modul în care a fost creat omul, ei au răspuns:

> Dumnezeu s-a spălat într-o baie și pentru că a asudat s-a uscat cu o cârpă și a aruncat-o din cer jos pe pământ. Iar Satan a început a cuvânta cu Dumnezeu că cine va face pe om din această cârpă. Și Diavolul l-a făcut pe om, iar Dumnezeu a pus un suflet în el. Din această pricină, când moare un om, trupul lui merge în pământ, iar sufletul la Dumnezeu[24].

Această ciudată doctrină se regăsește în două surse diferite. Prima parte a confesiunii amintește o legendă populară care încă mai circula printre triburile finice dintre Oka și cursul mijlociu al Volgăi în secolul al XIX-lea. A doua parte este în substanță și chiar în terminologie aproape sigur de origine bogomilă.

Canalele prin care o doctrină de bază a acestei secte neomaniheiste a fost dusă din Balcani până în nordul Rusiei nu sunt cunoscute. Nici o referire explicită la vreo formă băștinașă de bogomilism nu poate fi găsită în sursele rusești și am putea să afirmăm cu toată siguranța că această mișcare nu a avut niciodată rădăcini reale în țară. Cu toate acestea, bogata literatură apocrifă de origine grecească, circulând în traducere slavă în Rusia medievală sub numele de „fabule bulgărești", conține multe urme de idei dualiste. Și nu este cu totul imposibil ca misionarii bogomili, renumiți pentru zelul și vastul lor prozelitism, să-și fi croit drum din Imperiul Bizantin sau din Bulgaria spre Rusia[25]. Tot ce putem afirma cu siguranță este că șamanii din nordul Rusiei, încercând să reînvie cultura păgână a strămoșilor

lor, au folosit în secolul al XI-lea o învățătură derivată în substanță de la bogomilii din Balcani. Putem presupune că această infuzie a unui curent de gândire dualist într-o mișcare păgână de restaurare a dat acestei mișcări o bază doctrinală fermă și a ajutat poate la alinarea descurajării și mizeriei țăranilor din nordul Rusiei, oferindu-le o soluție convingătoare problemei privind originea suferinței umane. În țările slave din Balcani și într-o măsură mai mică în Rusia, bogomilismul, care a devenit o mișcare populară de disidență și de luptă împotriva învățăturii teologice, etice și sociale a unei biserici sprijinite de stat, oferă un exemplu puternic de rezistență locală față de neavenita civilizație supărătoare a Bizanțului.

Am văzut din aceste exemple că civilizația bizantină, așa cum s-a răspândit ea în țările Europei de Răsărit, a întâlnit în diferite clase ale populației o rezistență care era uneori amplă și puternică. Ținând seamă de toate acestea, putem să ne mirăm că aceste țări au împrumutat de la Bizanț atât de multe și atât de repede. O parte a răspunsului la această întrebare a fost dat la începutul acestui capitol. Unele trăsături particulare culturale au fost adoptate deoarece erau funcțional folositoare pentru rezolvarea unor probleme sociale sau pentru a satisface o necesitate materială. Astfel, creștinismul poate ajuta la rezolvarea unor fricțiuni interne datorate diversității rasiale din țara „primitoare". Doctrina bizantină a originii divine a autorității politice susținea ambițiile monarhului local de a-și mări puterea asupra supușilor săi. Capacitatea de a prelua de la bizantini procedee tehnologice ingenioase le permitea să rezolve proiecte dificile de construcție, cum erau construirea de poduri sau de fortărețe, în vreme ce legăturile comerciale și ecleziastice cu Imperiul satisfăceau apetitul claselor conducătoare pentru obiectele de lux, construcții impresionante și educație. Înclinația lor către frumos și învățătură, precum și dorința de a câștiga prestigiu le dădeau, așa cum vom vedea, cel mai puternic stimulent pentru însușirea artei, legilor și literaturii bizantine.

Totuși, în ultimă instanță, factorul care a contribuit cel mai mult la învingerea rezistenței locale față de civilizația bizantină a fost prestigiul fără egal pe care aceasta îl avea în întreaga Europă de Răsărit. Până în secolul al XII-lea, nici o altă țară europeană nu putea spera să se măsoare cu Imperiul Bizantin fie în avuție, fie în putere sau în realizări culturale. A fi asociat cu Imperiul era o onoare căutată cu multă râvnă. Constantin Porfirogenetul, foarte conștient de această atitudine a străinilor față de Imperiul condus de el, se plângea de „cererile stăruitoare și pretențiile supuse nouă cu obrăznicie" ale „neamurilor din nord" printre care îi înșira pe kazari, unguri și ruși[26]. Aceste națiuni, explica el, tânjesc în special după coroanele bizantine, veșminte oficiale și alianțe prin căsătorie cu familia imperială. Într-o

măsură importantă, prestigiul împăratului se baza și pe puterea și tehnologia lui militară. Arma lui secretă bine cunoscută, „focul grecesc", de care dușmanii lui navigatori învățaseră să se teamă, exercita o fascinație ușor de înțeles, iar Constantin ne spune în același pasaj că el a primit cereri frecvente de la națiunile din Europa de Răsărit pentru care doreau să aibă și ele mostre ale acestei mărfi neprețuite.

Prestigiul Bizanțului era, bineînțeles, strâns legat și de tentația religiei creștine. Istoricii moderni au tendința să sublinieze, și pe drept cuvânt, motivele politice și sociale care i-au dus pe conducătorii medievali la cristelniță. Nu trebuie însă să uităm prea ușor interpretările date unor evenimente de cronicarii și hagiografii din epocă, pentru care forța conducătoare a credinței individuale era factorul decisiv. Ar fi imprudent să privim convertirea lui Boris al Bulgariei, a lui Gyulá al Transilvaniei sau a lui Vladimir al Rusiei altfel decât ca pe un act clarvăzător venit din partea unor oameni de stat mireni, împinși de propriul lor interes. Ceea ce știm despre viețile lor după botez este oricum compatibil cu ideea autenticității convertirii lor, iar credințele lor creștine erau pline de sinceritate. Natura precisă și scopul acestor credințe nu poate fi ușor de determinat, din lipsă de dovezi de încredere. În unele cazuri, învățătura Evangheliei, cu mesajul ei spiritual și de regenerare morală, a avut probabil un impact real. Alteori, frumusețea cultului liturgic, perceput cu ochiul și cu urechea, îndulcea și captiva inimile oamenilor. Iar în cadrul societăților conducătoare din Europa de Răsărit, ale căror preocupări religioase și politice se centrau până atunci pe familie, clan, trib sau regat, erau probabil nu puțini aceia pentru care perspectiva universală a religiei creștine a oferit o experiență nouă și profund emoționantă.

Deși unii monarhi din Europa de Răsărit, în special cei din Bulgaria și Serbia, au acceptat pentru o vreme autoritatea spirituală a Romei, iar alte națiuni, cum au fost cele din Ungaria și Croația, au ieșit treptat de pe orbita bizantină, majoritatea țărilor au rămas credincioase Bisericii mame din Constantinopol. Oricât de mult s-au mâniat conducătorii lor împotriva autorității uneori insuportabile a patriarhilor ecumenici, ei și supușii lor nu au pus niciodată serios la îndoială, cel puțin până în secolul al XV-lea, rolul Bisericii Bizantine ca centru și arbitru al credinței ortodoxe. În anul 1347, sau în jurul lui, regele Magnus Eriksson al Suediei a trimis o misiune la Novgorod ca să propună arhiepiscopului și cetățenilor acestui oraș o dispută privind meritele respective ale religiei catolice și ale celei ortodoxe. Răspunsul rușilor dat regelui este consemnat după cum urmează: „Dacă vrei să știi care credință este cea mai bună, a voastră sau a noastră, trebuie să trimiți la Constantinopol, la patriarh, pentru că de la greci am primit noi credința ortodoxă."[27]

Dacă la aceste niveluri mai înalte ale societății, popoarele din Europa de Răsărit îi priveau pe bizantini ca pe mentorii lor în probleme de doctrină, atitudinea poporului simplu era mai instinctivă și mai spontană. Ea și-a găsit expresia impresionantă în venerația pentru cetatea Constantinopolului, pe care slavii o numeau în limba lor *Țarigrad*, Cetatea Imperială. Pentru întreaga creștinătate din Răsărit, Constantinopolul era o cetate sfântă, nu numai pentru că era reședința împăratului și a dublului său spiritual, patriarhul ecumenic. Pretenția sa principală la sacralitate se afla în forțele supranaturale despre care se credea că sunt prezente între zidurile sale — monumente comemorând patimile lui Hristos și nenumărate relicve de sfinți, biserici și mănăstiri, lăcașuri de rugăciune și morminte renumite ale creștinătății, iar deasupra tuturor, patronajul protectorilor ei din ceruri, Divina Înțelepciune, al cărei templu era Sfânta Sofia, și Maica Domnului, al cărei veșmânt, păstrat în biserica Blahernae, era venerat ca un *palladium** al cetății. În aura de sacralitate care îl înconjura, Constantinopolul putea să fie egalat numai de Ierusalim și, într-adevăr, era adesea privit ca Noul Ierusalim. Pelerinii din Europa de Răsărit și călătorii care au vizitat Constantinopolul în Evul Mediu manifestau în fața numărului mare de relicve și a caracterului sacral al sanctuarelor lui aceeași uluire și turburare religioasă care se simțea în descrierile lor despre Țara Sfântă. Mulți insistau pe frumusețea fără seamăn a bisericii Sfânta Sofia și pe farmecul cântecelor liturgice. „Un cântec, a declarat arhiepiscopul Antonie al Novgorodului, care a vizitat orașul în 1200, ca acela al îngerilor."[28] În relatarea lui, ca și în alte relatări lăsate de pelerinii ruși, surprindem uneori aceeași impresie puternică avută de trimișii lui Vladimir al Rusiei când au raportat suveranului lor impresiile despre cultul public de la Constantinopol: „Nu știam dacă eram în cer sau pe pământ." Pentru neamurile din Commonwealth-ul Bizantin, Constantinopolul nu era numai „ochiul credinței creștinilor", ci mai ales „cetatea râvnită de întreaga lume"[29].

* Din lat. *palladium*, gr. *palladion*, – statuie al lui Pallas, considerată de troieni o chezășie a salvării cetății lor. Prin extensie, scut, garanție, salvare. (N.tr.)

CAPITOLUL 10

RELIGIA ŞI LEGILE

Cadrul geografic și politic în care s-a petrecut transmiterea civilizației bizantine în Europa de Răsărit a fost descris în capitolele precedente. Am încercat să explicăm și rațiunile ce au făcut ca popoarele care trăiau pe această arie să accepte, în pofida rezistențelor locale, valorile și produsele ei. A sosit vremea să examinăm rezultatele acestui proces de răspândire, să selectăm trăsăturile cele mai importante ale civilizației bizantine împrumutate de națiunile din Europa de Răsărit și să vedem ce s-a petrecut cu ele în locurile lor de adopție. Cercetarea noastră se va concentra pe patru direcții — religie, legi, literatură și artă. În toate aceste domenii, țările din Europa de Răsărit au dovedit că au dorința, adesea puternică, de a fi discipolele Bizanțului. Adoptarea civilizației bizantine de către clasele lor educate nu a fost însă un împrumut pasiv sau o imitare servilă. Am dat deja exemple când unele din trăsăturile ei au fost modificate și adaptate la nevoile locale prin contact cu mediul autohton cultural și social. Caracterul selectiv, într-o oarecare măsură creator al acestui împrumut, nu putea să nu ducă, în aria culturală bizantină, la apariția unor caracteristici și variații locale, unele dintre ele indigene, altele datorate unor evoluții ulterioare. Identificarea, ca să nu vorbim de descrierea acestor trăsături „originale", este adesea deosebit de dificilă, în parte din pricina insuficienței surselor la dispoziția istoricului și în parte pentru că acesta nu dispune încă, pentru a întreprinde un studiu comparativ al culturilor, de criteriile pe care și le-au definit treptat, pentru un asemenea studiu, antropologii și sociologii. Problema nu este atât de dificilă în domeniul literaturii. Relativa bogăție de surse din acest domeniu, în special în Rusia, permite să se ajungă la concluzii precise atât în legătură cu tipurile de scrieri bizantine selectate pentru traducere, cât și cu opinia autorilor din Europa de Răsărit cu privire la legăturile țărilor lor cu Bizanțul. În domeniul artei, unde, cu excepția Rusiei, monumentele care au rămas nu sunt nicăieri suficiente pentru a se putea configura o tradiție

continuă de-a lungul Evului Mediu, problema identificării și descrierii „școlilor naționale" este mai dificilă. Și este extrem de surprinzător că istoricii de artă nu au ajuns încă la un acord în privința problemei dacă putem vorbi, când ne referim la Evul Mediu, de tradiții artistice specifice Bulgariei, Serbiei, Greciei, României sau Rusiei.

Orice încercare de a deosebi o lege bizantină importantă de tradițiile juridice preexistente în țările Europei de Răsărit rămâne doar o încercare atâta vreme cât cunoașterea noastră a dreptului cutumiar slav rămâne la un stadiu rudimentar. Dificultățile pe care le întâmpină cercetătorul religiei din Europa de Răsărit sunt probabil și mai mari, deoarece nu numai că știm foarte puține lucruri despre păgânismul medieval din aceste țări, dar adevărata natură a modelelor religioase moștenite de la Bizanț nu ne permite să distingem variații locale esențiale. Creștinismul ortodox a fost extrem de conservator și a fost conceput ca o unitate sacră și indivizibilă și nici o parte a acestui tot nu putea fi extrasă fără a produce vătămare întregului. Această opinie a fost exprimată de cuvintele lui Ioan Damaschinul: „Dacă începem să dărâmăm construcția Bisericii, chiar în lucruri mărunte, întregul edificiu va cădea curând la pământ."[1] Și cu o forță egală, ea a fost reluată de patriarhul Photios: „Cea mai mică nepăsare față de tradiție, a scris el, duce la totala nesupunere față de dogmă."[2] A face o selecție în domeniul religiei înseamnă, așadar, riscul de a cădea în erezie; cuvântul grec *hairesis* înseamnă, într-adevăr, „alegere". Însă, așa cum vom vedea, creștinismul bizantin a căpătat în diferite părți ale Europei de Răsărit ceva din parfumul local deosebit, nu într-adevăr ca un rezultat al unei selecții arbitrare, ci în special din cauză că receptorii lui erau predispuși să sublinieze anumite trăsături ale acestei tradiții, extrăgând o calitate specifică sau un tip de comportament demn de o admirație specială. Este bine să cercetăm aceste diferențe de apreciere, care se datorau fie unor caracteristici de grup moștenite, fie rezultatului unui mediu natural și istoric, fie amândurora, în cele patru domenii selectate aici pentru o studiere specială. Unul dintre scopurile urmărite în acest capitol și în cel ce urmează este acela de a arăta că o încercare de a identifica și a descrie „revizuirile" locale suferite de civilizația bizantină în diferite părți ale Europei de Răsărit se dovedește a fi, ca și recunoașterea unui stil în artă, o întreprindere legitimă, oricât de imperfect și rezervat ar fi rezultatul ei. Și vom sugera că aceste variații locale sunt, din punct de vedere al istoricului, mai puțin semnificative decât modelele obștești, comune de valori, credințe și experiență intelectuală și estetică pe care bulgarii, rușii, sârbii și românii le-au achiziționat de la Bizanț în cursul Evului Mediu.

Activitatea misionarilor Romei de Răsărit și organizarea administrativă a Bisericilor teritoriale care i-a urmat au avut ca rezultat transplantarea tradiției creștine ortodoxe a Bizanțului în țările din Europa de Răsărit. Nicăieri, poate, nu este mai masivă, mai evidentă, natura împrumutului decât în domeniul monahismului. Ușoarele variații de tip care pot fi detectate la începutul Evului Mediu între mănăstirile din diferite arii ale Europei de Răsărit sunt foarte puțin semnificative față de unitatea de bază a structurii formale și a experienței spirituale pe care acestea le fac cunoscute. Iar aceste diferențe devin și mai puțin perceptibile după 1300, când un nou curent de ascetism și spiritualitate, apărut în mănăstirile de frunte ale Imperiului Bizantin, a strâns și mai mult legăturile care uneau diferite ramuri locale ale monahismului din Europa de Răsărit. Cu toate acestea, împreună cu tradiția monastică tot mai unificată, s-au dezvoltat pe teren indigen diferite forme de religie seculară și populară, în special în Rusia și Serbia. Acest amestec de tradiții bizantine și de tradiții locale, exemplificat în cultul religios față de regii și prinții naționali, sunt însă mai evidente în primele perioade. Ar fi o deducție justificată de surse să afirmăm că, cel puțin în domeniul religiei, tradiția bizantină din Europa de Răsărit a devenit în timpul Evului Mediu din ce în ce mai omogenă.

Împreună cu prețuirea plină de respect față de viața monastică și față de cei care o urmau, care a crescut foarte mult după învingerea iconoclasmului din 843, popoarele din această arie au moștenit de la Bizanț o întreită tradiție ascetică. În primul rând, ea era reprezentată de viața de sihăstrie, care, deși nu mai avea o importanță de prim ordin în creștinismul răsăritean, era încă practicată la Muntele Athos și în alte părți și era susținută de povestirile foarte populare despre primii anahoreți din Egipt și Palestina — *Historia Monachorum**, *Istoria Lausiacă* a lui Palladius și *Pratum Spirituale*** a lui Ioan Moschos, lucrări traduse la începutul Evului Mediu în slavonă.

Al doilea tip, intermediar între sistemul eremitic și cel comunitar de viață monastică, era cel de *lavra*, alcătuit dintr-un grup de pustnici care trăiau separat, deși se aflau sub conducerea unui stareț, și care se întâlneau duminica pentru a săvârși împreună Sfânta Euharistie. Acest sistem se găsea și la Muntele Athos și s-a propagat în Europa de Răsărit prin traducerea în limba slavă a vieților călugărilor din Palestina, scrisă în secolul al VI-lea de Chiril din Skythopolis. A treia formă de monahism bizantin a fost

* Istoria monahilor. (N.tr.)

** Pășunea spirituală. (N.tr.)

cea mai bine acceptată și a avut și istoria cea mai lungă. Ea a fost reprezentată de mănăstirile cenobitice*, comunități foarte bine organizate și centralizate, ai căror membri, trăind împreună în aceeași clădire, neavând nimic personal, erau supuși unei discipline identice de rugăciune și muncă sub autoritatea unui stareț.

Monahismul cenobitic, dezvoltat în Egiptul de Sus în secolul al IV-lea de Sfântul Pahomie, a fost organizat de Sfântul Vasile din Cezarea și a căpătat o formă definitivă la începutul secolului al IX-lea, datorită Sfântului Teodor Studitul. Mănăstirea Studios din Constantinopol, al cărei stareț era chiar el, a jucat la începutul Evului Mediu în Europa de Răsărit un rol ce poate fi comparat în anumite privințe cu poziția ocupată în creștinătatea din Apus de abația din Cluny. Austeritatea regulilor sale de cult în comun, muncă manuală și studiu a fost temperată de o moderație în practicarea ascetismului care era, în ansamblu, caracteristică monahismului cenobitic bizantin. Unii dintre frați acționau ca duhovnici ai unor familii din Constantinopol. Mănăstirea făcea acte de caritate, avea o școală și unul dintre cele mai renumite *scriptoria*. În domeniul liturgic, Studios a constituit un model pentru întreaga creștinătate din Răsărit și multe imnuri încă folosite în Biserica Ortodoxă au fost compuse în secolul al IX-lea în interiorul zidurilor ei. Regulamentul mănăstirii se voia a fi, după cuvintele din preambul, „regula cea mai bună și cea mai nobilă care să evite atât excesul, cât și insuficiența".[3]

În a doua jumătate a secolului al X-lea, Regulamentul Studit a fost introdus la Muntele Athos. În 963, aproape de capătul sudic al Peninsulei Balcanice, a fost întemeiată de către Sfântul Athanasie o mare mănăstire cenobitică, bogat înzestrată de împăratul Nikephoros Phocas. Marea Lavră, cum era numită, a fost primul așezământ de tip studit de la Muntele Sfânt, aflat într-o zonă îndepărtată de mare frumusețe naturală, care a devenit curând centrul monahismului creștin din Răsărit, având case care aparțineau națiilor de la periferia cea mai îndepărtată a Lumii Bizantine, de la Georgia la Amalfi. Lor li s-au alăturat curând slavii. Mănăstirea bulgară de la Zographou este atestată la Muntele Athos de la jumătatea secolului al X-lea. Rușii au avut o mănăstire proprie în Peninsulă la anul 1016, iar în 1169 au obținut-o pe a doua, mănăstirea Sfântului Panteleimon. Mănăstirea sârbă de la Hilandar a fost, așa cum am văzut, întemeiată la Muntele Athos de Ștefan Nemania și Sfântul Sava, la sfârșitul secolului al XII-lea. Aceste trei lăcașuri slave — Zographou, Panteleimon și Hilandar —, care există și acum, au devenit centre literare înfloritoare, unde scrierile religioase bizantine au fost traduse în slavonă pentru a fi duse de aici la mănăstirile medievale și la

* Din gr. *Kioinobion* – viață în comun; călugări care trăiesc în comunitate. (N.tr.)

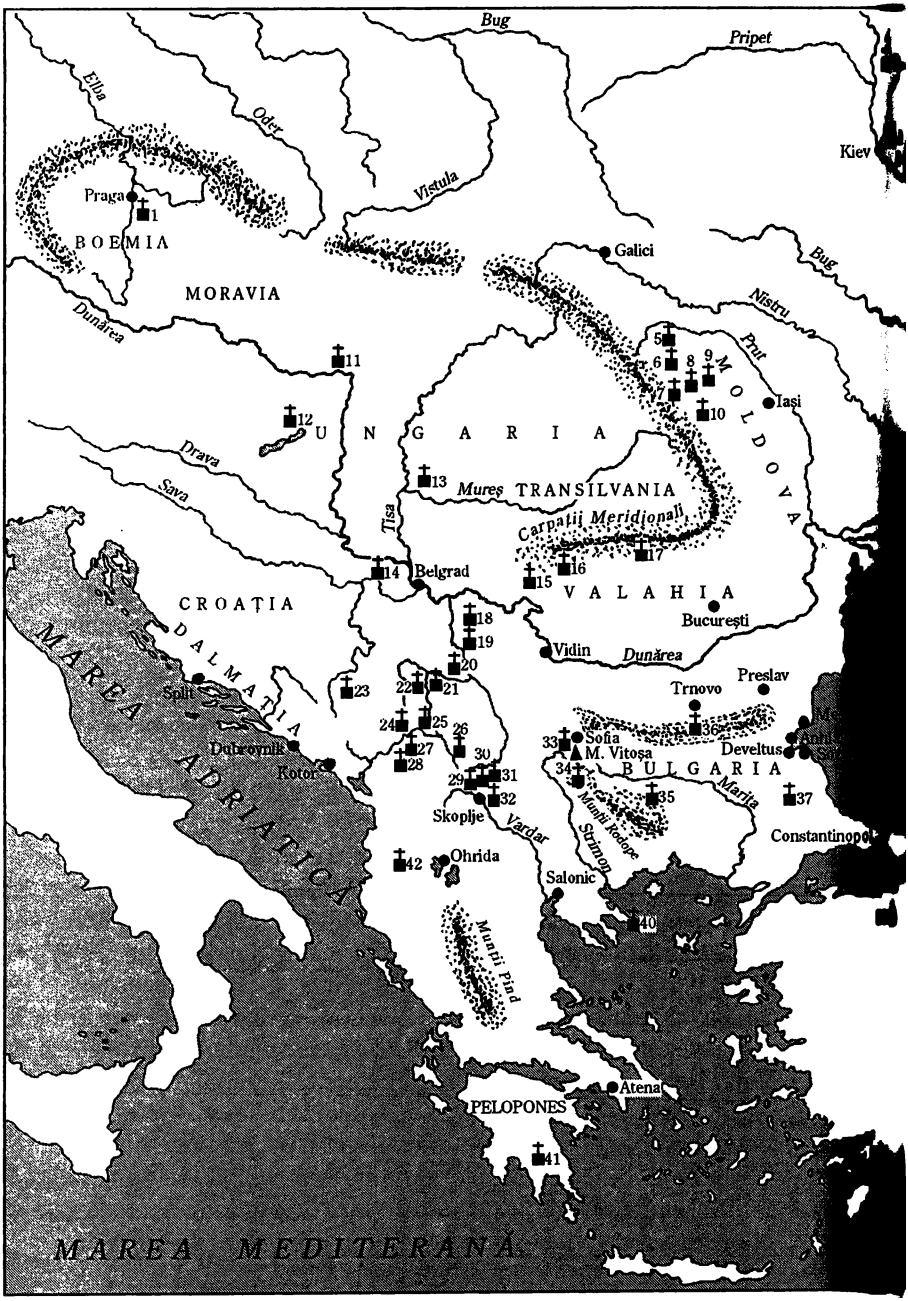

Bug
Pripet
Elba
Oder
Vistula
Kiev
Praga
BOEMIA
MORAVIA
Galici
Bug
Nistru
Prut
Dunărea
MOLDOVA
Iaşi
UNGARIA
Drava
Sava
Mureş
TRANSILVANIA
Carpaţii Meridionali
Tisa
Belgrad
VALAHIA
Bucureşti
CROAŢIA
DALMAŢIA
Vidin
Dunărea
Preslav
Trnovo
Split
Dubrovnik
Kotor
Sofia
M. Vitoşa
Develtus
BULGARIA
Marita
Skoplje
Vardar
Munţii Rodope
Strimon
Constantinopol
Ohrida
Salonic
Munţii Pind
Atena
PELOPONES
MAREA ADRIATICĂ
MAREA MEDITERANĂ

Harta 9. Centre culturale ale Lumii Bizantine I

orașele din Europa de Răsărit. Analogia, afirmată mai devreme, dintre un curent alternativ de oameni și idei care se scurgea spre Mediterană și înapoi și pulsațiile unei inimi își află o altă ilustrare în rolul Muntelui Athos, care atrăgea la el oameni din toată Europa Răsăriteană, doritori să se inițieze în viața monastică, și pe care îi trimitea după aceea înapoi, prin aceste mănăstiri slave întemeiate pe pământul lui, împreună cu rezultatele străduinței și învățăturii lor, spre țările de baștină.

Începuturile monahismului în Bulgaria au precedat importanța internațională a Muntelui Athos. Primele mănăstiri din această țară, întemeiate în jurul anului 900, în special în Ohrida și Preslav și în jurul lor, își datorau probabil existența influenței venite din Salonic și Constantinopol. Se pare că au fost în special ctitorii regale, imitând comunitățile religioase bizantine înzestrate de împărați și de particulari bogați cu scopul de a-și asigura un loc de înmormântare și de rugăciune continuă pentru odihna sufletelor lor. O formă de monahism specific bulgară poate fi aflată câțiva zeci de ani mai târziu. Perioada ei de prosperitate ar putea fi dată cu probabilitate între anii 950 și 1150. Cele două trăsături caracteristice ale sale erau dorința de a combina cultul pentru viața eremitică cu nevoia instituțională de mănăstiri cenobitice și tendința creării de noi comunități religioase reunite în munții din nordul Macedoniei.

Acest prim centru important al monahismului slav din sud se afla în susul văilor Strimonului și Vardarului, în special în zona muntoasă din Vitoșa (la sud de Sofia), Rila și Osogovo (acest din urmă șir de munți intersectează frontiera actuală dintre Bulgaria și Iugoslavia). Aceste trei regiuni, care se află în centrul Peninsulei Balcanice, sunt toate legate de faptele ascetice ale Sfântului Ioan din Rila, sfântul patron al Bulgariei. Acesta și-a petrecut cea mai mare parte din viață (circa 880–946) ca pustnic, străduindu-se să pătrundă tot mai adânc în munții sălbatici și să scape de consecințele lumești ale faimei sale tot mai mari de ascet, sfânt, tămăduitor și făcător de minuni. Numai la sfârșitul vieții, din respect pentru mulții discipoli care se strânseseră în jurul său, a consimțit să-și părăsească singurătatea și să întemeieze o mănăstire cenobitică în ultimul său lăcaș, în ascunzișul Munților Rila. Renumele și cultul lui postum s-au răspândit în Serbia, Ungaria, Rusia și Bizanț. Una din biografiile sale a fost scrisă de un înalt funcționar bizantin în secolul al XII-lea. În țara sa, Ioan a fost întotdeauna venerat ca sihastru și ctitor al mănăstirii Rila, locul cel mai venerat din Bulgaria (figura 26). Prima sa *Vita* care a ajuns până la noi, în slavona veche, deși departe de a fi independentă de tiparele hagiografice bizantine, relevă, în simplitatea unor detalii și în poezia modestă a limbajului, influența unei tradiții locale mai populare[4].

Același amestec de tradiții solitare și cenobitice și aceeași arie geografică sunt asociate cultului celor trei sihaștri din nordul Macedoniei, Prohor din Psinia, Gabriel din Lesnovo și Ioachim din Osogovo. Biografiile lor în slavonă ne povestesc puține lucruri despre viețile lor obișnuite. Se pare că toți trei au trăit în secolul al XI-lea. Legătura strânsă cu venerarea Sfântului Ioan din Rila este însă neîndoielnică. Faptele lor ascetice s-au petrecut în Munții Osogovo, unde Ioan a fost rânduit călugăr. Și fiecare dintre ei este legat de întemeierea sau refacerea unei comunități monastice medievale. Cea mai renumită dintre acestea este Lesnovo, reclădită și împodobită cu picturi remarcabile după cucerirea ei de către sârbi, în secolul al XIV-lea. Promovând cultul întemeietorilor lor, ale căror moaște le păzesc cu mare grijă, aceste mănăstiri din Macedonia au devenit pepiniere ale unei evlavii populare care s-a întins și în regiunile rurale înconjurătoare.

Comunitatea cenobitică, întemeiată într-un loc îndepărtat, de obicei în munți, de către un sihastru contemplativ, pare să fi rămas forma caracteristică a monahismului bulgar din Evul Mediu. Spre deosebire de ea, primele mănăstiri rusești erau de obicei situate aproape de orașe. Mai mult încă, din cele vreo șaptezeci de mănăstiri atestate în Rusia înainte de secolul al XIII-lea, aproape două treimi erau ctitorii de prinți. Excepția principală o constituie mănăstirea Peșterilor din Kiev, comunitate monastică de frunte din perioada premongolă. Aceasta nu avea un ctitor secular și nici un sfânt patron sau o dotare inițială. Unul dintre primii ei frați, reflectând cu mândrie la apariția ei spontană, a scris: „Multe mănăstiri au fost într-adevăr întemeiate de împărați și nobili și de oameni bogați, dar nici una nu este întemeiată ca aceasta cu lacrimi și post, cu rugăciuni și veghe."[5] Din toate mănăstirile negrecești din Europa de Răsărit de la începutul Evului Mediu este singura de la care s-au păstrat consemnări istorice detaliate. Și deși mare parte din aceste dovezi sunt hagiografice, ele permit să facem un tablou foarte complet și corect al impactului tradiției ascetice bizantine în Rusia secolelor al XI-lea și al XII-lea.

Originile mănăstirii sunt legate de numele lui Antonie, un rus care a călătorit la Muntele Athos la începutul secolului al XI-lea, devenind acolo călugăr. „Întoarce-te în Rusia", se zice că i-a spus starețul care l-a rânduit călugăr, „și fie ca binecuvântarea Sfântului Munte să fie cu tine, pentru că mulți se vor face călugări datorită ție." Antonie s-a întors la Kiev și acolo, la marginile orașului, s-a așezat într-o peșteră care dădea spre Nipru. Faima sa de sihastru sfânt s-a răspândit pretutindeni în țară și, pe la mijlocul secolului, s-au adunat în jurul lui discipoli în număr suficient de mare ca să fie nevoiți să sape o peșteră mai mare pe același loc, unde să se adăpostească toți[6]. Două trăsături ce se pot desprinde din această poveste, relatată în *Prima Cronică Rusă*, este bine să fie consemnnate. În primul rând, Antonie era

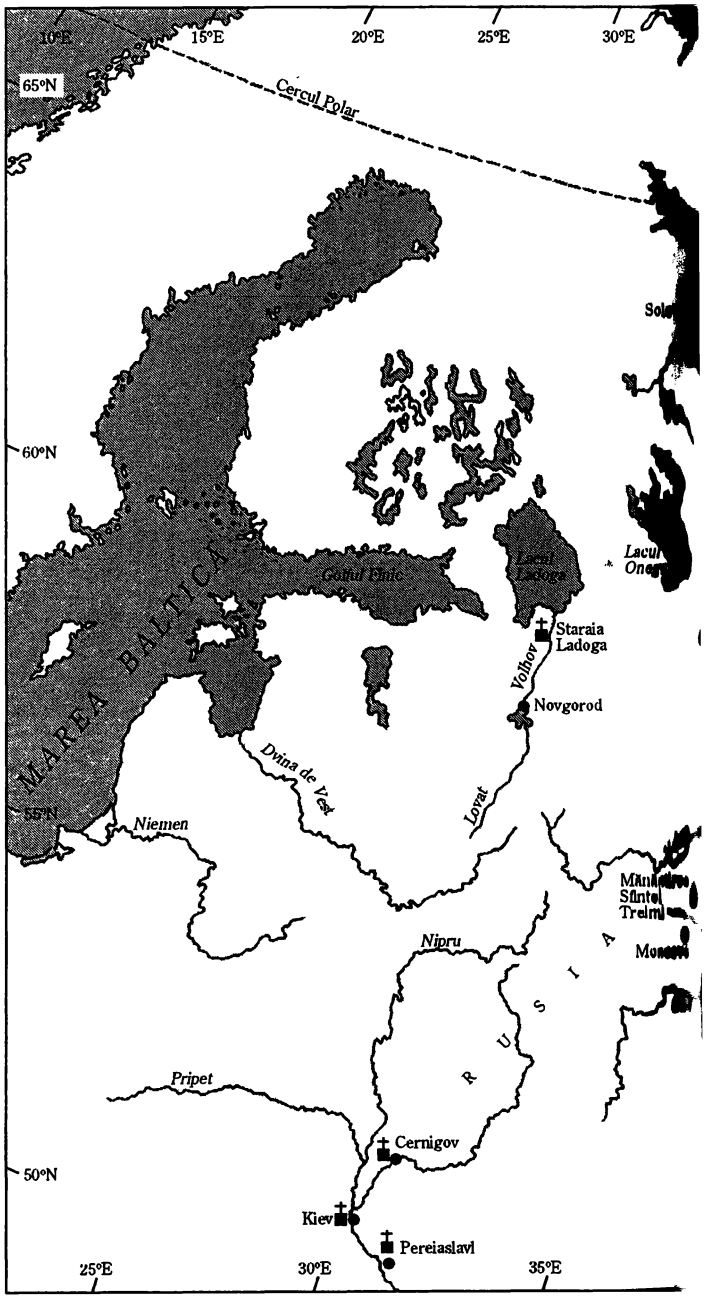
10°E
15°E
20°E
25°E
30°E
65°N
Cercul Polar
60°N
MAREA BALTICĂ
Golful Finic
Lacul Ladoga
Staraia Ladoga
Volhov
Novgorod
Dvina de Vest
Lovat
55°N
Niemen
Nipru
RUSIA
Pripet
Cernigov
50°N
Kiev
Pereiaslavl
25°E
30°E
35°E

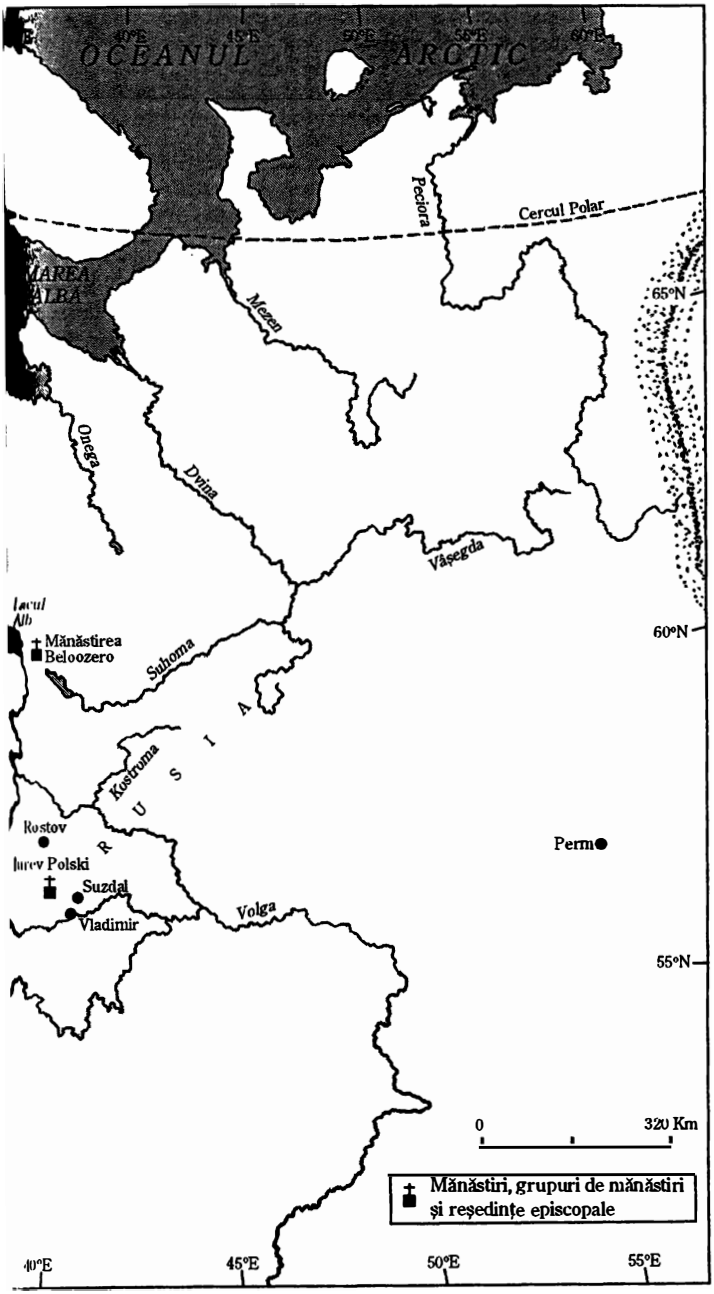

Harta 10. Centre culturale ale Lumii Bizantine II

pustnic datorită opțiunii sale, iar idealul lui de sihăstrie a modelat începuturile istoriei mănăstirii. În al doilea rând, ctitoria lui este descrisă ca un vlăstar al monahismului athonit, și asupra acesteia, așa cum subliniază cronica în repetate rânduri, stătea „binecuvântarea Sfântului Munte". Următoarea etapă din istoria mănăstirii este legată de discipolul său rus Theodosie, stareț al mănăstirii de prin 1062 până la 1074. El este figura centrală de la începuturile istoriei monahismului din Rusia. Acesta a introdus două reforme importante, mutând mănăstirea din peșteri în construcții ridicate pe pământ și trimițând pe unul din călugării săi la Constantinopol cu instrucțiuni pentru a obține o copie a Regulamentului Studit. Acest *typicon* realizat la Constantinopol în secolul al XI-lea, probabil o versiune ușor modificată a regulamentului original, a devenit regulamentul mănăstirii Peșterilor, iar principiile de viață comunitară sever ordonată au înlocuit astfel, fără a le elimina complet, principiile Sfântului Antonie bazate pe un ideal ascetic mai individualist.

Biograful Sfântului Theodosie din secolul al XI-lea, deși împrumutase copios din scrierile hagiografice grecești, mai ales din Chiril din Skythopolis, face un portret foarte realist al întemeietorului monahismului cenobitic din Rusia[7]. Impresia pe care o avem este aceea a unui om de o umilință profundă și simplă, cu un echilibru moderat între practicarea ascetismului și o autoritate morală considerabilă. Ultima calitate era evidentă în relațiile sale cu prinții și nobilii țării, precum și cu monahii săi. S-a încercat să se dea spiritualității lui Theodosie trăsături originale rusești și să se facă o paralelă între amabilitatea, omenia și autoumilința voluntară și ascetismul mai sumbru și mai eroic practicat de Sfântul Antonie și sihaștrii săi[8]. Aceste eforturi nu sunt convingătoare. Se poate ca virtuțile atribuite Sfântului Theodosie de scriitorii ruși din Evul Mediu să fi fost acelea care îi făceau o impresie mai bună în ochii compatrioților lor. Însă nu erau mai puțin apreciate în spiritualitatea bizantină și adesea desemnate ca modele de comportament ale patrimoniului comun al creștinătății. Este adevărat că idealul cenobitic al lui Theodosie pare, la prima vedere, a avea puțin în comun cu portretele unor sihaștri din mănăstirea sa pe care le cunoaștem din *Cronica Rusă*[9] precum și dintr-o relatare de la începutul secolului al XIII-lea[10] — pustnici înfricoșători, care își înfrânau pasiunile prin eforturi supraomenești, purtând bătălii cumplite împotriva ispitei atotprezente într-o lume bântuită de diavol. Și aici, mănăstirea Peșterilor reflecta tradițiile ascetismului bizantin cu tensiunile lui, niciodată complet rezolvate, între chemarea contemplativă, în care omul poate să ajungă la viziunea lui Dumnezeu prin stăpânirea patimilor sale, și viața în comunitate, unde își poate obține

mântuirea prin ascultare și îndurare față de ceilalți membri ai frăției monastice. Însă, în Kiev, ca și în Bizanț, cele două tipuri de viață monastică aveau puncte de contact. Nici Antonie și nici Theodosie nu-și cultivau cu exclusivism idealurile de ascetism proprii fiecăruia. Theodosie era un cirac devotat și mult prețuit al primului, o relație care în monahismul creștin din Răsărit înseamnă cea mai sacră dintre legăturile umane. În mănăstirea Peșterilor, ca și la Studios sau în alte mănăstiri cenobitice din Bizanț, se făceau adesea aranjamente pentru ca pustnicul să trăiască, temporar sau permanent, în mănăstire sau aproape de ea. În Rusia, ca și în Bizanț (cel puțin până în secolul al VI-lea) se recunoștea în general că, deși viața singuratică se potrivea cu oameni de un înalt calibru spiritual și experiență, ea era plină de capcane pentru călugărul obișnuit, iar idealul comunitar prevedea și calea sigură și regală spre sanctificare. Aceasta era părerea episcopului Simon din Vladimir, fost călugăr la mănăstirea Peșterilor, care scria: „Tot ceea ce faci în chilia ta nu are mare importanță. Fie că citești Psaltirea, sau cânți cei Doisprezece Psalmi, toate acestea nu se pot compara cu un singur «Doamne, miluiește», cântat împreună cu ceilalți."[11]

Prestigiul fără pereche de care s-a bucurat mănăstirea Peșterilor în Rusia kieviană și influența personală exercitată de mai mulți stareți asupra cercurilor conducătoare ale țării explică mult rolul considerabil pe care ea l-a avut în Evul Mediu timpuriu. Episcopul Simon a numărat la începutul secolului al XIII-lea cam cincizeci de membri ai comunității care, în cursul ultimului secol și jumătate, au fost numiți episcopi. Unii dintre ei au resimțit probabil din când în când nostalgia cu care, scriind din îndepărtata lui reședință din nord-estul Rusiei, acest prelat își adresa devotamentul către *alma mater**:

> Îți spun în adevăr — îi scria el unui membru al comunității — că aș nesocoti chiar acum toată această onoare și glorie, dacă aș putea numai să fiu unul din țărușii din gardul care se află dincolo de porțile mănăstirii, sau dacă aș putea să fiu o bucățică de murdărie în mănăstirea Peșterilor ca oamenii să mă calce în picioare, sau dacă aș putea să fiu unul din săracii care cerșesc la porțile ei[12].

Istoria acestei comunități, cel puțin până la năvălirea mongolilor, arată cât de repede și complet a putut fi asimilată tradiția monastică bizantină. Cele trei elemente de bază ale acestei tradiții — scrierile primilor călugări

* În latină, expresia era folosită de poeți pentru a desemna patria, iar mai apoi de studenți și profesori pentru a desemna Universitatea. (N.tr.).

din Egipt și Palestina, practicile ascetice ale eremiților de la Muntele Athos și Regulamentul Studit de la Constantinopol — s-au unit ca să modereze viața principalei mănăstiri de la începuturile Rusiei medievale.

Ar putea să pară surprinzător că influența mișcării monastice care s-a dezvoltat în Macedonia între 950 și 1150 a fost mică sau chiar inexistentă în Serbia. Fapt datorat probabil mai multor cauze: multe din mănăstiri au fost întemeiate într-o vreme când Macedonia era o provincie bizantină și când contactele directe dintre ea și Serbia nu par a fi fost foarte strânse. Monahismul sârb a început să se dezvolte în a doua jumătate a secolului al XII-lea, când Raška, centrul lui, s-a orientat în special spre coasta Adriaticii. În cele din urmă, zona din nordul Macedoniei unde au apărut aceste prime mănăstiri ale slavilor din sud a fost luată de sârbi abia la sfârșitul secolului al XIII-lea, iar monahismul lor își dezvoltase până atunci trăsăturile caracteristice. În exterior, marile mănăstiri sârbe din Evul Mediu se deosebeau de tipul care domina în Bulgaria și în Imperiul Bizantin. În aceste țări, comunitățile monastice rurale aveau tendința să se închidă în regiuni muntoase, ca Muntele Athos, Muntele Olimp din Bithinia, în Capadocia și în nordul Macedoniei. În Serbia, mănăstirile era în majoritate comunități izolate și închise, adesea întemeiate, ca și abațiile cluniene și cisterciene din Europa Centrală, în văi împădurite, a căror poziție stă mărturie a simțului pentru frumusețea naturii al ctitorilor lor. Acest fapt este adevărat pentru toate marile ctitorii regale (*zadužbine*), multe dintre ele fiind renumite pentru picturile din bisericile lor: Studenica, locul unde a fost înmormântat Ștefan Nemania, Žiča, ctitorită de Ștefan Întâiul Încoronat, primul centru al arhidiocezei sârbe, și Sopoćani, construită de Uroș I între 1260 și 1265. Aceste trei mănăstiri erau situate în valea Ibarului sau aproape de ea, nucleul originar al principatului Raška. La fel de renumite erau și mănăstirile regale de la Mileșeva, așezate pe un afluent al râului Lim, centrul cultului Sfântului Sava, Gračanica, lângă Kosovo Polje, și Dečani, în câmpia scăldată de cursul superior al râului Drim. Prima a fost întemeiată în secolul al XIII-lea, celelalte două în secolul al XIV-lea. Cu excepția Constantinopolului, nici o altă zonă din Europa de Răsărit nu se putea lăuda cu un număr atât de mare de mănăstiri având o importanță vitală în viața ei națională. Aceste *zadužbine* regale au cimentat parteneriatul strâns dintre Biserică și Stat, ceea ce a constituit o caracteristică deosebită a istoriei medievale a Serbiei. Ele erau bogat dotate cu pământuri și proprietăți, iar starețiii lor, aleși și investiți de către rege, îl sfătuiau pe acesta în privința problemelor importante ale statului.

Indiferent de câte trăsături locale ar fi avut aceste mănăstiri din pricina legăturii dintre ele și viața publică, nu e nici o îndoială că structura și

regulile monahismului ortodox din Serbia erau îndatorate virtual modelelor bizantine. Acest fapt se datora într-o mare măsură Sfântului Sava. El a introdus tiparele monastice bizantine în țara sa, în trei etape. În primul rând, a adoptat drept regulament al mănăstirii Hilandar, de la Muntele Athos, acel *typicon* al mănăstirii Maica Noastră *Evergetis** din Constantinopol, el însuși o variantă a Regulamentului Studit.

Apoi, la întoarcerea în Serbia, a introdus același regulament la mănăstirea Studenica, unde a devenit stareț. În cele din urmă, după o călătorie în Țara Sfântă, Sava, acum arhiepiscop al Serbiei, a introdus la Studenica unele elemente din acel *typicon* al mănăstirii Sfântul Salas (Sava) din Palestina, care fusese deja adoptat în parte de multe comunități monastice din Constantinopol. Regulamentul de la Studenica a devenit un model pentru toate mănăstirile regale din țară, iar monahismul sârb, ca organizare, disciplină, practică liturgică și spiritualitate, a fost astfel marcat de aceste trei tradiții provenite de la Muntele Athos, de la Constantinopol și din Palestina, care au modelat în Evul Mediu viața ascetică din Europa de Răsărit.

În 1330, a început o nouă perioadă în istoria monahismului din Europa de Răsărit, când un mare pustnic bizantin, Sfântul Grigore Sinaitul, a întemeiat o comunitate în îndepărtata regiune Paroria, în Munții Strandja din sud-estul Bulgariei. Spre deosebire de idealul de stabilitate monastică din Apus, el și-a căpătat inițierea ascetică în numeroase călătorii care l-au dus la mănăstirile și ermitajele din Cipru, Sinai, Creta, de la Muntele Athos, din Mitilene și Constantinopol. Faima lui Grigorie de maestru în viața spirituală i-a atras curând discipoli din Imperiul Bizantin, Bulgaria și Serbia, iar în cursul următorilor douăzeci de ani mănăstirea din Paroria a jucat un rol de frunte în reînvierea monahismului contemplativ care s-a răspândit la sfârșitul Evului Mediu în întreaga Europă de Răsărit. Această reînviere este legată de o mișcare cunoscută istoricilor moderni sub numele de isihasm. Termenul provine din cuvântul grec *hesycshia*** (liniște), folosit de misticii creștini din Răsărit pentru a descrie starea de reculegere și de liniște interioară care urmează după victoria omului asupra pasiunilor sale și care îl duce, prin practicarea rugăciunii contemplative, la cunoașterea lui Dumnezeu. Această „rugăciune a inimii" a devenit treptat legată de repetarea frecventă a „rugăciunii lui Isus" („Doamne Isuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine") și de anumite exerciții fizice (ca, de pildă, controlul respirației) făcute pentru a ajuta concentrarea spirituală. Grigore Sinaitul, unul dintre cei mai remarcabili învățători de isihasm, a fost cu siguranță un

* În greacă, în original – binefăcătoare. (N.tr.)

** Pronunțat în greaca vorbită *isihia*. (N.tr.)

inovator. Teologia sa, provenită din tradiția patristică greacă, datora foarte mult Sfântului Ioan Scărarul (mort între 670 și 680) și Sfântului Simeon Noul Teolog (949–1022), marele mistic din Constantinopol. Această „metodă" de rugăciune contemplativă seamănă cu metoda practicată de Nikephoros Isihastul la sfârșitul secolului al XIII-lea la Muntele Athos, deși se pare că Grigore o învățase înainte de vizita sa la Sfântul Munte. Oricum, ea se leagă în esență de tradiția ascetismului creștin din secolul al V-lea, dacă nu chiar înainte de această dată. Grigore a avut un rol de frunte în această mișcare monastică de la sfârșitul Evului Mediu. Până la moartea sa, în 1346, mănăstirea lui din Paroria a fost, împreună cu Muntele Athos, cel mai renumit centru de isihasm din Balcani. Printre discipolii lui greci și slavi care au primit formația monastică se aflau oameni de mare cultură, care s-au ridicat mai târziu la poziții de prim rang în bisericile din țările lor, iar datorită lor scrierile și învățăturile orale ale maestrului s-au răspândit în mănăstirile și curțile regale din Europa de Răsărit. Bizanțul, Bulgaria, Serbia, România și Rusia au fost influențate de această nouă mișcare cosmopolită. Călugări, oameni ai bisericii, scriitori și artiști călătorind de la o țară la alta — „rătăcind din iubire pentru Domnul", cum s-a exprimat un scriitor din secolul al XIV-lea[13] — s-au aflat într-un același mediu spiritual și cultural, iar, datorită acestui „isihasm internațional"[14], a cărei influență s-a răspândit mult dincolo de sfera ecleziastică, diferitele părți ale Lumii Bizantine au fost, în timpul ultimei sute de ani a existenței sale, legate una de alta și de centrul lor poate mai strâns decât au fost vreodată.

Mișcarea isihastă a avut, cel puțin în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și o altă caracteristică. Mulți dintre oamenii ei de frunte erau intelectuali remarcabili, având legături personale între ei. Cei mai mulți au fost inițiați în călugărie la Muntele Athos sau la Paroria, uneori în amândouă aceste locuri. Unul dintre ei era Sfântul Theodosie, bulgarul din Trnovo. El a învățat tehnica ascetismului și practica rugăciunii mistice cu Grigore, la Paroria. După moartea maestrului său, și el a rătăcit o vreme prin mănăstirile din Bizanț și Bulgaria. În cele din urmă, în jurul anului 1350, s-a stabilit la Kilifarevo, pe coastele din nordul Munților Balcani, nu departe de Trnovo. Acolo, cu ajutorul țarului Ioan Alexandru, a înființat o comunitate monastică având ca model comunitatea din Paroria, acum dispărută. Datorită faimei sale, Kilifarevo a devenit curând un centru isihast de renume internațional. După cum spune hagiograful său din Evul Mediu, „abia se stabilise în locul muntos numit Kilifarevo, că vestea s-a răspândit de jur împrejur, nu numai în poporul bulgar, dar și în cel sârb, la unguri și la români, cât și la cei care trăiesc în jurul Mesembriei"[15]. Practicarea isihasmului nu l-a împiedicat pe

Theodosie să intervină activ în treburile publice. Se spune că a jucat un rol important în suprimarea unei noi izbucniri a bogomilismului în Bulgaria, iar rolul lui în politica ecleziastică din vremea sa este o dovadă impresionantă a solidarității internaționale care a existat între grupurile isihaste din Europa de Răsărit și a loialității lor față de mentorii din Bizanț. Patriarhul bulgar, stabilit în 1235, era, să ne amintim, plasat sub supremația destul de vagă a Bisericii Bizantine. Semnul exterior al acestei superiorități îl constituia obligația asumată de capul Bisericii Bulgare de a-l pomeni în liturghie pe patriarhul de la Constantinopol și de a-i cere mirul folosit în bisericile din țara sa. La mijlocul secolului al XIV-lea, primatul bulgar nu a mai continuat aceste practici, cerând astfel o independență totală față de colegul lui bizantin. Patriarhul Callist a protestat. Era un însuflețit isihast și fusese format la Paroria de către Sfântul Grigore Sinaitul. Theodosie, prietenul și discipolul său, i-a sărit în ajutor. A condamnat acțiunea superiorului său ecleziastic, patriarhul bulgar, și s-a alăturat eforturilor lui Callist pentru a întări autoritatea Patriarhiei ecumenice față de Biserica Bulgară. Spre sfârșitul vieții sale, Theodosie, cu mai mulți discipoli, a părăsit Kilifarevo, îndreptându-se spre Constantinopol, unde patriarhul a pus la dispoziția lui o mănăstire în afara orașului, unde a putut să se dedice vieții contemplative. A murit acolo în anul 1363.

Mănăstirile din Paroria și Kilifarevo au devenit pepiniere pentru propagarea isihasmului în Europa de Răsărit. Unul din discipolii lui Theodosie care l-a însoțit la Constantinopol era Eftimie, principalul lui ajutor la Kilifarevo. Acesta a devenit mai târziu patriarh al Bulgariei și avea să joace rolul cel mai important în mișcarea literară greco-slavă de la sfârșitul Evului Mediu. Un alt isihast de frunte a fost Romil (sau Roman) din Vidin (mort în 1375), cirac atât al lui Grigore, cât și al lui Theodosie. Acesta și-a sfârșit viața în nordul Serbiei, unde, împreună cu tovarășii săi „sinaiți" de la *hesihasteria* bulgară, a adus tradiția ascetică și mistică a maeștrilor săi în monahismul sârb de la sfârșitul Evului Mediu.

Spre deosebire de celelalte țări din Europa de Răsărit, se pare că Serbia a fost influențată de tradiția isihastă numai la sfârșitul Evului Mediu și, dacă judecăm după tăcerea documentelor, într-un mod mai mult superficial. Uneori, acest fapt a fost pus pe seama influenței Sfântului Sava și a monahismului extrem de bine organizat, în strânsă legătură cu cercurile de la curte și cu cele guvernamentale, și pe care l-a impus țării sale. Există în această opinie un pericol de simplificare la maximum. Este adevărat că acele *zadužbine* sârbe semănau, în privința activității lor publice și culturale, mai mult cu marile abații din Europa Centrală și de Apus decât cu ermitajele de la Muntele Athos, cu mănăstirile din nordul Macedoniei de la începutul

Evului Mediu sau cu acele *hesihasteria* de mai târziu din Bulgaria. Tradiția mistică a avut însă o influență asupra monahismului sârb. Sfântul Sava și-a avut experiențele sale la Muntele Athos, iar unele din ctitoriile regale, cum era Studenica, au făcut grupuri de chilii, unde călugări aleși, trăind în *lavrai*, puteau să se dedice vieții contemplative. Mai mult, o remarcabilă reînviere a interesului pentru teologia mistică poate fi observată în Serbia secolului al XIV-lea. Nu numai că lucrările Sfântului Ioan Scărarul, unul dintre precursorii de frunte ai mișcării isihaste, erau copiate frecvent la acea vreme, dar, și mai semnificativ, spre mijlocul secolului unele din scrierile Sfântului Grigore Palamas, unul dintre principalii teologi isihaști, au fost traduse în slavonă, în Serbia. Sfântul Grigore (1296–1359), arhiepiscop de Salonic, era cunoscut pentru învățăturile sale despre Lumina Necreată, slava inefabilă care-l luminează pe el, cel spiritual transformat prin practicarea neîncetată a „rugăciunii inimii". Această lumină, pe care el o identifica cu lumina care a strălucit pe Muntele Tabor în timpul Schimbării la Față, este, spunea el, una din „energiile" sau „lucrările" lui Dumnezeu, deosebite de esența Lui, capabilă însă să unească omul cu Natura Divină. Învățăturile lui Palamas, care îi datorează mult lui Maxim Mărturisitorul, au fost proclamate ca fiind ortodoxe, după oarecare controverse, de diferite sinoade din Constantinopol, din 1341, 1347, 1351. Ele au fost în cele din urmă acceptate, datorită influenței discipolilor lui Grigore Sinaitul, în toate țările din Europa de Răsărit. La fel și în Serbia, al cărui puternic monarh, Ștefan Dușan, l-a întâlnit, în 1347, pe Palamas la Muntele Athos. În ansamblu însă, monahismul sârb a rămas credincios, până în ultimul sfert al secolului al XIV-lea, tiparului după care l-au modelat regii din dinastia Nemania. Abia după sosirea călugărilor de la Paroria și Kilifarevo au început mănăstirile, apărute în zone îndepărtate ale țării, să se dedice în primul rând vieții contemplative. Acolo, pe înălțimile împădurite de pe cursul inferior al Moravei, monahismul sârb, adoptând teologia mistică și rugăciunea interioară a sihaștrilor, a fost în cele din urmă absorbit în tradiția bizantină de la sfârșitul Evului Mediu și, în ajunul cuceririi turcești, a arătat unei societăți în dezordine viziunile sale despre Lumina Necreată capabilă să schimbe fața lumii.

Isihasmul s-a răspândit spre Principatele Române în special de la Kilifarevo, probabil însă și de la Paroria. O altă sursă de influență a fost Muntele Athos, una din mănăstirile de aici, Koutloumousiou, fiind pusă (circa 1371) sub patronajul unui prinț valah. În 1372, starețul ei, Hariton, a devenit mitropolit al Ungro-Vlahiei. Însă figura cea mai importantă în transmiterea isihasmului în Valahia a fost călugărul Nicodim (mort în 1406). Născut dintr-un tată grec și o mamă sârbă, el a fost format la Muntele Athos

și se spune că s-a bucurat de aprecierea lui Filotei, patriarhul isihast de la Constantinopol. Două mănăstiri renumite din Valahia sunt ctitorite de el: Vodița (circa 1374) și Tismana (circa 1385). Datorită legăturilor lui cu Bizanțul, Serbia și Bulgaria (a corespondat pe probleme teologice cu Eftimie, patriarhul de la Trnovo), Nicodim de la Tismana este o imagine vie a acestei culturi cosmopolite care, avându-și centrul în Bizanț și fiind cimentată prin isihasm, unea la sfârșitul Evului Mediu mănăstirile din Europa de Răsărit. Prietenul său, călugărul sârb Isaia, era și el un isihast de nivel internațional. Ca stareț al mănăstirii ruse Sfântul Panteleimon de la Muntele Athos (funcție în care fusese numit de Ștefan Dușan), el a condus o delegație trimisă în jurul anului 1375 de prințul Lazăr al Serbiei la Constantinopol, care l-a convins pe patriarhul Filotei să anuleze excomunicarea dată de predecesorul său Callist împotriva Bisericii Sârbe. Înainte cu mult ca isihasmul să înainteze spre nord, în Moldova, Mănăstirea Neamțu, cea mai importantă mănăstire medievală a Țării Moldovei, a fost întemeiată la sfârșitul secolului al XIV-lea, probabil de unul din discipolii lui Nicodim. Interesele spirituale ale călugărilor ei ar putea fi surprinse în faptul că printre manuscrisele copiate la Neamțu în secolul următor se aflau și lucrările lui Ioan Scărarul și Grigore Sinaitul[16].

Nu cunoaștem multe lucruri despre organizarea efectivă a mănăstirilor din Balcani și din România de la sfârșitul Evului Mediu. Poate că isihaștii erau așteptați ca să susțină viața de sihăstrie sau de semisihăstrie, ca drum care ducea mai bine la practicarea rugăciunilor interioare. Acest lucru pare să fie adevărat cel puțin pentru unii din oamenii remarcabili ai isihasmului. Sigur, o serie de *hesihasteria* aparțineau tipului *lavra* de așezăminte, în care călugării trăiau în colibe separate, deși sub îndrumarea unui director spiritual sau stareț, și se întâlneau numai la oficierea periodică a slujbei liturgice. Dar, destul de paradoxal, isihasmul a contribuit la reînvierea mănăstirilor cenobitice în Europa de Răsărit. Un motiv al acestei reînvieri era neplăcerea resimțită de mulți isihaști de frunte față de individualismul și laxitatea care prejudiciau atunci unele ctitorii athonite și care produceau, la sfârșitul secolului al XIV-lea, un nou tip de mănăstire „idioritmică", ai cărei călugări aveau permisiunea să achiziționeze proprietăți și să nu mai fie sub autoritatea starețului. Numai refacerea vieții comunitare stricte, s-a considerat, putea să oprească aceste tendințe aberante. În al doilea rând, mănăstirea cenobitică, *koinobia*, era privită în cercurile isihaste ca o școală necesară pentru călugărul care, după ce fusese format în disciplina ei riguroasă, era chemat mai târziu, fie definitiv, fie numai pentru o vreme, să se dedice practicării în singurătate a „rugăciunii inimii". Acesta este motivul pentru care multe *koinobia*, în special în această perioadă, erau legate de un

grup de călugări pustnici care formau o *lavra* independentă. Această legătură între monahismul cenobitic și cel semieremitic a fost deosebit de strânsă la sfârșitul Evului Mediu în Rusia.

Faptul că atât de multe din primele mănăstiri din Rusia erau situate în orașe sau aproape de ele le făcea vulnerabile la atacurile mongolilor. Multe dintre ele au fost jefuite și distruse în cursul năvălirilor din 1237–1240. Abia în al doilea pătrar al secolului al XIV-lea a început monahismul rus să reînvie. Ca și prima mișcare, această nouă mișcare și-a tras principiile spirituale și organizatorice de la Bizanț, dar ea s-a deosebit de primul model rusesc în mai multe privințe. Conducătorii ei, împinși de dorința de singurătate și liniște, se îndreptau spre marile păduri neumblate care se întindeau la nord de Moscova, peste cursul superior al Volgăi, ajungând până la Marea Albă. Însă acești sihaștri nu se puteau bucura multă vreme de singurătatea lor. Atrași de faima lor de sfințenie, li se alăturau discipoli și, treptat, coliba de lemn a pustincului, sau sălașul lui din scorbura unui copac, se transforma într-o societate de tip *lavra*. Călugării aveau să curețe pădurea, să semene cereale și să construiască un sat în care să locuiască țăranii din împrejurimi. Treptat, acest grup semiascetic evolua într-un mare *koinobion*, posedând terenuri donate de stat sau lăsate moștenire de diferite persoane, iar anahoretul de la început devenea, împotriva voinței lui, stareț. Destul de des, unul dintre frați, cu permisiunea tatălui său spiritual, avea să-și părăsească mănăstirea, acum bogată și plină de agitație, și să se ducă singur în pădure, mai spre nord, iar întregul proces se repeta. Această fugă „în deșert", așa cum a fost numită de scriitorii din acea vreme, a dus la apariția multor așezăminte noi, mai mici sau mai mari, în nordul Rusiei. Iar secolele al XIV-lea și al XV-lea, în timpul cărora această mișcare a ajuns la apogeu, au devenit vârsta de aur a monahismului rus. Figura centrală a acestei reînvieri monastice a fost Sfântul Serghie din Radonej, ctitorul mănăstirii Sfintei Treimi, așezată la șaptezeci și unu de kilometri la nord de Moscova (unde astăzi se află Zagorsk). Trăsăturile ascetice și spirituale ale celui mai venerat dintre toți sfinții din Rusia, așa cum a fost el zugrăvit de contemporanii lui, amintesc pe Sfântul Theodosie din Kiev. În două privințe, totuși, reînnoirea reflecta tendințele contemporane ale monahismului bizantin. Trecerea treptată de la viața semieremitică la cea cenobitică se datora în parte unor motive geografice și economice. Acele *lavrai* care apăreau în luminișurile din pădurile din nordul Rusiei, existând în condiții stricte de frontieră, nu puteau să spere să supraviețuiască în cel mai bun caz decât organizându-se în comunități cu activitate agricolă. Însemnătatea tot mai mare acordată în acea perioadă monahismului cenobitic de către bizantini a accelerat fără îndoială acest proces. În jurul anului 1354, Sfântul Serghei a primit vizita unor trimiși ai patriarhului Filotei,

încercând să-l convingă să introducă un regulament comunitar în mănăstire. După o oarecare ezitare, el i-a îndeplinit cererea, iar mănăstirea Sfintei Treimi, adoptând Regulamentul Studit, a devenit un model pentru toate celelalte *koinobia* de la sfârșitul Evului Mediu din Rusia. În al doilea rând, legăturile strânse ale mănăstirii cu Constantinopolul au ușurat răspândirea isihasmului în centrul și nordul Rusiei. O dovadă a acestui fapt se afla probabil în scrierea lui Epifanie, discipolul și biograful Sfântului Serghie, care descrie experiențele mistice ale maestrului său în termeni ce sugerează o analogie cu învățăturile lui Palamas despre Lumina Necreată. Totuși, implicațiile teologice ale relatării sale nu sunt suficient de precise ca să putem face această legătură cu o oarecare siguranță. O dovadă mai precisă ne este dată de biblioteca mănăstirii Sfintei Treimi, care conține traduceri în slavonă, datând din secolele al XIV-lea și al XV-lea, din unii clasici ai spiritualității isihaste.

Prin numeroasele comunități religioase afiliate, influența mănăstirii Sfintei Treimi s-a întins la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea spre nordul îndepărtat al Rusiei. În anul 1400, un mare centru monastic a apărut la nord de cursul superior al Volgăi, între râurile Šekšna, Suhona și Kostroma. Cea mai renumită din aceste comunități a fost înființată de Sfântul Chiril (mort în 1427) lângă Beloozero (Lacul Alb), un *koinobion* bogat și sever. În 1429, unii dintre călugării ei s-au stabilit pe o insulă în Marea Albă, punând bazele mănăstirii Solovki. Monahismul creștin din Răsărit ajunsese la țărmul Oceanului Arctic.

Această mișcare monastică de la sfârșitul Evului Mediu, care a dus tradiția ascetică și spirituală până la Cercul Polar, nu a fost lipsită de tensiuni și conflicte interne. Ctitoriile cenobitice noi, inclusiv mănăstirea Sfintei Treimi, au început curând să achiziționeze pământ și averi, ceea ce le-a permis să se angajeze în opere de caritate, să recruteze membri ai aristocrației și să dezvolte acel ritual liturgic prețios și elaborat care a devenit semnul distinctiv al Bisericii Ruse postmedievale. Dar un astfel de comportament i-a introdus și în treburile lumii și uneori i-a făcut să uite disciplina monastică. Tradiția contemplativă ardea adesea cu o flacără mai strălucitoare în acele *lavrai* mai mici din păduri numite în Rusia *skiti*, ale căror călugări au început tot mai mult să creadă că posedarea de pământ era incompatibilă cu condiția monastică. Reprezentantul principal al acestei mișcări era Sfântul Nil (Nilus) Sorski (circa 1433–1508). Învățăturile sale subliniau valoarea unei vieți semieremitic în *skit*, ca o cale „regală" sau „intermediară" între monahismul solitar și monahismul cenobitic, permițându-i călugărului să combine obediența față de superior cu consacrarea rugăciunii continue. Era cel mai profund influențat de isihasmul

bizantin dintre toți contemporanii săi din Rusia. Într-una din scrierile sale, ne povestește o vizită la Muntele Athos și în „ținuturile Constantinopolului", unde a observat grupuri mici de călugări trăind împreună și practicând *hesychia*[17]. La întoarcerea în Rusia, a înființat un *skit* lângă acel *koinobion* de la Beloozero, unde a și fost rânduit călugăr. Deși nu pare a cunoaște scrierile lui Grigore Palamas, el datorează foarte mult celorlalți învățători ai isihasmului. Dintre Părinții Bisericii, cei mai mult citați de el sunt, de departe, Ioan Scărarul, Isaac Sirul, Simeon Noul Teolog și Grigore Sinaitul[18]. Se pare că Nil a fost primul învățător spiritual din Rusia care și-a instruit discipolii să combine practicarea „Rugăciunii lui Isus" cu metodele psihosomatice folosite de isihaștii din Balcani. A fost ultimul reprezentant de seamă al spiritualității bizantine târzii din Rusia medievală.

Această trecere în revistă a monahismului din Europa de Răsărit ne-a arătat că toate trăsăturile esențiale ale tradiției lui ascetice și spirituale, ca și ale organizării lui au fost împrumutate de la centrele monahale principale din Imperiul Bizantin, în primul rând de la Muntele Athos, Constantinopol și, într-o măsură mai mică, Salonic. Mănăstirile din Europa de Răsărit a Evului Mediu au reflectat, în varietatea structurilor lor formale și în unitatea experienței lor religioase, idealurile și realizările din modelele bizantine. Nu în monahism trebuie căutate dovezile fiecărei abateri importante de la modelele religioase bizantine.

Există probabil un singur domeniu în care se poate detecta o astfel de abatere. În mai multe țări din Europa de Răsărit s-a dezvoltat un cult al conducătorului național pentru care nu găsim nici un model în Bizanț. Bizantinii, ca să fie siguri, își înzestrau împărații cu atribute sacre. *Basileus*, a cărui suveranitate era considerată a fi reflectarea pe pământ a monarhiei lui Dumnezeu din ceruri, era prin virtutea funcției sale socotit a fi mult deasupra nivelului unui om obișnuit. Epitetele care îl descriau — *isapostolos* (aidoma apostolilor), *hagios* (sfânt), chiar și *theios* (divin) (până în secolul al IX-lea) —, „liturghia" imperială care era centrul ceremonialului curții și semăna atât de mult cu liturghia din biserică și ungerea care făcea parte, din secolul al XII-lea, din ceremonialul de încoronare, totul sublinia „sacralitatea" sa. Însă împăratului bizantin îi lipsea o trăsătură care confirma suveranitatea multor monarhi europeni din Evul Mediu. În pofida statutului său proslăvit, el nu a devenit niciodată centrul și întruparea unei comunități naționale. Motivele acestui fapt sunt multe și complexe. Printre ele se află diversitatea rasială din Imperiu, care, cel puțin până în secolul al XIV-lea, a împiedicat apariția vreunui simț de solidaritate etnică, apoi absența unei legi privind succesiunea imperială, în pofida evoluției ideii de legitimitate după

secolul al IX-lea și a stabilirii mai multor dinastii imperiale, dintre care dinastia macedoneană, care a domnit de la 867 la 1056, a fost de departe cea mai populară. Mai presus de toate se situa însă ideea, preluată de bizantini de la romani și niciodată complet părăsită, că tronul imperial era un dar al providenței și că luarea lui prin violență și cu metode revoluționare putea fi justificată de succesul real obținut. Frecvența unor abdicări forțate și a unor *coups d'État** din istoria Imperiului ne spune că, în pofida venerației pe care o aveau față de funcția imperială, bizantinii — cu excepția perioadei macedonene — arareori au resimțit o legătură emoțională puternică cu suveranul lor.

Altfel stăteau lucrurile în mai multe țări din Europa de Răsărit. Acolo, în special în țările slave, tradițiile locale de regalitate, ale căror rădăcini puteau fi regăsite în epoca năvălirilor barbare, indicau conducătorul ca fiind liderul militar al poporului său și focarul natural al realității lor etnice și religioase. Apariția creștinismului i-a luat probabil suveranității lui câteva din atributele divine sau magice și au suprapus peste ea suveranitatea mai îndepărtată și mai vagă a împăratului de la Constantinopol. Dar binecuvântarea Bisericii a dat o nouă dimensiune autorității sale, iar poporului o unitate culturală și politică mai puternică. Fiind cel care și-a botezat nația și care conducea prin drept divin, el putea acum să pretindă titlul de „aidoma apostolilor", iar descendenții săi, moștenind cultul strămoșului lor sfânt, puteau să-și împingă țara cu un pas înainte pe drumul autodeterminării naționale și să-i sporească prestigiul internațional. Sacrii prinți și regi din Europa de Răsărit semănau în această privință cu regii sacri din regatele germanice timpurii mult mai mult de cât cu cei câțiva împărați și împărătese din Bizanț care au fost canonizați pentru serviciile aduse Bisericii. Nu avem multe dovezi cu privire la un cult larg răspândit al conducătorilor băștinași în Bulgaria medievală, însă în Rusia, și mai ales în Serbia, acest lucru a avut o lungă și remarcabilă istorie.

Cultul poporului rus față de unii din conducătorii lui medievali datorează mult faptului că toți aparțineau aceleiași familii. Atât în perioada Kievului, cât și în perioadele de la începutul dominației Moscovei, prinții erau cu toții coborâtori dintr-un strămoș comun. Nici multiplicarea ramurilor princiare și nici fragmentarea politică a regatului după mijlocul secolului al XI-lea n-au distrus vreodată legătura dintre conducător și supușii săi, ceea ce a făcut ca dinastia să fie privită drept personificarea statului și simbol al continuității sale. Unii din acești prinți au fost venerați de popor și canonizați de Biserica Rusă pentru zelul lor evanghelic, deasupra tuturor situându-se conducătorii

* În franceză, în original – lovituri de stat. (N.tr.)

„apostolici" Olga și Vladimir. Alții și-au datorat canonizarea serviciilor excepționale aduse Bisericii și națiunii. Pe primul loc printre aceștia a fost Aleksander Nevski (circa 1220-1263), prinț de Novgorod și ulterior mare prinț de Vladimir, care i-a bătut pe suedezi și pe cavalerii teutoni și s-a umilit în fața tătarilor pentru a-și salva supușii de la jaf. Biograful lui din Evul Mediu l-a comparat cu Samson, Solomon și cu împăratul Vespasian[19]. În pofida încercării modeste a autorului de a o așeza într-un tipar hagiografic, *Vita* lui este în realitate o poveste despre valoarea militară. Un al treilea grup de prinți sacri a fost constituit din victime ale asasinatului politic sau care și-au dat viața pentru credința creștină, ca „neo-martirii" greci din perioada otomană. Cel mai renumit dintre ei a fost prințul Mihail din Cernigov, executat de tătari în 1245 pentru că a refuzat să se prosterneze în fața unui idol al lui Gingis Han.

Forma literară a acestor *vitae* de prinți a urmat, mai mult sau mai puțin, modelul hagiografic pe care autorii lor ruși l-au împrumutat de la Bizanț. Într-o mare măsură, punctul lor de vedere nu era însă bizantin. Conceptul pe care ei îl exprimau despre conducătorul sacru, legat de popor prin limbă și sânge, apărător supranatural și patron al nației sale, este mult mai înrudit cu imaginea monarhului sacru pe care o găsim în biografiile apărute în țările slave din Europa Centrală și de Răsărit. Cu toate acestea, cultul regelui sfânt a ajuns la dezvoltarea lui deplină în Serbia medievală.

Ca și rușii, sârbii au fost conduși, de-a lungul unei mari perioade din istoria lor medievală, de o singură dinastie locală. De la mijlocul secolului al XII-lea, când centrul politic al țării a fost transferat de la Zeta, de pe coasta maritimă, la Raška, în interiorul țării, și până în 1371, fiecare conducător al Serbiei a aparținut familiei lui Ștefan Nemania. Evlavia pe care această dinastie a inspirat-o poporului sârb, ca și meritele personale ale membrilor săi au fost, fără îndoială, exagerate de apologeții ei medievali și moderni. Ținând seama de această idealizare, rămâne însă impresionantă măsura în care supușii lor i-au identificat pe Nemanizi cu aspirațiile națiunii. Scopul acestui cult al conducătorului, ocrotit chiar de prinți și de generații de panegiriști de curte, era fără îndoială într-o oarecare măsură politic. El trebuia să consolideze legitimitatea Nemanizilor din Raška (la început, probabil, împotriva pretențiilor ridicate de Zeta), iar apoi să sporească unitatea și coeziunea regatului. Originile sale trebuie căutate în parte în persistența vechiului etos tribal cu venerarea strămoșilor morți. Însă, în primul rând, ceea ce îi înzestra pe Nemanizi cu o aură sacră, care depășea veneratia adusă oricărei alte familii regale din Europa de Răsărit, era influența bisericii. Și aici, tot Sfântul Sava a fost cel care a pus bazele pe care compatrioții săi aveau să clădească. El a fost cel care, în jurul anului 1208, a

adus înapoi în Serbia trupul tatălui său de la Hilandar și a încurajat credința, atât de importantă pentru gândirea medievală din Serbia, că buna stare a statului depindea de moaștele făcătoare de minuni ale sfântului său întemeietor, care se aflau în interiorul ei. În renumita sa biografie a lui Nemania, Sava a creat imaginea regelui medieval sârb, patron al bisericii, ctitor de mănăstiri, prieten al împăratului, temut în luptă, conducător prin grația divină, care a adus pacea și faima în regatul său și a refăcut și mărit „moștenirea" lui[20]. Și este bine să notăm că această „moștenire" (*dedina*) politică este concepută ca ceva mai reală și în același timp mai limitată decât „moștenirea" (*kleronomia*) despre care vorbeau împărații bizantini în documentele lor. Tabloul stilizat, lipsit în general de acele *clichés** hagiografice, oferea un model pentru viitorii scriitori care au continuat, până la căderea regatului sârb medieval, să consemneze faptele, seculare și religioase, ale unui șir neîntrerupt de regi sacri.

Împreună cu acele *Vitae* ale arhiepiscopilor din Serbia, inclusiv *Vita* Sfântului Sava, aceste biografii regale, cele mai bune dintre ele fiind scrise în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, reprezintă principala contribuție adusă de către sârbi la literatura din Europa medievală[21]. Ei erau probabil influențați într-o anume măsură de biografia bizantină seculară, ale cărei produse deosebit de remarcabile au fost *Viața lui Vasile I*, scrisă de nepotul său Constantin Porfirogenetul, și povestirea faptelor lui Alexie I de către fiica sa, Anna Comnena. Influența puternică a tradițiilor autohtone trebuie însă căutată în amestecul special de cronică de familie, idealuri hagiografice și monastice și concepte politice provenind din documentele regilor sârbi medievali.

Cultul pentru conducătorii naționali a avut în Europa de Răsărit o trăsătură care merită a fi menționată, în parte pentru interesul ei intrinsec și în parte pentru că ea relevă o independență frapantă față de modelele hagiografice și politice bizantine. Aceasta își găsește expresia în venerația postumă a prinților care au fost victime ale unor asasinate politice și a căror moarte a fost considerată un sacrificiu voluntar, îndeplinit ca o imitare conștientă a morții sacrificiale a lui Hristos. Ei erau priviți ca martiri, nu în sensul că fuseseră omorâți din pricina credinței lor creștine, ci din cauză că nu au rezistat și au ales să moară ca niște victime inocente și voluntare, imitându-l pe El, care, sacrificându-și viața pentru omenire, a devenit prototipul suprem al tuturor mucenicilor. Urme ale acestei credințe pot fi găsite în Scandinavia medievală. O versiune a morții Sfântului Olaf, rege al Norvegiei (mort în 1030), afirma că el a fost ucis de supușii săi, „și cum el

* În franceză, în original – clișeu, șablon. (N.tr.)

nu s-a opus, a fost omorât și încoronat ca martir"[22]. Însă acest cult al prinților „martirizați" și-a găsit terenul cel mai amplu pentru evoluția sa în țările slave. Primul dintre ei a fost Sfântul Wenceslas (Vaclav) din Boemia. Ducele ceh a fost omorât în 929, din ordinul fratelui său, Boleslav, care-i râvnea tronul. Primul său biograf, care a scris în slava veche bisericească, către mijlocul secolului al X-lea, a făcut o evidentă analogie cu moartea lui Hristos, astfel că în lucrarea care a urmat, *Vitae*, compusă în cei o sută de ani care s-au scurs de la acest omor, Wenceslas a fost proslăvit ca martir[23].

Acest cult al nonviolenței a atins o altă etapă în biografia prințului sârb Ioan Vladimir din Dioclea. Ea este inclusă într-o cronică latină scrisă în secolul al XII-lea de un preot anonim din Antibari (Bar) de pe coasta Adriaticii[24]. Aliat și probabil vasal al împăratului Vasile al II-lea, Ioan Vladimir a fost obligat să se predea, pe sine și teritoriile sale, lui Samuel al Bulgariei. Întemnițarea lui a fost de scurtă durată datorită unei povești de dragoste. Kosara, fiica lui Samuel, s-a îndrăgostit de el și prințul din Dioclea a fost repus pe tron, Kosara devenindu-i regină. În 1016, la doi ani după moartea lui Samuel, el a fost în mod mârșav înșelat, la Prespa, de către țarul bulgar Ioan Vladislav și omorât. Sfântul Ioan Vladimir este zugrăvit de poporul său ca un personaj asemănător lui Hristos, care s-a sacrificat pentru poporul său și a căutat și a obținut o coroană de martir. Amintirea lui a dăinuit, de-a lungul întregului Ev Mediu, în sudul coastei adriatice de la lacul Skutari la Dyrrachium, în inimile grecilor, sârbilor și albanezilor, iar moaștele lui se odihnesc și astăzi în mănăstirea albaneză care îi poartă numele de la Shen-Gjin de lângă Elbasan. Totuși, cultul său a fost repede uitat în interiorul Serbiei, probabil din motive politice. Conducătorii din Raška, pretinzând să aibă un drept exclusiv peste toate teritoriile sârbe și străduindu-se să restabilească prerogativele dinastiei lui Nemania, au căutat fără îndoială să șteargă amintirea lui ca sfânt patron al ținutului Dioclea-Zeta, ai căror regi au stăpânit odinioară cea mai mare parte a triburilor sârbe. Cultul prinților „martirizați" era însă cunoscut în regatul sârb de la sfârșitul Evului Mediu. Regele Ștefan Uroș al III-lea, detronat și omorât în 1331, la instigația fiului său Ștefan Dușan, a fost considerat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea un martir, iar biograful lui oficial, Grigore Țamblak, stareț (circa 1400) la Dečani, ctitoria lui, încercând să dea o bază rațională acestei credințe, a remarcat că „nu există o singură cale care să ducă la martiriu"[25].

Credința că victimele inocente ale asasinatelor trebuie privite ca martiri, mai ales dacă ele refuză să se opună asasinilor, a fost acceptată în forma ei cea mai amplă și mai simplă în Rusia medievală, găsindu-și expresia cea mai

articulată și populară în cultul lui Boris și al lui Gleb, fiii lui Vladimir, omorâți în 1015, din motive politice, de fratele mai în vârstă, Sviatopolk. Curând după ce au fost uciși, cei doi prinți au fost canonizați de către Biserica Rusă. Cultul lor, sprijinit de succesivii conducători din Rusia în secolele al XI-lea și al XII-lea, a intensificat firește prestigiul dinastiei conducătoare cel puțin în această privință și a căpătat o semnificație politică. Există însă motive să credem că modul în care au murit a avut, în general, o influență puternică asupra compatrioților lor și că oamenii din toate clasele și cu orice fel de situație socială au devenit curând convinși că prinții omorâți se aflau printre sfinții lui Dumnezeu. O remarcabilă dovadă a acestui fapt se găsește în cele trei biografii scrise în Rusia în următorii o sută de ani care au trecut de la moartea lor. Una dintre ele, intitulată *Povestea, patimile și preamărirea Sfinților Martiri Boris și Gleb*, a devenit — dacă judecăm după numeroasele ei manuscrise care au ajuns până la noi — una din cele mai populare lucrări din literatura rusă medievală[26]. Nu e nici o îndoială că aceasta se datora în parte meritelor sale literare. Povestea celor două asasinate ne este relatată cu o fină stăpânire a tensiunii dramatice, intensificată de îngrijorarea autorului față de neajutorarea vrednică de milă a tinerilor prinți. Amândoi sunt înspăimântați la gândul morții și se agață de ultimele lor clipe pe pământ. Față în față cu asasinii, Gleb cere îndurare în termeni ce amintesc bocetele populare: „Îndură-te de tinerețea mea, înduraţi-vă, stăpânii mei!...Nu-mi secera viața care nu s-a copt încă, nu seceri spicul de grâu necopt. Nu tai vița care n-a ajuns să se coacă...Acesta nu e omor, ci tăierea unei păduri tinere."[27] Teroarea și mila pe care povestea caută însă s-o insufle cititorului nu ascunde semnificația spirituală a morții lui Boris și Gleb. Autorul *Povestei* ar fi putut să evite faptele eroice convenționale, el însă arată că cei doi frați, confruntați cu o hotărâre între viață și moarte, au ales-o în mod deliberat pe cea de-a doua, imitând în mod conștient pe Hristos și pe discipolii săi martirizați.

Există o oarecare dovadă că acest cult național al prinților „pătimitori", cum erau numiți în țara lor, a fost privit la început de bizantini cu o anume neîncredere. Se spune că în anul 1072, mitropolitul grec al Kievului nu a mai crezut în sfințenia lor[28]. Dar dovada minunilor întâmplate la mormintele lor și poate un anume simț diplomatic l-au convins pe patriarh să-și schimbe atitudinea. Nu e de mirare că amintirea lui Boris și Gleb a fost venerată în Boemia, unde, în secolul al XI-lea, o parte din moaștele lor se păstraseră în mănăstirea Sázava. Similitudinea dintre moartea lor și moartea Sfântului Wenceslas este subliniată frecvent în textele ruse medievale și, în urma

relațiilor culturale foarte strânse care existau pe atunci între Boemia și Kiev, cultul sfântului ceh s-a răspândit în Rusia.

Venerarea acestor prinți asasinați a fost încurajată în Boemia, în Rusia și la sârbi de către autoritățile statale și de cei care au primit binefacerile postume ale sfinților. Convingerea, larg răspândită în Evul Mediu, în Franța și Anglia, că regii posedă încă din timpul vieții puteri tămăduitoare, nu se regăsește nici în Bizanț, nici în celelalte țări din Europa de Răsărit. Însă în mai multe state slave din cadrul Lumii Bizantine puterea de a vindeca boli a fost atribuită postum acestor prinți uciși, despre care se credea că și-au obținut coroana de martir prin felul în care și-au întâmpinat moartea. Făcând parte din dinastiile conducătoare din țările lor, acești campioni ai nonviolenței au devenit patroni și apărători ai națiilor lor în timp de pace, ca și în timp de război. Deși cultul lor nu are vreo analogie în tradiția bizantină, evlavia plină de admirație pe care ei au inspirat-o compatrioților ne poate folosi ca să apreciem influența pe care măcar o învățătură din Evanghelia creștină a avut-o asupra spiritului mai multor popoare din Europa Centrală și de Răsărit.

2. LEGILE

Acceptarea legilor bizantine de către țările din Comunitatea Europei de Răsărit poate fi văzută în contextul a două fenomene istorice mai ample — răspândirea civilizației bizantine în aceste țări și „receptarea" dreptului roman în toată Europa medievală. A doua problemă nu privește direct subiectul nostru. Importanța ei evidentă pentru tema acestei secțiuni nu trebuie însă trecută cu vederea. Dreptul bizantin, oricât de des reformulat și interpretat de-a lungul istoriei Imperiului, a rămas ferm bazat pe sistematizarea dreptului roman făcută de Iustinian. Același corp de legi care a dominat în Europa de Răsărit pe tot parcursul Evului Mediu, iar în anumite zone a supraviețuit până la căderea Constantinopolului a continuat să funcționeze în Italia, Spania și sudul Franței în timpul „Perioadei Întunecate", iar în secolele al XII-lea și al XIII-lea a devenit moștenirea comună a civilizației din Apus. În vreme însă ce în Apus, după căderea Romei, istoria acestui drept era, ca să-l citățm pe Vinogradov, „o istorie fantomatică", menținerea și răspândirea acestui corp de legi în Europa de Răsărit a fost asigurată de existența continuă a Imperiului Roman, a cărui tradiție politică și administrativă nu și-a pierdut niciodată legătura cu originile lui romane. Iar în țările din Europa de Răsărit care se aflau dincolo de granițele Imperiului, clasele conducătoare au apărut, la începutul Evului Mediu, gata și într-adevăr doritoare să „primească" legile Bizanțului.

Interesul lor pentru aceste legi avea mai multe motive. Primul era de natură pur practică, deoarece aceste state barbare căpătau instituții mai dezvoltate, complexitatea tot mai mare a relațiilor sociale și economice creând probleme juridice care nu mai puteau fi rezolvate prin dreptul cutumiar tradițional. Diferențele mari dintre viața în schimbare și datina imuabilă puteau fi înlăturate mai bine prin împrumuturi din legislația bizantină. Faptul s-a petrecut în mod firesc în Balcani, unde tradițiile dreptului romano-bizantin, dinainte de năvălirile slavilor, au supraviețuit în orașe și în rândul clerului. Al doilea motiv era de ordin politic. Pentru monarhii mai ambițioși din Europa de Răsărit, care căutau să-și mărească puterea și să-și centralizeze regatul, dreptul romano-bizantin, cu noțiunea sa de stat care domină indivizii și clasele, le oferea o ocazie binevenită de a le asigura ascendența față de toți supușii lor, mari sau mici. A treia rațiune era una religioasă. Adoptarea creștinismului a creat necesitatea de a avea o colecție de legi canonice pentru a expune astfel principiile de organizare ale bisericii și a prescrie un cod de comportament și disciplină creștină. Această colecție de legi bizantină, cunoscută sub numele de *Nomocanon*, conținea nu numai legislația ecleziastică, dar și decretele imperiale în problemele care țineau de biserică. „Receptarea" dreptului roman a fost astfel legată de adoptarea dreptului canonic. În Europa de Apus, la fel ca în Europa de Răsărit, era valabilă spusa: *Ecclesia vivit sub iure romano**.

Un al patrulea motiv care a ușurat răspândirea dreptului bizantin a fost cel cultural, iar acesta se afla în imensul prestigiu de care se bucura tradiția juridică a Imperiului în ochii vecinilor săi. Nici un cod barbar nu a putut să concureze vreodată în această privință cu înțelepciunea și perfecțiunea atribuite cărților de legi bizantine, în special cărților lui Iustinian, a cărui autoritate în treburile legislative a fost considerată sacră atât în Bizanț, cât și în țările din comunitatea bizantină.

Putem să tragem două concluzii din aceste remarci preliminare cu privire la „receptarea" legilor bizantine. În primul rând, acesta era un fenomen strâns legat de dezvoltarea noilor structuri sociale și politice din țările „primitoare". În al doilea rând, rolul activ, creator deținut în această transmitere de către societățile din țările „primitoare" a fost adesea considerabil. Împrumuturile selective și adaptarea la condițiile locale erau, cum am văzut, inerente în procesul de difuzare a civilizației bizantine, fapt foarte evident în domeniul dreptului. Legiuitorii medievali din țările Europei de Răsărit din afara Imperiului nu au căpătat niciodată gradul necesar de reflecție și de maturitate juridică pentru a alcătui comentarii ample sau de a

* În latină, în text – Biserica trăiește sub legile romane. (N.tr.)

crea școli de drept. În această privință, ei au fost cu mult în urma colegilor lor din Italia secolului al XII-lea. Însă, ei, sau stăpânii lor politici, s-au dovedit capabili să selecteze acele manuale de drept bizantin folosite pe scară foarte mare, să ordone traducerea lor în slavonă, adaptând adesea originalul prin adăugarea sau suprimarea unor fraze sau a unor articole întregi, iar uneori să insereze în aceste traduceri slave din dreptul bizantin articole provenite din surse latine. Atât pentru Europa de Apus, cât și pentru cea de Răsărit, trebuie să acceptăm adevărul din afirmația lui Vinogradov: „Modul în care lumina înțelepciunii juridice romane a fost transformată de trecerea ei prin ochiurile de geam multicolore ale datinei locale a fost foarte variat."[29]

Împrumutul selectiv dintr-o cultură străină înseamnă că societatea „primitoare" are capacitatea de a respinge acele aspecte care, pentru un motiv sau altul, nu pot sau nu vor să fie asimilate. În anume cazuri, unele trăsături particulare ale legislației bizantine au întâlnit în țările de adopție o rezistență dârză și uneori plină de succes a datinilor locale. Agenții acestei rezistențe erau adesea grupuri aristocrate, care se împotriveau cedării privilegiilor sociale sau economice în fața principiului roman de egalitate a tuturor cetățenilor în fața legii. Teama de a pierde aceste privilegii a fost, cum am văzut, motivul-forță, nemărturisit, al revoltei nobililor bulgari împotriva deciziilor conducătorului lor, Boris, de a impune poporului, în 865, creștinismul. În scrisoarea sa adresată papei, Boris afirma că *boiarii* rebeli l-au acuzat că „le da o lege care nu e bună"[30]. Un exemplu curios de rezistență reușită a dreptului cutumiar slav față de legislația bizantină este amintit în *Prima Cronică Rusă*. Curând după creștinarea sa, Sfântul Vladimir s-a confruntat în regatul său cu o manifestare neașteptată de tâlhărie. Datina tradițională cerea ca ucigașii să fie pedepsiți conform unui sistem de „aranjament", adică să plătească o amendă în bani. Episcopii bizantini de la curtea prințului au cerut ca acestor criminali să li se aplice pedeapsa cu moartea. La început, Vladimir a refuzat, dar apoi a consimțit ca cei găsiți vinovați de jaf să fie executați. A devenit însă curând evident că abolirea amenzilor în bani pentru crimă lipsea statul de o foarte necesară sursă de venit. Considerațiile acestea economice par să fi convins clerul să renunțe la cererea lui de a se aplica codul penal bizantin. Ca să-l citățm pe cronicar, „episcopii și bătrânii [orașului] au spus: «Avem multe războaie. Dacă avem amenzile, le putem folosi ca să cumpărăm arme și cai». Vladimir a spus; «Așa să fie». Și Vladimir a trăit [de atunci] potrivit datinilor tatălui său și bunicului său." Cronicarul atribuie refuzul prințului de a-i executa pe tâlhari unor motive pioase: „Îmi este frică de păcat", se spune că ar fi declarat el episcopilor[31]. Indiferent de modul în care privim aceste explicații, povestea

reflectă, fără îndoială, etapele succesive ale unui conflict între dreptul cutumiar slav, care nu recunoștea la acea vreme pedeapsa cu moartea aplicată de stat, și pedepsele mai severe ale dreptului penal bizantin, care, așa cum ne arată povestea, a suferit un eșec. Un caz similar a fost consemnat în Serbia, unde pedeapsa capitală era și acolo necunoscută până la jumătatea secolului al XIV-lea. În 1308, senatul din Ragusa i-a cerut regelui Milutin al Serbiei să aplice pedeapsa cu moartea acelor supuși care se făceau vinovați de uciderea unor cetățeni ragusani, pe temeiul că această pedeapsă reprezintă *„justicia quae Deo et hominibus et toti mundo amabilis est"**.

Regele a replicat că el a jurat la încoronarea sa să nu verse sângele supușilor și că nu are intenția s-o facă acum, așa că ar prefera să rămână credincios vechii datini sârbe care dădea amenzi pentru omor[32]. Fapt care nu l-a împiedicat ca peste câțiva ani să-i scoată ochii fiului său mai mare, potrivit metodei bizantine, verificată în timp, de a învinge rivalii politici.

Ca să evaluăm impactul tradiției juridice bizantine asupra țărilor din Europa de Răsărit trebuie să facem o deosebire între dreptul ecleziastic și dreptul secular. Deosebirea, este adevărat, se dovedește a fi numai în parte valabilă, deoarece dreptul canonic bizantin includea legislația imperială bizantină, iar în multe părți ale Lumii Bizantine Biserica avea un anume grad de jurisdicție extraecleziastică peste întreaga societate. Cu toate acestea, *Nomocanonul* și cartea bizantină de legi seculare au avut fiecare o soartă oarecum diferită în Europa de Răsărit medievală. *Nomocanonul* a fost acceptat fără discuție și fără schimbări. Cel mai vechi dintre ele, atribuit lui Ioan Scolasticul, patriarh al Constantinopolului (565–577), a fost tradus în secolul al IX-lea, probabil de către Sfântul Metodiu. E posibil ca traducerea să fi avut în vedere necesitățile misiunii din Moravia și ale primei Biserici Bulgare. Puțin mai târziu, probabil în secolul al X-lea, a fost făcută în Bulgaria o a doua versiune slavă a *Nomocanonului*. Originalul, multă vreme atribuit greșit patriarhului Photios, se baza pe o colecție bizantină de legi din secolul al VII-lea, care conținea așa-numitele canoane apostolice, regulamentele primelor patru concilii ecumenice și ale unor sinoade locale, precepte ale Părinților Bisericii și decrete imperiale privind treburile ecleziastice. Această versiune a fost folosită în Bulgaria și în Rusia cel puțin până la începutul secolului al XIII-lea. În cele din urmă, în jurul anului 1219, Sfântul Sava, curând după numirea sa ca arhiepiscop al Serbiei, a tradus (sau a transcris o versiune mai veche slavă), „Nomocanonul lui Photios", cu comentarii ale canoniștilor greci medievali, adăugându-i o traducere

* În latină, în text – Dreptatea care este plăcută lui Dumnezeu, oamenilor și lumii întregi. (N.tr.)

completă din *Procheiron* (un cod de drept civil și de drept general bizantin de la sfârșitul secolului al IX-lea) și a mai multor edicte date de Iustinian și Alexie Comnenul. Lucrarea aceasta, pe care el a luat-o la Salonic, în drumul său spre Niceea, a oferit popoarelor slave din Lumea Bizantină un unic manual autorizat de drept canonic și secular. Acest *Nomocanon* al Sfântului Sava — cunoscut slavilor sub titlul *Cartea Călăuzei* — a devenit regulamentul de bază al Bisericilor Sârbă, Bulgară și Rusă.

Impactul legislației seculare bizantine în țările din Europa de Răsărit este greu de apreciat. Numai dacă am cunoaște în ce măsură a influențat el datina locală, am putea să definim acest impact cu o anumită precizie. Puține coduri medievale de drept cutumiar au supraviețuit însă în aceste zone. Nu avem nici un cod din Bulgaria și România. Se știe foarte bine că sursele medievale bulgare sunt sărăcăcioase. Cu toate acestea, este virtual sigur că, de la 1018 la 1185, ținuturile dintre Dunărea de Jos, Adriatică și Marea Neagră, anexate Imperiului de Vasile al II-lea, au fost administrate potrivit codului penal din Roma de Răsărit. Codul care era atunci în vigoare în Bizanț era *Basilicalele*, o versiune revizuită a acelui *Codex* al lui Iustinian, emisă de Leon al VI-lea (886–912). Prima dovadă a existenței unui drept secular român datează din secolul al XV-lea și el era pur bizantin. În Serbia, așa cum vom vedea, unele trăsături ale dreptului cutumiar au supraviețuit în legislația țării de la sfârșitul Evului Mediu. Numai în Rusia au mai supraviețuit câteva documente de drept local medieval, însă legătura lor cu cărțile de drept bizantin importate nu este întotdeauna limpede. Singurul lucru pe care îl putem face aici este să trasăm istoria codului secular bizantin în țările din Europa de Răsărit și să examinăm, acolo unde este posibil, impactul lor cu dreptul cutumiar local.

Prima carte de drept bizantin „primită" în Europa de Răsărit reprezintă un fel de paradox istoric. Aceasta a fost *Ecloga*, dată în 726 de împărații iconoclaști Leon al III-lea și Constantin al V-lea, și reprezintă un scurt rezumat al regulamentelor principale de drept privat și penal pe atunci în vigoare, cu un accent deosebit pe dreptul familiei. Scopurile ei mărturisite erau să facă opera legislativă a lui Iustinian — *Institutiones*, *Digestae*, *Codex* și *Novellae* — mai inteligibilă, mai ales pentru cei din provincii, și s-o revizuiască în sensul unei „mai mari omenii". *Ecloga* a cunoscut o mare influență în Imperiu până în anii 870, când Vasile I a condamnat-o din pricina originilor ei iconoclaste, ca fiind „o anulare a legii bune"[33]. Însă, destul de curios, deși ea a fost amplu discreditată în Bizanț, a rămas în versiunea ei slavă cea mai populară carte de legi bizantină din țările Lumii Bizantine din Europa de Răsărit până în secolul al XV-lea.

Au existat două versiuni slave din *Ecloga*. Una dintre ele este o traducere foarte corectă, făcută probabil în Bulgaria în secolul al X-lea. În multe privințe, ea se abate de la original într-un mod care sugerează o încercare deliberată de a adapta normele de jurisprudență bizantine la condițiile unei societăți slave de la începutul Evului Mediu. Cea mai importantă dintre aceste schimbări a fost operată în capitolul privind arendarea proprietății funciare. Aceste prevederi legale bizantine nu puteau fi ușor aplicate economiei mai primitive din țările slave, unde marile moșii erau practic necunoscute. Cealaltă versiune slavă din *Ecloga*, prezintă un interes mai mare pentru cel ce cercetează istoria dreptului. Deși este alcătuită din scurte extrase, abaterile de la original sunt mai semnificative. Titlul acestei versiuni este *Lege Juridică pentru Mireni*. Originea ei bulgară, acceptată multă vreme de destui specialiști, este pusă acum serios sub semnul întrebării. S-au adus argumente convingătoare pentru a o lega de Moravia secolului al IX-lea și pare probabil ca ea să fi fost compilată de Constantin și discipolii săi pentru scopurile misiunii întreprinse printre slavii din Europa Centrală. Din cele treizeci și două de articole ale acestei lucrări, zece sunt traduceri literale, iar nouăsprezece sunt adaptări. Restul de trei nu pot fi găsite în original. Cea mai mare parte a cărții privește dreptul penal. Adaptările relevă două tendințe; pe de o parte, în cazurile de crime grave, se înlocuiește înrobirea părții vinovate cu mutilarea (orbirea sau tăierea nasului) decretată în textul bizantin, iar pe de alta se impunea pe lângă pedepsele seculare prescrise în original, pedepse ecleziastice sub forma unui post prelungit. Aceste posturi, însoțite de penitența publică, formează subiectul unor clauze care nu au model în *Ecloga* grecească. Disciplina penitentă pe care o prevăd corespunde mai mult dreptului canonic latin de la acea vreme decât celui bizantin și indică, așadar, că originea probabilă, cel puțin a acestei părți din *Legea Juridică pentru Mireni*, este Moravia.

Adaptarea făcută de slavi a lucrării *Ecloga* era un fapt obișnuit în Bulgaria medievală. În Rusia, unde ea a supraviețuit în multe manuscrise, a fost probabil acceptată în perioada premongolă. Pe la anul 1280 cel mai târziu, ea a constituit o parte din *Nomocanon*-ul folosit în Biserica Rusă și așa a rămas până în ziua de azi. Abia după secolul al XIV-lea, au căpătat popoarele din Europa de Răsărit o altă colecție de legi bizantine de o importanță egală în istoria lor juridică. Aceasta se intitula *Syntagma* și a fost compilată, în 1335, de călugărul Matei Blastares. A fost făcută cu intenția de a fi un manual pentru folosul clerului și includea material din *Nomocanon* și din cărțile de drept, ca *Procheiron* și *Basilicalele*. Tradusă în slavă, în Serbia, la porunca lui Ștefan Dușan, ea s-a bucurat de o mare autoritate acolo, ca și în Bulgaria, Rusia și România.

Ce efect a avut „receptarea" legilor bizantine asupra legislației locale din Europa de Răsărit? Pentru motive deja explicate, putem răspunde la această întrebare, și numai cu prudență, doar în privința Rusiei și Serbiei. Primul cod rus autohton a fost *Pravda Russkaja* (Legea Rusă), a cărei primă versiune a fost compilată în secolul al XI-lea. Este mai mult o colecție de note juridice și de comentarii decât un cod sistematic și, în special, un manual de drept cutumiar și cu deosebire penal. Deși promulgarea ei, întâi de către prințul Iaroslav al Kievului, s-a datorat probabil dorinței de a imita activitatea legislativă a împăraților și deși specialiștii au detectat în ea unele influențe din *Ecloga* (prin *Legea Judiciară pentru Mireni*), *Pravda Russkaja* nu dovedește decât într-o mică măsură a avea drept bază modelul bizantin. Modul cum este privită vendeta, lipsa pedepsei capitale impuse de stat, sistemul ei elaborat de „aranjamente" pentru multe feluri de crime și impunerea pedepsei cu moartea pentru asasinat sunt foarte departe de principiile jurisprudenței bizantine. Pe de altă parte, aceste prescripții penale, cât și altele, arată unele analogii frapante cu dreptul franc și cu cel anglo-saxon. Nici o influență bizantină nu a fost găsită în codurile ruse de la sfârșitul Evului Mediu, dintre care cele mai remarcabile sunt „documentele" de la Pskov și Novgorod. Un singur document juridic rus este bazat, în mod incontestabil, pe sursele bizantine — *Statutul Bisericii* al Sfântului Vladimir. Deși textul care ne-a parvenit a suferit modificări, nu există îndoială că a apărut, într-o formă destul de asemănătoare cu cea prezentă, curând după trecerea Rusiei la creștinsim. El enumeră diferitele categorii de indivizi — ecleziastice și dependente de biserică — care sunt scutite de jurisdicția curților civile. Iar hotărârea de a publica aceste regulamente a fost făcută, ne spune Vladimir, după ce el a „consultat acel *Nomocanon* al grecilor"[34]. Totuși, o trăsătură a „statutului" lui Vladimir nu este hotărât bizantină. Prințul a decretat ca o zecime din venitul regatului să fie dirijată pentru înzestrarea bisericii sale regale Maica Domnului din Kiev. Zeciuala pentru biserică nu era cunoscută în Bizanț, iar originea acestei clauze a suscitat în consecință o seamă de ipoteze. Se crede, în general (însă nu de toată lumea), că această practică a fost împrumutată de Vladimir de la Biserica Apuseană, unde era bine stabilită la acea vreme. Dacă în jurisprudența seculară rusă nu găsim multe semne ale influenței directe a Bizanțului, în legislația sârbă de la sfârșitul Evului Mediu s-a resimțit profund influența ei. În 1349, țarul Ștefan Dușan a publicat binecunoscutul său Cod (*Zakonik*), scoțând în 1345 o nouă formă lărgită. În toate manuscrisele care ne-au rămas, prima versiune este precedată de textul a două cărți de legi bizantine în traducere slavă — o formă prescurtată a *Syntagmei* lui Blastares și o colecție intitulată neclar *Legea lui Iustinian*, despre care se crede că e o prescurtare a *Legii*

agrare, un cod scos probabil de Iustinian al II-lea pentru uzul provinciilor, fie la sfârșitul secolului al VII-lea, fie la începutul secolului al VIII-lea. Semnificativ este faptul că acest *Zakonik* nu încearcă deloc să copieze decretele din codurile Romei de Răsărit, ci le aduce adăugiri în diferite moduri. O altă dovadă că Dușan avea intenția să bazeze administrația imperiului său sârbo-grec pe legislația bizantină se află în cuvintele cartei în care a anunțat publicarea codului său. Scopul acestuia, declara el, este de a „stabili legile celei mai adevărate credințe ortodoxe potrivit cu Sfânta Biserică Apostolică, cu ținuturile și cu orașele"[35]. Acest scop era cerut de însăși natura Imperiului său, unde grecii îi întreceau ca număr pe sârbi, și de noile provincii anexate — sudul și estul Macedoniei, Tesalia, Albania și Epir —, unde oamenii de la orașe, proprietarii de pământuri, mănăstirile și țăranii trăiseră de multă vreme sub normele legilor bizantine. Reprezentând în esență contribuția adusă de legiuitorii lui Dușan la acel *Codex* tipărit de el, *Zakonik* a avut cu siguranță o bază în dreptul cutumiar sârb. Oricum, vechea opinie naționalistă și romantică potrivit căreia acest *Zakonik* întruchipează chintesența tradițiilor locale a fost, în general, abandonată în prezent. S-a demonstrat că multe din clauzele lui, despre care s-a crezut înainte că întruchipează cutuma veche slavă provin din legile bizantine. Printre ele se află articole care privesc regulile de procedură legală, care lărgesc protecția săracului și a celui oprimat de către stat și care stabilesc principiul unui regat ce transcende interesele indivizilor și este condus de un suveran, el însuși supus legilor pe care le-a promulgat. În ultimă instanță, Codul lui Dușan este o dovadă clară a forței și autorității pe care încă o avea tradiția juridică în Europa de Răsărit la sfârșitul Evului Mediu.

Reiese cu evidență din relatarea precedentă că receptarea legislației Romei de Răsărit de către națiile din Europa de Răsărit a întărit legăturile din cadrul acestui Commonwealth Bizantin. Transmiterea lor nu putea să nu aibă implicații politice. Dreptul public al Bizanțului se baza pe axioma că împăratul era sursa întregii legislații, iar ordonanțele sale aveau pretutindeni valabilitate universală în acea *oikoumene* creștină. Iar conducătorii țărilor din Europa de Răsărit, acceptând ca obligatorii cărțile de legi ale Imperiului în regatele lor, au subscris implicit la această credință. Faptul că, cel puțin în Rusia și Serbia, au apărut coduri proprii nu trebuie să invalideze o astfel de concluzie. Aceasta doar subliniază — iar relațiile politice cu Imperiul au demonstrat-o deja — că, în materie de administrație de stat, conducătorii locali se considerau având suveranitate deplină pe domeniile lor. Această suveranitate a fost, în climatul intelectual din Evul Mediu, pe deplin compatibilă cu autoritatea universală, metapolitică acordată împăratului, supremul legiuitor din creștinătate. Măsura în care

această autoritate era recunoscută în domeniul legilor varia, fără îndoială, de la o țară la altă. Legislația seculară bizantină se pare că a fost mai repede acceptată de slavii din Balcani și de români. În Rusia, influența ei a fost resimțită în special prin intermediul dreptului canonic. *Nomocanonul* bizantin conține un număr de declarații în care este definită poziția împăratului în creștinătate. O explicație foarte clară poate fi găsită în prefața la a șasea *Novelă* a împăratului Iustinian, edictată în 535:

> „Cele mai mari binecuvântări cu care dărnicia lui Dumnezeu, venind din înalt, le-a acordat omenirii sunt preoția și autoritatea împăratului m(*basileia*). Preoția slujește lucrurile divine. Autoritatea imperială hotărăște și veghează lucrurile umane. Dar amândouă provin din una și aceeași sursă și amândouă înfrumusețează viața omului."[36]

Asemenea texte cuprinse în cărțile de legi împrumutate de la Imperiu de către națiile din Europa de Răsărit nu numai că subliniază statutul împăratului bizantin, cea mai înaltă autoritate de pe pământ, dar ele exprimă și acel mereu căutat, deși rareori realizat, ideal de relație armonioasă „simfonică" între Biserică și Stat, o altă moștenire lăsată de Bizanț țărilor din Europa de Răsărit.

CAPITOLUL 11

LITERATURA ŞI ARTA

1. LITERATURA

Într-un capitol precedent, în care am discutat, în general, despre agenții care au influențat răspândirea civilizației bizantine în Europa de Răsărit, am pus accentul pe rolul jucat de intermediari. Nicăieri nu este atât de evidentă importanța acestui factor ca în domeniul literaturii. Popoarele din Europa de Răsărit au dispus în această privință, încă din vremea convertirii lor la creștinism, de un canal care să permită fluxul constant al influenței culturale venite dinspre lumea de expresie greacă: este vorba de limba slavă veche bisericească, a cărei vigoare culturală avea să se dovedească din plin. Apariția acestui limbaj, care își datorează existența traducerii făcute de Constantin–Chiril și de colaboratorii săi a Noului Testament grec și a textelor liturgice într-un dialect slav din sudul Macedoniei, a fost deja descris. Rolul său de intermediar cultural a fost asigurat de legătura lui deosebită cu greaca medievală, pe de o parte, și cu limba vorbită a popoarelor slave, pe de alta. O parte însemnată din succesul său se datora și talentului primilor traducători care au făcut din el un instrument rafinat și suplu.

În prima ei fază, slava veche bisericească a fost modelată de efortul de a reda bogata varietate a limbii grecești bizantine într-o limbă fără nici o moștenire literară. Lupta cu tradiția prozei și poeziei grecești avea grade de dificultate variate. Greaca relativ simplă și directă din Noul Testament nu oferea traducătorilor multe dificultăți de nedepășit. Textele liturgice, cu structura lor poetică, sintaxa lor elaborată și un număr mare de termeni abstracți pentru care nu exista adesea un echivalent exact în slavă, au ridicat nenumărate probleme. Cel mai greu de redat erau scrierile patristice grecești al căror stil, adesea deosebit de rafinat și greu de descifrat, era marcat de tradițiile retoricei clasice. Putem aprecia calitatea acestor prime traduceri din primul manuscris scris în slava veche bisericească care s-a

păstrat până astăzi, datând din secolul al XI-lea (sau poate chiar de la sfârșitul secolului al X-lea), și dintr-un fragment din prefața lui Constantin la Evangheliarul său scris în slavă. În opera lui, inventatorul scrierii glagolitice și creatorul slavei vechi bisericești explică principiile și metodele pe care le-a adoptat în traducere. A încercat, spune el, să redea cât mai literal posibil cel mai sacru din toate textele creștine. Diferențele dintre greacă și slavonă erau însă de asemenea natură încât o traducere cuvânt cu cuvânt nu se putea face din motive de acuratețe și stil: „deoarece noi avem trebuință nu de cuvinte sau termeni, ci de înțeles"[1]. În traducerea sa, și în special în Evangheliar, Constantin se arată a fi tot atât de bun ca și cuvintele sale. El a redat diferitele nuanțe ale aceluiași termen grecesc prin mai multe cuvinte slavone, parafrazând originalul acolo unde o traducere literală i-ar fi ocultat sensul, iar uneori a inventat echivalente slave pentru turnuri de frază grecești. Realizările lui, aprobate de filologii moderni, aveau să protejeze calitățile vocabularului și sintaxei slave și să îmbogățească noul limbaj cu cuvinte împrumutate, calcuri semantice și procedee sintactice și stilistice împrumutate din greacă. Pecetea pusă de limba greacă pe slava veche bisericească și astfel pe literatura Europei de Răsărit medievale s-a dovedit a fi indelebilă.

Relația dintre slava veche bisericească și limbile vorbite de lumea slavă a fost mai complexă. În secolul al IX-lea, la vremea misiunii lui Chiril și Metodiu, idiomurile slave erau încă foarte apropiate, diferențele dintre ele fiind mult mai puțin importante decât cele care despart dialectele germane sau cele italiene de astăzi. Slavii din această perioadă erau încă conștienți că vorbesc aceeași limbă. Dialectul din sudul Macedoniei, folosit de Constantin în traducerile lui, era înțeles nu numai de moravi, ci și de toți slavii. Peste două secole, situația însă s-a schimbat. Numărul tot mai mare de scrieri bizantine traduse în slava veche bisericească a făcut ca acest limbaj să devină dintr-odată și mai bogat și mai complex. Neologismele și calcurile semantice introduse din greacă pentru a exprima noțiuni noi pentru slavi și folosirea tot mai mare a unor procedee luate din proza bizantină care erau străine pentru structura sintactică a slavonei — în special formarea de cuvinte compuse — au tins să ridice slava veche bisericească deasupra nivelului vorbirii obișnuite și s-o înzestreze cu o calitate hieratică și cultă. Acest proces nu era încă foarte avansat în secolul al XI-lea. De pildă, slava veche bisericească li s-a părut probabil bulgarilor și rușilor la acea vreme o formă superioară a propriei lor limbi vorbite. Era însă resimțită ca un idiom sacru, adevăratul vehicul între Dumnezeu și om și singurul limbaj potrivit pentru forme mai înalte de literatură. Cu toate acestea, nu era singurul limbaj scris folosit de slavi. În Rusia, de pildă, limba vorbită a fost în secolul

al XI-lea folosită atât pentru corespondența particulară, cât și pentru codexul de legi cutumiare locale, cum era *Pravda Ruskaja* — un fapt demn de a fi notat, deoarece cărțile de legi bizantine au circulat numai în traduceri în slava veche bisericească și nu au fost niciodată traduse în limba obișnuită. Aceeași dihotomie între două limbi scrise, cea literară și cea neliterară, poate fi observată și în alte țări slave medievale. Însă cele două se suprapuneau adesea. Faptul că slava bisericească a păstrat de-a lungul Evului Mediu o strânsă legătură cu limba vorbită în diferitele țări slave a dus la un anume grad de intrepătrundere între aspectul literar și cel vorbit al limbii pentru care nu găsim o analogie în istoria latinei medievale din Apus. Capacitatea de hibridizare manifestată de slava bisericească reprezintă unul din secretele influenței ei profunde și durabile asupra limbilor slave din Europa de Răsărit, ca și în rusa modernă.

Un intermediar poate fi un ecran, dar și o punte. Adevăratul succes al slavei vechi bisericești ca limbă literară i-a făcut pe oamenii cei mai cultivați din Europa de Răsărit să nu mai resimtă nevoia de a învăța greaca. Unii dintre ei au învățat-o în continuare, fără îndoială, în special cei din rangurile superioare ale clerului și din cancelariile regale. O cunoaștere mai amplă a limbii pare să fi fost mai puțin frecventă, în special în Rusia medievală. Scrierile bizantine traduse în slavonă aveau în special un caracter ecleziastic. Rezultatul combinat al acestor două fapte a fost că slavii ortodocși au fost opriți de a avea acces la literatura și gândirea Greciei clasice. Fapt ce a reprezentat, bineînțeles, o pierdere și trebuie să recunoaștem că slava veche bisericească a purtat răspunderea pentru restrângerea domeniului de cultură grecească accesibil slavilor. Pe de altă parte, dându-le un mediu literar apropiat de limba lor vorbită, a crescut foarte mult numărul persoanelor cultivate din Europa de Răsărit capabile să-și achiziționeze această cultură, chiar dacă o făceau parțial sau indirect.

Un alt aspect general privind tradiția lingvistică a slavei bisericești trebuie subliniat. Apogeul realizării sale, în termeni de calitate a producției literare, se află chiar la începutul lungii sale istorii, în primele două generații de traducători, adică între 862 și aproximativ 910. Faptul se datorează fără îndoială prestigiului de care s-a bucurat slava veche bisericească imediat după crearea sa și care i-a făcut pe scriitorii slavi medievali să privească limba lui Chiril și Metodiu drept o moștenire divină care trebuia imitată, dar niciodată depășită. Astfel, în vreme ce greaca nerafinată din Noul Testament a părut probabil bizantinilor, din punct de vedere lingvistic, mult inferioară limbii grecești clasice, care rămânea pentru ei idealul literar, slava veche bisericească, al cărei vocabular și a cărei sintaxă erau modelate după greaca clasicizantă medievală, a apărut cu mult superioară dialectului macedonean

primitiv de la care pornise. Mai mult, slava veche bisericească a fost deosebit de bine slujită de primii ei vorbitori. Puține, dacă au existat și acestea, din traducerile ulterioare în această limbă le-au egalat pe acelea ale lui Chiril și Metodiu și ale discipolilor lor apropiați pe care i-au luat cu ei la Constantinopol, în Moravia și Macedonia. O coborâre a nivelului calității a apărut deja în prima jumătate a secolului al X-lea, detectabilă în școala bulgară din Preslav. Cu câteva excepții remarcabile, traducerile au început să devină mai mecanice, iar sintaxa greacă a fost urmată mai servil într-un mod adesea foarte departe de profunda intuiție filologică și literară a lui Constantin–Chiril. Istoria ulterioară a slavei vechi bisericești a fost determinată de faptul remarcabil că a ajuns la apogeul desăvârșirii ca limbaj literar în timpul anilor de formație, când se străduia să împace calitățile deosebite ale limbii slave cu cele ale tutelajului lingvistic al limbii grecești, și astfel să-și capete identitatea sa.

Nu putem să relatăm aici pe larg evoluția ulterioară a slavonei bisericești, nici a literaturii scrise în această limbă în timpul Evului Mediu. Cercetarea noastră trebuie să se mărginească la două perioade distincte din istoria literaturii Europei de Răsărit. Prima se întinde de la sfârșitul secolului al IX-lea până la anul 1100 aproximativ, a doua acoperă secolele al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea. Este instructiv să vedem similitudinile și diferențele dintre scrierile din aceste două perioade. O atare comparație ne poate ajuta să înțelegem mai bine caracterul și dinamica influenței culturale a Bizanțului în Europa de Răsărit.

Prima perioadă este marcată de mai multe caracteristici frapante. În primul rând, literatura slavă înainte de 1100 era încă remarcabil de omogenă. Ea păstra o legătură organică cu tradiția chirilo-metodiană și era bazată pe limba slavă comună a Vechii Biserici. Această limbă a fost folosită de scriitori din Moravia, Boemia, Croația, Bulgaria și Rusia. Atât de uniformă era această tradiție literară, încât este adesea extrem de dificil să identifici, pe baze lingvistice, originea textelor scrise în slava veche bisericească din această perioadă și din diferite țări. Abia în secolul al XIII-lea a început această unitate lingvistică să se rupă, iar slava veche bisericească, sub presiunea tot mai mare a diferitelor forme de limbi naționale, a început să lase loc unor revizuiri locale a ceea ce filologii numesc „slava bisericească".

Omogenitatea tradiției literare a slavei vechi bisericești explică o altă caracteristică a ei. Scrierile — traduceri și lucrări originale — compuse în zona în care ea s-a răspândit trebuie privite ca niște creații ale unei literaturi unice, supranaționale. Punctul de vedere naționalist al primilor istorici literari care considerau lucrările scrise în secolul al IX-lea în Macedonia, în secolul al X-lea în Boemia și în secolul al XI-lea la Kiev ca produse separate

ale literaturii bulgare, cehe și ruse, deși încă mai există în manuale, a fost treptat abandonat de specialiștii moderni. Unul dintre ei a descris această tradiție literară ca o variantă slavă a culturii bizantine. Istoria acestei literaturi comune nu a fost încă scrisă și, până când nu vom avea un studiu comparativ detaliat al principalelor ei lucrări, toate concluziile cu privire la ea rămân prudente. Nu există îndoială că acest caracter al său supranațional a înzestrat-o în mod admirabil pentru rolul de intermediar cultural atât între Bizanț și slavi, cât și între diferitele țări din Europa de Răsărit. Legăturile culturale dintre diferitele părți ale Lumii Bizantine au fost sprijinite de o intensă circulație a manuscriselor în slava veche bisericească. Din Moravia, scrierile chirilo-metodiene au fost duse în Boemia, Croația și Bulgaria. Din Bulgaria, o mare parte din acest corpus de traduceri, făcute de studioșii locali, a călătorit spre Rusia. Rușii au împrumutat și ei și au absorbit în propria lor literatură lucrări produse în Moravia și în Boemia. Această constantă migrație de texte, despre care s-a crezut înainte că a provenit din valurile succesive ale unor „influențe" naționale reciproce, trebuie văzută mai curând ca o circulație în cadrul unei singure comunități internaționale a unui singur corpus de literatură considerat a fi un teritoriu rezervat comun. Instigatorii, agenții și beneficiarii acestor schimburi culturale erau în majoritate oameni aparținând clerului și eruditi care erau transferați sau deplasați la cererea lor dintr-o țară în alta. Acești *literati** itineranți, atât bizantini, cât și slavi, au contribuit mult la cultura cosmopolită a lumii est-europene de la începutul Evului Mediu. Caracterul interslav pe care unele din aceste texte l-au căpătat în cursul migrației a fost, în alte cazuri, imprimat în ele de la bun început. În mai multe centre culturale, eruditii din diferite țări slave, uneori ajutați fără îndoială de bizantini, au realizat traduceri datorită unui efort comun. Aceste centre internaționale erau Constantinopolul, Salonicul, Muntele Athos, Ohrida, Preslav, mănăstirea Sázava din Boemia și Kievul. În Kiev, ne povestește *Prima Cronică Rusă*, prințul Iaroslav a strâns în 1037 mai mulți scribi care au tradus cărți din greacă în slavă[2]. Urmele diferitelor limbi slave, evidente în unele traduceri răspândite în Rusia la acea vreme, ne spun că scribii lui Iaroslav formau probabil un fel de comisie internațională.

Traducerea lucrărilor din greacă în slavă a fost, bineînțeles, o parte dintr-un proces mai amplu al difuzării culturii bizantine. Ne putem astfel aștepta să găsim în această activitate literară implicațiile sociale care, cum am văzut, au existat în întâlnirea dintre Imperiul Bizantin și o serie de societăți slave medievale, aflate toate într-un stadiu de dezvoltare rapidă, ale căror clase

* În latină, în text – literați, oameni de litere. (N.tr.)

conducătoare aveau propriile lor motive ca să dorească să adopte măcar o parte din civilizația Imperiului. Faptul că această civilizație putea acum să fie înveșmântată într-o haină literară locală făcea ca perspectiva să fie de două ori atractivă. Așadar, nu este surprinzător să aflăm că acești conducători din Europa de Răsărit „aspirau" cu aviditate la literatura Bizanțului. Mai mult, urmând niște modele pe care le-am remarcat în alte domenii, au fost selectate aspecte particulare ale acestei literaturi, pentru necesitățile specifice ale țărilor „primitoare", iar produsele selectate erau adaptate în noile lor lăcașuri la cererile locale. Selectarea, este adevărat, era uneori făcută de bizantini, deși mai des de către elevii lor slavi. Fapt ce s-a petrecut, cel puțin la început, cu traducerile cărților de cult bizantine. Această lucrare, realizată de Chiril și Metodiu pentru nevoile misiunii din Moravia și continuată de discipolii lor din Bulgaria, a dat Bisericilor slave aproape întreg corpusul de texte liturgice grecești. Poezia liturgică cu care este investită greaca medievală, marea creație a artei bizantine a cuvântului, nu a încetat până în ziua de astăzi să exercite o puternică influență asupra spiritului și inimilor slavilor ortodocși. Efectul ei în Evul Mediu chiar asupra convertiților la bizantinism mai puțin educați trebuia să fi fost copleșitor. Studii recente întreprinse pe manuscrisele liturgice slavone ne arată că primii traducători, și în special Constantin–Chiril, care era el însuși un remarcabil poet de limbă greacă, a reușit să adapteze formele și structurile metrice ale originalelor la necesitățile silabice ale vorbirii slave într-un mod care combina respectul pentru textul tradițional cu originalitatea creatoare. Și, împreună cu traducerile cărților liturgice grecești, slavii au primit în această perioadă melodiile folosite pentru părțile cântate ale slujbei religioase. Primele sisteme ale notației muzicale bizantine nu au fost încă descifrate. Este însă clar că principiile de bază ale cântecului bizantin, organizarea sa structurală și vocabularul melodic au fost adoptate de la început de bisericile ortodoxe slavone. Acest fapt a fost realizat cu aceeași împletire de acuratețe și libertate care a marcat traducerea făcută de Constantin Evangheliarului. Dacă scopul prim al acestei traduceri a fost fidelitatea față de înțelesul originalului, traducătorii manuscriselor muzicale au optat pentru parafrazarea textului în locul unei redări literale, acolo unde ea era cerută de reproducerea structurii silabice a melodiei bizantine.

Pe lângă Biblie, prima condiție prealabilă pentru întemeierea noilor Biserici slave a fost aprovizionarea cu cărți liturgice — cele mai importante fiind textele liturghiilor Sfântului Ioan Gură de Aur, Sfântului Vasile din Caesarea și al liturghiei darurilor mai înainte sfințite, cărțile de cult numite *Molitvenic*, *Ceaslov*, *Triad*, *Penticostar*, *Irmologhion* și *Ochtoih*. Etapa următoare prevedea a se da acestor biserici mijloacele pentru a consolida și

răspândi noua credință și a o apăra împotriva păgânismului și ereziei. Misionarii bizantini și convertiții lor slavi au găsit acest instrument în literatura patristică greacă. Alegerea făcută de ei în acest imens corpus de scrieri este instructivă. Marea majoritate a Părinților greci ale căror lucrări au fost traduse în această perioadă *in extenso** sau în antologii aparțin vârstei de aur a patristicii, adică secolelor al IV-lea și al V-lea. Printre ei se aflau Athanasie, cei trei capadocieni — Vasile, Grigorie din Nazianz și Grigorie din Nyssa —, Ioan Gură de Aur, Isidor din Pelusi și Teodoret din Ciron. Este bine să notăm că, cel puțin înainte de secolul al XIII-lea, s-au tradus în slavonă mult mai multe scrieri ale primilor Părinți greci decât lucrări din literatura bizantină a epocii. Una din rațiuni a fost, fără îndoială, de ordin practic. Acest corpus patristic, cu o structură coerentă a doctrinii creștine, cu exegezele lui atotcuprinzătoare privind Scripturile și predicile lui care puteau fi folosite în multe ocazii, oferea o călăuză teoretică și practică clerului din Europa de Răsărit, care, aidoma predecesorilor lui din secolele al IV-lea și al V-lea, se străduiau să impună creștinismul într-o lume tulburată și încă pe jumătate păgână. Mai mulți din acești Părinți, în plus, se bucurau de o autoritate unică în creștinătatea din Răsărit. La sfârșitul secolului al X-lea, preotul bulgar Cosmas își îndemna clerul din țara sa să „imite pe Sfinții Părinți și episcopi care și-au îndeplinit îndatoririle înaintea voastră — adică Grigorie, Vasile, Ioan și ceilalți, și simpla pronunțare a numelor lor este suficientă ca să bage frica în demoni"[3].

În afară de Scripturi, cărțile liturgice și lucrările patristice, slavii au împrumutat cel mai repede Viețile Sfinților. Cea mai mare parte din acest corpus hagiografic oficial al Bisericii Grecești a fost tradus în slavonă în această perioadă. Aceste *Vitae*, care fie circulau separat, fie erau adunate în *Mineie* pe luni din anii ecleziastici, ridicau în slăvi virtuțile eroismului creștin și satisfăceau adesea dorința aprinsă a omului medieval de extraordinar și miraculos. În afară de hagiografia monastică, discutată în capitolul precedent, se acorda o preferință deosebită *Vieții Sfântului Alexie*, tradusă în slavă în secolul al X-lea. Aceasta ne povestește istoria unui tânăr nobil din Roma care și-a părăsit soția în noaptea nunții și, după mulți ani petrecuți în rugăciune și post în ținuturi îndepărtate, s-a întors ca să moară în casa părintească, fără ca cineva să-l recunoască. Tradiția hagiografică bizantină, la care slavii începuseră să-și aducă contribuția încă din secolul al IX-lea, a devenit curând patrimoniul comun al popoarelor din Europa de Răsărit. Caracterul ei internațional nu este nicăieri mai evident decât în cultul Sfântului Dumitru din Salonic, ridicat în slăvi de către biografii greci pentru

* În latină, în text – pe larg, complet. (N.tr.)

a-și fi apărat după moarte cetatea împotriva atacurilor slavilor, și care a devenit unul din cei mai populari sfinți din lumea slavă medievală.

Studiul acestei hagiografii prezintă interes pentru istoricul literar deoarece ne arată că unele lucrări bizantine făceau apel la slavi nu numai datorită conținutului lor spiritual, ci și pentru valoarea lor literară. Într-adevăr, învățătura spirituală și pitorescul erau uneori cu greu identificate, fapt adevărat pentru *Varlaam și Iosafat*, o versiune creștină a unei povești indiene despre Buddha tradusă în acea perioadă. Alte scrieri cu un caracter mai evident laic erau clar selectate pentru calitățile lor literare sau pentru valoarea lor informativă. Printre ele, se aflau *Istoria războiului evreilor* a lui Flavius Josephus și *Romanul lui Alexandru* al lui Pseudo-Callisthenes, lucrări care îl puneau pe cititorul slav în contact cu lumea Antichității, *Fiziologul* și *Topografia Creștină* a lui Cosmas Indicopleustes, care dădea o spoială de geografie și istorie naturală, și poemul epic din secolul al X-lea, *Digenis Akritas*, care descria războaiele purtate de bizantini la frontiera lor estică împotriva arabilor. Toate aceste lucrări au fost traduse din greacă în slavă nu mai târziu de secolul al XII-lea, iar unele din ele cu cel puțin o sută de ani mai devreme.

Din lucrările laice traduse în această perioadă, cele care au avut cea mai mare influență au fost cronicile bizantine. Istoriografia din Imperiul Roman de Răsărit a fost de două feluri. Pe de o parte, se aflau relatările de evenimente la comandă, făcute de scriitori care se străduiau să imite ideile și stilul istoricilor clasici greci, Herodot și Tucidide. Ei aveau ca scop obiectivitatea, prezentarea originală și descoperirea relațiilor cauzale dintre evenimente. Din cei mai bine de douăzeci de practicanți ai acestei arte între secolele al VI-lea și al XV-lea, majoritatea erau învățați mireni, înalți funcționari militari sau civili ori membri ai familiei imperiale. Scriau firește pentru clasele educate ale societății. Aceste scrieri erau cunoscute în general ca istorii. Pe de altă parte, existau cronici, lucrări populare cu o concepție despre istorie mai puțin complexă și mai explicit creștină. De obicei, acestea erau scrise de călugări sau preoți într-un limbaj simplu și neatractiv, făcute pentru cititorul mai puțin educat. Tema lor era istoria lumii, de la Adam și până la vremea scriitorului, iar scopul lor era de a ilustra rolul jucat de Imperiul Creștin al Bizanțului în istoria mântuirii omului, care putea fi regăsită în destinul poporului evreu și al celui grec, al monarhiilor elenistice din Orientul Apropiat și al Romei. Autorii lor erau mai puțin interesați de relația cauzală dintre evenimente, cât de succesiunea lor, care putea fi folosită pentru a arăta că bizantinii, poporul Noului Legământ, era păzitorul numit de Divinitate al credinței ortodoxe pentru al cărei triumf îi neteziseră calea în mod providențial primele state și societăți din omenire.

Frapează faptul că, deși se pare că nici una din istoriile bizantine nu a fost tradusă în slavă în cursul Evului Mediu, traducerile în această limbă s-au ocupat în primul rând de cronici. Unii specialiști au încercat să explice acest lucru argumentând că istoriile erau prea greu de tradus din pricina limbajului lor clasicizant și din cauză că subiectul lor, care privea numai evenimentele bizantine, nu ar fi prezentat un interes pentru cititorii slavi. Aceste argumente nu sunt convingătoare. Traducătorii slavi, așa cum am văzut din exemplele de texte liturgice și patristice, erau perfect capabili să se confrunte cu cele mai dificile stiluri grecești, iar folosirea repetată de către scriitorii din Europa de Răsărit a materialului legat de istoria Bizanțului conținută în cronici ne demonstrează că ei erau extrem de interesați de evenimentele acestei istorii. Preferința lor pentru cronici ar putea fi atribuită în mod mai satisfăcător interpretării religioase a istoriei pe care acestea o conțineau, în special credinței că treburile omenești sunt controlate de forțe supranaturale care se manifestă în cutremure, comete și eclipse, și că destinul indivizilor și al națiilor este o miză în lupta fără sfârșit dintre Dumnezeu și Satan, iar revelarea planului divin în istorie este continuată de convertirea națiilor la credința creștină. Exprimate mult mai viguros și mai viu în cronici decât în istorii, aceste idei puteau fi folosite practic atât de misionarii bizantini, cât și de slavii recent botezați care căutau să înțeleagă semnificația a ceea ce li se întâmplase lor și țărilor lor. Această concepție despre istorie mai avea un avantaj, acela de a fi incompletă. Regatul din Ceruri și dublul său de pe pământ, Commonwealth-ul creștin, erau mereu apte de expansiune, iar istoria lăsată neterminată în cronicile bizantine putea să fie acum reluată și dusă mai departe de slavi, care, așa cum am văzut, o făceau cu repeziciune.

Două din aceste lucrări trebuie selectate pentru influența pe care au avut-o în gândirea religioasă și istorică a slavilor medievali. Cronica lui Ioan Malalas, scrisă în secolul al VI-lea, se întinde de la Facere până la ultimii ani ai domniei lui Iustinian. Specialiști exigenți i-au judecat slăbiciunile cu severitate. Într-o lucrare recentă, cronica este condamnată pentru „narațiune dezordonată", „greșeli mari" și „stil neglijent"[4]. Însă ea îi făcea pe slavii din Evul Mediu să cunoască într-o oarecare măsură atât istoria veche, cât și mitologia greacă. Traducerea ei în slavă, făcută în Bulgaria în secolul al X-lea, a fost cunoscută în Rusia la sfârșitul celui de al XI-lea, iar în Serbia a ajuns mai târziu. Cronica lui Gheorghe Monahul (sau Hamartolos, păcătosul) din secolul al IX-lea s-a dovedit a fi și mai populară dacă judecăm după faptul că a fost tradusă în slavă de două ori, o dată în secolul al XI-lea (probabil la Kiev), iar apoi în cel de al XIV-lea (în Bulgaria). Traducerea a combinat versiunea originală, o istorie a lumii de la Adam până în anul 842,

cu o continuare în care evenimentele din Bizanț sunt consemnate până în anul 948. Aceste două cronici au lărgit împreună foarte mult orizontul geografic al slavilor și le-au oferit un cadru general al istoriei lumii până la mijlocul secolului al X-lea și un cadru pentru propria lor cercetare istorică independentă.

O trecere în revistă a principalelor tipuri de literatură traduse din greacă în slavă în timpul Evului Mediu timpuriu ne va ajuta la identificarea altor caracteristici ale răspândirii culturii bizantine din această perioadă. O parte din lucrările traduse, în special cele laice, au suferit o schimbare treptată în țările lor de adopție. Această schimbare a fost provocată în parte de impactul cu noul lor mediu cultural și în parte de influențele reînnoite venite din locul lor de origine bizantin. Aceste influențe datorate eforturilor editorilor și copiștilor de a face ca textele să fie cât mai aproape, ca formă și conținut, de prototipurile lor grecești și care tindeau să compenseze rezultatele unei evoluții naturale, se exercitau în special la sfârșitul Evului Mediu. În prima perioadă de care ne ocupăm acum, lucrările traduse erau capabile, printr-un proces de adaptare, să capete trăsături noi și să dezvolte variante locale. Faptul acesta ne spune că există o analogie între „translația" literară și procesul de „transplantare" botanică, în lumina căruia putem afirma că scrierile transplantate astfel din Bizanț în Europa de Răsărit au dat mlădițe originale care au continuat să trăiască și să crească în pământul lor nou. Transplantarea a fost astfel însoțită de schimbări în produsul împrumutat, iar acest proces era efectiv posibil numai pentru că societatea și cultura din țara „primitoare" se găseau la acea vreme într-o situație de schimbare rapidă. În acest proces, lucrările traduse nu numai că au dobândit trăsături noi, dar au și stimulat, printr-un fel de osmoză culturală, dezvoltarea literaturii „originale" din diferite părți ale lumii slave.

„Originalitatea" acestei literaturi a fost, firește, relativă. Primele scrieri medievale din Moravia, Bulgaria, Rusia și Serbia au fost, atât pentru convențiile lor literare, cât și pentru subiectele lor, profund îndatorate literaturii bizantine. Însă imitarea acesteia a fost în multe cazuri departe de a fi servilă. Un exemplu deja citat — biografiile medievale ale conducătorilor slavi — ne va arăta cu câtă libertate au putut fi folosite modelele hagiografice grecești. Alte câteva exemple ne vor servi la ilustrarea acestei adaptabilități creatoare evidentă la cei mai talentați scriitori slavi din această perioadă.

Din acest punct de vedere, două din primele lucrări în slava veche bisericească erau printre cele mai reușite. Acestea sunt biografiile lui Constantin–Chiril și Metodiu, scrise în Moravia către sfârșitul secolului al IX-lea[5]. *Vita Constantini*, alcătuită înainte de anul 882 la sugestia și probabil cu ajutorul lui Metodiu, este cu totul remarcabilă pentru eleganța și luciditatea

stilului. Ambele biografii, care consemnează destul de amănunțit activitatea de misionarism și realizările culturale ale celor doi frați, reflectă cu o acuratețe vie diferitele fațete ale vieții din secolul al IX-lea din Bizanț — administrația din provincii, programul de educație, renașterea învățământului laic, controversele religioase, scopul politicii externe a Imperiului, credința în suveranitatea universală a împăratului și detalii mai simple, ca, de pildă, concursurile de frumusețe și moda vânătorii cu șoimi din Bizanț. În același timp, ele sunt pătrunse de o preocupare puternică și uneori emoțională pentru limba și scrierea slavă, pentru evoluția căreia au muncit Chiril și Metodiu cu atâta devotament și succes. S-a dovedit important pentru evoluția ulterioară a literaturii în slava veche bisericească ca aceste două lucrări din primele ei lucrări originale să reflecte universalismul cosmopolit pe care Biserica și Imperiul Bizanțului îl predicau națiilor recent convertite din Europa.

Același spirit chirilo-metodian transpare și în primele lucrări produse în Rusia și Bulgaria. Spre sfârșitul secolului al IX-lea, un discipol al celor doi frați, Constantin din Preslav (care mai târziu a devenit episcop al acestei cetăți), și-a compus bine cunoscutul acrostih *Rugăciunea Alfabetică*. Acest poem în slava veche bisericească, scris în versuri de douăsprezece silabe ce imitau metrul dodecasilabic bizantin, este un elogiu liric adus literelor slave. Autorul își declară respectul și admirația față de memoria creatorului lor, maestrul și tizul său, și abordează o temă de mare importanță pentru literatura chirilo-metodiană — versiunea în slavonă a Scripturilor și a liturghiei este o manifestare a Cuvântului Divin care a dat posibilitatea slavilor să se numere printre popoarele lui Dumnezeu[6]. Această idee că slavii, datorită trecerii lor la creștinism și achiziționării de cărți sacre în propria lor limbă, au devenit membri ai familiei creștine universale a fost rostită cu o forță egală de către scriitorii ruși din secolul al XI-lea. Primul nume cunoscut dintre aceștia este Ilarion, mitropolit al Kievului. *Predica despre Lege și Milostire*, compusă de el în jurul anului 1050, este un elogiu adus prințului Vladimir, ridicat în slăvi în termeni retorici pentru a fi introdus adevărata religie bizantină în țara sa[7]. Această *Predică* revelă ampla cunoaștere a autorului în materie de patristică greacă și de literatură apologetică, iar forma ei demonstrează influența panegiricelor imperiale bizantine. Devotamentul lui Ilarion față de țara sa de obârșie s-a îmbinat cu sensul profund al universalității creștinătății din care Rusia face parte acum. Această fuziune de patriotism local cu ceea ce astăzi s-ar numi perspectivă „ecumenică" era caracteristică pentru scriitorii din tradiția chirilo-metodiană ale căror lucrări au reprezentat varianta slavă a culturii bizantine.

Încercarea cea mai ambițioasă de a pune cultura slavă într-un cadru universal a fost făcută de *Prima Cronică Rusă*. Alături de biografiile lui Chiril

și Metodiu, aceasta este capodopera literaturii slave medievale timpurii. Tema ei centrală este istoria poporului rus de la mijlocul secolului al IX-lea până la anul 1116. Istoria elaborării treptate a acestui text, în pofida cercetării sârguincioase a generații de specialiști ruși, este încă nesigură. Există totuși acum un acord general asupra următorului aspect. Cronica își datorează originea dorinței prințului Iaroslav al Kievului (1019–1054) de a da o bază istorică politicii de unificare și centralizare a regatului său. Revizuirile succesive ale textului au fost făcute în parte la curtea prințului, însă de cele mai multe ori de călugări, mai ales în mănăstirea Peșterilor din Kiev. În forma ei actuală, ea datorează cel mai mult călugărului Nestor, care a întreprins în jurul anului 1113 o revizuire generală a muncii predecesorilor săi și, încorporând mult material nou, în special de origine bizantină, a lărgit într-o mare măsură orizontul cronicii. Deși nucleul central — și probabil original — al lucrării îl constituie istoria trecerii Rusiei la creștinism, în cuprinsul ei apar foarte multe evenimente seculare. Pe un loc de frunte se află campaniile rușilor împotriva Bizanțului și lupta lor îndelungată împotriva nomazilor din stepă. Evenimentele naționale sunt însă plasate conștiincios într-un cadru mai amplu. Într-o introducere lungă, bazată în mare parte pe traducerea în slavă a cronicilor lui Gheorghe Hamartolos și Ioan Malalas, istoria începe de la împărțirea pământului între fiii lui Noe după Potop și împrăștierea neamurilor după construirea Turnului Babel[8]. Acest excurs în trecutul îndepărtat al omenirii, potrivit cu modelele bizantine, este făcut de cronicarul rus cu o intenție deliberată. Afirmând că una din cele șaptezeci și două de nații care au fost împrăștiate după Turnul Babel erau slavii, el dă o dimensiune nouă și universală istoriei propriului său popor. Fără să se mulțumească, totuși, cu această încercare imaginară de a altoi pe ruși pe arborele genealogic al omenirii, el mai face un pas pentru a descoperi o unitate mai restrânsă, deși cultural mai precisă, în cadrul căreia istoria lor să devină mai inteligibilă. El a găsit această unitate în comunitatea popoarelor slave. Într-o altă digresiune în trecut, bazată de această dată pe surse morave, el face o dare de seamă asupra activității lui Chiril și Metodiu, subliniind „forța" și „inteligibilitatea" literelor slavone care au devenit un patrimoniu al tuturor. Rușii, afirmă el, care vorbesc aceeași limbă slavă, au devenit la rândul lor moștenitorii spirituali ai acestei tradiții[9].

Datoria pe care acest mod de gândire o are față de istoriografia bizantină este evidentă. Cronicile traduse le-au dat imitatorilor din Rusia nu numai material factual, dar și cadrul pentru o istorie universală. Autorii *Primei Cronici Ruse* au povestit cu plăcere isprăvile militare ale compatrioților lor împotriva trufașilor și perfizilor „greci". Erau însă conștienți că istoria „țaratului grec" avea o importanță specială pentru soarta poporului rus.

Este semnificativ că secțiunea datată din cronică (incluzând și urmarea ei din anul 1118) se deschide și se sfârșește cu un eveniment din istoria Bizanțului — urcarea la tron al lui Mihail al III-lea și moartea lui Alexie I. În același timp, talentul și ingenuitatea cu care cronicarul rus construiește această narațiune, mergând de la universal (migrația triburilor pe pământ), trecând prin general (comunitatea culturală a popoarelor slave) și ajungând la particular (istoria propriei lui națiii), și deducția lui că tradiția chirilo-metodiană este puntea spirituală dintre Bizanț și Rusia, ne arată cu câtă originalitate creatoare a fost capabil să adapteze gândirea istorică bizantină la conștiința națională acum articulată a propriului său popor. În cuprinderea de material disparat, în importanța pe care o acordă evenimentelor centrale, în limbajul lui viu și pătrunzător — o combinație de slavă veche bisericească cu elemente din limba vorbită — *Prima Cronică Rusă* este o lucrare cu un deosebit merit, superioară în multe privințe cronicilor bizantine după care a fost în parte modelată. Pe lângă artă, cea mai mare contribuție a rușilor la cultura Lumii Bizantine a fost în domeniul istoriografiei. Cronicile numeroase compuse în Rusia la sfârșitul Evului Mediu caută să imite prima lucrare istorică din țară. Niciodată nu au putut să-i egaleze însă calitatea.

Am făcut în paginile precedente mai multe referiri la „tradiția chirilo-metodiană". Această expresie a fost folosită ca să desemneze corpusul de scrieri, traduse și originale, alcătuite în slava veche bisericească între sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al XI-lea, precum și o atitudine mentală deosebită, în parte politică, în parte religioasă, care folosește la determinarea locului ocupat de slavi în cadrul comunității creștine. Această atitudine mentală se impune a fi mai bine definită. Ea era bazată pe credința că o limbă care slujește ca instrument pentru liturghia creștină devine prin aceasta o limbă sacră, iar națiа care o vorbește se ridică la statutul de popor consacrat lui Dumnezeu, pentru că toate limbile sunt egale în ochii Lui. El poate să intre într-un contact mai strâns cu sufletul uman prin mijlocirea a ceea ce omul are mai intim, anume prin limba lui maternă. Aceasta înseamnă că fiecare națiе creștină care are o cultură și o limbă liturgică proprie are o misiune specială și un loc legitim în cadrul familiei universale a popoarelor creștine. Aceste idei nu au fost niciodată exprimate, cel puțin în Evul Mediu, într-un mod atât de general și de abstract. Dar elementele constituente ale acestei atitudini mentale, aplicate slavilor, sunt risipite în scrierile din școala chirilo-metodiană. Unul din aceste elemente este bucuria și mândria pentru literele slavone căpătate de curând, văzute ca o manifestare generoasă a Cuvântului Divin. Această idee, deja prezentă în *Rugăciunea Alfabetică*, este exprimată cu o deosebită elocință într-un alt poem în slava veche bisericească, *Prolog* la textul complet al

Evangheliilor, scris și el în dodecasilabi bizantini și atribuit fie Sfântului Chiril, fie arhiepiscopului Constantin din Preslav. Autorul îi compară pe oamenii care nu au cărți sacre în propria lor limbă cu un trup gol și un suflet mort și îi deplânge pe acei care, lipsiți de litere, nu pot să audă zgomotul făcut de tunet, nici să miroasă parfumul florilor. Și, adresându-se compatrioților săi, poetul exclamă triumfător: „Auzi, popor slav! Auzi Cuvântul, deoarece el vine de la Dumnezeu, Cuvântul care nutrește sufletele omenești, Cuvântul care întărește inima și mintea, Cuvântul care îi pregătește pe toți oamenii ca să-L cunoască pe Dumnezeu!"[10] Este poate bine să notăm că acest elogiu poetic al limbii vorbite are un echivalent într-un pasaj scris aproape simultan la celălalt capăt al Europei, deși cu o frază mai sobră: „Mi se pare că e mai bine, scrie regele Alfred al Angliei, ca și noi să traducem unele cărți care sunt cele mai necesare, ca toți oamenii să cunoască în limba pe care o înțelegem cu toții"[11].

Alt element al acestui concept de autodeterminare etnică a fost credința, adesea rostită de scriitori din tradiția chirilo-metodiană, că slavii, trecuți la creștinism și dăruiți cu propriile lor litere, au devenit „un nou popor". Intrarea lor târzie în Comunitatea creștină nu era un semn de inferioritate, ci era văzută mai degrabă în lumina parabolei lui Hristos, povestită de Sfântul Matei (XX, 1–16), despre un stăpân care s-a dus să tocmească muncitori pentru via sa. Cei care au fost tocmiți la orele unsprezece au primit același salariu cu cei care au îndurat de la început „greutatea zilei și arșița". Slavii, așa cum erau ei ultimii veniți, participau la renașterea spirituală a națiilor, capabili să-l laude pe Dumnezeu în propria lor limbă. Această renaștere a fost interpretată în termeni biblici. Apariția liturghiei și a cărților în slavă era considerată ca o prelungire a miracolului din ziua de Rusalii, când Duhul Sfânt a coborât deasupra apostolilor în formă de limbi de foc. Și această nouă Coborâre a Sfântului Duh, ca și prima, promovând unitatea întregii omeniri întru Hristos, a anulat vechea amestecare a limbilor, consecință a Turnului Babel. Această idee nu era o invenție a scriitorilor slavi medievali. Contrastul dintre pedeapsa pentru Turnul Babel și minunea din ziua de Rusalii, precum și credința că aceasta din urmă a estompat-o pe prima sunt subliniate în slujba bizantină din Duminica Rusaliilor, iar aceste idei pot fi găsite în scrierile mai multor Părinți greci. Dar aplicarea lor la creștinismul în limbă populară slavă necesita o capacitate foarte rafinată de adaptare. Și aici tradiția chirilo-metodiană s-a dovedit a fi o forță culturală creatoare.

Să mai dăm un ultim exemplu pentru a ilustra vitalitatea și puterea emotivă a acestei tradiții. Nemulțumiți numai cu sublinierea rolului slavilor în cadrul comunității creștine și al moștenirii chirilo-metodiene în iconomia mântuirii

omului, mai mulți scriitori medievali au mers până acolo încât au exaltat această moștenire în termeni metafizici. Ei au folosit pentru descoperirea și răspândirea literelor slavone cuvintele profetului Isaia (XXIX, 18, XXXV, 6, Versiunea Septuagintei): „În vremea aceea, cei surzi vor auzi cuvintele cărții și limpede va fi limba gângavilor". Ideea că „fluxul divin de litere" trimis peste națiile slave are rolul lui de jucat în pregătirea transfigurării lumii create și a venirii Regatului lui Dumnezeu nu părea stranie scriitorilor din școala chirilo-metodiană. Deoarece acest sens de triumf cosmic este puternic exprimat în versetele de început din cel de al treizeci și cincilea capitol al Cărții lui Isaia, chiar versetele pe care ei le citează pentru a descrie darul făcut prin tradiția orală slavă:

> Veselește-te pustiu însetat, să se bucure pustiul; ca și crinul să înflorească. ...Atunci se vor deschide ochii celor orbi și urechile celor surzi vor auzi. Atunci va sări șchiopul ca cerbul și limpede va fi limba gângavilor... Și poporul meu va vedea slava Domnului, strălucirea Dumnezeului nostru.

Fervoarea și entuziasmul primilor autori medievali față de tradiția slavei vorbite care străbate din scrierile lor cu o însuflețire de primăvară culturală a început să decline în secolul al XII-lea. Realizările celor doi apostoli bizantini printre slavi nu erau uitate în Europa de Răsărit, cel mai puțin în Rusia, unde s-au păstrat cea mai mare parte din manuscrisele biografiilor lor. Opera Sfântului Chiril a devenit obiect de reînnoit interes la sfârșitul secolului al XIV-lea. Dar în domeniul literar, școala chirilo-metodiană începuse să dea în acea vreme semne de învechire. Situația culturală și lingvistică în țările slave se schimbase foarte mult față de cea din secolul al IX-lea. Unitatea limbii slave fusese sfărâmată, iar dialectele vorbite în diferite părți ale lumii slave evoluaseră acum devenind limbi distincte. Slava veche bisericească, odată *lingua franca* * în această lume, suferise o evoluție complexă. Pe de o parte, ea absorbise elemente ale limbilor vorbite locale, pierzând astfel ceva din unitatea ei de altădată. Pe de alta, această slavă bisericească (cum a fost numită în această nouă fază), încă folosită pentru forme „mai înalte" de literatură în Bulgaria, Serbia și Rusia, păstrase o bună parte din structura ei originară gramaticală și sintactică, și nu fusese încă în contact cu idiomurile vorbite din acele țări. Pe la sfârșitul secolului al XIV-lea, începuse să devină o limbă moartă. Aceste două trăsături ale slavei bisericești — lipsa ei de unitate și divorțul de limbile slave vorbite — a avut

* În latină – limbă auxiliară de legătură folosită de grupuri având limbi materne diferite. (N.tr.)

o relație directă cu mișcarea literară remarcabilă care a apărut în secolul al XIV-lea în Bulgaria și s-a răspândit în timpul ultimului secol pretutindeni în Europa de Răsărit.

Autorul acestei mișcări a fost Eftimie, patriarh la Trnovo între 1375 și 1393. Bulgar de origine, el a petrecut o vreme în comunitatea monahală din Kilifarevo, unde a devenit discipolul de frunte al Sfântului Theodosie. Datorită capacităților sale și legăturilor spirituale strânse cu maestrul său, a ajuns un reprezentant excepțional al școlii isihaste slave, în a treia ei generație, școală întemeiată de Sfântul Grigore Sinaitul. Aidoma celorlalți conducători ai acestei mișcări, cea mai mare parte din viața sa a fost peripatetică. Și-a petrecut opt ani în mănăstirile din Constantinopol și de la Muntele Athos, practicând *hesychia* și lucrând într-un mediu greco-slav, copiind manuscrise și scriind. În 1371, a revenit în Bulgaria și a fost curând ales primat al Bisericii sale. Ca patriarh, s-a făcut remarcat prin numeroase scrieri, prin practicarea desăvârșită a isihasmului și comportamentul curajos în fața amenințării tot mai mari venind din partea turcilor. Luarea cetății Trnovo de către armatele sultanului, în 1393, a însemnat sfârșitul independenței statului și Bisericii Bulgare. Iar ultimul tablou (făcut de un discipol), reprezentându-l pe Eftimie mergând pe străzile capitalei către exilul său și însoțit de plânsetele turmei sale, este un monument vrednic de acest ultim mare prelat din istoria medievală a slavilor din Balcani.

Influența și faima internațională a lui Eftimie s-au dovedit a fi excepționale în domeniul erudiției. Principala sa moștenire lăsată posterității a fost o revizuire generală a textelor liturgice, bazată pe un program lingvistic consecvent și bine gândit. Acest program, dacă judecăm după dovezile discipolilor săi și după propriile scrieri ale lui Eftimie, implica o reconsiderare completă a rolului slavonei bisericești și a relației ei cu greaca. Punctul lui de plecare era convingerea că bunăstarea publică și moralitatea, precum și puritatea credinței ortodoxe depindeau de acuratețea și de calitățile literare ale cărților sacre. După aprecierea lui Eftimie și a colaboratorilor săi, aceste cărți erau deficiente, din păcate, în ambele privințe. Primii traducători din greacă nu au înțeles originalele poate din ignoranță sau, datorită nepriceperii lor în materie de literatură, le-au redat într-o limbă grosolană și lipsită de eleganță. Copiștii de mai târziu, datorită perpetuării erorilor și lipsei de coordonare, au înrăutățit lucrurile. S-a ajuns astfel la un punct unde, ca să-l citățm pe unul din discipolii lui Eftimie, „dacă cineva ar aduna o sută de cărți, nu ar putea să găsească două identice din punct de vedere al ortografiei și al limbii"[12]. Această situație era de două ori regretabilă. Ea demonstra o scădere regretabilă a nivelului scrierilor, iar erorile și discrepanțele din textele sacre duceau direct la erezie. Ultimul

pericol era resimțit ca fiind deosebit de acut. Mai multe mișcări eretice sunt consemnate în secolul al XIV-lea în Bulgaria, iar Sfântul Theodosie în persoană, cum am văzut, a luat parte la lupta bisericii sale împotriva sectei bogomililor[13].

Eftimie a propus două remedii — întoarcerea la gramatica, ortografia și punctuația traducerilor originale ale lui Chiril și Metodiu și remodelarea morfologiei și sintaxei slavonei bisericești cât mai aproape posibil de greacă. Baza teoretică și implicațiile practice ale acestei reforme au fost descrise, după o oarecare vreme, de discipolul său, Constantin din Kostenec. După ce a studiat cu unul din elevii lui Eftimie în mănăstirea Bačkovo din Bulgaria, el a plecat în Serbia, unde a scris, în jurul anului 1418, binecunoscutul său tratat intitulat *Despre Litere*[14]. Este lucrarea unui istoric slab și a unui lingvist pedant. El credea că limba lui Chiril și Metodiu era rusa, amestecată cu alte șase limbi slave. Aceste limbi sacre formează o familie în care ebraica, greaca și slava sunt, respectiv, tatăl, mama și copiii. Iar scrierea slavonă trebuie să urmeze modelul grec în toate privințele. Nu numai că insistă pe o traducere total literală a textelor grecești, sacrificând claritatea sensului dorinței de a realiza o echivalență exactă între cuvinte, ba chiar între litere separate din cele două limbi. Mai propunea ca pronunția să se conformeze ortografiei primelor texte în slavonă pe de o parte, iar pe de alta formelor de accentuare din greacă.

Programul lingvistic al lui Constantin, probabil o versiune mai rigidă a reformelor literare ale lui Eftimie din Trnovo, vădește o totală pedanterie. În mai multe privințe, totuși — în special în idealizarea trecutului slavei vechi bisericești și apelul la autoritatea modelelor bizantine — programul său este simptomatic pentru strădaniile și atitudinea mentală a intelectualilor din Europa de Răsărit de la sfârșitul Evului Mediu. În această lume tulbure a politicii balcanice, victoriile turcilor pot fi văzute ca rezultat al lipsei de unitate spirituală și al unui declin moral al creștinilor. Sentimentul iminenței unei primejdii de moarte și convingerea demoralizantă că vremurile prezente sunt inferioare trecutului glorios erau pe atunci foarte răspândite în Bizanț. Ideea că alterarea moralei era rezultatul unei alterări a scrierii corecte a manuscriselor ar putea părea unui spirit modern o idee exagerată. Dar când aceste manuscrise conțineau textele sacre ale religiei creștine, iar transcrierile greșite puteau fi considerate ca purtând răspunderea erorilor doctrinale, acest raționament nu părea extravagant omului medieval. Exista un oarecare adevăr în opinia lui Eftimie și a discipolilor săi potrivit căreia puritatea credinței ortodoxe putea fi refăcută și salvată dacă varietățile naționale ale slavei bisericești reușeau să-și depășească disparitățile și să revină la sursa comună, limba lui Chiril și Metodiu. Și, crezând că

moștenirea lor culturală putea să fie salvată prin uniformizarea literară, ei s-au îndreptat pentru îndrumare spre o altă sursă, chiar aceea care a dat formă și substanță misiunii lui Chiril și Metodiu printre slavi — limba greacă și textele sacre ale Bisericii Bizantine. Traducerile și scrierile originale ale lui Eftimie și ale școlii sale, transmise din Bulgaria în Serbia, România și Rusia, și care i-au îndemnat pe scriitorii locali din aceste țări să-i imite, au pus astfel bazele unei noi mișcări literare. Această mișcare a avut multe trăsături în comun cu cea care a precedat-o, adică cu cea chirilo-metodiană. Avea un caracter internațional, folosea tradiția slavonă literară drept canal pentru difuzarea civilizației bizantine și era strâns legată de o ideologie specifică, în anumite privințe chiar bazându-se pe ea. Această ideologie nu mai era modelată de ideile chirilo-metodiene de autodeterminare etnică. Rădăcinile ei se aflau în Lumea Bizantină târzie.

Există niște rațiuni convingătoare ca să credem că una din sursele reformei lingvistice și literare a lui Eftimie era isihasmul. Eftimie însuși era un înfocat isihast și avea strânse legături personale cu alți membri ai acestei școli religioase de la Muntele Athos, din Constantinopol, România și Rusia. Accentul pe care atât el, cât și discipolii săi îl puneau pe rigoarea și puritatea ritualului și grija lor de a se conforma modelelor grecești erau în deplin acord cu programul isihaștilor care se străduiau să reînnoiască și să purifice viața liturgică și să apere superioritatea Bisericii Bizantine în materie de credință și disciplină ecleziastică. Din abundența de noi traduceri care au apărut datorită reformelor lui Eftimie și care au devenit proprietatea comună a popoarelor din Europa de Răsărit, un loc de frunte a fost acordat în cercurile isihaste scrierilor ascetice și spirituale populare, ca de pildă lucrările lui Ioan Scărarul, Simeon Noul Teolog, Grigore Sinaitul și Grigore Palamas. Scrierile hagiografice ale lui Eftimie erau modelate, în conținut ca și în formă, de acele *Vitae* scrise de patriarhii isihaști de la Constantinopol, Callist I și Filotei. Și el a folosit viețile sfinților pentru a proslăvi idealul de *hesychia*[15], și a împrumutat de la modelele grecești noul stil al scrierilor hagiografice și panegirice care aveau să se bucure de mare succes în Europa de Răsărit în timpul următoarei sute de ani — un stil împodobit, retoric și emoțional, cu tendința de a împleti reflecțiile teologice cu narațiunea și de a reduce materialul concret și factual la minimum, pentru a ridica subiectul deasupra contingenței istorice într-un plan atemporal și universal.

O altă trăsătură a noii mișcări era întoarcerea ei către trecut. La începutul Evului Mediu, așa cum am văzut, tradiția chirilo-metodiană a generat noi energii creatoare în țările slave și în Europa de Răsărit. Cultura creștină care apărea în aceste țări răspundea la impactul civilizației bizantine, canalizată de tradiție, dezvoltând trăsături locale care ar putea fi comparate cu lăstarele

locale ale unui organism transplantat. Caracterul „progresiv" al acestui proces explică vitalitatea și „tinerețea" evidentă în literatura scrisă în slava veche bisericească din prima etapă. Spre deosebire, scriitorii din tradiția „eftimiană" a Evului Mediu târziu au privit, în general, spre trecut. Într-o lume în dezordine, unde se simțea că adevărata cultură era în declin, credința ortodoxă era amenințată de erezie și chiar integritatea Lumii Creștine nu mai era sigură, ei își agățau speranțele de o întoarcere la vârsta de aur, o vârstă rezumată de tradiția de altă dată a lui Chiril și Metodiu și de autoritatea incontestabilă a bizantinilor pe care strămoșii lor o acceptaseră cu atât de mare folos pentru ei. A reface, a păstra și a purifica această moștenire culturală a devenit scopul lor mărturisit. Această obsesie a trecutului explică două trăsături importante ale mișcării — caracterul literal și servilismul cu care erau redate în slavonă textele bizantine, ceea ce contrasta cu îndrăzneala și originalitatea primelor traduceri ale lui Chiril și Metodiu, iar apariția la acea vreme a unei noi conștiințe istorice, manifestată atât în interesul scriitorilor moscoviți față de cultura din Rusia kieviană, cât și în credința întreținută de oamenii de stat și de ideologii din Bulgaria și Serbia că țările lor erau sortite să preia moștenirea politică a Imperiului Bizantin. În această tendință de a idealiza trecutul putem detecta germenii unei mentalități care avea să aducă mai târziu roade în Renașterea Europeană.

Este bine să notăm un alt contrast între mișcarea literară din Europa de Răsărit de la începutul Evului Mediu și cea de la sfârșitul lui. Prima, dominată de idealurile de misionarism ale lui Chiril și Metodiu, avea drept scop să aducă religia și civilizația Bizanțului într-un cerc cât mai larg posibil de elevi și convertiți slavi. Faptul că slava veche bisericească era pe atunci foarte aproape de limbile vorbite a ușurat mult răspândirea ei. Într-adevăr, primii scriitori din tradiția chirilo-metodiană considerau inteligibilitatea literelor slavone drept cea mai mare calitate a lor. Mișcarea de la sfârșitul Evului Mediu a fost total diferită în această privință. Încurajând folosirea turnurilor de frază arhaice și complicate, precum și a calcurilor semantice și frazeologice din greacă, conducătorii ei încercau în mod conștient să disocieze limba sacră și cultivată de limba vorbită nerafinată. În îndeplinirea acestei sarcini, au obținut un net succes. Slavona bisericească pe care ei au dezvoltat-o și în care scriau avea un vocabular bogat și o sintaxă elaborată, dar putea fi cu greu înțeleasă de oamenii lipsiți de cultură. Acest limbaj ezoteric și literatura care se sprijinea pe el au devenit rezervația unei coterii ecleziastice și învățate, a unui mandarinat* est-european. Era o cale lungă de la încrederea triumfătoare a primilor discipoli ai lui Chiril și Metodiu în

faptul că inventarea literelor slavone împlinise profeția lui Isaia potrivit căreia cel gângav va fi înțeles, iar surdul va auzi „cuvintele cărții".

Mai mulți factori au ușurat răspândirea unei astfel de variante revăzute a culturii bizantine preconizată de Eftimie la sfârșitul Evului Mediu. Unul dintre aceștia a fost colaborarea literară, deosebit de activă în secolul al XIV-lea, dintre călugării slavi și cei greci în principalele centre religioase și culturale din Lumea Bizantină. Această colaborare a fost stimulată de tradiția isihastă care a atras oameni din multe țări către aceste renumite pepiniere de viață spirituală. Aici se copiau și se colaționau manuscrise, iar grecii, sârbii, bulgarii, românii și rușii schimbau între ei lucrările literare și traduceau textele bizantine în slavona bisericească. Aceste centre erau mănăstirile din Constantinopol (mai ales Studios), de la Muntele Athos, Salonic și *hesychasteria* bulgare de la Paroria și Kilifarevo. Alt factor care a făcut ca această mișcare să fie cu adevărat internațională a fost un proces invers, care a răspândit oameni și manuscrise în toată Europa de Răsărit. Acestor călugări, odată întorși acasă la ei după ce-și încheiaseră vizita sau perioada de formare, li s-au alăturat o serie de refugiați, unii dintre ei distinși oameni ai bisericii și învățați, care căutau să scape de invazia turcă. Această mișcare către nord a ajuns la punctul ei culminant după lupta de la Kosovo (1389) și căderea cetății Trnovo (1393), când discipolii bulgari ai lui Eftimie au emigrat către nordul Serbiei, sârbii în Principatele Române, grecii și slavii din Balcani spre Rusia.

Rolul jucat de acești refugiați învățați în răspândirea civilizației bizantine în forma ei slavonă de la sfârșitul Evului Mediu a fost uneori prea insistent subliniat de unii istorici care continuau să vadă lumea Europei de Răsărit ca o colecție de culturi separate. Ca să apreciem acest rol dintr-o perspectivă corectă, trebuie să recunoaștem că acești eruditi s-au mișcat în cadrul aceleiași zone culturale a cărei unitate, deja evidentă în secolele al IX-lea și al X-lea, fusese de curând întărită prin răspândirea isihasmului și a reformelor literare ale lui Eftimie. Migrând dintr-o parte în alta a Lumii Bizantine, ei nu au fost confruntați cu formidabile probleme de adaptare. Se așteptau să găsească, și în general au găsit, condiții similare pentru activitatea lor ecleziastică și de eruditi. Unii dintre ei erau oameni de un înalt nivel intelectual, cu importante contribuții la viața culturală din țările lor de adopție. Este însă important să ne dăm seama că ei nu erau atât de mult inovatori, cât moștenitori ai uneia și aceleiași tradiții internaționale de religie și litere.

---

* În context, putere arbitrară deținută în anumite cercuri de intelectuali influenți. (N.tr.)

Rolul acestor imigranți este ilustrat de istoria culturală a României. Un om ca Nicodim din Tismana, a cărui activitate monastică a fost deja menționată, era un produs tipic al culturii cosmopolite din secolul al XIV-lea[16]. Împreună cu alți imigranți din Bulgaria, Serbia și de la Muntele Athos, care au dus învățăturile isihasmului și scrierile din școala lui Eftimie în nordul Dunării, el a contribuit mult la dezvoltarea literaturii slavone în Valahia și Moldova în secolul al XV-lea. Baza acestei evoluții fusese însă pusă mai devreme. Se crede că literatura slavonă s-a răspândit din Bulgaria în ținuturile dintre Dunărea de Jos și Carpați încă din secolul al X-lea. Însă abia în secolul al XIV-lea a început să se dezvolte literatura în slavona bisericească în cele două Principate, sub patronajul celor două curți princiare de la Argeș și Suceava și al tinerei Biserici Române. Până în a doua jumătate a secolului al XV-lea, această literatură a constat aproape în întregime din traduceri din greacă și din scrieri obținute de la slavii din Balcani. Prima ei lucrare independentă având o oarecare semnificație a fost cronica compilată la curtea lui Ștefan cel Mare al Moldovei (1457–1504). Slavona bisericească avea să rămână limba oficială a bisericii și a cancelariilor princiare din spațiul românesc până la sfârșitul secolului al XVII-lea. Prestigiul și statutul ei social au fost intensificate de faptul că, lăsând la o parte limba liturgică, ea nu putea fi înțeleasă de omul fără cultură. În timpul acestei perioade, se pare că a fost uneori vorbită la curtea română, ca franceza în Europa secolului al XVIII-lea, în cercurile învățate și de către nobilime. Ea a rămas ca un semn viu al acelei culturi aristocratice și cosmopolite care a servit ca un canal pentru răspândirea civilizației bizantine la sfârșitul Evului Mediu.

Contribuția emigranților din Balcani la viața culturală a Rusiei a fost remarcabilă. Unul dintre ei a fost călugărul bulgar Ciprian Țamblak. Avea antecedente isihaste perfecte care includeau perioadele de formare monastică de la Kilifarevo, sub supravegherea Sfântului Theodosie, ca și la Constantinopol și la Muntele Athos, și o prietenie de o viață cu Eftimie din Trnovo. În 1375, a fost numit la episcopia din Kiev și participat activ la politica patriarhatului bizantin în Lituania și Moscova. De la 1390 la 1406, a fost mitropolit al Moscovei și al tuturor Rusiilor. În calitatea sa de cap al Bisericii Ruse, el a stimulat fluxul de manuscrise slavone din sud spre bibliotecile mănăstirilor din Rusia și a avut inițiativa de a compila prima cronică cuprinzătoare moscovită, care includea material istoric cules din diferite părți ale țării. Activitatea sa de editor al acestei cronici, care a subliniat rolul Moscovei ca centru al unității naționale și importanța vechii moșteniri a Kievului la istoria ei, arată că acest prelat bulgar era la unison cu preocupările ideologice și politice ale conducătorilor țării sale de adopție.

Aceeași adaptabilitate la condițiile locale a fost demonstrată de un alt distins expatriat, sârbul Pahomie. Acesta a petrecut aproape cincizeci de ani în Rusia, unde a și murit în jurul anului 1484. Simpatiile sale politice erau puse fie în slujba patronilor din Novgorod, fie a celor din Moscova. Multe din scrierile sale erau noi redactări, în obișnuitul stil retoric „eftimian", de *Vitae* și panegirice ale sfinților ruși.

Acest nou mod de a scrie, numit de istoricii literari ruși „a doua influență a slavei din sud" (ca să deosebească această mișcare de primul val de „influență" bulgară exercitat în țara lor în secolele al X-lea și al XI-lea), și-a găsit curând un distins profesionist local. Călugărul rus Epifanie, supranumit Înțeleptul, a scris, între 1396 și circa 1420, două *Vitae* remarcabile, dedicate lui Ștefan din Perm și lui Serghie din Radonej[17]. Ștefan era un călugăr rus care i-a creștinat, la sfârșitul secolului al XIV-lea, pe ziriani sau komi (un popor înrudit cu finii), din nord-estul îndepărtat al țării, inventând pentru ei un alfabet și traducând în limba lor cărțile liturgice. Epifanie a făcut o paralelă între realizarea lui și aceea a Sfântului Chiril, apostolul slavilor, sugerând, cu un apăsat șovinism moscovit, că meritul Sfântului Ștefan era mai mare, deoarece Chiril a fost ajutat de fratele său Metodiu, în vreme ce Ștefan nu avea alt ajutor în afara celui de la Dumnezeu. Însă Epifanie, care avea cunoștințe solide de greacă, a făcut mai mult decât să imite servil convențiile literare ale școlii slavone din sud. Bazându-se într-o anume măsură pe primele tradiții ale literaturii ruse, el a dezvoltat acest stil pentru care a făurit termenul deosebit de potrivit „născocire de cuvinte", desemnând un grad de sofisticare și de măiestrie artistică necunoscute de modelele sale balcanice. Stilul său ornat și manierat, repetiția și folosirea emfatică a termenilor nu îl atrag pe cititorul modern; el poate însă să aprecieze, mai ales în *Viața Sfântului Ștefan*, construcția echilibrată a autorului, proza ritmică, efectele eufonice și jocul subtil de cuvinte. Scrierile lui Epifanie ilustrează cu cea mai mare acuratețe mai multe caracteristici de bază ale literaturii slavone bisericești de la sfârșitul Evului Mediu — rafinamentul aristocratic, tendința de a vedea evenimentele concrete *sub specie aeternitatis** și dorința fierbinte de a transmuta fenomenele contingente din această lume într-o viziune de frumusețe spirituală ordonată. Mentalitatea și evoluția protagoniștilor de frunte ai acestei mișcări ne-a dezvăluit o altă trăsătură, tipică pentru lumea cosmopolită slavo-bizantină în care trăiau. Risipiți în toată Europa de Răsărit, ei rămâneau în strâns contact între ei. Mulți aveau o loialitate identică față de o *alma mater* spirituală, cum era Muntele Athos sau Kilifarevo. Mulți dintre ei aveau legături personale cu Eftimie din Trnovo, care domina mișcarea cu aceeași autoritate de care Chiril și Metodiu și discipolii lor apropiați se bucuraseră

* În latină, în text – în perspectiva veșniciei (N.tr.).

printre slavi la începutul Evului Mediu. Iar, fie prin Eftimie, fie direct, ei păstrau contactul cu viața religioasă și culturală din Constantinopol, a cărei literatură hagiografică și spiritualitate isihastă rămâneau modele pentru întreaga Europă de Răsărit.

Să menționăm, în încheiere, evoluția unuia dintre discipolii de frunte ai lui Eftimie, deoarece aceasta ilustrează aria uimitoare pe care se deplasau unii prelați ai acelui timp. Grigore Țamblak, nepot al mitropolitului Ciprian, era bulgar de origine. După ce și-a petrecut mai mulți ani la Muntele Athos, a devenit, la sfârșitul secolului al XIV-lea, stareț al mănăstirii Dečani din Serbia, unde a scris, în maniera literară stabilită, o biografie a regelui Ștefan Uroș al III-lea. Între 1401 și 1406, a fost în Moldova, activând ca preot. S-a dus apoi în Lituania, unde a fost folosit de conducătorul țării care dorea să înființeze o Biserică Ortodoxă separată în regatul său, cu episcopia principală la Kiev. În speranța că va convinge autoritățile ruse și bizantine să consimtă la acest plan, Grigore s-a îndreptat spre Moscova și Constantinopol. Din cauza puternicei presiuni a guvernului moscovit, patriarhia a refuzat să aprobe împărțirea Bisericii Ruse și l-a excomunicat. Ignorând interdicția, Grigore a revenit în Lituania, unde a fost consacrat mitropolit al Kievului de către episcopii locali (1415). După trei ani, și-a făcut o remarcată apariție în Apus, ca delegat al suveranului din Lituania la Conciliul de la Constanța, însărcinat să negocieze o unire cu Biserica Romană. Deși se spune că el ar fi sărutat piciorul papei, a refuzat să-și dea asentimentul la învățăturile acestuia. A fost ultima aventură atestată a acestui ambițios și învățat prelat. A murit în anul 1420.

2. ARTA

Istoria artei bizantine în țările Europei de Răsărit începe cu trecerea lor la creștinism. Arhitecții și pictorii bizantini au urmat îndeaproape pe diplomații și misionarii Imperiului și au fost trimiși, adesea bine înțeles la cererea prinților recent creștinați, pentru a construi și decora bisericile din regatele lor. Procesul a început în a doua jumătate a secolului al IX-lea. Arta bizantină, refăcându-se încet după interdicția din timpul perioadei iconoclaste, când toate imaginile fizice au fost izgonite din locurile de cult, intra într-una din cele mai mari perioade ale ei. Această fază, care a acoperit secolele al X-lea și al XI-lea, este adesea descrisă, după numele dinastiei care a condus la Constantinopol din anul 865 până în anul 1065, drept „Renașterea Macedoneană". Bisericile din această perioadă erau clădite și decorate potrivit unor principii formale definite. Forma lor — de cele mai multe ori un cub peste care se ridica un dom — imita noțiunea populară de

structură a universului. Ideea că biserica este o imagine a cosmosului se afla și la baza sistemului de decorare interioară. Compozițiile în mozaic — un material deosebit de apreciat în acea perioadă — formau un grup de picturi ordonat cu grijă, dispus într-o ierarhie descendentă care simboliza regatul universal al lui Dumnezeu din ceruri și de pe pământ. Hristos Pantocrator, așezat pe tron și escortat de îngerii săi, în cupolă, Maica sa, mijlocind pentru neamul omenesc, în scoica altarului, scene din viața de pe pământ a lui Hristos, selectate potrivit cu succesiunea liturgică a principalelor sărbători bisericești, în nișele și arcurile de dedesubt, iar în zona a treia, cea mai joasă, figuri de sfinți. Acest simbolism topografic care alcătuia schema iconografică ideală a unei biserici bizantine din secolele al X-lea și al XI-lea exprima natura cosmică a religiei creștine, constituia o mărturie pentru teologia întrupării așa cum a fost ea afirmată de opozanții iconoclasmului și sublinia funcția liturgică a clădirii, unde drama mântuirii omului se petrecea din nou prin celebrarea euharistiei. Același model iconografic era reprodus, în întregime sau în parte, în majoritatea bisericilor construite la începutul Evului Mediu timpuriu. În stilul picturilor lor, ele reflectă cele două tradiții contrastante care au modelat arta Renașterii Macedonene — o manieră elegantă, academică și clasică, avându-și rădăcinile în tradițiile elenistice cultivate în marile orașe ale Imperiului, și un stil mai auster, hieratic și transcendental legat de mănăstiri, care provenea din Siria și Anatolia. Relația dintre cele două tradiții — una rafinată și cealaltă monastică — a variat de-a lungul istoriei artei bizantine și est-europene. În unele din capodoperele ei, ca de pildă mozaicurile de la Daphni, lângă Atena (circa 1100), ele erau împletite cu o măiestrie perfectă.

Ultima epocă creatoare a artei bizantine a cuprins secolele al XIV-lea și al XV-lea. Picturile murale din această perioadă revelă un nou amestec de stiluri, clasic și monastic, ale cărui trăsături caracteristice sunt tratarea emoțională a subiectelor, un sens mai mare al ritmului și al tensiunii dramatice, eleganța desenului și o preferință pentru scenele descriptive și pentru detaliul pitoresc. A devenit de curând clar că această „renaștere paleologă" își are totuși rădăcinile în arta epocii Commnenilor din secolul al XII-lea. Una din capodoperele acestei arte, mozaicul Deisis aflat în galeria sudică a Sfintei Sofia din Constantinopol, cu modelajul delicat, cu sensibilitatea și demnitatea personajelor, prefigurează o serie de trăsături considerate înainte a fi inovații medievale târzii. Arta paleologă, ale cărei produse principale au un caracter religios, s-a răspândit de la Constantinopol și de la Salonic până la cele mai îndepărtate hotare ale Lumii Bizantine. Cu excepția picturilor din biserica Hora (Kariye Camii) din Constantinopol și cele din Mistra din sudul Peloponesului, cele mai mari opere care au supraviețuit se află în țările slave

din Balcani, în România și în Rusia. Ca și mișcarea monastică și cea literară din epocă, și această artă și-a pus amprenta unitară și cosmopolită pe cultura medievală târzie din Europa de Răsărit.

O altă problemă generală importantă pentru discutarea artei est-europene este problema patronajului. Construirea și decorarea bisericilor și a clădirilor seculare erau, cel mai adesea, comandate de conducători locali, nobili, prelați și stareți ai marilor mănăstiri. La începutul Evului Mediu, când era necesar să recurgi la serviciile unor artiști și meșteșugari aduși din Bizanț, puțini dintre comanditari, cu excepția prinților, erau suficient de bogați pentru a plăti marile sume de bani cerute fără îndoială de acești maeștri străini. Sumele de bani erau tot atât de mari ca și dorința conducătorilor de a-și mări prestigiul prin somptuozitatea decorației și ostentația generozității. Capacitatea lor de a face față costurilor depindea de puterea lor politică, iar aceasta de măsura în care regatul lor era centralizat. De aceea, remarcăm în domeniul artei același fenomen pe care l-am întâlnit când am studiat difuzarea altor aspecte ale civilizației bizantine. Puterea de pătrundere a acestei culturi era în proporție directă cu dezvoltarea în țara „primitoare" a unei societăți rafinate, cu un gust pronunțat pentru lux, și a unor instituții politice centralizate. Mai mult, patronajul prinților a determinat adesea selectarea programelor artistice. În vreme ce autoritățile ecleziastice locale preferau, firește, temele care slăveau viața spirituală și ascetică, conducătorii seculari se mulțumeau întotdeauna să-și exprime ardoarea religioasă prin bisericile din regatul lor decorate cu picturi care să dovedească adevărul religiei creștine. Ei erau în stare, în unele împrejurări, să aleagă subiecte pentru importanța lor politică sau națională. Folosirea artei pentru motive în parte seculare poate fi ilustrată prin două exemple. Catedrala Sfânta Sofia din Kiev, a cărei piatră de temelie a fost pusă în 1037 și care a fost sfințită doi ani mai târziu, are o serie de fresce. Un ciclu, în nava centrală, pictat în jurul anului 1045, îl reprezintă pe prințul Iaroslav cu familia, slăvind astfel, pentru oricare credincios, dinastia conducătoare rusă (figura 72). Altă temă, mai puțin obișnuită, apare pe zidurile și bolțile scărilor celor două turnuri care duc la galeriile unde, cu toată probabilitatea, prințul, rudele și curtenii săi asistau la serviciul divin. Mai multe din aceste picturi, datate din primul pătrar al secolului al XII-lea, reprezintă scene care se petreceau în hipodromul din Constantinopol — acrobați, jongleri și cavaleri sar în arenă, conducătorii de care sunt gata să-și înceapă cursa, în vreme ce împăratul, pe tron în loja imperială, privea jocurile. Într-o altă scenă, împăratul este reprezentat într-o ceremonie triumfală, purtând pe cap coroana și călărind un cal. O frescă din acest ciclu, zugrăvind un războinic care luptă cu un bărbat mascat, a fost considerată de către specialiști drept

o prezentare a unui episod din „Jocurile Gotice", un soi de dans ritualic executat în fața împăratului așezat la masă, în prezența reprezentanților fracțiunilor din circul de la Constantinopol, în ziua a noua după Crăciun (figura 51). Având în vedere opoziția hotărâtă a clerului din Europa de Răsărit medievală față de orice fel de „jocuri" profane, reprezentarea lor în interiorul unei biserici este surprinzătoare. Dacă ne amintim însă că jocurile din hipodromul bizantin și ceremoniile de la palat erau privite ca o preamărire simbolică a suveranității împăratului și ca o parte a „liturghiei imperiale" pe care o exprimă în mod vizibil, reprezentarea acestor scene în Kievul secolului al XII-lea va trebui considerată ca având o semnificație politică și culturală. Aceste fresce dovedesc răspândirea artei imperiale de la Constantinopol spre periferia Lumii Bizantine, ilustrează vraja exercitată asupra imaginației rușilor de gloriile îndepărtate ale Constantinopolului și — dacă remarcăm că în aceste picturi capul împăratului este înconjurat de un nimb, iar capul lui Iaroslav în navă nu are acest nimb — avem dovada dată de pictură că prinții lor recunosc supremația ideală a împăratului.

Al doilea exemplu de cum slujește arta religioasă interesele claselor conducătoare din Europa de Răsărit ne vine din Serbia. În secolul al XIII-lea, a început să apară obiceiul de a include printre picturile din bisericile sârbe scene care zugrăveau episoade din viețile membrilor dinastiei Nemania. Primele exemple ne sunt date de două cicluri de picturi de la Studenica (circa 1235) și Sopoćani (1263–1268), reprezentând plecarea lui Ștefan Nemania la Muntele Athos, primirea sa la Sfântul Munte, moartea și aducerea moaștelor lui la Studenica. Un studiu recent al acestor foarte deteriorate fresce a arătat că subiectul lor a fost inspirat de biografia lui Nemania și de slujba săvârșită în cinstea lui, amândouă scrise de Sfântul Sava. Multe alte biserici de mănăstire conțin compoziții istorice similare. Ele zugrăvesc moartea Sfântului Sava, ducerea moaștelor la Mileșeva, investitura conducătorilor sârbi la adunările naționale și ultimul lor moment pe pământ. Cea mai cunoscută din aceste picturi din secolul al XIII-lea o reprezintă pe regina Anna, mama lui Uroș I, pe patul de moarte, înconjurată de membrii familiei conducătoare sârbe (figura 65). Aceste picturi reprezentând viața regilor, care au ca scop să transmită semnificația spirituală a puterii politice și să slăvească pe conducătorii din dinastia lor, erau probabil modelate după portretele colective ale membrilor familiei imperiale care, așa cum știm din documentele scrise, existau în Bizanț în epoca dinastiei Comnenilor. Căldura și pioșenia sinceră vin însă dintr-o cucernicie naturală și adânc resimțită față de dinastia Nemania. Secolul al XIII-lea a însemnat apogeul acestor compoziții istorice. În secolul următor, ele au cedat locul unor reprezentări mai abstracte și schematice ale familiei

regale. În bisericile de la Gračanica, Peć și Dečani, membrii familiei regale erau reprezentați într-o vastă diagramă genealogică, după modelul Arborelui lui Esia (figura 68), iar într-un caz — în mănăstirea Matejče din Macedonia, pictată în jurul anului 1355 — Nemanizii sunt altoiți pe arborele familiei împăraților din Bizanț, ilustrare picturală a pretenției lui Dușan de a moșteni politic Imperiul.

O a treia problemă generală are o importanță deosebită pentru subiectul nostru actual. În ce măsură a căpătat arta bizantină, răspândită în întreaga Europă de Răsărit, trăsături locale? Și, presupunând că acestea pot fi identificate, constituie ele o îndreptățire pentru folosirea termenului de „școli naționale" pentru a descrie produsele artistice din diferite regiuni ale Lumii Bizantine? Problema este dificilă și controversată sub unele aspecte. În această scurtă trecere în revistă nu putem avea pretenția să o rezolvăm, și nu putem face altceva decât să o plasăm într-o perspectivă istorică.

Un obstacol de care s-au izbit cei care au vrut să răspundă la aceste întrebări a fost reprezentat de prejudecata națională și culturală care i-a făcut pe mulți specialiști din Europa de Răsărit să exagereze originalitatea artei din țara lor sau să-i amplifice nejustificat raza ei de activitate, iar unii bizantiniști au privit aceste forme locale ca forme provinciale, ca să nu spună imitații servile ale artei constantinopolitane. O altă dificultate este reprezentată de distrugerile suferite de operele de artă. Nicăieri nu a fost acest fapt atât de răspândit în Evul Mediu ca în Bulgaria. Bizantinii și rușii în secolul al X-lea, turcii în secolele al XIV-lea și al XV-lea au fost răspunzători de dispariția multor clădiri religioase și seculare din această țară. Prădarea cetății Preslav, organizată de Ioan Tzimiskes în 971, și a Kievului, datorită mongolilor, în 1240, ne-au lipsit de multe monumente remarcabile. În schimb, Serbia și Moldova, relativ scutite de cuceriri străine în vremea celei mai viguroase activități artistice, au păstrat mult mai multe opere de artă. Însă, în întreaga Europă de Răsărit au supraviețuit suficient de multe opere de artă ca să demonstreze predominanța în această arie, în timpul întregului Ev Mediu, a tradiției și formelor artistice derivate de la Constantinopol și de la alte centre culturale din Imperiul Bizantin. Această tradiție a reflectat atât continuitatea, cât și varietatea modelelor artei bizantine de la începutul perioadei macedonene și până la sfârșitul perioadei paleologe. Atracția ei durabilă și aria geografică a răspândirii ei sunt amândouă deopotrivă de importante. Arta bizantină, care trecea liber peste toate frontierele politice, a rămas idiomul internațional de bază din sudul Peloponesului până la marginile Oceanului Arctic și din nordul Adriaticei până în Caucaz, până la sfârșitul Evului Mediu. În multe din aceste zone, influența ei a supraviețuit mult după sfârșitul acestei perioade.

Este evident că această tradiție artistică nu a putut rămâne uniformă pe o arie atât de întinsă. Dincolo de reînnoirile pe care această artă le-a experimentat frecvent în patria ei, ea nu era mai puțin imună decât celelalte aspecte ale culturii bizantine la impactul cu mediul local. Patronajul prinților și al prelaților, cum am văzut, era de obicei cerut pentru crearea unor opere de artă monumentală. Multe din acestea par a-și fi datorat originea, cel puțin indirect, inițiativei autorităților politice locale. Așadar, programul pe care acești conducători îl impuneau artiștilor sub controlul lor tindea să fie circumscris în cadrul granițelor respectivelor state naționale. Astfel, patronajul local tindea într-o anume măsură să compenseze cosmopolitismul formelor de artă bizantină și să creeze condiții potențial favorabile pentru apariția școlilor „naționale".

Cu toate acestea, putem să ne întrebăm dacă acest proces a înaintat foarte mult în Europa de Răsărit medievală. În primul rând, granițele diferitelor state care alcătuiau Lumea Bizantină erau, în special în Balcani, extrem de nestabile. Este evident imposibil să facem o diferență, în cea mai mare parte a Evului Mediu, pe temeiuri naționale, între arta din estul Serbiei și cea din vestul Bulgariei, iar Macedonia, teren de vânătoare favorit pentru istoricii de artă din Balcani cu spirit naționalist, a fost ocupată în diferite perioade ale Evului Mediu de bulgari, bizantini, sârbi și turci. Mai important, tendințele „naționale" embrionare s-au dovedit aproape întotdeauna instabile și efemere. Unele forme de manifestare artistică, precum școala de pictură sârbă din secolul al XIII-lea, și-au pierdut o parte din identitate și prin primirea unei injecții proaspete de influență bizantină. Altele, ca sculpturile ornamentale de pe fațadele bisericilor din secolul al XII-lea și începutul celui de al XIII-lea din nord-estul Rusiei sau frescele de la sfârșitul Evului Mediu din nordul Serbiei, reprezintă tradiții care au fost întrerupte brusc de cucerirea străină. În ultimă instanță, este mai bine să legăm variațiile artei bizantine din diferite regiuni din Europa de Răsărit nu de caracteristicile etnice sau de înclinațiile naționale, cât de rezultatul atelierelor locale care lucrau singure sau în grup, în strâns contact cu patronii lor seculari sau ecleziastici. Aceste ateliere, a căror durabilitate și rază de activitate variau foarte mult, foloseau tehnici și executau programe derivate în cele din urmă din modele bizantine. Diferențele dintre produsele lor erau mai puțin evidente decât, de pildă, diferențele dintre diferitele școli de pictură italiene din secolele al XIII-lea și al XIV-lea. Acestea erau cu siguranță mult mai puțin semnificative decât afilierea lor comună la tradiția artistică a Bizanțului care, ca să citâm un distins specialist modern, au format în Europa de Răsărit „mai curând dialecte locale decât limbi separate"[18].

Ar fi bine să nu uităm aceste fapte generale când vom analiza câteva din cele mai importante lucrări produse de artiști care au creat în această tradiție în Balcani, Țările Române și Rusia.

1. Balcanii

În afară de o pictură pe ceramică reprezentând un sfânt (probabil Sfântul Teodor), descoperită cu ocazia săpăturilor de la Preslav și datând probabil din secolul al X-lea (figura 44), primele exemple excepționale de artă medievală balcanică sunt frescele din biserica Sfânta Sofia din Ohrida (circa 1040). Această cetate din Macedonia era pe atunci reședința arhidiocezei înființată de bizantini după cucerirea centrului și nordului Balcanilor de către Vasile al II-lea. Picturile, care includ o reprezentare rară a Sfântului Vasile din Cezarea celebrând liturghia (figura 45 a), sunt realizate într-o manieră severă și oarecum arhaică. Ele au fost atribuite influenței unui atelier din Salonic, oraș strâns legat de hinterlandul macedonean prin valea Vardarului. Următorul ciclu de picturi monumentale din Macedonia aparține unei tradiții și unei epoci diferite. Bisericuța Nerezi de lângă Scoplje, construită și decorată în anul 1164, a fost comandată de un membru al familiei imperiale și este foarte probabil ca maestrul pictor să fi venit din Constantinopol. Executate mai sobru și mai delicat decât lucrarea din Sfânta Sofia, frescele au o remarcabilă expresivitate a chipurilor și o dramatică tensiune a scenelor. Aceste calități sunt cu deosebire evidente în cele două reprezentări sfâșietoare ale Coborârii de pe Cruce și a Bocetului Fecioarei (figura 46). Picturile de la Nerezi aparțin tradiției centrale a artei bizantine din secolul al XII-lea.

Următoarea etapă din istoria picturii balcanice este marcată de apariția, în secolul al XIII-lea, a unei școli sârbe ce poate fi precis identificată. Unul din primele ei produse sunt frescele din biserica mănăstirii Mileșeva din vestul Serbiei. Comandată de regele Vladislav, biserica a fost construită și decorată în jurul anului 1234. Pictorii ei, care erau probabil sârbi, stăpâneau programul iconografic bizantin, dar au fost siliți să-l modifice pe alocuri din pricina considerabilei înălțimi a clădirii, care ieșea din tiparele bizantine. Arhitectura de la Mileșeva, ca și a altor biserici sârbe din secolul al XIII-lea, reprezintă un amestec de elemente bizantine cu influențe romanice provenind din Dalmația (figura 37). Originile picturilor de la Mileșeva nu sunt pe deplin clare. Diferențele de stil pe care le revelă pot fi explicate într-o anumită măsură în termeni de dualism între tradiția aulică și cea monastică, caracteristic artei bizantine medievale. Tradiția aulică este exemplificată de

picturile din corpul central al bisericii, cu chipuri umane viguros modelate în manieră clasică pe un fond auriu ce imită mozaicul, cum sunt bine cunoscutul Înger al Învierii și portretul donatorului, regele Vladislav (figurile 47, 63). Stilul monastic este reprezentat de portrete de călugări și sihaștri în pronaos. Această dihotomie nu trebuie însă împinsă prea departe. Picturile ascetice din nartex includ un tablou al Sfântului Sava, unchiul donatorului, care este realizat în întregime în tradiția portretisticii elenistice (figura 59).

Din punct de vedere cronologic, următoarea capodoperă a artei din Balcani este bisericuța din Boiana, lângă Sofia. Ea conține unul din foarte puținele cicluri mai ample de picturi medievale care au supraviețuit în Bulgaria. În măsura în care ne puteam da seama, arta medievală s-a abătut foarte puțin în această țară de la tradiția bizantină și nu a manifestat multe din caracteristicile locale ale artei sârbe din secolul al XIII-lea, al cărei caracter mai eclectic se datora în parte contactului cu Dalmația și cu Italia. Decorația principală de la Boiana a fost executată în anul 1259, în maniera rafinată a artei constantinopolitane din secolele al XI-lea și al XII-lea. Reprezentările ei extraordinare, care poartă marca unui geniu cu o înclinație pentru detaliul realist, sunt reprezentări ale lui Hristos și patru portrete ale țarului și țarinei Bulgariei, cât și ale ctitorului bisericii cu soția sa (figura 70).

În această vreme, arta sârbă avansa spre o maturitate deplină. Și-a realizat triumful în picturile murale din biserica mănăstirii Sopoćani din centrul Serbiei, ctitorită de regele Uroș I. Executate între anii 1263 și 1268, ele reprezintă suprema capodoperă a artei slave din Balcani, fiind remarcabile prin maiestatea și ritmul solemn al compoziției, demnitatea monumentală a figurilor drapate și coloritul deosebit, cu amestecul lui de purpură, verde, albastru și ocru. Ele cuprind un renumit panou al Adormirii Maicii Domnului, în care apostolii, înveșmântați ca vechii filozofi, sunt grupați în jurul trupului mort al Maicii Domnului, în vreme ce Hristos, scăldat într-o lumină transcendentală, se pregătește să-i ducă sufletul în ceruri (figura 48). În nici o altă lucrare rămasă din arta secolului al XIII-lea nu a fost tradiția clasică, în interpretarea ei bizantină, pusă cu atâta succes în serviciul creștinătății ca în picturile de la Sopoćani.

Este posibil ca maeștrii de la Sopoćani să fi fost în contact cu un atelier din Salonic, chiar dacă ei nu au fost formați în acest oraș. Influența Salonicului asupra picturii sârbe a sporit la începutul secolului al XIV-lea o dată cu expansiunea Serbiei în Macedonia și orientarea vieții culturale a țării spre Bizanț. După anul 1300, pictura monumentală sârbă a început să-și piardă trăsăturile distinctive și să adopte convențiile și tehnicile artei paleologe cosmopolite care a apărut în Constantinopol. Această

internaționalizare a artei sârbe a făcut parte dintr-o mișcare mai amplă, al cărei impact asupra religiei, legilor și a literaturii a fost deja discutat și care a impus niște modele bizantine și mai unitare în cultura est-europeană din secolul al XIV-lea. Istoricul care studiază arta sârbă medievală este bine dotat pentru a studia acest proces de difuzare culturală deoarece, dacă primul stil comnen a fost transplantat de-a gata pe pământ sârb, arta paleologă încă mai evolua la vremea când convențiile ei erau adoptate în această țară, iar artiștii locali aduceau la dezvoltarea ei o contribuție semnificativă. Un conducător și trei pictori au jucat rolul principal în acest proces. Regele Milutin și-a asumat patronajul laic, iar noul program artistic a fost dus la îndeplinire de un grup de artiști ale căror nume au fost date la iveală abia de curând — Astrapas, Mihail și Eutychios. Originea și naționalitatea lor nu ne sunt cunoscute. Se pare că alcătuiau un atelier mobil care a lucrat între 1295 și 1321 în Macedonia și Raška, în strânsă legătură cu centrele artistice din Salonic și Constantinopol. Picturile pe care le producea — Sfântul Clement din Ohrida (1295) și capela regală de la Studenica (1313–1314) sunt exemple remarcabile — ilustrează diferitele variante ale stilului paleologian pitoresc și narativ, care a ajuns la apogeu în mozaicurile și frescele din secolul al XIV-lea de la Kariye Camii din Constantinopol.

Acești pictori din „Școala lui Milutin", care au lucrat de ambele părți ale frontierei dintre Bizanț și Serbia, se confruntau cu problema dificilă de a reconcilia dorința lor de a multiplica scenele descriptive (potrivit manierei paleologe predominante) cu proporțiile arhitecturale ample pe care multe biserici sârbe le împrumutaseră din Apus. Au încercat să o rezolve împărțind suprafața zidurilor și a bolților într-un mare număr de panouri relativ mici. Această fragmentare, pe care o găsim la Staro Nagoričino (1317) și la Gračanica (1318–1321), a tins să creeze un efect monoton și să distrugă echilibrul dintre decorație și cadrul arhitectural. Tendința aceasta a devenit și mai pronunțată după moartea lui Milutin (1321), când arta sârbă a intrat într-o perioadă de declin care a durat aproape cincizeci de ani. Fapt curios, acest declin a coincis cu perioada când Serbia a avut cea mai mare putere politică și militară, ceea ce nu a fost niciodată explicat într-un mod mulțumitor. Tendința de a multiplica scenele narative într-o vastă enciclopedie ilustrată a ajuns la apogeu în decorația de la Dečani (1335–1350). Faptul că frescele de la Dečani erau pictate de artiști din Kotor, de pe coasta Adriaticii, care lucrau în „maniera greacă", este o dovadă că relațiile dintre Bizanț și Serbia în domeniul artei se aflau atunci în declin.

Arta sârbă medievală își mai trăia încă vara indiană. În partea de nord a țării, între Šar Planina și Dunăre, într-un regat micșorat, care datora după 1389 supunere turcilor, o cultură rafinată și cosmopolită, încă inspirată de

Bizanț și în strâns contact cu Europa Centrală, a înflorit pentru ultima oară în Balcani. Conducătorii acestui principat, Ștefan Lazarevici și Gheorghe Brancovici, erau niște patroni ai artelor cu spirit internațional. Datorită prosperității relative a despotatului lor, mărită de exploatarea minelor de argint și de cupru de la Rudnik, ei au fost capabili în ultimul pătrar al secolului al XIV-lea și la începutul celui de al XV-lea să comande o serie de biserici bogat decorate. Această renaștere artistică datorează mult relațiilor lor cu Bizanțul, cât și faptului că nordul Serbiei se afla pe valea Moravei, unul din drumurile urmate de călugări, învățați și artiști care migrau spre nord ca să scape de înaintarea turcilor. Cele mai frumoase picturi din „Școala Moravă" se găsesc în bisericile mănăstirii din Ravanica (circa 1378), Kalenici (1413–1417) și Manasia (sau Resava, 1406–1418) (figurile 40, 49, 69). Convențiile artei paleologe încă mai dominau aici, deși, spre deosebire de pictorii sârbi din perioada precedentă, artiștii evitau să-și încarce programele iconografice și refăceau echilibrul dintre arhitectură și decorație. Pictorii de la Manasia erau probabil formați în Salonic. Spre deosebire de tradiția monumentală a picturii sârbe din secolul al XIII-lea și stilul narativ din cel de al XIV-lea secol, frescele aparținând Școlii Morave sunt executate într-o manieră decorativă și ușor sentimentală. În iscusința lor de a zugrăvi grația fizică a războinicului aristocrat și măreția necorporală a ascetului, ei ilustrau două trăsături ale acestei culturi sârbe de la sfârșitul Evului Mediu — rafinamentul ei aulic și strădania, în ajunul cuceririi finale a turcilor, de a transforma realitățile dure ale vieții într-o viziune de vis a frumuseții spirituale.

2. Țările Române

Prima parte a istoriei artei românești confirmă părerea, exprimată mai sus, că o tradiție artistică coerentă poate să apară într-o țară est-europeană numai când instituțiile ei politice și ecleziastice sunt suficient de dezvoltate pentru a le oferi artiștilor un patronaj bogat în resurse, continuu și adecvat. Moldova și Valahia au ajuns la acest stadiu la mijlocul secolului al XIV-lea. Atunci au început să aibă cele două principate un oarecare grad de centralizare administrativă, o oarecare prosperitate economică și o organizare bisericească depinzând de patriarhia bizantină. Tot atunci, au început să apară în aceste țări primele monumente medievale. La început, acestea erau mai mult concentrate în Valahia. Bisericile de la Cozia și Sfântul Nicolae de la Curtea de Argeș reprezintă cele două opere de excepție ale artei românești din secolul al XIV-lea. Prima urmează

îndeaproape modelul arhitectural al bisericilor din acea vreme din nordul Serbiei. Cea de la Curtea de Argeș, terminată între 1364 și 1377, era legată de curtea prinților valahi și a fost construită pentru a fi locul lor de înmormântare. Frescele ei reprezintă cel mai complet ciclu al picturii paleologe bizantine pe pământ românesc. S-a dovedit de curând că multe dintre ele erau direct inspirate de mozaicurile de la Kariye Djamy din Constantinopol[19]. Moldova a dezvoltat o tradiție artistică deplin articulată numai în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Produsele ei sunt mai originale și mai semnificative din punct de vedere istoric decât cele ale artei valahe. Fortărețele (acum în ruină) și numeroasele biserici și mănăstiri (multe dintre ele încă în picioare) construite din inițiativa lui Ștefan constituie cea mai înaltă realizare a arhitecturii românești medievale. Cea mai importantă contribuție a moldovenilor la arta europeană a secolului al XVI-lea a fost în pictură. În mai multe țări din Balcani a existat practica de a decora uneori zidurile exterioare ale bisericilor, dar a acoperi întreaga suprafață a zidurilor cu grupuri foarte ornamentate de picturi pare să fie o invenție a artiștilor moldoveni. Primul exemplu al acestei tehnici se află în biserica Sfântul Gheorghe din Suceava (1522). A fost urmat de decorațiile exterioare de la mănăstirile Humor (1535), Moldovița (1537), Voroneț (circa 1547) și Sucevița (circa 1600) (figura 41). În pofida apariției lor târzii, aceste renumite picturi sunt încă credincioase tradiției bizantine paleologe care este doar ușor diluată prin adaosul de elemente realiste și lirice derivate din arta populară locală.

3. Rusia

Prima perioadă clar definită din istoria artei ruse începe cu trecerea țării la creștinism, la sfârșitul secolului al X-lea, și se încheie cu invazia mongolilor. Printr-o serie de lucrări semnificative, ea acoperă cele două secole care s-au scurs de la întemeierea bisericii din piatră Sfânta Sofia din Kiev, în 1037, și încheierea catedralei de la Iurev Polski din nord-estul Rusiei, în 1234. Distribuția geografică a acestor monumente reflectă foarte bine modelele care s-au schimbat în viața politică și economică a țării. În secolul al XI-lea, potrivit caracterului urban și cosmopolit al culturii timpurii medievale din Rusia, acestea erau concentrate în orașele de pe ramurile principale și laterale ale marelui drum comercial fluvial care ducea de la Baltică la Marea Neagră. În secolul al XII-lea și la începutul celui de al XIII-lea, când Kievul și alte orașe din sudul Rusiei își pierdeau poziția de comandă,

multe clădiri, în special biserici, au apărut în noile centre de putere din zonele periferice de nord-est și vest ale țării. Multe din lucrările importante create în această perioadă erau grupate în trei arii centrate pe orașele Kiev, Novgorod și Vladimir.

Cel care a făcut din Kiev centrul artistic al Rusiei din secolul al XI-lea a fost prințul Iaroslav. Printre cele cinci mari clădiri ridicate din porunca lui în capitală, primul loc îl deținea biserica Sfânta Sofia. Numele ei, ca și faptul că a devenit biserica Curții, principala catedrală a regatului și reședința mitropolitului primat al Bisericii Ruse ne spune că prințul a dorit-o să fie, ca funcție, dacă nu ca înfățișare, o copie a Sfintei Sofia din Constantinopol. Din punct de vedere arhitectural, ea se apropie foarte mult de planul bizantin precumpănitor. Câteva trăsături însă, care nu se regăsesc în bisericile bizantine existente, ne arată că arhitecții și constructorii lui Iaroslav au adaptat acest plan la gusturile și cerințele locale. Ei au inclus un număr mai mare de sanctuare (cinci în loc de cele trei cum era normal), două scări-turn și treisprezece cupole (figura 29). Mozaicurile ei, aproape cu certitudine executate de artiști din Constantinopol, sunt niște exemple bune ale artei bizantine din secolul al XI-lea. Ele includ bustul medalion al lui Hristos Pantocrator în dom, flancat de patru arhangheli; dedesubtul lor, cei doisprezece apostoli în tamburul cupolei centrale; figura masivă a Fecioarei în conca absidei principale, rugându-se cu brațele ridicate ca mijlocitoare pentru neamul omenesc (figura 50); mai jos, împărtășania apostolilor, Părinții Bisericii în partea inferioară a sanctuarului și cele două figuri ale Bunei Vestiri lângă arcul triumfal. Aceste mozaicuri, precum și alte scene cristologice și mariale pictate în navele naosului și în transepte oferă unele din cele mai complete exemple de ierarhie descendentă din cer și de pe pământ pe care pictorii din Renașterea Macedoneană obișnuiau să o zugrăvească pe zidurile bisericii. Ele reprezintă cele mai pure specimene ale artei monumentale bizantine păstrate pe pământul rus.

Al doilea centru artistic din Rusia premongolă se afla în nordul țării. Catedrala din piatră din Novgorod, construită între 1045 și 1050 pentru a înlocui o veche biserică din lemn, este o versiune simplificată a Sfintei Sofia din Kiev, cu un adaos de elemente romanice în arhitectură. Cupolele ei în formă de coif aveau să devină tipice pentru peisajul arhitectural al Rusiei medievale timpurii (figura 30). În secolul al XII-lea, o serie de biserici din această regiune au fost decorate cu picturi murale executate cu multă măiestrie. Artiștii erau probabil ruși de origine, care asimilaseră programul tehnic și iconografic al profesorilor lor bizantini. Unuia dintre ei i se datorează frescele (circa 1167) din biserica Sfântul Gheorghe din Staraia Ladoga, pe malul lacului Ladoga, limita la care ajunsese până atunci tradiția

artistică bizantină în expansiunea ei către nord. Alt grup de pictori au decorat în aceeași tradiție, deși cu un adaos de elemente romanice și locale, renumita biserică a Mântuitorului de pe colina Neredița din Novgorod (1199). Înainte de distrugerea ei în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, picturile austere, solemne și monumentale din Neredița ofereau unul din cele mai bune exemple din Europa Răsăriteană al unui ciclu complet de decorații care acopereau cea mai mare parte din suprafața disponibilă a zidurilor interioare ale bisericii.

Dacă picturile din secolul al XII-lea din aria Novgorodului, deși tehnica și iconografia lor de bază este bizantină, revelă mai multe trăsături provinciale locale, nu putem să spunem același lucru despre arta din nord-estul Rusiei. Bisericile clădite în a doua jumătate a acestui secol și în primele decenii ale celui de al XIII-lea secol în Suzdal, Vladimir și în regiunea înconjurătoare etalează în arhitectura lor, și uneori în pictura lor, o monumentalitate și un rafinament care pot fi regăsite în primele tradiții ale Kievului, pe de o parte, și în arta bizantină comnenă, pe de alta. Motivele acestui fenomen erau de ordin economic și politic. Sentimentul de a fi la adăpost față de atacurile nomazilor din stepă, pe care-l avuseseră până atunci cei ce trăiau în partea de nord-est a Rusiei, colonizarea pământurilor virgine, dezvoltarea noilor tehnici agricole, exploatarea unor domenii întinse de către o aristocrație de obicei docilă, apariția de noi orașe, creșterea comerțului exterior atât în josul Volgăi, cât și în susul fluviilor care duceau la Baltică — toți acești factori combinați au făcut ca, în al treilea pătrar al secolului al XII-lea, prinții acestor ținuturi să devină cei mai bogați din Rusia. Mai mult, această regiune îndepărtată avea relații internaționale. Vladimir, capitala prințului Andrei Bogoliubski (1157–1174), a fost vizitată, după cum ne spune un cronicar din acea vreme, de „negustori de la Constantinopol... din [alte părți ale Rusiei] și din țările latine"[20]. Din punct de vedere cultural, acest district de frontieră era totuși, în comparație cu Kievul sau Novgorodul, încă într-o perioadă de stagnare. Ca să-și întărească pretenția la moștenirea prinților de Kiev anteriori și pentru a ridica statutul principatului său, Andrei a fost obligat să privească la Bizanț pentru a avea modele, și a făcut-o combinând politica ecleziastică cu un program artistic. A făcut, cum am văzut, o încercare nereușită de a-l convinge pe patriarh să facă o mitropolie separată în Vladimir, a instituit în bisericile de pe domeniul său o nouă sărbătoare, sărbătoarea Acoperământului Maicii Domnului (*Pokrov*), necunoscută de bizantini, bazată însă pe un episod din *Vita* în greacă a tizului său, Sfântul Andrei, „Nebunul din iubire pentru Hristos", din Constantinopol (figura 53) și, încercând să demonstreze că Maica Domnului, apărătoarea din ceruri a Constantinopolului, și-a întins protecția

acum și asupra principatului Vladimir (și efectiv peste întreaga Rusie), a adus în capitala sa o icoană extrem de venerată a Fecioarei, pictată la Constantinopol, probabil cu puțin înainte de 1150. Maica Domnului din Vladimir, așa cum a fost numită această renumită pictură pe panou, a fost, până în timpurile recente, probabil cel mai venerat obiect sacru din Rusia. În vremuri de primejdie națională, în special în timpul invaziilor mongole, ea a fost considerată drept un *palladium* al țării (figura 52).

Credința, întreținută de Andrei Bogoliubski, că principatul lui se află sub protecția specială a Maicii Domnului este exemplificată și de faptul că bisericile pe care le-a întemeiat au fost toate închinate sărbătorilor mariale. Printre ele se numără catedrala Adormirii Maicii Domnului din Vladimir (1158–1160) și minunata bisericuță de pe râul Nerl, consacrată noii sărbători a Acoperământului Maicii Domnului (figura 32). O trăsătură remarcabilă a acestor biserici o reprezintă sculpturile în piatră de pe zidurile lor exterioare. Aceste sculpturi se înmulțesc tot mai mult și devin mai somptuoase pe bisericile construite ulterior în nord-estul Rusiei, catedrala Sfântului Dumitru din Vladimir (1194–1197) (figura 33) și catedrala Sfântului Gheorghe din Iurev Polski (1230–1234). Cu excepția ultimei clădiri, conținutul lor este în mod predominant laic, iar funcția lor apotropaică. Leii, grifonii, centaurii și păsările, amestecate cu scene religioase, erau făcute pentru a proteja biserica de forțele rele. Două teme sunt proeminente. Regele David, cu coroană și harpă, și urcarea la ceruri a lui Alexandru cel Mare, două subiecte care simbolizau în arta bizantină apoteoza puterii regale și imperiale. Originea artistică a acestor sculpturi a fost mult dezbătută. Ele datorează cu siguranță ceva influențelor romanice care veneau probabil din Germania. Trăsăturile lor de bază, cum s-a dovedit de curând, derivau totuși din arta secular bizantină. Deși nici o sculptură de acest fel nu a supraviețuit pe teritoriul Imperiului Bizantin, sculpturi similare, executate între anii 1250–1265, există pe partea superioară a fațadei de vest a bisericii Sfântul Marcu din Veneția, iar teme analoge, grupate în același mod, au fost detectate în mozaicurile datate probabil din anii 1160–1170 din camera normandă din palatul regal de la Palermo[21]. Apariția aproape simultană în Sicilia, Veneția și nord-estul Rusiei a unor lucrări aparținând aceleiași tradiții a artei seculare, ce își avea originea neîndoielnic în Constantinopol, nu este numai un argument puternic, care ne indică originea bizantină a sculpturilor din bisericile din Vladimir, ci ne arată și că studiul unei trăsături culturale deosebite, întâlnită la periferia sferei de influență bizantine, ne poate ajuta să reconstruim o întreagă tradiție artistică apărută în centrul ei.

În istoria artei rusești, cei o sută de ani care s-au scurs între 1250 și 1350 sunt aproape cu totul lipsiți de evenimente. Invazia mongolă din 1237–1240 a avut drept rezultat o imensă pierdere de vieți, distrugerea de orașe și o sărăcie generală a întregii țări. Prinții, care conduceau niște ținuturi ce se micșoraseră ca dimensiuni, datorită fragmentării politice tot mai mari, și care erau obligați să plătească un tribut mare stăpânilor lor tătari, nu mai aveau resursele necesare ca să comande mari lucrări de artă. Abia în al doilea sfert al secolului al XIV-lea a început să se schimbe situația. Un centru nou de bogăție și patronaj artistic a apărut în Novgorod. Datorită poziției sale îndepărtate, cetatea a scăpat de invazia mongolilor. Deși supus formal Hoardei de Aur și dependent politic în cea mai mare parte a timpului de prinții din nord-estul Rusiei, acesta și-a întărit treptat instituțiile municipale și la anul 1300 a devenit efectiv o republică autonomă. Teritoriile întinse achiziționate în nordul îndepărtat, adică până la Marea Albă, Oceanul Arctic și Urali, aprovizionau cetatea cu blănuri, pește, sare și aramă și alte materii prime importante, iar negustorii lui și nobilimea posesoare de pământ au devenit bogați de pe urma comerțului de tranzit care a făcut din Novgorod principalul centru comercial pentru bunurile din nord-estul Rusiei și din orașele Ligii Hanseatice. Biserica locală, deși dependentă din punct de vedere canonic de mitropolia din Moscova, a menținut legături directe cu Constantinopolul. Pentru aceste motive, când noua artă paleologă a început să se răspândească de la Bizanț spre nord în prima jumătate a secolului al XIV-lea, ea a fost imediat acceptată în Novgorod. Între anii 1350 și 1450, datorită patronajului unor negustori bogați, nobili și oameni ai bisericii, cetatea a devenit cel mai remarcabil centru artistic din Rusia și avanpostul principal din nord al artei bizantine medievale târzii. În anul 1338, i s-a comandat unui meșter bizantin de către arhiepiscopul din Novgorod să picteze una din bisericile orașului[22].

Arta picturii murale a ajuns la apogeu în Novgorod în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Istoria acestei tradiții locale nu este în general limpede. Nu există îndoială în privința originii ei bizantine. Locuitorii Novgorodului, care erau extrem de sensibili la orice noutate venind de la Constantinopol, considerau arta frescelor ca o artă „grecească". Nu erau însă împotriva adaptării ei la gustul local și drept rezultat tradiția paleologă a produs multe mlădițe pe acest sol din nord. Picturile din biserica mănăstirii din Kovalevo (1380) relevau în tehnica modelării, în clasicismul figurilor și în sensul lor de mișcare și de pitoresc influența relativ nediluată a artei Balcanilor (fie a Constantinopolului, fie, mai probabil, a Serbiei). În biserica din Volotovo însă (pictată în anii 1380) se întâlnește o manieră cu totul diferită. În frescele ei (distruse, împreună cu cele de la Kovalevo în Al Doilea Război Mondial),

remarcabile pentru culori și simțul ritmului, o căutare a unei „urâțenii expresive", reminiscență a picturii gotice din Evul Mediu târziu, înlocuia antica concepție despre frumusețea umană.

Frescele de la Volotovo aveau o afinitate stilistică cu opera unui mare maestru, Teofan Grecul. Acesta era unul din acei emigranți bizantini care, cum am văzut, au contribuit mult la viața culturală din Europa de Răsărit de la sfârșitul Evului Mediu. După ce a lucrat în Constantinopol și în Crimeea, el s-a mutat în Rusia, unde a trăit aproape treizeci de ani, mai întâi în Novgorod, apoi la Moscova, unde a și murit în perioada cuprinsă între anii 1405 și 1415. Se spune că el a pictat mai bine de patruzeci de biserici. Numai în două dintre acestea — biserica Schimbării la Față din Novgorod și catedrala Bunei Vestiri din Moscova — s-au păstrat lucrările sale. Frescele lui din Novgorod (1378) arată cum poate fi adaptată tradiția artei pure din Constantinopol la cererea și gustul local. Acestea combină stilul picturii paleologe din prima perioadă cu unele experimente locale executate de maeștrii din Volotovo. Ele reflectă și geniul unui mare artist, ale cărui portrete de profeți din Vechiul Testament și de sfinți creștini, cu spiritualitatea lor austeră, cu patosul și ritmul lor, a adus un nou curent vizionar în arta rusă (figura 54). Cele șapte panouri pictate de el pe iconostasul din catedrala de la Moscova au același stil. Dimensiunile lor monumentale (peste doi metri înălțime) reprezintă o cotitură în istoria iconostasului. Abia în Rusia din Evul Mediu târziu (și într-o măsură mai mică în Macedonia secolului al XIV-lea), ecranul care separa altarul de naos și care în bisericile bizantine nu era decât un șir de coloane unite printr-un parapet, o arhitravă și două sau trei șiruri de icoane, a devenit tot mai compact, pentru ca în secolele al XVI-lea și al XVII-lea să devină un zid solid, acoperit cu picturi. Picturile mai ample ale lui Teofan marchează un prim stadiu în evoluția iconostasului grandios și monumental care a fost mai târziu, în perioada postbizantină, exportat de la Moscova la Muntele Athos și de aici în țările ortodoxe din Balcani.

Cu tot talentul lui de a-și adapta stilul la gusturile patronilor săi ruși, se pare că Teofan a rămas atașat curentului principal al artei paleologe bizantine. Nu știm dacă a mai revenit vreodată în țara sa natală. Însă o poveste demnă de încredere ne arată că amintirea Constantinopolului a continuat să trăiască în mintea acestui grec expatriat. Epifanie, hagiograful rus, l-a întâlnit pe bătrânul maestru în Moscova și a început să-i admire învățătura și să se bucure de conversația lui. Într-o zi, l-a rugat să picteze pe frontispiciul unei cărți pe care el, Epifanie, o scria, o pictură a bisericii Sfânta Sofia din Constantinopol. Atunci, ne povestește el, Teofan „a luat cu mândrie pensula și a pictat rapid imaginea unei biserici asemănătoare cu o biserică

din Constantinopol și mi-a dat-o". Această pictură, continuă el, s-a bucurat de un mare succes la Moscova, deoarece „din acea foaie a venit un mare folos pentru pictorii moscoviți, mulți copiind-o, întrecându-se între ei și copiind unul după celălalt"[23].

S-ar putea ca Teofan să fi fost în Constantinopol în timpul sinoadelor din 1341 și din 1351 care apărau doctrinele lui Grigore Palamas. S-a spus că influența teologiei isihaste poate fi detectată în picturile sale. Era dincolo de orice îndoială un om foarte învățat, iar faptul că atât în Bizanț, cât și în Rusia el a frecventat cercuri în care ideile isihaste erau curente face ca această legătură să fie plauzibilă. În practică, însă, este foarte greu de dovedit. Chestiunea mai amplă privind influența isihasmului asupra artei paleologe a fost ridicată de mai mulți specialiști moderni. Încercarea lor de a demonstra această influență este ingenioasă, dar, după opinia autorului acestei cărți, neconcludentă. Numai unul din argumentele lor pare suficient de concret pentru a avea o oarecare greutate. Acesta se leagă de tema și iconografia din Schimbarea la Față, temă care figurează în mod proeminent în teologia isihastă, iar Grigore Palamas, să ne amintim, a identificat radiația care emana de la Hristos când se schimba la față pe Munte în prezența discipolilor săi cu Lumina Necreată care ilumineză pe omul căruia i se acordă cu bunăvoință vederea gloriei divine. S-a remarcat că numărul de biserici consacrate Schimbării la Față s-a mărit în secolele al XIV-lea și al XV-lea în Europa de Răsărit. Mai mult, această perioadă a fost martora unei anume schimbări în iconografia acestui eveniment biblic. Slava care îl înconjoară pe Hristos în acel moment a fost de obicei reprezentată sub forma unui oval eliptic. Figurile lui Moise și Ilie apar uneori în interior, alteori în exteriorul acestui oval. Cei trei apostoli care se află acolo erau tradițional reprezentați fie tocmai trezindu-se din somn (Luca, IX, 32), fie „căzând cu fața la pământ", îngroziți de viziune (Matei, XVII, 6). În pictura paleologă, cei doi profeți sunt în general plasați în exteriorul ovalului, pentru a sublinia că numai Hristos radiază ceea ce Palamas descrie ca „lumina inaccesibilă, în care sălășluiește Dumnezeu și care îl îmbracă precum îl îmbracă o mantie". La fel, în secolul al XIV-lea, apostolii sunt de obicei reprezentați căzând vertiginos de pe un munte povârnit. Și în acest mod, transcendența lui Hristos transfigurat este păstrată și subliniată (figura 93). În ultimă instanță, totuși, acest argument iconografic este probabil insuficient pentru a dovedi dependența artei paleologe târzii de teologia isihastă. Tot ce putem spune cu toată siguranța este că e puțin probabil ca arta paleologă, o artă al cărei conținut era în primul rând religios, să nu fi suferit influența mișcării isihaste, contemporană și în mod egal cosmopolită, care a avut un impact atât de profund asupra culturii Europei de Răsărit de la sfârșitul Evului Mediu.

Influența lui Teofan asupra tradiției picturii murale din Novgorod nu a avut o viață lungă. În secolul al XV-lea, artiștii locali s-au îndreptat tot mai mult spre un alt mediu, în care ei au realizat un grad de perfecțiune rar egalat în arta medievală rusă. Icoanele din Novgorod din această perioadă oferă unul din cele mai bune exemple de modul în care tradițiile cele mai rafinate ale picturii bizantine au putut fi asimilate și adaptate la condițiile locale. Diferențele dintre pictura pe panouri din Novgorod și cea din Bizanț au fost uneori exagerate. Ce este însă adevărat, este faptul că icoanele din Novgorod din secolul al XV-lea au o chintesență proprie care, cu experiența necesară, poate fi ușor recunoscută. Ea se află în parte în alegerea temelor. Pe lângă subiectele clasice ale iconografiei creștine răsăritene, pictorii din Novgorod au arătat o devoțiune deosebită față de anumiți sfinți a căror protecție supranaturală era căutată pentru nevoile locale specifice. Printre ei se aflau Sfântul Gheorghe, călărețul războinic, sfânta pereche Flor și Laur, protectorii cailor, Ilie, care udă pământul cu ploaie, Vlasie, care veghează asupra turmelor, Paraschiva, sfânta păzitoare a negustorilor, Nicolae, care-i ajută pe marinari, și Anastasia, care veghează nașterile (figura 55). O asemenea specializare a funcțiilor caritabile ale sfinților era cunoscută în arta bizantină, însă nicăieri în toată lumea creștină răsăriteană din Evul Mediu nu s-a dezvoltat atât de consistent ca în iconografia secolului al XV-lea din Novgorod. Acest lucru presupune că atât artistul, cât și patronul acestuia erau sensibili la nevoile și gusturile unei societăți agricole și comerciale, precum și o capacitatea de a reflecta în mod creator funcția icoanei, văzută ca un intermediar între lumea materială și cea spirituală. Și ca stil, aceste icoane aveau niște caracteristici bine marcate. A face diferența între optimismul lor vesel și severitatea declarată din picturile bizantine de pe panouri înseamnă, evident, să subestimăm varietatea din pictura bizantină și să simplificăm la maximum pictura. Icoanele din Novgorod din această perioadă aveau însă câteva trăsături pe care nu le găsim prea des și nici într-o legătură atât de strânsă în pictura slavilor de sud sau în cea bizantină. Printre aceste calități se află simplitatea și economia compoziției, o măiestrie a liniei și o dibăcie de a insera figuri într-un spațiu foarte strâmt, o expresivitate senină, poetică, însă puternică, iar peste tot, poate, o paletă minunat de bogată în care roșul aprins, verdele și aurul predomină. Putem să afirmăm fără teamă că icoanele din Novgorod din secolul al XV-lea reprezintă, împreună cu picturile murale sârbe din secolul al XIII-lea, contribuția remarcabilă a popoarelor slave din Europa de Răsărit la arta Commonwealth-ului Bizantin.

S-a făcut o singură referință la arta moscovită. Puține dintre primele ei lucrări, dinainte de 1400, au supraviețuit. Primele clădiri monumentale,

precum catedralele Kremlinului, au apărut în ultimul sfert al secolului al XV-lea și în primii ani ai celui de al XVI-lea. Ceea ce face ca ele să nu intre în cronologia acestei cărți. Istoria artei moscovite începe într-adevăr, și această trecere în revistă a artei medievale ruse poate ajunge cu bine la sfârșit, cu numele celui mai mare pictor rus al tuturor timpurilor, Andrei Rubliov. Născut în jurul anului 1370, el a devenit călugăr, iar în 1405 i s-a comandat, lui și lui Teofan, să picteze iconostasul din catedrala Bunei Vestiri din Moscova. Cât de mult a fost format Rubliov de bătrânul maestru bizantin nu se știe. Deși există niște diferențe considerabile de stil între ei, este probabil ca Teofan să-l fi inițiat pe tânărul său coleg Rubliov în tradiția picturii paleologe, care avea să lase o urmă profundă asupra operei de maturitate a acestuia din urmă. Câțiva ani mai târziu, Rubliov a fost ales de către marele cneaz al Moscovei ca să decoreze catedrala Adormirii Maicii Domnului din Vladimir, iar în jurul anului 1425 a pictat o parte din iconostasul recent construitei catedrale de la mănăstirea Sfintei Treimi. A murit în 1430. Ce anume din picturile rămase din aceste biserici se datorează penelului său nu se știe cu siguranță. Cele ce îi pot fi atribuite cu o oarecare probabilitate revelă un echilibru clasic și un ritm grațios care sunt în cea mai pură manieră constantinopolitană. Acestora, el le-a adăugat o claritate a compoziției și o suavă liniște a stării sufletești care îi este proprie. Toate aceste calități sunt prezente în cel mai înalt grad în singura lucrare care îi este cu siguranță atribuită — icoana Sfintei Treimi (figura 56). Niciodată, nici înainte, nici după, nu a ajuns tradiția bizantină la o asemenea perfecțiune matură pe pământul rusesc ca în figurile celor trei îngeri, simbolizând pe Dumnezeu cel întreit, așezat într-o liniște totală la masa euharistică, exprimând într-un ritm subtil ideea de armonie și de dragoste reciprocă. Și pe bună dreptate a fost numită această capodoperă a picturii medievale ruse „un imn grec într-o limbă slavă"[24].

EPILOG

Cucerirea Constantinopolului de către trupele sultanului Mehmet al II-lea, la 29 mai 1453, a pus capăt istoriei Lumii Bizantine. Încă din secolul al XIII-lea, legăturile ei politice, așa cum am văzut, slăbiseră foarte mult, fără să fie însă complet rupte, în pofida declinului statului bizantin și a puterii crescânde a mai multor națiii est-europene la sfârșitul Evului Mediu. Patriarhia de la Constantinopol a rămas o forță centralizatoare, activând pentru unitatea politică, precum și pentru cea religioasă. Doctrina expusă de conducătorii ei că „nu este posibil ca unii creștini să aibă Biserica și să nu aibă Imperiul"[1] încă mai avea o largă autoritate în Europa de Răsărit. Și nici ambițiile politice ale conducătorilor din Balcani și nici șocul produs în Rusia de „trădarea ortodoxiei" de către greci la Conciliul de la Florența nu au făcut să dispară vechea credință că centrul acelei *oikoumene* creștine se afla la Constantinopol. Această credință a fost într-adevăr întărită de relațiile culturale mai puternice care legau țările est-europene de Bizanț în cursul ultimului secol din existența Imperiului.

De aceea, nu e de mirare faptul că în aceste țări căderea Constantinopolului a provocat imediat sentimente de groază și de descurajare. Greci, slavi și români au reacționat la acest eveniment, compunând, în proză sau în poezie, bocete pentru orașul cucerit și năpăstuit. Un poem popular grec, compus probabil în a doua jumătate a secolului al XV-lea, descrie o scenă imaginară — ultima liturghie săvârșită în Sfânta Sofia în prezența împăratului și a patriarhului, întreruptă de sosirea necredincioșilor. Lacrimi au fost văzute în ochii Fecioarei din icoanele din Biserică, o voce care venea din ceruri a poruncit clerului să trimită crucea, Evanghelia și masa sfântă în Europa de Apus, ca să nu fie profanate de turci[2]. În altă versiune a povestirii, în timp ce turcii năvăleau în Sfânta Sofia, un preot a luat Sfântul Potir și a părăsit clădirea printr-o ușă care s-a închis în chip miraculos în urma lui. În ziua în care grecii își vor recuceri cetatea, el va apare pentru a termina

liturghia întreruptă[3]. Un bocet sârb din acea vreme compus pentru căderea Constantinopolului face parte dintr-un panegiric al conducătorului sârb Gheorghe Brancovici (mort în 1456), care reconstruiește pe cheltuiala lui o parte din zidurile orașului[4]. Un alt bocet despre cucerirea „Marii Cetăți", compus curând după eveniment de scriitorul grec Ioan Eugenikos, a fost tradus la puțină vreme după aceea în rusă și a aparținut literaturii moscovite. În el se deplânge „Slăvita și mult dorita Cetate, reazămul neamului nostru, splendoarea lui *oikoumene*", biserica Sfânta Sofia, „acest cer pe pământ, al doilea paradis", școlile și bibliotecile acum distruse, cetățenii Bizanțului, „sfânta națiе", „poporul universului", luați din casele lor și împrăștiați ca frunzele toamnei, iar amploarea acestor dezastre ducea la o comparație cu marile calamități ale omenirii — distrugerea Ierusalimului de către romani, moartea lui Hristos pe cruce și ultimele zile ale lumii[5].

Încetul cu încetul, pe măsură ce șocul emoțional dispărea, viziunea apocaliptică a distrugerii Imperiului Creștin era înlocuită cu o alta. Diferența dintre inconsecvența religioasă a grecilor și lealitatea rușilor față de ortodoxie, pe care ideologii de la Moscova începuseră s-o formuleze după Conciliul de la Florența, nu putea să nu sugereze că acum centrul adevăratei credințe ortodoxe era Moscova și nu Constantinopolul. În anii care au urmat după căderea Bizanțului, membri ai clerului rus au început să exprime deschis această concluzie. În 1460, mitropolitul Moscovei a declarat că pedeapsa lui Dumnezeu pentru că grecii au trădat ortodoxia la Florența a fost căderea Constantinopolului[6], iar în 1492, alt primat al Bisericii Ruse a descris Moscova ca „noul Constantinopol"[7]. Pe această bază ideologică a fost construită, în deceniile următoare, renumita teorie care considera „Moscova, A Treia Romă". Exponentul ei de frunte, călugărul Filotei, a comparat destinul trist al Primei Rome, care pierduse cu multă vreme în urmă dominația asupra lumii prin căderea în erezie, cu destinul celei de A Doua Rome, acum în mâinile necredincioșilor, și cu destinul providențial al regatului moscovit. Moscova, capitala singurului stat ortodox independent din lume, era acum păzitoarea credinței adevărate și moștenitoarea tradițiilor Imperiului Roman. Într-o scrisoare adresată suveranului său, marele cneaz al Moscovei, Vasile al III-lea (1505–1533), Filotei a scris:

> Să știi, prea cucernice țar, că toate imperiile (țaratele) religiei creștine ortodoxe se vor aduna în țaratul tău. Tu ești singurul țar al creștinilor din întreaga lume. ...Toate țaratele creștine au fost strânse în țaratul tău. După aceasta, așteptăm Regatul (țaratul) care nu va avea sfârșit. ...Două Rome au căzut, dar a treia stă în picioare, iar a patra nu va fi.[8]

Această filozofie, care acorda suveranilor ruși superioritate religioasă și politică în lumea creștină și vedea în regatul lor precursorul imediat al Regatului lui Dumnezeu, este uneori citată în sprijinul opiniei potrivit căreia conducătorii din Moscova au preluat deliberat, în secolul al XVI-lea, tradițiile imperiale ale Bizanțului. Unii istorici moderni au mers și mai departe în încercarea lor de a trasa impactul „moștenirii bizantine" a Rusiei de-a lungul secolelor. Această moștenire, pretind ei, poate fi văzută atât în natura autoritară a instituțiilor politice ruse din vremuri mai recente, cât și în convingerea exprimată de conducători succesivi ai Uniunii Sovietice că doctrina Partidului Comunist al URSS este destinată să învingă creștinismul, capitalismul și democrația liberală și să le înlocuiască în toată lumea. În aceste scurte observații de încheiere, autorul nu poate decât să declare că acest mod de a citi istoria Rusiei este în cel mai bun caz unilateral, iar concepția potrivit căreia există o continuitate directă între instituțiile și ideile politice din Rusia postmedievală și cele ale Bizanțului nu își găsește o bază în istoria Moscovei din acel secol și jumătate care s-a scurs după căderea Constantinopolului.

Istoricii care au susținut teza continuității au acordat de obicei o mare importanță următoarelor fapte: căsătoria încheiată în anul 1472 între Ivan al III-lea al Moscovei și Zoe Palaeologina, nepoata ultimului împărat bizantin; adoptarea de către soțul ei — încă neoficial — a titlului de țar (echivalentul în slavă al lui *basileus*) și asumarea formală a titlului de către nepotul acestuia, Ivan al IV-lea, în 1547; asemănările dintre ritul de încoronare bizantin și cel moscovit și reafirmarea teoriei lui Filotei, „Moscova, A Treia Romă" — în Actul care instituia patriarhia de la Moscova în 1589. Cu toate acestea, nici unul din aceste fapte nu aduce o dovadă convingătoare a faptului că rușii s-au gândit în mod deliberat să aibă pretenții la moștenirea politică a Bizanțului. Nici Ivan al III-lea și nici unul din urmașii săi nu au pretins că, datorită căsătoriei cu Zoe, aveau dreptul la această moștenire. Este adevărat că, după căsătorie, Ivan al III-lea a început să folosească pe pecetea lui vultural bicefal, o practică adoptată din ce în ce mai mult de urmașii săi. Trebuie însă să ne amintim că — deși el apare ca o emblemă a suveranității în portretele imperiale de la sfârșitul secolului al XIII-lea — vulturul bicefal nu a fost niciodată blazonul oficial al Imperiului Bizantin. Mai mult, Ivan al III-lea nu a fost primul monarh din Europa de Răsărit care a folosit în scopuri politice această emblemă. Încă din secolele al XIII-lea și al XIV-lea, el a apărut ca un semn al suveranității în diferite țări din Lumea Bizantină — în Serbia, Bulgaria, România și Rusia. Titlul de țar, pe care rușii îl dădeau în Evul Mediu atât împăratului bizantin, cât și hanului Hoardei de Aur, a fost luat pentru prima oară de Ivan al III-lea după eliberarea Rusiei de dominația

tătară, în 1480. Mai mult, Ivan al IV-lea și-a instruit, în 1576, ambasadorii de la curțile împăraților apuseni să pretindă dreptul la acest titlu deoarece el a cucerit „țaratele" tătare din Kazan și Astrahan[9]. Ritualurile de încoronare ale țarilor ruși din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, chiar dacă aveau multe similitudini cu încoronarea împăratului Bizanțului, erau departe de a fi fost identice cu aceasta. Dacă judecăm după aceste ritualuri, „țarii și autocrații tuturor Rusiilor" din Moscova nu aveau atribute superlative ca foștii împărați ai Bizanțului și se credea că suveranitatea lor vine de la strămoșii lor prinți și de la Dumnezeu. În cele din urmă, crearea patriarhiei de la Moscova, care a primit aprobarea celor mai înalte autorități ale Bisericii Răsăritene, nu a însemnat de fel ca Rusia să aibă supremația ecleziastică, deoarece Moscovei i s-a acordat rangul cel mai mic în ierarhia patriarhiilor, după Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim.

Aceste argumente negative pot fi confirmate dacă luăm în considerare motivele și scopurile politicii externe a Rusiei de la sfârșitul secolului al XV-lea și din secolul al XVI-lea, care ne arată cu tărie că implicațiile politice ale teoriei „Moscova, A Treia Romă" nu era luată prea în serios de guvernele din acea vreme. Documentele diplomatice ruse din această perioadă arată clar că Ivan al III-lea și urmașii săi erau conduși de noțiunea de familie a națiilor europene ai căror suverani aveau un statut egal și nu de concepția medievală a unei ierarhii de state condusă de împăratul bizantin. Această idee postmedievală de Mari Puteri nu semăna nici cu universalitatea creștină a Bizanțului și nici cu noțiunea lui Filotei de supremație a lumii exercitată de țaratul moscovit. Mai mult, scopurile politicii externe a Rusiei din această perioadă erau direct opuse opiniei că suveranii ei erau moștenitorii Bizanțului. Scopul ei cel mai important, și urmărit cu cea mai mare consecvență, era să recâștige ținuturile care făcuseră parte din Rusia kieviană și care fuseseră anexate de lituanieni în secolul al XIV-lea. Această politică, fără rezultat pozitiv până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, a dus la o serie de războaie între Moscova și Lituania, sau între Moscova și Polonia. Pentru a pune în practică programul „a Treia Romă", rușii ar fi trebuit să urmărească o politică de expansiune în Balcani, fapt care ar fi dus mai devreme sau mai târziu la un conflict cu Imperiul Otoman. Un război pe două fronturi ar fi pus serios în primejdie ambițiile iredentiste din vest ale Rusiei, în vreme ce un sultan binevoitor, cel puțin așa se spera, ar fi putut să-și oprească vasalul, hanul tătar din Crimeea, de la atacarea Moscovei prin sud. Fapt ce explică de ce Ivan al IV-lea i-a declarat, în 1582, lui Antonio Possevino, trimisul papal: „noi nu dorim stăpânirea întregului univers"[10] și de ce toate încercările puterilor apusene de a-i atrage pe țarii din secolul al XVI-lea într-o alianță împotriva turcilor au fost în mod deliberat ignorate de către Moscova.

În vreme ce papa, Sfântul Împărat al Romanilor, venețienii și chiar grecii stăruiau ca rușii, ca preț pentru această alianță, să ceară Constantinopolul, moștenirea lor istorică, conducătorii de la Moscova se făceau că nu aud aceste lingușiri și se mărgineau să ceară moștenirea țărilor ruse peste care stăpâniseră strămoșii lor din Kiev. „Moscova, Al Doilea Kiev" era emblema politicii lor externe și nu „Moscova, A Treia Romă".

Atribuirea unei suveranități universale conducătorului de la Moscova făcută de Filotei nu a obținut un consens general nici măcar pe plan ideologic. Gândirea politică rusă fusese influențată, cum am văzut, de un tratat scris în secolul al VI-lea de către diaconul bizantin Agapet. Rușii au avut o deosebită sensibilitate pentru următorul pasaj din tratat: „În substanța trupului său, împăratul este aidoma oricărui om, dar în virtutea funcției sale el este aidoma lui Dumnezeu, Stăpânul tuturor oamenilor, deoarece pe pământ nu e altul mai mare ca el."[11] În Rusia medievală, acest citat era utilizat în mod invariabil când se refereau la împăratul bizantin. Abia la începutul secolului al XVI-lea a început să fie aplicată țarului de la Moscova definiția lui Agapet despre natura divină a prerogativelor monarhului. Implicația conținută în definiție că suveranitatea acestuia este universală era acum minimalizată de ruși. Este limpede că un autor moscovit, care a scris între 1533 și 1563, a adaptat cu această intenție un alt pasaj din tratatul lui Agapet. În original, împăratul este comparat cu un cârmaci care veghează ca niciodată „corabia comunității politice universale (*pankosmiou politeias*) să nu se scufunde în valurile păcatului". În versiunea rusă, cuvintele „comunitatea universală" au fost înlocuite cu „marele său regat"[12]. Acest panegirist anonim al autocrației moscovite gândea evident în termeni pur naționali. Ar fi fost cu siguranță de acord cu opinia lui Ivan al IV-lea potrivit căreia țaratul rus nu avea de ce să ceară „dominarea întregului univers".

Teoria „Moscova, A Treia Romă" avea totuși o semnificație istorică. Este neîndoielnic că panegiriștii „Sfintei Rusii" au salutat ideea că centrul credinței ortodoxe și reședința suveranității creștine a migrat la Moscova după căderea Constantinopolului. Marea lor majoritate aparținea clerului, iar teoria pe care o împrumutaseră de la călugărul Filotei pare a fi rămas în această perioadă un domeniu rezervat clerului și nu a avut nici o influență asupra politicii guvernamentale. Opinia lui Filotei a fost puternic nuanțată de elemente eshatologice, deoarece A Treia Romă era pentru el doar un preludiu — probabil unul scurt — la „regatul care nu va avea sfârșit". Este bine să notăm că această doctrină a fost preluată de schismaticii Vechi Credincioși, care în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au îndurat persecuții deoarece au refuzat să accepte reformele liturgice ale patriarhului Nikon. În turburarea provocată în întreaga Rusie de aceste reforme, ei

aveau dreptate să creadă că sfârșitul timpurilor era aproape. Și, împreună cu această agitație apocaliptică, cea mai măruntă reînviere a ideologiei celei de A Treia Rome dădea la iveală o altă caracteristică a culturii ruse din secolele al XVI-lea și al XVII-lea — naționalismul ei evident. Vechii Credincioși protestau, pe rug și în camerele de tortură ale țarului, în numele Sfintei Rusii împotriva eforturilor lui Nikon de a impune în bisericile lui textele biblice și practica liturgică a grecilor. Spre marea lor indignare, patriarhul a declarat: „Eu sunt rus... dar credința și religia mea sunt grecești"[13].

Un tip de naționalism similar a inspirat și politica conducătorilor ruși, mai ales după anul 1480. Baza ideologică a acestei politici, dezvoltată în societatea închisă și conștientă de puterea ei din Moscova secolului al XVI-lea, era mult mai limitată decât filozofia politică ce îi condusese pe oamenii de stat bizantini din Evul Mediu. În acea *Realpolitik** a lui Ivan al III-lea, Vasilii al III-lea și Ivan al IV-lea trebuie să căutăm semnele clare ale „refuzului" Rusiei de a prelua moștenirea politică a Bizanțului. Și este semnificativ că acest proces, început la sfârșitul secolului al XV-lea, a coincis cu dezvoltarea relațiilor diplomatice și culturale ale țării cu Apusul. După două secole și jumătate, în urma reformelor occidentalizante ale lui Petru cel Mare, Rusia a devenit — așa cum fusese în secolele al XI-lea și al XII-lea — o parte integrantă a sistemului de state european.

Schimbările care au transformat viața culturală și socială a Rusiei în ultimii trei sute de ani — influența comportamentului și a educației poloneze în secolul al XVII-lea, acceptarea de către intelectualitate a literaturii franceze și a filozofiei germane, impactul Revoluției Industriale, răspândirea socialismului și marxismului — nu au putut, cu siguranță, să șteargă toate urmele lăsate în țară de trecutul bizantin. Astfel, ideea teocratică a monarhului sacru care își conduce regatul în armonie cu biserica — o idee amplu acceptată în Moscova secolelor al XVI-lea și al XVII-lea și care datora mult influenței bizantine — nu a fost cu totul eradicată de eforturile lui Petru cel Mare de a supune ordinea ecleziastică puterii statului, potrivit modelelor luterane și conceptelor apusene despre legea naturală. Tradiția creștină ortodoxă, care până de curând se bucura de lealitatea marii majorități a populației ei, reprezintă principala moștenire lăsată Rusiei moderne de Bizanț. Natura și forța acestei moșteniri nu au de ce să fie discutate aici. Putem însă afirma că secularizarea culturii clasei dominante provocată de reformele lui Petru și consecința lor — separarea de credințele și modul de viață al țărănimii — a

* în germană, în original – doctrină care prevede aplicarea unor principii realiste, de compromis, în special în relațiile internaționale. (N.tr.)

pus capăt, la începutul secolului al XVIII-lea, influenței efective a modelelor culturale bizantine asupra întregii societăți ruse.

În Balcani, în pofida dominației turce — în unele privințe chiar din cauza ei —, influența Bizanțului a supraviețuit mai multă vreme. Mai multe instituții cunoscute la sfârșitul Evului Mediu atât în Bizanț, cât și în țările balcanice — în special sistemul fiscal — au fost preluate de Imperiul Otoman. Primii sultani s-au străduit să apară în ochii supușilor lor creștini ca moștenitorii împăraților Romei de Răsărit. Mehmet al II-lea, cuceritorul, a strămutat o mulțime de greci din diferite părți ale Imperiului său în cetatea depopulată a Constantinopolului, botezată acum Istambul. Creștinii din Imperiul Otoman, deși aveau un statut inferior în societate, erau organizați în *millet*, adică „nație", și aveau voie să-și păstreze legile și datinile. Legătura lor cea mai puternică cu trecutul era patriarhul din Constantinopol. Acestui demnitar nu numai că i se garantaseră privilegiile și scutirile de taxe de care se bucuraseră predecesorii săi bizantini, dar sultanul l-a recunoscut drept capul secular și spiritual al tuturor supușilor săi creștini. Ca „etnarh"* al acelei *millet* creștine, având autoritate civilă asupra ei, el deținea rangul de înalt funcționar otoman și răspundea de faptele lui numai în fața sultanului. Veșmântul lui era împodobit cu vechiul vultur imperial bicefal, iar instanțele lui de judecată împărțeau dreptatea potrivit legilor bizantine. Toate popoarele ortodoxe din Balcani — cu excepția temporară a sârbilor, cărora li s-a acordat autonomie religioasă între anii 1557 și 1766 — se aflau efectiv sub jurisdicția lui ecleziastică. Mult mai mult decât în ultima perioadă a Bizanțului, patriarhii de la Constantinopol erau astfel, sub dominația turcă, puși în situația să-și revendice vechiul lor titlu de „ecumenici".

În afara patriarhiei, două grupuri sociale și-au păstrat și au încurajat tradițiile bizantine în sud-estul european — aristocrația negustorească greacă de la Constantinopol și prinții români din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Grecii, care au fost cunoscuți sub numele de fanarioți deoarece mulți dintre ei locuiau lângă patriarhie, în cartierul Fanar, au exercitat o influență din ce în ce mai mare în organele de administrație ale Bisericii. Unii dintre ei, ca bunăoară Cantacuzinii, pretindeau că descind din familiile imperiale bizantine. Alții, ca Alexandru Mavrocordat (mort în 1709), au ajuns la cele mai înalte niveluri ale administrației otomane. Mulți dintre ei erau oameni de o înaltă cultură și pasionați de cultura grecească pe care au promovat-o activ în academia patriarhiei din Constantinopol. Și deși mentalitatea lor căpăta nuanțe tot mai pronunțate de umanism laic pe care îl

* Din gr. *Ethnarhis* – conducător al poporului, al națiunii. (N.tr.).

primeau din plin de la Universitatea din Padova, fanarioții, datorită ajutorului financiar cu care sprijineau eforturile educaționale ale Patriarhiei, educației lor cosmopolite și cultului lor pentru elenism au făcut mult ca să țină trează în supușii greci ai sultanului conștiința moștenirii lor bizantine.

Sensul continuității tradiției bizantine a fost tot atât de puternic și în Principatele Române. Deoarece s-au supus de bunăvoie sultanului, li s-a îngăduit domnitorilor Valahiei și ai Moldovei să-și păstreze autonomia. Deși erau vasalii Porții și erau, de obicei, după mijlocul secolului al XVI-lea, numiți la tron de către sultan, ei erau conștienți de faptul că rămăseseră singurii conducători creștini din sud-estul Europei. Bogăția lor considerabilă, provenind din comerțul cu grâne și vite, le permitea să sprijine și să încurajeze bisericile de la Constantinopol, Alexandria și Ierusalim, ca și mănăstirile de la Muntele Athos. În această privință, ca și în altele, ei se considerau moștenitorii împăraților din Bizanț, iar uneori erau recunoscuți ca atare de către străinii care primeau dărnicia lor princiară. Copiind ceremonialul fostei curți imperiale, sprijinind literatura greacă, științele umaniste și teologia în capitalele de la București și Iași, acești *Domni* români s-au pătruns de tradițiile politice și culturale ale Bizanțului într-o măsură mult mai mare decât contemporanii lor ruși, țarii de la Moscova, iar sub patronajul lor, cunoscut pretutindeni în sud-estul european și în comunitățile creștine din Orientul Apropiat, un Bizanț în miniatură, pe care un istoric român l-a descris ca *Byzance après Byzance* [14], a început să capete formă la nord de Dunăre. Cel mai remarcabil dintre acești conducători neobizantini a fost Vasile Lupu, domn al Moldovei de la anul 1634 la anul 1653. A administrat finanțele Patriarhiei. A prezidat, în cea mai bună tradiție a împăraților bizantini, conciliul Bisericii Ortodoxe întrunit în 1642 la Iași, capitala sa, la care erau reprezentate episcopatele din Constantinopol și din Kiev. Și se spune chiar că plănuise să se încoroneze ca împărat.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, aceste două mișcări neobizantine sprijinite de fanarioți și de prinții români au ajuns să fuzioneze. În căutarea unei țări în care să-și poată investi bogăția și a unei baze teritoriale unde să poată activa pentru refacerea Bizanțului, fanarioții au început să migreze în Valahia și în Moldova. În scurtă vreme, au reușit să ocupe tronurile din cele două principate. În timpul următorului secol și jumătate, prinții din Valahia și Moldova proveneau din câteva familii proeminente grecești. Unele dintre ele, ca, de pildă, Cantacuzinii, au achiziționat mari moșii în Principate și s-au înrudit, prin căsătorie, cu nobilimea locală română. Alții, ca Mavrocordatos și Ghica (familie de albanezi elenizată), au fost numiți de sultan dintre fanarioții din Constantinopol. Acești domni ai Țărilor Române, mulți dintre ei fiind oameni de o amplă cultură, au menținut

legături strânse cu grecii din Constantinopol, fiind astfel în stare să dea o bază intelectuală visului românesc al unui Bizanț reînviat.

Existau însă în mentalitatea fanarioților din secolul al XVIII-lea contradicții inerente care subminau, iar uneori distrugeau unitatea acestor aspirații neobizantine. Mulți dintre ei erau creștini sinceri și devotați Bisericii Ortodoxe. În același timp, se simțeau din ce în ce mai dominați de noua filozofie rațională și umanistă la modă în Europa Apuseană. Mai mult, deși continuau să manifeste un atașament, nesincer însă, față de moștenirea cosmopolită lăsată de Bizanț, fanarioții aveau tendința, sub influența Apusului, să acorde importanță principiului de naționalitate. Acest fapt i-a făcut să promoveze o politică de elenizare activă și uneori agresivă, ale cărei victime erau Bisericile slave din Balcani, și să activeze pentru renașterea nației grecești, un program care a avut drept rezultat răscoala națională din 1821 și războiul de independență. Noile idei și programe, care au determinat dezvoltarea intelectuală și politică a statului grec modern, nu erau compatibile pe termen lung cu supraviețuirea tradiției bizantine. Declinul acesteia în Europa de Sud-Est, provocat de impactul ideilor iluminismului și al naționalismului modern, apare la sfârșitul secolului al XVIII-lea, iar în cursul următoarelor decenii forța acestei tradiții s-a stins în cele din urmă.

"Moartea Bizanțului", evident, nu a fost niciodată totală în Balcani, ca și în Rusia. Vreme de un secol după 1821, imaginația poporului grec și a oamenilor săi de stat a continuat să fie obsedată de „Marea Idee" a refacerii Imperiului Bizantin prin cucerirea Constantinopolului. În cele din urmă, aceste ambiții s-au prăbușit din pricina dezastrului din 1921–1922, din Asia Mică. Moștenirea Bizanțului nu a dispărut însă din viața culturală a Europei de Sud-Est. În mănăstirile mai izolate și în obștile de pe continent și din insule, în credința fiecăruia și în cultul colectiv al țăranilor și orășenilor rămași credincioși religiei strămoșilor, poate în special în celebrarea euharistiei, această dramă simbolică a mântuirii omului care se desfășoară fără schimbări esențiale din primele zile ale Imperiului Creștin, ortodocșii din Europa de Răsărit păstrează până în ziua de azi un contact viu cu trecutul lor bizantin.

NOTE

ABREVIERI

Cross	*The Russian Primary Chronicle*, tradusă și editată de S. H. Cross și O. P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, Mass., 1953.
DAI	Constantin Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. I, Textul grec editat de Gy. Moravcsik, trad. în engl. de. R. J. H. Jenkins, ediția a II-a, Washington, 1967; II, Comentariu, editat de. R. J. H. Jenkins, Londra, 1962.
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*, Cambridge, Mass., 1941 – .
FHB	*Fontes historiae Bulgaricae*, Sofia, 1954 – .
MGH	*Monumenta Germaniae historica*, Hanover, 1826.
PG	J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Paris, 1857–1936.
PL	J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series latina*, Paris, 1844 – .
Povest'	*Povest' Vremennykh Let* [Prima Cronică Rusă], ed. D. S. Lihaciov și V. P. Adrianova-Peretts, 2 vol., Moscova – Leningrad, 1950.

CAPITOLUL 1. POZIȚIA GEOGRAFICĂ

1. N. G. Polites, „Εκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγοὺδια τοῦ ἑληνικοῦ λαοῦ", ed. a 3-a, Atena, 1932, nr. 23, p. 40.
2. Cicero, *De Re Publica*, II, 4, ed. C. F. W. Mueller, Leipzig, 1898, p. 309.
3. Polibius, *Historiae*, IV, 45, ed. T. Büttner-Wobst, II, Leipzig, 1889, pp. 57–58; trad. J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene*, II, Londra, 1889, pp. 11–12.
4. *DAI*, pp. 182–189.

5. *The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, ed. C. R. Beazley, Londra, Hakluyt Society, 1903, pp. 146, 187.
6. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 153.
7. *DAI*, cap. 53, p. 284.
8. *Novella 28, praefatio: Corpus Iuris Civilis*, ed. R. Schoell și G. Kroll, III, Berlin, 1904, p. 212.
9. Procopius, *De bellis*, II, 29, ed. J. Haury, I, Leipzig, 1962, pp. 291–292; trad. engl. H. B. Dewing, *History of the Wars*, I, Londra, 1914, p. 533.
10. Procopius, *De bellis*, VIII, 19; ed. J. Haury, II, pp. 587–589; trad. engl. Dewing, *History of the Wars*, V, 1928, pp. 247–251.
11. *Povest'*, I, pp. 11–12; Cross, p. 53.
12. *DAI*, cap. 9, pp. 56–63; comentariu D. Obolensky, *DAI*, II, Londra, 1962, pp. 16–58.

CAPITOLUL 2. BARBARII ÎN BALCANI

1. Procopius, *Historia arcana*, cap. 18, ed. Haury, Leipzig, 1963, p. 114; trad. engl. R. Atwater, *Secret History*, Ann Arbor, 1961, p. 91.
2. Procopius, *De aedificiis*, bk., IV, ed. Haury, Leipzig, 1964, pp. 102–149; trad. engl. Dewing, *The Buildings*, Londra, 1954, pp. 219–315.
3. Procopius, *De bellis*, VII, 14, ed. Haury, II, pp. 353–354; Dewing, *History of the Wars*, IV, pp. 263–265.
4. *De bellis*, ibid., p. 359; *History of the Wars*, pp. 273–275.
5. *De bellis*, VIII, 19, ed. Haury, II, pp. 584–589; *History of the Wars*, V, pp. 243–251.
6. Agathias, *Historiae*, V, pp. 24–25, ed. R. Keydell, Berlin, 1967, pp. 195–197.
7. *Novella 11: Corpus Iuris Civilis*, ed. R. Schoel și G. Kroll, III, Berlin, 1904, p. 94.
8. Menandru, *Excerpta de legationibus*, ed. C. de Boor, I, Berlin, 1903, p. 283. Cf. Agathias, loc.cit.
9. Procopius, *Historia arcana*, ed. Haury, pp. 51, 123; *Secret History*, pp. 40–41, p. 97.
10. Menandru, *Excerpta de legationibus*, ed. C. de Boor, I, p. 443.
11. Corippus, *In laudem Iustini*, lib. III: *MGH, auctor. antiquiss.* III, 2, pp. 143–144.
12. J. Brunšmid, „Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium", în *Eranos Vindobonensis*, Viena, 1893, pp. 331–333.
13. *The Third Part of the Ecclesiastical History of John, Bishop of Ephesus*, trad. R. Payne Smith, Oxford, 1860, pp. 432–433.

14. *The Akathistor Hymn*, prezentat și transcris de E. Wellesz, Copenhaga, 1957, *Monumenta Musicae Byzantinae*, IX; E. Wellesz, „The «Akathistos»: A study in Byzantine Hymnography", în *DOP*, IX–X, 1956, pp. 141–174.
15. Isidor din Sevilla, *Chronicon*, *PL*, 83, col. 1056.
16. *Vita S. Willibaldi*, *MGH*, *Script.*, XV, 1, p. 93.
17. *De thematibus*, ed. A. Pertusi, Vatican, 1952, p. 91.
18. A. Tougard, *De l'histoire profane dans les Actes grecs des Bollandistes*, Paris, 1874, pp. 148–157.
19. Procopius, *De bellis*, VII, 14, ed. Haury, II, pp. 357–358; *History of the Wars*, IV, pp. 270–271.
20. *De bellis*, ibid., p. 357; *History of the Wars*, pp. 268–269.
21. Vezi mai sus, p. 65
22. P. Charanis, „The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece", în *DOP*, V, 1950, pp. 147–148.
23. *DAI*, cap. 30, 31, 32, pp. 138–160.
24. Vezi F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, Londra, 1949, pp. 270–271.
25. J. Bosworth, *A Literal English Translation of King Alfred's Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World by Orosius*, Londra, 1855, p. 37.
26. *DAI*, cap. 31, 32, pp. 150, 160.
27. Ibid, cap. 31, p. 148.
28. Theophanes, *Chronographia*, ed. C. De Boor, Leipzig, 1883, pp. 175–176.
29. *The Syriac Chronicle of Zacharias of Mitylene*, trad. F. J. Hamilton și E. W. Brooks, Londra, 1899, pp. 329–331.
30. Patriarcha Nicephorus, *Opuscula historica*, ed. C. de Boor, Leipzig, 1880, p. 12.
31. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, trad. R. H. Charles, Londra, 1916, p. 197.
32. Nicephorus, *Opuscula historica*, p. 24.
33. Theophanes, *Chronographia*, p. 359.
34. Nicephorus, *Opuscula historica*, p. 42.

CAPITOLUL 3. BALCANII ÎN SECOLUL AL IX-LEA: REFACEREA BIZANȚULUI

1. *Vita Constantini, VI, 53, X, 53–53: Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes*, ed. F. Grivec și F. Tomšič, Zagreb, 1960, Radovi Staroslavenskog Instituta, 4, pp. 105, 116–117; trad. fr. F. Dvornik, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praga, 1933, pp. 349–393. Cf. Dan. II, 44.

2. *DAI*, cap. 49, pp. 228–232.
3. Ibid., cap. 50, pp. 232–234; cf. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, Paris, 1951, p. 63 şi harta, pp. 40–41.
4. Leo VI, *Tactica*, XVIII, 101, *PG*, 107, col. 969.
5. V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, pp. 156, 164, 216, 260, 277.
6. Ibid., p. 247; trad. S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra, 1930, p. 84.
7. Theophanes Continuatus, *Chronographia*, IV, 15, ed. I. Bekker, Bonn, 1838, pp. 164–165; Georgius Monachus Continuatus, ibid., p. 824.
8. Nicholas I, Epistola 100, *MGH, Epistolae Karolini Aevi*, IV, Berlin, 1925, p. 601.
9. Photios, ep. 8, *PG* 102, col. 628–696.
10. Ibid., col. 677.
11. Ibid., col. 688.
12. Ibid., col. 660.
13. *Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum*, *PL*, 119, col. 978–1016.
14. *Resp.* 6, col. 982.
15. *Resp.* 55, col. 1000.
16. *Resp.* 57, col. 1001.
17. *Resp.* 56, col. 1001.
18. *Resp.* 53, col. 1000.
19. *Resp.* 54, col. 1000.
20. *Resp.* 78, col. 1008.
21. *Resp.* 92, col. 1011–1012.
22. *Resp.* 92, col. 1012.
23. *Resp.* 94, col. 1012.
24. *Resp.* 72, col. 1007.
25. *Resp.* 4, col. 980–981.
26. *Resp.* 60, col. 1002–1003.
27. *Resp.* 63, col. 1004.
28. *Resp.* 9, col. 983–984.
29. *Resp.* 43, col. 996–997.
30. *Resp.* 58, col. 1001–1002.
31. *Resp.* 10, 11, col. 984–985.
32. *Resp.* 46, col. 998.
33. *Resp.* 74, col. 1007–1008.
34. *Resp.* 38, col. 994.
35. *Resp.* 27, 28, 31, 32, col. 992.
36. *Resp.* 86, col. 1010.
37. *Resp.* 26, col. 991–992.

38. *Resp.* 22, 23, col. 991.
39. *Resp.* 25, col. 991.
40. *Resp.* 40, col. 994–995.
41. *Resp.* 83, col. 1009–1010.
42. *Resp.* 41, col. 995–996.
43. *Resp.* 80, 81, 82, col. 1008–1009.
44. *Resp.* 33, col. 992–993.
45. *Resp.* 35, col. 993–994.
46. *Resp.* 67, col. 1005.
47. *Resp.* 62, col. 1003–1004.
48. *Resp.* 79, col. 1008.
49. *Resp.* 51, col. 999–1000.
50. *Resp.* 88, col. 1011.
51. *Resp.* 90, col. 1011.
52. *Resp.* 42, col. 996.
53. *Resp.* 59, col. 1002.
54. *Resp.* 13, col. 986.
55. *Resp.* 37, col. 994.
56. *Resp.* 76, col. 1008.
57. *Resp.* 72, col. 1007.
58. *PG* 102, col. 721–741.
59. *PL* 129, col. 20.
60. Photios, ep. 95, *PG* 102, col. 904–905.
61. *Vita S. Clementis,* XLIX, în A. Milev, *Grŭtskite zhitiya na Kliment Okhridski*, Sofia, 1966, p. 122.
62. *Vita S. Naoum*, ed. M. Kusseff, *The Slavonic and East European Review*, XXIX, 1950–1951, p. 142.
63. *DAI*, cap. 29, p. 124.
64. Theophanes Continuatus, V, 32, pp. 288–289.
65. Ibid., V, 54, pp. 291–292.
66. *DAI*, cap. 29, p. 126, cap. 36, p. 164.
67. *DAI*, cap. 31, p. 150.

CAPITOLUL 4. BALCANII ÎN SECOLUL AL X-LEA: CRIZA IMPERIALISMULUI

1. Liutprand, Episcop de Cremona, *Antapodosis*, III, 29, *MGH, Scriptores in usum scholarum*, Hanovra și Leipzig, 1915, p. 87; trad. engl. F. A. Wright, *The Works of Liudprand of Cremona*, Londra, 1930, p. 123.

2. John the Exarch, *Shestodnev*, ed. R. Aitzetmüller, *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*, I, Graz, 1958, p. 195.
3. G. Kolias, *Léon Choerosphactès*, Atena, 1939 (Texte und Forschungen zur byżant.-neugriechischen Philologie, XXXI) = *FHB*, VIII, 1961, pp. 175–184.
4. *PG* 111, col. 40–89, 97–196 = *FHB*, VIII, pp. 186–188, 191–223, 229–297.
5. Ep. 5, ibid., col. 45–56.
6. Leo Grammaticus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, Bonn, 1842, p. 292; Theophanes Continuatus, VI, 5, p. 385.
7. Ep. 8, col. 64.
8. Ep. 9, col. 68–80.
9. Ep. 10, col. 80–84.
10. Ibid., col. 84–89, 97–196.
11. Ep. 27, col. 176.
12. R. J. H. Jenkins, „The Peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore Daphnopates", în *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg, 1966, pp. 292, 296.
13. Theophanes Continuatus, VI, 15, pp. 405–409.
14. Roman Lecapenus, *Epistolae*, ed. I. Sakkelion, Δελτίον τῆς ἱοτορικῆς καὶ ἐνολογικῆς ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος, I, 1884, pp. 658–666, II, 1885, pp. 38–48 = *FHB*, VIII, pp. 298–314.
15. Ibid., I, p. 659.
16. *DAI*, cap. 13, pp. 66–77.
17. Constantin Porphyrogenitus, *De cerimoniis*, II, 48, ed. J. J. Reiske, Bonn, 1829, pp. 686–692; cf. G. Ostrogorsky, „Die byzantinische Staatenhierarchie", în *Annales de l'Institut Kondakov*, VIII, 1936, pp. 49–53.
18. Jenkins, *The Peace with Bulgaria*, pp. 289–297.
19. *DAI*, cap. 32, p. 160.
20. Theophanes Continuatus, VI, 28, p. 419.
21. I. Dujčev, „L'epistola sui Bogomili del Patriarca Constantinopolitano Teofilatto", în *Studi e Testi*, 232, 1964, pp. 88–91.
22. M. G. Popruzhenko, *Kozma Presviter, bolgarsky pisatel X veka*, Sofia, 1936, Bălgarski Starini, XII; trad. fr. H.-C. Puech și A. Vaillant, *Le Traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*, Paris, 1945.
23. Popruzhenko, p. 26; Puech și Vaillant, p. 77.
24. Popruzhenko, p. 24; Puech și Vaillant, pp. 75.
25. Popruzhenko, pp. 26, 10; Puech și Vaillant, pp. 62, 77.
26. Popruzhenko, p. 58; Puech și Vaillant, p. 106.
27. Popruzhenko, p. 3; Puech și Vaillant, pp. 55–56.

28. Popruzhenko, pp. 4, 13; Puech și Vaillant, pp. 57, 64–65.
29. Popruzhenko, p. 25; Puech și Vaillant, p. 76.
30. Popruzhenko, p. 35; Puech și Vaillant, p. 86.
31. Popruzhenko, p. 22; Puech și Vaillant, p. 74.
32. Popruzhenko, p. 75; Puech și Vaillant, p. 124.
33. Dujčev, „L'epistola", p. 88.
34. Popruzhenko, p. 35; Puech și Vaillant, p. 86.
35. *Povest'*, p. 48; Cross, p. 86.
36. Leo Diaconus, *Historiae*, VI, 10, ed. B. G. Niebuhr, Bonn, 1828, p. 105.
37. *Cecaumeni Strategicon*, ed. B. Wassiliewsky și V. Jernstedt, St. Petersburg, 1896, p. 65.

CAPITOLUL 5. BIZANȚUL ȘI EUROPA CENTRALĂ ȘI DE RĂSĂRIT

1. *Vita Methodii*, IV, 8, ed. Grivec și Tomšič, p. 155; Dvornik, *Les Légendes de Constantin et Méthode vues de Byzance*, Praga, 1933, p. 386.
2. *Vita Constantini*, XIV, 10, ibid., p. 129; Dvornik, p. 372.
3. *Vita Constantini*, XV, 2, p. 131; Dvornik, p. 373.
4. *Vita Constantini*, XVI, 21–58, pp. 135–136; Dvornik, pp. 375–378.
5. *PL*, 126, col. 906.
6. *Vita Methodii*, XIII, I, p. 163; Dvornik, p. 390.
7. Vezi mai sus, p. 113
8. D. Farlati, *Illyricum sacrum*, III, Veneția, 1765, pp. 93–97.
9. *DAI*, cap. 41, p. 180.
10. *Vita Constantini*, XIV, 16, 18, p. 129; Dvornik, p. 373.
11. *Homilia* VIII, *PG* 63, col. 501.
12. *Vita Constantini*, XVI, 4, p. 134; Dvornik, p. 375.
13. Nicholas I, ep. 88, *MGH, Epistolae Karolini Aevi*, IV, p. 459.
14. Michael Choniates (Acominatus), *Works*, ed. Sp. Lambros, II, Atena, 1880, p. 296.
15. *Vita Constantini*, XIV, 11, p. 129; Dvornik, p. 372.
16. I. Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedoniya*, ed. a 2-a, Sofia, 1931, pp. 442–446.
17. *DAI*, cap. 8, p. 56.
18. Scylitzes-Cedrenus, *Synopsis historiarum*, ed. I, Bekker, II, Bonn, 1839, p. 328.
19. S. C. Estopañan, *Skylitzes Matritensis*, I, Barcelona–Madrid, 1965, p. 337.
20. Scylitzes-Cedrenus, II, p. 328; *DAI*, cap. 40, p. 178.

21. *Vita Methodii*, XVI, p. 165; Dvornik, p. 392.
22. *Vita S. Procopii: Fontes Rerum Bohemicarum*, I, Praga, 1873, pp. 365–366.
23. Leo VI, *Tactica, PG* 107, col. 961.
24. *DAI*, cap. 40, pp. 174–178.
25. Simonis de Keza, *Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanovszky, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, I, Budapest, 1937, p. 183.
26. Cinnamus, *Historiae*, ed. A. Meineke, Bonn, 1836, VI, p. 287.

CAPITOLUL 6. ŢĂRMUL MĂRII NEGRE, STEPA EURASIATICĂ ŞI RUSIA

1. Menandru, *Excerpta de legationibus*, I, p. 452.
2. Ibid., pp. 205–206.
3. Vezi mai sus, p. 48
4. Citat în E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 95.
5. Ep. 16, *PL* 87, col. 202.
6. Constantin Porphyrogenitus, *De cerimoniis*, II, 48, p. 690; cf. G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, p. 50.
7. P. Peeters, „Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis", în *Analecta Bollandiana*, III, 1934, p. 25.
8. Stephanus Constantinopolitanus Diaconus, *Vita S. Stephani Junioris, PG* 100, col. 1120.
9. G. I. Konidares, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν, Atena, 1934, p. 100.
10. *DAI*, cap. 42, pp. 182–184.
11. *Vita Constantini*, XI, 41–44, p. 124; Dvornik, p. 370.
12. Vita Constantini, XI, 44, p. 124; Dvornik, ibid.
13. H. Gelzer, „Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum", în *Abhandlungen der philos.-philol. Classe der König. Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, XXI, 1901, p. 551.
14. *PG*, 102, col. 828–829.
15. *De cerimoniis*, II, 48, p. 688.
16. *DAI*, cap. II, p. 64.
17. *De cerimoniis*, II, 48, p. 688.
18. *Epistolae*, 52, 118, 133, 134, 135, *PG* III, col. 244–248, 336–337, 352–360.
19. *Ep* 52, ibid., col. 245–248.
20. *DAI*, cap. 1, p. 48.
21. *DAI*, cap. 6, p. 52.

22. *Epistola Brunonis ad Henricum regem*, *Monumenta Poloniae Historica*, I, Lvov, 1864, p. 224.
23. *Povest'*, p. 18; Cross, pp. 59–60.
24. *Povest'*, p. 18–19; Cross, p. 60.
25. *Povest'*, p. 20; Cross, p. 61.
26. *Annales Bertiniani*, *MGH*, *Scriptores*, I, p. 434.
27. V. G. Vasilievski, *Zhitiya svv. Georgiya Amastridskogo i Stefana Surozhskogo*, Trudi, III, St Petersburg, 1915.
28. Photios, *De Rossorum Incursione*, *Homilia* I, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Müller, V, Paris, 1870, pp. 162–167; trad. engl. C. Mango, *The Homilies of Photios, Patriarch of Constantinople*, Cambridge, Mass., 1958, pp. 82–95.
29. *Homilia* II, ibid., pp. 169–170; Mango, pp. 102–103.
30. Kh. Loparev, „Tserkovnoe slovo Dorofeya, mitropolita Mitilinskogo", în *Vizantiisky Vremennik*, XII, 1906, 99 166–171
31. Theophanes Continuatus, IV, 33, p. 196.
32. *PG* 102, col. 736–737.
33. Theophanes Continuatus, V, 97, pp. 342–343.
34. *Povest'*, pp. 23–25; Cross, p. 64.
35. *Povest'*, pp. 25–29; Cross, pp. 65–68.
36. *Povest'*, p. 25; Cross, p. 65.
37. *Povest'*, p. 33; Cross, pp. 71–72.
38. *Povest'*, p. 34; Cross, pp. 72–73.
39. *Povest'*, p. 34–39; Cross, pp. 73–77.
40. *Povest'*, p. 39; Cross, p. 77.
41. *Povest'*, p. 29; Cross, pp. 68–69.
42. *De cerimoniis*, II, 15, pp. 594–598.
43. *Continuatio Reginonis*, *MGH*, *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, pp. 170, 172.
44. *Povest'*, p. 45; Cross, p. 83.
45. *Povest'*, p. 56; Cross, pp. 93–94.
46. *Povest'*, p. 58–59; Cross, pp. 95–96.
47. *Povest'*, pp. 59–81; Cross, pp. 96–117.
48. *Histoire de Yahya-ibn-Said d'Antioche*, trad. I. Kratchkovsky și A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, XXIII, p. 423.
49. *DAI*, cap. 13, p. 74.
50. Liutprand, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, XV, ed. J. Bekker, *MGH*, *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, p. 184; trad. engl., Wright, p. 244.

51. Dacă Vladimir a fost primul conducător străin care s-a căsătorit cu o porphyrogenita este o chestiune controversată. Vezi G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford, ed. a 2-a, 1968, pp. 296–297, 304; R. Jenkins, *Byzantium. The Imperial Centuries, AD 610–1071*, Londra, 1966, pp. 293–295.
52. *Povest'*, p. 80; Cross, p. 116.
53. *Povest'*, p. 81; Cross, p. 117.
54. *De cerimoniis*, II, 48, pp. 687–691.

CAPITOLUL 7. LEGĂTURILE DIN CADRUL COMUNITĂȚII BIZANTINE

1. *The Itinerary of Benjamin of Tudela*. Text critic, trad. și comentarii de M. N. Adler, Londra, 1907, p. 11.
2. John Cinnamus, *Historia*, V, 8, ed. A. Meineke, Bonn, 1836, p. 223.
3. C. Dawson, *The Making of Europe*, Londra, 1939, p. 84.
4. E. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu, „Nouvelles recherches sur le *Limes* byzantin du Bas-Danube aux Xe – XIe siècle", în *Proceedings of the XIII-th International Congress of Byzantine Studies*, Londra, 1967, pp. 179–182.
5. Vezi figura 86.
6. Scylitzes-Cedrenus, II, p. 530.
7. H. Gelzer, „Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche", în *Byzantinische Zeitschrift*, II, 1893, pp. 40–66; *FHB*, XI, pp. 40–47.
8. Scylitzes–Cedrenus, II, pp. 581–587.
9. Ibid., pp. 654–657.
10. L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1948, p. 277.
11. Anna Comnena, *Alexiad*, XIV, 7, ed. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 180.
12. Theophylact din Ohrida, *Epistolae*, *PG* 126, col. 308–557.
13. Idem., *De iis quorum Latini incusantur*, ibid., col. 221–249.
14. Ibid., col. 308–309, 508.
15. Michael Choniates (Acominatus), *Works*, ed. Sp. Lambros, II, Atena, 1880, p. 44.
16. Theophylact din Ohrida, *Epistolae*, ibid., col. 405, 409–416.
17. Ibid., col. 425.
18. *Vita S. Clementis*, II, Milev, pp. 78–98.
19. George Acropolites, *Historia*, 44, ed. A. Heisenberg, I, Leipzig, 1903, pp. 76–77.
20. *DAI*, cap. 32, p. 160.

21. P. Kehr, „Papsturkunden in Rom", în *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, philolog.-histor. Klasse*, 1900, p. 148.
22. Cinnamus, *Historia*, VI, II, pp. 287–288; Nicetas Choniates, *De Manuele Comneno*, V, 4, p. 207.
23. *Povest'*, p. 95; Cross, p. 130. Cf. Isaia, I, 6.
24. Agapetus, *Expositio capitum admonitoriorum*, XXI, *PG* 86 (I), col. 1172.
25. Michael Psellus, *Chronographie*, XC, ed. E. Renauld, II, Paris, 1928, p. 8.
26. *Povest'*, pp. 115–116; Cross, p. 149.
27. *Das Paterikon der Kiever Höhlenklosters*, ed. D. Tschižewskij (Chizhevsky), München, 1964, p. 68; G. P. Fedotov, *A Treasury of Russian Spirituality*, Londra, 1950, p. 43.
28. Cinnamus, *Historia*, III, 11, p. 115; V, 12, p. 235.
29. Nicetas Choniates, *Historia*, pp. 691–692.
30. M. Bloch, *La Société féodale. La formation des liens de dépendance*, Paris, 1949, p. 62.
31. *Povest'*, p. 56; Cross, p. 93.
32. *Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, ed. B. Wassiliewsky și V. Jernstedt, St. Petersburg, 1896, pp. 95–97; trad. germ. H.-G. Beck, *Vademecum des byzantinischen Aristokraten*, Graz, 1956, pp. 138–139, 140–141.
33. Anna Comnena, *Alexiad*, IV, 6, ed. Leib, I, Paris, 1937, p. 160.
34. *Saga of St. Olaf: Flateyjarbok*, II, *Christiania*, 1862, p. 380; citat în R. M. Dawkins, „Greeks and Northmen", în *Custom is King: Essays Presented to R. R. Marett*, Londra, 1936, p. 41.
35. Cecaumenus, p. 97; Beck, p. 141.

CAPITOLUL 8. BIZANȚUL ȘI EUROPA DE RĂSĂRIT ÎN EVUL MEDIU TÂRZIU

1. Scrisorile papei adresate lui Caloian, arhiepiscopului de Trnovo și altor oficialități bulgare: *PL* 214, col. 825, 1113–1115, 1116–1119; 215, col. 156–158, 277–287, 292–294, 295–296, 705–706, 1162. Scrisorile lui Caloian adresate papei: *PL* 214, col. 1112–1113; 215, col. 155–156, 287–288, 290–292, 551–553.
2. V. N. Zlatarski, *Istoriia na bălgarskata dărjava prez sredinte vecove*, III, Sofia, 1940, pp. 587–596.
3. I. Dujčev, *Iz starata bălgarska knijnina*, II, Sofia, f.a., pp. 40–42, 320–330.
4. George Acropolites, *Historia*, ed. A. Heisenberg, I, Leipzig, 1903, pp. 43, 64.

5. Ostrogorsky, *Staatenhierarchie*, p. 51, n. 16; F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953, pp. 156–157.
7. B. Filov, *Miniatiurite na Londonskoto evangelie na Tsar' Ivan Aleksandra*, Sofia, 1934, pl. 136.
8. Constantin Manasses, *Compendium Chronicum*, versurile 2546–2552, ed. I, Bekker, Bonn, 1837, pp. 110–111.
9. *Die slavische Manasses-Chronik*, după ed. lui J. Bogdan, München, 1966, pp. 99–100.
10. George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, V, ed. I, Bekker, I, Bonn, 1835, pp. 350–352.
11. K. N. Sathas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοφήκη, I, Veneția, 1872, p. 173.
12. Arhiepiscopul Danilo, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, ed. Dj. Daničič, Zagreb, 1866, pp. 126, 141, 164, 168.
13. Vezi mai sus, pp. 237–238
14. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1954, pp. 187–197.
15. K. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, Gotha, 1911, p. 386, n. 3.
16. Nichephorus Gregoras, *Byzantina historia*, XV, I, vol. II, p. 747.
17. A. V. Soloviev, *Odabrani spomenici srpskog prava*, Belgrad, 1926, p. 128.
18. A. Soloviev și V. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, Belgrad, 1936, pp. 28–34.
19. „Actes de Chilandar, publiés par L. Petit", în *Vizantiisky Vremennik*, XVII, 1911, p. 292.
20. J. Bogdan, „Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung", în *Archiv für slavische Philologie*, XIII, 1891, p. 534.
21. J. Meyendorff, „Projets de concile oecuménique en 1367", în *DOP*, XIV, 1960, pp. 170–171.
22. Demetrius Cydones, *Oratio pro subsidio Latinorum*, *PG* 154, col. 972.
23. Nicephorus Gregoras, *Hist. Byz.*, XV, 11, vol. II, p. 790.
24. Gregoras, *Hist. Byz.* XXVIII, 34–36, vol. III, pp. 198–200.
25. *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*, XI, Moscova, 1965, p. 168.
26. *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, ed. F. Miklosich și I. Müller, II, Viena, 1862, p. 361.
27. Gregoras, *Hist. Byz.*, XXXVI, 41, vol. III, p. 521.
28. *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, II, p. 14.
29. Ibid., pp. 188–192; trad. engl. E. Barker, *Social and Political Thought în Byzantium*, Oxford, 1957, pp. 194-196.
30. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, p. 554.

31. H. Haupt, „Neue Beiträge zu den Fragmenten des Dio Cassius", în *Hermes*, XIV, 1879, p. 445.
32. *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, I, p. 263.
33. *Russkaia Istoriceskaia Biblioteka*, VI, St Petersburg, 1880, col. 577.
34. Pentru expresia „Biserica ecumenică", vezi F. von Lilienfeld, „Russland und Byzanz im 14. und 15. Jahrhundert", în *Proceedings of the XIII-th International Congress of Byzantine Studies*, p. 110.
35. M. Vasmer, *Ein russisch-byzantinisches Gesprächbuch*, Leipzig, 1922, p. 25, II, 341–342, p. 26 II, 376–379, p. 27, I, 384; L. S. Kovtun, *Russkaia leksikografiia epohi srednevekovia*, Moscova—Leningrad, 1963, pp. 326–389.
36. *Itinéraires russes en Orient*, trad. fr. B. de Khitrowo, I, I, Geneva, 1889.
37. *Russkaia Istoriceskaia Biblioteka*, VI, col. 559.
38. Ibid., col. 525–536.
39. Ibid., col. 583–584.

CAPITOLUL 9. FACTORI DE DIFUZIUNE A CULTURII

1. Liutprand, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, XLVII, pp. 200–201; trad. engl. Wright, pp. 263–264.
2. Vezi mai sus, p. 77
3. Constantin Acropolites, Δόγος εἰς τὸν ἅγιον Βάρβαρον, *Analekta Hierosolymitikes Stakhyologias*, I, St. Petersburg, 1891, p. 406.
4. Liutprand, *Antapodosis*, VI, 5, pp. 154–155; Wright, pp. 207–208.
5. Vezi mai sus, p. 206
6. Vezi mai sus, p. 254
7. Scylitzes-Cedrenus, II, p. 465; ibid., p. 657; Cinnamus, p. 299; Nicetas Choniates, în Sathas, *Bibl. gr. medii aevi*, I, p. 95.
8. Agathias, *Hist.* V, I, ed. Keydell, p. 164; *Byz. Zeitschrift*, II, 1893, p. 44.
9. Procopius, *De aedificiis*, III, 7, p. 101; Nicetas Choniates, loc. cit.
10. Agathias, *Hist.* V, 24, p. 195.
11. Agathias, V, 1, p. 164; Cinnamus, pp. 236, 299.
12. D. Obolensky, „The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy", în *Actes de XIIe Congrès International d'études byzantines*, I, Belgrad, 1963, pp. 56–58.
13. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, p. 556.
14. Braudel, *La Méditerranée*, ed. a 2-a, II, Paris, 1966, p. 98.

15. A. Stender-Petersen, *Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik*, Aarhus–Leipzig, 1934.
16. Jenkins, op.cit., *Polychronion*, pp. 290–291, 294.
17. *Povest'*, p. 50; Cross, p. 88.
18. „Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie", în *Viz. Vremennik*, XI, supl. no. 1, 1904, pp. 44–45; *FHB*, XIV, p. 56.
19. *Povest'*, p. 46; Cross, pp. 83–84.
20. *Povest'*, p. 81; Cross, p. 117.
21. *Povest'*, pp. 99–100, 116–121, 141; Cross, pp. 134–135, 150–154, 173.
22. *Povest'*, p. 116; Cross, p. 150.
23. *Povest'*, p. 120; Cross, p. 154.
24. *Povest'*, p. 118; Cross, pp. 151–152.
25. D. Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge, 1948, pp. 277–283.
26. *DAI*, cap. 13, p. 66.
27. *Novgorodskaia pervaia letopis*, Moscova–Leningrad, 1950, p. 359.
28. *Puteșestvie Novgorodskoga Arhiepiskopa Antoiia v Țatigrad*, ed. P. Savvaitov, St Petersburg, 1872, col. 93; *Itinéraires russes en Orient*, p. 97.
29. L. Sternbach, „Analecta Avarica", în *Rozprawy* a Academiei din Cracovia, XV, 1900, p. 304; E. Legrand, „Description de l'Eglise des Saints-Apôtres", în *Revue des Etudes Grecques*, IX, 1896, p. 38.

CAPITOLUL 10. RELIGIA ŞI LEGILE

1. John of Damascus, *De imaginibus oratio II*, *PG* 94, col. 1297; trad. engl. E. Barker, *Social and Political Thought în Byzantium*, Oxford, 1957, p. 87.
2. Photios, ep. 13, *PG* 102, col. 724, Vezi mai sus, p. 109
3. *Descriptio Constitutionis Monasterii Studii*, *PG* 99, col. 1704.
4. Ed. I. Ivanov, *Godishnik na Sofiiskiya Universitet, ist.-filol. fak.*, XXXII, 13, 1936, pp. 28–37.
5. *Povest'*, p. 107; Cross, p. 141.
6. *Povest'*, pp. 105–106; Cross, pp. 139–140.
7. *Das Paterikon des Kiever Höhlenkloster*, ed. D. Tschičewskij, München, 1964, pp. 20–78; trad. engl. G. P. Fedotov, *A Treasury of Russian Spirituality*, Londra, 1950, pp. 15–49.
8. Vezi G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, I, Cambridge, Mass., 1966, pp. 110–131.
9. *Povest'*, pp. 126–131; Cross, pp. 159–164.

10. *Das Paterikon*, pp. 124–128, 134–149, 155–171, 179–189; trad. germ. în *Russische Heiligenlegenden*, ed. E. Benz, Zürich, 1953, pp. 180–243.
11. *Das Paterikon*, p. 99.
12. Ibid., p. 103.
13. P. Devos, „La version slave de la Vie de S. Romylos", în *Byzantion*, XXXI, 1961, p. 176.
14. A. Elian, „Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Age", în *Proceedings of the XIII–th International Congress of Byzantine Studies*, Londra, 1967, p. 199.
15. *Zhitie i zhizn prepodobnago otsa nashego Feodosiya*, ed. V. N. Zlatarski, *Sbornik za Narodni Umotvoreniya, Nauka i Knizhnina*, XX, 1904, pp. 22–23.
16. E. Turdeanu, *La littérature bulgare de XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947, p. 12.
17. F. von Lilienfeld, *Nil Sorskij und seine Schriften*, Berlin, 1963, p. 254.
18. Ibid., pp. 124–126.
19. V. Mansikka, *Zhitie Alksandra Nevskogo*, St Petersburg, 1913, p. 2.
20. *Spisi sv. Save*, ed. V. Ćorović, Belgrad, 1928, pp. 151–175; trad. germ. și coment. S. Hafner, *Serbisches Mittelalter*, Graz, 1962, pp. 27–61.
21. Ștefan Întâiul Încoronat, *Life of St Symeon* (Ștefan Nemania), *Svetosavski Zbornik*, II, Belgrad, 1939, pp. 15–76; trad. germ. și coment. S. Hafner, *Serbisches Mittelalter*, pp. 65–129; Arhiepiscopul Danilo ș.a., *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, ed. Dj. Daničić, Zagreb, 1866; Domentijan, *Život sv, Simeune i sv. Save;* ed. Dj. Daničić, Belgrad, 1865; Teodosije, *Život sv. Save*, ed. Daničić, Belgrad, 1860.
22. Adam din Bremen, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum, MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, ed. B. Schmeidler, Hanovra, 1917, schol. 41 (42), p. 120; trad. engl. F. J. Tschan, *History of the Archibishops of Hamburg–Bremen*, New York, 1959, p. 96.
23. *Fontes Rerum Bohemicarum*, I, pp. 125–139, 146–190, 199–227.
24. *Letopis popa Dukljanina*, ed. F. Šišić, Belgrad, 1928, pp. 331–341.
25. Gregory Tsamblak, *Život Stefana Dečanskogo, kralja srbskoga: Arkiv za Povjestnicu Jugoslavensku*, IV, Zagreb, 1857, p. 21.
26. *Zhitiya svyatykh muchenikov Borisa i Gleba*, ed. D. I. Abramovich, Petrograd, 1916, pp. 27–66; *A Historical Russian Reader*, ed. J. Fennell și D. Obolensky, Oxford, 1969, pp. 21–51.
27. *Zhitiya*, p. 41.
28. Ibid., p. 56.
29. P. Vinogradoff, *Roman Law in Mediaeval Europe*, Londra, 1909, pp. 18–19.

30. *Resp.* 17, *PL* 119, col. 988.
31. *Povest'*, pp. 86–87; Cross, p. 122.
32. *Liber Statutorum Civitatis Ragusii*, liber VIII, cap. 58; *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*, IX, Zagreb, 1904, pp. 201–202.
33. I. și P. Zepos, *Jus graecoromanum*, II, Atena, 1931, p. 116.
34. *Pamiatniki Russkogo Prava*, ed. S. V. Iuşkov, I, Moscova, 1952, pp. 237–244.
35. *Zakonik Stefana Dušana*, ed. S. Novaković, Belgrad, 1898, p. 5.
36. *Novella 6, prefatio: Corpus Iuris Civilis*, III, pp. 35–36.

CAPITOLUL 11. LITERATURA ŞI ARTA

1. A. Vaillant, „La Préface de l'Evangéliaire vieux-slave", în *Revue des Etudes Slaves*, XXIV, 1948, p. 8.
2. *Povest'*, pp. 102–103; Cross, pp. 137–138.
3. Popruzhenko, p. 79; Puech și Vaillant, p. 127.
4. F. Dölger, în *The Cambridge Medieval History*, IV, 2, Cambridge, 1967, p. 234.
5. Vezi mai sus, cap. 3, nota 1.
6. Ed. R. Nahtigal, „Rekonstrukcija treh starocerkvenoslovanskih izvirnih pesnitev", în *Akademija Znanosti in Umetnosti v Ljubljani, Razprave filoz.-filol.-histor. razreda*, I, 1943, pp. 56–57.
7. L. Müller, *Des Metropoliten Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis*, Wiesbaden, 1962; *A Historical Russian Reader*, pp. 1–20.
8. *Povest'*, pp. 9–11; Cross, pp. 51–52.
9. *Povest'*, pp. 21–23; Cross, pp. 62–63.
10. A. Vaillant, „Une poésie vieux-slave: la Préface de l'Evangile", în *Revue des Etudes Slaves*, XXXIII, 1956, pp. 7–25; R. Jakobson, „St Constantine's Prologue to the Gospel*, în *St Vladimir's Seminary Quarterly*, VII, 1963, pp. 14–19.
11. *King Alfred's West-Saxon Version of Gregory's Pastoral Care*, ed. H. Sweet, I, Londra, 1934, p. 6.
12. V. Jagić, *Rassuzhdeniya yuzhnoslavyanskoy i russkoy stariny o tserkovno-slavyanskom yazyke*, St Petersburg, 1896, p. 108.
13. Vezi mai sus, p. 333
14. Jagić, *Rassuzhdeniya*, pp. 95–199.

15. E. Kalužniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Viena, 1901.
16. Vezi mai sus, p. 335
17. *Zhitie sv. Stefana, episkopa Permskogo*, ed. V. Druzhinin, Haga, 1959 (reedit.); *Die Legenden des Heiligen Sergij von Radonež*, ed. N. Tikhonravov, München, 1967 (reedit).
18. A. Grabar, în *The Cambridge Medieval History*, IV, 2, p. 348.
19. P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, I, Londra, 1967, pp. 117–124.
20. *Ipat'evskaya Letopis', s.a. 1175; Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*, II, Moscova, 1962, col. 591.
21. A. Grabar, „Svetskoe izobrazitel'noe iskusstvo domongol'skoy Rusi i *Slovo o polku Igoreve*", în *Trudy Otdela Drevnerusskoy Literatury*, XVIII, 1962, pp. 233–271.
22. *Novgorodskaya Pervaya Letopis*, ed. A. N. Nasonov, Moscova–Leningrad, 1950, p. 348.
23. V. N. Lazarev, *Feofan Grek i ego shkola*, Moscova, 1961, pp. 113–114.
24. C. R. Morey, *Mediaeval Art*, New York, 1942, p. 167.

EPILOG

1. Vezi mai sus, p. 209.
2. N. G. Polites, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια του ἑλληνικου λαου ed. a 3–a, Atena, 1932, nr. 2, pp. 12–13.
3. N. G. Polites, Παραδόσεις, Atena, 1904, no. 35, p. 23.
4. I. Dujčev, „La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine", în *Byzantinoslavica*, XVII, 1956, pp. 277–278.
5. Του νομοφύλακος Ἰωάννου διακόνου του Ευγενικου μοῳδία ἐπὶ τῇἁλώσει τῆς μεγαλοπόλεως Ed. S.P. Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων, v. 2–3, 1908, pp. 219–226; cf. D. Obolensky, „Byzantium and Russia in the Late Middle Ages", în *Europe in the Late Middle Ages*, ed. J. R. Hale ș.a., Londra, 1965, pp. 274–275.
6. *Russkaya Istoriceskaya Biblioteka*, VI, St Petersburg, 1880, col. 648–649.
7. Ibid., col. 799.
8. V. Malinin, *Starets Eleazarova monastyrya Filofey i ego poslaniya*, Kiev, 1901, pp. 50–55.
9. *Pamyatniki diplomaticheskikh snosheniy drevney Rossii s derzhavami inostrannymi*, I, St. Petersburg, 1851, col. 604–605.
10. Ibid., X, col. 301.

11. Vezi mai sus, p. 247
12. I. Ševčenko, „A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology", în *Harvard Slavic Studies*, II, 1954, pp. 159–162.
13. W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, II, Londra, 1873, p. 175.
14. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1935.

BIBLIOGRAFIE

Nu dăm o bibliografie sistematică, ci o listă de lucrări pentru o lectură suplimentară. Volumele și lucrările publicate în limbile Europei de Răsărit sunt citate numai în cazul când ele prezintă o importanță deosebită sau când asupra subiectului nu există vreo lucrare într-o limbă occidentală. Referințe suplimentare și bibliografii amănunțite se găsesc în următoarele lucrări: Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, ed. a 2-a, Berlin, 1958; H. -G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959; I. Dujčev, „Les Slaves et Byzance", în *Etudes historiques à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques* (Stockholm), Sofia, 1960, pp. 31–77; *The Cambridge Medieval History*, IV, 1 și 2, ed. J. M. Hussey,; ed. a 2-a, Cambridge, 1966–1967; G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, ed. a 2-a, Oxford, 1968.

CAPITOLUL 1. POZIȚIA GEOGRAFICĂ

Geografia și geografia istorică a Balcanilor

J. Cvijić, *La Péninsule Balkanique*, Paris, 1918.

J. Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, ed. a 2-a, Paris, 1941.

—, „L'Unité balkanique", în *Revue Intenational des Etudes Balkaniques*, I, Belgrad, 1934, pp. 117–139.

Geographical Handbook Series, Naval Intelligence Division, Londra: *Greece*, 3 vol., 1944–1945; *Jugoslavia*, 3 vol., 1944–1945; *Albania*, 1945.

A. Philippson, *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung*, Leiden, 1939.

F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ed. a 2-a, 2 vol., Paris, 1966.

J. J. Wilkes, *Dalmatia*, Londra, 1969.

Coloniile grecești de pe coasta de nord a Mării Negre

E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.
M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.

Dobrogea

La Dobroudja, București, 1938.
Din istoria Dobrogei, I, de D. Pippidi și D. Berciu, București, 1965; II, de R. Vulpe și I. Barnea, București, 1968.

Constantinopol: situl și monumentele

A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, Londra, 1899.
Die Landmauer von Konstantinopel, I, de F. Krischen, Berlin, 1938; II, de B. Meyer-Plath și A. M. Schneider, Berlin, 1943 [*Denkmäler antiker Architektur*, VI și VIII.]
E. Mamboury, *The Tourists'Istanbul*, Istanbul, 1953.
R. Janin, *Constantinople Byzantine*, ed. a 2-a, Paris, 1964
D. Talbot Rice, *Constantinople, Byzantium–Istanbul*, Londra, 1965.
M. Maclagan, *The City of Constantinople*, Londra, 1968.

Salonic

O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913;
—, *Thessalonique au XIVe siècle*, Paris, 1913.

Drumul dintre Belgrad și Constantinopol

K. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Praga, 1877.

Via Egnatia

T. L. F. Tafel, *De via militari Romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur*, Tübingen, 1842.
"Via Egnatia", în Pauly–Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classichen Altertumswissenschaft*, V, 1905, col. 1988–1993.

P. Collart, *Philippes, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*, Paris, 1937.

Drumurile de la coasta Adriaticii spre interior

K. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelaters*, Praga, 1879.

Crimeea

G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929.
A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936.
A. L. Iakobson, *Srednevekovi Krim*, [Crimeea Medievală], Moscova–Leningrad, 1964.
M. Nystazopoulou-Pélékidis, „Venise el la Mer Noire du XIe au XVe siècle", în *Thesaurismata*, VII, Veneția, 1970, pp. 15–51.

Nomazii eurasiatici

R. Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, 1939.
S. V. Kiselev, *Drevniaia istoriia iujnoi Sibiri* [Istoria timpurie a Siberiei de sud], Moscova, 1951, Revăzută de B. Rubin, „Das neue Bild der Geschichte Eurasiens", în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, II, 1954, pp. 89–120.

Rusia

W. H. Parker, *An Historical Geography of Russia*, Londra, 1968.

CAPITOLUL 2. BARBARII ÎN BALCANI

Generalități

Sursele bizantine care privesc slavii din Balcani au fost publicate de Academiile de Științe din Bulgaria și Serbia: *Fontes historiae bulgaricae*, I, III, VI, VIII, IX, XI, XIV, Sofia, din 1954, în greacă și bulgară; *Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes*, I, II, III, Belgrad, din 1953, în sârbo–croată.

D. Obolensky, „The Empire and its Northern Neighbours, 565–1018", în *The Cambridge Medieval History*, IV, I, 1966, pp. 473–518.

Slavii și năvălirile lor în Balcani

L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, I, Paris, 1923,
K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, 2 părți, Lódź, 1948–1949.
P. Lemerle, „Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle", în *Revue Historique*, CCXI, 1954, pp. 265–308.
F. Dvornik, *The Slavs: Their Early History and Civilization*, Boston, 1956.

Antii

G:Vernadsky, „On the Origins of the Antae", în *Journal of the American Oriental Society*, LIX, 1939, pp. 56–66.
F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, Londra, 1949, pp. 277–286.

Fortificațiile lui Iustinian din Balcani

V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De Aedificiis"*, Amsterdam, 1970.

Avarii

H. H. Howorth, „The Avars", în *Journal of the Royal Asiatic Society*, XXI, 1889, pp. 721–810.
L. Hauptmann, „Les rapports de Byzantines avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle", în *Byzantion*, IV, 1927–1928, pp. 137–170.
A. Kollautz, „Die Awaren. Die Schichtung in einer Nomadenherrschaft", *Saeculum*, V, 1954, pp. 129–178.
G. László, „Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avares", în *Archaeologia Hungarica*, XXXIV, 1955.

Asediile avaro-slave asupra Salonicului

A. Tougard, *De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes*, Paris, 1874.
P. Lemerle, „La composition et la chronologie des deux premiers livres des

Miracula S. Demetrii", în *Byzantinische Zeitschrift*, XLVI, 1953, pp. 349–361.
F. Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori* [Miracolele Sf. Dimitrie ca sursă istorică], Belgrad, 1953. [Cu un rezumat în franceză.]

Asedierea Constantinopolului de către avari în 626

F. Barišić, „Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626", în *Byzantion*, XXIV, 1954, pp. 371–395.

Ocupația slavă în Grecia

M. Vasmer, *Die Slaven in Griecheland*, Berlin, 1941. [*Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, filozof. -ist. cl., XII.]
P. Charanis, „The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece", *DOP*, V, 1950, pp. 139–166.
—, "On the Slavic Settlement in the Peloponnesus", în *Byzantinische Zeitschrift*, XLVI, 1953, pp. 91–103.
—, "Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century", în *DOP*, XIII, 1959, pp. 23–44.
A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris, 1951.
P. Lemerle, „Une province byzantine: le Péloponnèse", în *Byzantion*, XXI, 1951, pp. 341–354.
R. Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*, Cincinnati, 1963,

Samo

J. Mikkola, „Samo und sein Reich", în *Archiv für slavische Philologie*, XLII, 1929, pp. 77–97.
G. Vernadsky, „The Beginnings of the Czech State", în *Byzantion*, XVII, 1944–1945, pp. 315–328.
G. Labuda, *Pierwsze państwo slowiańskie* [Primul stat slav], Posnań, 1949, [Cu un rezumat în franceză.]

Onoguri și bulgari

V. N. Zlatarski, *Istoriia na bălgarskata dărjava prez srednite vekove* [O istorie a statului bulgar în Evul Mediu], I, 1, Sofia, 1918.
S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra, 1930.
Gy. Moravcsik, „Zur Geschichte der Onoguren", în *Ungarische Jahrbücher*, X, 1930, pp. 53–90.

CAPITOLUL 3. BALCANII ÎN SECOLUL AL IX-LEA: REFACEREA BIZANŢULUI

Generalităţi

F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, 1926.
—, "Byzantium, Rome, the Franks and the Christianization of the Southern Slaves", în *Cyrillo-Methodiana*, ed. M. Hellmann ş.a., Köln–Graz, 1964, pp. 85–125.
M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, Chicago, 1933.
D. Obolensky, „The Empire and its Northern Neighbours, 565–1018", loc. cit.
A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge, 1970.

Răscoalele slavilor în Peloponese

P. Charanis, „Nicephorus I, the Savior of Greece from the Slavs (810 AD)", în *Byzantina-Metabyzantina*, I, 1946, pp. 75–92.
D. A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, II, Atena, 1953.
R. J. H. Jenkins, „The Date of the Slav Revolt in Peloponnese under Roman I", în *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A. M. Friend, Jr.*, Princeton, 1955, pp. 204–211.

Instituirea de theme *în Balcani*

P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris, 1945.
J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji* [*L'Administration Byzantine en Dalmatie*], Belgrad, 1957. [Cu un rezumat în franceză.]
H. Glykatzi-Ahrweiler, „Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IXe – XIe siècles", în *Bulletin de Correspondance Hellénique*, LXXXIV, 1960, pp. 1–111.

Reelenizarea Greciei

Vezi lucrările citate mai sus la capitolul 2, *Ocupaţia slavă în Grecia*, şi D. A. Zakythinos, Οἱ Σλάβοι Ἑλλάδι Atena, 1945.

Bulgaria în secolul al IX-lea

V. N. Zlatarski, *Istoriia na bălgarskata dărjava*, I, 1, 2, Sofia, 1918, 1927.
S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra, 1930.
I. Sakâzov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin–Leipzig, 1929.

Inscripții vechi bulgare

V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963.

Scrisoarea lui Photios către Boris

I. Dujčev, „Au lendemain de la conversion du peuple bulgare", în *Mélanges de Science Religieuse*, VIII, 1951, pp. 211–226. Retipărită în lucrarea aceluiași autor *Medioevo Bizantino-Slavo*, I, Roma, 1965, pp. 107–123.

Scrisoarea lui Nicolae I adresată lui Boris

I. Dujčev, „*Die Responsa Nicolai I. Papae ad consulta Bulgarorum* als Quelle für bulgarische Geschichte", în *Festschrift des Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, I, Viena, 1949, pp. 349–362. Vezi și în *Medioevo Bizantino-Slavo*, I, pp. 125–148.

R. E. Sullivan, „Khan Boris and the Conversion of Bulgaria. A Case Study of the Impact of Christianity on a Barbarian Society", în *Studies in Medieval and Renaissance History*, III, Lincoln, Nebraska, 1966, pp. 53–139.

Sfântul Clement din Ohrida

M. Kusseff, „St. Clement of Ochrida", în *The Slavonic and East European Review*, XXVII, 1948, pp. 193–215.

I. Snegarov, „Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida", în *Byzantinobulgarica*, I, Sofia, 1962, pp. 79–119.

P. Gautier, „Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista", în *Revue des Etudes Byzantines*, XXII, 1964, pp. 199–214.

Climent of Ohrid, ed. Lj. Isaiev, Skopje, 1968.

Kliment Okhridski, ed. D. Angelov ș.a., Sofia, 1968.

Creștinarea sârbilor în secolul al IX-lea

G. S. Radojičić, „La date de la conversion des Serbes", în *Byzantion*, XXII, 1952, pp. 253–256.

I. Dujčev, „Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle", în *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, VII, 1961, pp. 53–60. Vezi și în *Medioevo Bizantino-Slavo*, I, pp. 221–230.

F. Šišić, *Geschichte der Kroaten*, I, Zagreb, 1917.
S. Guldescu, *History of Medieval Croatia*, Haga, 1964.

CAPITOLUL 4. BALCANII ÎN SECOLUL AL X-LEA: CRIZA IMPERIALISMULUI

Generalități

Pe lângă lucrările lui Zlatarski, Runciman și Obolensky, citate mai sus:
G. Ostrogorsky, „Die byzantinische Staatenhierarchie", în *Annales de l'Institut Kondakov*, VIII, 1936, pp. 41–61.
F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953, pp. 140–196.

Mișcarea literară din Bulgaria secolului al X-lea

G. Soulis, „The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs", în *DOP*, XIX, 1965, pp. 19–43. [Include referințe la lucrări recente despre subiect.]

Războiul bulgaro–bizantin din 894–896

G. I. Brătianu, „Le comerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique", în *Sbornik Nikov: Isvestiia na Bălgarskoto Istoricesko Drujestvo*, XVI–XVIII, 1940, pp. 30–36.

Bizanțul și Simeon al Bulgariei

S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*, Cambridge, 1963.
G. Ostrogorsky, „Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos", în *Actes du IVe Congrès International des Etudes Byzantines*, I, Sofia, 1935, pp. 275–286.
F. Dölger, „Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum", în *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, pp. 140–158.
R. J. H. Jenkins, „The Peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore Daphnopates", în *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburstag*, Heidelberg, 1966, pp. 287–303.

P. Mutafchiev, „Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX, 1929–1930, pp. 387–394.
D. Angelov, „Die gegenseitigen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien", în *Byzantinoslavica*, XX, 1959, pp. 40–49.

Paulicienii

S. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge, 1947.
N. G. Garsoian, *The Paulician Heresy*, Haga, 1967.

Bogomilii

D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, 1948.
A. Schmaus, „Der Neumanichäismus auf dem Balkan", în *Saeculum*, II, 1951, pp. 271–299.
D. Angelov, *Bogomilstvoto v Bălgariia*, ed a 2-a, Sofia, 1969.

Războiul ruso–bizantin din 970–971

G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle*, I, Paris, 1896; și articolele citate în *Cambridge Medieval History*, IV, 1, 1966, pp. 963–964.

Bizanțul și regatul lui Samuel

G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*, II, Paris, 1900.

CAPITOLUL 5. BIZANȚUL ȘI EUROPA CENTRALĂ ȘI DE RĂSĂRIT

Chiril și Metodiu și misiunea din Moravia

Sursele și bibliografia considerabilă a lucrărilor moderne legate de Chiril și Metodiu sunt enumerate în: G. A. Ilinski, *Opit sistematiceskoi Kirillo–Metodievskoi bibliografii* [O încercare de bibliografie sistematică chirilo–metodiană], Sofia, 1934; M. Popruzhenko și S. Romanski, *Kirilometodievska bibliografiia za 1934–1940*, Sofia, 1942.

O serie de surse primare sunt publicate în *Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes*, ed. F. Grivec și F. Tomšič, Zagreb, 1960. Principalele documente în slava veche bisericească — *Vita Constantini* și *Vita Methodii* — au fost traduse în latină (Ibid., pp. 169–238), în franceză (F. Dvornik, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praga, 1933, pp. 349–393) și în germană (J. Bujnoch, *Zwischen Rom und Byzanz*, Graz, 1958).

F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle.*

—, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance.*

—, *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick, 1970.

F. Grivec, *Konstantin und Method, Lehrer der Slaven*, Wiesbaden, 1960.

A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge, 1970.

Aniversarea a 1100 de ani de la misiunea din Moravia, în 1963, a dus la organizarea de simpozioane internaționale și la publicarea de volume comemorative. Pentru cititorul care nu este familiarizat cu limbile din Europa de Răsărit, recomandăm în mod special următoarele: *Cyrillo–Methodiana*, ed. M. Hellmann ș.a., Köln–Graz, 1964.

DOP, XIX, 1965, pp. 1–87, 257–265.

Moravia Mare

Magnae Moraviae Fontes Historici, I, Praga–Brno, 1966; II, Brno, 1967; III, Brno, 1969.

Riša veľkomoravská [Imperiul Moraviei Mari], ed. J. Stanislav, Praga, 1935.

J. Poulik, „The Latest Archaeological Discoveries from the Period of rhe Great Moravian Empire", în *Historica*, I, Praga, 1959, pp. 7–70.

C. Parrott, „Great Moravia in the Light of Recent Archaeological Excavations", în *Oxford Slavonic Papers*, XII, 1965, pp. 1–20.

J. Pošvář, „Die byzantinische Währung und das Grossmährische Reich", în *Byzantinoslavica*, XXVI, 1965, pp. 308–317.

K. Bosl, „Das Grossmährische Reich in der politischen Welt des 9. Jarhunderts", în *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Secția filol. -ist., Klasse, 1966, VII.

Das Grossmährische Reich, ed. F. Graus ș.a., Praga, 1966.

Slava veche bisericească și alfabetele ei

V. Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, ed a 2-a, Berlin, 1913.

N. S. Trubetskoy, *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem*, Viena, 1954.
G. Nandriș și R. Auty, *Handbook of Old Church Slavonic*, 2 vol., Londra, 1959, 1965.

Traduceri în limba vorbită a liturghiei în creștinătatea din Răsărit

C. Korolevskij, *Liturgie en langue vivante*, Paris, 1955.
I. Dujčev, „Il problema delle lingue nazionali nel medio evo e gli Slavi", în *Richerche Slavistiche*, VIII, 1960, pp. 39–60.

Liturghia în slavonă în Moravia

A. Dostál, „The Origins of the Slavonic Liturgy", în *DOP*, XIX, 1965, pp. 67–87.

Tradiția chirilo–metodiană în Boemia

R. Jakobson, „The Kernel of Comparative Slavic Literature", în *Harvard Slavic Studies*, I, 1953, pp. 37–55.
K. Onasch, „Der Cyrillo-Methodianische Gedanke in der Kirchengeshichte des Mittelalters", în *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle–Wittenberg*, VI, 1956–1957, pp. 27–39.
Magna Moravia. Commentationes ad memoriam missionis Byzantinae ante XI saecula in Moraviam adventus editae, Praga, 1965 [*Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, facultas philosophica, 102*],

Tradiția chirilo-metodiană în Polonia

K. Lanckorońska, „Studies on the Roman–Slavonic Rite in Poland", în *Orientalia Christiana Analecta*, CLXI, 1961.
T. Lehr-Splawiński, „Nowa faza dyskusji o zagadnieniu liturgii slowiańskiej w dawnej Polsce" [O nouă etapă a discuției despre problema liturghiei în slavonă în Vechea Polonie], în lucrarea aceluiași autor *Od pietnastu wieków*, Varșovia, 1961, pp. 51–67.

Tradiția chirilo–metodiană în Croația și Dalmația

V. Novak, „The Slavonic-Latin Symbiosis in Dalmatia during the Middle Ages", în *The Slavonic and East European Review*, XXXII, 1953–1954, pp. 1–28.

J. Hamm, „Der Glagolismus im mittleren Balkanraum", în *Die Welt der Slaven*, I, 1956, pp. 265–275.
E. Smržik, *The Glagolitic or Roman-Slavonic Liturgy*, Clevland, 1959.
N. Klaić, „Historijska podloga hrvatskoga Glagoljaštva u X i XI stoljeću" [Baza istorică a mișcării glagolitice croate], în *Slovo*, XV–XVI, Zagreb, 1965, pp. 225–281 [Cu un rezumat în germană.]

Atitudini bizantine în tradiția chirilo-metodiană

I. Ševčenko, „Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission", în *Slavic Review*, XXIII, 1964, pp. 220–236.
D. Obolensky, „Cyrille et Méthode et la christianisation des Slaves", în *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, XIV, Spoleto, 1967, pp. 587–609.

Tratatul lui Hrabr

A. Dostál, „Les origines de l'Apologie slave par Chrabr", in *Byzantinoslavica*, XXIV, 1963, pp. 236–246.
V. Tkadlčik, „Le moine Chrabr et l'origine de l'écriture slave", în *Byzantinoslavica*, XXV, 1964, pp. 75–92.

Începuturile istoriei maghiarilor

B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin, 1940.
Gy. Moravcsik, „Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration", în *The American Slavic and East European Review*, V, 14–15, 1946, pp. 29–45.
C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1968.
I. Boba, *Nomads, Northmen ans Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*, Haga, 1967.

Civilizația bizantină în Ungaria medievală

E. von Ivánka, „Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn", în *Orientalia Christiana Periodica*, VIII, 1942, pp. 183–194.
Gy. Moravcsik, „The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary", în *The American Slavic and East European Review*, VI, 18–19, 1947, pp. 134–151.

I. Kniezsa, „Zur Frage der auf Cyrillus und Methodius bezüglichen Traditionen auf dem Gebiete des alten Ungarn", în *Cyrillo-Methodiana*, ed. M. Hellmann ș.a., Köln–Graz, 1964, pp. 199–209.

Relațiile politice dintre Bizanț și Ungaria medievală

Gy. Moravcsik, „Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle", în *Byzantion*, VIII, 1933, pp. 555–568.
—, "Hungary and Byzantium in the Middle Ages", în *The Cambridge Medieval History*, IV, 1, 1966, pp. 566–592.
—, *Byzantium and the Magyars*, Amsterdam, 1970.
F. Dölger, „Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik", în lucrarea aceluiași autor Παραστορά, Ettal, 1961, pp. 153–177.
R. Browning, „A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century", în *Balkan Studies*, II, 1961, pp. 173–214.

Coroanele ungare și suveranitatea bizantină

E. Darkó, „Die Ursprünglische Bedeutung der unteren Teiles des ungarischen Heiligen Krone", în *Annales de l'Institut Kondakov*, VIII, 1936, pp. 63–77.
M. Bárány-Oberschall, „The Crown of the Emperor Constantine Monomachos", în *Archaeologia Hungarica*, XXII, 1937.
Gy. Moravcsik, „The Holy Crown of Hungary", *The Hungarian Quarterly*, IV, 1938–1939, pp. 656–667.
P. J. Kelleher, *The Holy Crown of Hungary*, Roma, 1951 [*Papers and Monographs of the American Academy in Rome*, XIII],
J. Deér, Die Heilige Krone Ungarns", în *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, XCI, 1966.

CAPITOLUL 6. ȚĂRMUL MĂRII NEGRE, STEPA EURASIATICĂ ȘI RUSIA

Generalități

D. Obolensky, „The Empire and its Northern Neighbours", în *The Cambridge Medieval History*, IV, 1.
A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*

Bizanțul și turcii din Asia Centrală

S. Vailhé, „Projet d'alliance turco-byzantine au VIe siècle", în *Echos d'Orient*, XII, 1909, pp. 206–214.
N. V. Pigulevskaya, „Vizantiinskaia diplomatiia i torgovlia șelkom v V–VII vv" [Diplomația bizantină și comerțul cu mătase între secolele al V-lea și al VII-lea], în *Vizantiisky Vremennik*, n. s., I, 1947, pp. 184–214.
D. Sinor, „The Historical Role of the Turk Empire", în *Cahiers d'Histoire Mondiale*, I, 1953, pp. 427–434.

Crimeea la începutul Evului Mediu

A. A. Vasiliev, *The Goths in Krimea.*
I. Stratonov, „Die Krim und ihre Bedeutung für die Christianisierung der Ostslaven", în *Kyrios*, I, Königsberg, 1936, pp. 381–395.
A. L. Iakobson, *Srednevekovi Krim.*

Bizanțul și kazarii

O bibliografie a surselor și a lucrărilor moderne legate de kazari se află în „The Khazars", în *Bulletin of the New York Public Library*, XLII, 9, 1938, pp. 695–710, LXIII, 5, 1959, pp. 237–241.
Vezi și I. Sorlin, „Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années", în *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines*, III, Paris, 1968, pp. 423–455.
D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954,
M. I. Artamonov, *Istoriia Khazar* [O istorie a kazarilor], Leningrad, 1962.

Provincia ecleziastică Gothia

V. A. Moshin, „Επαρχία Γοτφίας v. Khazarii v VIII-m veke" [Eparhia Gothia din Kazaria în secolul al VIII-lea], în *Trudi IV-go sezda Russkih Akademiceskih Organizați za graniței*, I, Belgrad, 1929, pp. 149–156.
Gy. Moravcsik, „Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres", în *Proceedings of the XIII-th International Congress of Byzantine Studies*, Londra, 1967, pp. 21–24.

Bizanțul și Abasgia

V. Latișev, „K istorii Hristianstva na Kavkaze" [O contribuție la istoria creștinismului în Caucaz], în *Sbornik arheologiceskih statei, podnesennii gr. A. A. Bobrinskomu*, St. Petersburg, 1911, pp. 169–198.

Bizanțul și alanii

Iu. Kulakovski, „Hristianstvo u Alan" [Creștinismul la alani], în *Vizantiiski Vremennik*, V, 1898, p. 1–18.
V. Grumel, „La date de la conversion des Alains et l'archevéché d'Alanie", în *Echos d'Orient*, XXXIII, 1934, pp. 57–58.

Originile statului rus

V. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State*, Oxford, 1877.
G. Laehr, *Die Anfänge des russischen Reiches*, Berlin, 1930, [*Historische Studien*, CLXXXIX],
H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, Londra, 1954, pp. 109–132.

Atacurile ruse asupra Constantinopolului

A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge, Mass., 1946.
G. Ostrogorsky, „L'éxpédition du prince Oleg contre Constaninople en 907", în *Annales de l'Institut Kondakov*, XI, 1940, pp. 47–62.
A. Vasiliev, „The Second Russian Attack on Constantinople", în *DOP*, VI, 1951, pp. 161–225.
M. V. Levcenko, *Ocerki po istorii russko–vizantiiskih otnoșeni* [Schiță a unei istorii a relațiilor ruso–bizantine], Moscova, 1956, pp. 128–171

Tratatele ruso–bizantine

S. Mikucki, „Études sur la diplomatique russe la plus ancienne. I. Les traités byzantino–russes du Xe siècle", în *Bulletin international de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, cl. de. philol., d'hist. et de philos.*, VII, Cracovia, 1953, pp. 1–40.
I. Sorlin, „Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle", în *Cahiers du monde russe et soviétique*, II, 1961, 3, pp. 313–360, 4, pp. 447–475.

Creștinarea Olgăi și vizita la Constantinopol

G. Laehr, *Die Anfänge des russischen Reiches*, pp. 103–106.
G. Ostrogorsky, „Vizantiia i Kievskaia kniaginia Olga" [Bizanțul și Olga, prințesă de Kiev], în *To Honor Roman Jakobson*, Haga, 1967, pp. 1458–1473.

Bizanțul și Vladimir al Rusiei

G. Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven, 1948, pp. 56–65.

"*Prima signatio*"

W. Lange, *Studien zur christlichen Dichtung der Nordgermanen*, Göttingen, 1958, pp. 179–181.

Statutul canonic al Bisericii din Vladimir

V. Laurent, „Aux origines de l'Eglise russe. L'établissement de la hiérarchie byzantine", în *Echos d'Orient*, XXXVIII, 1939, pp. 279–295.
E. Honigmann, „The Foundation of the Russian Metropolitan Church according to Greek Sources", în *Byzantion*, XVII, 1944–1945, pp. 128–162.
L. Müller, *Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche von 1039*, Köln, 1959.

Liturghia în slavonă în Rusia secolului al X-lea

D. Obolensky, „The Heritage of Cyril and Methodius in Russia", în *DOP*, XIX, 1965, pp. 45–62.

CAPITOLUL 7. LEGĂTURILE DIN CADRUL COMUNITĂȚII BIZANTINE

Albanezii

L. von Thallóczy, *Illyrisch–Albanische Forschungen*, 2 vol., München–Leipzig, 1916.
M. von Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens, hauptsächlich während des Mittelalters*, Viena, 1924.
G. Stadtmüller, „Forschungen zur albanischen Frühgeschichte", în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, VII, Budapest, 1941, pp. 1–196.

Vlahii

M. Gyóni, „La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen Âge", în *Byzantinoslavica*, XII, 1951, pp. 29–42.

E. Stănescu, „Byzantinovlachica", în *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, VI, 1968, pp. 407–438.

Bizanțul și Boemia

M. Paulová, „Die tschechisch-byzantinischen Beziehungen und ihr Einfluss", în *Byzantinoslavica*, XIX, 1958, pp. 195–205.

Începuturile istoriei românilor

A. D. Xenopol, *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*, I, Paris, 1896.
N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, 5 vol., București, 1937.
R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians*, Cambridge, 1934.

Tmutorokan

N. Bănescu, „La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en «Russie» à l'époque des Comnènes", în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XII, 1941.
A. V. Soloviev, „Domination byzantine ou russe au nord de la Mer Noire à l'époque des Comnènes?", în *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-kongresses*, München, 1960, pp. 569–580.
G. G. Litavrin, „À propos de Tmutorokan", în *Byzantion*, XXXV, 1965, pp. 221–234.

Politica bizantină în Bulgaria secolelor al XI-lea și al XII-lea

V. N. Zlatarski, *Istoriia*, II, Sofia, 1934.
G. G. Litavrin, *Bolgariia i Vizantiia v XI–XII vv.* [Bulgaria și Bizanțul în secolele al XI-lea și al XII-lea], Moscova, 1960.
D. Angelov, „Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk in den Grenzen des byzantinischen Reiches im XI.–XII. Jahrhundert (1018–1185)", în *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Londra, 1967, pp. 149–166.
A. Dostál, „Les relations entre Byzance et les Slaves (en particulier les Bulgares) aux XIe et XIIe siècles du point de vue culturel", în *Proceedings*, pp. 167–175.

Arhiepiscopia din Ohrida

H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig, *1902.*
I. Snegarov, *Istoriia na Ohridskata arhiepiskopiia* [Istoria Arhiepiscopiei din Ohrida], I, Sofia, 1924.

Criza Imperiului Bizantin din secolul al XI-lea

C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Leipzig, 1894; trad. fr. de Renauld și Kozlowski, Paris, 1905.
N. Svoronos, „Société et organisation intérieure dans l'empire byzantine au XIe siècle; les principaux problèmes", în *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, pp. 373–389; vezi și comentariile la această comunicare ale lui H. Evert-Kappesowa și E. Stănescu, ibid., pp. 397–408.

Situația Bizanțului la Dunărea de Jos în secolul al XI-lea

E. Stănescu, „La crise du Bas–Danube byzantin au cours de la seconde moitié du XIe siècle", în *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, Belgrad, IX, 1966, pp. 49–73.
E. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu, „Nouvelles recherches sur le *Limes* byzantin du Bas-Danube aux Xe – XIe siècles" în *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, pp. 179–193.

Bizanțul și pecenegii

V. G. Vasilievski, *Vizantiia i Pechenegi* [Bizanțul și pecenegii], în lucrarea aceluiași autor *Trudi*, I, St. Petersburg, 1908, pp. 1–175.

Pronoia și „feudalizarea" Balcanilor

G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1954.
—, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles, 1956.

Tradiția slavei vechi bisericești în Balcani în secolele al XI-lea și al XII-lea

W. K. Matthews, „Sources of Old Church Slavonic", în *The Slavonic and East European Review*, XXVIII, 1949–1950, pp. 466–485.

Originea celui de „Al Doilea Imperiu Bulgar"

R. L. Wolff, „The «Second Bulgarian Empire». Its Origin and History to 1204", în *Speculum*, XXIV, 1949, pp. 167–206.
G. Ostrogorsky, *History of Byzantine State*, p. 404, n. 1.

Croația în secolul al XI-lea

F. Šišić, *Geschichte der Kroaten.*
S. Guldescu, *History of Medieval Croatia.*

Începutul istoriei Bosniei

S. Ćirković, *Istorija Srednjovekone Bosanske Države* [Istoria statului bosniac medieval], Belgrad, 1964.

Sârbii în secolele al XI-lea și al XII-lea

K. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, Gotha, 1911.
Dj. S. Radojičić, „Srpsko Zagorje, das spëtere Raszien", în *Südost-Forschungen*, XVI, 1957, pp. 259–284.
M. Dinić, „The Balkans, 1018–1499", în *The Cambridge Medieval History*, IV, 1, 1966, pp. 519–522.
Istorija Crne Gore [Istoria Muntenegrului], ed. M. Ćurović ș.a., I, Titograd, 1967, pp. 381–444.

Tratatul lui Agapetus și traducerile sale în slavonă

F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, II, Washington, D. C., 1966, pp. 712–715.
I. Ševčenko, „A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology", în *Harvard Slavic Studies*, II, 1954, pp. 141–179.
—, On Some Sources of Prince Svjatoslav's *Iybornik* of the year 1076", în *Orbis Scriptus, Festschrift für Dmitrii Tschižewskij zum 70. Geburtstag*, München. 1966, pp. 723–738.

Războiul ruso-bizantin din 1043

G. Schlumberger, *L'Epopée Byzantine*, III, Paris, 1905, pp. 460–476.
G. Vernadsky, „The Byzantine-Russian War of 1043", în *Südost-Forschungen*, XII, 1953, pp. 47–67.

G. G. Litavrin, „Psell o pricinah poslednego pohoda russkih na Konstantinopol v 1043" [Mărturia lui Psellus privind motivele ultimei campanii ruse împotriva Constantinopolului din 1043], în *Vizantiiski Vremennik*, XXVII, 1967, pp. 71–86.

Vladimir Monomah

Vez autobiografia lui din *Povest'*, I, pp. 153–163; Cross, pp. 206–215.

Căsătorii între ruși și străini

N. de Baumgarten, „Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides russes", în *Orientalia Christiana*, IX, 35, 1927, pp. 1–95.
B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle*, Paris, 1924, pp. 143–178.

Biserica Bizantină și Biserica Rusă

E. Golubinski, *Istoriia russkoi țerkvi* [Istoria Bisericii Ruse], I, 1, ed. a 2-a, Moscova, 1901.
D. Obolensky, „Byzantium, Kiev and Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations", în *DOP*, XI, 1957, pp. 21–78.
A. Poppe, *Państwo i Kościot na Rusi w XI wieku* [Biserica și statul în Rusia secolului al XI-lea], Varșovia, 1968. [Cu un rezumat în engleză.]
—, „Le Prince et l'Église en Russie de Kiev depuis la fin du Xe siècle jusqu'au debut du XIIIe siècle", în *Acta Poloniae Historica*, XX, 1969, pp. 95–119.

Relațiile politice dintre Bizanț și principatele ruse

G. Vernadsky, „Relations byzantino-russes au XIIe siècle", în *Byzantion*, IV, 1927–1928, pp. 269–276.
M. V. Levcenko, *Ocerki*, pp. 386–497.
O. Jurewicz, „Aus der Geschichte der Beziehungen zwischen Byzanz und Russland in der zweiter Hälfte des 12. Jahrhunderts", în *Byzantinistische Beiträge*, ed. J. Irmscher, Berlin, 1964, pp. 333–357.

Bizanțul și varegii

A. Stender-Petersen, *Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik*, Aarhaus–Leipzig, 1934.

—, *Varangica*, Aarhus, 1953.
V. G. Vasilievski, *Variago-russkaia i variago-angliiskaia drujina v Konstantinopole XI i XII vekov* [Gărzile varego-ruse și varego-engleze în Constantinopolul secolelor al XI-lea și al XII-lea], în *Trudi*, I, 1908, pp. 176–401.
R. M. Dawkins, „Greeks and Northmen", în *Custom is King: Essays presented to R. R. Marett*, Londra, 1936, pp. 35–47.
—, „The Later History of the Varangian Guard", în *The Journal of Roman Studies*, XXXVII, 1947, pp. 39–46.
A. Vasiliev, „The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century", în *Annales de l'Institut Kondakov*, IX, 1937, pp. 39–70.
S. Blöndal, „The Last Exploits of Harald Sigurdsson in Greek Service", în *Classica et Mediaevalia*, II, 1939, pp. 1–26.
—, „Nabites the Varangian", ibid., pp. 145–167.
P. Grierson, „Harold Hardrada and Byzantine Coin Types in Denmark", în *Byzantinische Forschungen*, I, 1966, pp. 124–138.
B. S. Benedikz, „The Evolution of the Varangian Regiment in the Byzantine Army", în *Byzantinische Zeitschrift*, LXII, 1969, pp. 20–24.

CAPITOLUL 8. BIZANȚUL ȘI EUROPA DE RĂSĂRIT ÎN EVUL MEDIU TÂRZIU

Generalități

M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, Chicago, 1933.
F. Dölger, „Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan als byzantinisches Erbe", în *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, pp. 261–281.
F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, New Brunswick, 1962.
M. Dinić, „The Balkans, 1018–1499", în *The Cambridge Medieval History*, IV, 1, 1966, pp. 519–565.

Politica lui Mihail al VIII-lea în Balcani

D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge, Mass., 1959.

Influențe bizantine în „Al Doilea Imperiu Bulgar"

D. Angelov, „Die gegenseitingen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien", în *Byzantinoslavica*, XX, 1959, pp. 40–49.
M. Lascaris, „Influences byzantines dans la diplomatique bulgare, serbe et slavo-roumaine", în *Byzantinoslavica*, III, 1931, pp. 500–510.

Teoria despre „Translatio imperii"

F. Dölger, „Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner", în *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, pp. 70–115.

Serbia în secolele al XIII-lea și al XIV-lea

K. Jireček, *Geschichze der Serben*, I.
—, "Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien", în *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, seria filoz. -ist., LVI, 1912, LVIII, 2, 1914.
—, *La Civilisation serbe au Moyen Age*, Paris, 1920.
M. Laskaris, *Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbiji* [Prințese bizantine în Serbia medievală], Belgrad, 1926.
A. Schmaus, „Zur Frage der Kulturorientierung der Serben im Mittelalter", în *Südost-Forschungen*, XV, 1956, pp. 179–201.
Dj. Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve* [Istoria Bisericii Ortodoxe Sârbe], I, München, 1962.

Adunările naționale sârbe

N. Radojčić, Srpski državni sabori u srednjem veku [Adunările din statul sârb în Evul Mediu], Belgrad, 1940.

Industria minieră în Serbia

M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni* [Istoria mineritului în Serbia și Bosnia Evului Mediu], 2 vol., Belgrad, 1955–1962.

Comerțul ragusan

K. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Viena, 1899.

B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) el le Levant au Moyen Age*, Paris–Haga, 1961.

Bizanțul și Ștefan Dușan

În afară de lucrările lui K. Jireček, citate mai sus:

M. Dinić, „Dušanova carska titula u očima savremenika" [Titlul de împărat al lui Dușan, văzut de contemporani], în *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika Cara Dušana*, I, Belgrad, 1951, pp. 87–118.
G. Soulis, „Tsar Stephen Dużan and Mount Athos", în *Harvard Slavic Studies*, II, 1954, pp. 125–139.
—, „Byzantino–Serbian Relations", în *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, pp. 57–61.

Influențe bizantine în administrația sârbă medievală

V. Mošin, „Vizantiski uticaj u Srbiji u XIV veku" [Influența bizantină în Serbia secolului al XIV-lea], în *Jugoslovenski Istoriski Časopis*, III, 1937, pp. 147–160.
F. Dölger, „Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei", în *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantine*, I, Belgrad, 1963, pp. 83–103

Principatul Serres

G. Ostrogorsky, *Serska Oblast posle Dužanove smrti* [Principatul sârb după moartea lui Dușan], Belgrad, 1965.
—, "Problèmes des relations bzyantino–serbes au XIVe siècles" în *Proceedings of the XIII-th International Congress of Bzyantine Studies*, pp. 41–55.

Cucerirea Serbiei de către turci

S. Novaković, *Srbii i Turci XIV i XV veka*, ed. nouă S. Čirković, Belgrad, 1960; trad. germană K. Jezdimirović, *Die Serben und Türken im XIV. und XV. Jahrhundert*, Semlin, 1897.
N. Radojčić, „Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje", în *Byzantion*, VI, 1931, pp. 241–246.
M. Braun, *Kosovo, die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Leipzig, 1937.

Bizanțul și Principatele Române

A. Elian, „Les Rapports Byzantino–Roumains", în *Byzantinoslavica*, XIX, 1958, pp. 212–225.
—, "Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea", în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, ed. M. Berza, București, 1964, pp. 97–179 [cu o bibliografie impresionantă.]
—,"Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Âge", în *Proceedings of the XIIIth International Congress of Bzyantine Studies*, pp. 195–203.

Bizanțul și Rusia la sfârșitul Evului Mediu târziu

D. Obolensky, „Byzantium and Russia in the Late Middle Ages", în *Europe in the Late Middle Ages*, ed. J. R. Hale ș.a., Londra, 1965, pp. 248–275.
F. von Lilienfeld, „Russland und Byzanz im 14. und 15. Jahrhundert", în *Proceedings of the XIIIth International Congress of Bzyantine Studies*, pp. 105–115.

Moscova și Lituania în secolul al XIV-lea

G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953.
J. L. I. Fennell, *The Emergence of Moscow, 1304–1359*, Londra, 1968.

Politica ecleziastică a Bizanțului față de Moscova și Lituania

I. Ševčenko, „Russo–Byzantine Relations after the Eleventh Century", în *Proceedings of the XIIIth International Congress of Bzyantine Studies*, pp. 93–104.
J. Meyendorff, „Alexis and Roman: a Study in Byzantino–Russian Relations (1352–1354)", în *Byzantinoslavica*, XXVIII, 1967, pp. 278–288.

Atitudinea Rusiei față de Bizanț după Conciliul de la Florența

I. Ševčenko, „Intellectual Repercussions of the Council of Florence", în *Church History*, XXIV, 1955, pp. 291–323.
M. Cherniavsky, „The Reception of the Council of Florence in Moscow", ibid., pp. 347–359.
G. Alef, „Muscovy and the Council of Florence", în *The American Slavic and East European Review*, XX, 1961, pp. 389–401.
D. Obolensky, „Byzantium and Russia in the Late Middle Age", pp. 266–275.

Conceptul bizantin de ierarhie a națiunilor

G. Ostrogorsky, „Die byzantinische Staatenhierarchie", loc. cit.
—, „The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order", în *The Slavonic and East European Review*, XXXV, 1956–1957, pp. 1–14.
F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt.*
A. Grabar, „God and the «Family of Princes», presided over by the Byzantine Emperor", în *Harvard Slavic Studies*, II, 1954, pp. 117–123.

Atitudini bizantine față de „barbari"

K. Lechner, *Hellenen und Barbaren in Weltbild der Byzantiner*, München, 1954.

Mixobarbaroi

E. Stănescu, „Les «mixobarbares» du Bas-Danube au XIe siècle", în *Nouvelles Études d'Histoire publiées à l'occasion du XIIe Congrès des Sciences Historiques, Vienne, 1965,* București, 1965, pp. 45–53.

Diplomația bizantină

D. Obolensky, „The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy", în *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, Belgrad, 1963, pp. 45–61.

Răspândirea culturală și aculturația

"L'Acculturation": *XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I: Grands Thèmes*, Viena, 1965, pp. 7–102.

Erezia și dezacordul social

Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle, 11e – 18e siècles, ed. J. Le Goff, Paris–Haga, 1968.

Constantinopol – cetate sfântă

N. H. Baynes, „The Supernatural Defenders of Constantinople", în *Analecta Bollandiana*, LXVII, 1949, pp. 165–177; reeditată de autor în *Byzantine Studies and Other Essays*, Londra, 1955, pp. 248–260.
P. Sherrard, *Constantinople, Iconography of a Sacred City*, Londra, 1965.

CAPITOLUL 10. RELIGIA ŞI LEGILE

Monahismul bizantin

H. -G. Beck, *Kirche und theologische literatur im byzantinischen Reich*, Munchen, 1959, pp. 120–140
J. M. Hussey, „Byzantine Monasticism", în *Cambridge Medieval History*, IV, 2, 1967, pp. 161–184.

Muntele Athos

P. Sherrard, *Athos, the Mountain of Silence*, Londra, 1960.
Le Millénaire du Mont Athos 963–1963. Études et Mélanges, 2 vol., Chevetogne, 1963–1964 [cu o bilbiografie exhaustivă],

Monahismul în Bulgaria

P. Slankamenac, *„Legende o južnoslovenskim anahoretima"* [Legende despre anahoreții slavi din sud], în *Glasnik Skopskog Naučnog Društva*, I, 1925, pp. 215–233.
I. Dujčev, *Rilskiyat svetets i negovata obitel* [Sfântul de la Rila și mănăstirea sa], Sofia, 1947.
Kh. Khristov, G. Stoikov și K. Miyatev, *The Rila Monastery*, Sofia, 1959.

Monahismul în Rusia

V. O. Klyuchevsky, „St Sergius: the Importance of his Life and Work", *The Russian Review*, II, 3, Londra, 1913, *pp. 45–59.* [Traducerea textului unei cuvântări ținută în 1892]; retipărit in *Readings in Russian History*, ed. S.Harcave, I (New York, 1962), pp. 153–164.
LK.Goetz, *Das Kiever Höhlenkloster als Kulturztntrum des vormongolischen Russlands*, Passau, 1904.

A. Soloviev, „Histoire du monastère russe au Mont-Athos", în *Byzantion*, VIII, 1933, pp. 213–238.
Zernov, St *Sergius, Builder of Russia*, Londra f.d.
V. Mošin, „Russkie na Afone i russko-vizantiiskie otnosheniya v XI–XII vv." [Rușii la Muntele Athos și relațiile ruso-bizantine în secolele XI–XII], în *Byzantinoslavica*, IX, 1947–1948, pp. 55–85.
L. Smolitsch, *Russisches Mönchtum. Entstehung, Entwicklung und Wesen, 988–1917*, Würzburg, 1953.
R. P. Casey, „Early Russian Monasticism", în *Orientalia Christiana Periodica*, XIX, 1953, pp. 372—423.
F. von Lilienfeld, *Nil Sorskij und seine Schriften*, Berlin, 1963.
G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, II, Cambridge, Mass., 1966, pp.195–315.

Monahismul în Țările Române

N. Iorga, „Le Mont Athos et les pays roumains", în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, 1914, pp. 149–213.
Ortodoxia, V. 2, București, 1953.
E. Turdeanu, „Les premiers écrivains religieux en Valachie: l'hégoumène Nicodème de Tismana et le moine Philothée", în *Revue des Etudes Roumains*, II, Paris, 1954, pp. 114–144.
P. Ș. Năsturel, *Apercu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos des origines ou debut du XVIe siècle*, în *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, II, 1964, pp. 93–126

Monahismul în Serbia

V. Marković, *Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjevekovnoj Srbiji* [Monahismul ortodox și mânăstirile în Serbia medievală], Sremski Karlovici, 1920.
A. E. Tachiaos, „Le monachisme serbe de Saint Sava et la tradition hésychaste athonite", în *Recueil de Chilandar*, I, ed. G. Ostrogorsky, Belgrad, 1966, pp. 83–89.
D. Bogdanović, *Jovan Lestvičnik u vizantijskoj i staroj srpskoj književnosti* [Jean Climaque dans la littérature byzantine et la littérature serbe ancienne], Belgrad, 1968 [cu un rezumat în franceză],

Călugărul Vasilii (Arhiepiscopul Vasilii Krivoșein), „The Ascetic and Theological Teaching of Gregory Palamas", în *The Eastern Churches Quarterly*, III, 1938, pp. 26–33, 71–84, 138–156, 193–214 (reeditat separat în 1954).

J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris, 1959.

H. -G. Beck, „Humanismus und Palamismus", în *Actes du XIIe Congrés International d'Études Byzantines*, I, pp. 63–82.

F. von Lilienfeld, „Der athonitische Hesychasmus des 14. und 15. Jahrhunderts im Lichte der zeitgenössichen russieschen Quellen", în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, VI, 1958, pp. 436–448.

A. E. Tachiaos, „Επιδράσεις του ήσυχασμου εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐν Ρωσία", Salonic, 1962.

G. M. Prohorov, „Isihazm i obșcestvennaia misl v Vostohnoi Evrope v XIV v." [Isihasmul și gândirea socială în Europa de Răsărit în secolul al XIV-lea], în *Trudi Otdela Drevenerusskoi Literaturi*, XXIII, 1968, pp. 86–108.

Grigore Sinaitul și mănăstirea Paroria

P. Sirku, *K istorii ispravleniia knig v Bălgarii v XIV v.* [Istoria corectării cărților în Bulgaria secolului al XIV-lea], I, 1, St. Petersburg, 1898, pp. 61–71, 148–161, 167–247.

V. S. Kiselkov, „Srednovekovna Paroriia I Sinaitoviiat monastir" [Paroria medievală și mănăstirea lui Grigore Sinaitul], în *Sbornik v șest'na Vasil N. Zlatarski*, Sofia, 1925, pp. 103–118.

G. Aianov, „Stari monastiri v Strandja" [Vechile mânăstiri din Strandja], în *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare*, XIII, 1939, pp. 253–264 [cu un rezumat în franceză],

Theodosie și mănăstirea Kilifarevo

P. Sirku, *K istorii ispravleniia knig*, pp. 166–167, 240–411.

V. S. Kiselkov, *Sv. Teodosi Trnovski*, Sofia, 1926.

Romil din Vidin

F. Halkin, „Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La Vie grecque inédite de Saint Romylos", în *Byzantion*, XXXI, 1961, pp. 111–147.

P. Devos, „La version slave de la vie de S. Romylos", ibid., pp. 149–187.

Cultul prinților ruși în Evul Mediu

N. Serebrianski, *„Drevne-russkie kniajeskie jitia"* [*Vitae* ale prinților din Vechea Rusie], *Citeniia v Imperatorskum Obșcestve Istorii i Drevnostei Rossiiskih pri Moskovskom Universitete*, 1915, 3.
G. P. Fedotov. *The Russian Religious Mind*, II, pp. 149–185.

Aleksandr Nevski

A. M. Ammann, „Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newski's", în *Orientalia Christiana Analecta*, CV, 1936, pp. 279–308.

Cultul pentru regii sârbi în Evul Mediu

Dj. S. Radojičić, „Die politischen Bestrebungen in der serbischen mittelalterlichen Geschichtsschreibung", în *Südost-Forschungen*, XIX, 1960, pp. 87–102.
S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München, 1964.

Biografii ale împăraților bizantini

P. J. Alexander, „Saecular Biography at Byzantium", în *Speculum*, XV, 1940, pp. 194–209.

Cultul pentru conducătorul ucis în Europa de Răsărit

K. Górski, „La naissance des états et le «roi-saint». Problème de l'idéologie féodale", în *L'Europe aux IXe – XIe siècles. Aux origines des États nationaux*, ed. T. Manteuffel și A. Gieysztor, Varșovia, 1968, pp. 425–432.

Cultul Sfântului Venceslas în Boemia și Rusia

Primele biografii ale Sfântului Venceslas în *Fontes Rerum Bohemicarum*, I, Praga, 1873.
R. Jakobson, „Some Russian Echoes of the Czeh Hagiography", în *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves*, VII, 1939–1944, pp. 155–180.

D. Čyževśkyi (Cijevski), „Anklänge an die Gumpoldslegende des hl. Václav in der altrussischen Legende des hl. Feodosij und das Problem der „Originalität" der slavischen mittelalterlichen Werke", în *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, I, 1950, pp. 71–86.

Cultul pentru Boris și Gleb

F. von Lilienfeld, „Die ältesten russischen Heiligenlegenden. Studien zu den Anfängen der russischen Hagiographie und ihr Verhältnis zum byzantinischen Beispiel", în *Aus de byzantinischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I, Berlin, 1957, pp. 237–271.
G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, I, pp. 94–110.
L. Müller, „Neuere Forschungen über das Leben und die kultische Verehrung der heiligen Boris und Gleb", în *Slavistische Studien zum V. Internationalen Slawistenkongress in Sofia 1963*, ed. M. Braun și E. Koschmieder, Göttingen, pp. 295–317 [cu bibliografie].

Legile bizantine în Europa de Răsărit

K. Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Paris, 1933.
A. Soloviev, „L'Influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes", în *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche (Roma, 1955)*, VI, Florența, pp. 599–650.
—"Der Einfluss des byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas", în *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Romanistische Abteilung, LXXVI, 1959, pp. 432–479.

Traduceri în slavonă ale lui Nomocanones

F. Dvornik, „Byzantine Political Ideas in Kievan Russia", în *DOP*, IX–X, 1956, pp. 78–91.

Ecloga

Text în J. și P. Zepos, *Jus graecoromanum*. Atena, 1931, pp. 1–62; trad. fr. și coment. C. A. Spulber, *L'Éclogue des Isauriens*, Cernăuți, 1929; trad. engl. și coment. E. H. Freshfield, *A Manual of Roman Law: the Ecloga*, Cambridge, 1926.

Traduceri în slavă ale lucrării Ecloga

M. Andreev, „Le droit romain et l'Éclogue slave" (Quelques considération sur les écartes de l'Éclogue slave du droit romain)", în *Bartolo da Sassoferrato, Studi e documenti per il VI centenario (Univ. di Perugia)*, I, Milano, 1962, pp. 107–129.
E. E. Lipshits, *Ekloga*, Moscova, 1963, p. 21 și *passim*.

"Dreptul juridic pentru mireni"

Text: *Zakon Sudni liudem kratkoi redaktsii*, ed. M. N. Tihomirov, Moscova, 1961.
J. Vašica, „Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien code slave dit «Zakon Sudnii Liudem»", în *Byzantinoslavica*, XII, 1951, pp. 154–174.
V. Ganev, *Zakon Soudni liudem*, Sofia, 1959.
V. Procházka, „Le Zakon' Sudnii' Ljude'm' et la Grande Moravie", în *Byzantinoslavica*, XXVIII, 1967, pp. 359–375, XXIX, 1968, pp. 112–150.

Pravda Russkaia

Pravda Russkaia, ed. B. D. Grekov, I, Moscova–Leningrad, 1940 – text; II, 1947 – comentarii; trad. engl. a textului în G. Vernadsky, *Medieval Russian Laws*, New York, 1947, pp. 26–56.

Statutul Bisericii dat de Vladimir

Text în *Pamiatniki Russkogo Prava*, ed. S. V. Iușkov, I, Moscova, 1952, pp. 235–254; trad. engl. G. Vernadski, „The Status of the Russian Church during the first half-century following Vladimir's Conversion", în *The Slavonic and East European Review*, XX, 1941, p. 306; trad. franc. M. Szeftel, *Documents de droit public relatifs à la Russie médiévale*, Bruxelles, 1963, pp. 229–245.

Zakonik dat de Ștefan Dușan

Text: *Zakonik Stefana Dušana, Cara Srpskog*, ed. S. Novaković, Belgrad, 1898; trad. engl. și note de M. Burr, „The Code of Stephan Dušan", în *The Slavonic and East European Review*, XXVIII, 1949–1950, pp. 198–217, 516–539.
A. Soloviev, *Zakonodavstvo Stefana Dušana* [Legislația lui Ștefan Dușan], Belgrad, 1928.

—, „Le droit byzantin dans la codification d'Etiènne Douchan", în *Revue historique de droit français et étranger*, seria a 4-a, VII, 1928, pp. 387–412.
N. Radojčić, „Dušanov Zakonik i vizantisko pravo" [*Zakonik*-ul lui Dușan și dreptul bizantin], în *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika Cara Dušana*, I, pp. 45–77.

Dreptul bizantin în România

V. A. Georgesco, „La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines (Moldavie et Valachie)", în *Mêlanges Henri Lévy-Bruhl*, Paris, 1959, pp. 373–391.
G. Cronț, „La réception des Basiliques dans les pays roumains", în *Nouvelles Etudes d'Histoire, publiées à l'occasion du XIIe Congrès des Sciences Historiques, Vienne, 1965*, București, 1965, pp. 171–180.
P. J. Zepos, „Byzantine Law in the Danubian Countries", în *Balkan Studies*, VII, 1966, pp. 343–356.

CAPITOLUL 11. LITERATURA ȘI ARTA

Legătura dintre slava veche bisericească și greacă

M. Weingart, „Le vocabulaire du vieux-slave dans ses relations avec le vocabulaire grec", în *Studi Bizantini e Neoellenici*, V, 1939, pp. 564–577.
A. Dostál, „Die Widerspiegelung der byzantinischen Welt in der ältesten Periode der slawischen Sprachen", în *Aus der byzantinischen Arbeit der Tscechoslowakischen Republik*, ed. J. Irmscher și A. Salač, Berlin, 1957, pp. 36–47.
K. Schumann, *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, Wiesbaden, 1958.

Traducerea Evangheliilor făcută de Chiril și Metodiu

O. Grünenthal, „Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung", în *Archiv für slavische Philologie*, XXXI, 1910, pp. 321–366, XXXII, 1911, pp. 1–48.
E. Berneker, „Kirills Übersetzungskunst", în *Indogermanische Forschungen*, XXXI, 1912–1913, pp. 399–412.
A. Vaillant, „La Préface de l'Evangéliaire viex-slave", în *Revue des Etudes Slaves*, XXIV, 1948, pp. 5–20.

K. Horálek, „La traduction viex-slave de L'Evangile: sa version originale et son développement ultérieur", în *Byzantinoslavica*, XX, 1959, pp. 267–284.

Slava veche bisericească și limbile vorbite slave

B. O. Unbegaub, „La formation des langues littéraires slaves: problèmes et état des questions", în *Actes du VIIIe Congrès de la Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes*, Liège, 1961, pp. 135–149.
—, „L'héritage cyrillo-méthodien en Russie", în *Cyrillo-Methodiana*, ed. M. Hellmann ș.a., Köln-Graz, 1964, pp. 470–482.
—, „Le Russe littéraire est-il d'origine russe?", în *Revue des Etudes Slaves*, XLIV, 1965, pp. 19–28.

Tradiția literară a slavei vechi bisericești

R. Jakobson, „The Kernel of Comparative Slavic Literature", în *Harvard Slavic Studies*, I, 1953, pp. 37–55.

Traduceri în slavonă din:

(1) Texte liturgice bizantine

R. Jakobson, „The Slavic Response to Byzantin Poetry", în *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, pp. 249–267.
M. Velimirović, „The Influence of the Byzantine Chant on the Music of the Slavic Countries", în *Proceedings of the XIII-th International Congress of Byzantine Studies*, pp. 110–140. Cf. comentariile la această comunicare ale lui D. Stefanović, ibid., pp. 141–147.

(2) Scrieri patristice grecești

I. Dujčev, „Les rapports littéraires byzantino-slaves", în *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, pp. 411–429.

(3) Hagiografie bizantină

I. Dujčev, „Les rapports hagiographiques entre Byzance et les Slaves", în *Proceedings of the XIII -th International Congress of Byzantine Studies*, pp. 363–370.

(4) Povestiri cavalerești și povestiri seculare bizantine

I. Dujčev, „Les rapports littéraires byzantino-slaves", loc. cit.
G. Soulis, „The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slaves", în *DOP*, XIX, 1965, pp. 36–37 [cu o bibliografie],

(5) Cronici bizantine

M. Weingart, *Bizantské Kroniky v literature cirkevnéslovanské* [Cronici bizantine în literatura în slavona bisericească], 2 vol., Bratislava, 1922–1923.
I. Dujčev, „Übersicht über die bulgarische Geschichtsschreibung", în *Antike und Mittelalter in Bulgarien*, ed. V. Beševliev și J. Irmscher, Berlin, 1960, pp. 51–69.

Consecințe locale ale literaturii bizantine raduse

D. S. Likhachev, „The Type and Character of the Byzantine Influence on Old Russian Literature", în *Oxford Slavonic Papers*, XIII, 1967, pp. 16–32.

Vita Constantini

N. van Wijk, „Zur sprachlichen und stilistischen Würdigung der altkirchenslavischen, în *Vita Constantini, Südost-Forschungen*, VI, 1941, pp. 74–102.

Rugăciunea Alfabetică a lui Constantin din Preslav

F. Grivec, *Konstantin und Method*, pp. 215–217.

Predica lui Ilarion despre Lege și Mântuire

L. Müller, *Des Metropoliteb Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis*, Wiesbaden, 1962.

Prima Cronică Rusă

Povest', II, studiu literar și istoric precum și comentariu de D. S. Lihaciov; Cross, pp. 3–50, 220–295.

Bazele ideologice ale tradiției chirilo-metodiene

R. Jakobson, „The Beginnings of National Self-Determination in Europe", on *The Review of Politics*, VII, 1945, pp. 29–42.
D. Obolensky, „The Heritage of Cyril and Methodius in Russia", în *DOP*, XIX, 1965, pp. 47–65.
—, „Cyrille et Méthode et la christianisation des Slaves", în *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo*, XIV, Spoleto, 1967, pp. 602–609.

Prolog la Sfânta Evanghelie

F. Grivec, *Konstantin und Method*, pp. 217–221.
R. Jakobson, „The Slavic Response to Byzantine Poetry", loc. cit., pp. 264–267.

Patriarhul Euthymius și școala sa

E. Kalužniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*, Viena, 1901.
—, *Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven*, Viena, 1901.
V. Kiselkov, *Patriarh Evtimi*, Sofia, 1938.
E. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947.

Constantin din Kostenețt

K. M. Kuev, *Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarkiej i serbskiej* [Constantin din Kostenețt în literatura bulgară și sârbă], Cracovia, 1950.

Mișcarea literară din Europa de Răsărit la sfârșitul Evului Mediu târziu

K. Onasch, „Rennaissance und Vorreformation in der byzantinisch-slawischen Orthodoxie", în *Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I, Berlin, 1957, pp. 288–302.
R. Picchio, „«Prerinascimento esteuropeo» e «Rinascita slava ortodossa»", în *Ricerche Slavistische*, VI, 1958, pp. 185–199.
—, „Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition", în *Die Welt der Slaven*, VII, 1962, pp. 1–27.

D. S. Lihaciov, „Nekotorie zadaci izuceniia vtorogo iujnoslavianskogo vliianiia v Rossii" [Câteva probleme legate de studierea celei de a doua influențe a slavonei din sud în Rusia], în *Issledovaniia po slavianskomu literaturovedeniiu i folkloristike dokladi Sovetskih ucenih na IV Mejdunarodnom sezde slavistov*, Moscova, 1960, pp. 95–151.
—, „Predvozrojdenie na Rusi v konțe XIV – pervoi polovine XV veka" [Prerenașterea în Rusia la sfârșitul secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea], Moscova, 1967, pp. 136–182.
V. Moșcin, „O periodizații russko–iujnoslavianskih literaturnih sviazei X–XV vv." [Periodizarea relațiilor literare dintre rușii și slavii de suf în secolele X – XV], în *Trudi Otdela Drevnerusskoi Literaturi*, XIX, 1963, pp. 28–106.
I. Dujčev, „Țentri vizantiisko–slavianskogo obșceniia i sotrudnișestva" [Centre de contact și colaborare între bizantini și slavi], ibid., pp. 107–129.

Mitropolitul Ciprian

L. A. Dmitriev, „Rol i znașenie mitropolita Kipriana v istorii drevnerusskoi literaturi" [Rolul și importanța Mitropolitului Ciprian în istoria literaturii ruse medievale], ibid., pp. 215–254.

Epifanie

D. Čiževskij (Cijevki), *History of Russian Literature from the Eleventh Century to the End of the Baroque*, Haga, 1960, pp. 167–180.
M. Dane, Epiphanius' Image of St. Stefan", în *Canadian Slavonic Papers*, V, 1961, pp. 72–86.
G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, II, pp. 195–245.

Grigore Țamblac

A. I. Iațimirski, *Grigore Țamblak*, St. Petersburg, 1904.
E. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947, pp. 149–155.

Decorarea bisericii bizantine

P. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*, Londra, 1947.
G. Mathew, *Byzantine Aesthetics*, Londra, 1963.

"Renașterea paleologă" în artă

P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, 3 vol., Londra, 1967.
D. Talbot Rice, *Byzantine Painting, the Last Phase*, Londra, 1968.

Patronajul prinților și frescele din Sfânta Sofia din Kiev

A. Grabar, „Les fresques des escalier à Sainte-Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine", în *Annales de l'Institut Kindakov*, VII, 1935, pp. 103–117.
—, *L'Empereur dans l'art byzantin*, Paris, 1936, pp. 62–74.
V. N. Lazarev, „Novie dannie o mozaikah I freskah Sofii Kievskoi. Gruppovoi portret semeistva Iaroslava" [Noi date privind mozaicurile și frescele din Sfânta Sofia din Kiev. Portret de grup al familiei lui Iaroslav], în *Vizantiiski Vremennik*, XV, 1959, pp. 148–169.
—, *Old Russian Murals and Mosaics*, Londra, 1966, pp. 20–29, 47–65, 236–241.

Compoziții istorice în pictura medievală sârbă

S. Radojčić, *Portreti srpskikh vladara u srednjem veku* [Portrete ale conducătorilor sârbi medievali], Skoplje, 1932.
D. Winfield, „Four Historical Compositions from the Medieval Kingdom of Serbia", în *Byzantinoslavica*, XIX, 1958, pp. 251–278.
V. Djurić, „Istorijske kompozicije u srpskom slikarstvu srednjega veka i njihove književne paralele" [Composition historiques dans la peinture médiévale serbe et leurs parallèles littéraires], în *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, VIII, 2, 1964, pp. 69–90, X, 1967, pp. 121–148, XI, 1968, pp. 99–127 [cu un rezumat în limba franceză],

Tradiții locale și internaționale în arta Europei de Răsărit

A. Grabar, *L'art du moyen age en Europe orientale*, Paris, 1968

Pictura medievală sârbă

R. Hamann-Mac Lean și H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Giessen, 1963.
S. Radojčić, *Staro srpsko slikarstvo* [Vechea pictură sârbă], Belgrad, 1966.

Mileșeva

S. Radojčić, *Mileševa*, Belgrad, 1963 [cu un rezumat în engleză],

Boiana

A. Grabar, *L'Église de Boïana*, Sofia, 1924.
—, *La peinture religieuse en Bulgarie au moyen age*, Paris, 1928.
K. Miyatev, *Rospis'Boyanskoy Tserkvi*, [Picturile din biserica Boiana], Dresda–Sofia, 1961.

Sopoćani

V. Djurić, *Sopoćani*, Belgrad, 1963 [Cu un rezumat în engleză],

Pictura sârbă și macedoneană în prima jumătate a secolului al XIV-lea

V. R. Petković și Dj. Bošković, *Manastir Dečani*, Belgrad, 1941.
S. Radojčić, *Majstori starog srpskog slikarstva* [Maeștrii picturii vechi sârbe], Belgrad, 1955.
H. Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin*, Giessen, 1963.

"Școala moravă" de pictură

S. Stanojević, L. Mirković și Dj. Bošković, *Manastir Manasija*, Belgrad, 1928.

Pictura medievală târzie în România

I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, 2 vol., Paris, 1928.
—, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, 2 vol., Paris, 1930–1932.
P. Henry, *Les églises de la Moldavie du nord, des origines à la fin du XVIe siècle*, Paris, 1930.
Romania: Painted Churches of Moldavia, UNESCO, Seria World Art, f.d.
M. A:Musicescu și G. Ionescu, *The Princely Church of Curtea de Argeș*, București, 1967.
G. Nandriș, *Christian Humanism in the Neo–Byzantine Mural-Painting of Eastern Europe*, Wiesbaden, 1970.

Arta medievală rusă

D. Ainalov, *Geschichte der russischen Monumentalkunst der vormoskovitischen Zeit*, Berlin–Leipzig, 1932.
G. H. Hamilton, *The Art and Architecture of Russia*, Londra, 1954.
V. N. Lazarev, „La méthode de collaboration des maîtres byzantins et russes", în *Classica et Mediaevalia*, XVII, 1956, pp. 75–90.

Sfânta Sofia din Kiev

O. Povstenko, *The Cathedral of St. Sophia in Kiev*, New York, 1954.
V. N. Lazarev, *Mozaiki Sofii Kievskoi* [Mozaicurile din Sfânta Sofia din Kiev], Moscova, 1960.
—, *Old Russian Murals and Mosaics*, pp. 31–65.

Nerediţa

V. K. Miasoedov, *Freski Spasa-Nerediţi* [Frescele din Biserica Mântuitorului din Nerediţa], Leningrad, 1925.

Arhitectura din zona Vladimir–Suzdal în secolele al XII-lea şi al XIII-lea

N. N. Voronin, *Zodcestvo severo–vostocinoi Rusi XII–XV vekov* [Arhitectura din nord–estul Rusiei în secolele XII–XV], 2 vol., Moscova, 1961–1962.

Maica Domnului din Vladimir

N. P. Kondakov, *Ikonografiia Bogomateri* [Iconografia Maicii Domnului], 2 vol., St. Petersburg–Petrograd, 1914–1915.
A. I. Anisimov, *Our Lady of Vladimir*, trad. de N. G. Yaschwill şi T. N. Rodzianko, Praga, 1928.
N. N. Voronin, „Iz istorii russko-vizantiiskoi ţerkovnoi borbi XII v." [Aspecte ale disputei ecleziastice ruso–bizantine în secolul al XII-lea], *Vizantiiski Vremennik*, XXVI, 1965, pp. 190–218.

Kovalevo

V. N. Lazarev, *Iskusstvo Novogoroda* [Arta Novgorodului], Moscova–Leningrad, 1947, pp. 85–91.

Volotovo

L. Mațulevici, *Țerkov Uspeniia Presviatoi Bogorodiți v Volotove* [Biserica Adormirii Maicii Domnului din Volotovo], St. Petersburg, 1912.
V. N. Lazarev, *Iskustvo Novgoroda* [Arta Novogorodului], pp. 79–84.

Teofan Grecul

V. N. Lazarev, *Feofan Grek*, Moscova, 1961.

Începuturile dezvoltării iconostasului

V. N. Lazarev, *Teofan Grek*, pp. 86–94.
A. Grabar, „Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie", în *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, VII, 1961, pp. 13–22.

Isihasmul și pictura paleologiană

G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris, 1916, pp. 216–231.
L. Bréhier, „La Rénovation artistique sous les Paléologues et le mouvement des idées", în *Mélanges Charles Diehl*, II, Paris, 1930, pp. 1–10.
M. Vasić, „L'hésychasme dans l'Église et l'art des Serbes du Moyen Age", în *L'Art Byzantin chez les Slaves. Reccueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, I, Paris, 1930, pp. 110–123.
L. Ouspensky [Uspenski] și V. Lossky, *The Meaning of Icons*, Olten, 1952.
L. Ouspensky, „Isihazm i «Gumanizm»: Paleologovski Rastvet" [„Isihasm și umanism: înflorirea artei paleologe], în *Messager de l'Exarchat du Patriarch Russe en Europe Occidentale*, Paris, LVIII, 1967, pp. 110–127; „Isihaym i rastvet russkogo iskusstva" [Isihasm și înflorirea artei ruse], ibid., LX, 1967, pp. 252–270.
N. K. Goleizvoski, „Isihazm I russkaia jivopis XIV–XV vv." [Isihasmul și pictura rusă în secolele al XIV-lea și al XV-lea], în *Vizantiiski Vremennik*, XXIX, 1969, pp. 196–210.

Icoanele din Novgorod în secolul al XV-lea

V. N. Lazarev, *Iskusstvo Novgoroda*, pp. 106–122.
—, *Novgorodian Icon–Painting*, Moscova, 1969 [text în rusă și în engleză],

Rubliov

J. A. Lebedewa, *Andrei Rubljow und seine Zeitgenossen*, Dresda, 1962.
V. N. Lazarev, *Andrei Rubliev i ego škola* [Andrei Rubliov și școala sa], Moscova, 1966.

EPILOG

Generalități

N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1935.
I. Dujčev, „Byzance après Byzance et les Slaves", în lucrarea aceluiași autor *Medievo Bizantino-Slavo*, II, Roma, 1968, pp. 287–311.

Cântece de jale pentru căderea Constantinopolului

G. Megas, „La Prise de Constantinople dans la poésie et la tradition populaires grecques", în *1453–1953. Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*, Atena, 1953, pp. 125–133.
I. Dujčev, „La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine", în *Byzantinoslavica*, XIV, 1953, pp. 14–54, XVI, 1955, pp. 318–329, XVII, 1956, pp. 276–340.
V. Grecu, „La chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine", ibid., XIV, 1953, pp. 55–81.
D. Obolensky, „Byzantium and Russia in the Late Middle Ages", în *Europe in the Late Middle Ages*, pp. 273–275.

Teoria despre „Moscova, A Treia Romă"

G. Olšr, „Gli ultimi Rurikidi e le basi ideologiche della sovranità dello Stato russo", în *Orientalia Christiana Periodica*, XII, 1946, pp. 322–373.
D. Obolensky, „Russia's Byzantine Heritage", în *Oxford Slavonic Papers*, I, 1950, pp. 37–63; reeditată în *Reedings in Russian History*, ed. S. Harcave, I, New York, 1962, pp. 93–117.
W. K. Medlin, *Moscow and East Rome*, Geneva, 1952.
D. Stremooukhoff, „Moscow the Third Rome: Sources of Doctrine", în *Speculum*, XXVIII, 1953, pp. 84–101.
H. Schaeder, *Moskau das dritte Rom*, ed. a 2-a, Darmstadt, 1957.
N. Andreyev, „Filofey and his Epistle to Ivan Vasil'yevich", în *The Slavonic and East European Review*, XXXVIII, 1959–1960, pp. 1–31.

Vulturul bicefal

A. V. Soloviev, „Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves", în *Annales de l'Institut Kondakov*, VII, 1935, pp. 119–164.

Titlul de țar în Rusia secolului al XVI-lea

V. Savva, *Moskovskie țari i vizantiiskie vasilevski* [Țarii moscoviți și basileii bizantini], Harkov, 1901.
M. Cheniavsky, „Kahn or Basileus: An Aspect of Russian Mediaeval Political Theory", în *Journal of the History of Ideas*, XX, 1959, pp. 459–476.

Ceremoniile de încoronare ale conducătorilor moscoviți

G. Olšr, „La Chiesa e lo Stato nel cerimoniale d'incoronazione degli ultimi sovrani Rurikidi", în *Orientalia Christiana Periodica*, XVI, 1950, pp. 267–302.

Influențe bizantine în instituțiile otomane

G. Cvetkova, „Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Age sur le système féodal ottoman", în *Byzantinobulgarica*, I, 1962, pp. 237–257

Patriarhia de la Constantinopol în timpul dominației otomane

T. H. Papadopoullos, *The History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Bruxelles, 1952.
S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, pp. 360–384.

Declinul tradiției bizantine în teritoriile grecești

J. Campbell și P. Sherrard, *Moderne Greece*, Londra, 1968, pp. 19–43.

LISTA ILUSTRAŢIILOR

(plasate între paginile 352 și 353)

PEISAJE

1. *Lanțul Balcanilor.* Cunoscut în Antichitate sub numele de Haemus, acest lanț muntos oferă, datorită numeroaselor sale trecători, drumuri de comunicație între Dunărea de Jos și câmpia Traciei.
2. *Šar Planina.* Acești munți, care formează granița de nord-vest a Macedoniei, au fost trecuți la sfârșitul secolului al XIII-lea de armatele sârbe într-o etapă decisivă pentru expansiunea Serbiei spre Marea Egee.
3. *Lanțul Munților Dinarici.* Șirul calcaros al acestor munți merge paralel cu coasta Dalmației, de la Istria până în Albania. Cu excepția unor trecători, el reprezintă o barieră în calea comunicațiilor umane dintre fâșia îngustă de pe coastă, cu viile și măslinii ei, și zona carstică stearpă din interior.
4. *Munții Taigetus.* Înălțându-se până la 2300 m, acești munți, cei mai înalți din Peloponeș, adăposteau comunitățile slave pe care bizantinii nu au putut niciodată să le asimileze complet.
5. *Golful Kotor,* dominat de povârnișuri perpendiculare de calcar ce se ridică la aproape 1200 m, este zona cea mai remarcabilă de pe întreaga coastă a Peninsulei Balcanice. Deși oarecum izolat de către munții mohorâți din Muntenegru (în imagine, în fundal), el a funcționat ca un canal pentru pătrunderea influențelor culturale care se răspândeau din Dalmația spre interiorul Serbiei.
6. *Monemvasia.* Cocoțată pe o stâncă ce înaintează în mare, prelungind pintenul estic din sudul Peloponesului și fiind unită cu uscatul printr-un istm de mică altitudine, cetatea medievală (ale cărei vii produceau vinul cunoscut în Apus sub numele de „almsey" sau „alvoisie"), a fost pentru bizantini un refugiu împotriva slavilor năvălitori, iar mai târziu un cap de pod pentru recucerirea Peloponesului.

7. *Mesembria,* vedere aeriană. Poziția strategică a acestei cetăți, așezată pe o mică peninsulă ce înaintează în Marea Neagră, a făcut din ea o fortăreață incomparabilă. A fost înființată de traci, iar în secolul al VI-lea î.Hr. a fost colonizată de greci. În Evul Mediu a fost stăpânită, pe rând, de bizantini și de bulgari. Numele ei modern este Nesebr.
8. *Termopile.* Această faimoasă trecătoare, poartă de intrare în Beoția și Atica, făcea parte din linia de apărare a Bizanțului împotriva năvălitorilor din nord.
9. *Cheile râului Neretva.* Neretva este singura apă curgătoare cu un debit mai mare care străbate regiunea carstică a Dinarilor. Valea ei, deși pe alocuri nu este decât un defileu îngust, oferă și acum singura cale de acces relativ ușor de la coasta dalmată spre interiorul Bosniei și Herțegovinei.
10. *Valea râului Ibar.* Cursul acestui râu a constituit principalul drum pe direcția nord-sud care traversează Raška, centrul regatului medieval al Serbiei.
11. *„Campania" din sudul Macedoniei și valea râlui Vardar.* Înconjurând bazinul de pe cursul inferior al râului Vardar (Axios) și delta sa, această câmpie aluvionară se află la răscrucea dintre *Via Egnatia* și drumul de la Salonic spre interiorul Macedoniei.
12. *Dobrogea.* Acest podiș de mică altitudine este, din punct de vedere al climei și al vegetației, o prelungire a stepei din sudul Rusiei. Pentru multe triburi nomade care migrau din această zonă, Dobrogea era poarta de intrare în Balcani.

CETĂȚI ȘI FORTĂREȚE

13. *Zidurile dinspre uscat ale Constantinopolului.* (a) Liniile paralele ale fortificațiilor ridicate în secolul al V-lea sunt foarte vizibile: șanțul (în fundal), parapetul crenelat de mică înălțime, acel peribolos exterior, zidurile exterioare și, separat de acestea printr-un peribolos interior, marele zid interior. (b) Un sector al zidurilor și turnurilor lui Teodosiu lângă Poarta Sfântului Roman, aproximativ la jumătatea drumului între Cornul de Aur și Marea Marmara.
14. *Zidurile Salonicului,* construite probabil la sfârșitul secolului al IV-lea din era noastră, pe locul unde se aflau înainte zidurile eleniste, domină dealurile din nordul cetății. În perioada bizantină au fost adesea reclădite, probabil în urma asediilor avaro-slavilor din secolele al VI-lea și al VII-lea.
15. *Zidul construit de Iustinian pe istmul de la Corint.* pentru apărarea Peloponesului împotriva slavilor și a bulgarilor era întărit cu o serie de

fortărețe și de 153 de bastioane sau turnuri. Dintre toate sistemele de apărare construite peste istm începând cu anul 480 î.Hr., se pare că acesta era cel mai impresionant.

16. *Salona*, cea mai mare și mai importantă cetate din Dalmația romană și port principal pe coasta Adriaticii, a devenit bogată datorită comerțului cu interiorul. A fost distrusă de avari și de slavi la începutul secolului al VII-lea și nu a mai fost niciodată reconstruită, fapt care a făcut ca acest sit (lângă orașul Solin de astăzi, la 4 km de Split) să devină unul din cele mai importante centre de săpături arheologice de la începutul epocii creștine din Balcani.
17. *Ohrida*, pe țărmul lacului cu același nume, a devenit după cucerirea de către romani a Macedoniei un oraș important de pe *Via Egnatia*. În Evul Mediu, era un centru de seamă al culturii slavone creștine. Fortăreața lui, acum ruinată, datează de la începutul secolului al XI-lea, când cetatea era capitala regatului lui Samuel.
18. *Maglić*. Acest castel al sârbilor, construit în întregime din piatră, se află la intrarea în cheile Ibarului, la 16 km sud de Kralievo. Se presupune că datează din secolul al XIII-lea. Deținea o formidabilă poziție strategică pe drumul principal care străbătea Serbia medievală de la nord spre sud.
19. *Golubac*. Așezată pe o stâncă abruptă care domină malul drept al Dunării, la aproape 80 km de Porțile de Fier, această fortăreață era apărată de șase turnuri și de un turn înalt de pază întărit. Menționată pentru prima dată în 1337, a fost cucerită de către turci după lupta de la Kosovo și a fost concesionată conducătorilor din nordul Serbiei ca feudă. A căzut în cele din urmă în mâinile turcilor, în 1458.
20. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea și la începutul celui de al XV-lea, *Novo Brdo* era cel mai mare oraș din Serbia și cel mai important centru minier din Balcani. În minele sale de plumb și argint lucrau imigranți saxoni. Fortăreața sa pentagonală a fost construită la sfârșitul secolului al XIII-lea și cucerită de turci în 1455.
21. *Fortăreața de la Smederevo*. Așezat pe Dunăre, la aproape 50 km mai jos de Belgrad, Smederevo (cunoscut și sub numele de Semendria) a fost construit, între 1428–1430, de către despotul Gheorghe Brancovici. Cu o scurtă întrerupere, a rămas capitala Serbiei până la cucerirea ei de către turci, în 1459. A fost serios avariat de artileria austriacă în Primul Război Mondial și distrus în Al Doilea Război Mondial de explozia depozitului de muniții german și de un bombardament al forțelor aeriene engleze. În fotografie, se vede cum arăta orașul înainte de distrugerea lui parțială, când fortăreața medievală era încă una din cele mai mari din Europa.

22. *Belgradul asediat de către turci, 1456.* Această pictură turcească de epocă — constituind primul plan cunoscut al Belgradului — arată flota lui Mehmet al II-lea atacând cetatea dinspre nord și tunurile sârbilor pe ziduri. Belgradul a fost despresurat de către Ioan de Huniade și avea să fie cucerit de către turci în 1521.

MĂNĂSTIRI ȘI BISERICI

23. *Studios* a fost una din mănăstirile de frunte ale Imperiului Bizantin și multe mănăstiri cenobitice din Europa de Răsărit au respectat în structura lor regulile acesteia. Bazilica ei cu colonade, terminată în 463, acum în ruină, este una din primele construcții bisericești din Constantinopol ale cărei vestigii au supraviețuit până în zilele noastre.
24. *Sfânta Sofia,* Constantinopol. Pentru popoarele din Europa de Răsărit, Biserica Sfintei Înțelepciuni, ridicată de Iustinian între 532 și 537, a fost centrul spiritual al Creștinătății. Domul ei incomparabil (reconstruit în 558), care pare că plutește deasupra luminii difuzată de coroana de patruzeci de ferestre de la baza lui, era considerat de bizantini „de parcă cobora din ceruri". Picturile de pe bolți, inscripțiile de pe dom, cele patru mari medalioane din cor, amvonul și podiumul din ambele părți ale sanctuarului, grilajele și sfetnicele care se pot distinge în imagine sunt toate de origine turcă.
25. *Biserica rotundă din Preslav.* Această mică rotondă, datată de obicei de la începutul secolului al X-lea, a fost probabil capela regală a lui Simeon, țarul Bulgariei. Urme ale atelierelor de ceramică pot fi văzute în fundal, la baza zidurilor.
26. *Mănăstirea Rila.* Ctitorită în prima jumătate a secolului al X-lea de către Sfântul Ioan din Rila, a fost una din mănăstirile de frunte din Bulgaria medievală. A fost reconstruită în secolul al XIV-lea (probabil la câteva mile depărtare de locul inițial) la poalele unor pante acoperite de pini. Numai turnul central provine din Evul Mediu. Clădirile din spate au fost ridicate între 1834 și 1837.
27. *Biserica Sfântul Petru,* lângă Novi Pazar. Această mică rotondă, datată probabil din secolul al X-lea, se află lângă Ras, prima capitală a Serbiei interioare.
28. *Sfânta Sofia,* Ohrida. Reconstruită în prima jumătate a secolului al XI-lea, după cucerirea Macedoniei de către Vasile al II-lea, Sfânta Sofia a devenit catedrala arhidiocezei din Ohrida. Structura ei bizantină, cu trei naosuri și trei altare, și ciclul monumental de picturi exprimă voința bisericii și a guvernului din Constantinopol de a-și impune autoritatea peste teritoriul bulgar recent obținut. Exonartexul, din fundal, a fost adăugat în 1314.

29. *Macheta reconstituită a Sfintei Sofia din Kiev.* Aspectul exterior inițial al marii catedrale a lui Iaroslav, cu cele treisprezece cupole dispuse în formă de piramidă și cu suprafețe bogat policrome, nu mai poate fi recunoscut după ce a fost reconstruită, între anii 1685 și 1707, în stilul ucrainean baroc. Piatra ei de temelie a fost pusă în 1037. Până la prădarea Kievului de către mongoli, în 1240, arhitectura și ornamentația ei constituiau cea mai bună dovadă a legăturilor culturale dintre Rusia și Bizanț.
30. *Sfânta Sofia*, Novgorod. Construită între 1045 și 1050, planul ei de bază era o versiune simplificată a prototipului din Kiev. Cupola centrală reprezintă o etapă de tranziție între domul plat bizantin din Kiev și cupolele în formă de bulb de ceapă de mai târziu, din nordul Rusiei. În Evul Mediu, catedrala a fost un simbol al suveranității și libertății cetății.
31. *Bačkovo*, a doua mănăstire importantă din Bulgaria medievală, din Munții Rodope, la sud de Philippopolis, a fost la început (1083) o ctitorie georgiană pe pământ bizantin. Cu excepția capelei mortuare, contemporană cu fundația, clădirea actuală datează din secolul al XVII-lea.
32. *Biserica Acoperământul Sfintei Fecioare (Pokrov)* de pe malul râului Nerl, a fost ridicată între 1158 și 1167, din ordinul Prințului Andrei din Suzdal și Vladimir, lângă palatul acestuia din Bogoliubovo. A suferit mult din cauza unor restaurări făcute fără pricepere în secolul trecut. Cu toate acestea, proporțiile ei grațioase și pacea peisajului în care este plasată concură ca să facă din ea una din bisericile cele mai frumoase din Rusia.
33. *Catedrala Sfântului Dumitru* din Vladimir. (a) Construită între 1194 și 1197 ca biserică a palatului Prințului Vsevolod al III-lea, în ea se află mai multe moaște ale Sfântului Dumitru aduse de la Salonic. Maiestatea ei densă, contrastând cu imaterialitatea eterică a bisericii *Pokrov*, sugerează slăvirea puterii conducătorului. Sculpturile în relief de pe piatra comemorativă de pe fațadă au fost probabil influențate de tradițiile locale ale cioplitului în lemn. (b) Lumea animalelor și plantelor sculptate pe fațadă dă unitate și scop figurii șezând a Regelui David, care este cheamat probabil să-l slăvească pe Creatorul lor (Ps. 148).
34. *Biserica Sfântului Ioan Botezătorul*, Nesebr. Este una dintre cele mai vechi mănăstiri medievale care mai supraviețuiesc (unele din ele pe jumătate în ruină) în Mesembria. Datează din secolul al X-lea sau al XI-lea.
35. *Biserica Sfintei Fecioare.* Studenica, construită între 1183 și 1191, a fost cea mai mare ctitorie a lui Stefan Nemania și mănăstirea principală din Serbia medievală. În vreme ce cupola Bisericii Sfintei Fecioare este în esență bizantină, fațadele ei de marmoră albă, portalurile sculptate și ferestrele sunt construită în tradiție romanică, venită în Serbia de pe Coasta Dalmată. Exonartexul și capelele laterale (în dreapta) au fost adăugate în jurul anului 1230.

36. *Mănăstiri de la Muntele Athos.* (a) În depărtare, se zărește vârful muntelui. În fundal, mănăstirea Stavronikita, întemeiată la jumătatea secolului al XII-lea. (b) Mănăstirea Doheiariou, ctitorie din secolul al XI-lea. (c) Mănăstirea sârbă din Hilandar, întemeiată în jurul anului 1198 de Stefan Nemania și Sfântul Sava, a jucat un rol foarte important în cimentarea legăturilor culturale dintre Bizanț și popoarele din Europa de Răsărit. Biserica actuală a fost construită în 1303. Turnurile și o parte din ziduri datează și ele din timpul domniei lui Milutin (1282–1321).
37. *Biserica Înălțării la Cer.* Ctitoria regală a lui Vladislav de la Mileșeva (circa 1234), unde este înmormântat Sfântul Sava, se află pe locul al doilea în seria mănăstirilor sârbe medievale, după cea de la Studenica. Dintre toate bisericile din Serbia secolului al XIII-lea, ea este cea mai apropiată de tradiția romanică.
38. *Patriarhia din Peć.* Începând cu jumătatea secolului al XIII-lea, Patriarhia din *Peć* a fost centrul administrativ al Bisericii Sârbe medievale. Clădirea este formată din trei biserici, unite între ele printr-un nartex comun. De la dreapta spre stânga: Biserica Sfinților Apostoli (circa 1250), Biserica Maicii Domnului (circa 1330) și Biserica Sfântul Dumitru (1321–1324).
39. *Biserica mănăstirii din Dečani.* În pofida apropierii ei de Macedonia, unde tradițiile arhitecturii bizantine erau predominante în Evul Mediu, această mare biserică mănăstirească are fațade romanice și bolți gotice. Ctitorită în 1327 de regele Stefan Dečanski, a fost încheiată în 1335, sub domnia lui Stefan Dușan, fiul acestuia. Arhitectul a fost un călugăr franciscan din Kotor.
40. *Mănăstirea-fortăreață din Manasia* (sau Resava), construită între 1406 și 1418 pe dealurile din nordul Serbiei, a fost un refugiu pentru călugării, învățații și pictorii care fugeau din calea turcilor. Pentru mai multe decenii, a fost unul din centrele principale literare și artistice din Balcani.
41. *Mănăstirea Sucevița.* (a) Arhitectura bisericească din Țările Române a atins apogeul dezvoltării ei în secolul al XVI-lea în Bucovina (nordul Moldovei), la poalele Carpaților. Mănăstirile moldave din această perioadă aveau forma unui pătrat împrejmuit cu ziduri, în mijlocul căruia se afla numai biserica. Ele erau centre de învățătură și de artă, având strânse legături cu Muntele Athos. Actuala biserică de la Sucevița a fost construită în anii 1582–1585. (b) Caracteristica cea mai importantă și originală a bisericilor acestor mănăstiri sunt picturile de pe zidurile lor exterioare. Cele de la Sucevița, care datează din aproximativ 1595, sunt cele mai bine păstrate.

42. *Codex Assemanianus*, unul din primele manuscrise glagolitice. Se crede că a fost scris în Macedonia, în secolul al XI-lea (sau poate în al X-lea)..
43. *Codex Suprasliensis*, în chirilică, datează din secolul al XI-lea și este cel mai lung dintre manuscrisele în slava veche bisericească păstrat până astăzi. Se crede că a fost scris în estul Bulgariei și conține un *menologhion* pentru luna martie.

PICTURI

Balcani

44. *Sfântul Teodor*. Preslav avea în secolul al X-lea un atelier înfloritor de ceramică pictată. Această icoană pe ceramică smălțuită, din împrejurimile bisericii monastice din Patleina, datează din această perioadă. Reprezintă probabil pe Sfântul Teodor (sau Stratelates sau Teron).
45. *Picturile din Sfânta Sofia din Ohrida* au fost probabil executate în jurul anului 1040. Imaginile reproduse cuprind o reprezentare oarecum severă și formală a Sfântului Vasile care slujește liturghia (a) și o grațioasă friză cu îngeri (b).
46. *Frescele de la Nerezi*, lângă Scoplje (1164), au fost executate de o echipă de pictori. *Coborârea de pe Cruce* (a) și *Bocetul* (b) sunt lucrări ale unui meșter venit probabil de la Constantinopol.
47. *Îngerul de la Mileșeva* (circa 1234), care anunță femeilor de la mormânt Învierea, este pictat într-o manieră care își are rădăcinile în arta metropolitană bizantină.
48. *Adormirea Maicii Domnului de la Sopočani* (1263–1268) este considerată a fi cea mai bună lucrare a artei din Europa de Răsărit păstrată din secolul al XIII-lea.
49. *Sfinții Arethas, Nestor și Micetas*. Eleganța, rafinamentul și dragostea din acest detaliu pictural, trăsături caracteristice ale artei bizantine din faza ei finală, sunt evidente în aceste portrete ale celor trei sfinți militari de la Manasia (1406–1418).

Rusia

50. *Sfânta Fecioară*. Monumentalul mozaic, înalt de 5,5 m, se află în domul de deasupra altarului principal din biserica Sfânta Sofia din Kiev. Cu brațele ridicate spre cer, ea intervine pentru omenire în fața Fiului ei

care este zugrăvit pe dom. Aceste mozaicuri, comandate de Prințul Iaroslav, au fost executate între 1043 și 1046.

51. *Scene din hipodromul de la Constantinopol.* Frescele din cele două turnuri ale Sfintei Sofia din Kiev ilustrează interesul rușilor pentru jocurile și luptele de pe hipodrom și preamăresc suveranitatea supranațională a împăratului bizantin. Scena de pe peretele de sud-vest al turnului (a) prezintă Palatul Kathisma de pe latura de est a hipodromului, cu galeriile pline de spectatori, în loja imperială aflându-se împăratul, înconjurat de un nimb, însoțit de doi curteni. Picturile de pe turnul din nord-vest arată (b) un războinic luptând cu un om mascat și (c) un muzicant cu înfățișare de oriental. Aceste fresce au fost comandate probabil de conducătorul Kievului, Vladimir Monomah (1113–1125), a cărui mamă făcea parte din familia imperială a Bizanțului.

52. *Sfânta Fecioară (Maica Domnului) din Vladimir.* Acest panou faimos a fost adus de la Constantinopol în Rusia pe la mijlocul secolului al XII-lea și a devenit icoana ocrotitoare a statului rus. Numai chipurile sunt originale.

53. *Acoperământul Sfintei Fecioare (Pokrov).* În această icoană din Novgorod, Sfântul Andrei, „Nebunul lui Dumnezeu", i-o arată discipolului său pe Fecioară, care își întinde vălul peste adunare în Biserica Blahernae din Constantinopol. În registrul de sus al icoanei se află Roman Melodul (comemorat în aceeași zi cu sărbătoarea Pokrov), care cântă cuvintele de început — înscrise pe sulul pe care îl ține în mâini — ale unui *kontakion* de Crăciun. La dreapta lui se află împăratul și patriarhul.

54. *Fresce de Teofan Grecul.* Tradiția picturii paleologe și a măestriei individuale se unesc în aceste fresce, pictate de Teofan Grecul în Biserica Schimbarea la Față din Novgorod (1378). Seninătatea exterioară și dinamismul interior sunt evidente pe trăsăturile austere și spiritualizate ale Sfântului Stilit (a) și ale Sfântului Acacius (b). Efectul dramatic este sporit de tratamentul draperiei și de folosirea remarcabilă a elementelor de lumină.

55. *Capodopere ale picturii de icoane din Novgorod.* (a) Sfântul Gheorghe străpunge capul dragonului cu un gest precis și elegant, iar mâna lui stângă, cu care ține frâiele calului, degajă un sentiment de putere (sfârșitul sec. al XIV-lea). (b) Ochii pătrunzători și părul răvășit dau un aspect înfricoșător Proorocului Ilie, „Tunătorul", cum îi spun rușii (sfârșitul secolului al XIV-lea). (c) Figura Sfântului Ioan Evanghelistul, dictându-și *Evanghelia* lui Prohor, repetă linia parabolică a stâncii care îi servește de cadru (sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul celui de al XV-lea). (d) Sfinții Flor și Laur, sfinții patroni ai cailor, stau de o parte și de alta a Arhanghelului Mihail care ține frâiele a doi bidivii înșeuați, iar trei rândași

îndeamnă cu biciul alți cai. Această icoană de la sfârșitul secolului al XV-lea este cu totul remarcabilă pentru calitățile ei compoziționale.

56. În icoana *Sfintei Treimi* a lui Rubliov, pictată în jurul anului 1411, în amintirea Sfântului Serghie din Radonej, este tratată o temă tradițională cu o profunzime teologică și un rafinament artistic rar. Cei trei vizitatori ai lui Abraham (Facerea XVIII) reprezintă personajele Sfintei Treimi. Îngerul din centru este probabil Fiul, având pe Tatăl la stânga lui și pe Sfântul Duh la dreapta. Compoziția este dominată de motivul cercului, simbol al eternității.

CONDUCĂTORI SPIRITUALI

57. *Sf Constantin–Chiril.* Această pictură se află în biserica inferioară din San Clemente din Roma și este datată din a doua jumătate a secolului al IX-lea. Mai multe autorități în materie cred că ea îl reprezintă pe Sf Constantin–Chiril, Apostolul slavilor. Poate fi așadar un portret din chiar vremea lui Constantin–Chiril sau din jurul acelei perioade.
58. *Sfântul Clement din Ohrida.* Acest altorelief pe lemn, măsurând 141 x 33 cm, datează din secolul al XIV-lea. Umerii lui Clement sunt acoperiți de un *omophorion* episcopal, iar cartea pe care o ține în mâini simbolizează activitatea sa educațională.
59. *Sfântul Sava.* Acest portret al celui mai mare om al bisericii din istoria Serbiei, remarcabil prin spiritualitatea și subtilitatea psihologică, a fost pictat în jurul anului 1234 în nartexul bisericii monastice din Mileșeva, care a devenit centrul cultului Sfântului Sava.
60. *Sfântul Serghie din Radonej,* cel mai mare sfânt monastic al Rusiei (m. 1392), s-a pregătit pentru viața de învățător al oamenilor printr-o perioadă de asceză solitară în pădurile din nordul Moscovei. Potrivit biografului său din Evul Mediu, animalele veneau la el să-l viziteze și s-a împrietenit astfel cu un urs. Povestea este ilustrată de această miniatură de la sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul secolului al XVII-lea, aflată într-un manuscris despre viața lui.

ÎMPĂRATUL ȘI CONDUCĂTORII DIN EUROPA DE RĂSĂRIT

Constantinopol

61. *Ipostaze ale conducătorului bizantin.* Cucernicia, autoritatea acordată de Cel de Sus și grija pentru bunăstarea Bisericii erau cele trei atribute ale suveranității împăratului bizantin, ilustrate în cele trei imagini:

(a) un mozaic din nartexul Sfintei Sofia, de la sfârșitul secolului al IX-lea, unde Leon al VI-lea este reprezentat prosternându-se în fața lui Hristos; (b) un basorelief în ivoriu (din jurul anului 945), în care este arătat Constantin al VII-lea Porfirogenetul încoronat de către Hristos; (c) panoul votiv din mozaic (executat probabil în 1118) din galeria de sud a Sfintei Sofia, reprezentând-o pe Fecioară cu pruncul între Ioan al II-lea Comnenul și împărăteasa Irina, care oferă cu un gest ritualic o pungă cu bani și o diplomă.

Serbia

62. *Ștefan Nemania*, prezidând o adunare națională a Serbiei. Zugrăvit în calitatea lui de conducător și călugăr, întemeietorul dinastiei regale sârbe (m. 1200) acordă o investitură simbolică nepotului său, Ștefan Milutin (1282–1321). Pictura se află în Biserica Sfântul Dimitrie din Peć și a fost probabil comandată între 1345 și 1346 de nepotul lui Milutin, Ștefan Dușan. Ea redă cu forță strânsa legătură dintre Biserică și Stat și solidaritatea spirituală și politică a familiei Nemania.
63. *Regele Vladislav* (aproximativ 1234–1243). Acest portret al ctitorului mănăstirii Mileșeva, remarcabil prin expresivitatea sa și lipsa de idealizare, a fost probabil pictat în timpul vieții regelui.
64. *Ștefan Uroș I* (1243–1276). Regele-ctitor al bisericii Sopoćani este zugrăvit în nartexul bisericii împreună cu fiul său, viitorul rege Ștefan Dragutin. Frescele din biserica Sopoćani au fost pictate între 1263 și 1268.
65. *Moartea reginei Anna*. În fresca de la Sopoćani, familia regală sârbă în doliu, condusă de Uroș I, stă în jurul mamei regelui, care e pe patul de moarte. Ea era nepoata lui Enrico Dandolo, marele doge al Veneției, și a fost înmormântată în biserică (circa 1256). Compoziția se inspiră clar din iconografia privind Adormirea Maicii Domnului.
66. *Regele Milutin și regina Simonis*. Tradițiile artistice paleologe sunt evidente în aceste portrete ale regelui sârb (a) și miresei sale (b) din Bizanț, pictate, în 1313–1314, în Capela Regală a lui Milutin din Studenica. Regele ține în mâini o machetă a bisericii.
67. *Ștefan Dușan* (1331–1355). Acest portret expresiv al celui mai puternic monarh al Serbiei se află în mănăstirea Lesnovo din Macedonia și a fost pictat în jurul anului 1349, la câțiva ani după ce acesta și-a luat titlul de împărat.
68. *Arborele genealogic al lui Ștefan Nemania*. În secolul al XIV-lea a apărut obiceiul de a zugrăvi apoteoza dinastiei sârbe în această formă schematică, inspirată din iconografia Arborelui lui Elisei. În acest Arbore de la Dečani,

pictat de călugărul Simeon, Ștefan Nemania este încadrat de fiii săi, Ștefan și Sava, iar Hristos, aflat deasupra lor, îi binecuvântează cu un gest simetric.

69. *Ștefan Despotul* (1402–1427). Acest conducător sârb, un remarcabil ocrotitor al artei și literaturii, este zugrăvit în biserica mănăstirii Manasia, ctitoria lui. El poartă însemnele rangului său bizantin de Despot. Cei doi vulturi bicefali de pe veșmântul său erau o emblemă a suveranității (și nu însemne heraldice) în Imperiul Bizantin târziu.

Bulgaria

70. *Sebastocratorul Caloian și soția sa Desislava.* În biserica din Boiana, ctitorită de el, primul vărar al țarului bulgar, Constantin Asen, este zugrăvit împreună cu soția sa în costume bizantine de curte. Aceste portrete în mărime naturală au fost pictate în 1259, o epocă în care existau strânse legături între curtea din Bulgaria și curtea din Niceea. Discul oval de pe coroana lui Caloian este marca demnității sale de *Sebastocrator*, un rang înalt în ierarhia bizantină.
71. *Trei ilustrații din perioada târzie a Imperiului Bulgar.* (a) și (b) sunt miniaturi din manuscrisul traducerii în slavă a cronicii lui Manasses, comandată în 1344 sau 1345 de țarul bulgar Ioan Alexandru. În (a), monarhul bulgar, purtând veșmântul și însemnele rangului său imperial, este încadrat de Hristos (mai înalt decât el) și de cronicarul Manasses (glosatorul de la sfârșitul Evului Mediu l-a identificat greșit cu Ioan Botezătorul). În (b), Ioan Alexandru — a cărui figură a fost probabil înlocuită cu aceea a Împăratului Manuel I în manuscrisul original — stă alături de Regele David. Miniatura (c) dintr-un Evangheliar (copiat în 1356) aflat la British Museum, îl înfățișază pe țarul bulgar cu soția și cei doi fii ai săi.

Rusia

72. *Fetele prințului Iaroslav.* În jurul anului 1045, prințul Iaroslav a fost pictat împreună cu familia sa în naosul central al catedralei din Kiev, ctitorită de el. Erau zugrăviți prințul (arătând lui Hristos o machetă a Sfintei Sofia), soția sa, cei cinci fii și cele cinci fiice ale sale. Mai puțin de jumătate din compoziție a mai supraviețuit. Trei dintre fetele lui Iaroslav — probabil zugrăvite aici — au devenit regine ale Norvegiei, Franței și Ungariei.
73. *Sfinții Boris și Gleb.* Fii ai Sfântului Vladimir, prinții uciși, Boris și Gleb, au fost primii prinți ruși canonizați. În această icoană de la începutul

secolului al XIV-lea, aparținând școlii Vladimir–Suzdal, ei sunt zugrăviți ca martiri (deoarece au cruci) și militari. Deși nu practicau violența, ei au fost în mod paradoxal considerați ca cei mai buni luptători în război.

Moravia

74. *Monezi de aur bizantine*, bătute la Constantinopol, descoperite în zona centrală a regatului Moravia Mare. (a) Un solid al împăratului Teofil (829–842), bătut între 832 și 839, a fost găsit pe situl castelului Sfântul Clement, lângă Osvetimani, la 17 km vest de Staré Mesto. Teofil este zugrăvit pe avers, iar tatăl său (răposatul împărat Mihail al II-lea) și fiul său Constantin pe revers. (b) Un solid al lui Mihail al III-lea (842–867), bătut în jurul anului 856, a fost descoperit cu ocazia săpăturilor de la biserica din Mikulcice, în gura unui schelet îngropat lângă biserică — un obol pentru Caron. Împăratul este reprezentat pe revers, iar aversul este rezervat pentru bustul lui Hristos.

Ungaria

75. *Coroana lui Constantin al IX-lea Monomahul.* Această diademă bizantină, incompletă, a fost făcută între 1042 și 1050. Plăcile centrale din aur și email cloisonné îi înfățișează pe împăratul Constantin al IX-lea și pe împărătesele Zoe și Teodora. Se crede că această coroană a fost un dar al împăratului pentru regele sau regina Ungariei.
76. *Sfânta Coroană a Ungariei.* Potrivit celor mai mulți specialiști, partea inferioară a coroanei a fost trimisă de împăratul Mihail al VII-lea Ducas regelui Géza I al Ungariei (1074–1077). Dispunerea plăcilor emailate arată ierarhia din ceruri și cea de pe pământ. În partea anterioară a coroanei, Hristos este așezat pe tron deasupra arhanghelilor Gabriel și Mihail. În spate, împăratul Mihail al VII-lea stă deasupra lui Constantin, care guvernează împreună cu el, și Géza I, ai cărui ochi privesc către suveranii săi.

România

77. *Ștefan cel Mare și familia sa.* În această frescă votivă din biserica mănăstirii Voroneț din Bucovina (pictată în 1488), ctitorul mănăstirii, Ștefan cel Mare al Moldovei, însoțit de familia sa, îi oferă lui Hristos macheta bisericii. Figurile zugrăvite viguros și realist contrastează cu trăsăturile mai abstracte ale lui Hristos și ale Sfântului Gheorghe. Veșmintele domnitorului și tratarea subiectului sunt pur bizantine.

78. *Criza iconoclastă.* Condamnarea iconoclasmului a întărit puterea de expansiune a Imperiului și a permis artei sale religioase să se răspândească în întreaga Europă de Răsărit. În aceste miniaturi sunt zugrăvite două faze opuse ale acestui conflict. (a) Aplicarea decretelor Sinodului Iconoclast din 815: o imagine reprezentându-l pe Hristos este mâzgălită cu lapte de var (Psaltirea Barberini). (b) Patriarhul iconodul Nikephoros (806–815) calcă pe patriarhul iconoclast Ioan Grămăticul (837–843) (Psaltirea Hludov).
79. *Războiul hanului bulgar Krum cu Imperiul.* Hegemonia Bizanțului în Europa de Răsărit s-a încheiat în secolele al IX-lea și al X-lea, după o serie de războaie cu vecinii din nord. Două incidente din războiul lui Krum cu Imperiul sunt prezentate în aceste imagini. (a) Hanul bulgar sărbătorindu-și victoria asupra bizantinilor (811); paharnicul său îi oferă un pocal făcut din țeasta împăratului Nikephoros. (b) În cursul unei confruntări ulterioare, Krum este urmărit de împăratul Leon al V-lea în fruntea trupelor sale (Cronica Manasses).
80. *Primul război al lui Simeon cu Imperiul* (894). Bulgarii urmărese armatele bizantine. Miniatură din manuscrisul lui Skylitzes aflat la Madrid, circa 1300 (bazat pe un original bizantin datând de la sfârșitul secolului al XI-lea sau începutul secolului al XII-lea).
81. *Campania lui Oleg împotriva Constantinopolului* (907). Rușii atacă cetatea pe uscat și pe mare. Miniatură de la sfârșitul secolului al XV-lea, manuscrisul Radziwill al *Primei Cronici Ruse* (bazat poate pe un model de la începutul secolului al XIII-lea).
82. *Campania navală a lui Igor împotriva Bizanțului* (941). Imaginile prezintă o viziune bizantină și una rusă asupra acestei întâlniri hotărâtoare. În manuscrisul grec Skylitzes, șase corăbii de război bizantine atacă cinci corăbii rusești, dintre care trei se scufundă (a). Versiunea rusă (Radziwill) arată corabia lui Igor în timp ce este distrusă de „focul grecesc" (b). Detaliile sunt amuzante, deoarece „focul grecesc" era lansat de pe corăbii.
83. *Năvălirea rușilor în Bulgaria* (967–971). Trei călăreți bulgari, în frunte cu conducătorul lor, Boris al II-lea, sunt urmăriți de două detașamente de cavalerie rusă, conduse de Sviatoslav, cu sabia ridicată. În ambuscadă, în spatele unui deal, doi bulgari trag cu săgețile în ruși (Manasses).
84. *Căderea celor două cetăți principale ale bulgarilor în mâinile bizantinilor.* (*sus*) Bătrânii din Preslav predau împăratului Ioan Tzimiskes capitala (971). (*jos*) Cucerirea cetății Pliska de către Vasile al II-lea. Împăratul călărește în fruntea trupelor sale, iar un călăreț bulgar care fuge, încă luptându-se, se strecoară prin poarta deschisă a fortăreței.

85. *Chinurile morții Primului Imperiu Bulgar — Lupta de la Belașica* (1014). (*sus*) Țarul Samuel, în fruntea trupelor sale, este urmărit de bizantinii conduși de Vasile al II-lea. (*jos*) Conducătorul bulgar zace lovit ca de moarte la vederea soldaților săi învinși și orbiți, iar la dreapta lui împăratul victorios dă ordine (Cronica lui Manasses).

86. *Victoria împăratului asupra dușmanilor săi,* o temă tradițională a iconografiei din Imperiul Bizantin. (a) Intrarea lui Tzimiskes în Constantinopol după cucerirea Bulgariei (971). Împăratul, pe un cal alb, urmează carul în care se află icoana Fecioarei și veșmintele de stat ale Bulgariei (Scylitzes). (b) Pictată probabil pentru a celebra cucerirea Bulgariei din 1018, această miniatură îl arată pe împăratul Vasile al II-lea în armură de paradă, încoronat de Hristos, iar doi arhangheli îi țin diadema și lancea, în vreme ce, la picioarele lui, căpeteniile bulgare se târăsc în praf (Psaltirea Venețiană).

87. *Intrarea unei națiuni în Lumea Bizantină* se încheia, de obicei, cu convertirea conducătorului ei la creștinismul grec. (a) Botezarea Bulgariei (865): împăratul Mihail al III-lea și împărăteasa își întind mâinile cu un gest simbolic ca să primească pe finul lor Boris, botezat de patriarh. În spatele acestuia din urmă se află un grup de nobili ai lui Boris, așteptând să fie botezați (Manasses). (b) Prima convertire a rușilor în timpul domniei împăratului Vasile I (867–886). Apa în care episcopul bizantin îl botează pe rusul complet dezbrăcat este probabil Niprul. Personajele cu mantale sunt nobili ruși, așteptând să fie botezați (Manasses). (c) Botezul căpeteniei maghiare Bulcsu la Constantinopol (în jurul anului 948). Împăratul Constantin Porfirogenetul, în centru, așteaptă să-și ridice finul din cristelniță (Skylitzes).

88. *Conducătorii creștini din țările Europei de Răsărit și din cele din Caucaz aduceau adesea cinstire sau omagiu împăratului.* (a) și (b) Audiență acordată de Constantin Porfirogenetul Olgăi din Kiev, văzută, în cele două imagini, din punctul de vedere bizantin și din cel rus. În manuscrisul Skylitzes, Olga, însoțită de o doamnă de onoare, stă în picioare cu respect în fața împăratului așezat. În versiunea rusă, ea este așezată și discută cu nașul ei imperial, iar slujitorii acestuia îi aduc daruri prețioase (Radziwill). (c) După moartea regelui Gheorghe al Abasgiei (1027), care a renunțat la suzeranitatea bizantină, văduva lui trimite o solie la Constantinopol pentru a cere lui Roman al III-lea să reînnoiască „alianța" cu țara ei. Împăratul consimte la căsătoria nepoatei lui cu fiul acesteia, Bagrat al IV-lea, acordându-i demnitatea de *couropalate.* Trimișii abasgieni îi aduc împăratului o amforă, o casetă lăcuită și o pereche de cai. Scena vrea să sugereze probabil o analogie cu oamenii înțelepți din Răsărit (Skylitzes). (d) Puțin după aceea, Regina Mamă din Abasgia sosește la Constantinopol pentru a aduce omagiu lui Roman al III-lea. Celălalt fiu al ei (căruia

i s-a acordat cu această ocazie titlul de curte de *magistros*), încearcă aici să-și stăpânească timiditatea (Skylitzes).

89. *Reprimarea rebelilor păgâni.* În unele zone ale Europei de Răsărit, creștinismul și modelele culturii bizantine au fost impuse cu forța. Securea și crucea purtate de prinț și episcop sunt gata să răpună pe conducătorul revoltei păgânilor din Novgorod (circa 1071) (Radziwill).

90. *Diplomația bizantină nu a avut întotdeauna succes.* (a) Negocierile guvernului imperial, în 913, cu Simeon nu au salvat Imperiul de atacurile ulterioare ale bulgarilor. (*sus*) Simeon, așezat la stânga, discută cu Constantin al VII-lea (la stânga lui) și cu patriarhul Nicolae (în centru) la un banchet de stat în Palatul Blachernae. Cel puțin un detaliu este fantezist, deoarece Constantin avea la acea vreme opt ani și nici nu este sigur că i s-ar fi permis lui Simeon să intre în Constantinopol. (*jos*) Simeon, în fruntea trupelor lui, îi atacă pe bizantini al căror împărat se angajează într-o curajoasă acțiune de ariergardă. De fapt, nu se consemnează nicăieri că împăratul a participat personal la luptă împotriva armatelor lui Simeon (Manasses). (b) Înainte de atacul rușilor împotriva Bizanțului din 1043, Constantin al IX-lea a făcut o încercare nereușită de a negocia cu rușii. Împăratul, la stânga, își trimite solii la prințul rus care respinge propunerile Bizanțului (Skylitzes).

91. *Împăratul bizantin văzut de europenii din Răsărit.* Pentru cei mai mulți dintre aceștia, împăratul bizantin era probabil un personaj îndepărtat, deși sacru. (a) În această miniatură de la sfârșitul Evului Mediu, împăratul Heracliu poartă o coroană pe de-a întregul ornamentată. Spre deosebire de el, cei doi curteni au pălării din stofă identice cu ceea ce purtau prinții ruși din Evul Mediu (Radziwill). (b) Într-un manuscris rus ornamentat despre viața Sfântului Serghie (circa 1600), scena privind nașterea sfântului se află în colțul din dreapta sus, în vreme ce în centrul tabloului se află împăratul care domnea atunci, Andronic al II-lea.

ULTIMELE ZILE

92. *Asediul Constantinopolului din 1453.* Această pictură murală din secolul al XVI-lea, care se află pe fațada de sud a bisericii mănăstirii Moldovița din Bucovina, subliniază valoarea militară și cucernicia bizantinilor în fața atacului turcilor.

93. *Schimbarea la Față* constituie o temă care a figurat cu precădere în iconografia și teologia tradiției isihaste; în ajunul căderii definitive a Imperiului Bizantin, aceasta a unit popoarele ortodoxe din Europa de Răsărit într-o credință reînnoită în Lumina Necreată care poate transforma lumea.

LISTA HĂRŢILOR DIN TEXT

Harta 1. Balcanii (pag. 16–17)
Harta 2. Constantinopol (pag. 28–29)
Harta 3. Rusia și zona din nordul Mării Negre (pag. 44–45)
Harta 4. Balcanii în jurul anului 900 (pag. 96–97)
Harta 5. Europa de Răsărit și Europa Centrală la începutul Evului Mediu (pag. 156–157)
Harta 6. Zona din nordul Mării Negre în secolele al IX-lea și al X-lea (pag. 186–187)
Harta 7. Lumea Bizantină în secolul al XI-lea (pag. 228–229)
Harta 8. Estul Europei în jurul anului 1350 (pag. 264–265)
Harta 9. Centre culturale ale Lumii Bizantine I (pag. 322–323)
Harta 10. Centre culturale ale Lumii Bizantine II (pag. 326–327)

INDEX

A

Aachen, tratatul de la [812], 117
Abasgia (ca stat clientelar al Bizanțului, menționată), 46, 195, 199, 223
Abasgienii, 38, 46
Abhazia, *vezi* Abasgia
Acroceraunieni, Munții, 34
Acropolites, Gheorghe, 269
Actium, lupta de la [31 î.Hr.], 91
Adrianopole (poziția geografică, importanța strategică, pe drumul principal Belgrad–Constantinopol, atacurile slavilor asupra A [circa 550], capitală a themei Macedonia, cucerit de bulgari [914], menționat), 18–24, 31, 32, 59, 60, 81, 91, 99, 127, 147, 150, 268
Adrianopole, lupta de la [1205], 263
Adriatică, Marea (linia de coastă a MA, și comunicațiile cu Peninsula Balcanică, și portul Dyrrachium, și Via Egnatia, și poziția strategică a Bizanțului, și sistemul cu theme, așezările narentanilor la MA, invaziile lui Simeon al Bugariei pe țărmul MA, drumurile comerciale din MA, influența venețiană în MA, centrele culturale de la MA, menționată), 16, 19–21, 27, 31, 35, 36, 60, 67, 69, 90, 91, 96, 113, 115, 117, 149, 151, 153, 157, 226, 228, 243, 246, 265, 273, 322, 348
Afganistan, 191
Agapet, diaconul, 398
Agathias, 62
Agricultura (în ținuturile joase din Peninsula Balcanică, în câmpia Moesiei, practicată de slavi, practicată de maghiari, foametea, în Rusia, menționată), 20, 22, 24, 47, 71, 76, 85, 99, 177, 234, 308, 309, 336, 387
Ahaia, 265
Ajtony, conducător al ungurilor, 177, 178
Akkerman, 265, 284, 286
Alania, 199
Alanii, 39, 47, 129, 187, 199, 200

Albanezii (originile, cultul Sf. Ioan Vladimir la A, menționați), 18, 34, 227, 232, 235
Albania (poziția geografică, regiunile de coastă ale A, originile, regiunile înalte din A, influența bizantină în A, ocuparea A de către Samuel al Bulgariei, invazia normanzilor, extinderea statului sârb în A, menționată), 16, 20, 113, 119, 149, 245, 265, 279, 351
Albania caucaziană (Arran), 76
Albigensii, mișcarea lor, 144
Aldeigjuborg, *vezi* Staraia Ladoga
Aleksandr Nevski, mare prinț de Vladimir, 340
Alexandria, 103, 397, 401
Alexandroupolis, 92
Alexandru cel Bun, domn al Moldovei, 285
Alexandru cel Mare, 205, 388
Alexandru, împăratul, 124
Alexie I Comnenul, împăratul, 180, 237, 239, 247, 310, 341, 348, 359, 365
Alexie II Comnenul, împăratul, 182
Alexie, mitropolit al Kievului și al tuturor Rusiilor, 289
Alfred, rege al Angliei, 72, 249, 366
Alma Ata, 188
Alușta (Alousta), 41
Amalfi, 321
Amastris, 195, 204
Amu Daria, *vezi* Oxus
Amvrakia, Golful, 96
Anastasius, bibliotecar papal, 110
Anatolia, 376
Anchialos, 79, 81, 127, 128, 306
Andrei I, rege al Ungariei, 179
Andrei Bogoliubski, prinț de Vladimir, 252, 387, 388
Andronic I Comnenul, împăratul, 182, 254
Andronic II Paleologul, împăratul, 277, 291
Angelariu, discipol al Sf. Metodiu, 166
Angevinii (și atacurile în Balcani, și importanța strategică a insulei Corfu, și folosirea drumurilor principale din Balcani, și relațiile cu Serbia), 21, 35, 273
Anglo-saxonii, 260, 350
Ankara, lupta de la [1402], 282
Ana, prințesa (sora lui Vasile al II-lea, soția lui Vladimir al Rusiei), 215–217, 219
Anna Comnena, prințesa (fiica lui Alexie I), 171, 239, 258, 341
Anna Dandolo, regină a Serbiei, 263, 378
Anne de Chatillon, 182
Antai, *vezi* Anții
Antibari, 273; *vezi și* Bar
Antiohia (recucerită de Nikephoros Phocas, centru comercial, patriarhia din,), 103, 188, 221, 397
Antonie al IV-lea, patriarhul Constantinopolului, 290, 292

Antonie, arhiepiscop de Novgorod, 317
Antonie din Kiev, Sf., 325, 328
Anții (ca strămoși ai slavilor de răsărit, incursiunile A în teritoriul bizantin, supuși de arabi, instituțiile politice ale A), 57, 63
Apulia (poziția geografică, poziția strategică a Bizanțului în A, mercenarii varegi folosiți în A, menționată), 96, 227, 228, 257, 276
Arabii (Contantinopolul asediat de A [674–678 și 717–718], și războaiele cu kazarii, activitățile A în Mediterana, victoriile lui Constantin al V-lea asupra A, misiunea bizantină la A [855–856], expediția navală în Adriatica, cucerirea Italiei de către A, războiul lui Leon al VI-lea împotriva A, stăpânirea tehnicilor de navigație de către A, și alianța cu paulicienii, campaniile lui Nikephoros Phocas împotriva A, războaiele împotriva turcilor, și relațiile cu Rusia, războaiele lui Ioan Curcuas împotriva A, și *Digenis Akritas,* menționați), 19, 43, 50, 80, 85, 87, 133, 133, 137, 149, 194, 197, 204, 209, 256
Aral, Marea, 188
Arcadiopolis (poziția geografică, și drumul principal Belgrad-Constantinopol, capitală a themei Tracia), 17, 32, 90, 97
Arctic, Oceanul, 327, 337, 380, 389
Argeș, Curtea de Argeș, 264, 285, 373, 384
Argos, 94, 97
Arhitectura, 376–377, 379–381, 383–389, 390, 393
Aristotel, 120
Armenia (poziția geografică, statele vasale Bizanțului din A, ca sursă de recruți, victoriile lui Constantin al V-lea în A, secta paulicienilor din A, mercenarii varegi folosiți în A, menționată), 43, 45, 72, 81, 137, 138, 187, 199, 209, 233, 257, 483
Armenii, 72, 76
Arnulf, rege al Germaniei, 114
Arpád, conducător maghiar și dinastia lui, 174, 175, 177, 181, 308
Arsenios, stareț, 111
Arta, și tradiția bizantină, 132, 179–187, 270–271, 308, 375–401; bulgară, 270–273, 379–384; sârbă, 275, 276, 319, 375–384, 393; tradiția romanică, 276, 381, 386–387, 388; românească, 285, 319, 377–381, 384–385; rusească, 293, 319, 377–381, 385–393; procesul de difuzare culturală, 307–308, 316, 319, 375–381; „Renașterea Macedoneană", 376, 380, 386; „Renașterea Paleologă", 376, 380, 383–385, 300–303; școala lui „Milutin", 383–384; școala din „Morava", 384; menționată, 9, 20
Asan I, țar al Bulgariei, 243
Asia Mică (poziția geografică, drumurile comerciale din AM, controlul bizantin în AM, înaintea perșilor prin AM [626], războiul de frontieră arabo-bizantin, și sistemul de administrație cu theme, secta pauliciană din AM, mănăstirile din AM, refugiații iconofili din AM, invaziile rușilor în AM, activitățile lui Bardas Focas în AM, înfrângerea bizantinilor în AM [1071], varegii folosiți ca mercenari în AM, menționată), 40, 43, 47, 49, 67, 85, 90, 137, 138, 155, 163, 184, 191, 195, 204, 217, 233, 237, 256, 259, 261, 402

Askold, conducător vareg, 203, 205, 206
Asparuh, han al bulgarilor, 78–80, 98, 148
Astrahan, 397
Astrapas, pictor, 383
Atena (poziția geografică, capitala themei Hellas, mitropolia din A, vizita lui Vasile al II-lea în A [1018], Mihail Choniates ca mitropolit al A, Ducatul catalan al A, ca centru cultural, menționată), 17, 70, 71, 89, 90, 93, 97, 151, 228, 322, 376
Athos, Muntele, 246, 248, 267, 270, 274, 282, 286, 306, 320–325, 330–335, 338, 357, 368, 370–375, 378, 390, 401
Atica (migrația albanezilor spre A, năvălirile avarilor și slavilor [587], influența bizantină restabilită în A, ocuparea A de către Samuel al Bulgariei, năvălirea maghiarilor în A [936], baronii franci în A), 17, 18, 66, 88, 90, 119, 149, 174, 261
Atila, conducător al hunilor, 41, 56, 64, 153
Augustae, 17, 60
Augustus, împăratul, 91
Avarii (năvălirile avarilor în Balcani, asediul Constantinopolului de către A [626], în stepele din sudul Rusiei, înfrânți de Carol cel Mare [791–796], ca stăpâni ai bulgarilor, și așezările din Panonia, rezistența la creștinism, menționați), 15, 23, 26, 63–68, 78, 188, 189
Axios, *vezi* Vardar
Azov, Marea (poziția geografică, comerțul în MA, influența bizantină pe coasta MA, așezările kazarilor pe coasta MA, menționată), 38, 39, 42–45, 50, 77, 185, 187, 190, 193, 195, 229, 286

B

Babuna, Munții, 15, 17
Bactria, 188
Bačkovo, mănăstirea, 238, 310, 323, 369,
Bagdad, 85, 136
Baian, hanul, 64–66
Baiazid I, sultanul, 272
Bakuriani, *vezi* Pakurianos Grigore
Balaton, Lacul, 152, 156, 161
Balcani, Munții (trecătorile din B, așezările vlahe în B, poziția geografică, drumul principal Belgrad–Constantinopol, fortărețele din B, așezările slave din B, controlul bulgar în B, distrugerea armatei bizantine în B [1190], năvălirea bizantină în B [1279], mănăstirile din B, menționați), 13, 18–27, 30, 32–36, 40, 42, 43, 47, 49, 51, 56, 57, 59, 60, 61, 64–67, 69–84, 89, 90–92, 94, 98–100, 115, 119, 120, 134–136, 138, 139, 142, 146, 147, 149–153, 168, 169, 174, 182, 184, 185, 188, 200, 213, 225–228, 230, 233–236, 242, 243, 245–247, 250, 261–263, 266, 268, 269–271, 273, 276, 277, 279, 282, 283, 285, 286, 307, 308, 310, 314, 315, 332, 335, 338, 345, 352, 368, 372, 373, 377, 380–382, 384, 385, 390, 394, 397, 400, 402

Balhaș, Lacul, 188
Baltică, Marea (poziția geografică, și drumul fluvial Baltica–Marea Neagră, menționată), 44, 52, 57, 186, 202, 203, 206, 228, 253, 264, 288, 326, 386, 387
Banat, 47
Bar, 244, 273, 276, 342, *vezi și* Antibari
Bardanes, *vezi* Philippikos, împăratul
Bardas, Cezar, 172
Bari (poziția geografică, recucerit de bizantini [876], episcopia din, menționat), 20, 92, 237, 276
Basarabia (poziția geografică, așezările slavilor din B, așezările onogurilor din B, așezările maghiarilor din B, menționată), 17, 57, 63, 76, 123
Basilicalele, codul de legi al lui Leon al VI-lea, 348, 349
Batu, hanul, 262
Batumi, 184
Balduin I, împăratul latin al Constantinopului, 24
Bavaria, 156
Béla al III-lea, rege al Ungariei, 181–183
Belașița, Munții, 150
Belgrad (poziția geografică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, menționat în *De Administrando Imperio,* cucerit de Béla al III-lea al Ungariei, răscoala lui Petăr Delian din 1040, menționat), 16, 27, 31–35, 38, 56, 59, 60, 69, 81, 96, 113, 119, 122, 156, 181, 182, 228, 235, 265. 322. *vezi și* Singidunum
Belisarie, 59
Beloozero, 186, 313, 337, *vezi și* Lacul Alb
Beloozero, mănăstirea, 327, 338
Benedictinii, 178
Benjamin din Tudela, 227
Beoția (migrația albanezilor spre, poziția geografică, restabilirea influenței bizantine în B, și sistemul de theme, ocuparea B de către Samuel al Bulgariei, baronii franci din B), 18, 88, 90, 119, 149, 261
Berezan, 54, 210
Beșiktaș, *vezi* Sf.Mamas
Biserica Bizantină (recunoașterea preeminenței ei de către popoarele din Europa de Răsărit, liturghia BB, și hegemonia în Lumea Bizantină, și înfrângerea iconoclasmului, convertirea slavilor la creștinism de către BB, și Biserica Bulgară, și teoria pentarhiei, sciziunea cu Biserica Romană din pricina dogmei *filioque,* sciziunea cu Biserica Romană din pricina supremației papei, convertirea sârbilor la creștinism datorită BB, convertirea croaților la creștinism datorită BB, și paulicianismul, și bogomilismul, și originea divină a puterii împăratului, și misiunea din Moravia, și problema liturghiei în slavă, și erezia celor „trei limbi", 162; și *Nomocanones,* influența BB în Bulgaria, încercările de a-i evangheliza pe kazari, convertirea alanilor la creștinism datorită BB, și atacurile rușilor asupra Constantinopolului [860], convertirea Rusiei la creștinism datorită BB, convertirea românilor la creștinism datorită BB, și Biserica Rusă, și Biserica

Sârbă, și Biserica Română, și Conciliul de la Florența, și mișcările de redeșteptare, menționată), passim
Biserica Constantinopolului, *vezi* Biserica Bizantină
Biserica Romană (creștinarea Croației, creștinarea Serbiei, și Imperiul Franc, relațiile cu Bulgaria, despărțirea de Biserica Bizantină legată de dogma *filioque*, despărțirea de Biserica Bizantină legată de supremația papei, relațiile cu Croația, relațiile cu Moravia, impunerea limbii latine în creștinătatea apuseană de către BR, relațiile cu Ungaria, creștinarea slavilor de pe litoralul baltic, creștinarea Poloniei, întemeierea episcopiei din Praga, creștinarea Scandinavei, relațiile cu Zeta, relațiile cu Serbia, relațiile cu Rusia, înțelegerea de la Lyon [174], relațiile cu Lituania, și Conciliul de la Florența [1439], menționată), passim, *vezi și* Papalitatea
Bithinia, 200, 209, 306, 330
Bitolia, 16, 34
Blastares, Matei, 349, 350
Boemia (așezările avarilor în B, așezărilor slavilor în B, poziția geografică, mănăstirile din B, tradiția chirilo-metodiană în B, relațiile Rusiei cu B, centrele culturale din, literatura B, menționată), 64, 74, 146, 154, 156, 166–169, 176, 221, 225, 226, 228, 230, 264, 322, 342–344, 356, 357, *vezi și* Cehii
Bogas, Ioan, guvernatorul militar al cetății Cherson, 127
Bogomilism, 139–145, 238, 239, 266, 314, 315, 333, 369
Boiana, biserica din, 323, 382
Bojana, râu, 115
Boleron, thema, 92
Boleslav, duce de Boemia, 342
Bonus, comandant bizantin, 68
Boril, rege al Bulgariei, 266
Boris I, han al bulgarilor, 28, 100–115, 120, 121, 130–137, 154, 162, 212, 243, 262, 308–312, 316
Boris al II-lea, țar al Bulgariei, 266
Boris, prinț rus, Sf., 343
Borivoi, duce de Boemia, 166
Bosfor (poziția geografică, și fortificațiile Constantinopolului, drumurile comerciale din B, tabăra perșilor de la B [626], și atacurile rușilor asupra Constantinopolului [860], invazia lui Bardas Phocas [988], armatele celei de a treia cruciade în B [1190], și năvălirea rușilor în B [1043], menționat), 17, 25, 26, 29, 43, 45, 54, 67, 68, 70, 90, 97, 153, 204, 207, 209, 249, 286, 304
Bosna, râul, 96, 117,
Bosnia (izolarea ei, poziția geografică, și creșterea regatului bosniac, bogomilismul în B, ca partea a Lumii Bizantine, sub conducerea lui Tvrtko I), 16, 144, 228, 243, 244, 265, 307
Bosporos, în Crimeea (poziția geografică, fortificațiile, cucerit de turci [576], refugiații iconofili în B, episcopia din B, menționat), 40, 184, 189, 191, 195, 199, 204; *vezi și* Panticapaeum

Braci, 115
Branimir, prinț al Croației, 118
Braudel, Fernand, 305
Brindisi, 21
Bruno din Querfurt, Sf., 202
Buda, 285
Budva, 67, 96, *vezi și* Butua
Bug, râu, 45, 156, 187, 228, 229, 264, 322
Buhara, 191
Bulan, haganul, 196
Bulcsu, căpetenie maghiară, 175
Bulgaria și bulgarii (Peninsula Balcanică invadată de, în stepele din sudul Rusiei, crearea statului bulgar, și tratatul cu Bizanțul [681], domnia lui Tervel, și tratatele cu Bizanțul [705, 716], comerțul cu Contantinopolul, atacurile lui Constantin al V-lea în B, anexarea Transilvaniei, domnia lui Krum, tratatul cu Bizanțul [circa 816], aria ocupată de B, și așezările din Rodope, influența civilizației bizantine, convertirea la creștinism, tradițiile culturale ale B, economia, și războaiele lui Simeon împotriva Bizanțului, și tratatul cu Bizanțul [927], și Biserica Bulgară, mănăstirile din B, paulicianismul în B, bogolismul în B, năvălirea rușilor în B [967–971]; cucerirea B de către Ioan Tzimiskes [971], regatul lui Samuel, cucerită de bizantini [1018], relațiile cu pecenegii, relațiile cu românii, și sistemul de theme, răscoala lui Petăr Delian [1040–1041], invadată de uzi [1064], și războiul împotriva Bizanțului [1186–1187], dispariția celui de Al Doilea Imperiu Bulgar, relațiile cu zahlumii, relațiile cu Zeta, relațiile cu cumanii, mercenarii varegi din B, și cruciada a IV-a; și tratatul cu Imperiul din Niceea [1235], invadată de bizantini [1279), și coaliția împotriva lui Mihail al VIII-lea, invadată de mongoli, și lupta de la Velbužd [1330], relațiile cu Serbia, cucerirea B de către turci [1393], relațiile cu România, și cultul pentru conducătorii naționali, acceptarea legii romano-bizantine, literatura, arta și arhitectura, menționată), passim
Burgas, Golful, 80, 82, 83, 119
Butua, 67, *vezi și* Budva
Byron, lordul, 19, 21

C

Caffa (poziția geografică, centru comercial), 42, 45, 265, 286, *vezi și* Theodosia
Calabria (poziția geografică, recucerirea C de către Bizanț, menționată), 96, 227, 228
Calcedonia, 67
Calcidica, 17, 265
Callist, patriarh al Constantinopolului, 280, 289, 333, 335, 370
Caloian, rege al Bulgariei, 262, 263, 266, 269
Camateros, Petronas, 197
Capadocia, 204, 323, 330

Capet, Margaret, 182
Capidava, 229, 235
Carol cel Mare (distrugerea imperiului avarilor, relațiile cu Bizanțul), 82, 95, 100, 117, 126
Carol cel Simplu, rege al Franței, 209
Carol de Anjou, 261
Carol Martel, 194
Carpați, Munții (poziția geografică, și migrațiile slavilor, trecuți de maghiari [896], așezările maghiare din C, centrele culturale din C, menționați), 22, 39, 45, 47, 56, 57, 74, 82, 177, 187, 225, 228, 230, 283, 284, 373
Carsium, 229, 235
Cartagina, 58
Cartea Ceremoniilor, 180, 194, 199, 211, 223, 298
Caspică, Marea (poziția geografică, și drumurile comerciale, și regatul hunilor, așezările kazarilor, menționată), 45, 50, 52, 56, 188, 191, 194, 195, 229, 323
Caucaz, Munții (poziția geografică, menținuți în *De Administrado Imperio*, și drumurile comerciale, trecătorile, interesele bizantine în C, sosirea avarilor [circa 550], ca sursă de recrutare, așezările kazare, așezările slavilor, menționați), 10, 39, 40, 43, 45, 47, 50, 63, 77, 134, 173, 187, 189, 190, 191, 195, 223, 226, 229, 265, 302, 310, 323, 380
Cavalerii Teutoni, 264, 340
Ceaslav, prinț al Serbiei, 133
Cefalonia, 91
Cehii (cultura lor la începutul Evului Mediu, și martiriul Sf. Wenceslas, menționați), 10, 166, 167, 230, 231, 342, 344, 357, *vezi și* Boemia
Cenad, 178
Cernîgov, 250, 340
Cetina, râul, 115, 117
Cherson (poziția geografică, fortificațiile, exilul lui Iustinian al II-lea la C, refugiații iconofili din C, thema C, episcopia din C, și relațiile cu pecenegii, relațiile cu Vladimir al Rusiei, menționat), 38, 40–42, 45, 80, 127, 187, 189, 191–193, 195, 197–201, 204, 210, 215–218, 220, 221, 248, 323
Chilia, 265, 284
China, comerțul cu mătase, 40, 42, 46, 49, 188
Chiril, mitropolitul Kievului, 266
Chiril din Salonic, *vezi* Constantin (Chiril), Sf., din Salonic
Chiril din Skythopolis, 320, 328
Choiroboskos, Gheorghe, 120
Choirosphaktes, Leon, 123
Choniates, Mihail, 171, 241
Chrysopolis, bătălia [988], 217
Cicero, 20
Cilicia, 146
Cimerienii, 38, 39, 49

Ciprian, mitropolit al Kievului, Lituaniei și Rusiei, 289, 290, 373, 375
Cipru (comerțul Veneției cu C, cucerit de Nikephoros Phocas, refugiații iconofili în C, mănăstirile din C), 21, 146, 195, 229, 265, 331
Circazienii, 38
Cistercienii, 330
Clement I, papa, Sf., 162
Clement din Ohrida, Sf., 113, 120, 135, 144, 166, 168, 240, 241, 383
Clement, mitropolit al Kievului, 252, 254
Clovis, rege al francilor, 72
Cluny, abația, 321
Codex Assemanianus, 240
Codex Eninensis, 240
Codex Suprasliensis, 240
Codul agricultorului (Legea agricolă), 350–351
Codul de legi pentru mireni (Legea juridică pentru mireni), 349, 350
„Codul de legi rus", vezi Pravda Russkaja
Codul lui Iustinian (Legea lui Iustinian), 350
Colhis, *vezi* Mingrelia
Conciliul de la Constanța, 375
Conciliul de la Florența, 294, 296, 394, 395
Conrad al III-lea, rege al Germaniei, 324
Constans al II-lea, împăratul, 73, 89, 191
Constantin I cel Mare (împăratul, locul de naștere, și sistemul de apărare militară, și întemeierea Universității din Contantinopol, menționat), 26, 31, 61, 74, 75, 86, 102, 218
Constantin al IV-lea, împăratul, 78
Constantin al V-lea, împăratul, 81, 82, 98, 138, 194, 195, 348
Constantin al VII-lea Pofirogenetul, împăratul (și *De Administrando Imperio,* relațiile cu Bulgaria, și *Cartea Ceremoniilor,* relațiile cu Serbia, relațiile cu maghiarii, relațiile cu alanii, relațiile cu pecenegii, solia trimisă de prințesa Olga la C [957], menționat), 38, 70, 74, 115, 116, 124, 128, 133–135, 169, 174–176, 180, 199–201, 211, 212, 218, 315, 341
Constantin al IX-lea Monomahul, împăratul, 178, 179, 236, 249, 259
Constantin al XI-lea, împăratul, 292, 295
Constantin Bodin, rege al Zetei, 244
Constantin (Chiril), Sf., din Salonic (apostol al slavilor, relațiile cu Photios, misiunea în Moravia [862–863], și slava veche bisericească, vizita la Veneția [867], vizita la Roma [868–869], și *Vita Constantini,* menționat), 87, 159, 160, 163, 166, 168, 170–173, 222, 226, 240, 241, 337, 353–358, 362–364, 366, 367, 369–371, 374
Constantin din Kostenet, 369
Constantin, episcop de Preslav, 363, 366
Constantinopol (poziția geografică, și comerțul pe Marea Neagră, păzit de Adrianopole, ca o citadelă, ca centru de comunicații internaționale, relațiile cu zichianii, solia utigurilor trimisă la C [550], și drumul fluvial Baltica–Marea

Neagră, și năvălirile slavilor, misiunea avarilor la C [558], proclamarea lui Phocas ca împărat, asediul avarilor și slavilor asupra C [626], botezul lui Kovrat în C, relațiile cu Bulgaria, asediat de arabi [674–678 și 717–718], învățământul laic din C, Universitatea din C, și sistemul administrativ cu theme, educația lui Simeon la C, relațiile cu sârbii, bogomilismul la C, planurile lui Sviatoslav privind C, relațiile cu Moravia, relațiile cu maghiarii, comerțul cu turcii, relațiile cu kazarii, relațiile cu alanii, relațiile cu pecenegii, atacurile rușilor împotriva C [860, 907], comerțul cu Rusia, atacurile rușilor împotriva C [941], vizita prințesei Olga la C [957], misiunea rusă la C, atacul lui Bardas Phocas [988], Biserica Rusă condusă de la C, comerțul cu vlahii, relațiile cu românii, atacul rușilor împotriva C [1043], comunitatea varegă din C, cucerit de armatele cruciadei a IV-a [1204], apariția Imperiului Latin, recucerit de Mihail al VIII-lea, centru cultural, cucerit de turci [1453], arta și arhitectura, ceremonialul de curte, ca oraș sfânt, monahismul în C, rebotezat Istanbul, comunitatea fanariotă din C, menționat), passim
Constanța, *vezi* Conciliul de la Constanța
Corfu (poziția geografică, importanța strategică) 16, 21,
Corint (poziția geografică, capitală a themei Peloponeș, mitropolia din C, golful, istmul, fortificațiile, năvălirile slave, invazia lui Samuel al Bulgariei), 17, 19, 60, 69, 70, 71, 89, 91, 93, 94, 97, 128, 149
Corippus, 63
Cornul de Aur (fortificațiile Constantinopulului, ca port natural, și asediul Constantinopolului [626], și asediul Constantinopolului [813–814], și atacul rușilor asupra Constantinopolului [941], menționat), 25, 26, 68, 124, 129, 206, 207, 212
Corsica, 58
Cosmas, preot bulgar, 139–145, 359, 360
Cracovia, 156, 167
Cres, 91, 96
Creta (comerțul Veneției cu C, invazia slavilor [623], controlată de arabi, cucerită de Nikephoros Phocas, expediții ale Bizanțului împotriva C [911 și 949], mănăstirile, menționată), 21, 69, 85, 146, 227, 228, 265, 331
Crimeea (coloniile grecești din C, coloniile venețiene din C, geografia și clima, sub suzeranitatea Bizanțului, *limes Tauricus*, economia, exilul lui Iustinian al II-lea în C, năvălirile turcilor în C [576], papa Martin I exilat în C, sub suzeranitatea kazară, refugiații iconofili în C, invazia rușilor în C, și creștinarea Rusiei, coloniile genoveze din C, centru cultural, ocuparea C de către tătari, menționată), 20, 26, 39–43, 45, 46, 52, 75–77, 80, 148, 162, 185, 187, 189, 191–201, 210, 215, 217– 221, 226, 229, 265, 303, 390, 397
Croația și croații (originile lor, migrarea în Balcani, poziția geografică, creștinarea, supuși Imperiului Franc, formarea națiunii, și Lumea Bizantină, instituțiile politice, cultura, și unirea cu Ungaria [1102], relațiile cu Bulgaria, folosirea liturghiei slave în C, literatura, menționată), 84, 92,117, 118,131,163, 167, 168, 181, 243, 316, 356, 357, *vezi și* Croația Albă, Croația Dalmatică, Croația Panonică
Croația Albă, 74

Croația Dalmatică, 117
Croația Panonică, 117
Cronica de la Monemvasia, 72
Cronica lui Gheorghe Monahul, 361
Cronica lui Ioan Malalas, 361
Cruciadele (a II-a, a III-a, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, a IV-a, menționate), 25, 237, 245, 262, 276
Cumanii (polovți) (în stepele din sudul Rusiei, și distrugerea pecenegilor (1091), relațiile cu Bizanțul, menționați), 15, 26, 50, 237, 239, 253
Curcuas, Ioan, 209

D

Dacia (hotar cu Tracia, năvălirea avarilor în D [567], provincie romană, menționată), 22, 31, 60, 64, 230
Dalmația (poziția geografică, controlată de Bizanț, controlată de Veneția, așezările croate din D, thema D, diplomația lui Simeon în D, înaintarea lui Simeon al Bulgariei în D, folosirea liturghiei în slavă în D, arta și arhitectura în D, menționată), 14, 21, 26, 83, 88, 91, 117, 128, 167, 168, 181, 243, 306, 307, 382
Damasc, 85
Dandolo, Enrico, doge al Veneției, 263
Danelaw, Danes, 209
Daniel, prinț al Galiției, 263, 266
Danilo al II-lea, arhiepiscop al Serbiei, 277
Daphni, 376
Daphnopates, Teodor, 134
Dardanele (drumurile comerciale din D, dominația bizantină în D), 43, 133
Dardania, 60
Darial, trecătoarea, 46, 47, 187, 188
De Administrando Imperio, 38, 39, 43, 46, 51, 53, 54, 74, 75, 118, 169, 201, 210, 218, 236, 244
Debar, 265, 276
Dečani, mănăstirea, 323, 330, 342, 375, 379, 383
Deer, J., 180
Delian, Petăr, 235
Demetrias, 235, *vezi și* Volos
Demetrius Zvonimir, rege al Croației, 243, 244
Demir, Kapija, 17, 33
Demostene, 120
Derbend, trecătoarea, 47
Derbent, 187, 198
Develtus, 17, 322
Devol, 113

Digenis Akritas, 360
Dije, râul, 154, 156
Dimitri, prinț de Moscova, 188
Dinarici, Munții, 15, 118
Dinogetia, 235
Dioclea, 243, 244, 274, 342, *vezi și* Zeta
Diocleenii, 115
Dioscurias, 43, 45, *vezi și* Sebastopolis
Dir, conducător vareg, 203–206
Discurs împotriva arienilor (Sf. Athanasie), 120
Dobrogea (poziția geografică, ocuparea D de către slavi, ocuparea D de către avari, ocuparea de către bulgari, năvălirile maghiarilor în D [895], năvălirile rușilor în D [967], fortificațiile din D, menționată), 17, 23, 57, 60, 63, 64, 78, 123, 146, 235, 265
Don, fluviul (poziția geografică, menționat în *De Administrando Imperio*, ca hotar al „Vechii Mari Bulgarii", așezările maghiarilor pe D, așezările kazarilor pe D, așezările pecenegilor pe D, așezările cumanilor pe D, menționat), 42, 45, 48, 77, 173, 187, 194, 197, 200, 229, 237, 264, 323
Donet, râul (poziția geografică, așezările anților pe D), 45, 187, 229, 264, 323
Doros (poziția geografică, goții din Crimeea în D, episcopia din D), 41, 45, 187, 192, 196
Dorostolon, 60, *vezi și* Silistra
Drava, râul, 16, 74, 96, 117, 152, 154, 156, 167, 227, 265, 322
Drin, râul, 15, 16, 96
Drina, râul, 3, 96, 115, 228
Dubrovnik (poziția geografică, republică comercială, și sistemul administrativ cu theme, atacat de arabi [867], și contactele cu Italia, centru comercial, sub suzeranitatea Veneției [1205–1358], centru cultural, menționat), 16, 21, 67, 91, 96, 115, 117, 265, 273, 275, 322, *vezi și* Ragusa
Ducas, Constantin, 124
Duks, călugărul, 121
Dunărea, fluviul (poziția geografică, flota bizantină pe D, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, hotar de nord al Bizanțului, și drumurile comerciale cu China, așezările slavilor pe D, năvălirile slavilor dincolo de D, așezările bulgarilor la D, și influența culturală a Bizanțului; așezările sârbilor la D, năvălirile maghiarilor peste D, năvălirile rușilor peste D [967], hotar între Bizanț și Ungaria, așezările pecenegilor la D, fortificațiile de pe D, năvălirile rușilor peste D, așezările românilor pe D, menționată), 16, 17, 22, 27, 31, 33, 34, 36, 38, 40, 45, 47, 49, 50, 56, 57, 59, 61–64, 66, 71, 74, 78, 79, 96–98, 117, 122, 123, 127, 146, 152, 154, 156, 157, 169, 174, 187, 189, 194, 225, 227, 228, 233, 235–238, 243, 246, 252, 253, 264, 265, 269, 283–285, 300, 322, 348, 373,
Durazzo, *vezi* Dyrrachium
Dvina, râul, 244
Dvina de Vest, râul, 51–53

Dyrrachium (poziția geografică, și Via Egnatia, atacat de slavi [548], fortificațiile din D, thema D, cucerit de bulgari [997], așezările albanezilor lângă D, cucerit de Petăr Delian [1040], și contactele cu Italia, menționat), 16, 27, 34, 59, 60, 67, 91–93, 96, 128, 149, 227, 235, 243, 244, 265, 268, 273, 342

E

Ecbatana, 188
Ecloga, 166, 348–350
Edessa, 17
Edirne, *vezi* Adrianopole
Eftimie, patriarh de Trnovo, 333, 335, 368, 369, 370, 372, 373, 375
Egee, Marea (poziția geografică, poziția strategică a Bizanțului în ME, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, comerțul în ME, și sistemul administrativ cu theme, menționată), 17, 22, 24, 26, 27, 31, 36, 57, 67, 69, 88, 90–92, 97, 138, 149, 150, 153, 157, 187, 209, 273, 276, 281, 282, 304
Egipt, 320, 330
Elba (fluviul, așezările slave de pe E, poziția geografică, menționat), 56, 156, 228, 264, 322
Elbasan (poziția geografică, centru cultural, cultul Sf. Ioan Vladimir în E), 16, 34, 342
Elena, împărăteasa (soția lui Constantin al VII-lea), 211
Elisabeta, prințesa (fiica lui Iaroslav al Kievului, soția lui Harold Hardrada), 259
Enravotas, 99
Epir (poziția geografică, sistemul de fortificații din E, năvălirile avarilor și slavilor în E [587], ocuparea E de către slavi, thema E, cucerirea E de către Samuel al Bulgariei, Imperiul din Niceea și lupta de la Klokotnița [1230], relațiile cu Serbia, menționat), 21, 69, 232, 261, 265, 267, 269, 351
Erezia „celor trei limbi", 162
Erzerum, 138
Erzgebirge, 228
Eskeje, trecătoarea, 92
Eubea (migrația albanezilor în E, poziția geografică, năvălirile avarilor și slavilor (587), strâmtoarea, menționată), 7, 18, 66, 90, 97, 240, 265
Euchologium Sinaiticum, 240
Eudoxia, prințesa (nepoata lui Isaac al II-lea Anghelos), 246
Eufrat (fluviul, fortărețele pauliciene de pe E, și drumul mătăsii, poziția geografică), 58, 229, 265, 323
Eugenikos, Ioan, 395
Eugenius al IV-a, papa, 294
Eumathios, 82
Eutychios, pictorul, 383
Evreii, 113, 360
Ezeritae, 93

F

Fallmerayer, J.P., 94
Fanarioți, 400, 401
Feudalism, 136, 237, 238, 278
Filotei, patriarh al Constantinopolului, 289, 335, 336, 370, 395–398
Finic, Golful (poziția geografică, și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră), 185, 203, 225, 226, 231
Finlanda, 44
Florența, *vezi* Conciliul de la Florența
Focul grecesc, 46, 82, 85, 133, 147, 249, 316
Fragmentele din Rila, 240
Francii (contactele cu albanezii, creștinarea, croații ca supuși ai F, relațiile cu Bulgaria, relațiile cu Bizanțul, relațiile cu Moravia, rezistența lor la liturghia în slavă, relațiile cu Ungaria, relațiile cu Rusia, și cruciada a IV-a, și ocuparea Balcanilor, și ocuparea Constantinopolului [1204], și adunăturile naționale, sistemul de legi, menționați), 18, 72, 100, 103, 117, 133, 134, 154, 155, 161, 164, 165, 218, 261
Franța (mișcarea albigensilor din F, campaniile maghiarilor în F, și relațiile cu Rusia, menționată), 40, 74, 209, 276, 344
Frederic I Barbarosa, împărat din Apus, 32, 181, 245, 246, 254

G

Gabriel din Lesnovo, 325
Gaiseric, rege al vandalilor, 271
Galata, Peninsula, 29, 207
Galici, 253
Galiția (poziția geografică, relațiile cu Bizanțul, controlată de tătari, menționată), 74, 253, 254, 255, 289, 302
Gallipoli (poziția geografică, năvălirile slavilor în G, năvălirea kutrigurilor în G [559], menționată), 17, 58, 59, 266
Genoa și genovezii, 20, 24, 42, 43, 261, 284, 286
Georgia și georgienii (poziția geografică, diplomația bizantină în G, năvălirea kazarilor în G, iconofilii în G, stat clientelar al Bizanțului, și mănăstirea Bačkovo, și Muntele Athos), 45, 47, 187, 195, 223, 311, 321,
Gepizii, 56
Gerard din Cenad, 178
Germania și germanii (și Biserica Romană, și distrugerea statului morav, campaniile maghiarilor în G, influența G în Ungaria, relațiile cu Rusia, relațiile cu cehii, Imperiul lui Frederic Barbarosa, și cruciada a III-a, menționată), 12, 52, 70, 71, 100, 154, 169, 174, 175, 212, 213, 215, 230, 246, 274, 299, 388
Géza, prinț al Ungariei, 177
Géza I, rege al Ungariei, 179

Géza al II-lea, rege al Ungariei, 181, 252, 254
Gheorghe Brancovici, despot al Serbiei, 283, 384
Ghica, familia, 401
Gingis Han, 262, 340
Githeion, 235
Gleb, prinț rus, Sf., 343
Gnosticism, 140
Gorazd, 166
Gordas, 75, 76
Gorzovium, *vezi* Gurzuf
Gothia din Crimeea, 196, 197
Goții (Valens înfrânt de G, G din Crimeea, Arian, în stepele din sudul Rusiei, influența creștinismului asupra G, menționați), 22, 26, 41, 43, 152, 195, 303
Gotland (poziția geografică, și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră), 44, 52
Grabar, André, 11
Gračanica, mănăstirea, 330, 379, 383
Grammos, Munții, 227
Grigorie, episcop de Nin, 167
Grigore al VII-lea, papa, 243, 244
Grigore Palamas, Sf., arhiepiscop de Salonic, 334, 338, 370, 391
Grigore Sinaitul, 331–333, 335, 338, 368, 370
Gurzuf, poziția geografică, fortificațiile, 41, 45
Gyula, conducător ungur, 175, 176, 316

H

Hadrian, împăratul, 61
Hadrian al II-lea, papa, 110, 162, 163, 165
Haemimontus, 32, 60
Haemus, Munții, *vezi* Munții Balcani
Halis, râul, 323
Hariton, mitropolit, 334
Harold Hardrada, conducător vareg, rege al Norvegiei, 258–260
Harold, rege al Angliei, 249
Hebrus, râu, *vezi* Maritza
Hellas, thema, 90, 232
Henric I, rege al Franței, 249
Heraclea (poziția geografică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol), 17, 32, 187, 209
Heracliu, împăratul,67, 68, 70, 74–77, 83, 144, 115, 153, 189, 193
Herodot, 360
Hertegovina (poziția geografică, așezările zahlumilor în H, menționată), 115, 243, 276, 307, *vezi și* Zahlumia

Hexameron (Sf. Vasile cel Mare), 120
Hierotheus, episcop al Ungariei, 175, 176
Hilandar, mănăstirea, 247, 282, 321, 331, 341
Himerius, amiralul, 208
Hincmar, arhiepiscop de Reims, 101
Historia Monachorum, 320
Hlm, 115, *vezi și* Herțegovina; Hum
Hoarda de Aur, 43, 50, 262, *vezi și* Mongolii
Hohenstaufen, dinastia, 11
Holmgardr, *vezi* Novgorod
Horasan, 191
Hrabr, călugărul, 121, 172
Hum, 115, *vezi și* Herțegovina; Hlm
Humor, mănăstirea, 323, 385
Huniadi, Ioan, voievod al Transilvaniei, 285
Hunii (năvălirile H în Balcani, Crimeea ocupată de H, analfabetismul H, în stepele din sudul Rusiei, și crearea „Vechii Marii Bulgarii", relațiile cu kazarii, menționați), 15, 22, 26, 47, 48, 75, 76, 77, 152, 196
Hvar, 96, 115, 157, 168

I

Ianina, 119
Iaroslav, prinț de Galiția, 254, 255,
Iaroslav, prinț de Kiev, 179, 248, 249, 251, 253, 259, 350, 357, 364, 377, 378, 386
Iași, 401
Ibăr, râul, 34, 115, 245, 273, 330
Iconoclasm, 85–86, 170, 194–195, 320, 348, 376
Ierusalim (refugiații iconofili în I, pelerinaje la I, patriarhia din I, menționat), 28, 103, 195, 204, 286, 293, 317, 397, 401
Ignatios, patriarh al Constantinopolului, 110, 206
Igor, prinț al Kievului, 209–211
Ilarion, mitropolit al Kievului, 363, *vezi și Predică despre Lege și Milostenie*
Illiricum (invadat de bulgari, ocuparea de către slavi, ocuparea de către avari, sosirea croaților în, sosirea sârbilor în, jurisdicția ecleziastică asupra I), 58, 59, 70, 72, 73, 74, 110
Ilirii, 18, 70
Ilmen, Lacul (poziția geografică, și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră), 44, 53
Imperiul Carolingian, 95, 100
Imperiul Otoman (și importanța strategică a insulei Corfu, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, cucerirea Bulgariei [1393], lupta de la Ankara [1402], lupta de la Varna, invadarea Țărilor Române, cucerirea Constantinopolului [1453], menționat), 21, 30, 272, 285, 397, 400, *vezi și* Turcii

Indicopleustes, Cosmas, 360, *vezi și Topografia Creștină*
Indienii (America de Nord), 315
Inn, râul, 228
Inocențiu al III-lea, papa, 262, 263
Inocențiu al IV-lea, papa, 263
Ioachim din Osogovo, 325
Ioan I Tzimiskes, împăratul, 147–149, 177, 233, 235, 236, 379
Ioan al II-lea Comnenul, împăratul, 180
Ioan al III-lea Vatatzes, împăratul, 266
Ioan al V-lea Paleologul, împăratul, 282
Ioan al VI-lea Cantacuzenul, 283, 289, 291
Ioan al VIII-lea, papa, 163, 165
Ioan Alexandru, țar al Bulgariei, 270–272, 332
Ioan Asan al II-lea, țar al Bulgariei, 266, 268–271
Ioan din Efes, 65, 66
Ioan Exarhul, 120, 121
Ioan din Gothia, 195
Ioan din Rila, 324, 325
Ioan Orphanotrophos, 235
Ioan Scolasticul, patriarh al Constantinopolului, 347
Ioan Ugliesa, despot al cetății Serres, 282
Ioan Vladimir, Sf., prinț de Dioclea, 342
Ioan Vladislav, țar al Bulgariei, 342
Iona, mitropolit al Kievului și al tuturor Rusiilor, 295
Ionică, Marea (poziție geografică, poziția strategică a Bizanțului în MI, activitățile normanzilor în MI, insulele), 16, 21, 26, 88, 90, 91, 119, 245
Iorga, Nicolae, 11
Iranul și iranienii, 52
Irina, împărăteasa, 89
Irina (Piroska) a Ungariei, soția lui Ioan al II-lea, 180
Irina, țarina Bulgariei, 133, *vezi* și Maria Lecapena
Isaac al II-lea, împăratul, 182, 242, 246
Isaia, călugăr sârb, 335
Isidor, mitropolit al Kievului și al tuturor Rusiilor, 294, 297
Isidor din Sevilla, 70
Isihasm, 331, 332, 335
Iskăr fluviul, (poziția geografică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol), 14, 31
Islam, islamism, 50, 85, 191, 193, 194, 197, 198, 214
Istanbul, 400, *vezi și* Constantinopol
Istoria Lausiac (Palladius), 320
Istoria războiului evreilor (Josephus Flavius), 360
Istria, poziția geografică, 16, 21, 118, 119
Italia (și legătura strânsă cu Dalmația, și comunicațiile cu Peninsula Balcanică, și Corfu, și comerțul pe Marea Neagră, și comerțul cu Serbia, și comerțul cu

Bulgaria, și legăturile cu Crimeea, cuceririle lui Iustinian I în I, invazia lombarzilor în I, recuceririle Bizanțului în I, mișcarea albigensilor din I, campaniile maghiarilor în I, înfrângerea Bizanțului în I [1071], menționată), 15, 16, 24, 35, 42, 57, 58, 64, 66, 144, 157, 174, 195, 237, 273, 286, 344, 346, 382
Itil, 187, 193, 196
Iudaism, 194–196, 198, 214
Iugoslavia, 31, 152, 324
Iurev Polski, Catedrala din, 327, 385, 388
Iuri Dolgoruki, prinț de Suzdal, 254
Iustin I, împăratul, 58
Iustin al II-lea, împăratul, 63, 188
Iustinian I, împăratul (și lupta pentru Dunăre ca *limes,* și fortificarea Belgradului, și fortificarea cetății Cherson, și *limes Tauricus,* și fortificațiile cetății Petra, și relațiile cu kutrigurii, planul imperialist al lui I, și năvălirile slave, cucerirea Italiei de către I, diplomația lui I, și relațiile cu utigurii, și codificarea dreptului roman, și *Cronica lui Ioan Malalas,* menționat), 13, 22, 30, 41, 46, 48, 57–63, 66, 114, 181, 185, 190, 191, 195, 248, 301, 344, 345, 348, 350, 351, 361
Iustinian al II-lea, împăratul, 73, 80, 89, 192, 193, 351
Iustiniana Prima, 33
Ivan al III-lea, mare cneaz de Moscova, 396, 397, 399
Ivan al IV-lea, țar al Rusiei, 49, 396–399
Ivirienii, *vezi* Georgienii
Iziaslav, cneaz al Kievului, 250, 252, 254

J

Jader, *vezi* Zadar
Jagiello, mare duce de Lituania, 299
Jaxartes, fluviul, 188
John din Salisbury, 12
Josephus, Flavius, 360, *vezi și Istoria războiului evreilor*

K

Kalenič, mănăstirea, 323, 382
Kalokiros, 146
Kardutsat, episcopul, 76
Kariye Camii (biserică din Chora), 376, 383, 385
Kavalla, 92, 97, 281
Kazahstan, 188
Kazan, 49, 397
Kazarii, (în stepele din sudul Rusiei, și alianța cu Bizanțul, relațiile lui Iustinian al II-lea cu K, în Crimeea, scăderea puterii K, menționați), 43, 46, 50, 78, 87, 185, 187, 191, 193, 194, 195

Kegen, conducător al pecenegilor, 236
Kerci (strâmtoarea, poziția geografică, prezența kazarilor în K, menționată), 38, 43, 184, 191, 192, 196, 231
Kiev (poziția geografică, centru comercial, asediat de pecenegi [968–969], botezul lui Andrei I al Ungariei în K, capitală a Rusiei, mitropolia din K, mercenarii varegi în K, cucerit de mongoli [1240], centru cultural, revolta păgână din K, mănăstirile din K, sistemul de zeciuială, menționat), 45, 51–55, 146, 148, 179, 187, 198, 202, 203, 206, 208–223, 229, 247, 248, 250–255, 263, 264, 266, 287, 288, 306, 310, 311, 313, 323, 325, 326, 329, 336, 344, 350, 357, 362, 364, 373, 375, 377, 385–387, 398, 401
Kilifarevo, mănăstirea, 332–334, 368, 372, 373, 375
Kleidion (trecătoarea, poziția geografică, menționată), 33, 150
Klis, 16, 35, 117
Klokotnița, lupta de la [1230], 268
Kocel, prinț de Panonia, 161–163
Komi, *vezi* Zirianii
Komotini, 92, *vezi și* Mosinopolis
Konavlie, 115
Kopaonic, Munții, 35
Korciula, 115
Körös, râul, 177
Kosara din Bulgaria, 342
Kosovo Polje (și Via de Zenta, lupta de la KP [1389]), 272, 275, 283, 330
Kostroma, râul, 327, 337
Kotor (poziția geografică, golful, centru comercial, episcopia din K, centru cultural, menționat), 67, 91, 96, 115, 228, 244, 245, 265, 275, 276, 322, 383
Koutloumousiou, mănăstirea, 334
Kovalevo, mănăstirea, 389, 390
Kovrat, conducător al onogurilor, 77, 78, 80, 123, 153,
Kralievo, 34
Krk, 91, 96, 168
Krum, han al bulgarilor, 82–84, 98, 99, 120, 124, 138, 151,
Kuban, fluviul (poziția geografică, așezările sabirilor pe K, așezările onogurilor pe K., așezările kazarilor pe K), 43, 45, 187, 229, 265
Kulikovo, lupta de la [1380], 264, 288
Kutrigurii, 48, 49, 59, 61, 62, 77
Kydones, Demetrius, 283

L

Laconia, 93, 232
Lacul Alb, 334, *vezi și* Beloozero
Ladislau I, rege al Ungariei, 180
Ladoga, Lacul (poziția geografică, și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră, menționat), 44, 51–53, 186, 203, 326, 387

Larisa, 93, 97
Lazar, prinț al Serbiei, 335
Lazica (colonie bizantină, menționată), 46, 47, 63, 67, 193
Lazii (convertiți la creștinism, menționați), 46, 187
Lechfeld, lupta de la, 174–176
Legea, împăratul bizantin ca ultimă sursă a legii, 10, 278–279, 348–350; *Ecloga,* 166, 347–349; *Nomocanones,* 166, 345–347; în Bulgaria, 270, 346–348; *Zakonik* din Serbia, 280–281; în Rusia, 292, 293, 345–352, 355; în Serbia, 345–346, 350–352; *Procheiron, 348, 349;* în Țările Române, 349, 352; Basilicalele, 348, 349; *Codex,* 348; *Institues,* 348; *Novelles,* 348; *Legea juridică pentru mireni,* 349, 350; *Syntagma,* 349–351; *Legea lui Iustinian,* 320; *Legea agricultorului,* 350–351; menționată, 9, 73, 132, 160, 315, 319
Leon al III-lea, împăratul, 194, 348
Leon al V-lea, împăratul, 83
Leon al VI-lea cel Înțelept, împăratul, 95, 122–124, 174, 176, 199, 210, 348
Leon Matematicianul, 86, 87
Lesnovo, mănăstirea, 325
Levantul, 21, 52
Levunion, Muntele (bătălia de la L [1091]), 237
Lim, râul, 96, 115, 330
Limba ebraică, 162, 165, 172, 196, 198, 369
Limba greacă, limba oficială a Imperiului, 73, 94, 299–300; limbă liturgică, 94, 157–159, 170–171, 221–222, 239–240, 358; folosită în Bulgaria, 98, 102, 112, 114, 121, 129, 168; și literatura, 120, 132, 242, 270–271, 314, 351–354, 369–370, 394–395, 401; vorbită la curtea Ungariei, 178; vorbită în sudul Crimeii, 231; folosită în Rusia, 247; folosită în Serbia, 278; menționată, 10, 32, 65, 125, 194, 232, 248, 261, 311
Limba latină, vorbită pe coasta Adriaticii, 35, 36, 69–70, 167, 227; înlocuită de greacă ca limbă oficială a Imperiului, 70; limbă liturgică, 155, 159–163, 164, 167, 170; menționată, 32, 63, 131, 355
Limba slavă (și liturghia în slavă, ca limbă oficială a Bulgariei, literatura originală în, și scrierea glagolitică, și scrierea chirilică, și slava veche bisericească, literatura tradusă în, și limba vorbită, și slava bisericească, menționată), passim
Literatura, și tradiția bizantină, 38, 132, 306, 315, 353–363, 365, 369–373, bulgară, 119–122, 240–241, 245, 353–360, 361–364, 365, 369–373, rusă, 222, 293, 343–344, 356–357, 361–372, 373–376; sârbă, 246, 274, 283, 342, 362–363, 367–369; procesul de difuziune culturală, 307, 313, 315, 353–363, 369–375, 401–402, în slava veche bisericească, 353–357, 362–367, 369–372, în greaca clasică, 355, în slavă bisericească, 368–375, tradiția „eftimiană", 368–375, în franceză, 36; menționată, 9, 111–113
Lituania (poziția geografică, drumurile comerciale din L, structura politică a L, expansiunea teritorială a L, creștinismul în L), 287–289, 373, 375, 397
Liudevit, prinț al Croației, 117
Liutprand, episcop de Cremona, 120, 219, 299
Lombarzii (și ocuparea Câmpiei Panonice, invadarea Italiei de către L (568], lupta L împotriva bizantinilor din Italia), 56, 64

Londra, 209
Loșini, 91
Lovat, râu, (poziția geografică, și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră), 44, 53, 186, 229, 264, 326
Ludmila, Sf. a Boemiei, 166
Ludovic al VII-lea, rege al Franței, 32, 182
Ludovic cel Pios, împărat în Apus, 100, 103, 154, 161, 163, 164, 169, 203
Lumea Bizantină (Commonwealth-ul Bizantin), conceptul de, 9–12, 101–102, 119–135, 179–180, 225–231, 261–272, 281–283, 290–305, 294–402
Luteranism, 399
Lüleburgaz, *vezi* Arcadiopolis
Lyon (Conciliul de la [1274]), 269
Lyssus, 67

M

Macedonia (poziția geografică, „Campania", vlahii în M, terenul M, și Via Egnatia, invazia kutrigurilor în M [559], sistemul de fortificații din M, așezările slavilor din M, hotarele de nord ale Imperiului Bizantin din M, controlul bizantin în M, și sistemul de theme, episcopiile din M, extinderea statului bulgar în M, activitatea Sf. Clement în M, bogomilismul în M, folosirea liturghiei slave în M, invadarea M de către maghiari [934–961], invazia uzilor în M [1064], *pronoiai* în M, literatura în M, centru principal al civilizației slavo-bizantine, baronii franci în M, extinderea statului sârb în M, mănăstirile din M, dialectul slav din M, și arhitectura din M, menționată), 14, 15, 18, 22, 27, 31, 33, 35, 59, 60, 66, 69, 71, 73, 82, 85, 88, 89, 91, 94, 111–113, 120, 122, 128, 143, 149, 150, 157, 158, 160, 167, 168, 174, 228, 232, 236–238, 240, 242, 245, 261, 273, 276–278, 306, 307, 325, 330, 356, 379–381, 383, 390
Maeotis, Lacul, *vezi* Azov, Marea
Maghiarii (în stepele din sudul Rusiei, 49; întemeierea regatului Ungariei, legăturile cu Bizanțul, aliați cu Sviatoslav, distrugerea statului morav, influența culturală a Bizanțului, convertirea la creștinism, economia M, instituțiile politice ale M, și relațiile cu kazarii, atacați de pecenegi, menționați), 26, 124, 123, 129, 133, 134, 153, 166, 167, 169, 170, 173–183, 196, 197, 200, 201, 223, 309, *vezi și* Ungaria
Maglić, 34
Magnus Eriksson, rege al Suediei, 316
Makrolivada, 83
Maku, episcopul, 76
Malamir, haganul, 99, 100
Malea, Capul, 89, 232
Manasia, mănăstirea, 323, 384
Manasses, Constantin, 270, 271
Manciuria, 191

Mani, Peninsula, 94
Maniheism, 137, 138, 140, 145, 314
Mankup-Kale, 41
Manuel I Comnenul, împăratul (originea ungară a lui M, relațiile cu Boemia, relațiile cu sârbii, relațiile cu Rusia, menționat), 13, 181, 182, 230, 245, 251, 252, 254, 255, 261, 271, 272,
Manuel al II-lea Paleologul, împăratul, 292
Manuel, mitropolit în Adrianopole, 99
Manzikert, lupta de la [1071], 179, 229, 237
Maraton (poziția geografică, menționat), 19, 21, 58
Marc Aureliu, împăratul, 67
Marcianopolis, 17, 60, 79
Marea Lavră, mănăstirea, 321
„Marele Transport", 53
„Marele Val" al Traciei, 83
Maria Comnena (fiica lui Manuel I), 181
Maria Lecapena (nepoata lui Roman I), 133, 223
Mariţa, râul (poziția geografică, și drumurile comerciale, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, așezările bulgarilor pe M, lupta dintre sârbi și turci de pe M [1371], menționată), 17, 24, 35, 83, 97, 157, 187, 189, 272, 283, 322
Marmara, Marea (poziția geografică, și fortificațiile Constantinopolului, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, și asediul Constantinopolului [626]), 17, 22, 24–26, 29, 31, 32, 36, 68, 124, 133
Márosvár, 177, 323
Martin I, papa, 191, 192
Marxism, 399,
Matejče, mănăstirea, 379
Mauriciu, împăratul, 32, 66, 67, 81, 82
Mavrocordat, Alexandru, 400
Mavrocordat, familia, 401
Maxim Mărturisitorul, 334
Mănăstirea Peșterilor, 251, 325, 328, 329, 364
Mănăstirile și monahismul, în Bulgaria, 135–136, 144–145, 238, 242, 270, 321–328, 330–335, 369; în Ungaria, 167, 177–178, 333; în Crimeea, 175; în Rusia, 250–251, 320–321, 335–336, 324–330, 335–338, 363–364; în Serbia, 373–374, 380–382, 279–282, 321–325, 330–335, 340; în România, 285, 332–335, 385; și procesul de difuziune culturală, 307, 363–364; *lavra*, 320, 335–338; cenobitic, 321–329, 335–338; anahoreți și eremiți, 320, 324–330, 335–338; și mișcarea isihastă; 331–338; 336–375, 390–391; idioritmică, 335; în Albania, 342; tradiția monastică în artă, 375–385, 389–390, 392–393; menționate, 9, 195, 247–248, 311, 351, 360, 401–402
Mediterana, Marea (și drumurile comerciale din Balcani, și comunicațiile cu Marea Neagră, legăturile dintre Crimeea și M, comerțul în M, controlul arab în M, poziția strategică a Bizanțului în M, menționată), 19–21, 26, 27, 42, 43, 60, 73, 85, 88, 204, 259, 304, 306, 324
Mehmet al II-lea, sultanul, 26, 207, 283, 285, 296, 394

Melingoi, 93, 232
Melitene, 138
Melnik, 242
Menandru, 62, 63, 188, 189, 190
Mesembria (poziția geografică, drumurile din M, și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră, cucerită de bulgari [812], fortificațiile M, centru cultural, menționată), 17, 33, 45, 54, 78, 81, 82, 83, 229, 246, 306, 322
Mesopotamia (contactul cu stepele pontice, victoriile lui Constantin al V-lea în M, controlul califatului Umayyad în M), 49, 52, 81, 85
Metohites, Theodor, 277
Metodiu, Sf., din Salonic (apostol al slavilor, misiunea la kazari [860–861], misiunea în Moravia [862–863], și slava veche bisericească, vizita la Veneția [867], vizita la Roma [868–869], menționat), 87, 112, 113, 120, 121, 153, 155, 158–168, 170–173, 175, 176, 198, 221, 222, 226, 240, 347, 354–356, 358, 362–364, 369–371, 374
Mezen, râul, 327
Micul Preslav,146, 150
Mihail al II-lea, împăratul, 115, 158
Mihail al III-lea, împăratul, 100, 101, 109, 134, 154, 155, 158, 170, 171, 198, 204, 305
Mihail al IV-lea, împăratul, 235, 258
Mihail al VII-lea Ducas, împăratul, 179, 180
Mihail al VIII-lea Paleologul, împăratul, 261, 267, 269, 277, 278
Mihail, Sf., prinț de Cernigov, 340
Mihail, prinț al zahlumilor, 128
Mihail, rege în Zeta, 244
Mileșeva, mănăstirea, 274, 330, 378, 381
Milutin, rege al Serbiei, 276, 277, 278, 279, 347, 383, *vezi și* Ștefan Uroș al II-lea Milutin
„Milutin", școala de pictură a lui, 380
Mingrelia, 43
Myriokephalon, bătălia de la [1176], 182
Mitilene, 331
Mircea cel Bătrân, domn al Valahiei, 285
Mislav, prinț al Croației, 117
Mistra, 376
Mliet, 115
Modon, 265
Moesia (invazia kutrigurilor [559], ocuparea M de către bulgari, menționată), 23, 31, 59, 60, 79, 122
Moimir, prinț al Moravei, 154
Moldova (poziția geografică, ca principat român, cultura, mișcarea monastică în M, menționată), 230, 265, 284, 285, 322, 335, 373, 375, 379, 384, 385, 401
Moldovița, mănăstirea, 232, 385
Monemvasia (poziția geografică, menționată), 70, 72, 89, 94, 97
Mongolia (așezările turcești din M, menționată), 41, 49, 188

Mongolii (Rusia invadată de M [1207–1240], năvălirea M în Bulgaria, și lupta de la Ankara [1402], menționați), 15, 43, 63, 249–251, 262, 270, 283, 286, 291, 325, 349, 379, 385–388, *vezi și* Tătarii
Monofiziții, 76
Morava, râu în Balcani (poziția geografică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, și drumul principal Moldova–Vardar, așezările slavilor pe M, înfrângerea lui Ștefan Nemania pe M [1190], menționată), 16, 17, 27, 33, 34, 35, 38, 69, 72, 96, 122, 156, 246, 277, 283
Morava, râu, în Europa Centrală, 57, 154, 157
Moravia (așezările slavilor în M, misiunea lui Chiril și Metodiu în M [863], poziția geografică, și regatul „Moraviei Mari", și distrugerea statului morav, cultura, menționată), 74, 87, 112, 152–156, 158–171, 176, 221, 226, 228, 264, 322, 347, 349, 356, 357, 358, 362
Moschos, Ioan, 320, *vezi și Pratum Spirituale*
Moscova (poziția geografică, centru comercial, sediu al primatului Bisericii Ruse, centru cultural, „A Treia Romă", patriarhia din M, menționată), 262, 264, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 326, 336, 373, 374, 375, 389, 390, 391, 393, 395, 396, 397, 398, 399, 401
Mosinopolis, 92, *vezi și* Komotini
Muntenegru (poziția geografică, regiunile de coastă ale M, și Via de Zenta, munți, menționat), 16, 35, 115, 119
Murad I, sultanul, 24
Musala, 14, 17

N

Nagoricino, *vezi* Staro Nagoričino
Naissus (poziția geografică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, fortificațiile, menționat), 16, 17, 31, 33, 60, *vezi și* Niš
Napoli, 35, 265
Narenta, râul, 72, *vezi și* Neretva
Narentani, 72, 115, 116, 128
Narses, 59
Naum, Sf., 113, 120, 166, 168, 240,
Naupactos, 93
Neagră, Marea (și comunicațiile cu Peninsula Balcanică, poziția geografică, și comunicațiile cu Mediterana, și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră, colonizată de greci, așezările bulgare de pe coasta MN, influența rusă, poziția strategică bizantină pe țărmul MN, așezările kazare de la țărmul MN, conducerea lituaniană pe țărmul MN, menționată), 19–24, 26, 31, 36, 39, 42, 44, 50–52, 54, 57, 69, 149, 169, 193, 194, 199, 202, 203, 206, 220, 229, 231, 253, 284, 286–288, 304, 348, 386,
Neamț, mănăstirea, 327, 335
Neapolis, 92
Nemania, dinastia, 267, 274, 276, 334, 342, 378

Neretva, râul (poziția geografică, așezările narentanilor pe N, menționat), 15, 16, 35, 72, 92, 115, 307
Nerl, râul, 388
Nestor, cronicarul, 364
Nestos, râu, 92, 279, 282
Neva, fluviul, 52
Niceea, 164, 242, 261, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 273, 348,
Nicodim de la Tismana, 334, 335, 373
Nicolae I, papa, 101, 103–111, 118, 161, 163, 165, 262
Nicolae Mysticul, patriarh al Constantinopolului, 124–130, 132, 134, 200
Nicomedia, 187, 209
Nicopolis (poziția geografică, thema, cucerit de Petăr Delian [1040], menționat), 91, 93, 235
Nicopolis ad Haemum (poziția geografică, drumurile, fortificațiile), 33, 60
Nicopolis pe Dunăre, lupta de la [1396], 285
Niemen, fluviul, 44, 51, 186, 228, 264, 326
Nikephoros I, împăratul, 82, 89
Nikephoros al II-lea Phocas, împăratul, 146, 147, 219, 299, 321
Nikephoros al III-lea Botaneiates, împăratul, 179
Nikephoros Isihastul, 332
Nikon, patriarh al Moscovei, 398, 399
Nikon, Pocăitul, Sf., 94
Nil Sorski, Sf., 337, 338
Nin, 118, 157, 167
Nipru, fluviul (poziția geografică, menționat în *De Administrando Imperio,* și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră, așezările slavilor la N, așezările maghiarilor la N, așezările kazarilor la N, așezările vikingilor la N, așezările cumanilor la N, menționat), 42, 45, 51, 53, 57, 187, 193, 194, 203, 209, 215, 229, 264, 323, 325, 326
Nistru, fluviul (poziția geografică, așezările bulgarilor pe N, menționat), 45, 57, 82, 156, 187, 229, 264, 322
Niș (poziția geografică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, și Via de Zenta, ocuparea lui de către slavi, cucerit de Bela al III-lea al Ungariei, cucerit de Petăr Delian [1040], vizita lui Frederic Barbarosa la N [1189], menționat), 31–33, 35, 59, 69, 122, 182, 228, 235, 236, 245, *vezi și* Naissus
Nișava, râul (poziția geografică, drumul principal Belgrad–Constantinopol), 31
Nomocanones, 166, 345, 347–350, 352
Normandia, 209
Normanzii (atacurile pe mare ale N asupra Peninsulei Balcanice, cucerirea orașului Bari de către N [1071], și importanța strategică a insulei Corfu, cucerirea Salonicului de către N, ocuparea Siciliei de către N, cucerirea Angliei de către N, menționați), 19, 21, 27, 35, 53
Norvegia (și relațiile cu Rusia, activitatea lui Harold Hardrada în N, cultul conducătorilor naționali în N), 249, 258, 259, 306, 341
Novae, 17, 33, 60

Novellae (Iustinian), 348
Novgorod (poziția geografică, și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră, centru comercial, viața culturală în N, mișcarea păgână din N [circa 1071], misiunea lui Magnus Eriksson la N [1347], menționat), 44, 53, 186, 208, 248, 264, 286, 306, 314, 316, 326, 340, 350, 374, 386, 387, 389, 390, 392
Novi Pazar, 245
Noviodunum, 60
Novo Brdo, 275

O

Oder, fluviul, 56, 156, 228, 264, 322
Oescus, râu, *vezi* Iskăr, râu
Ohrida (poziția geografică, lacul, arhiepiscopia din O, centru cultural, mănăstirile din O, capitală a regatului lui Samuel, menționată), 6, 34, 96, 111, 113, 135, 144, 149, 150, 157, 221, 228, 233, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 265, 267, 269, 280, 310, 324, 357, 381, 383
Oka, fluviul (poziția geografică, conducerea kazară de pe O, menționat), 44, 52, 186, 193, 203, 229, 253, 264, 313, 314, 326
Olaf, Sf., rege al Norvegiei, 259, 341
Olbia, 20
Oleg, prinț de Kiev, 203, 206– 210
Olga, prințesă de Kiev, 211, 212, 220, 223, 311, 340,
Olgerd, mare duce de Lituania, 289
Olimp, Muntele (în Bithinia), 155, 200, 306, 330
Olimp, Muntele (în Grecia), 17, 18
Olt, râul, 17, 22
Onega, fluviul și lacul, 44, 186, 326, 327
Onogurii, 77, 78, 196
Orſano, Golful, 17
Organa, conducător onogur, 77
Osogovo, Munții, 324, 325
Otranto, Strâmtoarea, 16, 20, 21
Otto I, împărat din Apus, 174, 212, 219, 299
Ovce Polie, 33
Oxfod, 209
Oxus, fluviul, 188,

P

Pacurianos, Grigore, 310
Padova, Universitatea din, 401
Pahomie, scriitor sârb în Rusia, 321, 374
Palermo, 388
Palestina (controlul califatului Umayyad în P, mănăstirile din P, menționată), 70, 85, 195, 320, 330, 331
Palladius, 320, *vezi și Istoria Lausiac*
Panonia (poziția geografică, așezările avarilor în P, așezările maghiarilor în P, aria acoperită de P, vizita lui Constantin și Metodiu în P [867], numirea lui Metodiu ca arhiepiscop al P, anexarea P de către Moravia, menționată), 57, 68, 152, 153, 156, 161, 163, 164, 169, 175, 188, 200
Panticapaeum, 20, 40, *vezi și* Bosporos
Papalitatea (problema supremației papale, relațiile cu Bulgaria, relațiile cu Croația, atitudinea P față de liturghia în limba slavă, relațiile cu Ungaria, relațiile cu Zeta, relațiile cu Serbia, relațiile cu Rusia, relațiile cu Moldova, și Unirea de la Florența, relațiile cu Lituania, menționată), passim, *vezi și* Biserica Romană
Paradunavon, *vezi* Paristrion
Paristrion, 233, 235, 237, 238, 249, 253
Parnas, Muntele, 90, 97
Paroria, mănăstirea, 331, 332, 333, 334, 372
Passau (misionarii din P, episcopia din P, menționat), 154, 156, 161, 177
Patarenii, 144
Patras (poziția geografică, golful, așezările slavilor în P, episcopia, menționat), 69, 70, 89, 93, 94, 96, 119, 279, 281
Paulicianismul, 137, 138
Păcuiul lui Soare, 236
Peć (poziția geografică, și Via de Zenta, arhiepiscopia din P, centru cultural, menționat), 16, 35, 265, 275, 280, 379
Pecenegii (în stepele din sudul Rusiei, și atacurile pe drumul navigabil Baltica–Marea Neagră, năvălirea P în Basarabia [895], și relațiile cu Bizanțul, asediul Kievului de către P [968–969], uciderea lui Sviatoslav de către P [972], și relațiile cu maghiarii, învinși de bizantini [1091], menționați), 26, 50, 54, 123, 127–129, 134, 147, 185, 187, 200–202, 209, 223, 236, 237, 239, 253, 310
Pelješac, Peninsula, 244
Pelopones (migrația albanezilor în P, poziția geografică, năvălirile avarilor și slavilor și așezările lor în P, prezența Bizanțului în P, thema P, atacurile lui Samuel al Bulgariei în P, baronii franci în P, menționat), 15, 17, 18, 66, 69, 70, 72, 89, 91, 94, 95, 119, 149, 232, 265, 322
Pera, 284
Perbundus, căpetenie slavă, 71
Pereiaslavl, 250, 323
Perm, 327

Persia (războaiele împotriva Bizanțului, invadarea ținuturilor bizantine [626], drumurile comerciale din P, ofensiva lui Heraclius împotriva P [627], menționată), 43, 46, 56, 65, 66, 68, 188, 191
Petăr, țar al Bulgariei, fiul lui Simeon, 133–139, 145, 146, 149, 223, 233, 243
Petra (poziția geografică, fortificațiile bizantine), 45, 46
Petru, arhiepiscop, 200
Petru cel Mare, împărat al Rusiei, 399
Petru, eremitul, 32
Petru, fratele lui Asan I, 342
Petru, prinț al Serbiei, 128
Phanagoria, 20, 80, 187, 192
Phasis (poziția geografică, și drumul comercial spre China), 43, 45, 46
Philippi, 92, 97
Philippikos, împăratul, 192
Philippopolis (poziția geografică, importanța strategică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, influența bizantină în P, P în cadrul themei Macedonia, mitropolia din P, luat cu asalt de Sviatoslav [969], secta paulicienilor din P, menționat), 7, 24, 31. 32, 60, 80, 82, 83, 88, 91, 93, 97, 122, 147, 150, 228, 239, 242, 310
Phocas, Bardas, 217, 219
Phocas, împăratul, 67
Phocas, Leon, 127
Photios, patriarh al Constantinopolului, 87, 94, 102, 104, 107, 110, 137, 155, 164, 165, 170, 172, 199, 204–206, 319, 347
Phoullae, 199
Pind, Munții (poziția geografică, așezările vlahilor în P, frontiera bulgară de pe P, menționați), 14, 15, 16, 18, 70, 88, 119, 227, 228, 307
Piroska, *vezi* Irina a Ungariei
Pitsunda, *vezi* Sotirioupolis
Piva, râul, 96, 115
Pliska (poziția geografică, cucerită de Nikephoros I, activitatea Sf. Naum în P, păgânismul în P, cucerită de Vasile al II-lea, menționată), 17, 79, 82, 97, 99, 113, 114, 120, 122, 150
Plovdiv, *vezi* Philippopolis
Podolia, 57, 156, 174
Poitiers, lupta de la [732], 194
Pola, 156, 168
Polesia, 56
Polibiu, 25, 26, 66
Polog, 276
Polonia (cultura, teritoriul P, convertită la creștinism, relațiile cu Rusia, relațiile cu Lituania, menționată), 10, 154, 156, 167, 169, 213, 249, 250, 285, 289, 397, 399
Polovți, *vezi* cumanii
Porțile Caspicei, 47

Porțile de Fier (poziția geografică, menționate), 13, 17, 156, 174,
Porțile lui Traian, 31, 150
Porțile Moraviei, 57
Possevino, Antonio, 397
Poti, *vezi* Phasis
Povestea, patimile și preamărirea Sfinților Martiri Boris și Gleb, 343
Praga (episcopia din P, menționată), 156, 166, 213, 228, 322
Pratum Spirituale (Ioan Moschos), 320
Pravda Russkaja, 350, 355
Predica despre Lege și Milostire (Ilarion), 363
Preslav (poziția geografică, capitală a Bulgariei, centru comercial, cucerit de Sviatoslav [969], jefuit de Ioan Tsimiskes [971], cucerit de Vasile al II-lea, școala de literatură slavă, centru cultural, mănăstirile din P, menționat), 97, 113, 114, 120, 121, 122, 123, 133, 146, 147, 148, 150, 157, 168, 274, 322, 324, 356, 357, 363, 366, 379, 381
Prespa (oraș în Macedonia, lacul), 96, 111, 149, 157, 342
Preveza, peninsula, 91
Prima Cronică Rusă, 52, 203, 206, 214, 217, 222, 247, 257, 306, 313, 325, 328, 346, 357, 363–365
Pripet, râul, mlaștinile, 56, 97, 322, 326
Priscus, comandant bizantin, 66
Prizren, 228. 244
Procheiron, 348, 349
Prochor din Pšinja, 325
Procopiu (și comentariile despre alani, și comentariile despre utriguri, și comentariile despre slavi, și comentariile despre strategia și diplomația lui Iustinian), 47, 48, 58, 59, 62, 70, 71, 190
Prolog la Sfânta Evanghelie, 365
Pronoia, sistemul, 238, 278, 279
Prut, râul (poziția geografică, așezările românești de la P, menționat), 45, 156, 187, 229, 264, 283, 284, 322
Psalterium Sinaiticum, 240
Psellos, Mihail, 240, 248
Psiol, râul, 45, 51, 187
Pskov, carta, 350

R

Rab, 91
Ragusa (poziția geografică, republică comercială, și drumurile comerciale din Balcani, arhiepiscopia din R, menționată), 16, 21, 35, 67, 276, 347, *vezi și* Dubrovnik
Ras, 16, 245, 246

Rascia, *vezi* Raşka
Rastislav, prinţ al Moraviei, 154, 158, 159, 161, 162, 163, 169, 170
Rastko al Serbiei, *vezi* Sava, Sf.
Raşka (poziţia geografică, nucleu al regatului sârb medieval, adunările naţionale ţinute în R, arta şi arhitectura din R, menţionat), 34, 115, 243–246, 273, 274, 330, 340, 342, 383Ravanica, mănăstirea, 384
Regensburg, 103, 156, 163, 175
Resava, mănăstirea, *vezi* Manasia, mănăstirea
Riga, Golful (poziţia geografică, şi drumul navigabil Baltică – Marea Neagră), 44, 52
Rijeka, 156, 168
Rila, mănăstirea, 324, 325
Rila, Munţii (poziţia geografică, şi drumul principal Belgrad – Constantinopol, mănăstirile din R, menţionaţi), 14, 24, 32, 135, 324
Rin, fluviul, 56
Rodope, Munţii, (poziţia geografică, aşezările slavilor în R, şi drumul principal Belgrad – Constantinopol, aşezările bulgarilor în R, menţionaţi), 15, 17, 18, 22, 24, 27, 32, 70, 92, 119, 135, 238, 307, 310
Rollo, duce normand, 209
Roman I Lecapenos, împăratul, 127–130, 132–134, 136, 147, 200, 209, 210, 219
Roman al II-lea, împăratul, 38, 219
Roman al III-lea, împăratul, 258
Roman, mitropolit al Lituaniei, 289
Roman, prinţ al Galiţiei, 255
Romania, Imperiul Latin de la Constantinopol, 263, 266, 268
Romanul lui Alexandru, 360
România şi românii (poziţia geografică, drumurile principale ce treceau prin R, originile, convertirea la creştinism, tradiţiile culturale, şi folosirea slavei vechi bisericeşti, şi Biserica Romană, ca membru al Lumii Bizantine, comerţul din R, relaţiile cu turcii, artă şi arhitectură în R, mănăstirile din R, dreptul cutumiar în R, dreptul romano-bizantin în R, menţionată), 10, 11, 22, 27, 33, 152, 159, 160, 227, 230, 231, 235, 268, 283–285, 319, 332–335, 348, 349, 352, 370, 372, 373, 377, 381, 384, 385, 394, 396, 400–402
Romil din Vidin. Sf., 333
Rostislav, prinţ de Kiev, 252, 254, 255
Rostov, 229, 253, 313, 327
Rubliov, Andrei, 393
Rudnik, 265, 275, 384
Rupel, trecătoarea, 92
Rurik, conducător viking în Novgorod, 203, 247
Rusia şi rusii (şi comunicaţiile cu Peninsula Balcanică, stepele din sudul R, menţionată în *De Administrando Imperio,* resursele naturale ale R, originile,drumul comercial Baltica – Marea Neagră, aşezările anţilor în R, sosirea avarilor în R, stepele din sudul R şi „Vechea Mare Bulgarie", păgânismul, atacurile pecenegilor în R, alianţa cu pecenegii, putere maritimă, convertirea la creştinism, şi mişcarea monastică,

migrațiile maghiarilor în stepele din sudul R, relațiile cu Andrei I al Ungariei, și drumul comercial cu China, așezările kazarilor în R, activitățile vikingilor în R, comerțul cu Bizanțul, crearea Rusiei kieviene, atacul asupra Constantinopolului [860], tratatul cu Bizanțul [874], atacul asupra Constantinopului [907], tratatul cu Bizanțul (911], atacul asupra Constantinopolului [941], tratatul cu Bizanțul [944], sub conducerea lui Vladimir, relațiile cu Boemia, statutul R în cadrul Lumii Bizantine, Biserica Rusă, și Tmutorokan, așezările cumanilor în R, războiul cu Bizanțul [1043], apariția principatului Suzdal, apariția principatului Galiția, năvălirea mongolilor în R [1237–1240], apariția principatului Moscova, respingerea Unirii de la Florența de către R, influența culturii bizantine, mișcările de reînnoire din R, cultul Sf. Ioan din Rila în R, cultul conducătorilor naționali, aplicarea dreptului romano-bizantin în R, slava veche bisericească folosită în R, literatura în R, arta și arhitectura în R, și căderea Constantinopolului [1453], și „moștenirea bizantină", menționată), passim

S

Sabiri, 47, 63
Saga Sfântului Olaf, 259
Salona, 16, 67
Salonic (poziția geografică, golful, oraș principal al „Campaniei", și Via Egnatia, citadelă, centru internațional de comunicații, menționat în *De Administrando Imperio,* atacurile avarilor și slavilor asupra S, capitală a themei, centru comercial, atacurile bulgarilor asupra S, Sf. Dumitru, patron al S, centru cultural și artistic, centru monastic, menționat), 13, 15–17, 19, 22, 27, 33–35, 38, 69, 71, 73, 89, 90–93, 96, 97, 112, 122, 123, 155, 157, 228, 241, 265, 270, 277, 279, 306, 307, 322, 324, 334, 338, 348, 359, 372, 376, 381, 382, 383, 384
Salzburg (poziția geografică, arhiepiscopia din S, menționat), 154, 156, 161, 162
Samandar, 187, 198
Samarkand, 191
Samo, 74, 153
Samuel, țar al Bulgariei, 149–151, 178, 232, 233, 235, 342
Sandilh, hanul, 61
Šar Planina, 15, 88, 276, 281, 283
Sardinia, 58
Sarkel (poziția geografică, importanța strategică), 38, 45, 187, 197
Sarmații (controlul sudului Rusiei, instituțiile politice ale S, menționați), 43, 50, 57
Sava, râul (poziția geografică, și drumul principal Belgrad – Constantinopol, controlul avarilor pe S, așezările slavilor pe S, hotar al regatului bulgar, hotar între Ungaria și Bizanț, menționat), 13, 64, 67, 117, 167, 225, 244
Sava, Sf., arhiepiscop al Serbiei, 246, 267, 274, 279, 321, 330, 331, 333, 334, 340, 341, 347, 348, 378, 382
Savvina kniga, 240

Saxonia, 74, 166
Sázava, abația, 166, 176, 343, 357
Sciții, 39, 43, 50
Scrierea chirilică, 158, 159, 168, 240
Scrierea glagolitică, 158, 159, 167, 168, 240, 354
Sebastopolis (poziția geografică, controlul bizantin asupra S), 45, 46, 187, 199, *vezi și* Dioscurias
Selymbria, 32
Seni, 168
Serbia și sârbii (așezarea în regiunea Sumadija, crearea regatului medieval al S, legăturile cu Coasta Adriatică, creștinarea, sosirea în Balcani a S, slavii incorporați în S, teritoriul S, și Lumea Bizantină, relațiile cu bulgarii, relațiile cu Bizanțul, bogomilismul în S, și folosirea slavei vechi bisericești, relațiile cu ungurii, răscoala din S [1072], și cruciada a IV-a, Biserica Sârbă, și mișcarea monastică, și lupta de la Velbuzd [1330], tradițiile culturale din S, și lupta de pe Marița, adunările naționale din S, comerțul din S, sistemul de proprietăți funciare din S, și *Zakonik*, ocuparea S de către turci, cultul conducătorilor naționali în S, și cultul Sf. Ioan Vladimir, aplicarea dreptului romano-bizantin în S, arta și arhitectura în S, și căderea Constantinopolului [1453], relațiile cu Imperiul Otoman, menționată), passim
Serdica (poziția geografică, și drumul principal Belgrad – Constantinopol, fortificațiile, cucerită de bulgari, asediată de Vasile al II-lea [986], cucerită de Petăr Delian [1040], menționată), 31, 32, 60, 82, 83, 150, 235, 236, *vezi și* Sofia
Sergius, patriarh al Constantinopolului, 68
Serghie, Sf. din Radonej, 336, 337, 374
Serres (poziția geografică, capitală a themei, cucerit de sârbi (1345], menționat), 17, 34, 92, 97, 265, 280, 282, 283
Sf. Aitherios, *vezi* Berezan
Sf. Anastasia, 392
Sf. Andrei, nebunul din dragoste pentru Hristos, 387
Sf. Athanasie, 120, 321, 359, *vezi și Discurs împotriva arienilor*
Sf. Cosmas, 180
Sf. Damian, 180
Sf. Dumitru din Salonic, 69, 73, 178, 180, 359
Sf. Flor, 392
Sf. Gheorghe, 178, 386, 388, 392
Sf. Grigorie din Nazianz, 359
Sf. Grigorie din Nyssa, 359
Sf. Grigore, Insula, 54
Sf. Ilie, 391, 392
Sf. Ioan Botezătorul, 178
Sf. Ioan Damaschinul (și iconoclasmul, menționat), 85, 86, 120, 319
Sf. Ioan Gură de Aur, 120, 160, 170, 358, 359
Sf. Ioan Scărarul, 332, 334, 335, 338, 370

Sf. Isaac Sirul, 338
Sf. Isidor din Pelusium, 359
Sf. Laur, 392,
Sf. Mamas (suburbie a Constantinopolului), 207, 210
Sf. Nicolae, 384
Sf. Pahomie, 321, 374
Sf. Panteleimon, mănăstirea din Bulgaria, 113, 120
Sf. Panteleimon, mănăstirea rusă de la Muntele Athos, 321, 335
Sf. Paraschiva, 392
Sf. Pavel, 138, 162
Sf. Petru, 75, 109, 279
Sf. Salas (Sava), mănăstirea din Palestina, 331
Sf. Simeon Noul Teolog, 332, 338, 370
Sf. Simeon din Serbia, *vezi* Ștefan Nemania
Sf. Teodoret din Ciron, 359
Sf. Vasile din Caesarea, 358,
Sfânta Treime, mănăstirea din Rusia, 336, 337, 393
Shen-Gjin, mănăstirea, 342
Shkumbi, râul, 34
Sibenik, 157
Siberia, 49, 77
Sicilia (cucerirea S de către arabi, poziția geografică, ocuparea S de către normanzi, mercenarii varegi folosiți în S, controlul angevin în S, arta și arhitectura, menționată), 10, 27, 58, 228, 252, 254, 257, 259, 265, 273, 388,
Sigismund, rege al Ungariei, 285
Silezia, 74
Silistra, 97, 122, 123, 133, 146, 147, 229, 233, 236, vezi și Dorostolon
Silvestru al II-lea, papa, 177
Silzibul, hanul, 188, 189
Simeon Logothetul, 127
Simeon, mare prinț de Moscova, 291
Simeon, țar al Bulgariei, 111, 113, 114, 120–136, 0145, 147, 149, 174, 181, 200, 243, 246, 269, 271, 279, 291, 299, 301
Simonis, prințesa (fiica lui Andronic al II-lea; soția lui Milutin, rege al Serbiei), 277
Sinai, 331
Singidunum, 16, 31, 33, 60, 65, *vezi și* Belgrad
Sini, 35
Sinope, 265, 286
Sir Daria, *vezi* Jaxartes
Siria și sirienii (comerțul Veneției cu S, victoriile lui Constantin al V-lea în S, controlul califatului Umayyad asupra S, poziția geografică, mercenarii varegi folosiți în S, arta, menționată), 21, 48, 81, 85, 138, 195, 257, 376

Sirmium (poziția geografică, cucerit de bizantini [1004], centru al themei Bulgaria, cucerit de Petăr Delian [1040], ocupat de sârbi, menționat), 16, 64, 65, 153, 156, 163, 178, 181, 191, 228, 233, 243
Skopska Crna Gora, Munții, 88
Skutari, Lacul (poziția geografică, și Via de Zenta, și Regatul Sârb, menționat), 15, 34, 35, 92, 119, 244, 342
Skylitzes, Ioan, 175
Slavii (Peninsula Balcanică invadată de S, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, cultura S, în Rusia, Peninsula Balcanică colonizată de S, Constantinopolul asediat de S [626], economia S, instituțiile politice ale S, și *Sklaviniae,* convertirea la creștinism a S, în Bulgaria, asimilați în Lumea Bizantină, ca navigatori, în Moravia, în Ungaria, relațiile cu kazarii, în Baltică, în România, și paulicianismul, în Zeta, Biserica ortodoxă ca forță unificatoare în rândul S, și cultul Sf. Sava, și bogomilismul, și dreptul cutumiar, cultul pentru conducătorii naționali, și căderea Constantinopolului [1453], și Fanarioții, menționați), passim, *vezi și* anții
Slovacia (slavii în, poziția geografică, jurisdicția spirituală a lui Metodiu în S, incorporată în „Moravia Mare", menționată), 74, 152, 156, 168
Slovenia, 228
Smederevo, 265, 283
Smolensk (poziția geografică, și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră, menționat), 44, 53, 229, 252
Södermanland, 52
Sofia (ocupată de slavi, poziția geografică, drumurile care o străbăteau, cucerită de Bela al III-lea al Ungariei, centru cultural, menționată), 17, 24, 29, 31, 69, 97, 122, 125, 148, 157, 182, 204, 211, 215, 217, 265, 287, 295, 302, 317, 322, 324, 376, 377, 381, 382, 385, 386, 391, 394, 395, 403, *vezi și* Serdica
Sogdianii, 188
Soldaia, 42, 286, *vezi și* Sugdaia
Solovki, mănăstirea, 337
Sopoćani, mănăstirea, 330, 378, 382
Sotirioupolis (poziția geografică, controlul bizantin în S), 38, 43, 45, 46, 184
Sozopolis, 306, 322
Spalatum, *vezi* Split
Spania, 57, 344
Sparta, 94, 97
Split (poziția geografică, drumurile care îl străbăteau, și thema Dalmația, episcopia din S, sinodul de la Spalatum [925], sinodul de la S [1060], folosirea liturghiei în slavă în S, menționat), 16, 35, 67, 91, 96, 117, 157, 167, 168, 322
Sredna Gora (poziția geografică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol), 22, 24, 32, 33, 88
Sremska Mitrovica, *vezi* Sirmium
St. Clair-sur-Epte, tratatul de la, 209
Stamford Bridge, lupta de la [1066], 260

Staraia Ladoga, 387
Staro Nagoričino, 383
Staurakios, 89
Štip, 265
Stranja, Munții (poziția geografică, menționați), 17
Strimon (râul, thema, poziția geografică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol, și drumurile comerciale, menționat), 17, 92, 93, 97, 157, 282, 322
Strumița, râul, 17, 33, 150
Studenica, mănăstirea, 246, 267, 330, 331, 334, 378, 383
Studios, mănăstirea (și iconoclasmul, ca mănăstire cenobitică, Regulamentul Studit, și literatura în slavă), 28, 85, 86, 321, 329, 372
Succi, trecătoarea (poziția geografică, și drumul principal Belgrad–Constantinopol), 31, 32, 150
Suceava, 264, 284, 285, 323, 373, 385
Sucevița, mănăstirea, 323, 385
Sudeți, Munții, 57, 225 228
Suedia și suedezii (și drumul navigabil Baltica–Marea Neagră, învinși de Aleksandr Nevski, menționați), 52, 185, 202, 203, 250, 256, 316, 340
Sugdaia, 42, 45, 199, 204, 265, *vezi și* Soldaia
Suhona, râul, 337
Suhumi, *vezi* Sebastopolis
Sunion, capul, 90
Suroj, *vezi* Sugdaia
Suzdal, 229, 253, 254, 302, 313, 327, 387
Svatopluk, prinț al Moraviei, 154, 163, 164, 166, 167 169
Sviatoslav, prinț de Kiev, 146, 147, 148, 202, 212, 213, 217, 235, 311
Syntagma lui Matei Blastares, 349

Ș

Șipka, trecătoarea, 33
Ștefan I, rege al Ungariei, 177
Ștefan cel Mare, domnitor al Moldovei, 285, 373, 385
Ștefan din Perm, Sf., 374
Ștefan Dușan, rege și împărat al Serbiei, 14, 273, 274, 276, 279, 299, 334, 335, 342, 349, 350
Ștefan Lazarović, despot al Serbiei, 384
Ștefan Nemania, mare Jupan din Rașka, 245, 247, 263, 267, 308, 321, 330, 340, 378
Ștefan Primul Încoronat, rege al Serbiei, 276, 330
Ștefan Uroș I, rege al Serbiei, 277, 330, 378, 382
Ștefan Uroș al II-lea Milutin, rege al Serbiei, 276
Ștefan Uroș al III-lea, rege al Serbiei, 342, 375
Ștefan Vojislav, prinț de Zeta, 244

Taigetus, Munții, 228, 232
Taman, Peninsula (poziția geografică, menționată), 43, 45, 199
Tamatarha, 38, 196, 199, 231, *vezi și* Tmutorokan
Tamisa, fluviul, 209
Tana, 264, 286
Tanais, 20, 38
Tanais, fluviul, *vezi* Don
Tara, râul, 115
Tătarii, 50, 264, *vezi și* Mongolii
Tempe, valea, 97, 149
Teodor Studitul, Sf., 321
Teodora Comnena (sora lui Manuel I), 179, 182
Teodora, soția lui Iustinian al II-lea, 192
Teodoric, rege al ostrogoților, 72
Teofan Grecul, pictor, 390–393
Terbounioții, 115, 244
Terek, râul (poziția geografică, așezările sabirilor pe T, așezările kazarilor pe T), 45, 47, 187, 196, 199, 229
Termács, căpetenie maghiară, 175
Termopile (și năvălirea kutrigurilor [559], fortificațiile, menționat), 17, 59, 60, 149
Tervel, haganul, 80, 98, 192
Tesalia (vlahii din T, albanezii din T, poziția geografică, năvălirea kutrigurilor în T [559], și sistemul de fortificații, năvălirea avarilor și slavilor în T [587], ocuparea T de către slavi, influența bizantină în T, episcopiile din T, și sistemul de theme, ocuparea T de către Samuel al Bulgariei, invazia lui Petăr Delian [1040], baronii franci în T, anexată de Serbia), 17, 18, 59, 60, 66, 69, 70, 88, 89, 94, 119, 149, 227, 228, 235, 261, 265, 279, 351
Tetovo, 265, 276
Tettenhall, lupta de la [910]. 209
Theme (sistemul de administrare cu T), 90–92, 119, 197, 232, 239, 282
Theodor I Lascaris, împăratul, 267
Theodosia, 20, 42, *vezi și* Caffa
Theodosie din Kiev, Sf., 251, 328, 329
Theodosie din Târnovo, Sf., 332, 333, 336, 368, 369, 373
Theophilos, împăratul, 86, 158, 197, 203
Theophylact, arhiepiscop în Ohrida, 171, 240, 241, 310
Theophylact Lecapenus, patriarh al Constantinopolului, 136–139, 143, 145, 175
Tiberius I, împăratul, 65
Tiberius al II-lea, împăratul, 192
Tibru, fluviul, 272
Tigru, fluviul, 229, 265, 323
Timoc (fluviul, poziția geografică, așezările slavilor pe T, așezările bulgarilor pe T), 60, 72, 79

Tisa (râul, poziția geografică, așezările avarilor pe T, așezările francilor pe T, așezările maghiarilor pe T, menționat), 16, 56, 64, 66, 82, 100, 154, 174, 176, 177, 228, 230, 322
Tismana, mănăstirea, 335, 373
Tmutorokan, 231, 348, 353, *vezi și* Tamatarha
Tomislav, rege al Croației, 131
Topografia Creștină (Cosmas Indicopleustes), 360
Tourxath, hanul, 188, 189
Tracia (poziția geografică, năvălirile slavilor în T, vlahii în T, kutrigurii în T, planurile avarilor în T, năvălirile bulgarilor în T, hotarul de nord al Imperiului Bizantin în T, thema T, paulicienii în T, năvălirile maghiarilor în T [934–961], năvălirile pecenegilor în T [1048–1053], invadată de uzi [1064], *pronoiai* în T, năvălirea cumanilor în T [1200], baronii franci în T, viața culturală în T, menționată), 14, 17, 18, 22, 24, 25, 27, 31, 33, 34, 48, 59, 60, 66, 78, 80–82, 85, 88, 90, 92, 95, 97, 99, 100, 122, 124, 127, 128, 138, 147, 149, 150, 157, 174, 236, 238, 239, 255, 261, 265, 268, 269, 278
Traian, împăratul, 22, 31, 61, 67
Transcaucazia, 43, 47, 185
Transilvania (poziția geografică, centru al Daciei Romane, anexată de Bulgaria, ocupată de maghiari, menționată), 17, 22, 82, 152, 156, 174, 175, 176, 177, 228, 230, 265, 285, 316, 322
Trebinje, 265, 276
Trebizonda (poziția geografică, pe drumul comercial cu China, imperiul T), 45, 46, 187, 188
Trieste, Golful, 15, 16
Trogir, Trogurium, 67, 91, 96
Trnovo (poziția geografică, drumurile care străbăteau T, arhiepiscopia din T, capitală a celui de Al Doilea Imperiu Bulgar, atacul Bizanțului asupra T [1190], cucerit de turci [1393], centru cultural, menționat), 33, 243, 246, 266–272, 274, 332, 335, 368, 369, 372–374
Tucidide, 360
Turcii, 14, 18, 23, 24, 26, 27, 31, 33, 42, 43, 50, 63, 77, 80, 81, 89, 123, 174, 179, 182, 184, 188–191, 193, 199, 200, 205, 208, 236, 237, 244, 262, 272–274, 276, 282, 283, 285, 287, 291, 293, 306, 334, 368, 369, 372, 379, 380, 383, 384, 394, 397, 400
Turcii din Asia Centrală, vezi Turcii
Turcii Otomani (Bulgaria cucerită de TO [1393], relațiile cu Serbia, Țările Române ocupate de TO, și lupta de la Nicopolis, blocada Constantinopolului întreprinsă de TO [1398], tradițiile culturale, Constantinopolul cucerit de TO [1453], relațiile cu Rusia), *vezi* Turcii
Turcii Selgiucizi (și războaiele din Asia Mică, și lupta de la Manzikert [1071], și lupta de la Microcephalon [1176]), *vezi* Turcii
Turesi, trecătoarea, 92
Turkestan, 188
Tver, 264

Tvrtko I, rege al Bosniei, 274
Tyrach, conducător peceneg, 236
Tyras, 19

Ţ

Ţamblak, Ciprian, 373
Ţamblak, Grigore, 342, 375

U

Umayyad, califatul, 85, 194
Ungaria (poziţia geografică, aşezările bulgarilor în U, întemeierea regatului, resursele naturale, relaţiile cu Bizanţul, suprafaţa, aşezările avarilor în U, monahismul în U, şi coroana lui Constantin Monomahul, şi Sfânta Coroană a Ungariei, şi unirea cu Croaţia [1102], şi relaţiile cu Rusia, şi relaţii cu Serbia, şi relaţiile cu Ţările Române, economia, centre culturale, cultul Sf. Ioan din Rila în U, menţionată), 13, 47, 56, 64, 82, 118, 123, 146, 149, 153, 166, 167, 175–183, 200, 225, 230, 243, 245, 249, 250, 254, 255, 273, 275, 284, 285, 308, 09, 316, 324, *vezi şi* Maghiarii
Uniunea Sovietică, 396
Upland, 52
Ural, fluviul, 188
Ural, Munţii, 50, 389
Urban al V-lea, papa, 283
Uroş, ţar al Serbiei, 282
Uiigurii, 48, 61, 62, 77
Uzii, 15, 236

V

Václav, *vezi* Wenceslav, Sf.
Vajk, *vezi* Ştefan I, rege al Ungariei
Vakarel, trecătoarea, 31
Valahia (geografia istorică, aşezările slavilor în V, aşezările bulgarilor în V), 17, 22, 57, 64, 230, 265, 284, 285, 322, 334, 335, 373, 384, 385
Valdai, colinele, 51
Valea Trandafirilor, 33
Valens, împăratul, 24, 82
Valentinus, 188
Valona, 60, 96
Van, Lacul, 43, 45

Varegii (Garda V în Bizanț, relațiile cu Bizanțul), 52, 185, 202, 203, 208–210, 213, 217, 220, 222, 231, 249, 256–260, 306, *vezi și* Vikingii
Vardar (râul, poziția geografică, și drumul principal Morava – Vardar, și thema Salonic, înaintarea sârbilor spre vărsarea V, menționat), 15, 17, 22, 27, 33–36, 38, 69, 96, 112, 122, 157, 273, 277, 282, 307, 322
Varlaam și Iosafat, 360
Varna (poziția geografică, drumurile comerciale care străbat V, sosirea bulgarilor în V [680], lupta de la V [1444]), 17, 24, 33, 97, 122, 165, 285
Vasile I, împăratul, 94, 95, 110, 113–117, 120, 138, 165, 170, 341, 348
Vasile al II-lea, împăratul (și înfrângerea bulgarilor [1014], și sistemul cu theme, și relațiile cu Rusia, și tratamentul aplicat bulgarilor învinși, cucerirea Bulgariei [1018], aliat cu Ioan Vladimir din Dioclea, și aplicarea legii romano-bizantine, menționat), 13, 34, 92, 150, 152, 178, 215, 217, 219, 221, 225, 232–236, 240, 243, 256, 258, 269, 278, 301, 302, 342, 348, 381
Vasile Lupu, domnitor al Moldovei, 401
Vasile I, mare prinț de Moscova, 290–293
Vasile al II-lea, mare prinț de Moscova, 292, 294, 295–297
Vasile al III-lea, mare prinț de Moscova, 395, 399
Vatika, Golful, 232
Vatopedi, mănăstirea, 246
Vechea Mare Bulgarie, 77, 78, 123, 193
Velbužd, lupta de la [1330], 270, 279
Veles, 88, 276
Veneția (legăturile strânse cu Dalmația, poziția geografică, coloniile V din Crimeea, ocuparea insulei Corfu, și comerțul pe Marea Neagră, asaltul V asupra Constantinopolului [1204], și drumurile comerciale din Balcani, și dependența de Bizanț, vizita lui Constantin și Metodiu la V [867], arta și arhitectura, Republica Sf. Marcu, și cruciada a IV-a, relațiile cu Serbia, menționată), 10, 15, 16, 21, 26, 35, 36, 91, 113, 116, 119, 156, 161, 162, 164, 165 171, 228, 243, 265, 275, 279, 388
Veregava, trecătoare, 79
Vespasian, împăratul, 340
Veszprém, 178
Via Egnatia (importanța militară, și thema Strimon), 16, 27, 34, 36, 92
Via de Zenta, 35
Vicina, 284
Vidin, 97, 150, 157, 177, 265, 270, 322, 333
Vikingii (și Rusia, și Bizanțul, ca purtători ai ideilor și obiceiurilor Bizanțului), 52, 53, 133, 202, 203, 207, 304, 306, *vezi și* Varegii
Vilna, 264
Viminacium (poziția geografică, și drumul principal Belgrad – Constantinopol, fortificațiile), 16, 31, 60
Vinogradov, P., 344, 346
Vistula, fluviul, 156, 186, 228, 264, 322
Visegrád, 179

Vita Constantini, 362
Vitișev, 45, 53
Vitoșa, Muntele, 31, 322, 324
Vizigoții, 23
Vladimir (cetatea, centru de artă), 252, 287, 329, 340, 386–388, 393
Vladimir, conducător bulgar, 114
Vladimir Monomah, prinț de Kiev, 249, 253, 254
Vladimir, Sf. (prinț al Rusiei, statutul Bisericii dat de V), 213–223, 247, 249, 256, 257, 305, 308, 312, 316, 317, 346, 350, 363
Vladimirko, prinț de Galiția, 254
Vladislav, rege al Boemiei, 230
Vladislav, rege al Serbiei, 381, 382
Vlahii (originile, menționați), 18, 227, 230
Vlastimir, prinț al Serbiei, 115
Vodița, mănăstirea, 335
Voivodina, 152
Volga, fluviul (poziția, statele vasale ale Bizanțului de pe V, și drumul navigabil Baltica – Marea Neagră, așezările kazarilor pe V, așezările pecenegilor pe V, comerțul vikingilor pe V, și Hoarda de Aur, menționată), 43–45, 52, 53, 185–187, 193, 194, 202, 229, 264, 323, 326, 327
Volhov, râul (poziția geografică, și drumul navigabil Baltica – Marea Neagră, menționat), 44, 52, 53, 186, 229, 314, 326
Volinia, 263
Volos, 228, 235, *vezi și* Demetrias
Volotovo, biserica din, 389, 390
Voroneț, mănăstirea, 385
Vrbas, râul, 117

W

Wenceslas (Václav), duce de Boemia, Sf., 342, 343
Wilhelm din Rubruck, 41
Wilhem din Tyre, 32

X

Xanthea (Xanthi), 92

Y

Yahya din Antiohia, 217, 221

Z

Zadar, 15, 67, 91, 96, 116, 127, 150, 168, 266
Zagorsk, 336
Zaharias, prinț al Serbiei, 130, 131
Zahlumia și zahlumii, 115, 128, 243, 244
Zahlumje, *vezi* Herțegovina
Zakonik al lui Ștefan Dușan, 280, 350, 351
Zdeslav, prinț al Croației, 118
Zenon, împăratul, 41
Zeta, 35, 244–246, 340, 342, *vezi și* Dioclea
Žiča, mănăstirea, 275, 330
Zichia, 46, 195, 199, 201
Zichianii, 38, 46
Zoe, împărăteasa (mama lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul), 126–129
Zoe, împărăteasa (soția lui Constantin al IX-lea Monomahul), 179
Zoe Paleologina (soția lui Ioan al III-lea, prinț de Moscova), 396
Zographou , mănăstirea, 321
Zirianii, 374

POSTFAŢĂ

Cartea de față, cea dintâi lucrare a lui Dimitri Obolensky care se bucură, iată, la treizeci de ani de la apariția ei în limba engleză și numai după săvârșirea din viață a autorului, de o traducere în limba română, nu a fost gândită ca o alternativă la numeroasele lucrări generale de sinteză privind istoria și civilizația Bizanțului elaborate, în secolul al XX-lea, de străluciți învățați, precum Charles Diehl, John B. Bury, A.A. Vasiliev, Nicolae Iorga, Georg Ostrogorsky, Paul Lemerle, Dionysios Zakythinos, Louis Bréhier, Hans-Georg Beck, Herbert Hunger, André Guillou sau Alain Ducellier. Regretatul profesor oxonian, eminent bizantinist, slavist și balcanolog, vlăstar al uneia dintre cele mai vechi familii princiare ruse, pribegite în Apus după izbânda revoluției bolșevice, a însumat în paginile ei rezultatele câtorva decenii de laborioase cercetări și profunde meditații asupra unei probleme particulare: aceea a rolului Imperiului bizantin, ca factor major de istorie universală, în viața popoarelor ortodoxe din Balcani și Europa răsăriteană, cu deosebire a sârbilor, bulgarilor, rușilor și românilor. Cartea este, așadar, mai curând o lucrare de balcanologie și slavistică decât de strictă bizantinologie.

Două teme fundamentale de cercetare, de altfel complementare, au concentrat asupra lor atenția autorului: prima este *relația dintre Imperiul bizantin și popoarele din Balcani și Europa răsăriteană*, a doua, *participarea acestor popoare la cultura și civilizația bizantină.*

Relația dintre Imperiul bizantin și popoarele cu care el a venit în contact în Balcani și Europa de răsărit a fost, după expresia fericită a lui Dimitri Obolensky, una dominată, pentru ambele părți, de atracție și, totodată, de respingere. Erijându-se în unic succesor legitim al vechii Rome, arogându-și, în această calitate, vocația de organizare și cârmuire politică a tuturor celorlalte popoare, socotite barbare, asumând misiunea ocrotirii și propagării dreptei credințe creștine între neamurile păgâne, Imperiul bizantin nu a renunțat

niciodată, în drept, la idealul unificării întregii lumi locuite, a *oikoumenei*, sub autoritatea basileilor săi, considerați deținători ai suveranității universale în materie seculară. în fapt însă, epuizat de confruntarea cu valurile succesive de năvălitori dinspre toate punctele cardinale, fascinați de strălucirea Bizanțului și dornici să se înstăpânească în Constantinopol, diminuat teritorial și lipsit de avantajele avântului economic și al progresului tehnologic, concurat pe toate tărâmurile afirmării creatoare a omului de creștinătatea apuseană, regrupată în jurul Bisericii romane și a unui Imperiu occidental rival, Bizanțul a pierdut treptat orice șansă, iar în cele din urmă și iluzia că va putea impune lumii întregi această suveranitate. Imperialismul bizantin, mai degrabă conservator și defensiv, a fost totuși în stare să inspire o politică externă care a asigurat vreme de câteva secole poziția de mare putere a Imperiului cel puțin în Balcani și în Europa de răsărit. Îmbinând intransigența ideologică cu suplețea pragmatică, brutalitatea forței militare cu abilitatea diplomației, încercând să-și epateze adversarii prin ostentația bogăției și aparența atotputerniciei sau să-i îmblânzească prin compromisuri politice și daruri, străduindu-se să-i încadreze în sfera lor de autoritate pe calea convertirii religioase la creștinismul ortodox și a alianțelor matrimoniale dinastice, bizantinii au reușit să facă din Constantinopol centrul unui organism politic complex, al unei comunități de state și națiuni ortodoxe, riguros ierarhizate sub tutela lor și care a rămas, în pofida inevitabilelor tensiuni și ciocniri dintre ele, relativ stabilă și solidară de pe la mijlocul secolului al IX-lea până în 1453 și pe plan spiritual chiar după căderea Orașului. Principiul ordonator al acestui organism era conlucrarea armonioasă, *symphonia*, dintre autoritatea seculară, Imperiul creștin cosmopolit, reprezentat de basileul autocrat, și cea spirituală, Biserica universală ortodoxă, reprezentată de Patriarhia ecumenică.

Dimitri Obolensky desemnează metaforic această comunitate de state și națiuni, care văd în Constantinopol capitala imperială a *oikoumenei*, Țarigradul, și care recunosc basileului și patriarhului rezidenți într-însa preeminența, dacă nu suveranitatea efectivă, în plan secular și spiritual, prin sintagma britanică *The Byzantine Commonwealth*. O formulă la fel de pregnantă ca sintagma franceză *Byzance après Byzance* prin care Nicolae Iorga sugera supraviețuirea civilizației bizantine după cucerirea Constantinopolului de către otomani. Ea avertizează asupra adevăratelor dimensiuni ale suveranității basileilor constantinopolitani, inferioare pretențiilor afișate, sugerează amploarea autonomiei formațiunilor politice slave și românești, închegate în umbra Bizanțului și modelate după tiparul lui, ca și progresele pluralismului cultural în lumea bizantină, delimitează mai strâns aria pe care s-a exercitat, efectiv sau numai formal, autoritatea Imperiului și a Bisericii

constantinopolitane, cu alte cuvinte, ea surprinde, sub aparențele întreținute din scrupul ideologic de doctrinarii vremii, realitatea bizantină și mobilitatea ei. De aceea, formula *The Byzantine Commonwealth* lansată de Dimitri Obolensky pare la fel de legitimă, deși, ca orice metaforă, la fel de relativă, ca *Byzance après Byzance*, imaginată de Nicolae Iorga.

Factorul care a dat coerență și o fizionomie spirituală unitară comunității bizantine de națiuni, din care făceau parte sârbii, bulgarii, rușii, românii, a fost civilizația bizantină, bogatul patrimoniu de credințe, dogme și rituri religioase, de valori intelectuale, morale și politice, de instituții, principii și norme de drept, de forme artistice, criterii de apreciere estetică și stiluri, creat de Bizanț prin sinteza dintre tradiția juridică romană, moștenirea culturală a elenismului clasic, religia creștină și tradiția patristică greacă, la care s-au adăugat diverse elemente de cultură și civilizație preluate din Orient. Popoarele intrate în sfera de autoritate politică și spirituală a Imperiului bizantin și a Patriarhiei constantinopolitane au adoptat modelul de civilizație bizantin și l-au adaptat împrejurărilor diferite de viață ale fiecăruia, prelucrându-l în chip original, potrivit nivelului, nevoilor și tendințelor proprii de dezvoltare. Expansiunea civilizației bizantine în Balcani și în Europa de răsărit a stimulat, prin urmare, creativitatea acestor popoare, a încurajat formarea culturilor lor naționale, a avut însă, prin elementele de unitate pe care le-a vehiculat, și un puternic rol integrator.

Influența civilizației bizantine asupra popoarelor balcanice și est-europene nu scăpase, desigur, atenției iscoditoare a istoricilor. Este însă meritul lui Dimitri Obolensky de a fi întreprins cercetarea ei într-un spirit nou. Renunțând la clișeele naționaliste de obârșie romantică ale istoriografiei, el pune pregnant și convingător în evidență, mai presus de incontestabilele particularități ale variatelor prelucrări naționale ale modelului bizantin din Europa răsăriteană și de sud-est, atât de des invocate, adeziunea autentică și statornică a popoarelor din această parte a lumii la principiul de universalitate și ordine pe care-l întruchipează și promovează prin civilizația sa Bizanțul. Această adeziune a fost activă. Patrimoniul spiritual, politic și cultural comun creștinătății ortodoxe dominate simbolic de Imperiul constantinopolitan și de Patriarhia ecumenică va fi îmbogățit necontenit prin conlucrarea tuturor membrilor acestei familii de popoare, antrenate adesea într-o adevărată competiție culturală. Căci inițiativele creatoare în beneficiul întregii comunități pornesc nu numai din Constantinopol și din celelalte centre grecești, dar și din vetre de cultură sârbești, rusești sau românești, iar încercatului instrument de expresie culturală și comunicare oficială, laică și bisericească, tradiționalei limbi literare eline, i se alătură, după creștinarea slavilor de sud și de răsărit,

înfăptuită prin activitatea misionară a fraților Chiril și Metodiu și a discipolilor lor, slavona. Veleitatea însăși a „țarilor" bulgari sau sârbi de a deveni basilei ai romeilor și toate conflictele cu Bizanțul pe care ea le-a declanșat nu izvorăște, așa cum s-a putut crede, din aspirații naționaliste, ci numai din ambiția unor dinaști de a dobândi suveranitatea asupra întregii comunități ortodoxe de popoare. Relevarea spiritului ecumenic, universalist, ce însuflețește culturile medievale din Sud-Estul și Răsăritul Europei, inclusiv vechea cultură românească, de stil bizantin și expresie slavonă, grecească sau națională nu-i cel din urmă merit al lui Dimitri Obolensky.

Un altul este acela de a fi relevat, aici, ca și în alte studii ale sale, sensul european al integrării bizantine. Spre deosebire de alți cercetători și creatori de opinie contemporani, dar în acord cu mari eruditi, cum au fost Karl Krumbacher sau Paul Lemerle, Dimitri Obolensky este convins că Bizanțul, atașat deopotrivă atât credinței creștine, cât și tradițiilor *paideii* clasice greco-romane, a contribuit substanțial la modelarea civilizației europene, jucând, față de popoarele slave din Balcani și Europa de răsărit pe care le-a incorporat sferei sale de autoritate și influență, rolul integrator și civilizator care i-a revenit Romei în lumea germanică a Europei apusene și centrale. Bizantinii au mijlocit, de altfel, și pentru Occidentul latin, în vremea Renașterii, redescoperirea limbii grecești, contactul cu valorile elenismului clasic și ale patristicii răsăritene. A doua Romă a fost, așadar, ca și Roma veche, un factor de unitate europeană și nicidecum unul de divizare a continentului. Nu pot să nu amintesc aici remarcabilele pagini pe care Dimitri Obolensky le-a consacrat, în acest spirit, elucidării funcției de punte culturală între Rusia medievală și Europa, îndeplinită de Bizanț.

Admirator necondiționat al lui Nicolae Iorga, familiarizat în bună măsură cu istoriografia și istoria noastră, Dimitri Obolensky surprinde în linii mari exact integrarea românilor în comunitatea bizantină de națiuni și contribuția lor la îmbogățirea patrimoniului cultural al acesteia. El rămâne totuși, în chip surprinzător, dominat de unele vechi prejudecăți ale istoriografiilor rusă și bulgară privitoare la momente importante din istoria poporului român. Astfel, Dimitri Obolensky diminuează amploarea și profunzimea procesului romanizării traco-dacilor ai căror urmași sunt românii, susținând că aceștia din urmă nu ar fi fost decât parțial romanizați, asemenea, prin urmare, albanezilor, în momentul așezării slavilor în Balcani; el pare să sugereze că vlahii balcanici, românii răzlețiți din sudul Dunării, și românii concentrați masiv în vechea Dacie ar fi două popoare romanice diferite; își exprimă, în treacăt, acordul cu teza discontinuității prezenței românilor în vechea Dacie, vorbind despre completa evacuare a acesteia de către romani

și revenirea târzie a românilor în regiunile nord-dunărene ca despre realități istorice certe; afirmă că românii ar fi fost creștinați tardiv, la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea, prin bulgari, iar populația Transilvaniei, în secolul al X-lea, prin unguri, din inițiativa Bizanțului; aderă fără rezerve la teza extinderii stăpânirii directe a cnezatului de Halici asupra întregii Moldove, până la Carpați; în sfârșit, instalarea principilor fanarioți, colaboratori verificați ai sultanilor, pe tronurile țărilor române pare să fi fost, în concepția lui Dimitrie Obolensky, rezultatul unei abile manevre conștiente a grecimii constantinopolitane, dornice să-și creeze o bază de eventuală insurecție anti-otomană în vederea refacerii Bizanțului și nu, cum s-a întîmplat de fapt, efectul unei decizii a Porții, determinate să-și întărească controlul asupra celor două principate creștine și suspicioase față de tendințele reale de emancipare ale voievozilor autohtoni. Toate aceste susțineri, combătute argumentat de multă vreme nu numai de învățații români, dar și de savanți străini de renume, între care și eminenți cercetători ruși, trebuie fără îndoială emendate. Ele nu trebuie însă să-l facă pe cititor să vadă în Dimitri Obolensky un adversar al românilor. Dimpotrivă, regretatul savant nu a ezitat să elogieze și chiar să privilegieze uneori contribuția românească la extinderea și supraviețuirea civilizației bizantine, în detrimentul chiar al contribuției rusești. Nu trebuie să uităm, de asemenea, că spiritul său critic s-a exercitat cu vigoare chiar asupra unor teze istorice flatante pentru sentimentul național al conaționalilor săi: el a respins categoric ipoteza originii slave și nu normande a Rurikizilor și a nuanțat mult teza erijării cnezatului moscovit în succesor al Imperiului bizantin, sintetizată în cunoscuta formulă *Moscova a treia Romă, a patra nu va mai fi.*

îmi place să cred că publicarea acestei cărți, traduse cu competență și devotament de doamna Claudia Dumitriu, la solicitarea Editurii Corint, marchează numai începutul difuzării în România a operei lui Dimitri Obolensky.

Nicolae-Șerban Tanașoca

București, 16 mai 2002

Cartea de faţă, prima transpunere în limba română a unei lucrări elaborate de Dimitri Obolensky, nu a fost concepută ca o alternativă la lucrările generale de sinteză privind istoria şi civilizaţia Bizanţului propuse, în secolul al XX-lea, de o serie de străluciţi învăţaţi. Regretatul profesor de la Oxford, eminent bizantinist, slavist şi balcanolog, a însumat cu eleganţă şi claritate în paginile ei rezultatele câtorva decenii de laborioase cercetări şi fecunde reflecţii personale privind o problemă specială de istorie bizantină: aceea a rolului Imperiului în viaţa politică, religioasă şi culturală a popoarelor ortodoxe din Balcani şi Europa răsăriteană.

Dimitri Obolensky urmăreşte procesul fascinant al difuzării instituţiilor şi valorilor civilizaţiei bizantine în acest spaţiu, caută să idenifice motivele şi etapele adoptării modelului bizantin de civilizaţie de către popoarele intrate în sfera de autoritate politică şi spirituală a Imperiului, analizează adaptarea acestui model la împrejurările diverse de viaţă ale fiecăruia şi relevă originalitatea prelucrării lui în raport cu tendinţele fiecăruia de dezvoltare. Efectul durabil al acestui proces integrator este unitatea în diversitate a popoarelor Europei răsăritene şi de sud-est, marcate, toate, de pecetea bizantinismului.

În curs de apariţie:

- *Mihai Viteazul*
  de P.P. Panaitescu
- *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*
  de Radu Rosetti

ISBN: 973-653-214-3